

भामती ।

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

वि. ए. शशाचिवारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

बलिवातानगरे

सरस्वतीयम्बे

मुद्रिता ।

इ १८८१ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দসিদ্দাসগের বি, এ,

২ নং বমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট ।

প্রিন্টার—শ্রীকেশবমোহনমুখোপাধ্যায়

৫১ নং আম্বাষ্ট্রীট ।

भवगन्ध आत्मा संशयाभावादजिज्ञास इति सिद्धम् । चप्रयो-
जनत्वाच्च । तथाहि, संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विव-
क्षितम् । संसारदात्मयाथात्मगानुभवनिमित्त आत्मयाथा-
त्मज्ञानेन निवर्त्तनीयः । स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथा-
त्मज्ञानेन सहानुवर्त्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात् । कुत-
श्चात्मयाथात्मगानुभवः, न ह्यस्मिन्नुभवादन्वदात्मयाथात्म-
ज्ञानमस्ति । न चाहमिति सर्वजनो न स्पृष्टतरानुभवसमर्थात्
आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरपि
अन्वयितुमनुभवविरोधात् । न ह्यागमाः सहस्रमपि घटं पट-
यितुमीशते । तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद-
इति युक्तमुत्तरायाम इत्याशयवानामाशय परिहरति । युष्मद-
न्वत्ययगोचरयोरिति । अथ च युष्मदन्वदित्वादिभिर्वाभ-
वितुं युक्तमित्यन्तः शङ्कायन्तः । तथापीत्यादिपरिहारणन्तः ।
तथापीत्यभिमन्वत्याच्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम् । इदमन्व-
त्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये युष्मदुपहस्यमत्यन्तभेदोपलक्षणा-
र्थम् । यथा ह्यहंकारप्रतियोगी त्वहंकारो नैवमिदंकारः, एते वय-
स्मिमे वयमास्मह इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव
आत्मा विषयी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषयाः विषयाः । एते
हि चिदात्मानं त्रिसिन्वन्ति षषडभ्रन्ति स्वेन रूपेण निरूप-
णीयं कुर्वन्तीति यावत् । परस्परानभ्यासहेतावत्यन्तवैकल्यं
दृष्टान्तस्तमः प्रकाशवदिति । नहि जातु कश्चिन्नमदाचरद-
वृत्तिनी प्रकाशतमनी परस्परान्ततया प्रतिपत्तुमर्हति । तदि-
दमुक्तमितरेतरभावानुपपत्ताविति । इतरेतरभाव इतरेतरत्वं
तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानुपपत्ताविति । स्यादेतत् । मा
भूदभिर्णोः परस्परभावस्तदभिर्णां तु जाद्यचैतन्मनित्यत्वानित्य-
त्वादीनामितरेतराध्यामो भविष्यति । दृश्यते हि धर्मिणीविदे-

कश्चिदपि तद्वर्माशामध्यासः, यथा कुसुमाब्देन दृष्टमात्रेऽपि
 स्फुटिकमभावतिस्फुटतया जपाकुसुमप्रतिविम्बोद्भासि-
 हसः स्फुटिक इत्याहस्फुटिस्त्रय इत्यत उक्तम् । तद्वर्माशाम-
 पीति । इतरतरत्वं धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयस्तस्या-
 नुपपत्तिः । अयमभिसन्धिः । रूपवच्चिद्रूपमतिस्फुटतया
 रूपवतो द्रव्यान्तरस्त्व तद्विवेकेन दृष्टमात्रस्यापि छायां दृष्टी-
 यात्, चिदात्मा स्वरूपो विषयी न विषयच्छायासुद्भासयितुम-
 र्हेति । यथाहुः । “शब्दगन्धरसानां च कौटुमी प्रतिविम्बता”
 इति । तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसम्भेदे
 नैव तद्वर्माशामपि परस्परसम्भेदेन विनिमयात्मना भवितव्यं,
 तौ चेद्वर्माशामन्तर्विवेकेन दृष्टमात्रावसन्धिर्भौ, असन्धिः
 सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाङ्गयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात्, तदि-
 दसुक्तं सुतरामिति । तद्विपर्ययेणेति । विषयविपर्ययेणैतदर्थः ।
 मिथ्याशब्दोऽप्यङ्गवचनः । एतदुक्तं भवति । अध्यासो भेदाप-
 हेच व्याप्तस्तद्विरुद्धवेहास्ति भेदापहः सभेदापहं निवर्तयंस्त-
 द्वाप्तमध्यासमपि निवर्तयतीति । मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि
 तथापीति योजना । इदमचाकृतम् । भवेदेतदेवं यद्यद्विमित्यनु-
 भवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत, नत्वेतद्विहितं । तथाहि । समस्तोऽध्या-
 नवच्छिन्नानन्तानन्दचेतन्मैकारसमुदासोनमेकमहिती । भावतत्त्वं
 श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमपरामर्शोप-
 संहारैः क्रियावसमिहारिणोद्दगात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराधि-
 क्षन्ति शक्यानि शक्येचाप्युपचरितार्थानि कर्तुम् । अध्यासे हि
 भूयस्त्वमर्थस्व भवति, यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति न नूनत्वं
 प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविषयो-
 कदुःखादिप्रपञ्चोपपन्नतमात्मानमादर्शयन् अहमत्त्वतत्त्वगोचरः
 कथं वाऽनुपपन्नः । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादात्मायज्यैव

तदपेक्षयाप्राज्ञात्प्रवृत्तचित्तवत्त्वं चेति युक्तम् । तस्यापीद-
 वेद्यतया निरस्तसमस्तदोषाश्चैव बोधकतया स्वतःसिद्धप्र-
 माणभावश्च साक्षात् प्रमितावनपेक्षत्वात् । प्रमितावनपेक्षत्वे-
 ऽभ्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्दिरोधादनुत्पत्तिकत्वमप्राप्त्य-
 मिति चेन्न । उत्यादक्षाप्रतिद्वन्द्वत्वात् । नन्वागमज्ञानं सांख्य-
 वहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति तेन कारणाभावाच्च
 भवेदपि तु तात्त्विकम् । न च तत्तस्योत्पादकम् । अतात्त्विक-
 प्रमाणभावेभ्योऽपि सांख्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-
 दशनात् । तथा च वक्ष्ये कृत्वर्थाद्योऽन्यधर्मा अपि समा-
 रोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः, नहि लौकिका नाग इति वा
 नग इति वा पदात् कुञ्जरं वा तर्कं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति
 भ्रान्ताः । न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थ उपचरितायं युक्तम् ।
 उक्तं हि “ न विधा परः शब्दार्थः ” इति । ज्येष्ठत्वं चानपे-
 क्षितस्य बाध्यत्वे हेतुने बाधकत्वे, रजतज्ञानस्य ज्वायसः
 शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदशनात् । तदनपबाधने तदपबा-
 धात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभाव-
 स्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्षे सूत्रं, “पूर्वापर्यं पूर्वदो-
 र्बन्धं प्रकृतिवत्” (प्र० ६ प्रा० ५) इति । तथा “पूर्वात्परबन्धी-
 यस्य तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षायां यत्र ज्ञान
 धियां भवेत् ।” इति । अपि च वेऽप्यहकाराव्यदमात्मानमा-
 स्थिषत तैरपि अस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम् । अहमिहैवास्मि
 सद्मे जानान इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन यहात् ।
 अक्षतरगिरिमिथरवर्तिषु महातक्षु भूषिष्ठस्य दूर्वाप्रवासनिर्भा-
 सप्रत्ययवत् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन
 इति साम्प्रतं । नहि तदेवं भवत्वहमिति, बीजत्वे वा न जाना-
 मोति । अपि च परमस्यः प्रत्यक्षस्यैवगुणयोनिन वर्तते इति

यत्र प्रबोद्ध प्रतिपत्तोः सञ्जतिपत्तिः च गौशः च च भेदप्रत्यय-
पुरःशब्दः । तद्यथा नैयमित्काम्निहोषवचनोऽम्बिहोषशब्दः
(च० २ पा० ४) प्रकरचान्तरावहृतभेदे कौशपादिनामयन-
गते कर्मणि मासमम्बिहोषं सुहोतीत्यत्र बाधसाहच्येन गौशः
(च० ३ पा० १) । माश्वके चानुभवसिद्धभेदे सिंहादिभ्य-
शब्दः । न त्वहङ्कारस्य मुख्योऽर्थो निर्मुक्तितवर्भतया देहा-
दिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते येन परशब्दः शरीरादौ गौशो भवेत् ।
न चाद्यन्तनिष्ठतया गौशेऽपि न गौशत्वाभिमानः सार्वपा-
दिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम् । तत्रापि स्नेहात्तिसभवा-
द्भेदे सिद्ध एव सार्वपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो न त्वर्थ-
योस्तैलसार्वपयोरभेदाध्यवसायः । तस्मिन् गौशत्वमुभय-
दर्शिनो गौशमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तं तदिह व्यापकं विवे-
कज्ञानं निवर्त्तमानं गौशतामपि निवर्त्तयतीति । न च बाह्य-
विरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसम्मानाद् देहा-
दिभ्यो भेदेनास्वात्मानभव इति वाच्यम् । परीक्षकाणां
अस्वियं कथा न लौकिकानाम् । परीक्षका अपि हि व्यव-
हारसमये न लोकसामान्यमतिवर्त्तन्ते । वक्ष्यन्तन्तरमेव
हि भगवान् भाषकारः । “पञ्चादिभिर्वाविशेषादिति” ।
वाङ्मा अप्याहुः “मास्त्रचिन्तकाः अस्वेवं विवेचयन्ति न त-
पत्तारः” इति । तत्पारिषेष्वादिदात्मनोचरमहङ्कारमहमि-
हादि सदन इति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदप्रहादा-
त्मनः प्रादेशिकत्वमभिसम्बन्धते नभश् एव घटमन्वितमन्वित्वाद्यु-
पाध्यवच्छेदादिति बुद्धसुत्पन्नामः । न चाहङ्कारप्रामाण्यात्
देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति बुद्धम् । तदा अस्वयमनु-
परिमाणो वा स्याद् इपरिमाणो वा । अहपरिमाचत्वे
स्युखोऽहदीर्घ इति च न स्यात् । इहपरिमाचत्वे तु साव-

व्यवस्था देहवदनित्यत्वप्रसङ्गः । किं चास्मिन् पक्षेऽवयवसमु-
 दायो वा चेतयेत् प्रत्येकं वाऽवयवाः । प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे
 बहूनां चेतनामां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावादपक्षायं विद्व-
 दिक्रियतया शरीरमुच्येत, अक्रियं वा प्रसज्येत । समु-
 दायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्ष एकस्मिन्नवयवे चिदात्मनोऽप्य-
 वयवो वृक्ष इति न चेतयेत् । न च बहूनामवयवानाम-
 विनाभावनियमो दृष्टो य एवावयवो विशीर्षस्तदा तदभावे न
 चेतयेत् । विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहमत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थ-
 मिव । तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थित्वाच्च विज्ञानानाम् ।
 एतेन स्थूलोऽहमन्धोऽहं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया व्या-
 स्याताः । तदेवमुक्तक्रमेणाहप्रत्यये पृथिकूष्माण्डीकृतं भगवती
 श्रुतिरप्रत्यहं कर्तृत्वभोक्तृत्वमुखदुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभव-
 प्रसञ्चितमात्मनो तिष्ठेदमर्हतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृती-
 तिहासपुराणप्राचिनमित्याभावस्याहमत्ययस्य स्वरूपनिमित्त-
 फलैरुपस्थाप्यानमनोन्यस्मिन्नित्यादि । अत चान्योन्यस्मिन्
 धर्मिणि आत्मगतोऽदावन्धोऽन्धान्नज्ञतामध्यस्याहमिदं शरीरा-
 दोति । इदमिति च वस्तुतो न प्रतीतितः । लोकव्यवहारो
 लोकानां व्यवहारः स चायमहमिति व्यपदेशः । इतिशब्द-
 सूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमासेन
 प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः । अन्योन्यधर्मोऽन्धोऽन्धो-
 न्यस्मिन् धर्मिणि देहादिधर्मान् जन्ममरणजरात्याध्यादीना-
 म्नि धर्मिणि अध्वस्तदेहात्मभावे समारोप्य तथा चैतन्यादी-
 नात्मधर्मान् देहादावध्वस्तात्मभावे समारोप्य ममेदं जरा-
 मरणपुत्रपशुत्याद्यादीति व्यवहारो व्यपदेशः इति-
 शब्दसूचितश्च तदनु रूपः प्रवृत्त्यादिः । अत चाध्यामव्यवहार-
 क्रियाभ्यां यः कर्त्तव्योतः स समान इति समानकर्तृत्वत्वेना-

ध्वस्य व्यवहार इत्युपपन्नम् । पूर्वकासत्वसूचितमध्यासस्य
 व्यवहारकारणत्वं सूचयति, मिथ्याज्ञाननिमित्तो व्यवहारः ।
 मिथ्याज्ञानमध्यासस्तस्मिन्निमित्तस्तद्भावाभावानुविधानाद्यवहार-
 भावाभावयोरित्यर्थः । तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहार-
 सुखा तस्य निमित्तमाह । इतरतराविवेकन । विवेकाग्रह-
 षेत्यर्थः । अथाविवेक एव कस्याश्च भवति, तथा च नाध्यास
 इत्यत आह । अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणां परमार्थतो
 धर्मिणोरतादात्म्यं विवेका धर्मिणां चासङ्कीर्णता विवेकः ।
 स्यादेतत् । विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यवि-
 भ्रमो युज्यते शुक्लेरिव रजताङ्गदाग्रहं रजततादात्म्यविभ्रमः ।
 इह तु परमार्थमतश्चिदात्मना न भिन्नं देहाद्यास्तु वस्तु-
 सत्तत् कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यविभ्रम इत्यत
 आह । मत्पानृते मिथुनीकृत्य, विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना ।
 मत्तं चिदात्मा, अनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादि, तं ह धर्मिणी मिथु-
 नीकृत्य, युगनीकृत्येत्यर्थः । न च संवृतिपरमार्थमतोः पार-
 मार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभृततद्भावावार्थस्य चतुः प्रयोगः । एत-
 दुक्तं भवति । अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयु-
 ज्यते न वस्तुसत्तति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीती
 सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः समारोपनिबन्धना च प्रतीति-
 रिति दुर्वारं परस्परान्यत्वमित्यत आह । नैमगिक
 इति । स्वाभाविकोऽनःसिद्धयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया
 तत्कारणस्याध्यामस्यानादितोक्ता । ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानो-
 पदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्य-
 नादित्वाद्दोषाद्गुरवश्च परस्परान्यत्वमित्यर्थः ।

स्यादेतत् । अथा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते आरोपे, न
 तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव स्वल्पतासतो

ननमकमलिनौकस्यस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । प्रकाशमान-
 त्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं न तु तदतिरिक्तं सत्तासा-
 म्बाह्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा, हैतापत्तेः । सत्तायाच्चार्य-
 क्रियाकारितायाश्च मत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनव-
 स्थापातात् प्रकाशमानतैव सत्ताऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः
 प्रकाशमानत्वात्सत्त्वचिदात्मवद् असत्त्वे वा न प्रकाशमाना-
 स्तात् कथं सत्त्वानृतयोर्मिथुनीभावस्तदभावे वा कस्य कुतो
 भेदाग्रहस्तदसम्भवे कुतोऽध्यास इत्याशयवानाह । आह
 चाज्ञेता कोऽयमध्यासो नाम । क इत्याद्येपे । समाधाता लोका-
 सिद्धमध्यासलक्षणमाद्यञ्चाय एवाद्येपं प्रतिक्षिपति । उच्यते ।
 स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । अवसन्तोऽवमतो वा
 भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाधयाप्यावमादोऽवमानो वा ।
 एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति । तस्येदमुपव्याख्यानं
 पूर्वदृष्टेत्यादि । पूर्वदृष्टस्त्वावभासः पूर्वदृष्टावभासः । मिथ्याप्र-
 त्ययचारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति
 पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति, तस्य च दृष्टत्व-
 माद्यमुपबुध्यते न वस्तुमत्तेति दृष्टग्रहणं तथापि वर्तमानं
 दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वत्वुक्तं, तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण
 सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्त्व-
 माह । परत्रेति । परत्र शक्तिकादौ परमार्थसति, तदनेन
 सत्त्वानृतमिथुनमुक्तम् । आदेतत् । परत्र पूर्वदृष्टावभास
 इत्यवसन्मतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वस्तिमत्त्वां मवि
 पूर्वदृष्टस्य मोत्वस्य परत्र कासाञ्चामवभासः । अस्ति च
 पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिषत्त्वामवभासः
 धर्मीचीनः । अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धं
 यथा नीलस्त्वावभासः पीतस्त्वावभास इत्यत आह । स्मृतिरूप

प्रति । अतः रूपमिव रूपमख्येति अतिरूपः । अत्रिहित-
 तद्विषयत्वं च अतिरूपत्वं सन्नहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं
 समीचीनमिति नातिव्याप्तिः । नाप्यव्याप्तिः स्वप्रज्ञानस्यापि
 अतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात्तथापि हि अर्थमात्रे पित्रादीं
 निद्रोपह्वयवशादमभिधानपरामर्शं तत्र तत्र पूर्वदृष्टस्यैव सन्न-
 हितदेशज्ञातव्यस्य समारोपः । एवं पीतः शङ्खस्तिलो गुड
 इत्यत्राप्येतन्नचयं योजनीयम् । तथाहि । बहिर्विनिर्गच्छ-
 त्वच्छूनयनरस्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्तिनीं पीततां पित्तरहिता-
 मनुभवन् शङ्खं च टोषाच्छाटितशक्लिमानमनुभवन् पीत-
 तायाश्च शङ्खासम्बन्धमनुभवन्नसम्बन्धायइत्यस्यारूप्येण पीतं
 तपनीयपिच्छं पीतं विष्वक्कलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधि-
 करणं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याह पीतः शङ्ख इति । एतन्न
 तिलो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः । एवं विज्ञातपुरुषाभि-
 मुखेष्वदर्शादकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो मन्मसपि बली-
 यसा सौम्यं च तेजसा प्रतिघ्नोतः प्रवर्तितं मुखसंबुक्तं मुखं
 याह्यहोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याचाह्यत्-
 पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शादकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्वारोप-
 यतीति प्रतिविम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति । एतन्न हि च-
 न्द्रदिङ्गोहालात्तच्चक्रगन्धर्वनगरवंशोरगाटिविभ्रमेऽपि यथा-
 मन्धवं लक्ष्यं योजनीयम् । एतदुक्तं भवति । न प्रकाशमान-
 तामात्रं सत्त्वं येन देहंन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सङ्गाधो
 भवेत् । नहि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो
 वा रत्नादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते प्रतिभासमाना वा
 भवन्ति तदात्मानस्तद्वर्माणो वा । तथा सति मरुत् मरौचि-
 चयमुखावचमुखसत्तुतरङ्गमालेयमभ्यर्चमवतीर्णा मन्दाग्निनी-
 त्यभिसन्धाय प्रवृत्तः स्वात् तोयमापीय पिपासामुपशमयेत् ।

तस्मादकामिनापि आरोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्व-
मभ्युपगमनीयम् । न च मरीचिकूपेषु सखिसमवस्तुसत्
स्वरूपेषु तु परमार्थसदेव देहेन्द्रियादवस्तु स्वरूपेष्वपि
असन्त इत्वनुभवानोचरत्वात्प्रकारोप्यत इति साध्यतम् ।
यतो यद्यसन्तो नानुभवमोचराः कथं तर्हि मरीचादीनाम-
सतां तोयतयानुभवगोचरत्वं, न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि
सन्तो भवन्ति । यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्वः कश्चि-
दस्ति अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेषु तु
भावः । यथाहुः । भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यप-
क्षयेति । ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयाश्च युज्येतानुभवगोच-
रता, प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्त-
त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः कुतो वा चिदात्मन्यारोपः । न
च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं
स्वप्रत्ययसामर्थ्याभादिनादृष्टान्तमिदं स्वभावभेदमुपजातमसतः
प्रकाशनं तस्मादमत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति साम्प्रतम् । यतो
येयमसत्प्रकाशनशक्तिविज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यमसदिति
चेत् । किमतत्कार्यमाहोस्विदस्या ज्ञाप्यं, न तावत्कार्य-
मसतस्तत्त्वानुपपत्तेः । नापि ज्ञाप्यं, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः ।
अनवस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्,
कः पुनरेव सदसतोः सम्बन्धः । असदधीननिरूपणत्वं सतो
ज्ञानस्यासता सम्बन्ध इति चेत् । अहो वतायमतिनिर्वृत्तः
प्रत्ययतपस्वी यस्वासत्त्वपि निरूपणमायतते न च प्रत्ययस्तत्रा-
धत्ते किञ्चित् । असत आधारत्वायोगात् । असदन्तरेषु
प्रत्ययो न प्रथते इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य
श्चिच्चिदिति चेत्, अहो वतास्यामत्यक्षपातो यदयमसदुत्प-
त्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति । तस्मा-

दत्तत्वात्तः मरीचिन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया
भवितुमर्हन्तीति । अत्र ब्रूमः । निस्तत्त्वं चेन्नानुभवगोच-
रस्तत्त्वमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सतत्त्वा यदनुभवगो-
चराः सन्, न सतत्त्वास्तदात्मनां मरीचीनामसत्त्वात् । द्विविधं
च वस्तूनां तत्त्व सत्त्वमसत्त्वं च, तत्र पूर्वं स्वतः परं तु परतः ।
यथाहुः । “स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके । वस्तुनि
ज्ञायते किञ्चिद्रूपं किञ्चित्कदा च न ॥” इति । तत्किं मरीचिषु
तोयनिर्भासपत्न्यस्तत्त्वगोचरः । तथा च समीचीन इति न
भ्रान्तो नापि बाध्यत । अहं न बाध्यत यदि मरीचीनतो-
यात्मतत्त्वान् अतोयात्मना गृह्णीयात् । तोयात्मना तु गृह्णन्
कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः । इन्त तोयाभावात्मनां मरी-
चीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत् । तेषां तोयाभावादभेदेन
तोयभावात्मतानुपपत्तेः । नाप्यसत् । वस्तुन्तरमेव हि
वस्तुन्तरस्यामत्त्वमास्थीयते भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिद-
निरूपणादिति वदद्भिः । न चारोपितं रूपं वस्तुन्तरं तच्च
मरीचयो वा भवेद् गङ्गादिगतं तोयं वा । पूर्वास्मिन् कस्ये
मरीचय इति प्रत्ययः स्यात् न तोयमिति । अस्मिन्स्तु
गङ्गायां तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति । देहास्मिन्स्तु
तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति । न चेदमत्यन्तमसत्त्वरूप-
रुमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति साम्प्रतम् । तस्यानुभवगोच-
रत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत् । नापि सद-
सत्, परस्परविरोधादिति अनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु
तोयमास्थेयं तदनेन क्रमेणाध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव ।
अत एव पूर्वदृष्टमिव । तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं किं
त्वन्तमनिर्वाच्यम् । एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यो-
ऽपूर्वोऽपि पूर्वमित्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्मव्यस्यत

इति उपपन्नमध्यासलक्षणयोगाद्देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं शेष-
 पादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचर-
 स्तन्मूनतदविहङ्गन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः मत्त्वेनैव निर्वा-
 ष्योऽबाधितः स्वयम्प्रकाशतैवाऽस्य सत्ता सा च स्वरूपमेव
 चिदात्मनो न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रिया-
 कारिता वा इति सर्वमवदातम् । स चायमेवंसन्नणकोऽ-
 ध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव मम्यतः परीक्षकाणां तद्भेदे
 परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रष्टयितुमाह तं के चिद-
 न्यत्राऽन्यधर्माध्याम इति वदन्ति ॥ अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य
 रजतस्य, ज्ञानाकारस्येति यावत्, अध्यासोऽन्यत्र वाञ्छे ।
 सौत्रान्तिकनये तावहाङ्गमस्ति वस्तुमत्तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः ।
 विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न वाञ्छं वस्तुमत्तथाप्यनाद्य-
 विद्याधामनारोपितमनोकं वाञ्छं तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः ।
 उपपत्तिश्च यथादृशमनुभवमिदं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्य-
 मित्युत्सर्गोऽन्यथात्वं पुनरस्य वन्नवहावकप्रत्ययवशात्तदं रजत-
 मिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतो-
 चिता । रजतस्य धमिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म
 इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्व धर्मो बाध्यतां न
 पुना रजतमपि धमि, तथा च रजतं वहिर्बाधितमर्घादान्तरी
 ज्ञानं व्यतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य वहिरध्यासः सिध्यति ।
 केचित्तु ज्ञानाकारस्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति । यत्र यद-
 ध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिवन्धनो भ्रम इति । अपरितोष-
 कारणं चाहुः । विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यव-
 स्थाप्येतानुमानाद्वा । तत्रानुमानमुपगृष्टासिद्धिराकम्बिते ।
 अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्याद् बाधकप्रत्ययो वा । न
 तावद्रजतानुभवः । स हीदद्वारास्यदं रजतमावेदयति न

त्वान्तरम्, अहमिति हि तदा स्यात् प्रतिपत्तुः प्रत्ययादतिरे-
कात् । भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव वाञ्छतयाऽध्ववस्यति ।
तथा च नाहङ्कारास्पदमस्य गोचरो ज्ञानाकारता पुनरस्य
बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्, हन्त बाधकप्रत्ययमालोचय-
त्वायुष्मान् । किं पुरोवर्त्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञाना-
कारतामप्यस्य दग्धयेति । तत्र ज्ञानाकारतोऽप्रदग्धनस्यापारं
बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञां देवानां प्रियः । पुरो-
वर्त्तित्वप्रतिषेधादथादस्य ज्ञानाकारतेति चेत्, न । अस्मिन्नि-
धानाग्रहनिषेधाद् अस्मिन्निहितो भवति प्रातिपत्तरत्नन्तमसि
धानं त्वस्य प्रतिपत्तात्मकं कुतस्यं, न चेत् रजतस्य निषेधो
न चेदन्तायाः, किन्तु विवेकाग्रहप्रसङ्गितस्य रजतव्यवहा-
रस्य । न च रजतमेव शक्तिकायां प्रसङ्गितं रजतज्ञानेन,
इति रजतनिर्भामस्य शक्तिकालम्बनं युक्तमनुभवविरोधात् ।
न त्वनु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गात् । सर्वेषामर्थानां
सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि कारणत्वं न, इन्द्रि-
यादीनामपि कारणत्वात् । तथा च भाममानतैवान-
म्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शक्तिका भामत इति
कथमालम्बनं भाममानताभ्युपगमे वा कथं नानाविरोधः ।
अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्ध-
मिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसम्भवात् । दोषाहितानां तेषां
मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यामिति चेत्, न । दोषाणां कार्योप-
जननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात् । अन्यथा दृष्टादपि कुट्ट-
ज्योत्जादृ वटादुग्धनिप्रसङ्गात् । अपिच स्वगोचरव्यभिचारं
विज्ञानानां सर्वत्वानाश्वासप्रसङ्गः । तस्मात् सर्वं ज्ञानं समी-
चीनमास्थेयम् । तथा च रजतमिदमिति च हे विज्ञाने
न त्वनुत्तरस्यै तद्वेदमिति पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोष

यथात् तद्वत्शुक्तत्वमामान्यविशेषस्याग्रहात् तस्मात्त्वं च गृहीतं
 सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च
 गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद् ग्रह-
 षमात्रमवतिष्ठते । तथा च रजतस्मृतिः पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्र-
 ग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात् सन्निहित-
 रजतगोचरज्ञानसारूप्येणैदं रजतमिति भिन्ने अपि स्मरण-
 ग्रहणे अभेदव्यवहारं च मामानाधिकरणव्यपदेशं च प्रवर्त्त-
 यतः क्वचित् पुनर्ग्रहण एव मियो गृहीतभेदं, यथा पीतः
 शङ्ख इति । अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मवर्त्तिनः पित्तद्र-
 व्यस्य काचस्यैव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते ।
 शङ्खाऽपि दोषवशात् शुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते ।
 तदनयोगेण गुणिनोरममगीयदमारज्यात् पीततपनीयपिच्छ-
 प्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः समानाधिकरणव्यपदेशश्च, भेदा-
 ग्रहप्रमत्त्रिणाभेदव्यवहारबाधनाच्च नैदमिति विवेकप्रत्ययस्य
 बाधकत्वमय्यपश्यते, तदुपपत्ता च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्त-
 त्वमपि लोकसिद्धसिद्धं भवति । तस्माद्यथाशीः सर्वे विप्रतिपन्नाः
 सन्देहविभ्रमाः, प्रत्ययवात्, घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तं
 यदध्यास इति । यस्मिन् शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यान
 इति लोकप्रसिद्धिः नामावन्यथाख्यातिनिवन्धना, किन्तु
 गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण गृही-
 तमात्रस्य य इदमिति पुरोवर्त्तिताद्द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च
 विवेकस्तदग्रहणनिवन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरण-
 योगिरन्तमामानाधिकरणव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ।
 अस्यै त्वत्राप्यपरिगृह्यन्तो यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्म-
 त्वकल्पनामाचक्षते । अचेदमाकृतम् । अस्ति तावद्रजता-
 र्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात् पुरोवर्त्तिनि द्रव्ये प्रकृतिः

सामानाधिकरस्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम् । तदेतच्च तावद्-
ग्रहणस्मरणयोस्तद्विचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुम-
र्हति । ग्रहणनिबन्धनी हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशो
कथमग्रहणमात्राद्भवेताम् । ननुक्तं नाग्रहणमात्रात् किन्तु
ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतयागृहीतभेदे समी-
चीनपुरस्वितरजतविज्ञानसादृश्येन अभेदव्यवहारं सामाना-
धिकरस्यव्यपदेशं च प्रवर्त्तयतः । अथ समीचीनज्ञानमा-
रूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुरगृह्यमाणं वा
सत्तामात्रेण गृह्यमाणेऽपि समीचीनज्ञानमारूप्यमनयोरिद-
मिति रजतमिति च ज्ञानयोरिति ग्रहणमथ वा तयोरेव
स्वरूपतो स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रह इति ग्रहणम् ।
तत्र न तावज्जनीनज्ञानमदृशो इति ज्ञानं समीचीनज्ञान
व्यवहारप्रवर्त्तकम् । नहि गोमदृशो गवये इति ज्ञानं गवा-
र्थिनं गवये प्रवर्त्तयति । अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं परा-
हृतं, नहि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदा-
ग्रहणमिति च भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत
एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमात्रं प्रीत्याद-
क्रमेण व्यवहारहेतुराहो अनुत्पादितारांशे एव स्वत इति ।
वयं तु पश्यामः । चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्त रा-
शेपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति । ननु सत्यं चेतनव्यवहारो
नाज्ञानपूर्वकः किन्त्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति ।
मैवम् । नहि रजतप्रतिपदिकार्यमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुप-
पद्यते । इदद्वारास्मदाभिमुखी क्वचु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्य-
विवादम् । कथं चायमिदद्वारास्मदे प्रवर्त्तत, यदि तु न
तदिच्छेत् । अन्यदिच्छत्वव्यक्करोतीति व्याहृतम् । न चेदि-
दद्वारास्मदं रजतमिति जानीयात् कथं रजतार्थो तदिच्छेत् ।

यद्यतथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात् न प्रतिबन्धव्योऽथ तदा-
त्वेनाग्रहणात् कस्मात्सापेक्षेति । सोऽयमुपादानोपचाभ्या-
मभिमत आत्मत्वमात्रचेतनोऽव्यवस्थित इदद्वारास्यदे रजत-
समारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारो-
पोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः । तथाहि । भेदाग्रहादि-
द्वारास्यदे रजतत्वं समारोप्य तज्जातीयस्वोपकारहेतुभाव-
मनुचिन्त्य तज्जातीयतद्द्वारास्यदे रजते तमनुमाय तदर्थी
प्रवर्तते इत्यानुपूर्व्ये मिदम् । न च तटस्थरजतस्मृतिरिदद्वारा-
स्यदस्यापक्ररहेतुभावमनुमापयितुमर्हति । रजतत्वस्य
हेतोरपक्षधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेक-
देशदर्शनम् । यथाहुः । ज्ञातमस्वभ्यस्येकदेशदर्शनादिति ।
समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तात्पर्यमसिद्धिवादाध्यासितं
रजतादिज्ञानं पुरोवर्त्ति वस्तुविषयं रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमन
प्रवृत्तं कत्वात् । यद्यदर्थिनं यत्र नियमनं प्रवृत्तयति तज्ज्ञान
तद्विषयं, यथाभयसिद्धममीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मा-
त्तथेति । यच्चोक्तमनवभाममानतया न शक्तिकालम्बनमिति,
तत्र भवान् पृष्टो व्याचष्टां, किं शक्तिकालत्वस्येदं रजतमिति
ज्ञानं प्रयनानम्बनःवमाहास्त्रिद द्रव्यमात्रस्य पुरस्थितस्य
मितभास्वरस्य । यदि शक्तिकालस्यानालम्बनत्वम्, यद्वा ।
उत्तरस्थानालम्बनत्वं ब्रूयात् तत्रैवानुभवविरोधः । तथाहि ।
रजतमिदमियनुभवन्ननुभविता पुरोवर्त्ति वस्तुद्रव्यादिना
निर्दिशति । दृष्टं च दुष्टानां कारणानामीश्वरिणिककाय्यप्रति-
बन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम् । यथा दावाग्निदग्धानां
वेदवीजानां कदलीकाष्ठजनकत्वम्, भस्मकदुष्टस्य चौदर्यस्य
तेजसो बह्वक्षपचनमिति । प्रत्यक्षबाधापक्षतविषयं च विभ्र-
मासं यथार्थत्वानुमानमाभासो दृत्वपदानुष्ठत्वानुमानवत् ।

यद्योक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाषेष्वनाशास इति । तद्विधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाथ्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्विरक्षाभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य अतिप्रमोषभङ्गस्वोक्तम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति तदिदमुक्तम् । “अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मकल्पनमाचक्षत इति” । यत्र शुक्तिकाटौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकाटोविपरीतधर्मकल्पनं रजतत्वधर्मकल्पनमिति योजना । ननु मन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः प्रकृते तु क्रिमायातमित्यत आह । “सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मकल्पनां न व्यभिचरति” । अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृतता । सा चानिर्वचनीयत्वधस्तादुपपादितम् । तेन सर्वप्रामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयताऽवश्यभाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रमिद्वान्त इत्यर्थः । अख्यातिवाटिभिरकामैरपि सामानाधिकरम्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमसंज्ञादिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां मिहाऽपितु लौकिकानामपीत्याह । “तथा च लोकेऽनुभवः । शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति” । न पुनरजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत् । अन्यस्यान्यधर्मताविभ्रमो लोकमिदः, एकस्य त्वभिव्यस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिधानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह । “एकवन्दः सद्वितीयवदिति” ॥

पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति । “कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्दर्शनात्” । अयमर्थः । चिदात्मा प्रकाशते न वा । न चेत् प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्दर्शनात् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि दृश्ये रजतस्य वा तद्दर्शनां वा समारोपः सम्भवतीति । प्रतिभास

वा न तावदयमात्मा जडो घटादिवत् पराधीनप्रकाश इति
 युक्तम् । न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात्,
 परममवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया पर-
 ममवायिनीति कथमस्यां कर्म, न च तदेव खं च परं च,
 विरोधात् । आत्मान्तरमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽ-
 नात्मत्वप्रसङ्गः । एवं तस्य तस्यैत्यनवस्थाप्रसङ्गः । स्यादेतत् ।
 आत्मा जडाऽपि सर्वाथेज्ञानेषु भाममानोऽपि कर्तेव न कर्म,
 परममवेतक्रियाफलशालित्वाभावात् । चैत्रवत् । यथा हि
 चैत्रममवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावभयममवेतायामपि क्रिय-
 माणायाम् नगरस्यैव कर्मता परममवेतक्रियाफलशालित्वात् ।
 न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि, चैत्रममवायाहमनक्रि-
 याया इति । तत्र । श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि 'मय्यं
 ज्ञानमनस्तं ब्रह्मा' इति । उपपद्यते च । तथाहि । योऽय-
 मयंप्रकाशः फल यस्मिन्नयंश्च आत्मा च प्रथते स किं जडः
 स्वयम्प्रकाशा वा । जडश्चादप्यात्मानावपि जडाविति कस्मिन्
 किं प्रकाशताविशेषात्, इति प्राप्तमाख्यमगेषस्य जगतः ।
 तथा चाभाणकः । 'अन्वस्यवान्श्च तन्नस्य विनिपातः पटेपटे'
 न च नि नोनमत्र विज्ञानमर्थात्मानो ज्ञापयति चक्षुरादिवदिति
 वाच्यम् । ज्ञापनं हि ज्ञानजननं, जनितं च ज्ञानं जडं सर्वोक्त-
 दूषणमतिवर्जतेति । एवमुत्तरात्तेराख्यपि ज्ञानानि जडानो-
 ल्यनवस्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । तथापि
 किमायानं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः । एतदायातं यत्तयोः
 संविदजड इति । तत्किं पुनः पण्डित इति पितापि पण्डि-
 तोऽस्तु । स्वभाव एष संविदः स्वयम्प्रकाशाया यदर्थात्मसम्बन्धि-
 नेति चेत्, इत्त पुनस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत् पिण्ड-
 सम्बन्धितेति समानम् । सहार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशा न

स्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति चेत्, तस्मिन् संविदो भिक्षो संविदर्थात्मप्रकाशौ । तथा च न स्वयम्प्रकाशा संविद्ध च संविदर्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ । एवं चेत्, यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थो सहेति तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सहेति, तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः । न चातीतानागतार्थ-गोचरायाः संविदोऽर्थसङ्गभावोऽपि । तद्विषयज्ञानोपादानो-पेक्षावृद्धिजननादथेसङ्गभाव इति चेत् । अथसंविद इव ज्ञाना-द्विबुद्धीनामपि ताद्विषयत्वानुपपत्तिः । ज्ञानादिजननाज्ञाना-द्विबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अथविषयज्ञानादिवृद्धिजननाज्ञान-संविदस्ताद्विषयत्वमिति चेत्, तत् किं देहस्य प्रयत्नवदात्म-संयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशोऽस्ति । जात्या-द्विहात्मसंयोगो नाथप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयम्प्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव स्वद्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम् । न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः । ते हि विशिष्टवृत्तीर्घस्यून-तयाऽनुभूयन्ते । प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्यूनोऽनुरङ्गस्वोऽतीर्घ-स्येति प्रकाशते । तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयचन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमनुपपन्नम् । न चास्य प्रकाशस्याजानतः स्वनक्षणभेदोऽनुभूयते । न चानि-र्वाच्यभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेदमर्हति । अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपक्षतिसध्यास्तो इत्यु-परिष्ठादुपपादयिष्यते । तदयं प्रकाश एव स्वयम्प्रकाश एवः कूटस्थो नित्यो निरंशः प्रत्यगात्माऽशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रि-यादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमश्नुति जानातीति प्रत्यङ् म चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वादनंशत्वाच्चा-विषयस्तस्मिन्प्रकाशो विषयधर्मात्, देहेन्द्रियादिधर्मात्,

कथं, किमाक्षेपे । अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्मादय-
मयुक्त इत्यत आह ॥ “सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषया-
न्तरमध्यस्थिति” ॥ एतदुक्तं भवति । यत्पराधीनप्रकाशमं-
श्ववञ्च तन्नामान्यांशग्रहे कारणदोषवशाञ्च विशेषाग्रहेऽन्यथा
प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वप्नानि कार-
णान्यपेक्षते । येन तदाश्रयेर्दिविदूष्येत । न चांशवान्, येन
कायिदस्यांगो गृह्येत कश्चिन्न गृह्येत, नहि तदेव तदानीमेव
तेनैव गृहीतमगृहीतं च सम्भवतीति न स्वयम्प्रकाशपक्षेऽ-
ध्यासः । सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभा-
वाद्वाध्यासः । नहि शुक्लावपुरस्थितायां रजतमध्यस्थ इतीदं
रजतमिति । तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति
सिद्धम् ॥ स्यादेतत् । अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासो,
विषय एव तु चिदात्मा अस्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत
आह ॥ “युष्मत्प्रत्ययापितस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि” ॥
विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत् । तथा च यो
विषयी स एव चिदात्मा, विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोच-
रोऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रमज्ञादनशस्यापरिहाराय युष्म-
त्प्रत्ययापितत्वम्, अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यं, तथा च
नाध्यास इत्यर्थः ।

परिहरति । “उच्यते । न तावदयमेकान्ते नाविषयः ।”
कुतः । “अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् ।” अयमर्थः । सत्यं प्रत्यगात्मा-
स्वयम्प्रकाशत्वात् विषयोऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यवि-
द्यापरिवर्त्तितबुद्धिमनः-सूक्ष्म-स्थूलयरीरेन्द्रियावच्छेदेनानव-
च्छिन्नोऽपि दन्तनोऽच्छिन्न इवाभिन्नोऽपि भिन्न इयाकर्तापि
कर्तृवाभोक्तापि भोक्तेवाविषयोऽप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव जीवभाव-
भाष्योऽवभासते । नभ इव घटमणिकमङ्गिकाद्यवच्छेदेभेदेन

भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । नहि चिदेकरसस्वात्मनश्चि-
 दंशे गृहीतेऽगृहीतं किं चिदस्ति । न खल्वानन्दनित्यत्ववि-
 भुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाहस्ततो भिद्यन्ते, येन तदग्रहे न
 गृह्येरन् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्य-
 गृहीता इवाभान्ति । न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तास्त्विकाः ।
 येन चिदात्मनि गृह्यमाणे साऽपि गृहीता भवेत् । बुद्ध्यादीना-
 मनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः
 स्वयम्प्रागप्येवानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नभ्यां बुद्ध्यादिभ्यो भेदाश-
 हात् तदध्यामेन जीवभाव इति । तस्य चानिर्दमिदमात्मनोऽ-
 स्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि । कर्ता भोक्ता चिदात्मा-
 ऽहम्प्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिभां-
 गशक्तिर्वा सम्भवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकरणमहातस्य
 क्रियाभागशक्ता न तस्य चेतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकर-
 णमहानेन ग्रथितो लब्धक्रियाभागशक्तिः स्वयम्प्रागोऽपि
 बुद्ध्यादिविषयविक्षुरणात् कथं विदम्प्रागप्ययविषयोऽहंदा-
 रास्यदं जीव इति च जन्तुरिति च जैवज्ञ इति चाख्यायते ।
 न खलु जीवश्चिदात्मना भिद्यते । तथाच श्रुतिः "अनेन जीवेना-
 त्मना" इति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जायः स्वयम्प्रागोऽ-
 प्यहम्प्रत्ययेन कर्तृभाक्त्वतया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहम्प्रत्य-
 यालम्बनमुच्यते । न चाध्यासे नति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास
 इत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । बीजाङ्गवदनादित्वात् पूर्वपूर्वा-
 ध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वावरोधादि-
 त्युक्तं 'नैसर्गिकोऽयं लोकव्यहारः' इति भाष्यप्रत्ये न । तस्मात्
 सुष्ठुक्तं 'न तावदयमेकास्तेनाविषयः' इति । जीवो हि चिदात्म-
 तया स्वयम्प्रागप्यतयाऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति
 भावः । स्यादेतत् । न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेना-

ध्यासमपाकुर्मः, किन्तु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथाच सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह । “अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्म-प्रसिद्धेः” । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथा तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति । अथ च चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यस्तदप्रथायां सर्वथाऽप्रथनेन जगदात्म्यप्रमङ्गादित्युक्तं, श्रुतिश्चात्र भवति ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भामा मयमिदं विभाति’ इति । तदेवं परमाद्येपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां प्रोढवादितया परिहारान्तरमाह । “न चायमस्ति नियमः पुराऽवस्थित एव” अपरोक्ष एव “विषये विषयान्तरमध्यमितव्यम्” कस्मादयं न नियम इत्यत आह । “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यर्थस्येति” । हियेस्मादयं । नभो हि द्रव्य मद् रूपस्यश्च विरहात् वाक्छेदियपत्यक्षम् । नापि मानस, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तः । तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अत्रिविक्रितः परदमितदमितः कदाचिन्वार्थिवच्छ्रयां श्यमतामारोप्य, कदाचित्जनं शुक्लत्वमारोप्य नीत त्वनलाशश्याममिति वा राजह्वनबालाध्वनमिति वा निर्णयन्ति तत्रापि पूर्वदृश्य तैजसस्य वा तामसस्य वा रूपस्य परत्र नभमिच्छन्ति ह्योऽवभास इति । एवं तदेव तलमर्थस्यन्ति अवाह्मुज्जीभूतं मन्त्रेऽनीनगणिमयमहाकृताहस्यमित्यर्थः । उपसंहरति । “एवम्” उक्तं प्रकारेण सर्वाद्येपरिहारात् “अविरुद्धः प्रत्यगात्मव्यप्यनात्मना” बुद्धादीनाम् “अध्यासः” । ननु नति च महज्जमध्यासास्तत्किमयमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह । “तमेत-

मंडलस्यमध्यासं पण्डिता चवित्येति मन्यन्ते” । अविद्या
 हि सर्वानर्थवोज्ज्वलितं श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम्,
 तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्य-
 नात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुर्न पुना रजतादिविभ्रमा इति स
 एवाविद्या तत्स्वरूपं चाविद्यातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव
 व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम् । अत्र च एवंलक्षणमित्येवंरूपतया-
 ऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यगनायादिरहितेऽगनाया-
 द्यपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाक-
 रोति, तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽ-
 ध्यासं, येन न व्युत्पाद्यतेत्यत उक्तं पण्डिता मन्यन्ते । नन्वि-
 यमनादिरतिनिरुद्धनिविडवामनानुविद्धाऽविद्या न शक्या
 निरोद्धुम्, उपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तस्मिन्निरोधापा-
 यमाह । “तद्विधेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं” निर्विचिकित्सं
 ज्ञानं “विद्याःमाहुः” पण्डिताः । प्रत्यगात्मनि खल्वयन्तवि-
 चिके बुद्धादिभ्या बुद्धादिभेदाग्रहानमित्तो बुद्धाद्यात्मत्व-
 तद्वर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विधेकविज्ञानं तेन
 त्रिविक्रायहे निवर्तितेऽध्यासापवाधान्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं
 विद्या चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । आदेतत् ।
 अतिनिरुद्धनिविडवामनानुविद्धाऽविद्या दिद्ययाऽपवाधिताऽपि
 स्ववामनाऽगनात्पुनरुद्भवित्यति, प्रवर्त्तयित्यति च वासनादि
 काये स्वीचिंतमित्यत आह । “तत्रैव मति” एवभूतवस्तुतत्त्वा-
 वधारणे मति “यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽशु-
 मात्रेणापि स न सम्बध्यते” अन्तःकरणादिदोषेणागनाया-
 दिना चिदात्मा चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनाऽन्तःकर-
 णादि न सम्बध्यते । एतदुक्तं भवति । तस्मावधारणाध्या-
 सस्य हि स्वभाव एव स तादृशो यदनादिमपि निरुद्धनिविड-

वासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम् । यथाऽऽपूर्वाज्ञा अपि । 'निरूपद्रवभू-
तार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यद्भवस्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्-
पक्षपाततः ॥' इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञान-
स्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्ययाऽविद्यया बाध इति ।
यदुक्तं, 'मत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्वस्याहमिदं
ममेदमिति लोकव्यवहारः' इति, तत्र व्यपदेशलक्षणो व्य-
हारः कण्ठोक्तः, इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति ।
"तमेतमविद्यास्यः" इति । निगदव्याख्यातम् ॥

आज्ञिपति । "कथं पुनरविद्यावद्द्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि
प्रमाणानि" । तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तस्माधनानि
प्रमाणानि कथमविद्यावद्द्विषयाणि । नाविद्यावत्त्वं प्रमाणा-
न्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति
भावः । सस्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्त्यापि यथा तथा,
शास्त्राणि तु पुरुषहितानुगामनपरास्यविद्याप्रतिपक्षतया
नाविद्यावद्द्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह । "शास्त्राणि चेति" ।

समाधत्ते । "उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानही-
नस्य" तादात्म्यतद्दमाध्यासहीनस्य "प्रमादत्वानुपपत्तौ सत्त्वां
प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः" । अयमर्थः । प्रमादत्वं हि प्रमां
प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारका-
प्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोजकृत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं
प्रमाणं प्रयोजनीयम् । न च स्वव्यापारमन्तरैश्च करणं प्रयोज्यम-
हेति । न च कूटस्थनित्यचिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापा-
रवान् । तस्माद्वापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासाद् व्यापार-
वत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्व-
मविद्यावत्पुरुषान्त्रयत्वं प्रमाणानामिति । अथ मा प्रवर्ति-

धत प्रमाणानि किं नष्टिन्नमित्यत आह । “नहीन्द्रियः
 खनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति” । व्यवहृत्यतेऽने-
 निति व्यवहारः, फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः ।
 इन्द्रियाणीति, इन्द्रियलिङ्गादीनिद्रियं द्रष्टव्यं, दृष्टिनो गच्छ-
 न्तीतिवत् । एवं हि प्रत्यक्षादीत्युपपद्यते । व्यवहारक्रियया
 च व्यवहार्यानिपात्समानकर्तृकता । अनुपादाय यो व्यवहार
 इति योजना । किमिति पुनः प्रमातोपादत्तं प्रमाणानि,
 अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्त्तते इत्यत आह । “न चाधिष्ठान-
 मन्तरक्षेन्द्रियाणां व्यापारः” प्रमाणानां व्यापारः “सम्भवति” ।
 न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्वा स्वकार्यं व्यापियन्ते ।
 मा भूत् कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पात्तिरिति । अथ
 देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यामनेत्यत
 आह । “न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कथिदगाप्रियते” ।
 सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेतत् । यथाऽन-
 ध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन् पटस्य कर्त्तव्यम-
 नध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन् भवित्यति तदभिन्न
 प्रमातेत्यत आह । “न चैतस्मिन् सर्वास्मिन्” इतरराध्यां
 इतरतरधर्माध्यामे चासति आत्मनोऽसङ्गस्य सर्वथा सर्वद
 सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य प्रमात्वत्वमुपपद्यते । व्यापारवन्तो हि
 कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति । अनध्यस्तात्म
 भावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः
 अतश्चाध्यामाश्रयाणि प्रमाणाणीत्याह । “न च प्रमात्वत्वमन्-
 तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति” । प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमात
 भवति । अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्रवणः कर्त्तृस्वचित
 स्वभावः प्रमा कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामसिद्धिदु-
 भवेत् । यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत । कथं चैव चिदात्मा

कर्तृको भवेत् । यद्यन्तःकरणं व्यापारवञ्चिदात्मनि नाध्य-
 स्थेत् । तस्मादितरेण गंध्यामाञ्चिदात्मकर्तृत्वं प्रमाफलं
 सिध्यति । तस्मिन् च प्रमादत्वं, तामेव च प्रमामुररीकृत्य
 प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमादत्वेन च प्रमोपलब्धते । प्रमायाः
 फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्त्तते । तथा च प्रमाणमप्रमाणं
 स्यादित्यर्थः । उपसंहरति । “तस्मादविद्यावद्द्विषयास्त्वेव
 प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि” । स्यादेतत् । भवतु पृथग्जनाना-
 नामेवम् । आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मनस्त्वानां व्युत्पन्ना-
 नामपि पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्याव-
 द्द्विषयास्यैव प्रमाणानीत्यत आह । “पञ्चादिभिश्चाविशेषात्”
 इति । विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं
 प्रत्यगात्मानं, प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृत्प्राणधर्माच्चाति-
 वर्त्तन्ते । यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामपिप्रतिपन्नमुन्ध-
 भावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते । तेन
 तस्मान्मान्यान्तेषामपि व्यवहारमस्येऽविद्यावत्त्वमनुमेयम् ।
 चशब्दः समुच्चये । उक्तञ्चानिवर्त्तनसहितपूर्वाज्ञोपपत्तिर-
 विद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः । एतदेव
 विभजते “यथा हि पञ्चादयः” इति । अत्र च “शब्दादिभिः
 श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति” इति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् ।
 “शब्दादिविज्ञान” इति तत्फलमुक्तम् । “प्रतिकूले” इति
 चानुमानफलम् । तथाहि । शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जा-
 तीयस्य प्रतिकूलतामनुभूत्वा तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रति-
 कूलतामनुमिमीत इति । उदाहरति । “यथा दण्डेति”
 शेषमतिरोहितार्थम् । स्यादेतत् । भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यवि-
 द्यावद्द्विषयाणि । शास्त्रं तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते-
 त्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्त्तितुमर्हति । अत्र स्वस्वामुञ्चि-

कण्डलोपभोगयोश्चोऽधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमर्षं
 सूत्रम् । शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तन्नक्षत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगं
 स्वादिति । न च देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय
 कथ्यत इति देहाद्यतिरिक्तं कश्चिदधिकारिणमाक्षिपति शास्त्रं,
 तदवगमश्च विद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क-
 क्वाह । “शास्त्रीये तु” इति । तुमब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहारा-
 द्विनन्ति शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः
 परलोकसम्बन्धं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न
 त्वस्यासंसारित्वमपि तस्याधिकारेऽनुपयोगात् । प्रत्युत्तौपनि-
 षदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुर्गधिकारविरोधान् । प्रयोक्ता हि
 कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागे कर्मस्थधिकारी स्वामी
 भवति । तत्र कथमकर्ता, प्रयोक्ता कथं वाऽभोक्ता कर्मजनित-
 फलभोगभागी । तस्मादनाद्यविद्यालक्ष्यकर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मण-
 त्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनियेधशास्त्रं प्रवर्तते ।
 एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव । नहि प्रमात्रा-
 दिविभागादृते तदर्थाधिगमः । ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो
 निर्गुणनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्ये-
 नेषां विधेयः । तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाश्चैव शास्त्रीयौचिति
 सिद्धम् ॥ स्वादेनत् । यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामीपनि-
 षदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्षते, तथाप्युपनिषद्गोऽवगम्यमान-
 शक्नोत्यधिकारं निरोद्धुम् । तथा च परम्परापद्धतार्थत्वेन
 कृतञ्च एव वेदः प्रामाण्यमपज्ज्ञादित्यत आह । “प्राक् च
 तथाभूतात्मा” इति । सत्यमीपनिषदपुरुषाधिगमोऽधिकार-
 विरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात् कर्मविधयः स्वीकृतं व्यवहारं
 निर्वर्त्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । न च
 परम्परापद्धतिः । विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः ।

यथा न हिंस्यात् सर्वा भूतानोति साध्यांश्निषेधेऽपि श्येनेना-
 भिचरन् यजेतेति शास्त्रं प्रवर्त्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न
 विक्रियते, तत् कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति । अवजितक्रोधा-
 रातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु
 श्येनादिशास्त्र इति । अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्त्तते
 इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति । “तथाहि” इति । वर्णाध्यानाः,
 राजा राजसृयेन यजेतेत्यादिः । आश्रमाध्यामाः, गृहस्थः
 सदृशीं भार्यां विन्देदित्यादिः । वयोऽध्यामाः, कृष्णकेशोऽग्दी-
 नादधीतेत्यादिः । अवस्थाध्यामाः, अप्रतिममाधियव्याधीनां
 जलादिप्रवेशेन प्राणत्याग इति । आदिग्रहणं सहापातकी-
 पपातकमद्वयीकरणं, यधीकरणमस्मिन्नीकरणं, अध्यामीप्र-संग्र-
 हायम् । तदेवसाक्षात्कान्तनोः परस्परध्यासमाप्तेपसमाधाना-
 ध्यासुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्त्तनेन च दृष्टीकृत्य तस्या-
 नर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं
 स्मारयति । “अध्यामी नामान्धिमन्तवृद्धिरिवशीवाम्” ।
 स्मृतिरूपः परत्र पृष्टेदृष्टावभासा इत्यस्य मन्त्रेपाभिधानमेतत् ।
 तत्राहमिति धर्मितादात्मसाध्यासमात्वं समन्वयनत्पादितधर्मा-
 ध्यासं जानश्रेतुरिति धर्माध्यासमेव समकारं साक्षादशेषा-
 नर्थमंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह । “तदवशा, पुत्रभार्या-
 दिषु” इति । देहनादात्मसात्त्वसाध्यस्य देहधर्मे पुत्रकलनादि-
 स्वाभ्यं च कृशत्वादिबदारीष्याह्लादभय विकलाः सकला इति ।
 स्वयं खलु साकल्येन स्वाभ्यभाकल्यात् स्वामीश्वरः सकलाः
 सम्पूर्णा भवति । तथा स्वयं विकल्येन स्वाभ्यशैकल्यात् स्वामी-
 श्वरो विकलोऽसम्पूर्णा भवति । ब्रह्मधर्मा ये वैकल्यादयः
 स्वाभ्यगणानि महासञ्चारिताः शरीरे तानाकल्यध्वन्यनोदयः ।
 यदा च परोपाध्यैस्ते देहधर्मे स्वाभ्ये इयं गतिस्तदा केव

कथाऽनीयाधिषेणु - देहधर्मेषु कथत्वादिष्विवाग्रयवानाह ।
 “तथा देहधर्मान्” इति । देहादेरप्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणाम-
 ध्यात्वात्मभावानां धर्मांश्चूकत्वादींस्ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरण-
 ध्यात्वात्मभावस्य धर्मान् काममहस्यादीन् ध्यात्मन्यध्यस्यतीति
 योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म-
 ध्यासमाह । “एवमहम्यत्त्वयिनम्” अहम्यत्वयो हृत्तिर्यस्मि-
 न्तःकरणादी मोऽयमहम्यत्वयी तं, “स्वप्रचारमक्षिण” अन्तः-
 करणप्रचारमाक्षिण, चैतन्यादामीनताभ्यां, “प्रत्यगात्मन्य-
 ध्यस्य” तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपपाद-
 यति “तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण” अन्तः-
 करणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्यय-
 चैतन्यं तेन, इत्यं भूतलक्षणे द्वितीया । “अन्तःकरणादिव्यध्य-
 स्यति” । तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्न प्रत्यगात्मा इदमनिदं-
 रूपचेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणादिव्याहयाभागोऽहहाग-
 म्यदं संमारी सर्वानर्थमन्धारभाजनं जीवात्मा इतरंतराध्यासो-
 पादानस्तदुपादानस्याध्यास इत्यनादित्वाद्दीजादुरवचने तरंतरा-
 श्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृष्टीकृतमपि
 शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वानोक्तप्रयत्नतया ध्यासं
 सुदृढोक्तिरिति । “एवमयमनादिरनन्तः” तत्त्वज्ञानमन्तरिणा-
 शक्यममुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तः “नेमर्गिकः” इति ।
 “मिथ्याप्रत्ययरूपः” मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य
 स तयोक्तः, अनिर्वचनीय इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति ।
 “अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय” । विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य
 प्रहाणमित्यत उक्तम् । “धामैकत्वविद्याप्रतिपत्तये” । प्रतिपत्तिः
 प्राप्तिः तस्यै न तु उपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, धामैकत्वं
 त्रिगलितनिश्चलप्रवृत्त्वमानन्दरूपस्य सतस्तत्प्रतिपत्तिनिर्वि-

चिच्छिन्नां भावयन्ती वेदान्ताः समूलवातमध्यासमुपहन्ति ।
 एतदुक्तं भवति । अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वं
 सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वादिष्यु योजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात् ।
 तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन् । अपि त्वद्वि-
 वक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । नहि तदौपनिषदात्म-
 प्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते । न चाभावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं
 कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति । आरोपितं हि रूपं
 तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । नहि रज्ज्वा
 रज्ज्वत्वं महस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते ।
 मिथ्याज्ञानप्रमञ्जितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम् ।
 मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुहृदोऽपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणाटरे-
 रन्त्यर्थादीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणा-
 द्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमुपनभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां
 वेदान्तानामात्मैकनप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह । “यथा चाय-
 मर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां
 प्रदर्शयिष्यामः” ॥ शरीरमेव शरीरकं तत्र निवामी शारी-
 रकौ जीवात्मा तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्म-
 रूपतामीमांसा या सा तथोक्ता ॥

एतावानवार्थसंक्षेपः । यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना
 स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थवबोधपरतामापाद-
 यता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्द-
 वाच्यानां फलवदर्थवबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि चाविशि-
 ष्टसु वाक्यार्थ इति न्यायान्मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्व-
 मीत्सर्गिकं, यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभो-
 क्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते, तथापि
 कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहमत्य-

येन मन्दे इवाधविरहिणा विदुष्यमाना वेदान्ताः वार्थात्प-
च्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षित-
व्यार्थाः । तथा च तदर्थत्रिपारान्तिका चतुर्लक्षणी शारीरक-
मीमांसा नारदव्या । न च सर्वज्ञनीनाहमनुभवमिह आत्मा
मन्दिस्थो वा मप्रयोजनो वा येन जिज्ञास्यः मन् विचारं प्रयु-
ञ्जीतेति पूर्वः पक्षः ॥

मिहान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहमर्थयः प्रमाणं । तस्य तूक्तं न
क्रमेण श्रुत्यादिवाधक्यानुपपत्तेः । श्रुत्यादिभिश्च ममस्तती-
र्थकोश्च प्रमाणानभ्युपगमादध्यासत्वम् । एवं वेदान्ता जादिय
क्षितार्थाः, नाद्युपचरितार्थाः, किन्तु कृतज्ञाः । प्रत्यगार्थं व
तेषां मुख्यार्थः । तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण मन्दिस्थत्वात्प्रयो-
जनवत्त्वाच्च युता जिज्ञासा, इत्याशयवान् सूत्रकारः तज्जिज्ञा-
सासूत्रमसूचयत् ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इति । जिज्ञासया मन्दे हप्रयोजने सूचयति । तत्र भाष्या-
दिच्छाद्याप्यत्वाद् ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । न च कर्मज्ञा-
नात् पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात् पराचीनं किञ्चिदस्ति,
येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत् । किन्तु ब्रह्ममीमांसाप्यतर्कति-
कर्मव्यतानुष्ठानविषये वेदान्तेरहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञा-
नमेव ममस्तदुत्खोपगम रूपमानन्दैकरमं परमं प्रयोजनम् ।
तमर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते तराम् । तत्र प्राप्तमर्ष-
नाद्यविद्यावशात्प्राप्तमिवेति प्रेषितं भवति । यथा स्वयीषा-
गतमपि यैषियकं कुशयिदुभ्रमात्रास्तीति मन्यमानः परेण प्रति-

शुद्धितमशास्त्रमिदं प्राप्नोति । जिज्ञासा तु संशयस्य कार्य-
मिति स्वकारणं संशयं सूचयति । संशयश्च मीमांसासम्भ-
प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजन-
सूचनाद् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान् भाष्य-
कारः । “वेदान्तमीमांशाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य” अस्माभिः
“इदमादिमं सूत्रम्” । पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः ।
परमपुरुषार्थहेतुभूतसूत्रमतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य
पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ज्ञानेन शिष्यते
शिष्येभ्यो यथाऽप्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च ब्रह्मसूत्रानाद्
भवति । यथाहुः ।

‘लघुनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः’ ।

इति । तदेवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमयेति
व्याचष्टे । “तत्राद्यशब्दं चानन्तर्यार्थः परिगृह्यते” । तेषु सूत्र-
पदेषु मध्ये योऽयमद्यशब्दः स चानन्तर्यार्थ इति योजना ।
नन्वाधिकारार्थोऽप्यद्यशब्दो दृश्यते, यथा ‘अथैष ज्योतिः’ इति
वेदे, यथा वा लोके ‘अद्य शब्दानुशासनम्, ‘अद्य योगानुशा-
सनम्’ इति, तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह ।
“नाधिकारार्थः” । कुतः । “ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्य-
त्वात्” । जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च
शब्दतः प्रधानं प्रतीयते । न च यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यत्रा-
प्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने
इति युक्तम् । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूच-
नार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात् । तद्विवक्षायां तद-
सूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षा-
वन्तः प्रवर्तन् । नलि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाऽभिधेय-

प्रयोजने भवितुमर्हतः । अनप्यस्माद्दृश्यत्वयविरोधेन वेदान्ता-
नामेवविधेऽर्थे प्रामाख्यानुपपत्तेः । कर्मग्रहण्युपयोगितयोप-
चरितार्थानां वा अपोपयोगिनां वा कुमित्वेवमादीनामविव-
क्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्वधीनग्रहणत्वस्य सम्भ-
वात् । तस्मात्कन्देहप्रयोजनसूचनी जिज्ञासा इह पदतो
वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितव्या । न च तस्या अधिकार्यत्वम्,
अप्रसूयमानत्वात्, येन तस्मिन्मभिव्याहृतोऽथगच्छोऽधिका-
रायः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मतज्ज्ञानमधिकार्यं
भवेत् । न च तदप्यथगच्छेन सम्बध्यते, प्राधान्याभावात् ।
न च जिज्ञासा मीमांसा येन योगानुगामनगदी क्रियेत् ।
नास्तत्त्वं निपात्य माङ्मान इत्यस्माद्वा मान पूजायामित्य-
स्माद्वा धातोर्मान्बधेत्यादिनाऽनिच्छार्थं सति व्युत्पादितस्य
मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् । ज्ञानेच्छावाचक-
त्वाज्जिज्ञासापदस्य प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा
स्यात् । न च प्रवत्यं प्रवर्तकयोरैक्यम् । एकत्वं तद्भावानुप-
पत्तः । न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत्वकल्पना
युक्ताऽतिप्रसङ्गात् । तस्मात् सुष्ठूक्तं जिज्ञासाया अनधिकार्य-
त्वादिति । अथ मङ्गलार्थोऽथगच्छः कस्मात् भवति । तथा
च मङ्गलहेतुत्वात् प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्यंति सूत्रार्थः
सम्यद्यत इत्याह । “मङ्गलस्य च वाक्यार्थं समन्वयाभावात् ।”
पदार्थ एव हि वाक्यार्थं समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो
वा । न चेह मङ्गलमथगच्छस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किन्तु
सुदृग्गच्छनिवदथगच्छवणमात्रकार्यम् । न च कार्य-
प्राप्ययोर्वाक्यार्थं समन्वयः शब्दव्यवहारं दृष्ट इत्यर्थः । तत्
किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथगच्छोऽस्यु तेषु न प्रयोक्तव्यः । तथा च
“धीकारवाच्यशब्दश्च हावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

• कष्टं भित्वा विनिर्याती तस्मान्माङ्गलिकायुमी ॥”

इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह । “अर्थान्तरप्रयुक्त एव
 द्वयशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ।” अर्थान्तरेषु आन-
 त्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या अत्रणमात्रेण वेणुवीणा-
 ध्वनिवद् मङ्गलं कुर्वन् मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमा-
 नीयमानोदकुम्भदर्शनवत् । तेन न स्मृतिव्याकोपः । न
 चेहानन्तर्यार्थस्य सती न अत्रणमात्रेण मङ्गलार्थतत्त्वर्थः ।
 स्यादेतत् । पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्त-
 र्यार्थत्वम् । तद्यथेममेवाथशब्दं प्रकृत्य विस्मृयते, किमयम-
 थशब्द आनन्तर्येऽथाधिकारे इति । अत्र विमर्गवाक्येऽथशब्दः
 पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यामपूर्वकं पक्षान्तरोप-
 न्यामे । न चास्यानन्तर्यमर्थः । पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्या-
 मेन व्यवायान् । न च प्रकृतानपेक्षा । तदनपेक्षस्य तद्विष-
 यत्वाभावेनःपमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः । न हि जातु
 भवति किं नित्य आत्मा, अथानित्या बुद्धिरिति । तस्मादा-
 नन्तर्ये विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः कस्यान्न भवतीत्यत
 आह । “पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् ।”
 अस्वार्थः । न वयमानन्तर्यार्थितां व्यसनितया रोचयामहे,
 किन्तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतमिदृशे । सा च पूर्वप्रकृ-
 तार्थापेक्षत्वे,प्यथशब्दस्य मिध्यतीति व्यर्थे आनन्तर्यार्थत्वाव-
 धारणायहोऽस्माकमिति । तदिदमुक्तं, फलत इति । पर-
 मार्थतस्तु कस्यान्तरोपन्यामे पूर्वप्रकृतापेक्षा, न चेह कस्या-
 न्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् ॥
 भवत्वानन्तर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह । “सति चानन्त-
 र्यार्थत्वे” इति । न तावद्यस्य कस्याचिद्वानन्तर्यमिति
 वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरिणापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं हि

पुरुषः किञ्चित् कृत्वा किञ्चित् करोति । न चाजन्तस्य मा-
 वस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्मात्तस्मादानन्तर्यं
 वक्तव्यं यद्दिना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु
 भवन्ती भवत्येव । तदिदमुक्तम् । “यत्पूर्ववृत्तं नियमेना-
 पचते” इति । स्वादेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञा-
 साया अपि योग्यत्वात् स्वाध्यायानन्तर्यं, धर्मवद् ब्रह्मणो-
 ऽप्यास्त्रायेकप्रमाणगम्यत्वात् । तस्य चागृहीतस्य स्वविषये
 विज्ञानाजननात्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययने-
 नैव नियतत्वात् । तस्माद् वेदाध्ययनानन्तर्येनैव ब्रह्मजिज्ञा-
 साया अप्ययमशब्दार्थ इत्यत आह । “स्वाध्यायानन्तर्यं तु
 समानं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः ।” अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण
 तद्विषयमध्ययनं लक्षयति । तथा चात्रातो धर्मजिज्ञासेत्यने-
 नैव गतमिति नेदं सूत्रमारम्भस्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमा-
 त्रोपलक्षणात्तया धर्मवद् ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदा-
 ध्ययनानन्तर्यापिदेशसाभ्यादित्यर्थः । चोदयति । “नन्विह
 कर्मावबोधानन्तर्यंविशेषो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः ।”
 अस्माथः । ‘विविदिषन्ति यज्ञेन’ इति तृतीयाश्रुत्या यज्ञार्थो-
 नामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मत्वत्वात्
 प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणां
 तत्रापि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावङ्गभावो यज्ञादीनां, वाक्या-
 र्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः । न च वाक्यं मन्त्रकारितया
 कर्माश्लेषेण इति युक्तम् । अकृतकर्मणामपि विदितपदतद-
 र्थसङ्गतोनां समधिगतशब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वा-
 परपदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानुसन्धानवतामप्रत्युहं वाक्या-
 र्थप्रत्ययोत्पत्तेः । अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्यया-
 भावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः । तद्योधतस्तु तद-

शानुष्ठानपरिवर्जने परस्मैराश्रयः । तस्मिन् सति तदर्थानु-
 ष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्बोध इति । न च वेदान्तावाक्याना-
 मेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराशामिति साम्प्र-
 तम् । विशेषहेतोरभावात् । तत्त्वमसीतिवाक्यात् त्वंपदा-
 र्थस्य कर्तृभोक्तरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभा-
 वेन तत्पदार्थेन परमात्मनैकमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम्,
 आपातलोऽशुद्धमत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात् । यत्प्रतपोदान-
 तभूक्तान्तर्मलास्तु विशुद्धमत्त्वात् अहंशाना योग्यतावगमपुर-
 मरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत् । तत्किमिदानीं प्रमाण-
 कारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि ।
 प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविरुद्धतन्मू-
 लन्यायत्वेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः । तस्मात्
 तत्त्वमसीत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं
 गृहीत्वा तन्मूल्या चापपत्त्या व्यवस्थाप्य तदुपामनायां भाव-
 नापराभिधानायां शीघ्रकालनैरन्तर्यामिणां ब्रह्ममाज्ञात्कार-
 फलायां यज्ञादीनामुपयोगः । यथाहुः । 'स तु दीर्घकाला-
 दरनैरन्तर्यामत्काराऽऽमेवितो दृढभूमिः' इति । ब्रह्मचर्यतपः-
 अहायज्ञादयश्च सत्कारः । अत एव श्रुतिः 'तमेव धीरो
 विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति । विज्ञाय तर्कोपकरणेन
 शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतित्यर्थः । अत्र च यज्ञादीनां श्रेयः-
 परिपत्यकत्वापनिबन्धेणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुष-
 संस्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्त-
 र्यदीर्घकालैरामेवमानो ब्रह्मभावनामनाद्यविद्यावासानां समू-
 लकाष्ठं कथति । ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशदी-
 भवति । अत एव स्मृतिः ॥

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' ।

'गस्यैतेऽष्टाद्यत्वारिंशत्संस्काराः' इति च । अपरे तु ऋष-
वयापाकरणेन ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः । अस्ति हि
स्मृतिः ।

'ऋणानि वीक्ष्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति ।

अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यज्ञेन' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां
संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, कृत्यर्थस्यैव
स्वादिरत्वस्य वीर्यार्थताम्, एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्क-
मिति न्यायात् । अत एव पारमर्षं सूत्रम् । 'सर्वापेक्षा च
यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति । यज्ञतपोदानादि सर्वं तदपेक्षा
ब्रह्मभावनेत्वर्थः । तस्मादादि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा
पारमर्षं सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना
विशेषणत्रयवत्यनाद्यविद्यातद्दामनाममुच्छेदक्रमेण ब्रह्ममात्मा-
त्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माख्यनुष्ठेयानि ।
न चैतानि दृष्टादृष्टमामवायिकारादुपकारहेतुभृतीपदेगिका-
तिदेशिकक्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसहितपरस्परवैभक्तकर्मस्वरूपत्-
दधिकारभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम् । न च कर्म-
मीमांसापरिशीलनं विना तत्पारिज्ञानम् । तस्मात् साधुः
'कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः' इति । कर्मावबोधेन हि कर्मा-
नुष्ठानमाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतन्निरा-
करोति । "न" कुतः, "कर्मावबोधात् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य
ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" । इदमत्राकृतम् । ब्रह्मोपासनया भावना-
पराभिधानया कर्माख्यपञ्चान्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः । क पुन-
रस्याः कर्मापेक्षा, किं कार्यं, यथाऽऽम्बेयादीनां परमापूर्वं
चरभावफलानुकूले जनयितव्यं समिदाद्यपेक्षा, स्वरूपे वा,
यथा तेषामेव हिरवत्तपुरांडाशादिद्रव्याम्निदेवताद्यपेक्षा । न

ावत् कार्यं । तस्य विकल्पामहत्वात् । तथाहि । ब्रह्मो-
 ासनाया ब्रह्मस्वरूपमाज्ञात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो
 ा स्वात्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथाऽव-
 वातस्य व्रीहयः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्थूलसूक्ष्मादयः ।
 प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः । न खलु
 घटादिमाज्ञात्कार इव जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्नः ।
 इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्ममाज्ञात्कारो भावनाधेयः सन्निवति
 ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तस्मात्कारस्य तत्स्वाभावेन
 नित्यतयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः । ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य
 माज्ञात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्कशयाक्रान्ततया प्रामाण्यायो-
 गात् । तद्विधस्य तस्मामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः ।
 न खल्वनुमानत्रिवृहं वङ्गिं भावयतः शीतातुरस्य शिशि-
 रभरमन्यतरकायकाण्डस्य स्फुरञ्ज्वालाजटिलानलमाज्ञात्कारः
 प्रमाणान्तरेण संशयते । विमंवादस्य बहुलमुपलभ्यान्,
 तस्मात् प्रामाणिकमाज्ञात्कारलक्षणकार्यभावात्प्रोपामनाया
 उत्पाद्ये कर्मपेक्षा । न च कूटस्यनित्यस्य सर्वव्यापिना
 ब्रह्मण उपामनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः सम्भवन्ति । स्यादे-
 तत् । मा भूद् ब्रह्ममाज्ञात्कार उत्पाद्यादिरूप उपाम-
 नायाः, संस्कार्यस्वनिर्वचनीयानाद्यविद्याहयपिधानापनयनेन
 भविष्यति, प्रतिमौरापिहिता नर्त्तकीव प्रतिमौरापनयद्वारा
 रङ्गव्यापृतेन । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः ।
 प्रतिसौरापनये पारिषदानां नर्त्तकीविषयसाज्ञात्कारो
 भवति । इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्-
 पाद्यमस्ति । ब्रह्ममाज्ञात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेना-
 नुत्पाद्यत्वात् । अत्रोच्यते । का पुनरियं ब्रह्मोपामना । किं
 शाब्दानामात्रमन्तराहो निर्विचिकित्साशाब्दानमन्ततिः ।

यदि शाब्दज्ञानमात्रसन्ततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्या समुच्छेत्तुमर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, मामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । नहि स्याणुर्वा पुरुषो वेति वाऽऽरोहपरिणाहवद्द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तमृते विशेषदर्शनात् । ननुक्तं श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत इति । तस्मान्निर्विक्रिक्रमशाब्दज्ञानमन्ततिरपोयामना कर्मसहकारिण्यविद्यादयोच्छेदहेतुः । न चाभावतुत्पाटितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु परोक्षावभासेन । दिङ्मोहालातचक्रचलदृक्षमरुमरीचिमलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासिभिरेव दिगाटितत्त्वप्रत्यये निवृत्तिदर्शनात् । नो खल्व्वाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगाटितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवृत्तन्ते । तस्मात् त्वम्पदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वंपदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिमाक्षात्कारनिवृत्तिर्नान्यथा । न चैष साक्षात्कारो मीमांसामहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् अपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अन्यथा कुटजवीजादपि अटाद्गुत्पत्तिप्रमद्नात् । तस्मिन्निर्विक्रमवाक्यार्थभावनापरिपाकमहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता । नहि शाब्दज्ञानप्रकाशं ब्रह्म स्वयं प्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते, न

तूपहितमपि । यथाह स्व भगवान् भाष्यकारः । 'नायमे-
 'कान्तेनाविषयः' इति । न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्व साक्षात्-
 कारि सर्वोपाधिविनिर्माकः । तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य
 स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात् । अन्यथा चैतन्यच्छा-
 यापत्तिं विनाऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वा-
 नुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमितभावितावच्छि-
 मात्रात्कारणप्रतिभावेनास्याप्रामाण्यं, तत्र वच्छिखलज-
 गस्य परोक्षत्वात् । इह तु ब्रह्मरूपस्योपाधिकलुषितस्य
 जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुत-
 स्ततोऽतिरिच्यन्ते । जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धा-
 दिस्वभावो ब्रह्मंति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽ-
 तिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यामाहित-
 मंस्कारमचिदर्थोवेन्द्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनामदम-
 ध्यक्षमनुभवति, एवं वेदन्तार्थज्ञानाभ्यामाहितमंस्कारो जीवस्य
 ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति ॥ अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कार
 जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत् । न । तस्याः
 कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः । न
 खलु तत्रमपीत्यादिषोऽत्रान्निविद्यित्वात् शुद्धबुद्धोदासीनस्व-
 भावमकर्तृत्वाद्युत्तमपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तमे-
 कमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति । अन-
 र्हश्च कथं कर्ता वाऽधिकृतो वा । यद्युच्यते निश्चितेऽपि तत्त्वं
 विपर्यासनिवन्धनो व्यवहारोऽनुवर्त्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य
 माधुर्येर्विनिश्चयेऽपि पिप्पलापहतेन्द्रियाणां तित्कावभामानुवृत्तिः,
 आस्वाद्य शूतकृत्य त्यागात् । तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या
 कर्मानुष्ठानं, ते न च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद उपप-
 त्त्यते । न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिन्नंति, कर्मणा

वा तदुच्छेदकस्य कृत उच्छेद इति वाच्यम् । सजातीयस्वपर-
विरोधिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः । यथा पयः पयोऽन्तरं
जरयति, स्वयं च जीर्यति । यथा विषं विषान्तरं शमयति,
स्वयं च शाम्यति । यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराविले पाथसि
प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविक्तं
पाथः करोति । एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराणि
अपगमयत् स्वयमप्यपगच्छतीति ॥ अत्रोच्यते । सत्यं सदेव
सौम्येदमित्युपक्रमात्तत्त्वमसीत्यन्तात् शब्दाद् ब्रह्ममीमांसोप-
करणादसकृदभ्यस्ताद् निर्गिर्चिकल्मेऽनाद्यविद्योपादानटेहा-
द्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यामंस्कारानु-
हत्तावनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्तद्व्यवहाराश्च, तथापि
तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान् मिथ्येति मन्यमानो विद्वान् यद्वर्त्त-
पित्तोपहृतेन्द्रिय इव गुडं धृत्कृत्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम् ।
तथा चायं क्रियाकरणतिकर्त्त व्यताफलप्रपञ्चमतात्त्विकं विनि-
श्चिन्वन् कथमधिकृतो नाम, विदुषो ह्यधिकारोऽन्यथा पशु-
शूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात् । क्रियाकर्त्तादिस्वरूप-
विभागं च विद्वस्यमान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे । अत-
एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव भाषणारः ।
तस्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्त्तृके राजसूये न विप्रवेश्य-
जातीयाभिमानिनोरधिकारः । एवं विजातिकर्त्तृक्रियाक-
रणादिविभागाभिमानिकर्त्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽ-
धिकारः । न चानधिकृतेन समर्थनापि कृतं वैदिकं कर्म
फलाय कल्पते वैश्वस्तोम इव ब्राह्मणराजन्याभ्याम् । तेन
दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्त्तमानः प्राप्नोतु फलं दृष्टत्वात् ।
अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न युज्यत
इति नोपासनाकार्थ्यं कर्मापेक्षा । स्यादेतत् । मनुष्याभि-

मानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्या-
नधिकारः । एवं निषेधविधयोऽपि मनुष्याधिकारा इति तद-
भिमानरहितस्त्वेष्वपि नाधिक्रियेत पश्चादिवत् । तथा चायं
निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात् तिर्यंगादिवदिति भिन्नकर्मता-
पातः । मैवम् । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः,
किं त्वविद्यासंस्कारानुष्ठानाऽस्य मातया तदभिमानोऽनुवर्तते ।
अनुवर्त्तमानञ्च मिथ्येति मन्यमानो न अदत्त इत्युक्तम् । किमतो
यद्येवम् एतदतो भवति । विधिषु आहोऽधिकारी नाश्रावः ।
ततश्च मनुष्याद्यभिमानेन अहधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रि-
यते । तथा च स्मृतिरश्रद्धया हुतं दत्तमित्यादिका । निषेध-
शास्त्रं तु न अहामपेक्षते । अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखो
नर इत्येव प्रवर्त्तते । तथा च सांसारिक इव अहावगतत्रह्य
तत्त्वाऽपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्त्तमानः प्रत्यवैतीति न भिन्न-
कर्मदर्शनाभ्युपगमः । तस्मान्नोपासनायाः कार्यं कर्मपेक्षा ।
अत एव नोपासनोत्पत्तावपि निषिद्धिक्रमशास्त्रानोत्-
पत्त्युत्तरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः ।

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागैकैकै असृत्तत्वमानशुः ।

तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम् । तथा च
‘विविदिषन्ति यज्ञेन’ इत्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन् । न । आरा-
दुपकारकत्वात् कर्मणां यज्ञादीनाम् । तथाहि । ‘तमेतमा-
त्मानं वेदानुवचनेन’ नित्यस्वाध्यायेन ‘ब्राह्मणा विविदिषन्ति’
वेदितुमिच्छन्ति, न तु विदन्ति, वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य
प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधा-
न्यात् । प्रधानेन न च कार्यसम्प्रत्ययात् । नहि राजपुरुषमान-
येत्युक्ते वस्तुतः प्रधानमपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत
उपसर्जनमानीयतेऽपि तु पुरुष एव । शब्दतस्तस्य प्राधा-

न्यात् । एवं वेदानुवचनस्यैव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम् । एवं तपसोऽनाशकस्य कामानशनमेव तपः, हितमित-
मध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽन-
श्रतो, मरणात् । नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य । धातुवैष-
म्यापत्तेः । एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितनिवहणेन पुरुषं
मंस्कृवन्ति । तथा च श्रुतिः । 'स ह वा आत्मयाजौ यो वेद इदं
मेऽनेनाङ्गं संस्कृत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते' इति । अने-
नेति प्रकृतं यज्ञादि परासृशति । स्मृतिश्च 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिं-
शत्संस्काराः' इति । नित्यनिमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्पस्य
च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पात्तं
दर्शयत्याश्रयणी श्रुतिः । 'विशुद्धसत्त्वस्तस्मिन् तं पश्यति
निष्कलं ध्यायमानः' इति । स्मृतिश्च ।

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः'

इत्यादिका । क्लृप्तं नैव च नित्यानां कर्मणां नित्ये हि
तेनोपात्तदुरितनिवहणेन पुरुषमंस्कारेण ज्ञानोत्पात्तावहृभा-
वोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादहृभावो युक्तः, कल्पना-
गौरवापत्तेः । तथाहि । नित्यकर्मनुष्ठानाहमोत्पादः, ततः
पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्याशुचिदुःस्वरूपे संसारे नित्यशुचि-
सुखस्यातिलक्षणेन विपर्ययमिन चित्तसत्त्वं मनिनयति, अतः
पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिहारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां
संसारस्यानित्याशुचिदुःस्वरूपतामप्रत्यहमवबुध्यते, ततोऽस्या-
स्मिन्ननभिरतिसंज्ञधैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्तते,
ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय
इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रवणाटिक्रमेण तज्जानातीत्या-
रादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्धा कर्मणां
युक्तम् । इमं चार्थमनुवदति भगवद्गीता ।

• 'आरुरुचोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' ॥

एवं चाननुष्ठितकर्मापि प्रगम्भीयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना । प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तस्मिन्नेव । इममेव च पुरुषधीर्यभेदमधिकृत्य प्रवहते श्रुतिः । 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति । तदिदमुक्तम् । "कर्मावबोधात् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" इति । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि मन्ति येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधाच्च 'जायमानो वै द्राक्षणास्त्रिभिर्ऋणवान् जायते' इति गृहस्यः सम्पद्यमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव' इति श्रुतिविरुध्येत । गृहस्यस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्वशुद्धार्थमेव । जगामयेवादी भस्मान्तावादीः न्वेष्टयश्च कर्मजडानिन्दुष प्रति, न त्वात्मतत्त्वपणिङ्गतान् । तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्था यद्दिना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यास्मान्तु सति भवन्ती भवत्येव । न चेत्यं कर्मावबोधानन्तर्यं, तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातम् ।

स्यादेतत् । मां भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः क्रमः श्रौतस्तु भविष्यति, 'गृही भूत्वा वनी भवेत्' 'वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति जाबालश्रुतिर्गाहस्थेन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति । स्मरन्ति च ।

'अधीत्य विधिवद् वेदान् पुक्षांशोत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्' ॥

निन्दति च ।

'अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्टा चैव यद्वै च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः' ।

इति । अत आह । “यथा च हृदयाद्यवदानानामान-
न्तर्यनियमः । कुतः” । ‘हृदयस्याग्नेऽवद्यति अथ जिह्वाया
अथ वक्षसः’ इत्यथाग्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न
तथेह क्रमो विवक्षितः । श्रुत्या तथैवानियमप्रदर्शनात्, ‘यदि
वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाहा वनाहा’इति । एता-
वता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अत एव ‘यद्दहरेव विरजेत्तद-
हरेव प्रव्रजेत्’ इति श्रुतिः । निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषा-
भिप्रायम् । अविशुद्धमत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नालस्यात्तदु-
पायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि निश्चनेमित्तिकमनाचरन्
प्रतिक्षणमुपचौयमानपाप्माऽधोगतिं गच्छतीत्यर्थः ।

स्यादेतत् । मा भूच्छ्रौत षार्थो वा क्रमः, पाठस्थानमु-
स्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आह । “शेषशे-
षित्वे प्रमाणाभावात्” । शेषाणां समिदादीनां शेषिणाञ्चान्ने-
यादीनामेकफलवदुपकारोपनिबद्धानामेकफलावच्छिन्नानामे-
कप्रयोगवचनोपगृहीतानामेकाधिकारिकर्तृकाणामेकपौर्णमा-
स्यमावस्याकालसम्बद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः सामर्थ्यात् क्रम-
प्राप्तौ वहिशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवन्ति,
यत्र तु न शेषशेषिभावो नाप्येकाधिकारावच्छेदो यथा
सौर्यार्थमणप्राजापत्यादीनां तत्र क्रमभेदापेक्षाभावात् पाठादिः
क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागत-
त्वात् । न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्या-
दीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति ॥ ननु शेषशेषिभावाभावेऽपि
क्रमनियमो दृष्टः, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमा-
सिकैरङ्गैः सह, यथा वा दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजे-
तेति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह, “अधि-

कृताधिकारे च प्रमाणाभावात्” इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपूर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपूर्णमासकृत्वर्थाप्प्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात् पशून् भावयितुमर्हति । न च व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत् । अप्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते ‘चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति समभिव्याहारात् । योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात् कृत्वर्थाप्प्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुतिनिराकरणेनैवेष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोऽप्यपास्तो वेदितव्यः । शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफलावच्छेदो भवेत्, यथाम्नायादीनां षष्ठासकस्वर्गफलावच्छिदानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोऽंशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनाचित्को नचिदंशेनैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञासाभेदेन परस्परसम्बन्धे मति क्रमो विवक्षितस्तथेहाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत, न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह । “फलजिज्ञास्यभेदाच्च” । फलभेदं विभजते । “अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम्” इति । जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वाज्ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद इत्याह । “तच्चानुष्ठानापेक्षं ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्” । शाब्दज्ञानाभ्यासानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह । “भव्यस्य धर्मः” इति । भविता भव्यः, कर्त्तरि कृत्यः । भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्राग् ज्ञानकाले

नास्तीत्यर्थः । भूतं सत्यं, सदेकान्ततो न कदा चिदसदित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदो ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह । “चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च” । चोदनेति वैदिकं शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिभेदं विभजते । “या हि चोदना धर्मस्य” इति । आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसम्भवात्पौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः । अत एवोक्तं ‘तस्य ज्ञानमुपदेशः’ इति । सा च साध्ये च पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, न हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः । षिञ् बन्धन इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । भावनायास्तद्विषयत्वात् च यागादिरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानेव यागादिधर्ममवबोधयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयन्त्यवबोधयति । कुतः, अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात् । मन्वासा ज्ञातव्य इत्यं तद्विधिपरिवेदान्ते-स्तद्वक्रवाक्यतयाऽवशेषे प्रवर्तयद्भिरव पुरुषो ब्रह्मावबोधयति इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह । “न पुरुषोऽवबोधं नियुज्यते” । अयमभिसन्धिः । न तावद् ब्रह्मसाक्षात्कारं पुरुषो नियुक्तव्यं, तस्य ब्रह्मसाभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षं हेतुभावात्तदवबोधयतिरेकमिदं तथा प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य समाधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यक्षमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । “यथाचार्या” इति । दार्ष्टान्तिके योजयति । “तदहत्” इति । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नाम्न-तत्त्वविनिययः शब्द स्याद्, नहि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किन्तु

तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वात्पेक्षितत्वादन्यपरिभ्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः । समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् ॥ प्रकृतमुपसंहरति । “तस्मात्किमपि वक्तव्यम्” इति । यस्मिन्नमति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थस्तदाह । “उच्यते, नित्यानित्यवस्तुविवेकः” इत्यादि । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः, तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद् ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथा सत्त्वेष विपर्ययात्तद्व्यसंशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत्, अभावयन् कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः, तस्मादेवं व्याख्येयम् । नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्वमं, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्वमिणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति । मा भूदिदं तद्वतं नित्यमिदं तदनृतमनित्यमिति धर्मविशेषयोर्विवेकः धर्ममात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्वमयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं तथा चाऽऽस्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः । तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यद्वतं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत् त्यस्यत इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवौयादैर्हिक्कादा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् । न खलु सत्यं नाम न किञ्चिदस्तीति वाच्यम् । तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः । शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । अथास्य पुरुषधोर्गदस्यानुभवीपपत्तिभ्यामिव सुनिपुणं निरूपयत आ च सत्त्व-

लोकाद् वा चावीचेर्जायस्य न्नियस्त्रेति विपरिवर्तमानं च-
मुहूर्त्तयामाहोरात्रार्हमासमाहूर्त्तयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्त-
रप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिश-
मुहूर्त्तमानं तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलीकं चावलोका-
स्मिन् संसारमण्डलेऽनित्याशुचिदुःखात्मकं प्रसंख्यानमुपावर्त्तते
ततोऽस्यैतादृशाच्चित्तानित्यशुभुविवेकनक्षणात् प्रसंख्यानात्
“इहामुवार्शभोगविगण.” भवति । अर्थते प्रार्थते इत्यर्थः
फलमिति यावत्, तस्मिन् विरागोऽनाभोगादि कोपेचाबुद्धिः ।
“ततः शमदमादिसाधनसम्पत्” । रागादिक्रपायमदिरामत्
हि मनस्तेषु तेषु विषयेषुश्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्त्तयद्विविधाश्च
प्रवृत्तीः पुण्याऽपुण्याभावयत् पुरुषमतिघोरि विविधदुःख-
व्वालजटिले संसारदुःखभुजि जुहोति । प्रसंख्यानाभ्यामलम्ब-
वैराग्यपरिपाकभग्नरागादिक्रपायमदिरामदं तु मनः पुरुषे-
णावजीयते वशीक्रियते । सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः
शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते । विजितं च मनस्त-
च्चविषयविनिर्यागयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः ।
यथा दान्तोऽयं वृषभयुवा, हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति
गम्यते । आदियद्वयेन च विषयतितिक्षातदुपगमनं श्रद्धाः
संयुज्यन्ते । अत एव श्रुतिः । ‘तस्मात् शान्तो दान्त उपरत-
स्तितिक्षुः श्रद्धाचित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमा-
त्कनि पश्यति’ इति । तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य सम्प-
त्कार्षः शमदमादिसाधनसम्पत् । ततोऽस्य संसारवन्धनाशुमुहूर्त्ता
भवतीत्याह । “मुमुक्षुत्वं च” । तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्त्वस्वभा-
वब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति
धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामिवानन्तर्यं न धर्म-
जिज्ञासाया इत्याह । “तेषु हि” इति । न केवलं जिज्ञासामा-

क्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह । “ज्ञातुं च” । उपसंहरति । “तस्मात्” इति । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे । “अतःशब्दो हेत्वर्थः” । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह । “यस्माद्देद एव” इति । अत्रैवं परिचोद्यते । सत्त्वं यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति, सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्र फलोपभोग-
विरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि फलम्, इष्टलक्षण-
त्वात् फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति । दुःखानुषङ्गदर्शनात् सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, इत्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुखे उपा-
दौयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् अवर्जनीयतया दुःखमा-
गतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोष्यते । तद्यथा । मत्स्यार्थी सश-
ल्कान् सकण्ठकान् मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय
विनिवर्त्तते । यथात्रा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति,
स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्त्तते । तस्माद् दुःखभयान्नानु-
कूलवेदनीयमैहिकं वाऽऽमुषिकं वा सुखं परित्यक्तमुचितम् ।
नहि मृगाः मन्तीति शालयो भोष्यन्ते, भिक्षुकाः मन्तीति
व्याख्यो नाधित्रोयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादि-
सङ्गजम् अयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वादतिभीरुणा त्यज्जे-
तापि, न त्वामुषिकं स्वर्गादि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते
हि ‘अपाम सोमममृता ऋभूमा’ इति । तथाच ‘अक्षय्यं ह वै
चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति’ । न च कृतकत्वहेतुकं
विनाशित्वानुमानमत्र सम्भवति । नरशिरःकपालशौचानु-
मानवदागमबाधितविषयत्वात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसम्पत्त्य-
भावात् ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते चाह भगवान्
सूत्रकारः “अतः” इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः “यस्मा-
द्देद एव” इति । अयमभिसन्धिः । सत्त्वं मृगभिक्षुकादयः

शब्दाः परिहर्तुं पाचक्रकृषीबलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधा-
नेककारणसम्पातजमशक्यपरिहारम् अन्ततः साधनपारतन्त्र्या-
च्चयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनिय-
मात् । नहि मधुविषसंपृक्तमद्यं विषं परित्यज्य समधु शक्यं
शिल्पिवरेणापि भोक्तुम् । चयितानुमानोपोद्बलितं च 'तद्य-
थेह कर्मचितः' इत्यादि वचनं चयिताप्रतिपादकम् 'अपाम-
सोम' इत्यादिकं वचनं मुख्यासम्भवे जयन्यवृत्ततामापाद-
यति । यथाहुः पीराणिकाः ।

‘आभूतसंप्लवं स्थानमसृतत्वं हि भाष्यते’ इति ।

अत्र च ब्रह्मपदेन तद्यमाणं वेद उपस्थापितः । स च
योम्यत्वान्तदथेह कर्मचितः' इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परा-
सृष्ट्य हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत् । यथा स्वर्गादिः
कृतकस्य सुखस्य दुःखानुपङ्गस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह ।
“तथा ब्रह्मविज्ञानादपि” इति । तेनायमर्थः । अतः स्वर्गादीनां
चयिताप्रतिपादकाद् ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपा-
दकादाममाद् यथोक्तसाधनसम्पत् ततश्च जिज्ञासति सिद्धम् ।
ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह । “ब्रह्मणः” इति । षष्ठीसमास-
प्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति
चतुर्थीसमासः परास्ती वेदितव्यः । तादर्थ्यसमासे प्रकृति-
विकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति कात्यायनीयवचनेन यूपदावादि-
ष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनियमात्, अप्रकृतिवि-
कारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात् । अश्वघासादयः षष्ठी-
समासा भविष्यन्ती अश्वघामादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात् ।
षष्ठीसमासेऽपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्ते रिति । स्यादे-
तत् । ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद् ब्रह्मशब्दस्य संश्र-
यः, कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रत्ययात्,

यथा ब्रह्म इत्येति, अस्ति च वेदे, यथा ब्रह्मोऽङ्गमिति, अस्ति च परमात्मनि, यथा ब्रह्म वेदे ब्रह्मैव भवतीति, तमिमं संग्रहयमपाकरोति । “ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणम्” इति । यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रलजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः । षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी, किन्तु शेषलक्षणा, सम्बन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासेत्युक्तं भवति । तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणवृत्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्मजिज्ञासयाऽवहृडा भवन्ति । साक्षात्पारम्पर्येण च ब्रह्मसम्बन्धात् । कर्मषष्ठां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान् प्रत्याह । “ब्रह्मणः” इति । “कर्मणि” इति । अत्र हेतुमाह । “जिज्ञास्येति” । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म, न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनैति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात् प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु सम्बन्धिमात्रम् । तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात् । नहि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति सम्बन्धन्वेषणा भवति । भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा किंविषयमिति : तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म सम्बन्ध्यते, न सम्बन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वात् । तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञासान्तरं त्वस्या भविष्यति, ब्रह्म तु शेषतया सशब्दत्स्यते इत्यत आह । “जिज्ञास्यान्तरेति” । निगूढाभिप्रायस्योदयति । “ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि” इति । सामान्यसम्बन्धस्य विशेषसम्ब-

भाविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेः
 रित्त्वर्थः । निगूढाभिप्राय एव दूषयति । “एवमपि प्रत्यक्षं
 ब्रह्मणः” इति । वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षि-
 तस्य प्रथमसम्बन्धाईस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात् कथञ्चिद-
 पेक्षितस्य सम्बन्धिमात्रस्य सम्बन्धो लघन्यः प्रथमः प्रथमश्च
 लघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । प्रत्यक्षपरोक्षा भिधानं
 च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रा-
 यमुद्घाटयति । “न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेषेति” । व्याख्यातमेतद-
 धस्तात् । समाधाता स्वाभिमान्निमुद्घाटयति । “न प्रधानपरि-
 ग्रहे” इति । वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सनिदर्शनमतिरो-
 हितार्थं, श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः । तदेवमभिमतं समासं
 व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदाद्येमाह । “ज्ञानम्” इति । स्फोटितम् ।
 न ज्ञानमिच्छाविषयः । सुखदुःखावाप्तपरिहारो वा तदुपायी
 वा तदहारेणैच्छागोचरः । न चैवं ब्रह्मविज्ञानम् । न खल्वेतद-
 नुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वाऽनुभूयते । नापि
 तयोरुपायः । तस्मिन् सत्त्वापि सुखभेदस्यादर्शनात् । अनुवर्त्त-
 मानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः । तस्मात् सूत्रकारवचनमपि प्रादि-
 पिकर्मता ज्ञानस्यैत्यत आह । “अवगतिपर्यन्तम्” इति । न
 केवलं ज्ञानमिष्यते किन्त्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वदवगति-
 पर्यन्तं सत्त्वाच्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात् । फलविषय-
 त्वादिच्छायाः तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः ।
 ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमतावतापीष्टं भवति ।
 नह्यपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत इत्यत
 आह । “ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं “ब्रह्म” । भवतु ब्रह्म-
 विषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टेत्यत आह । “ब्रह्मावगतिर्हि
 पुरुषार्थः” । किमभ्युदयः, न, किन्तु निःश्रेयसं विगलितानि-

स्त्रिषदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति
 सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति । स्यादेतत् । न ब्रह्मावगतिः
 पुरुषार्थः । पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः । न चास्या ब्रह्म-
 स्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः सम्भवन्ति । तथा
 सत्त्वनित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः । न चोत्पत्त्याद्यभावे
 व्यापारव्याप्यता । तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह ।
 “निःशेषमभारवीजाविद्याद्यनर्थनिवहंणात्” । सत्त्वं ब्रह्माव-
 गतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः सम्भवन्ति । तथाप्यनिर्वचनी-
 यानाद्यविद्यावशाद् ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभा-
 नपि न प्रतिभातीति पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो
 भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासत इति रुमारवीजाविद्याद्यनर्थनिवहं-
 णात् प्रागप्राप्त इव तस्मिन् सति प्राप्त इव भवतीति पुरुषे-
 षार्थमानत्वात् पुरुषार्थ इति युक्तम् । अविद्यादीत्यादियह-
 षेन तस्मिंस्कारोऽवकथ्यते । अविद्यादिनिवृत्तिस्तूपामनाकार्या-
 दन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम् । उपमंहर-
 ति । “तस्मात् ब्रह्म जिज्ञामितव्यमुक्तलक्षणं न मुमुक्षुणा” । न
 खलु तज्ज्ञानं विना स्वामनविबधः खनिटानमाविद्योच्छि-
 द्यते । न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिनः खानुपद्रा-
 नन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य । तस्मादान-
 न्दघनब्रह्माकृतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम् । तच्च न
 केवलेभ्यो वेदान्तभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसापकरणेभ्य इति
 इच्छानिभेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्तते । न तु वेदान्तेषु तदर्थ-
 विवक्षायां वा । तत्र फलवदर्थविबोधपरतां स्वाध्यायाध्ययन-
 विधेः सूत्रयताऽथातो धर्मजिज्ञासित्वेनैव प्रवर्तितत्वाद् धर्म-
 ग्रहणस्य वेदार्थापलक्षणत्वेनाधर्मवद् ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणात् ।
 यद्यपि च धर्ममीमांसावद् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसा-

प्याचेतुं शक्यते, तथापि प्राच्या मीमांसया न तद् व्युत्पाद्यते,
नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममी-
मांसारम्भाय नित्यानित्वविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्र-
मारम्भशैथिल्यपीनरुक्त्वम् । स्यादेतत् । एतेन सूत्रेण ब्रह्म-
ज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तं, तद-
युक्तं, विकल्पसहत्वादिति चोदयति । “तत् पुनर्ब्रह्म” इति ।
वेदान्तेभ्योऽपीरुषेयतया स्वतः मिहपामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं
वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं वेदान्तवाक्यसमुत्पेन निश्चयज्ञानेन
विषयोक्तं ततो न जिज्ञासितव्यम् । निष्पादितक्रिये
कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् ।
अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तर्हि न तद्देदान्ताः प्रतिपादयन्तीति
सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितम् । अनुभूते हि
प्रिये भवतोच्छः न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वः । न चेत्प्रमाण-
मपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्रमाणं
वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति ‘शास्त्रयोनित्वात्’ इति । स चेन्ना-
वबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमाणा-
न्तरं ब्रह्मणि प्रकमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्य-
जिज्ञासनाद् अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वाद् प्रशक्यज्ञान-
त्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिहरति । “उच्यते ।
अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यग्रहमुक्तस्य भावम्” । अयमर्थः । प्रागपि
ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरि-
शीलनविदितपदतदर्थसम्बन्धस्य सदेव सोम्येदमप्य आसीदित्यु-
पक्रमात् तत्त्वममीत्यन्तात् सन्दर्भासित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपाव-
गमस्तावदापाततो विचारादिनाऽप्यस्ति । अत्र च ब्रह्मेत्या-
दिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति । तदस्तित्वस्य सति
विमर्शे विचारात्प्रागनिर्भयात् । नित्येति क्षयितालक्ष्य

दुःखमुपक्षिपति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपा-
 करोति । बुद्धेत्यपराधीनप्रकाशमानन्दात्मानं दर्शयति ।
 आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्यादेतत् । मुक्तौ सत्यामस्यैते
 शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राग् देहाद्यभेदेन तद्वर्मजन्म-
 जरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तं “मुक्तेति” । सदैव
 मुक्तः सदैव केवलोऽनाद्यविद्यावशात् तु भ्रान्त्या तथाऽवभासत
 इत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वाऽवि-
 द्योपाधिकं रूपमाह “सर्वज्ञं सर्वशक्तिममन्वितम्” । तद-
 नेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानु-
 विधानात् कारणत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवंभूत-
 ब्रह्मस्वरूपावर्गातिरित्यत आह । “ब्रह्मशब्दस्य हि” इति । न
 केवलं सदैव सोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां पर्यालोचनया
 इत्यभूतब्रह्मावर्गतिः । अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसाम-
 र्थादिममेवार्थे स्मरहस्तयति । निर्वचनमाह । “बृहतेर्हीतो-
 रर्थानुगमात्” । बृहिकर्मा हि बृहतिरतिशयाने वर्तते ।
 तच्चेदमतिशयानमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमितं नित्यशुद्ध-
 बुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातौत्यर्थः । तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः
 प्रसिद्धिमभिधाय त्वम्पदार्थस्याप्याह । “सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मा-
 स्तित्वप्रसिद्धिः” । सर्वस्य पांसुलपादकस्य हालिकस्यापि
 ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । कुतः । आत्मत्वात् । एतदेव स्फुट-
 यति । “सर्वे हि” इति । प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन
 द्रष्टयति । “न न” इति । न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किन्तु
 प्रत्येत्येवेति योजना । नन्वहमस्मीति च आस्यति मा च
 आसीदात्मानमित्यत आह । “यदि” इति । “अहमस्मीति न
 प्रतीयात्” । अहङ्काराख्यं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयादह-
 मिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मान-

महद्वारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह । “आत्मा च ब्रह्म” । तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतस्त्वम्यदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य त्वम्यदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीतिवाक्याद् उपपद्यत इति भावः । आत्मेता प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह । “यदि तर्हि लोकः” इति । अथापकाध्येहपरम्परालोकः, तत्र तत्त्वमसीतिवाक्याद् यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् । परिहरति । “न” कुतः, “तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः” । तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबाधकप्रमाणाभावे मति संशयबीजमुक्तं, ततश्च संशया-
 ऽपिज्ञानोपपद्यत इति भावः । विवादाधिकरणं धर्मो सर्व-
 तन्त्रसिद्धान्तमिदोऽभ्युपेयः । अन्यथाऽनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः । विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः । न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनानुसन्धनत्वापत्तेः । न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः । नञ्जनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वैश्वान्त्यैः प्रतीतिस्त्वम्यदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्र-
 सिद्धान्तः । तदाभासत्वानाभासत्वेन तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्ती युक्तस्तद्विशेषेषु संग्रयः । तत्र त्वम्यदार्थं तावद्वि-
 प्रतिपत्तीर्देशयति । “देहमात्रम्” इत्यादिना, “भोक्तैव केवलं न कर्त्ता” इत्यन्तेन । अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैत-
 न्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वम्यदार्थेन सम्बन्धन्ते । योस्यताविरहात् । शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः । कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिशामितया

तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसङ्गतिरेव । अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यत्वाद्यसङ्गतिः । अर्भोक्तृत्वेऽपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वाद् अनित्यत्वादिप्रसङ्गावहेतुहानाच्च तत्पदार्थासङ्गतिस्तदवस्थैव । त्वम्पदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दृशिता । वेदाप्रामाण्यवादिनो हि न्नौकायतिकार्यस्तत्पदार्थप्रत्ययं मित्येति मन्यन्ते । वेदाप्रामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्ते इति । तदेवं त्वम्पदार्थविप्रतिपत्तिहारा तत्पदार्थं विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थं विप्रतिपत्तिमाह । “अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्” । तदिति जीवात्मानं परामृशति । न केवलं शरीरादिभ्यो जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे । ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य रूपद्वयमुक्तं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति । तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकाच्च त्वम्पदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह । “आत्मा स भोक्तुरित्यपरे” । भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थं आत्मा तत ईश्वरादभिन्ना जीवात्मा परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिवीजमाह । “एवं बहवः” इति । “युक्तियुक्त्याभामवाक्खवाक्खामामसमाश्रयाः सन्तः” इति योजना । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तन्निमित्तश्च संशयस्तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारभ्यत इत्यत आह । “तत्राविचार्य” इति । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । अपि च अतत्त्वज्ञानाच्चास्तिक्ये सत्यनर्थेप्राप्तिरित्यर्थः । सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति । “तस्यात्” इति । वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनाच्च येऽन्येऽपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधना-

द्विषूक्तास्त उपकरणं यस्याः सा तद्योक्ता । तस्मात् परमनिःश्रे-
यससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसाऽऽरभ्येति सिद्धम् ॥

तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारभसुपपाद्य ब्रह्ममीमांसा-
मारभते ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः । “ब्रह्म जिज्ञा-
सितव्यमित्युक्तं किञ्चन पुनस्तत् ब्रह्म” । अत्र यद्यपि
ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया तदङ्गान्यपि प्रमाणा-
दीनि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात् तदेवास्त्वय्य
प्रथमं समर्धते । तत्र यथाभूदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम्
अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि न ततोपलब्धेन तादृकरूपस्य नित्यशुद्ध-
बुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं गच्छं लक्षयितुम् । नाहं जातु
कश्चित् कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति । न च तद्वर्मणं नित्यत्वा-
दिना तन्नश्यते । तस्यानुपलब्धचरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं
भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम् । एवं च न शब्देऽप्यत्र क्रमते ।
अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावकाशत्वात् । तस्मा-
त्तच्छब्दाभावाद् न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपात्तन्मायः ।
तस्मिन्माक्षेपं भगवान् सूत्रकारः परिहरति । “जन्माद्यस्य
यतः” इति । सा भूदनुभूयमानं जगत्तद्वर्मतया तादात्म्येन
वा ब्रह्मणो लक्षणं तदुत्पत्त्या तु भविष्यति । देशान्तरप्राप्ति-
रिव सवितुर्वेद्याया इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान् विभ-
जते । “जन्मात्पत्तिरादिरस्य” इति । लाघवाय सूत्रकृता
जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुत्पादनाय समाहारमाह ।
जन्मास्थितिभङ्गमिति । “जन्मानय” इत्यादिः “कारणनिर्देशः”
इत्यतः सन्दर्भो निगदव्याख्यातः । स्यादेतत् । प्रधानकालग्रह-

करटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविद्वेषोपसम्भिः ।
 तथाहि, “हृत्त्वाहृं हृत्त्वाहात्मैव ब्रह्मेति नीयते” स चाय-
 माकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणस्य्वात्रस्वेदहारात्-
 देभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेनाहमिति असन्दिग्धा-
 विपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्यदं, नहि जातु
 कश्चिदत्र सन्दिग्धे ऽहं वा नाहं वेति, न च विपर्यस्यति नाह-
 मेवेति । न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामा-
 नाधिकगण्यदर्शनात् देहालम्बनोऽयमहङ्कार इति साम्प्रतम् ।
 तदालम्बनत्वे हि योऽहं बाह्ये पितरावन्वभवं स एव स्वाविरे
 प्रणमूननुभवामीति प्रतिसन्धानं न भवेत् । नहि बालस्व-
 विरयोः शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो खेनैकत्व-
 मध्यवसौयेत । तस्माद्येषु व्यावर्त्तमानेषु यदनुवर्त्तते तत्तेभ्यो
 भिन्नं, यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम् । तथा च बालादिशरीरेषु
 व्यावर्त्तमानेष्वपि परस्परमहङ्कारास्यदमनुवर्त्तमानं तेभ्यो
 भिद्यते । अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमाख्याय तदुचि-
 तान् भोगान् भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्य-
 स्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्यदम-
 बाध्यमानं शरीराद्भिन्नं प्रतिपद्यते । अपि च योगव्याघ्रः
 शरीरभेदेऽपि आत्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहङ्कारालम्बनं
 देहः । अत एव नेन्द्रियास्यपि बाह्यालम्बनम्, इन्द्रियभेदेऽपि योऽ-
 हमद्राक्षं स एवेतर्हि स्पृशामीत्यहमालम्बनस्य प्रत्याभिज्ञानात् ।
 विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्वर्षीयानेव । बुद्धिमनसोश्च करणयो-
 रहमितिकर्तृप्रतिभासप्रस्थानालम्बनत्वायोगः । कृशोऽहमन्वो-
 ऽहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यपि अभेदे कश्च चिन्मयाः क्रीड-
 स्तीत्यादिषु दीपचारिका इति युक्तमनुत्पन्नासः । तस्मादिदहारा-
 स्यदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः स्फुटतराहमनु-

भामती ।

अनिर्वाचाविद्याहितयसचिवस्य प्रभवतो
विवर्त्ता यस्यैते विद्यदनिस्ततेजोऽववनयः ।
वतश्चाभूद्विष्णुं चरमचरमुच्चावचमिदं
नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानमद्यतम् ॥ १ ॥
निःस्पृहितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥
षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरध्ययैरपि ।
शाश्वताग्र नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
मार्त्तं तिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।
विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्यै वेदव्यासाय वेधसे ।
ज्ञानग्रन्थवताराय नमो भगवतो हरिः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शङ्करं कुरुषाकरम् ।
भाष्यं प्रसन्नगन्धीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥
आचार्यैक्यतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्यदादौनाम् ।
रथोदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥
अथ यदसन्दिग्धमप्रयोजनं च न तस्यैवावयतिपिङ्गागो-
चरः, यथा समनस्कैन्द्रियसन्निकष्टः स्त्रीताशोकमध्ववर्त्ती घटः

लोकपालक्रियायदृष्ट्यास्त्रभावाभावेषूपपन्नवमानेषु सद्यु सर्वत्र
 सर्वशक्तिस्त्रभावं ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः सम्भाव-
 नेत्यत आह । “अस्य जगतः” इति । अत्र “नामरूपाभ्यां
 व्याकृतस्य” इति चेतनभावकर्तृकत्वसम्भावनया प्रधाना-
 द्यचेतनकर्तृकत्वं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च व्यासेधति । यत्
 खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा
 घटादि, विनादाध्यासितं च जगद्वामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतन-
 कर्तृकं सम्भाव्यते । चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट
 इति नाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना वाङ्मं घटं निष्पाद-
 यति । अत एव घटस्य निवर्त्य स्वाप्यन्तःसङ्कल्पात्मना सिद्धस्य
 कर्मकारकभावो घटं करोतीति । यथाहुः । ‘बृहिसिद्धं तु न
 तदसत्’ इति । तथा चाचेतनो बुद्धावनामिच्छितं करोतीति
 न शक्यं सम्भावयितुमिति भावः । स्यादेतत् । चेतना प्रहा
 लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति,
 क्तनमुक्तस्यभावेन ब्रह्मणेत्यत आह । “अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य”
 इति । केचित् कर्त्तारो भवन्ति, यथा सृष्टिर्वागादयः, न
 भोक्तारः । केचिन्तु भोक्तारः, यथा आहवैश्वानरीयेष्ट्यादिषु
 पितापुत्रादयः, न कर्त्तारः । तस्मादुभयग्रहणम् । “देश-
 कालानिमित्तक्रियाफलानि” इतीतरतरद्वन्द्वः । देशादीनि च
 प्रतिनियतानि चेति विग्रहः । तदाश्रयो जयत् तस्य ।
 केचित् खलु प्रतिनियतदेशोत्पादाः, यथा लक्ष्मणगादयः ।
 केचित् प्रतिनियतकालोत्पादाः, यथा कोकिलारवादयः ।
 केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः, यथा नवाम्बुदध्वाणादिनिमित्ता
 बजाकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतक्रियाः, यथा ब्राह्मणानां
 याजनादयो नेतरिषाम् । एवं प्रतिनियतफला, यथा
 केचित् सुखिनः, केचिद् दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त एव

कदाचिद् दुःखिनः । सर्वमेतदाकस्मिकापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे
 च स्वाभाविकत्वे चामर्शगतिर्कर्तृकत्वे च न घटते । परि-
 मितज्ञानशक्तिभिर्ब्रह्मलोकपालादिभिर्ज्ञातं कर्तुं चाशक्य-
 त्वात् । तदिदमुक्तं “मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य” इति ।
 एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्त-
 यितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः । किमङ्ग पुनः कर्तुमि-
 त्यर्थः । सूत्रवाक्यं पुरयति । “तत् ब्रह्मति वाक्यशेषः” ।
 स्यादेतत् । कस्मात् । पुनर्जन्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रह-
 णेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामापेक्षया अपीत्यत आह ।
 “अन्येषामपि भावविकाराणां वृद्धादीनां त्रिष्वेवान्तर्भाव
 इति” । वृद्धिभावद्वयव्यवचय । तेनाभ्यावयवाटवयवयो
 द्वितन्तुकादेरन्य एव महान् पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः ।
 परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्षणावस्थालक्षण उतत्पत्तिरेव ।
 धर्मिणो हि हाटटादधर्मलक्षणः परिणामः कटकमकुटादिस्त-
 स्योत्पत्तिः । एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणो लक्षणः
 परिणाम उतत्पत्तिः । एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्-
 पत्तिः । अपक्षयस्ववयववृद्धामो नाश एव । तस्मात्कारादिषु
 यथास्वमन्तर्भावाद् वृद्धादयः पृथङ्ज्ञोक्ता इत्यर्थः । अथैत
 वृद्धादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमि-
 वोपादातव्यम् । तथा सति हि तत्प्रतिपादके ‘यतो वा
 इमानि भूतानि’ इति वेदवाक्ये बृद्धिस्थोक्तते जगन्मूलकारणं
 ब्रह्म लक्षितं भवति । अन्यथा तु जायतेऽस्ति वर्धत इत्यादीनां
 ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैकवाक्यं दुर्हो भवेत्, तच्च न मूल-
 कारणप्रतिपादनपरम्, महामर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाच्यो-
 दितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः, इति ब्रह्मनि-
 राकरणार्थं वेदोक्तात्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह । “यास्त-

परिपठितानां तु” इति । नन्वेवमुप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां,
तन्मान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह । “या
उत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणात्” इति । त्रिभिरस्योपादानत्वं
सूच्यते । उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति
नोपादानं सूचयेत् । तदिदमुक्तं “तत्रैव” इति । पूर्वोक्तानां
कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह । “न यथोक्तं” इति ।
तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण
सम्भावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नैयायिकाः ।

‘सम्भावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येन हेतुना ।

न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पत्तयेव यो हतः ॥

यथा च बभ्या जननोत्थादिः’ इति ।

इत्थं नाम जन्मादिसम्भावनाहेतुः, तदन्ये वैशेषिकादयः
इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति, सम्भावनाहेतुतां
द्रष्टयितुमाह । “एतदेव” इति । चादयति । “नन्विच्छापि”
इति । एतावतैवाधिकरणार्थं समाप्तं वक्ष्यमाणाधिकरणाद्यं
वदन् सुहृद्भावेन परिहरति । “न” इति । वेदान्तवाक्य-
कुसुमपथनाथतामेव दर्शयति । “वेदान्तेति” । विचार-
स्वाध्यवसानं समासनाविद्यादयोच्छेदः । ततो हि ब्रह्मावगते-
निर्हृत्तिराविर्भावः । नार्त्किं ब्रह्मणि शब्दादते न मानान्तर-
मनुसरणीयम् । तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः
मात्रात्कार इत्यत आह । “सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु” इति ।
अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्स्यपि द्रष्टव्यम् ।
शब्दाविरोधिभ्या तदुपजीविभ्या च युक्त्या विवेचनं मननम् ।
युक्तिश्चाप्यपत्तिरनुमानं वा । स्वादेतत् । यथा धर्मं न पुरुष-
बुद्धिसाहाय्यम्, एवं ब्रह्मस्यपि कस्यान्न भवतीत्यत आह । “न
धर्मजिज्ञासायामिव” इति । “श्रुत्यादयः” इति । श्रुतीति

शास्त्रपुराणसूतयः प्रमाद्यम् । अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदो
 ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्मात्स्वाविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपविभावः
 प्रमाद्यकथम् । तत्र फलमिव फलमिति नमयितव्यम् ।
 यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामय्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापा-
 रस्तथापि साक्षात्कास्ति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवा-
 दीनां सन्धवोऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह । “अनुभवा-
 वसानत्वात्” । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थो
 निर्वृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु
 ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वयश्चः, ब्रह्मणस्त-
 द्विषयत्वायोम्यत्वादित्यत आह । “भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्म-
 विज्ञानस्य” । व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो विषय-
 विषयिभावः । नन्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, तदनु-
 भवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य
 अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरि-
 त्याह । “कर्त्तव्ये हीत्यादिना” । न चायं साक्षात्कारविष-
 यतायोम्योऽप्यवर्त्तमानत्वात्, अवर्त्तमानज्ञानवस्थितत्वादि-
 त्याह । “पुरुषाधीन” इति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिक-
 वैदिककार्याणामाह । “कर्त्तुमकर्त्तुम्” इति । लाकिकं
 कार्यमनवस्थितमुदाहरति । “यथाऽश्वेन” इति । लौकि-
 केनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति । “तथा-
 ऽतिरात्र” इति । कर्त्तुमकर्त्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् ।
 कर्त्तुमन्वया वा कर्त्तुमित्यस्योदाहरणमाह । “उदित” इति ।
 स्यादेतत् । पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्त्तव्ये विधिप्रतिषेधानामा-
 नर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषवृत्तिनिवृत्तोरित्यत आह ।
 “विधिप्रतिषेधाच्चात्रार्थवन्तःस्वः” । दृष्ट्वातीति विधिः । न
 दृष्ट्वातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितद्वौमयोर्विधी । एवं नारा-

स्विस्यर्शननिषेधो ब्रह्मज्ञस्य तद्वारणविधिरित्थे वंजातीयका
 विधिप्रतिषेधा चर्यवन्तः । कुत इत्यत आह । “विकल्पो-
 क्षार्गापवादाच्च” । चो हेतौ । यस्माद् ग्रहणाग्रहणयोर्द्वि-
 तानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासम्भवे तुल्यबलतया वा
 बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः । नारास्विस्यर्शन-
 निषेधतद्वारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः । किन्तु
 सामान्यशास्त्रस्य स्वर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेषु विशेष-
 शास्त्रेण बाधः । एतदुक्तं भवति । विधिप्रतिषेधैरेव स
 तादृगो विषयोऽनागतान्वाद्यरूप उपनीतो येन पुरुषस्य
 विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति । भूते
 वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेयत्वात् । “न तु वस्त्व वं नैवम्” इति ।
 तदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः । प्रकारविकल्पं निषेधति ।
 “अस्ति नास्ति” इति । स्यादेतत् । भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो
 दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत् कथं न वस्तु विकल्पत
 इत्यत आह । “विकल्पनास्तु” इति । “पुरुषबुद्धिः” अन्तः-
 करणं, तदपेक्षा विकल्पनाः संशयविपर्ययासाः, सवासनमनो-
 मात्रयोनयो वा, यथा स्वप्नं, सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा,
 यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणो संशयः, पुरुष एवेति वा
 विपर्ययासः, अन्यशब्देन वस्तुतः स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्थाभिधा-
 नात्, न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वापेक्षन्ते । समान-
 धर्मधर्मिमात्राधीनत्वञ्च चात् । तस्मादयथावस्तुवो विक-
 ल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वाऽन्यथयन्ति वेत्यर्थः । तत्त्व-
 ज्ञानं तु न बुद्धितत्त्वं, किन्तु वस्तुतत्त्वं, अतस्मैतो वस्तुविनि-
 शयो युक्तः, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह । “न वस्तुयाथात्म्येति” ।
 एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामा-
 ण्यस्य वस्तुतत्त्वतां प्रसाध्य ब्रह्मज्ञानस्य वस्तुतत्त्वतामाह ।

“तत्रैव” इति । अथ चोदयति । “ननु भूतंति” ।
 इत्थं चिद भूताद्ये वाक्यं तद्यमानान्तरमोचरार्थ-
 तवाऽनुवादकं दृष्टम् । यथा नद्यास्तरे फलानि
 दृश्यन्तीति । तथा च वेदान्ताः । तस्माद् भूतार्थतया प्रमा-
 नान्तरदृष्टमेवार्थमनुवर्तयुः । एतन्न च ब्रह्मणि जगज्जन्मा-
 दिहेतुकमनुमानं प्रम.नान्तरम् । एवं च मौलिकं तदेव
 परोक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं
 वेदान्तवाक्यप्रयत्नाद्येना सूत्राणामित्यर्थः । परिहरति । “ने-
 न्द्रियाविषयत्व इति” । कस्मात् पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच-
 इत्यत आह । “स्वभावतः” इति । अत एव श्रुतिः ।

‘पराञ्च खानि व्यदणत् स्वयंभू-

स्तस्यात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्’ इति ।

“सति हीन्द्रियेति” । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादि-
 तम् । यथा च सामान्यतो दृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते
 तथोपरिष्ठात्रिपुणतरमुपपादयिष्यामः । उपपादितं चैतदस्मा-
 मिर्विस्तरेण न्यायकारिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानु-
 वादतेत्य, परिष्ठादुपपादयिष्यामः । तस्मात् सर्वमवदातम् ।
 श्रुतिश्च ‘यतो वा’ इति जगत् दर्शयति, ‘येन जातानि जीवन्ति’
 इति जीवनं स्थितिं, ‘यत्प्रयन्ति’ इति तत्रैव लयम् । “तत्र च
 निर्णयवाक्यम्” । अत्र च प्रधानादिमंशये निर्णयवाक्यम् ‘आ-
 नन्दाद्यैव’ इति । एतदुक्तं भवति । यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जु-
 पादाना धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वामेव च लीयते, एवम-
 विद्यासहितब्रह्मोपादानं जगद् ब्रह्मण्ये वास्ति तत्रैव च लीय-
 त इति सिद्धम् ।

सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसङ्गतिमाह । “जगत्कारण-
 त्वप्रदर्शनम्” इति ।

शास्त्रयोर्नित्वात् ॥ ३ ॥

न केवलं जगद्योर्नित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयो-
 नित्वादपि बोद्धव्या । शास्त्रयोर्नित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं
 समर्थयते । “महत् ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य” इति । चातुर्वर्ण्यस्य
 चातुरायस्यस्य च यथायथं निषेकादिप्रमशानान्तासु ब्राह्ममु-
 हूर्तोपक्रमप्रदोषपरिमोषनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्म-
 पद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वं च गिथ्याणां शासनात् शास्त्रमृग्वेदादि,
 अतएव महाविषयत्वात् महत् । न केवलं महाविषयत्वेनाप्य
 महत्वम्, अपित्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह । “अनेक-
 विद्यास्थानोपवृद्धितस्य” । पुराणन्यायमीमांसादयो दश
 विद्यास्थानानि तैस्तया तया द्वारोपकृतस्य । तदनेन समस्त-
 शिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काऽप्यपाकृता । पुराणादिप्रणे-
 तारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान् व्याच-
 क्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति । न
 चायमनवबोधको नाप्यस्यष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह ।
 “प्रदीपवत् सर्वार्थवद्योतिनः” । सर्वमथेजातं सर्वथाऽवबो-
 धयन् नामवबोधको नाप्यस्यष्टबोधक इत्यर्थः । अत एव “सर्व-
 ज्ञकल्पस्य” सर्वज्ञमदृशस्य । सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं
 शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यम् । तदेवमन्वय-
 मुक्त्वा व्यतिरेकमाह । “नहीदृशस्य” इति । सर्वज्ञस्य गुणः
 सर्वविषयता तदन्वितं शास्त्रम् । अस्मापि सर्वविषयत्वात् ।
 उत्तमार्थे प्रमाणयति । “यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुष-
 विशेषात् सञ्भवति” “स पुरुषविशेषस्ततोऽपि शास्त्रादधिकत-
 रविज्ञानः” इति योजना । अथत्वेऽप्यस्मादादिभिर्यस्यमी-
 चीनार्थविषयं शास्त्रं विशिष्यते तत्रास्माकं वक्तृणां वाक्याज्ज्ञा-

नमश्चिद्विषयम् । नहि वे तऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना
 अपि शक्या वक्तुम् । न खल्विदुषीरगुहादीनां मधुररमभेदाः
 शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तृ-
 ज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम् । सोपनयं
 निगमनमाह । “किमु वक्तव्यम्” इति । वेदस्य यस्मात्
 महतो भूताद् योनिः सम्भवः तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो
 निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति
 योजना । “अनक्रमात्वा” इति । अत्र चानेकशाखाभेदभि-
 दस्यैत्यादिः सम्भव इत्यन्त उपनयः । तस्यैत्यादि सर्वशक्तित्वं
 चेत्यन्तं निगमनम् । “अप्रयत्ने नैव” इति । ईषत्प्रयत्ने न,
 यथाऽलवणा यजागृरिति । देवर्षयो हि महापाठ्यमणापि
 यत्रागक्तास्तदयमौषत्प्रयत्ने न लीलयेव करोतीति निरतिशय-
 मस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य
 वेदकर्तृत्वं श्रुतिकृता अस्य महतो भूतस्य इति । यऽपि
 तादृक् वर्णाननित्यत्वमास्थिपत तैरपि पदवाक्यादीनाम-
 नित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवन्तो हि वर्णाः पदम् ।
 पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम् । व्यक्तिप्रोधानुपूर्वी न
 वर्णधर्मः । वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो विद्यतो वा
 पूर्वोपस्थायोगात् । व्यक्तियानित्यंति कथं तदुपगृहीतानां
 वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या । पदानित्यतया च
 वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता । तस्मान्नृत्यानुकरणवत्
 पदाद्यनुकरणम् । यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नत्तं कः
 करोति तादृशमेव शिष्यभाषाऽनुकरोति नत्तं की, न तु तदेव
 व्यनक्ति । एवं यादृशोमानुपूर्वी वैदिकानां वर्णपदादीनां
 करोत्यध्यापयिता तादृशीमवानुकरोति भाणवकः, न तु तामं-
 वाञ्छारयति । आचार्य व्यक्तियो माणवकव्यक्तीनामग्यत्वात् ।

तस्मान्निव्यानित्यवर्षवादिनां न लौकिकवैदिकपदवाक्यादि-
पौरोषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्य-
विप्रतिपत्तिः । यथाहुः ।

‘यज्ञतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता’ ।

तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्य-
क्षादृशगुरुशिष्यपरम्परामविच्छिन्नामनादिमाचक्षते । वैया-
सिकं तु मतमनुवर्त्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टि-
प्रलयानुसारिणानाद्यविद्योपधानसम्बन्धसर्वशक्तिज्ञानस्वापि पर-
मात्मनो नित्यस्य वेदानां यानिरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं,
पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात् । तथाहि
यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्त्ता अपि न
सर्गान्तरं विपरीयन्ते, नहि जातु क्वचित् सर्गं ब्रह्महत्या-
ऽर्थहेतुरनर्थहेतुशास्त्रमधी भवति, अग्निर्वा क्लृ दयति, आपो
वा दहन्ति, तदहत् । यथाऽत्र सर्गं नियतानुपूर्व्यं वेदाध्य-
यनमभ्युदयान्श्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वाम्बन्धतयाऽनर्थ-
हेतुः, एवं सर्गान्तरंष्वपीति, तदनुरोधात् सर्वज्ञोऽपि सर्व-
शक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान् विरचयन्न स्वतन्त्रः ।
पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरोषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया
अपि, तच्चास्माकमपि समानसन्ध्याभिनिवेशात् । न चैकस्य
प्रतिभानेऽनाश्वास इति युक्तम् । नहि बहूनामप्यज्ञानां
विज्ञानां वाऽऽशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्त्व-
ज्ञानवतश्चापास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवा-
श्वासः । सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य-
सम्पन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चावाची
नानामपि तत्र सम्प्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं
शास्त्रस्य चापौरोषेयत्वं प्रामाण्यं चेति ।

वर्षकान्तरमारभते । “अथवा” इति । पूर्वणाधिकारत्वेन ब्रह्म-
स्वरूपलक्षणासम्भवग्रहां व्युत्सव लक्षणसम्भव उक्तः । तस्मैव
तु लक्षणस्थानिनानुमानत्वाय इामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि
शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्वतिरोहितः ।

शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन
सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युक्तुं पूर्वपक्षमारचयति भाष्य-
कारः । “कथं पुनः” इति । किमाक्षेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभा-
वतयोपेक्षणीयं ब्रह्म भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्था-
पदेशिनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः
समानविषयतया लौकिकवाक्यवत् तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामा-
ख्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविष-
यमर्थमवबोधयन्ति स्वतः प्रमाणम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपे-
क्षत्वलक्षणं प्रामाख्यमेषां व्याहृत्यत । न च तैरप्रमाणैर्भवितुं
युक्तम् । न चाप्रयोजनैः । स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोज-
नपत्त्विनियमात् । तस्मात्तन्निहितकर्मापि चित्तकत्वं देवतादि-
प्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम् । यदि त्वमस्मिधानात्तत्परत्वं
न रोचयन्ते, ततः मन्त्रिहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्ता-
नाम् । एवं हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेन नपक्षतया
प्रामाख्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति तात्पर्यार्थः ।
पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदाख्येयः । आनर्थक्यं चाप्रयो-
जनत्वम्, सापेक्षतया प्रमानुत्पादकत्वं चानुवादकत्वादिति ।
“अतः” इत्यादि “वा”ऽन्तं ग्रहणकवाक्यम् । अस्य विभागभाष्यं
“नहि” इत्यादि “उपपन्ना वा” इत्यन्तम् । स्मादेतत् । अस्मि-
यार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च-
विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति राक्षान्तसूत्रमनुग्रहीयते । न
खल्वप्रहृतप्रवर्त्तनमेव विधिः । अतृपत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थ-

त्वत् । वेदान्तानां चात्रातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यत
 आह । “न च परिनिष्ठित” इति । अनागतोत्पाद्यभावविषय
 एव हि सर्वा विधिरूपेयोऽधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरू-
 पाणां परस्परविनाभावात्, सिद्धे च तेषामसम्भवात् । तदा-
 क्शानां त्वेदभ्यर्थ्यं भिद्यते । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम
 इत्यादिभ्यांऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलब्धादग्निहोत्रं
 जुहोतीत्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न त्वत्र विनियोगादयो
 न सन्ति, सन्तोऽप्यन्यतो लभ्यत्वात् केवलमविवक्षिताः ।
 तस्माद् भावनाविषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भवितुमर्हतीति ।
 उपसंहरति । “तस्मात्” इति । अत्रारुचिकारणमुक्त्वा पक्षान्त-
 रमुपसंक्रामति । “अथ” इति । एवं च सत्यरूपे ब्रह्मणि
 शब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्य-
 ते न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपामनापरत्वात्, समारोपे-
 ण चोपामनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति । “तस्मा-
 द्” इति । सर्वेण सिद्धान्तयति । “एवं प्राप्तः, उच्यते” ।

तत् तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तदेतद् व्याचष्टे । “तुशब्दः” इति । तदित्युत्तरपक्ष-
 प्रतिज्ञां विभजते । “तद् ब्रह्म” इति । पूर्वपक्षवादी कर्क-
 शाशयः पृच्छति । “कथम्” । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती
 स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह । “समन्वयात्” । सम्यगन्वयः
 समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभजते । “सर्वेषु हि वेदान्तेषु”
 इति । वेदान्तानामात्यन्तिकीं ब्रह्मपरतामाचिन्त्यासुब्रह्मनि
 वाक्याभ्युदाहरति । “सदेव” इति । यतो वा इमानि भूता-
 नीति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारण-
 मिति चेह स्मारितमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुप-

क्रम्यते येन चोपसंज्ञियते तदेव वाक्यार्थ इति शब्दाः । यद्यो-
 पांशुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोजामितादोषसङ्गीर्तनपूर्व-
 कोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुया-
 जकर्मविधिपरतैकवाक्यताबलादान्त्रिता, एवमत्रापि सदेव
 सौम्येदमिति ब्रह्मोपक्रमात् तत्त्वमसीति च जीवस्य ब्रह्मा-
 त्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य । एवं वाक्यान्तराणा-
 मपि पीर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगन्तव्यम् । न च तत्-
 परत्वस्य दृष्टस्य सति मन्त्रवेऽन्यपरताऽदृष्टा युक्ता कल्पयितुम् ।
 अतिप्रसङ्गात् । न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टाऽनुपपन्ना
 चेत्याह । “न च तेषाम्” इति । सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्व-
 पक्षबीजं दृष्यति । “न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि”
 इति । अयमभिसन्धिः । पुंवाक्यदृष्टान्तेन हि भूतार्थतया
 वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्कते, तत्रैवं भवान् पृष्टो व्याच-
 ष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पीरुषेयत्वेन ।
 यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि परस्परसापेक्षत्वेना-
 प्रामाण्यप्रसङ्गः, तान्यपि भूतार्थान्येव । अथ पुरुषबुद्धिप्रभ-
 वतया पुंवाक्यं सापेक्षम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां तेषान्तानां
 भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनामिव नयतेन्द्रिय-
 लिङ्गादिजन्मानाम् । यद्युच्येत सिद्धे किंनारीरुषेयत्वे वेदा-
 न्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत्, तदेव तु भूतार्थत्वेन न
 सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्य-
 ज्ञानत्वादबुद्धिपूर्वविरचनापपत्तेः, वाक्यत्वादिलिङ्गकस्य वेद-
 पीरुषेयत्वानुमानस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । तस्मात् पीरुषेयत्वेन
 सापेक्षत्वं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन । कार्यार्थत्वे तु कार्य-
 व्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतयाऽन्यन्ताननुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन
 समारोपेण वा पुरुषबुद्धावनागोहात् तदर्थानां वेदान्तानाम-

यत्कारचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणात् सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिष्ठामहे । अत्र ब्रूमः । किं पुनरिदं कार्यमभिमतमायुञ्जतः यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । अपूर्वमिति चेत्, इत्त कुतस्त्वमस्य लिङ्गाद्यर्थत्वं, तेनालौकिकेन सङ्गतिस्संवेदनविरहात् । लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्याया लिङ्गादेरवगमात् । स्वर्गकामो यजेतेति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति यत् स्वर्गानुकूलं न च क्रियाक्षणमहुराऽऽमुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिषेष्वादे-दत एवापूर्वं कार्यं लिङ्गादीनां सम्बन्धग्रह इति चेत्, इत्त चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपटमम्बन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गस्तथा च तेषामप्यङ्कारचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः । अदृष्टेन पौरुषेयत्वं न वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभामत्वापपादने कृतमपूर्वार्थत्वं नात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषेयत्वमस्माभिर्न्यायिकणिकायाम् । इह तु विस्तरभयात्क्रो-क्तम् । तेनापौरुषत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघातः, न चानधिगतगन्तृता नास्ति येन प्रामाण्यं न स्याज्जीवस्य ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिग-मात्, तद्विदमक्तं, न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपीति । द्वितीयं पूर्वपक्षवौजं स्मारयित्वा दूषयति । “यत्तु द्वियोपा-दयरहितत्वात्” इति । विध्यर्थावगमात् खलु पारम्पर्येण पुरुषार्थप्रतिबन्धः, इह तु तत्त्वमसीत्यवगतिपर्यन्ताहाकार्य-ज्ञानाद् बाह्यानुष्ठानानपेक्षात्वाच्चादेव पुरुषार्थप्रतिबन्धो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति । सोऽयमस्य विध्यर्थ-

ज्ञानात् प्रकृतः । एतदुक्तं भवति । द्विविधं हीनं पुत्रवत्, किञ्चिदप्राप्तं ज्ञानादि, किञ्चित् पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं, यथा स्वप्नीवावनहं येवेत्यकम् । एवं जिहामितमपि द्विविधं, किञ्चिदहीनजिहामिति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किञ्चित् पुनर्हीनमेव जिहानति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारोपितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्तव्यागे च बाह्यानुष्ठानानमाध्यत्वात् तदुपायतस्वज्ञानादास्त पराचीनानुष्ठानानपेक्षान जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति । नहि महस्रमपि रज्जुप्रत्यया वस्तुमन्तं फणिनमन्यथयितुमीशते । समारोपिते तु प्रेषितजिहामिते तत्त्वनात्तात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्यं प्राप्नुमिव ज्ञातुमिव । समारोपमात्रजौचित्ये हि ते समारोपितं च तत्त्वनात्तात्कारः समूलघातमुपहन्तीति । तथेहाप्यविद्याममारोपितजीवभावे ब्रह्मस्थानन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धनस्तद्भावस्तत्त्वमसौतिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तासिद्धवर्तते । तत्रिष्टुती प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तं “ब्रह्मात्मावगमादेव” जीवस्य सर्वज्ञेशस्य सवामनस्य विपर्ययास्य, स हि क्लिप्नाति जन्तुनतः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण ज्ञानात् पुत्रवार्थस्य दुःखनिवृत्तिसुखाप्तिलक्षणस्य सिद्धेरिति । यत्त्वात्मेत्वेवोपासीतात्मानमेव लोकमुपासीतेत्युपासनावाक्यगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्दूषयति । “देवतादिप्रतिपादनस्य तु” आत्मैत्यं तावन्मात्रस्य “स्ववाक्यमतां उपासनार्थत्वं ऽपि न कश्चिद्विरोधः” । यद्वि न विरोधः सन्तु तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा

एवेत्यत आह । “न तु तथा ब्रह्मणः” इति । उपास्योपा-
सकीपासनादिभेदमिहाधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्र-
पञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि मन्ववतीति नोपासनाविधिग्रहत्वं
वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । स्वादेतत् । यदि विधि-
विरहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि सोऽरोदीदित्वादी-
नामप्यस्तु स्वतन्त्राभिमवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम्, नहि
ज्ञानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्-
फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं बहिषि रजतं न
देयमित्यादिनिषेधविधिपरत्वे नैतेषामित्यत आह । “यद्यपि”
इति । स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वा वेदराशिः
पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतं, तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं
युक्तं, किं पुनरियता सोऽरोदीत्यादिना पटप्रबन्धेन । न च
वेदान्तेभ्य इव तदर्थीवगममात्रादेव कश्चित् पुरुषार्थ उपल-
भ्यते, तेनैष पदसन्दर्भः साक्षाद् एवास्ते पुरुषार्थमुदीक्षमाणः ।
बहिषि रजतं न देयमित्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य
निन्दामपेक्षते । नह्यन्यथा ततश्चेतनः शक्यो निवर्त्तयितुम् ।
तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधविधिरेव रजत-
निषेधे च निन्दायां च दग्निहोमवत् सामर्थ्यहयमकल्पयिष्यत् ।
तदेवमुत्तमयोः सोऽरोदीदिति च बहिषि रजतं न देयमिति च
पदसन्दर्भयोर्लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्वदग्धरघवत् परस्परं
समन्वयः । न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थीवगमादे-
वानपेक्षात् परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु विध्यसंस्म-
र्शिनो वेदस्वान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां
तदस्मृशां तद्विषयतीत्यत आह । “न चानुमानगम्यम्” इति ।
अबाधितानधिगतासन्दिग्धबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमा-
णानां तच्च स्वत इत्युपपादितम् । यद्यपि चैवामीहगबोध

जनकत्वं कार्यार्थापत्तिसमधिगम्यं तथापि तद्विधीयजनने
मानान्तरं नापेक्षन्ते, नापीमामेवार्थापत्तिं, परस्परान्वय-
प्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम् । ईदृग्बोधजनकत्वं च काव्य-
इव विधीनां वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां
ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति । अन्यथा नेन्द्रियान्तराणां
रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति ।
प्रकृतमुपसंहरति । “तस्मात्” इति ।

शाचार्यदेशीयानां मतमुद्यापयति । “अत्रापरे प्रत्य-
वतिष्ठन्ते” इति । तथाहि । अज्ञानमङ्गलित्वेन शास्त्रत्वे-
नार्थवत्तया मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः न खलु
वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्राविदितमङ्गलि-
त्वात् यत्र हि शब्दा लोकेन प्रयुज्यन्ते तत्र तेषां मङ्गलित्वम-
न चाहेयमनुपादयं रूपमात्रं कश्चिद्विचरति प्रेक्षावान् । तस्या-
बुभुक्षितत्वात् । अबुभुक्षितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविघातात् ।
तस्मात् प्रतिपिप्सितं प्रतिपिपादयिषन्नयं लोकः प्रवृत्ति-
निवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्, कार्यं चावगतं तद्देतुरिति
तदेव बोधयेत् । एवं च दृढव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्य-
परतामवगच्छति, तत्र किञ्चिद्व्याख्याकार्याभिधायकं, किञ्चित्
कार्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता पदानाम् । अपि
च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्वार्थप्रत्ययमनुमाय तस्य च शब्दभावा-
भावानुविधानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यं, न
च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परनरवर्त्तिनि किञ्चिद्विद्वमस्ति ।
कार्यप्रत्यये तु नरान्तरवर्त्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्ती हेतू इत्य-
ज्ञातसङ्गतित्वाच्च ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः । अपि च वेदान्तानां
वेदत्वात् शास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति, प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च शब्द-
भेदां शास्त्रत्वम् । यथाहुः ।

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्ये न क्वतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तस्मात्प्रमभिधीयते ।

इति । तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहृतमेषां स्वरूपपरत्वम् । अपि च न ब्रह्मरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः । न च रञ्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथञ्चिन्नक्षत्रणया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पाटिनिवृत्तिः, एवं तत्त्वमसीतिवाक्यार्थावगमाद्विद्वन्निर्भवति सांसारिकाणां धर्माशाम् । श्रुतवाक्याथस्यापि पुंसस्तेषां तादृशस्यात् । अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः कस्मात् पुनः श्रवणस्यापरि मननादतः श्रूयन्ते । तस्मान्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किन्त्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्यपराः । तच्च कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति चाख्यायते । न च विषयानुष्ठानं विना तत्त्विद्विर्गति स्वमिद्वार्थं तदत्र कार्यं स्वविषयस्य करणस्याऽज्ञानस्यानुष्ठानमातिपति । यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरिणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति तदेव कार्यम् । यथाहुः । “यत् तत्त्विद्वार्थमुपादौयते चाक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्मे व्यवहारः” इति । विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भाषार्थतयाऽनुतेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिरारोपिततद्भावस्य त्वन्त्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादृशात्मप्रतिपत्तिविधिपरिभ्यो वेदान्ते भ्यस्तादृशात्मविनिययः । तदंतर्बर्षमाह । “यद्यपि” इति । विधिपरिभ्योऽपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निदर्शनमुक्तं, “यथा यूष” इति । पे यूषशुं ब्रह्मा-

तीति बन्धनाय विनियुक्ते यूरे तस्यालौकिकत्वात् कोऽसौ
यूप इत्यपेक्षिते स्वादिरो यूपो भवति यूपं तद्वृत्ति यूपमष्टाशौ-
करोतीत्यादिभिर्वाक्यैस्तद्वृत्तादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं
विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । एवमाहवनीयादयो-
ऽप्यवगन्तव्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपप-
रस्य, कार्ये एव सम्बन्धो न स्वरूपे, इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्यो-
नोपपादितं “प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वात्” इत्यादिना “तस्मा-
मान्याद्देदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्” इत्यन्तेन । न च
स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठातारमन्तरिणिति
नियोज्यभेदमाह । “मति च विधिपरत्वं” इति । ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवतीति मिदवदर्थवादावगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियो-
ज्यविशेषाकाङ्क्षायां ब्रह्मवृत्तौ नियोज्यविशेषस्य रात्रिमत्तन्वा-
येन प्रतिबन्धः । पिण्डपितृयज्ञन्यायेन तु वगेकामस्य नियो-
ज्यस्य कल्पनायामथवादस्याममवेतार्थतयात्यन्तपरोक्षा कृत्तिः
स्यादिति । ब्रह्मभावव्यामृतत्वमिति “अमृतत्वकामस्य” इत्यु-
क्तम् । अमृतत्वं चामृतत्वादेव न कृतकत्वेन शक्यमनित्य-
मनुमानुम्, आगमविरोधादिति भावः । उक्तेन धर्मब्रह्मणो-
नयोर्विलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति । “ननु” इति ।
परिहरति । “नाहृत्यैवम्” इति । अत्र चात्मदर्शनं न विध्य-
यम् । तद्विद्वद्गुरुपलञ्चिवचनत्वात् यावत्तं वा स्यात् प्रत्यक्षं
वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्य-
न्तजं वा । तत्र यावत्तं न विध्यं, स्वाध्यायविधिर्नैवास्त्व
प्रापितत्वात्, कर्मश्रवणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य
नैमगिकत्वात् । न चोपनिषदाकृतिविषयं भावनाधेयवैशेष्यं
विध्यं, तस्योपासनाविधानादेव वाजिनवदनुनिय्यादितत्वात् ।
नन्मादोपनिषदाओपासनाऽमृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधी-

ः । द्रष्टव्य इत्यादयस्तु विधिसरूपा न विधय इति । तदि-
दमुक्तं “तदुपासनाच्च” इति । अर्धवत्तया मननादिप्रतीत्या
चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्याख्यातः ॥

तदेकदेशिमत्तं दूषयति । “अत्राभिधीयते” । “न” एक-
देशिमत्तम्, कुतः, “कर्मत्रह्णाविद्याफलयोर्विलक्षण्यात्” । पुण्या-
पुण्यकर्मफले सुखदुःखे तत्र मनुष्यलोकमारभ्या ब्रह्मलोकात्
सुखस्य तारतम्यम् अधिकोत्कर्षः । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःख-
तारतम्यमा चाभीचलोकात्, तत्र सर्वं कार्यं च विनाशि च ।
आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनतिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमका-
र्यमालङ्कारनस्य फलम् । तद्दि फलमिव फलम् । अविद्या-
पनयमात्रेणाविर्भावात् । एतदुक्तं भवति । त्वयाप्युपासना-
विधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगमना नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूप-
ब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकौ वेदान्तगम्याऽऽस्थीयते । सा
चोपासनाविषयस्य विवेके फलं, नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्य-
विद्याविधानापनयः, तस्य स्वविरोधिविद्यादयादेव भावात् ।
नापि विद्यादयः, तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनित-
संस्कारमचिदादि चेतसो भावात् । उपासनासंस्कारपूर्व-
मनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारीति चेत्, दृष्टं च खलु नैयोगिकं
फलमैहिकमपि, यथा चिदाकारीय्यांदिनियोगानामनियत-
नियतफलानाम्, न, गाम्भिर्यशास्त्रोपासनागमनाया इवापूर्वा-
नपेक्षायाः षड्जादिमाहात्कारे वेदान्तार्थोपासनागमनाया
जीवब्रह्मभावमाहात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात् । तथा
चासृतीभावं प्रत्यङ्गित्वादुपासनापूर्वस्य नासृतत्वकामस्तका-
र्यमवबोधमर्हति, अन्यादिच्छत्यन्यत् करोतीति हि विप्रति-
सिद्धम् । न च तत्कामः क्रियामेव कार्यमवगमिष्यति नापूर्व-
मिति साध्यतम्, तस्या मानान्तरादेव मत्साधनः प्रतीतिर्विधि-

वैयर्थ्यात् । न चावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमा-
 पूर्वस्वात्मतोऽनवगतेः । न च ब्रह्मभूयादन्यददृशत्वमार्थवादिकं
 किञ्चिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विम्वजि-
 ज्ञायेन तु स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं ज्ञयित्वं चेति न
 नित्यफलत्वमुपासनायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविव्यापिधाना-
 पनयमात्रेषाविर्भावात्, अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञा-
 नादवगतिपर्यन्तादेव सम्भवात्, उपासनायाः संस्कारहेतुभा-
 वस्य संस्कारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसावित्र्यस्य च
 गानान्तरमिहत्वात्, आत्मैवेवोपासीनेति न विधिः, अपि
 तु विधिसरूपोऽयं, यथापांशुयाजवाक्ये विष्णुरुपांशु यष्टव्य
 इत्यादयो विधिसरूपा न विधय इति तात्पर्यायः । श्रुति-
 स्मृतिन्यायमिहमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति । “तथा च
 श्रुतिः” इति । न्यायमाह “अत एव” इति । यत् किल
 स्वाभाविकं तन्नित्यं, यथा चैतन्यं, स्वाभाविकं चेटं, तस्मा-
 न्नित्यत् । परे हि इयो नित्यतामाहुः । कृटस्यनित्यतां
 परिणामिनित्यतां च, तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परि-
 णामिनित्यतत्त्वं आह । “तत्र किञ्चित्” इति । परि-
 णामिनित्यता हि न पारमाथिकी । तथाहि । तत्सत्त्वात्मना
 वा परिणमेदेकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणामे कथं न
 तत्त्वव्याहृतिः, एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो
 वाऽभिन्नो वा । भिन्नयत् कथं तस्य परिणामः । नञ्चान्य-
 स्मिन् परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात् । अभेदे वा
 कथं न सर्वात्मना परिणामः । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्,
 तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं भिन्नं च कार्यात्मना
 कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना भिन्नाश्च कटकाया-
 क्कना । न च भेदाभेदयोर्विरोधाच्चैकत्र सम्भवाय इति युक्तम् ।

विश्वमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेषु वर्तते ।
यत् यथा प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथा भाव एव । कुण्ड-
लमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये ध्वक्तं भेदा-
भेदौ चकास्तः । तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्यतरस्य द्विरवभास-
प्रसङ्गः । भेदे चात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं, गवाश्व-
वत् । आधाराधेयभावे णकाश्रयत्वे वा न सामानाधिक-
रण्यं, नहि भवति कुण्डं वदरमिति । नाप्येकासनस्ययोश्चैव-
मैत्रयोश्चैव मैत्र इति । सोऽयमवाधितोऽमन्दिग्धः सर्वजनी-
नः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यव-
स्थापयति । तथा च कार्य्याणां कारणात्मत्वात् कारणस्य
च मद्रूपस्य सर्वत्वानुगमात् मद्रूपेणाभेदः कार्य्यस्य जगती भेदः
कार्य्यरूपेण गोघटादिनेति । यथाहुः ।

कार्य्यरूपेषु नानान्त्रमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥ इति ।

अतोऽर्थतः । कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनेकच
भवेत् । परस्परभाव इति चेत्, किमयं कार्य्यकारणयोः
कटकहाटकयोरस्ति न वा । न चेटकत्वमेवास्ति न च भेदः ।
अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः । न च भावाभावयोरविरोधः
सहावस्थानासम्भवात् । सम्भवे वा कटकवर्धमानकयोरपि
तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदस्याभेदाविरोधात् । अपि च कटकस्य
हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न
भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिद्यन्, कटकस्य हाट-
कादभेदात् । तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयो
भेदस्वाप्तिभासनात् । अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन
तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । यदि हाटकादभिन्नः कटकः
कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते । नानुवर्तते चेत्, कथं

हाटकादभिः कटकः । हे हि यस्मिन्नुवर्तमाने व्यावृ-
त्तत्वे ते ततो भिन्ना एव, यथा सुखात् कुसुमभेदाः ।
नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः,
तस्मान्तेऽपि हाटकाद्विन्ना एवेति । सत्तानुदृष्ट्या च सर्ववस्त्व-
नुगमे इदमिह नेदमिदमस्मान्नेदमिदानीं नेदमिदमेवं
नेदमिति विभागो न स्यात् । कस्यचित् क्वचित् कदाचित्
कश्चिद्विद्वेकहेतोरभावात् । अपि च दूरात्कनकमित्यवगते
न तस्य कुण्डलादयो विशेषा त्रिज्ञाप्येरन् कनकादभेदेषां,
तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीना-
मिति कतकावगतेऽप्यज्ञातास्ते । नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न
ज्ञाताः । प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणाभावे हि कार्या-
भाव प्रौढगिकः, स च कारणमत्तयाऽपीदमेत । अस्ति चाभेदे
कारणमत्तंति कतके ज्ञाने ज्ञाता एव कुण्डलादय इति
तज्जिज्ञानाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्य-
माणं यत्र गृह्यते तत्ततो भिद्यते । यथा करमे गृह्यमाणेऽगृह्य-
माणो रासभः करभात् । गृह्यमाणं च दूरतो हेत्वि न गृह्यन्ते
तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मान्ते हेत्वि भिद्यन्ते । अथ
तर्हि हेम कुण्डलमिति मामानाधिकरण्यमिति चेत्, न ह्याधा-
राधयभावे समानाश्रयत्वं वा मामानाधिकरण्यमित्युक्तम् ।
अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेत्वि ज्ञाने कुण्डलादिजि-
ज्ञासा च कथम् । न खल्वभेद एकात्मिकेऽनैकात्मिके चैतदुभ-
यमुपपद्यते यत इत्युक्तम् । तस्मान्नेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवर्द्धये-
ऽभेदोपादानैव भेदकल्पना न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति
युक्तम् । भिद्यमानत्वत्वाद्भेदस्य भिद्यमानानां च प्रथमेक-
मेकत्वात्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्, एकस्य च
भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेदप्रसङ्ग्य प्रतियोगिपद-

सुपेक्षत्वादेकत्वपक्षस्य चान्यानपेक्षत्वाद्भेदोपादानैवानिर्व-
चनीयभेदकल्पनेति साम्प्रतम् । तद्यद् च श्रुतिः । 'सत्ति-
केत्येव सत्त्वम्' इति । तस्मात् कूटस्थमित्येव पारमा-
र्षिकी न परिणामित्वनेति सिद्धम् । "ब्योमवत्" इति
च दृष्टान्तः परसिद्धः । अस्यस्यते तस्यापि कार्यत्वेनानि-
त्यत्वात् । अत्र च "कूटस्थमित्यम्" इति निर्वच्यकर्म-
तामपाकरोति । "सर्वव्यापि" इति प्राप्यकर्मताम् "सर्वविक्रि-
यारहितम्" इति विकार्यकर्मताम्, "निरवयवम्" इति संस्का-
र्यकर्मताम् । व्रीह्याणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योऽंशो यथा
जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियापेक्षो, स्यनदयत्वात् ।
अतंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह । "नित्यत्वम्" इति ।
त्वया दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । सुदुःखनिवृत्तिमहितं
हि सुखं त्वमिः । सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आह ।
"स्वयं ज्योतिः" इति । तदेवं स्वमतेन मोक्षार्थं फलं नित्यं
श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं
प्रमञ्चयति । "तद्यदि" इति । न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन
प्रकारणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयो-
गिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्वः श्रुतयो निवारिका इत्याह ।
"अपि च ब्रह्म वेद" इति । अविद्याद्वयप्रतिबन्धापनयमात्रेण
च विद्याया मोक्षमाधनत्वे न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि
श्रुतिमुदाहरति । "त्वं हि नः पिता" इति । न केषलमस्मि
वर्धे श्रुत्यादयोऽपि त्वत्तपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्ती-
त्याह । "तथा चाचार्यप्रणीतम्" इति । आचार्यसौक्तलक्ष-
पुराणे ।

'आचिनोति च यास्त्रार्थमाचारि स्थापयत्वपि ।

स्वयमाचरते यस्मादाचार्यं स्तेन सोच्यते' । इति ।

तेन हि प्रणीतं सूत्रं “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञाना-
नामुत्तरोत्तरापाये तद्वन्तराभावादपवर्ग इति” । पाठापेक्षया
कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः, कफा-
पाय इव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः
प्रवृत्त्यगये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये
दोषापायः । मिथ्याज्ञान चाविद्या, रागाद्यपञ्जनितक्रमेण दृष्टे-
नेव संसारस्य परमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैक-
त्वविज्ञानेनावगतिपथ्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते । ततोऽधि-
द्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः । न तु विद्याकार्ये स्तब्ध-
नितापूर्वकार्या वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय
इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासः, न त्वक्षपादसम्मतं तत्त्वज्ञान-
मिह सम्मतम् । तदनेनाचार्यान्तरासंवादेनायमर्थो दृढीकृतः ।
स्यादेतत् । नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं
सेटावभासं निवर्तयन्न विधिविषयो भवेत् । अपि तु सम्य-
दादिरूपम् । तथा च विधेः प्रागप्रोक्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं
नद् विधिगोचरो भविष्यति । यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो
विश्वदेवसाम्याद् विश्वान् देवान् मनसि सम्पाद्य मन आल-
म्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्यं न सम्पाद्यानां विश्लेषा-
मेव देवानामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोकप्राप्तिः । एवं चिद्रूप-
साम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपां सम्पाद्य जीवमालम्बनमविद्यमानसमं
कृत्वा प्राधान्यं न ब्रह्मानुचिन्तनं तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः ।
अध्यासे त्वालम्बनस्यैव प्राधान्यं नारोपिततद्भावस्यानुचिन्तनं,
यथा मनो ब्रह्मैत्युपासीतादित्यो ब्रह्मैत्यादेश एव जीवमंब्रह्म
ब्रह्मैत्युपासीतेति । क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा वायुर्विव
सवर्गः प्राणो वायु संवर्गः । वाङ्मा खलु वायुदेवता वङ्गा-
दीन् संवृङ्क्ते । महाप्रलयसमये हि वायुर्वङ्गादीन् संवृण्व

संज्ञ्यात्मनि स्थापयति । यथाह द्रविडावाक्यैः 'संहरबाहा
 संवरबाहा मामोभावाहायुः संवर्गः' इति । अध्यात्मं च
 प्राणः संवर्ग इति । स हि सर्वाणि वागादौनि संवृत्ते,
 प्रयाणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संवृत्तोत्क्राम-
 तीति । सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशागतं जगद्दर्शयति
 यथा, एवं जीवात्मनि वृहणक्रियया ब्रह्मादृष्टिरसृतत्वाय
 फलाय कल्पत इति । तदेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वामदर्शनोपास-
 नादयः प्रधानकर्मास्त्वपूर्वविषयत्वात् स्तुतयस्त्रयवत् । आत्मा
 तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति । संस्कारो वाऽऽत्मनो दर्शनं विधी-
 यते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे पद्भ्यावेक्षितमाज्यं भवतीति
 समास्नातं प्रकरणिना च गृहीतमृषांशुयागाद्भृताज्यद्रव्य-
 संस्कारतयाऽवेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन क्रत्वङ्-
 भूते आत्मन्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति दर्शनं गुणकर्म विधी-
 यते । 'दैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते' इति न्यायात्,
 अत आह । "न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम्" इति । कुतः,
 "सम्यदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाने" इति । दर्शपूर्ण-
 मासप्रकरणे हि समास्नातमाज्यावेक्षणं तदङ्गभृताज्यसंस्कार
 इति युज्यते । न चात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि कस्यचित्
 प्रकरणे समास्नातम् । न चानारभ्याधीतमपि । यस्य पर्ण-
 मयी जुह्वभवेतौत्वव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुह्वद्वारेण जुह्वपदं
 क्रतुं स्मारयहावनेन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति,
 एवमात्मा नाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धो येन तद्दर्शनं क्रत्वङ्गं सदा-
 त्मानं क्रत्वर्थं संस्क्रुर्यात् । तेन यद्ययं विधिस्तथापि सुवर्णं
 भार्यमितिषद् विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मेवापूर्वविषयत्वान्न
 गुणकर्मैति स्ववीयस्तयेतद्दूषणमनभिधाय सत्यपक्षसाधारणं
 दूषणमुक्तम् । तदतिरोहितार्थतया न व्याख्यातम् । किञ्च

शान्तक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह । “न च किदिक्रिया” इति । शङ्कते । “अविषयत्वं” इति । ततश्च शान्तिकर्मणि धेतालोदय इति भावः । निराकरोति “न” । कुतः । “अत्रिगान्निपतभेदनिवृत्तिविषयत्वात्” इति । सर्वमेव हि वाक्यं नेदन्त्या वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति, नहीक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुम्, एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरमिदं लौकिक एवार्थं यदा गतिरौदृशी शक्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके । अदूरविप्रकर्षेण तु कथञ्चित् प्रतिपादनमिहापि समानम् । त्वम्पदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविव्याजितमितम् । तदस्या विषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरन्धेन प्रमादत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्तिमो विधा निवर्तन्ते । नहि पक्षवस्तुत्वपाक्षपाकपक्षनाः न वस्तुमन्ति भवितुमर्हन्तीति । तथाहि ।

विगलितपगगृह्यर्थत्वं यदस्य ततस्तदा

त्वमिति हि पदलैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम् ।

तदपि च तदा गत्वं कार्थं विशुद्धचिदात्मतां

त्यजति सकलान् कर्तृत्वादीन् पदार्थमनास्त्रिजान् ॥

इत्यान्तरञ्चोकः । अत्रैवार्थं श्रुतीकटाङ्गति । “तथा च शास्त्रं, यस्या मतम्” इति । प्रकृतमुपसंहरति । “अतोऽविकल्पित” इति । परपक्षे मोक्षस्थानित्यतामापादयति । “यस्य तु” इति । कार्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं तमपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति । “तयोः पक्षयोः” इति । निर्वर्त्यविकार्ययोः । अक्षिकं ज्ञानमाप्तेति बौद्धाः । तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वर्त्यो मोक्षः । अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपह्नाय या कैवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्ष इति

विकार्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्वावस्थाग्रहानेनाव-
स्थान्तरप्राप्तिविकारो दधीति । तदेतयोः पक्षयोरनित्यता
मोक्षस्य, कार्यत्वात्, दधिघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो
ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतिब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदा-
वगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरूपासनादिविधकार्या भविष्यति ।
तथा च प्राप्यकमेता ब्रह्मण इत्यत आह । "न चाप्यत्वे नापि"
इति । अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाष्याऽविकृतदेशं
प्राप्यते । तद्यथापवेन जलधिरतिवहलचपलकम्बिनमालापरस्य-
गम्फालनममृजमत्फेनपञ्चस्तयकतया विकृतः, मध्ये तु प्रशा-
न्नमकनकक्रीनोपमगः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यम-
विकृतं पीतिकः पीतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं
केन प्राप्यतां, भेदाश्रयत्वात् प्राप्तित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो
भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्त-
त्वादित्याह । "स्वरूपश्रुतिविकृतत्वेऽपि" इति । संस्कार्य-
कमेतामपाकरोति । "नापि संस्कार्यः" इति । इथी हि
संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा वीजपूरकुसुमस्य लाक्षा-
रमावमेकस्तेन हि तत् कुसुमं संस्कृतं लाक्षासरणं फलं
प्रचूते, दोषापनयेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निष्टमिष्ट-
काचूर्णेनोद्भासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद्
ब्रह्मणि गुणाधानं सम्भवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो
वा भिन्नो वा । स्वभावश्च त् कथमाधेयस्तस्य नित्यत्वात् ।
भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च
भेदे धर्मधर्मभावो गवाश्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्ती विरो-
धात् । तदनेनाभिसन्धिनोक्तम् "अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरू-
पत्वात्सोक्षस्य" । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति । "नापि दोषा-
पनयमेन" इति । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्तते, न तु ब्रह्मणि

असती निवर्त्तनीया, नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते ।
 “स्वात्मधर्म एव” इति । ब्रह्मस्वभाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्या-
 मलाहत उपासनादिक्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते,
 न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति । नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं,
 संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति । शङ्कां निराकरोति ।
 “न” । कुतः । “क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः” । नाविद्या ब्रह्मा-
 श्रया, किन्तु जीवे, सा त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव
 ब्रह्म । अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियाशंस्कार्यत्वं दृश्यते । क्रिया
 हि ब्रह्मममवेता वा ब्रह्म संस्क्रुत्यात्, यथा प्रवर्णमिष्टकाचूर्ण-
 संयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलममवेतोऽन्यममवेतो
 वा । न तावद् ब्रह्मधर्मः क्रिया । तस्याः स्वाश्रयविकार-
 हितुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् । अन्याश्रया तु कथ-
 मन्यस्थोपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । नहि दर्पणे निवृत्त्यमाणं
 मन्विर्विशुद्धो दृष्टः । “तच्चानिष्टम्” इति । तदा बाधनं
 परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति । “ननु देहाश्रयया”
 इति । परिहरति । “न, देहसंहतस्य” इति । अनाद्यनिर्वा-
 चाविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च संक्षेप इति वाच-
 यति । स च व्यूनसूक्ष्मशरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्सङ्घातमध्यप-
 तिततप्तदमेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतोऽतः शरीरादिसंस्कारः
 शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात् । यथाऽ-
 ज्जरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते । तेनात्रापि
 यदाश्रिता क्रिया सांख्यव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव
 संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्तु न क्रिया न
 संस्कार इति । सनिदर्शनं तु श्रेयमध्यासभाष्य एव कृतव्याख्या-
 नमिति नेह व्याख्यातम् । “तयोरन्यः पिप्पलम्” इति । अन्वो
 जीवात्मा, पिप्पलं कर्मफलम् । “अनश्नन्नन्यः” इति । परमात्मा ।

सङ्गतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः । “आत्मेन्द्रिय” इति । अनु-
पहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरी मन्त्रो पठति । “एको देवः”
इति । “शुक्रं” दीप्तिमत्, “अत्रणं” दुःखरहितम्, “अस्त्राविरम्”
अविगलितम्, अविनाशीति यावत् । उपसंहरति । “तस्मात्”
इति । ननु मा भून्निर्वेत्यादिकर्मताचतुष्टयी, पञ्चमी तु का-
चिद् विधा भविष्यति यया मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत
आह । “अतोऽन्यत्” इति । एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तर-
मन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुपवेशो भविष्यति । एतदु-
क्तं भवति । चतसृणां विधानां मध्येऽन्यतमतया क्रियाफलत्वं
व्याप्तं, सा च मोक्षाद् व्यावर्त्तमाना व्यापकानुपलब्ध्या
मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्त्तयतीति । तत् किं मोक्षे
क्रियेव नास्ति, तथा च तदर्थानिशास्त्राणि तदर्थोच्य प्रवृत्तयो-
ऽनर्थकानीत्यत उपसंहारव्याजिनाह । “तस्माज् ज्ञानमकम्”
इति । अथ ज्ञानं क्रिया मानसी । यस्मात्त्र विविगोचरः,
कस्माच्च तस्याः फल निर्वेत्यादिशब्दात् एव मोक्ष इति चोद-
र्याति । “ननु ज्ञानम्” इति । परिहरति । “न, वैलक्षण्यात्” ।
अयमर्थः । सत्यं ज्ञानं मानसी क्रिया, नत्वैव ब्रह्मणि फलं
जनयितुमर्हति, तस्य स्वयम्प्रकाशतया विदितक्रियाकर्मभावानु-
पपत्तेरित्युक्तम् । तदेतस्मिन् वैलक्षण्ये स्थिते एव वैलक्षण्या-
न्तरमाह । “क्रिया हि नाम सा” इति । “यत्र” विषये “वस्तुस्व-
रूपनिरपेक्षैव चोच्यते” यथा देवतामम्प्रदानकर्हावग्रहणे देव-
तावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया । यथा वा योषिति
अग्निवस्वनपेक्षाऽग्निबुद्धिर्या सा क्रिया हि नामति योजना ।
नहि यस्यै देवतार्थे हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेदपत्करिष्यद्वित्य-
च्छाद्विधेः प्राग्देवताध्यानं प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतपेक्षास्तस्य विदि-
तपदतदर्थमम्बन्धस्याधिगतशब्दप्राप्तत्वात् । सदेव सौम्येद-

मित्वादेस्तत्त्वमसीत्यन्तात्तन्माद् ब्रह्मात्मभावज्ञानं शब्दप्रमा-
 णसामर्थ्यात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षसामर्थ्यादिव प्रसिद्धितमनस
 स्कोतालोकमध्यवर्ति कुम्भानुभवः । न ह्यसी स्तसामर्थीवन
 लब्धजन्मा मनुजेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यः, देवताध्या-
 नवत्, येनार्थवानव विधिः स्यात् । न चोपासना वाऽनुभव-
 पर्यन्ता वाऽस्य विधेर्गोचरस्तयोरन्वयश्चतिरेकावधृतमाम-
 र्थ्ययोः साक्षात्कारे वाऽनाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरण
 प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयाऽन्यथाकर्तुमकर्तुं वाऽशक्यत्वात् ।
 तस्माद् ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियाऽपि न विधिगोचरः । पुरुषचि-
 त्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिपेक्षता क्वचिद-
 विरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः । न ह्यत्र वस्तुस्वरूपेण
 कश्चिद्विरोधः । क्वचिद्वस्तुविरोधिनी, यथा योषित्य, रुषयो-
 रग्निवृद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमित्युनहयोपन्यासः ।
 क्रिदैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमप्यकरोति । नन्वात्मैवोपा-
 साधीतेत्यादयो विधयः श्रूयन्ते, न च प्रमत्तगीताः, तुल्य
 हि साम्प्रदायिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्यमित्यत्र आह ।
 “तद्विषया निडादयः” इति । सत्यं श्रूयन्ते निडा-
 दयः, न त्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वेऽप्रामाण्यामज्ञात् ।
 हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपा-
 देयो वा यं पुरुषः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्नोति ।
 तत्रैव च समर्थः कर्ताऽधिकृतो नियोज्यो भवति । न चैव-
 श्चूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठातो-
 र्विधिव्यापकयोरभावाद् विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङ्गा-
 दयः प्रवर्तनायामममर्था उपलब्ध इव चरतैस्त्वा कुष्ठमप्रमाणी-
 भवन्तीति । “अनियोज्यविषयत्वात्” इति । समर्थो हि
 कर्ताऽधिकारो नियोज्यः । अमामर्थं तु न कर्ता ततो

नङ्घिकृतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेरभावात् विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्ये तानि विधिच्छायानीति पृच्छति । “किमर्थानि” इति । न चानर्थकानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः । उत्तरम् । “स्वाभाविक” इति । अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनृद्यन्ते । न चानुवादोऽप्यप्रयोजनः । प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि । तत्तदिष्टानिष्टविषयेष्वाजिहामापहृतहृदयतया वह्निर्मुखी न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति । आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्मृतः खिलोक्त्य प्रत्यगात्मस्मृत उद्भाव्यते इति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति । यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वात्पुरुषार्थमिति । तदयुक्तम् । स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वं मिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्गूषणं न दूषणमित्याह । “यदपि” इति । “अनुसञ्चरेत्” शरीरं परितप्यमानमनुत्पद्येत । सुगममन्यत् । प्रकृतमुपसंहरति । “तस्मान्न प्रतिपत्ति” इति । प्रकृतमिदंशमेकदेशमतं दूषयितुमनुभाषते । “यदपि केचिदाहुः” इति । दूषयति । “तन्न” इति । इदमत्राकृतम् ।

कार्यं बोधे यथा चेष्टा लिङ्गं हर्षादयस्तथा ।

सिद्धबोधेऽर्थवचनैवं शास्त्रत्वं हितशासनात् ॥

यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा नियमेन वृहद्व्यवहारे सामर्थ्यमवधृतं भवेत्, न भवेत्, अह्ययोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम् । तत्राविर्दितसामर्थ्यत्वात् पदानां लोके तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेः । अथ तु भूतेऽप्यर्थं पदानां लोके शक्यः सङ्कतिग्रहस्तत उपनिषदां तत्परत्वं पोर्वापर्यप्यलौचनयाऽऽगम्यमानमप-

ह्युच्यते न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकाम-
 नाप्रसङ्गात् । तत्र तावदेवमकार्यं ऽर्थं न सङ्गतिग्रहः, यदि
 तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्यते, तत्प्रत्यया वा व्युत्पन्न-
 स्यान्नोक्तुं न शक्येत । न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते
 लोके । कुतूहलमयादिनिःसृत्यर्थागमकार्यपराणां पदसन्द-
 भीणां प्रयोगस्य लोके बहुलमुपलब्धेः । तद्यथाऽऽखण्डला-
 दिनां क्रान्तचक्रान्तादिप्रमतिः सिद्धविद्याधरगन्धर्वापरः-
 परिवारो ब्रह्मलोकः।वतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातधौतकल-
 धौतमयशिखातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारिसर्गिनस्यशकुन्त-
 कतनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति । नैप भुजङ्गो
 रञ्जुरित्यादि । नापि भृतायवृद्धिव्युत्पन्नपुरुषवर्तिनी न
 शक्या मनुन्वतुं हर्षादिरुद्रवृद्धतोः मन्थात् । तथाह्यविदि-
 तायेजनभाषार्थी द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्णे
 देवदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्र
 जन्मा वार्त्ताहारण सह नगरस्यदेवदत्ताभ्याशयमागतः पट-
 वासोपायनार्पणपरमरं दिष्ट्या बध्ने पुत्रस्ते जात इति
 वार्त्ताहारव्याहारश्रवणममनन्तरमुपजातरीमाञ्चकुञ्जकावका-
 भिननयनोत्पलमतिस्मरनुखमज्ञोत्पलमवलोच्य देवदत्तसुत-
 पत्रप्रसोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्वाहार-
 श्रवणममनन्तरं भवतस्तद्वतुताम् । न चायमप्रतिपादयन्
 हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थं उक्त इति
 प्रतिपद्यते । हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतिः पुत्रजननश्च तद्वतो-
 रवगमात्तदेव वार्त्ताहारणाभ्यधायोति निश्चिनोति । एवं
 भयशोकादयोऽप्युदाहार्याः । तथाच प्रयोजनवत्तया भृतार्था
 भिधानस्य प्रेक्षाथययोगोऽप्युपपन्नः । एवं च ब्रह्मरूपज्ञा-
 नस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादानुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनि-

ह्येकी वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति ।
 तस्मिन्मते तत्, विवादाध्यासितानि वचनानि भूतार्थविषयाणि,
 भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात्, यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं,
 यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तद्येति ।
 तस्मात्सुष्ठूक्तं “तन्नीपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात्” इति ।
 उपनिपूर्वात्सदेविशरणार्थात् क्षिप्युपनिषत्पदं व्युत्पादितमुप-
 नीयादयं ब्रह्म सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्या-
 माह, तद्देतुत्वाद्देदान्ता अप्युपनिषदः, ततो विदितं नीपनि-
 षदः पुरुषः । एतदेव विभजते । “योऽस्मावुपनिषत्सु” इति ।
 अहम्भूतत्वविषयाद्भिन्नत्वं । “असंमारी” इति । अत एव
 क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः । अतश्च चतुर्विधद्रव्य-
 विलक्षणो यदनन्यशेषः । अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं
 सदुत्पत्त्याद्याप्यं मन्भवति । यथा यूपं तत्ततीत्यादि । यत्
 पुनरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरहितं, यथा सुवर्णं भार्यं, सकृन्
 जुहातीत्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता । कस्मात्पुनरस्यानन्य-
 शेषतत्त्वत आह । “यतः स्वप्रकरणस्य” । उपनिषदा-
 मनारभ्याधीतानां पीर्वापर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपर-
 त्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणं, न च जुहादिवदव्यभि-
 चरितक्रतुसम्बन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकर-
 णस्यः सोऽयं तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति
 शक्यो वक्तुमित्यर्थः । स्वादेतत् । मानान्तरागोचरत्वेना-
 गृहीतमङ्गलितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथ-
 मुपनिषदर्थतत्त्वत आह । “स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्म-
 म्भ्यात्” । यद्यपि गवादिवस्मान्तरागोचरत्वमात्मनो नास्ति-
 तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहास्या शक्यं
 वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्यैव कटककुक्कुटादिपरि-

शान्ती । नहि प्रकाशः सर्ववेदनो न भासते, नापि तदवच्छि-
 ष्टः कार्यकारणतद्भातः । तेन स एव नेति नेत्यात्मेति
 तत्तदवच्छेदपरिहासा इहत्वादापनाच्च स्वयम्भकागः शक्यो
 वाक्याद् ब्रह्मेति चात्मनि च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधि-
 निरामवदुपहितमप्यात्मरूपं कस्माच्च निरस्यते इत्यत आह ।
 “चात्मनश्च प्रयास्यात्तुमगच्छत्वात्” । प्रकाशो हि सर्व-
 स्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य, न चाधिष्ठाना-
 भावे विभ्रमो भवितुमर्हति । नहि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां
 भुजङ्ग इति वा धारेति वा विभ्रमो दृष्टपूर्वः । अपि चात्मनः
 प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा । तथा च श्रुतिः । ‘तमेव भान्त-
 मनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । न चात्मनः
 प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्या-
 नायोगाद्देदान्ते भाः प्रमाणान्तरागोचरसर्वापाधिरहितब्रह्म-
 स्वरूपावगतिमिदिरित्यर्थः । उपनिषत्स्वैवावगत इत्यवधार-
 णनसृष्ट्यमाण आक्षिपति । “नत्वात्मा” इति । सर्वजनोनाह-
 म्प्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्त्ता भोक्ता च संसारी तत्रैव च लौकि-
 कपरीक्षकाणामात्मपदप्रयोगाय एव लौकिकाः श्रष्टार एव
 वैदिकास्त एव च तेषामर्थी इत्योपनिषदमप्यारूपं तत्रैव प्रव-
 र्त्तितुमर्हति नार्थान्तरं तद्विपरीत इत्यर्थः । समाधत्ते । “ना”
 ह्यप्रत्ययविषय श्रीपनिषदः पुरुषः । कुतः । “तस्मात्तत्त्वेना”
 ह्यप्रत्ययविषयो यः कर्त्ता कार्यकारणसंघातोपहितो जीवात्मा
 तस्मात्तत्त्वेन, परमात्मनोऽह्यप्रत्ययविषयत्वस्य “प्रत्युक्तत्वात्” ।
 एतदुक्तं भवति । यद्यप्यनेन जीवेनात्मनेति जीवपरमात्मनोः
 पारमार्थिकमैक्यं तथापि तस्योपहितं रूपं जीवः शुद्धं तु रूपं
 तस्य साक्षि तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति ।
 एतदेव प्रपञ्चयति । “न ह्यह्यप्रत्ययविषयः” इति । “विधिगोचरत्वं

वाङ्मितुं न शक्यः” । कुतः । “आत्मत्वादेव” । नद्यात्माऽन्यार्थो-
 ऽप्यस्तु सर्वमात्मार्थम् । तथा च श्रुतिः । ‘न वा परं सर्वस्य
 कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु, कामाय सर्वं प्रियं भवति’
 इति । अपि चातः सर्वषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः ।
 सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य सद्भैव तत्त्वमात्मा । न च स्वभावो
 हेयोऽगक्यज्ञानत्वात् । न चोपादेयः, उपात्तत्वात् । तस्माद्हेयो-
 पादेयविषयी विधिनिर्धेयो न तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विषीयकु-
 रत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपा-
 दयति । “सर्वं विनश्यदिकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति” ।
 अथमर्थः । पुरुषा हि श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणतद्विरुद्धन्याय-
 व्यवस्थापितत्वात् परमार्थसन् । प्रपञ्चस्वनाद्यत्रिधापदर्शितोऽ-
 परमार्थसन् । यच्च परमार्थलक्ष्मी प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव सर्प-
 विभ्रमस्य विकारस्य । अत एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढस्वभावस्य
 विनाशः । पुरुषस्तु परमार्थसन् नामो कारणसहस्रेणाप्यसन्
 शक्यः कर्तुम् । नहि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत
 इत्युक्तम् । तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः शक्तिर-
 ज्जुतत्त्वान्त इव रजतभुज्जइविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य
 प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतो-
 ऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत आह । “पुरुषो विनाशहेत्व-
 भावात्” इति । नहि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्यथयितुमी-
 शत इत्युक्तम् । अथ मा भूत् स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो
 वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते कश्चिच्चोपादास्यत इत्यत
 आह । “विक्रयाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः” । त्रिविधोऽपि
 धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । अपि
 चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्मा-
 त्त्वदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम् । न च धर्मान्यथात्वा-

इत्थी विचारः । तदिदमुक्तम् । विक्रियाहेत्वभावादिति ।
 इवममन्वत् । यत् पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेना-
 नुक्त्वात् तदव्यवधीपपादयति । “यदपि शास्त्रतात्पर्यं विदा-
 मनुक्त्वमन्वत्” इति । दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थविबोध-
 नमिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात्
 कर्मावबोधनमित्युक्तम् । न तु मिदरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं
 वेदस्य वारयति । नहि सोमशर्माणं प्रकृते तद्गुणाभिधानं
 परिमञ्चष्टे विश्वुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशास्त्रं विधीय-
 मानकर्मविषयं प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिविध्यमानकर्मविषय-
 मित्युभयमपि कर्मावबोधपरम् । अपि चान्नायस्य क्रियार्थ-
 त्वादिति शास्त्रविद्वचनं तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयवाचि ततो
 भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं प्रसञ्चेत,
 नहि ते क्रियार्था इत्यत आह । “अपि चान्नायस्य” इति ।
 यद्यचेत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयो-
 जनत्वं द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभि-
 धानं न स्वीकृतया । यथाहुः शास्त्रविदः ‘चोदना हि भूतं
 भवन्तम्’ इत्यादि । एतदुक्तं भवति । कार्यमर्थप्रत्ययम-
 यन्ती चोदना तदर्थं भूतादिकमप्यर्थं गमयतीति, तत्राह ।
 “प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतं चेत्” इति । अयमभिसन्धिः ।
 न तावत् कार्यार्थे एव स्वार्थं पदानां सङ्गतिग्रहो नान्यार्थं
 इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थं व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः । नापि स्वार्थ-
 मात्रपरतैव पदानां, तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात् ।
 नहि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवा-
 क्यता दृष्टा । तस्मात् पदानां स्वार्थमभिधेयतामेकप्रयोजनवत्
 पदार्थपरतयेकवाक्यता । तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवा-
 क्यार्थप्रत्यय उपपत्ती भवति । यथाहुः शास्त्रविदः ।

साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥

वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥ इति ।

तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदानाम् । एवं च सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वे ऽप्यदोष इति । “भव्यं” कार्यम् ननु यद्व्यर्थं भूतमुपदिश्यते न तद्वृत्तं भव्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह । “नहि भूतमुपदिश्यमानम्” इति । न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किन्तु कार्येण सह प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः । तद्विषयेण तु भावार्थन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः । शङ्कते । “अक्रियात्वेऽपि” इति । एवं चाक्रियार्थकूटस्थनित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिहरति । “नैष दोषः, क्रियार्थत्वेऽपि” इति । नहि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति । अपि तु क्रियानिवर्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथा च भूतैरेवैवदृष्टशक्ये शब्दाः क्वचित् स्वनिष्ठभूतविषया दृश्यमाना मृत्वा शीत्वा वा न कथञ्चित् क्रियानिष्ठतां गमयितुमुचिताः । नह्यपहितं शतशो दृष्टमप्यनुपहितं क्वचिद् दृष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्त्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकाव्यार्था अप्यटवैवर्णकादयो लोके बहुलमुपलभ्यन्ते, एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि सम्बन्धमात्रपर्यवसायिनः, यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति, तथा प्राणिपदिकार्थमात्रनिष्ठा, यथा कीदृशास्त्व इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति, नहि पृच्छता पुरुषस्य वा लक्षणं वाऽस्तित्वनास्तित्वे प्रातिपादयते, किन्तु पुरुषस्य स्वार्थभेदस्वरूपां च

प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेक्षितं चाचक्ष्णः स्वामिभेदमेव च प्रकारभेदरूपमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरस्तित्वं, तस्य तेनाप्रतिपक्षितत्वात् । उपपादिता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चीदयति । “यदि नामोपदिष्टं” भूतं “किं तवोपदिष्टः शोतुर्वा प्रयोजनं “स्यात्” । तस्माद् भूतमपि प्रयोजनवदेवोपदिष्टव्यं नाप्रयोजनम्, अप्रयोजनं च ब्रह्म तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः । परिहरति । “अनवगतात्मोपदेशश्च तथैव” प्रयोजनवानिव “भवितुमर्हति” । अप्यर्थश्चकारः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि ब्रह्मादासीनं तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिपर्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलमविद्यामुच्छिन्वत् प्रयोजनवदित्यर्थः । अपि च येऽपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थपत, तैरपि ब्राह्मणो न हन्तव्यो न सुरा पातव्येत्यादीनां न कार्यपरता शक्याऽऽस्यातुम् । कृत्यपहितमर्थ्यादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्निरुहत्तौ निवर्त्तते शिंशपात्वमिव हृत्त्वनिरुहत्तौ । कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः, न च विषयाधीननिरूपणः । विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्वापरीभूतोऽन्योत्पादानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात् कृतिव्याप्यो हि कृतिविषयः, न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अत एव शास्त्रकृद्वचः ‘भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेते’ इति । द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भावस्य स्वतो द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात् कार्यावमर्श इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । न च ‘दध्ना जुहोति’ ‘मन्ततमाघारयति’ इत्यादिषु द्रव्यादीनां कार्यविषयता । तत्रापि हि होमाघारभावार्थविषयमेव कार्यम् । न चैतावता सोमेन यजेततिवत्, दधिमन्ततादिविशिष्टं माघा-

रविधानात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आधारमभिधारयति' इति तदनुवादः । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयमेव कार्यम् । तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यगुणावविषयावपि विधीयते । भावार्थां हि कारकव्यापारमात्रतयाऽवशिष्टः कारकविशेषेण द्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थं विधीयमानं स एव मानुबन्धो विधीयत इति द्रव्यगुणावविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः । एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसङ्क्रान्तौ विधिर्गौरवाद् विभ्यत् स्वविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः । एतेन यदाग्ने योऽष्टाकपालो भवतीत्यत्र सम्बन्धविषयो विधिरिति परास्तम् । ननु न भवत्यर्थो विधेयः । मिडे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यक्तत्वात् । न खलु गगनं भवति । नाप्यसिद्धेऽसिद्धस्यानियोज्यत्वात् । गगनकुसुमवत् । तस्माद् भवनेन प्रयोज्यव्यापारिणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना कृतिः प्रयत्न इति । निर्विषयव्यापारगक्य प्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्नं यशब्दोपस्थापितो द्रव्यदेवतासम्बन्ध एवास्य विषयः । ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं सम्बन्धं गोचरयेत् । नहि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षात्प्राप्तं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु दृष्ट्वादिहस्तादिना व्यापारयति । तस्माद् घटायां कृतिं व्यापारविषयामिव प्रतिपद्यते, न तु रूपतो घटविषयाम्, उद्दिश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया, विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव । अत एवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासम्बन्धाक्षिप्तो यजिरैव कार्यविषयो विधेयः । किमुक्तं भवति आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य

एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते 'य एव' विद्वानमावास्यां यजते' इत्यनुवादो भवति यदाग्नेय इत्यादिविहितस्य याग षट्कस्य । अत एव च विहितानुदितस्य तस्यैव दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतित्यधिकारसम्बन्धः । तस्मात् सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्ये कान्तः । तथा च न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या । तद्व्यापकश्च भावार्थविषयः । एवञ्च प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्युदासवृत्त्याऽहननापासनसङ्कल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात् । तथाच प्रमज्ज्यप्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रमज्ज्येत । न च सति सम्भवे लक्षणा न्याय्या । नेत्रेतोद्यन्तमित्यादौ तु तस्य व्रतमित्यधिकारात् प्रमज्ज्यप्रतिषेधासम्भवेन पर्युदासवृत्त्याऽनीक्षणमङ्कल्पलक्षणयुक्ता । तस्मान्न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु प्रमज्ज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावाद् तद्व्याप्तायाः कृतेरभावस्तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्य इत्याह । "ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्या" इति । ननु कस्मात् निवृत्तिरेव कार्यं न भवति, तस्मान्न वेत्यत आह । "न च सा क्रिया" इति । क्रियागच्छः कार्यवचनः । एतदेव विभजते । "अक्रियार्थानाम्" इति । स्यादेतत् । विधि विभक्तिस्रवणात् कार्यं तावदत्र प्रतीयते, तच्च न भावार्थमन्तरेण । न च रागतः प्रहृतस्य हननपानादावकस्मादीदामीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयत्नम् । तस्मात् स एव प्रहृत्युशुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किञ्चिदपीत्याह । "न च" "हननक्रियानिहृत्यौदामीन्यव्यतिरेकेण" "नजः शक्यमप्रामक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्" । केन हेतुना न

प्रकृतमित्यत आह । “स्वभावप्राप्तद्वन्द्वार्थानुरागेण” नञः ।
 अयमर्थः । हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते
 एव विधत्त इत्युत्सर्गः । नचैते शक्ये विधातुम् । रागतः
 प्राप्तत्वात् । न च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः । तस्या-
 प्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात् । न च विधारकः
 प्रयत्नः । तस्यायुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात् । सति सम्भवे च लक्ष-
 णाया अन्याय्यत्वात् । विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्य-
 नुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । तस्माद् यत् पिबेद्
 हत्याहेत्यनूद्य तन्निति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, न तु
 नञर्थो विधीयते । अभावश्च स्वविरोधिभावनिरूपणतया
 भावच्छायानुपातोति मिद्धे मिद्धवत् साध्ये च साध्यवद् भामत
 इति साध्यविषयो नञर्थः साध्यवद् भामत इति नञर्थः कार्य
 इति भ्रमस्तद्विदमाह । “नञर्थेषु स्वभावः” इति । ननु बोध-
 यत्तु सम्बन्धिनो भावं नञ्, प्रवृत्त्यनुष्ठानान्तु रूनोवाग्देहानां
 कुताऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह । “अभावबुद्धिर्दौदासीन्य-
 पालनकारणम्” । अयमभिप्रायः । ऊरितः पथ्यमश्रीयाद्
 न मपीयाद्भूलिं दद्यादित्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्य-
 वृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गाङ्गलिदानोन्मुखस्य च ततो
 निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पिक्तः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृ-
 त्तिहेतु इच्छाहेषावनुमिमीते । तथाहीच्छाहेषहेतुके वृद्धस्य
 प्रवृत्तिनिवृत्तौ, स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, मदीयस्वतन्त्र
 प्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्त्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभा-
 वावगमपूर्वकी चास्येच्छाहेषो, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाहेष-
 त्वात्, मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाहेषवत् । न जातु मम
 शब्दतद्गपापपुरुषाशयत्रैकास्थानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वा-
 विच्छाहपावभूताम्, अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत

उक्तकारणपूर्वावैव प्रत्यवभासते । तस्माद्ब्रह्म स्वतन्त्रप्रवृत्ति-
 निवृत्ती इच्छाहेषभेदौ च कर्त्तव्यतैकार्यसमवेतैरानिष्टसाधन-
 भावावगमपञ्चात्रित्यानुपूर्व्या सिद्धः कार्यकारणभाव इतीष्टा-
 निष्टसाधनतावगमात्प्रयोज्यब्रह्मप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् ।
 स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्द-
 श्रवणहेतुक इति प्रवर्त्तकेषु वाक्येषु यजेतेत्यादिषु शब्द-
 एव कर्त्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयंस्तस्यैष्टसाधनतां कर्त्त-
 व्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य
 च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्त्तव्यताऽन्यत एव लभ्यते,
 यथा न हन्यान्न पिबेदित्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः
 प्रतिलभात्तत्र तदनुवादेन नञ्ममभिव्याहृता सिद्धा-
 दिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थ-हेतु-भावमात्रमवगमयति ।
 प्रत्यक्षं हि तयोरिष्टसाधनभावोऽवगम्यते, अन्यथा राग-
 विषयत्वायोगात् । तस्माद्रागादिप्राप्तकर्त्तव्यतानुवादेनानर्थ-
 साधनता प्रज्ञापनपरं न हन्यान्न पिबेदित्यादिवाक्यं, न तु
 कर्त्तव्यतापरमिति सुदृक्कमकार्यनिष्टत्वं निषेधानाम् । निषे-
 ध्यानां चानर्थसाधनतावृद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिस्तया स्वयं
 चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्य-
 भावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्त्तते, श्रीदामीन्यसामोऽवस्थापय-
 तीति यावत् । स्यादेतत् । अभाववृद्धिर्दौर्दामीन्यस्याप-
 नकारणं यावदौदामीन्यमनुवर्त्तते । न चानुवर्त्तते । नष्टदा-
 सीनोऽपि क्षिपयान्तरव्यामकचित्तस्तदभावबुद्धिमान् । न
 चावस्थापककारणाभावे कार्याविस्थानं दृष्टम् । नहि स्तभा-
 वपाते प्रामादोऽवतिष्ठतेऽत आह । “ना च दम्बेभ्यनाग्निवत्
 स्वयमेवोपशाम्यति” । तावदेव स्वत्वयं प्रवृत्त्यसुखो न यावद-
 स्यानर्थहेतुभावमाधिगच्छति । अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समू-

लोहारं प्रवृत्तिमुद्धृत्य दग्धेभ्यनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति ।
 एतदुक्तं भवति । यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भो नैवमी-
 दासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकादिनाश-
 हेतोस्त्राणेनावस्थानकारणम् । यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः
 शस्त्रप्रहारत्वात्तेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । न च कवचाप-
 यमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । उपसंह-
 रति । “तस्मात्प्रसक्तक्रियानिष्ठत्वादासीन्यमेव” इति । औदा-
 सीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिष्ठत्वापनष्ट्य विशि-
 नष्टि । तत् किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमागच्छ क्रियार्थत्वोप-
 वर्णनं जैमिनीयमममन्नममेवेत्युपमं ह्यारज्यजन परिहरति ।
 “तस्मात् पुरुषार्थ” इति । पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिवि-
 पयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, न तूपनिष-
 द्विषयो । उपनिषदां स्वयम्पुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादि-
 त्यर्थः । यदप्युपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तं
 कर्त्तव्यविध्यनुपवेशमन्तरंणति । अत्र निगूढाभिसन्धिः पूर्वोक्तं
 परिहारं स्मारयति । “तत् परिहृतम्” इति । अत्राक्षेपा
 स्वात्मार्थं स्मारयति । “ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि” इति । निगूढ-
 मभिसन्धिं ममाधानोद्घाटयति । “अत्रोच्यते । नावगतब्रह्मा-
 त्तभावस्य” इति । सत्यं न ब्रह्मज्ञानमात्रं सांसारिकधर्म-
 निवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कार-
 खान्तःकरणवृत्तिभेदः अक्षणमननादिजनितसंस्कारमात्रम-
 नोज्ञात्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणा-
 भ्याससंस्कृतमनोयोनिः । स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजान-
 साक्षात्कारं समूलमुन्मूलयत्वात्मानमपि प्रपञ्चत्वाविशेषादुन्मू-
 लयतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्माद्ब्रह्मस्वरूपकथनतुल्यतैवा-
 चेति सिद्धम् । अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणज-

नितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन निदर्शनद्वेष-
माह । “नहि धनिनः” इति । श्रुतिमत्रोदाहरति । “तदु-
क्तम्” इति । चोदयति । “शरीरे पतिते” इति । परिहृ-
रति । “न मशरीरत्वस्य” इति । यदि वास्तवं मश-
रीरत्वं भवेन्न जीवतस्तन्निवर्त्तत । मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु
तत् । तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्त्तयितुम् ।
यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्त्तयितुं ।
स्वभावज्ञानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह । “नित्यमशरीर-
त्वम्” इति । स्यादेतत् । न मिथ्याज्ञाननिमित्तं मशरीरत्व-
मपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिम-
न्तरेण न निवर्त्तत । तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतोऽश-
रीरत्वमिति शङ्कते । “तत्कृत” इति । तदित्यात्मानं परामु-
च्यति । निराकरोति । “न, शरीरमस्वस्य” इति । न ताव-
दात्मा मात्ताइर्माधर्मो कर्तुमर्हति, वाग्बुद्धिशरीरारम्भजनितौ
हि तौ नामति शरीरमस्वस्य भवतः, ताभ्यां तु शरीरमस्वस्य
गेचयमानो व्यक्तं परम्पराश्रयं टोपमावहति । तद्विदमाह ।
“शरीरमस्वस्य” इति । यद्युच्येत मयमस्ति परम्पराश्रयः,
न त्वेष दोषोऽनादित्राहीजाङ्गुरवदित्यत आह । “अस्यपर-
म्परैपाऽनादित्वकल्पना” । ‘यस्तु मन्यते नेयमस्यपरम्परातु-
ल्यानादिता, नहि यतो धर्माधर्मभेदादात्मशरीरमस्वस्यभेद-
स्तत एव स धर्माधर्मभेदः, किन्त्येष पूर्वस्मादात्मशरीरमस्व-
स्यात् पूर्वधर्माधर्मभेदजन्मनः, एष त्वात्मशरीरमस्वस्योऽस्माह-
र्माधर्मभेदादिति’ तं प्रत्याह । “क्रियाममवायाभावात्”
इति । शङ्कते । “मन्निधानमात्रेण” इति । परिहृरति । “न”
इति । उपाज्जनं, स्वीकरणम् । न त्वियं विधाऽऽत्मनीत्याह ।
“न त्वात्मनः” इति । ‘ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या,

अपि तु गौणो माणवकादाविव सिंहाभिमान इति मन्यन्ते' तस्मत्सुपन्यस्य दूषयति । “अत्राहः” इति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं चैतदस्माभिरध्याम-
भाथे इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दाश्वकारि स्थाणुरयमित्य-
गृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्सांगयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र तु पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एवं संग्रहे समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति । “यथा वा शुक्तिकायाम्” इति । शुक्तभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतमाधारस्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत् कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति । संग्रहो वा हेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दशेनात् उपलब्धानुपलब्धव्यवस्थातो विशेषद्वयस्मृतश्च संस्कारोन्मेष-
हेतोः, सादृश्यस्य द्विष्टत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदिति । अत्र उक्तम् । “अकस्मात्” इति । अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतु-
रुक्तः । तच्च कार्य्यदर्शनोन्नयत्वेनासाधारणमिति भावः । “आत्मानात्मविवेकिनाम्” इति । श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानामनुत्पन्नतत्त्वमाप्तात्काराणामिति यावत् । तदु-
क्तम् । पश्वादिभिश्चाविशेषादिति । शेषमतिरोहितार्थम् । जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृतौ उदाहरति । “तथाच” इति । सुबोधं प्रकृतमुपसंहरति । “तस्माद्भावगतब्रह्मात्मभावस्य” इति । ननुक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्ति-
हेतुः, इत्यन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता इति, तदनु भाष्यं दूषयति । “यत् पुनरुक्तं श्रवणात्प-
राचीनयोः” इति । मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिस्तयोरन्व-
यव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैवेचनैरनुवादात् । तदिदमुक्तम् । “अवगत्यर्थत्वात्” इति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽ-

वगतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मात्प्रननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह । “यदि ह्यवगतम्” इति । न तावत्प्रनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये असृतत्वफले इत्युक्तमधस्तात् । अतो गुणकर्मत्वमनयोरवधानप्रोक्तत्वादिवत् परिशिष्यते । तदस्य युक्तम् । अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्त्यमाणत्वाभावादात्मनः । विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति । “तस्मात्” इति । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदां ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्ब्रह्मविषयत्वेन शास्त्रभेदात् ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत इत्याह । “एवं च सति” इति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह । “प्रतिपत्तिविधिपरत्व” इति । न केवलं सिद्धरूपत्वाद् ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजनाह । “तस्मादहं ब्रह्मास्मीति” । इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति । विधयो हि धर्मं प्रमाणं, ते च साध्यमाधनेतिकर्तव्यभेदाधिष्ठाना धर्मात्पादिनश्च, तदधिष्ठानं न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिः, अपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह । “सर्वाणि चेतुराणि प्रमाणानि” इति । कुतः, “नहि” इति । अद्वैतं हि विषयविषयिभावां नास्ति । न च कर्तृत्वं, कार्य्याभावात् । न च करणत्वमत एव । तद्विदमुक्तम् । “अप्रमादकाणि च” इति चकारेण । अत्रैव ब्रह्मविदां गाथासुदाहरति । “अपि चाहः” इति । पुत्रदारादिवात्साभिमानो गौणः । यथा स्वदुःखेन दुःखी यथा स्वसुखेन सुखी तथा पुत्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः । न त्वेकत्वाभिमानो,

भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गोर्वाहीक इतिवद्गोणः, देहेन्द्रियादिषु त्वभेदानुभवाच्च गौण आत्माभिमानः, किन्तु शुक्लौ रजतज्ञानवन्निष्ठा । तदेवं द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति, तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा, नापि ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः, तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात् । तदिदमाह । “पुत्रदेहादिबाधनात्” । गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्रकलत्रादिबाधनं समकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनञ्च । तथा च न केवलं लोकयात्राममुच्छेदः सद् ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यमहेतुसाक्षात्कार इति यावत् । तदपि “कथं भवेत्” । कुतस्तदसम्भव इत्यत आह ।

“अन्वष्टव्यात्मविज्ञानात्माक् प्रमादत्वमात्मनः” ।

उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि दृष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति । एष हि विभागोऽहेतुसाक्षात्कारकारणम् । ततो नियमेन प्राग्भावात् । तेन तदभावे कार्यं नोपपद्यते इति । न च प्रमातुरात्मनोऽन्वष्टव्य आत्माऽन्य इत्याह ।

“अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः” ।

उक्तं श्रीवास्यदेवैयकीनिदर्शनम् । स्यादेतत् । अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाहेतानुभवेत्प्राप्तित्यत आह ।

“देहात्मप्रत्ययो यद्व्यपमानत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं तु”

अस्यावधिमाह ।

“आत्मनिययात्” ॥

आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वाम्नाभिमानो मिथ्येति

वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात् । तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम् । सैयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षात्कारे विधा भविष्यति । न नायमद्वैतसात्कारोप्यन्तः-करणहान्तभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारी भाविकः, नास्ती कार्यः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अविद्या तु यद्यद्विद्यामुच्छिन्द्याज्जनयेद्वा, न तत्र काचिदनुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः ।

‘विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदाभयं सह ।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायाऽमृतमश्नुते’ । इति ।

तस्मात्सर्वमवदानम् । एवम्

कार्यान्वयं विना मिद्वरूपे ब्रह्मणि मानता ।

पुरुषार्थं स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रमाधिता ।

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय जन्माद्यस्य यत इत्यादिना तत्समन्वयादित्यन्तं सूत्रमन्दर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिर्विनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तत्र ब्रह्मणोति परमार्थतो न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदत्र सन्दिह्यते । तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुक्तं चेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनां विशेषानुपलक्षे सति संग्रहः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानमिदमनुवदन्त्युपनिषद् इति सांख्याः । जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनशरीरनिमित्ताधिष्ठितास्तुविधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिग्रहकेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । अनिर्भवनीयानाद्यविद्याशक्तिमच्चेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तौ जगदनुमानवाक्यानुमानवाक्याभावात् बीजम् । तदेव विप्रतिपत्तेः संग्रहं किं तावत्प्राप्तम् । तत्र

ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद् ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्तिसम्भवः ॥

ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोच्चेयसद्भावे ।
न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः । तस्यापरिणामित्वादेक-
त्वाच्च । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि सम्भवतः । यद्यपि
च मास्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरदृष्टान्तिनी क्रियाज्ञानं न
स्तः, तथाप्यथक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण सम्भवत एव । तथा च
प्रधानमेव सर्वज्ञं च सर्वशक्ति च, न तु ब्रह्म । स्वरूप-
चेतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न
च स्वरूपचेतन्ये कर्तृत्वम्, अकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा
न सर्वदा सर्वज्ञता । भागापवगलेक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादि-
प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तन्तु महददृक्कारादिक्रमेणाचेतन-
स्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं
चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थं प्रवर्त्तमानम् । यथा वक्त्र-
विवृद्धायेमचेतनं क्षीरं प्रवर्त्तते । 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजाययेति'
इत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेऽपि चेतनवदुपचारात् स्वकीर्यान्मुख-
त्वमादर्शयन्ति । यथा कूलं पिपतिपतीति ।

तन्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते ।

भाक्तप्राये श्रुतमिदमती भाक्तं प्रतीयते ॥

अपि चाहुर्वृद्धाः । 'यथाऽग्रप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति
भवेद्यमग्रः' इति, तथेदमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्ते ज
ऐक्षत' इत्याद्युपचारप्राये श्रुतम् । तदैक्षतत्यौपचारिकमेव
विज्ञेयम् । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याक-
रणवाणीति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह ।
यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारौ राज्ञा भद्रसेनो ममात्मैत्य-
पचर्यते । एवं तत्त्वमसौत्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः सम्पत्त्यर्था

वा द्रष्टव्याः । स्वमपीतो भवतीति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं सुषुप्तावस्थायां ब्रूते । प्रधानांशतमः समुदके हि जीवो निद्राणस्तमनीव मग्नो भवति । यथाहुः ‘अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा’ इति । वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययकारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञं प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमग्नौ ऽपि ‘सकारणं करणाधिपाधिपः’ इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात् । तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः । एवं काणाटादिमतेऽपि कश्चिन्नियोजनीयाः श्रुतयः । अक्षरायन्तु “प्रधानपक्षेऽपि” इति “प्रधानस्यापि” इति अपिकारावेवकारार्थौ । स्यादेतत् । सत्त्वमस्यत्या चेदस्य सर्वज्ञताऽथ तमः-मस्यत्याऽसर्वज्ञतैवाम्य कस्मान्न भवतीत्यत आह । “तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन” इति । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञतावीजम् । यथाहुः ‘निरतिशयं सर्वज्ञतावीजम्’ इति । यत् खलु सातिशयं तत् क्वचिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलामलकविल्हेषु सातिशयं महत्त्वं चास्ति परममहति निरतिशयम् । एवं ज्ञानमध्येकदिवहृदिपयतया सातिशयमित्यनेनापि क्वचिन्निरतिशयेन भवितव्यम् । इदमेव चास्य निरतिशयत्वं यद्विदितममस्तवेदितव्यत्वम् । तद्विदितं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे सम्भवति । एतदुक्तं भवति । यद्यपि रजस्तमसौ अपिस्तः तथापि पुरुषा-शंप्रगुक्तगुणवैप्रम्यानिगमात् सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षं सार्वज्ञं कार्यमुत्पद्यत इति । प्रधानावस्थायामपि तस्याच्च विशक्तित्वाऽविशक्तित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह । “न केवलस्य”

इति । न किञ्चिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि । चिदात्मा चैकः, प्रधानस्तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति, न चिदात्मन इत्यर्थः । तवापि च योग्यतामात्रं एव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह । “त्वयाऽपि” इति । न केवलस्याकार्यकारणस्यैव तस्मिन्हावलोकिर्नतन प्रपञ्चयति । “प्रागुत्पत्तः” इति । “अपि च प्रधानस्य” इति । चस्त्वर्थः । एवं प्राप्त उच्यते ।

इच्छतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

नाम-रूप-प्रपञ्च-लक्षणकार्यं दर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विगेषकल्पनायामस्यनुमानमित्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यते । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामान्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमान्नायैकममधिगमनीये जगत्कारणे

पौर्वापर्ये परामर्शाद् यदान्नायोऽञ्जसा वदेत् ।

जगद्भोजं तदेवेष्टं चेतनं च स आञ्जसः ॥

तेषु तेषु स्वस्वान्नायप्रदेशेषु तदैक्षतेत्यं वंजातीयकैवांक्वैरीक्षितुः कारणाज्जगज्जन्मास्थायते इति । न च प्रधानपरमात्वादिरचेतनस्यैच्छित्वत्वमाञ्जसम् । सत्त्वांशेनेच्छित् प्रधानतस्य प्रकाशकत्वादिति चेत् । न । तस्य जाद्येन तत्त्वानुपपत्तः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विगेषः । स्वच्छता । स्वच्छं हि सत्त्वम् । अस्वच्छे च रजस्तमसौ । स्वच्छस्य च चैतन्यविम्बोद्गाहितया प्रकाशत्वव्यपदेशो नेतरयोरस्वच्छतया तद्ग्राहित्वाभावात् । पार्थिवत्वे तुल्य इव मणोविम्बोद्ग्राहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्माणस्वीच्छित्वत्वमाञ्जसम् । तस्यान्नायतो नित्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात् । नन्वत एवास्य नेच्छित्वं,

नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति
निमित्तभावाभावात् । अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ
तद्ग्राह्यस्य तद्दिशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । मयं ब्रह्मस्व-
भावश्चैतन्यं नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्दिप-
योपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपप-
द्यते । तथा चैवंलक्षणे ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्माणः स्वातन्त्र्यानक्षणं
कर्तृत्वमुपपन्नम् । यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन श्रीदा-
मौन्यमस्य वास्तवं तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य
व्यापारवत्त्वमवभामत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । परैरपि च चिच्छक्तेः
कूटस्थनित्याया वृत्तौः प्रति कर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयम् । चैत-
न्यमामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः । नहि प्राधानि-
कान्यन्तर्वह्निष्करणानि तयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमे-
वाचेतनानि तद्दृत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुत्सहन्ते ।
नां खल्वन्याः सहस्रमपि पात्याः पत्यानं विदन्ति । चक्षु-
ष्मता चैकेन चेद् वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी स्वतन्त्र
कर्त्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चिति-
विम्बसंक्रान्त्या चेदापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वम्, चितिरेव ज्ञात्री
स्वतन्त्रा, नान्तर्वह्निष्करणान्यभ्यमदमप्रतिमानाश्चतक,णि ।
न चास्यास्थितः कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । न च
तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात् । तस्मा-
दन्तःकरणवर्त्तिनं व्यापारमारोप्य चितिशक्ती कर्त्तृत्वाभिमा-
नोऽन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः ।
सर्वथा भवन्नतेऽपि नेदं स्वाभाविकं क्वचिदपि ज्ञातृत्वमपि तु
सांख्यवहारिकमेवेति परामार्थः । नित्यस्यात्कनो ज्ञानं परि-
णाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वद्भिरपास्तम् । कूटस्थस्य
नित्यस्यात्कनोऽव्यापारवत एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरि-

ष्टादपाकरिष्यते । तस्माद्दस्तुतोऽनवच्छिन्नचेतस्य तस्मान्यत्वा-
निर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सञ्-
ज्ञानं कार्यं तस्य कर्त्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति
सिद्धम् । तथा च श्रुतिः ।

‘तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चासृतम् ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ इति ।

तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण चीयते तद्वा-
चिकीर्षावद्भवति । यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पटादि बुद्धा-
वालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मोपजननेन
दुपचित उच्यते । व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नाम-
रूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजा-
यते । तस्मादव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् अन्नात्प्राणो हिर-
ण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत् सूवात्मा
साधारणो जायते । यथाऽव्याकृताद् व्याचिकीर्षितात् पटात्
अवान्तरकार्यं द्वितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणाद् मनश्चाख्यं
मद्गन्पत्रिकाद्याकरणात्मकं जायते । ततो व्याकरणा-
त्मकात् मनसः सत्यशब्दवाच्यान्याकागादीनि जायन्ते ।
तेभ्यश्च सत्याख्येभ्योऽनुक्रमेण लोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादि-
प्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते ।
कर्मसु चासृतं फलं स्वर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्मा-
धर्मयोः मतोर्न विनश्यतीत्यसृतं यावद्दर्माधर्मभावीति यावत् ।
यः सर्वज्ञः मामान्यतः सर्वविद्द्विशेषतो यस्य भगवतो ज्ञान-
मयं तपो धर्मा नायासमयम् । तस्माद् ब्रह्मणः पूर्वस्मादे-
तत्परं कार्यं ब्रह्म । किञ्च नामरूपमन्नं च व्रीहिय-

वादि जायत इति । तस्मात् प्रधानस्य साम्यावस्थायामनी-
 क्षित्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ विषया-
 नौक्षणात्, मुख्यमन्भवे चोपचारस्याव्याय्यत्वात्, मुमुक्षोश्चा-
 यथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मुक्तिविरोधित्वात्तजःप्रभृतीनाञ्च
 मुख्यासन्भवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिमिदत्वात्, संशये च तत्-
 प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्थीक्षणिकत्वेन
 निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातगतसङ्कीर्ण-
 देशनिवामिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेत्ति-
 तनाद्यनिर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शक्तिरिव समा-
 रोपितस्य रजतस्य, मरीचय इव जलस्यै, कश्चन्द्रमा इव द्विती-
 यस्य चन्द्रमसः । न त्वचेतनं प्रधानपरमाखादि । अशब्दं
 हि तत् । न च प्रधानं परमाण्वी वा तदतिरिक्तमवैश्वर्या-
 धिष्ठिता जगदुपादानमिति साम्प्रतम्, तेषां भेदेन कार्य-
 त्वात् । कारणात्कार्याणां भेदाभावात् । कारणज्ञानेन
 समस्तकार्यपरिज्ञानस्य सृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रमाधित-
 त्वात् । भेदे च तदनुपपत्तेः । साञ्चाञ्च 'एकमेवाद्वितीयं, नेह
 नानास्ति किञ्चन' 'सृत्योः स सृत्युमाप्नोति' इत्यादिभिर्बहुभि-
 वंचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव
 जगद् भुजङ्ग इवारोपितो रज्जुपादान इति सिद्धान्तः । सदु-
 पादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति
 संशय्य मीमांस्येत । अद्यापि तु सदुपादानत्वमिदमित्यत
 आह । "तत्रेदंशब्दवाच्यम्" इत्यादि "दर्शयति" इत्यन्तेन ।
 तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भवि-
 श्यति, यथाहुर्हेरष्यगर्भा इत्यतः श्रुतिः पठिता 'एकमेवा-
 द्वितीयम्' इति, 'बहु स्याम्' इति च चेतनं कारणमात्मन एव
 बहुभावमाह । तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्यमवग-

म्यते । यद्यप्याकाशाद्या भूतसृष्टिस्तथापि तेजोवचनानामिव
 विद्वत्करणस्य विवक्षितत्वात् तत्र तेजसः प्राथम्यात् तेजः
 प्रथममुक्तम् । एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि
 पठति । “तथान्यत्र” इति । ब्रह्म चतुष्पादष्टाशकं षोडशक-
 लम् । तद्यथा, प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कला
 ब्रह्मणः । प्रकाशवान् नाम प्रथमः पादः । तदर्हं शफः ।
 तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यपराशतस्र कला द्वितीयः
 पादोऽनन्तवानाम् । तथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः
 कलाः, म ज्योतिष्मानाम् तृतीयः पादः । प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं
 वागिति चतस्रः कलाः स चतुर्थे आयतनवानाम् ब्रह्मणः
 पादः । तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति ।
 स्यादेतत् । ईक्षतेरिति तिशा धातुस्वरूपमुच्यते, न चाविव-
 क्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसंभव इत्यत-
 आह । “ईक्षतेः” इति । धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः, विपर्ययणा
 विषयलक्षणात् । प्रसिद्धा चेत्यं लक्षणेत्याह । “यजतेरिति वत्”
 इति । “यः सर्वज्ञः” सामान्यतः, “सर्ववित्” इति विशेषतः ।
 सांख्यीयं स्वमतसमाधानमुपन्यस्य दूषयति । “यत्तुक्तं सत्त्वध-
 र्मण” इति । पुनः सांख्यमुपस्थापयति । “ननूक्तम्” इति । दूष-
 यति । “तदपि” इति । समुदाचरदृत्ति तावन्न भवति सत्त्वं, गुण-
 वैषम्यप्रसङ्गेन साम्यानुपपत्तः । न चाव्यक्तं रूपेण ज्ञानमुप-
 युज्यते, रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावोद-
 त्यर्थः । अपि च चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने
 वृत्तिमात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह । “अपि च नामाक्षिका” इति ।
 कथं तर्हि योगिनां सत्त्वांशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह ।
 “योगिनां तु” इति । सत्त्वांशोत्कर्षा हि योगिनां चैतन्यच-
 क्षुप्ततामुपकरोति नान्यस्य प्रधानस्यैव्यर्थः । यदि तु कापि-

लमतमपहाय हेरख्यगर्भमाखीयेत तत्राप्याह । “अथ पुनः साक्षिनिमित्तम्” इति । तेषामपि हि प्रकृतसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापराभृष्टस्य सर्वज्ञत्वं, न तु प्रधानस्याचेतनस्य । तदपि चाहैतन्श्रुतिभिरुपास्तमिति भावः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते । “यत् पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि” इति । चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपहितं सदमित्यं, कार्य-माकाशमिव घटावच्छिन्नमित्यभिमन्थाय परिहरति । “इदं तावद्भवान्” इति । “प्रततीष्णप्रकाशे सवितरि” इत्येतदपि विप्रयावच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायम् । वैषम्यं चोदयति । “ननु सवितुः” इति । किं वास्तवं कर्माभावमभि-प्रेत्य वैषम्यमाह भवान्, उत तद्विवक्षाभावम् । तत्र यदि तद्विवक्षाभावं, तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत् साम्यां, प्रका-शत इत्यनेन त्वस्ति । नञ्छत्र कर्म विवक्षितम् । अथ च प्रका-शस्वभावं प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति । “नाम-त्यपि कर्मणि” इति । असत्यपीत्यविवक्षितेऽपीत्यर्थः । अथ वास्तवं कर्माभावमभिमन्थाय वैषम्यमुच्यते, नच, अस्मिन्नात् कर्माभावस्य, विवक्षितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिहरति । “कर्मापिचायां तु” इति । यामां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुती-नामुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । “यत्प्रमादात्” इति । यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रमादात्तस्य नित्यसिद्धस्य ईश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथादुर्योगशास्त्रकाराः । ‘ततः प्रत्यक्चेतनाधिग-मोऽप्यन्तरायाभावश्च’ इति । तद्वाच्यकाराश्च भक्तिविशेषादा-वर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानधैराग्यादिनेति । “सवि-प्रकाशवत्” इति । वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षां स्वरूपे-णोक्त्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह । “अपि चाविद्यादिमतः”

इत्यादि । आदियज्ञेन कामकर्मादयः संगृह्यन्ते । “न ज्ञान-
प्रतिबन्धकारणगदितस्य” इति । संमारिणां वस्तुतो नित्य-
ज्ञानत्वेऽप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि सन्ति, न तु ईश्वर-
स्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसम्भव इति भावः । न
तस्य कार्यमावरणाद्यपगमो विद्यते, अनाहतत्वादिति भावः ।
अपाणिर्यहीता, अपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् ज्ञान-
बलेन । क्रियाप्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न
क्रियेद्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् । स्यादेतत् । अनात्मनि
व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदे विभ्रमः, न तु आत्मनि
स्यभावमिदप्रकाशे स घटत इत्यत आह । “दृश्यते चात्मन
एव मतः” इति । “अभिनिर्वयः” मिथ्याभिमानः । “मिथ्या-
बुद्धिमात्रेण पूर्वण” इति । अननानादिता दर्शिता । मात्र-
ग्रहणेन विचारामहत्त्वं न निर्वचनीयता निरस्ता । परिशिष्टं
निगदव्याख्यातम् ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

इति गृह्योत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधाननिराकरणाद्यं
सूत्रम् । शङ्का च भाष्ये उक्ता ।

स्यादेतत् । ब्रह्मैव ज्ञीप्सितं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया
गच्छं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति तत्सम्बद्धं प्रधानमेव स्थूलतया-
ऽऽत्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुररुन्धतीमिवातीथ सूक्ष्मां दर्श-
यितुं तत्सन्निहितां स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावरुन्धतीति ।
अस्यां शङ्कायामुत्तरम् ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

इति सूत्रम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयाद्यः । तच्चानुक्तं भाष्य
उक्तम् ॥

अपिच जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निरुक्तं कुर्वती
श्रुतिश्चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते । यदि स्वशब्द आत्म-
वचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः ।
अथात्मीयवचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयाऽऽत्मीयेऽपि चेत-
नस्य प्रलयानुपपत्तिः । नहि सृदात्मा घट आत्मीयेऽपि
पाथमि प्रलीयतेऽपि त्वात्मभृतायां सृष्टेव । न च रज-
नमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किन्त्वात्मभृतायां शुक्लावे-
वेत्याह ।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतिरवगतिः । “तार्किकममय इव” इति । यथा हि
तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराहृतायता, नैवं वेदान्तेषु
परस्परपराहृतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचेतन्या-
वगतिः समानेति । “चक्षुरादीनामिव रूपादिषु” इति ।
यथा हि सर्वेषां चक्षु रूपमेव ग्राहयति, न पुना रसादिकं
कस्यचिद्ग्राहयति कस्यचिद्रूपम् । एवं रसनादिष्वपि गति-
सामान्यं दर्शनीयम् ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

तदेतत्तत्त्वत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्व-
विषयम् । जगत्कारणसम्बन्धितया तु तदर्थान् सर्वविषय-
मवगतं श्वेताश्वतराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारण-
मिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥

उत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति । “जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य”
इति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधि-
गम्यं, शास्त्रञ्च सर्वज्ञे सर्वशक्ती जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे

ब्रह्मस्यैव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् ।
न चास्ति कश्चिद्देदान्तभागो यस्तद्विपर्येतमपि बोधयेदिति ।
च गतिमामान्यादित्युक्तम् । तत् किमपरमवशिष्यते यदर्थ-
मुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यावतारः स्यादिति । “किमुत्थानमिति”
किमाक्षेपे । समाक्षेपे । “उच्यते, द्विरूपं हि” इति । यद्यपि
तत्त्वतो निरस्तममस्तोपाधिरूपं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण
शक्यमुपदेष्टमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च क-
चिदुपाधिर्विवक्षितः । तदुपासनानि “कानिचिदभ्युदया-
यानि” मनोमात्रसाधनतयाव पठितानि, “कानिचित् क्रम-
मुक्तयानि, कानिचित्कर्मसूत्रयानि” । क्वचित् पुनरुक्तो-
ऽप्युपाधिरविवक्षितः, यथाऽत्रैवान्नमयादय आनन्दमयान्ताः
पञ्च कोशाः । तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्निति
नाश्यापि विवेचितम् । तथा गतिमामान्यमपि मिद्वदुक्तं,
न त्वद्यापि साधितमिति । तदर्थमुत्तरग्रन्थसन्दर्भारम्भ
इत्यर्थः । स्यादेतत् । परम्यात्मनस्तन्नदुपाधिभेदविशिष्टस्या-
प्यभेदात् कथमुपासनाभेदः कथञ्च फलभेद इत्यत्र आह ।
“एक एव तु” इति । रूपाभेदेऽप्युपाधिभेदादुपहितभेदा-
दुपासनाभेदस्तथा च फलभेद इत्यर्थः । “क्रतुः” सङ्ख्यः ।
ननु यद्येक आत्मा कूटस्थनित्या निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः
कथमेतस्मिन् भूताद्यये तारतम्यश्रुतय इत्यत्र आह ।
“यद्यप्येक आत्मा” इति । यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूप-
मात्मन ऐश्वर्यं ज्ञानं चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यविद्यातमममा-
हृतं तेषु तेषु पाणञ्जेटेषु क्वचिदनदिव क्वचिद्वदिव क्वचिदत्य-
न्तापकृष्टमिव क्वचिद्वत् क्वचित् प्रकर्षवत् क्वचिदत्यन्त-
प्रकर्षवदिव भासते, तत् कस्य हेतोः अविद्यातमसः प्रकर्ष-
निकर्षतारतम्यादिति । यथोत्तमप्रकाशः सविता दिङ्मण्डल-

मेकरूपेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव
शरदि तु प्रकृष्टप्रकाश इव प्रयते, तथेदमपीति । “अवे-
क्षितोपाधिसम्बन्धम्” “उपास्यत्वेन” “निरस्तोपाधिसम्बन्धं”
“ज्ञेयत्वेन” इति ।

आनन्दमयोऽव्यासात् ॥ १२ ॥

तत्र तावद्यथमेकदेशिमतेनाधिकरणमागच्छति । “तैत्ति-
रीयकेऽन्नमयम्” इत्यादि ।

गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमोक्षणम् ।

मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥

आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्यं च अघटमूल्यं
मुख्याथत्वमिति विकारार्थान्नमयादिषट्प्रायपाठात् नन्दमय-
षट्मपि विकारार्थमेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु विका-
रार्थत्वायोगात् स्वार्थिकां मर्याडिति युक्तम् । प्राणायुपाध्य-
वच्छिन्नो ह्यात्मा भवति प्राणादिविकारो घटाकाशमिव घट-
विकारः । न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम् ।

चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते ।

प्रियादिभागी शरीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥

न च सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमये न जीव इति माम्प्र-
तम् । नहीयं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरतां ब्रूते-
ऽपि त्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । न
चास्मादन्यस्यान्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम् ।
यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । नहि
देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान् सिंहशार्दूलादीन्पि प्रति
बलवान् प्रतीयतेऽपि तु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य ।
एवमानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरो न तु सर्वस्मात् । न च

निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगः, नापि शरीरत्वं युज्यत इति संसार्थवानन्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपाख्यत्वेन विवक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पक्षः । अपि च यदि प्राचुर्यार्थोऽपि मयट्, तथापि संसार्थवानन्दमयः, न तु ब्रह्मा आनन्दप्राचुर्यं हि तद्विपरीतदुःखलवसम्भवे भवति न तु तदत्यन्तासम्भवे । न च परमात्मनो मनागपि दुःखलवसम्भवे, आनन्दैकरसत्वादिश्याह । “न च सशरीरस्य सतः” इति । अशरीरस्य पुनरप्रियसम्बन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्यार्थोऽपि मयट् नोपपद्यत इत्यर्थः । उच्यते । आनन्दमयावयवस्य तावद् ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्यम्, अपित्वङ्गिन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदधिकारे पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बुद्धिमाधत्त इतिसंज्ञेयवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम् । ज्योतिष्टोमाधिकारे वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति ज्योतिष्पदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः कालविशेषविधिपरः । अपि च साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते ‘एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति’ इति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति । “यत्तूक्तमन्नमयादि” इति । नहि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्यारुन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुन्धतीदर्शनं भवति । तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामस्यदर्शनानुगुण्यं न तु तद्विरोधितेति चेत् । इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्वस्याश्रवणात् । तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वशुनेस्तत्पर्यवभानान्तादर्थं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशरीरत्वे च निगदश्याख्यातेन भाष्येण समाहिते । प्रियाद्यवयवयोगाच्च दुःखलवयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथाऽऽनन्दमय इति प्राचुर्यार्थता मयट् उपपादितेति ।

अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः सम्प्रतिपत्तेर्ब्रह्मो-

वानन्दमयपदार्थः, मन्त्रे हि पुनःपुनरन्योऽन्तर आत्मेति पर-
ब्रह्मस्थान्तरत्वश्रवणात्तस्यैव चान्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय
इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह
सूत्रकारः ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति
गीयत इति ॥

अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युत्पत्ते प्राक् सृष्टत्वश्रव-
णाद् बहु स्यामिति च सृज्यमानानां सृष्टुरानन्दमयादभे-
दश्रवणानन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम् ।

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नेतरो जीव आनन्दमयः, तस्यानुपपत्तेरिति ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

रमः सारो ज्ञायमानन्दमय आत्मा रमं ज्ञावायं लब्ध वा-
ऽऽनन्दो भवतीति । मोऽयं जीवात्मनो लब्धुभावोऽनन्द-
मयस्य च लभ्यता नाभेद उपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य
जीवात्मनो भेद परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चीयति । “कथं
तर्हि” इति । यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो
वस्तुतोऽभिन्नं न जीवात्मना परमात्मा लब्धत इत्यर्थः । परि-
हरति । “वाढं तथापि” इति । सत्यं परमाद्येतोऽभेदेऽप्य-
विद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धुलब्धव्यभाव उपपद्यते ।
जीवा ह्यविद्यया परब्रह्मणी भिन्नो दर्शितः, न तु जीवा-
दपि । तथा चानन्दमययेद् जीवो न जीवस्याविद्ययापि
सूतो भेदो दर्शित इति न च लब्धुलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदा-

भेदो च न जीवपरब्रह्मणोरित्युक्तमघस्तात् । स्यादेतत् ।
यथा परमेश्वराद् भिक्षो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मा-
नोऽपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमे-
श्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात् तथा च न वस्तु सन्नित्यत आह ।
“परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितात्” इति । रजतं हि समारोपितं
न शक्तितो भिद्यते । नहि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुं,
शक्तिस्तु परमार्थमतौ निर्वचनीयानिर्वचनीयाद्रजताद्विद्यत
एव । अत्रैव स्वरूपमात्रं दृष्टान्तमाह । “यथा मायाविनः”
इति । एतदपरितोषेणात्यन्तमरूपं दृष्टान्तमाह । “यथा वा
घटाकाशात्” इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

स्वमतपरिग्रहार्थमकटेशमतं दूषयति । “इदं त्विह वक्त-
व्यम्” इति । एष तावदुत्सर्गो यत्

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्म गच्छात्प्रतीयते ।

विशुद्धं ब्रह्म, विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥

तत्र किं पुच्छपदमभिध्याहारादन्नमयादिषु चास्वावय-
वपरत्वेन प्रयोगादिहायवयवपरत्वात् पुच्छपदस्य तत्त्वमाना-
धिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथञ्चिदवयवपरं व्याख्या-
यताम्, आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचिप्राप्रपाठितं
विकारवाचि वा कथञ्चित् प्रचुरानन्दवाचि वा ब्रह्मण्यप्रमिहं
कयाचिदृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम्, आनन्दपदाभ्यामेव च
ज्योतिष्पदेनेव ज्योतिष्टोम आनन्दमयो लक्ष्यताम्, उतानन्द-
मयपदं विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थोऽस्तु, आन-
न्दपदाभ्यामेव स्वार्थे, पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखितमधि-
करणपरतया व्याक्रियतामिति कृतबुद्ध्य एव विदाडुर्वन्तु ।

तत्र

प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलङ्घनम् ।

पूर्वस्मिन्ननुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥

पुच्छपदं हि बालधौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमे-
वेति मुख्यशब्दार्थलङ्घनम् अवयवपरतायामधिकरणपरतायां
च तुल्यम् । अवयवप्रायलेखबाधश्च विकारप्रायलेखबाधेन
तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदम् आनन्दपदमिति त्रितय-
लङ्घनं त्वधिकं, तस्मान्मुख्यत्रितयलङ्घनादसाधीयान् पूर्वः
पक्षः । मुख्यत्रयानुगुण्येन तूत्तर एव पक्षो युक्तः । अपि
चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे ब्रह्म पुच्छमिति न समञ्जसम् ।
नहि तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तम् । आधारपरत्वे च पुच्छ-
शब्दस्य प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति । आनन्दमयस्य
चान्तरत्वमन्नमयादिक्रोशपेक्षया । ब्रह्मणस्वान्तरत्वमानन्द-
मयादर्याद्भ्रम्यत इति न श्रुत्योक्तम् । एवं चान्नमयादिवदा-
नन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः । वाङ्मनसागोचरे तु
परब्रह्मस्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः प्राचुर्ये च
क्लेशेन व्याख्यायेयाताम् । तथा च मान्दवर्णिकस्य ब्रह्मण्य
एव ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानस्याभिधानात् तस्यैवाधि-
कारो नानन्दमयस्येति । सोऽकामयतेत्याद्या अपि तृतीयो
ब्रह्मविषया नानन्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः । सुगममन्यत् ॥

“सूत्राणि त्वेषं व्याख्येयानि” इति । वेदसत्रयोर्विरोधे
गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्रास्त्वन्यथा नेतव्यानि । आनन्दम-
यशब्देन तद्वाक्यस्यब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेत्येतद्वतं ब्रह्मपदमपलक्ष्यते ।
एतदुक्तं भवति । आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यद् ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदं तत् स्वप्रधानमेवेति । यत्तु ब्रह्माधिकरण-
मिति वक्तव्ये ब्रह्म पुच्छमित्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, पूर्व-
मवयवप्रधानप्रयोगात् तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ सन्निधानात्,
तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति । ‘मान्दवर्णिकमेव च

गीयते ॥ यत्कथं ज्ञानमित्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेत-
दुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते । ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठेति । अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे
त्वप्राधान्यमिति, उपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्ति-
स्यादिति ॥ 'नेतरोऽनुपपत्तेः' ॥ अत्र इतश्चानन्दमय इति
भाष्यस्य स्थाने इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पठितव्यम् ॥ 'भेद-
व्यपदेशाच्च' ॥ अत्रापीतश्चानन्दमय इत्यस्य चानन्दमयाधि-
कार इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति च ब्रह्म-
पुच्छाधिकार इति च पठितव्यम् ॥ 'कामाच्च नानुमाना-
पेक्षा' ॥ 'अस्मिन्नस्य च तयोर्गं शास्ति' ॥ इत्यनयोरपि
सूत्रयोर्भाष्ये चानन्दमयस्थाने ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पाठो
दृष्टव्यः ॥ 'तदनुव्यपदेशाच्च' ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म
पुच्छमवयववद्येत् कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य मानन्दमयस्य
ब्रह्म पुच्छं कारणमूर्च्यते 'इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च'
इति श्रुत्या । नञ्ज्ञानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मविकारः सन्
सर्वस्य कारणमुपपद्यते । तस्मादानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति
तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः ।
किन्तु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम् ॥

अन्तस्तद्वर्गीपदेशात् ॥ २० ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तममस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपा-
यतामात्रेण पञ्च कोशा उपाधयः स्थिताः, न तु विवक्षिताः ।
ब्रह्मेव तु प्रधानं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ज्ञेयत्वेनोपनिषत्प्रति-
निर्णीतम् । सम्प्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वे-
नोपनिष्यते, न तु विद्याकर्मातिशयसम्बोक्तार्थो जीवात्मा-
दित्यपदेवेदनीय इति निर्णीयते । तत्र

मर्त्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु ।

तस्मादुपास्यः संसारो कर्मानधिकृतो रविः ॥

हिरण्यक्षमश्रुतिरित्यादिरूप श्रवणात्, य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षणीति चाधारभेदश्रवणाद् ये चामुष्मात्पराक्षो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यैश्वर्यमर्त्यादाश्रुतेषु, संसार्यैव कार्यकारणमद्वातात्मको रूपादिमम्पन्न इहोपास्यः, न तु परमात्मा । 'अशब्दमस्यशब्दम्' इत्यादिश्रुतिभिः 'अपास्तसमस्तरूपस्य स्वे महिम्नि' इत्यादिश्रुतिभिरपाङ्गताधारस्य 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतिभिरधिगतनिर्मर्त्यादैश्वर्यस्य शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे मन्भवति । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात् । रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यकारणात्कके जीवे उपास्यत्वेन विवक्षितं यत्तावद्गत्यात्ककतयास्य सर्वात्मकत्वं श्रूयते तत्कथञ्चिदादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरित्यादित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येव प्राप्तम् । अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः । अनित्यं हि कार्यं कारणाधारमिति नानाधारम् । नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावे स्थितं तदेव तस्यात्तरस्याधार इति नानाधारं तस्मादुभयसुक्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ 'अन्तस्तद्धर्मापदेशात्' ॥

सार्वात्म्यमवदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते ।

ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥

नामनिरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयास्वीदय उच्यते । न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः प्राग्भवीयधर्माधर्मरूपपाप्ममन्भवे सति । न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म एवास्त न पाप्मेति साम्प्रतम् । विद्याकर्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवपरम्परोपार्जितानां पाप्मानामपि

प्रसुप्तानां सश्रवात् । न च श्रुतिप्रामाण्यादादित्यगरीराभि-
मानिनः सर्वपाप्मविरह इति युक्तम् । ब्रह्मवैषयत्वे नाप्यस्याः
प्रामाण्योपपत्तेः । न च विनिगमायां ह्येत्वभावः ।
तत्र तत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात् ।
तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनाहेतोर्विद्यमान-
त्वात् । अपि च सार्वान्तरां जगत्कारणस्य ब्रह्मण्येव एवोपपद्यते ।
कारणादभेदात् कार्यजातस्य, ब्रह्मण्यस्य जगत्कारणत्वात् ।
आदित्यगरीराभिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् ।
न मुख्याश्रमश्रवणं प्रागन्त्यनत्रणया स्तुत्यर्थता युक्ता । रूप-
वत्त्वस्यास्य परानुग्रहाय कार्यनिर्माणेन वा, तद्विकारतया
वा सर्वस्य काव्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्य-
त्वात्तादृशरूपभेदेनोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरसः' इति ।
न च ब्रह्मनिर्माणं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति ।
अपि तु तां कुर्वदिति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्मनिरस्त-
समस्तां पापभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्रम् 'अशब्दमस्व-
श्रमरूपमव्ययम्' इति प्रवर्तते । तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्वु-
पपद्यते । एतेनैव मर्यादाधारभेदावपि व्याख्याती । अपि
आदित्यदेहाभिमानिनः संमारिणोऽन्तर्यामी भेदेनोक्तः स एवा-
न्तरादित्य इत्यन्तःश्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितुमर्हति ।
“तस्मात्ते धनसनयः” इति । धनवन्तो विभूतिमन्त इति
यावत् । कस्मात् पुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिषद् घटत
इत्यत आह । “यद्याहभूतिमत्” इति । सर्वात्मकत्वेऽपि
विभूतिमत्त्वेव परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः, न त्वावद्यात्म-
पिहितपरमेश्वरस्वरूपेष्वविभूतिमत्त्वेत्यर्थः । “सांस्कामेशि-
बत्वमपि” इति । अतोऽत्यन्तपारार्थन्यायेन निरहुशमेश्वर्य-
मित्यर्थः ॥

आकाशस्तद्धिङ्गात् ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विस्तृतो-
पाधिनोऽस्यैवोपासना, न त्वादित्यगरीराभिमानिनो जीवा-
त्मन इति निरूपितम् । इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात् तदे-
वोद्गीये सम्पाद्योपास्यत्वं नापदिश्यते, न भूताकाश इति निरू-
प्यते । तत्र 'आकाश इति होवाच' इति किं मुग्धाकाशपटा-
नुरोधेन 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति च 'सर्वाणि ह वा
इमानि भूतानि' इति च 'ज्यायान्' इति च 'परायणम्' इति
च कश्चिद् व्याख्ययतामुतैतदनुरोधेनाकाशशब्दो भक्त्या
परात्मनि व्याख्यायतामिति । तत्र

प्रथमत्वात् प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः ।

तदानुगुण्ये नान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥

अस्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नान्तरं 'आकाश इति
होवाच' इत्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्,
'सर्वाणि ह वा' इत्यादीनां तु तद्विशेषणतया गुणत्वात्, गुणे
त्वन्याय्यकल्पनेति बहुवच्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नै-
व्यानि । अपि च 'आकाश इति होवाच' इत्यन्तरं प्रथमा-
वगतमाकाशपदमनुपजातविरोधित्वेन तदनुपजायां बुद्धी
यद्यदेव तदेव वाक्यगतमुनिर्पतितं तत्तदुपजातविरोधि
तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानुमहति । न च क्वचिदाकाशशब्दो
भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम् ।
न हि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तौरेपरमिति
यादांमि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यम् । सन्ध-
वधोभयत्र तुल्यः । न च ब्रह्मस्यप्याकाशशब्दो मुख्यः । अन-
कार्यत्वस्यान्याय्यत्वात् । भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगोपपत्तेः ।

लोकै चास्य नभसि निरूढतरत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थ-
प्रतीतिर्वपरीत्यानुपपत्तेः । तदानुगुण्येन च 'सर्वाणि ह वा'
इत्यादीनि भाष्यकृता स्वयमेव नीतानि । तस्माद्भूताकाशम-
वात्रोपास्यत्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त-
ऽभिधीयते । आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं, कुतः, तस्मिन्नात् ।
तथाहि ।

सामानाधिकरक्ष्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः ।

पौर्वापर्यपरामर्शात् प्रधानत्वे ऽपि गौणता ॥

यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत् पृष्टं तदेव प्रति-
वक्तव्यं, न खल्वनुत्पन्न आस्रान् पृष्टः कौविदारानाचष्टे ।
तदिहास्य लोकस्य का गतिरिति प्रश्नो दृश्यमानो नाम-
रूपप्रपञ्चमात्रविषय इति तदनुरोधाय एव सर्वस्य लोकस्य
गतिः स पञ्चकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः । न च भूताकाशः
सर्वस्य लोकस्य गतिः । तस्यापि लोकमध्यपातित्वात्, तदेव
तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः । न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूता-
काशकार्यमेव पृष्टमिति युक्तम् । प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानु-
पजातविरोधिनो लोकमामान्यविषयस्योपजातविरोधिनो-
रणे सङ्कोचानुपपत्तेः, तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात् । न च
प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणावस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न शक्यं
नियन्तुमिति युक्तम् । तस्मिन्निदानामज्ञानसंशयाविपर्यया-
मानामनवस्थनेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात् । अन्यथो-
त्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेर्भेदधिकरक्षापत्तेर्वा । अपि चोत्त-
रेऽपि बह्वसमञ्जसम् । तथाहि । 'सर्वाणि ह वा इमानि
भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' इति सर्वशब्दः कथञ्चिदल्पवि-
षयो व्याख्येयः । एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः । न खल्वपामा-
काश एव कारणम् अपि तु तेजोऽपि । एवमत्रस्यापि नाका-

शमेव कारणम् अपि तु पावकपाद्यसी अपि । मूलकार-
णविवक्षायास्तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम् । अममञ्जमस्तु
भूताकाशे । एवं सर्वेषां भूतानां लयो ब्रह्मण्येव । एवं सर्वभ्यो
न्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । परमयनं ब्रह्मैव । तस्मात्सर्वेषां लोका-
नामिति प्रश्ने नोपक्रमात्, उत्तरे च तत्तदमाधारणब्रह्मगुण-
परामर्शात्, पृष्टायाश्च गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणो-
पसंहारात्, भूयमीनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थं'
इतिवहरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता हि बहु
समञ्जसं स्यात् । न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किन्तु पृष्टार्थ-
त्वादुत्तरस्य, लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात्, परायणमिति च
तस्यैवोपसंहाराद् ब्रह्मैव प्रधानम् । तथा च तदर्थं सटाकाश-
पदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद् ब्रह्मैव प्रधानमाका-
शपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति मिहम् ।
“अपि च” अस्यैवोपक्रमेऽन्तवत् किल ते मामिति “अन्तवस्त्व-
टाषणं गानायस्य” इति । न चाकाशशब्दा गोणोऽपि विल-
म्बितप्रतिपत्तिः, तत्र तत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्यायस्य
च प्रयोगप्रचुर्यादित्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत् प्रतिपत्ति-
रविनस्वनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्रचुर्यं वैदिक-
निर्दिशितं भाष्यकृता । तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्यं नीत्तरं
नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं शक्यम् । यत्र तु न शक्यं तत्रोत्त-
रानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह । “वाक्योपक्रमेऽपि” इति ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

‘उद्गीथे या देवता प्रस्तावमन्वायता’ इत्युपक्रम्य श्रूयते ।
‘कतमा सा देवतेति प्राण इति होमाभोपस्तिथाक्रायण’ ।
उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता ।

प्रस्ताव इति साञ्ची भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता । अथ प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात्-संगमः । किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति । तत्रात एव ब्रह्मलिङ्गादेव प्राणोऽपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम् । यद्येवं तत्रैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरस्यारम्भायः । तत्रोच्यते ।

अथ श्रुत्यं कस्यस्य हि श्रुतिमेवाद्विद्यामहे ।

मानान्तरावगम्य तु तद्विज्ञानदृश्यवस्थितिः ॥

ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वमाकाशस्य वा वायुादिभूत-कारणत्वं प्रति नागमादृते मानान्तरं प्रभवति । तत्र पीवा-पय्यपय्यालोचनया यत्रार्थं समञ्जस आगमः स एवार्थ-स्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतरेः । इह तु सर्वेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्यते आहो वायु-विकारं गतीति विषये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारन्द्रियसर्वेशनोद्गम-नप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसर्वेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया माना-न्तरानुग्रहलक्ष्यसामर्थ्याया बलात्सर्वेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चात्रोद्गीथप्रतिहारयोः साम-भक्तोद्ब्रह्मणोऽन्ये आदित्यद्यात्रं च देवते अभिहिते कार्य-करणमहातरूपे, तस्माद्ब्रह्मणोऽपि प्राणोऽपि कार्यकरणसङ्घा-तरूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोऽप्ययमर्थे ईक्षत्य-धिकरणे पूर्वेति प्रथमपक्षहेतूपोहलनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्मा-द्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम् । एवं प्राते-ऽभिधीयते ।

पुंवाक्यस्य अलीयत्वं मानान्तरमभागमात् ।

अपौरुषेये वाक्ये तद्व्यवृत्तिः किं करिष्यति ।

नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषय-
ज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते । तस्यापौरु-
षेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वत एव निश्चायकत्वान् ।
निश्चयपूर्वकत्वाद् व्यवहारप्रवृत्तेः । तस्मादसंज्ञादिनो वा चक्षुष
इव रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्येनादाख्यं
दाख्यं वा, तेन स्तामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारं
प्राणे, सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यात्प्रतीयते ।
प्रतीते वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेन्न वायुविकारः । 'यदा
सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इत्यत्र
वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न चास्मिन् वायुविकारे
सर्वेषां भूतानां संवेशनाद्गमने मानान्तरेण दृश्येते । न च माना-
न्तरसिद्धसंवादिन्द्रियसंवेदनोद्गमनवाक्यदाख्यात् सर्वभूतसंवेश-
नोद्गमनवाक्यं कथमिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति ।
स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वभावदृष्टस्य मानान्तरानुपयोगात् ।
न चास्य तेनैकवाक्यता, एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव
स्थादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्वत्रयुत्थान् पदे-
नापि घटिष्यते । 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इतिवत् । न तु
सर्वशब्दार्थः सङ्कोचमर्हति । तस्मात् प्रस्ता । भक्तिं प्राणशब्दा-
भिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, न वायुविकारदृष्ट्येति सिद्धम् ।
तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसम्बन्धिर्वा फलं भवतीति ।
"वाक्यशेषबलेन" इति । वाक्यात् सन्निधानं दुर्बलमित्यर्थः ।
उदाहरणान्तरन्तु निगदव्याख्यानैर्न भाष्येण दूषितम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते

विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव
 तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' इति । यज्ज्योतिरतो दिवो
 द्यलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतः पृष्ठेषु विश्वेषामुपरि ।
 अमहुचदृत्तिरयं विश्वशब्दोऽनवयवयेन संसारमखलं ब्रूत इति
 दर्शयितुमाह । 'सर्वत पृष्ठेषूत्तमेषु' । न चेदमुत्तममात्र-
 मपि तु सर्वोत्तममित्याह । 'अनुत्तमेषु' । नाख्येभ्योऽन्य
 उत्तम इत्यर्थः । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन् पुरुषेऽन्तर्ज्योति-
 स्त्वग्राह्येण शारीरेणोष्णं श्रोत्रग्राह्येण च पिहितकर्णेन
 घ्राणं घ्राणेण लिङ्गेनानुमीयते' । तत्र शारीरस्योष्णस्त्वचा
 दर्शनं दृष्टिः, घ्राणस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुतौ
 ज्योतिष एव, तद्विज्ञेन तदनुमानादिति । अत्र संशयः । किं
 ज्योतिःशब्दं तेज उत ब्रह्मंति । किं तावत् प्राप्तं, तेज इति ।
 कुतः । गौणमुख्यग्रहणावषये मुख्यग्रहणस्य

श्रीत्वर्गिकत्वाद्वाक्यस्य तेजो लिङ्गोपलभनात् ।

वाक्यान्तरेणानियमान्तदर्थप्रतिपत्तिः ॥

अनववाधकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्याय-
 त्वात् प्रच्यायान्यत्र प्रतिष्ठापितौ । तदिह ज्योतिष्यदस्य
 मुख्यतेजोवचनत्वं बाधकस्तावत् स्ववाक्यशेषी नास्ति । प्रत्युत
 तेजोलिङ्गमेव दीप्यते इति । कौन्तेयज्योति माह्व्यं च चक्षुष्यौ
 रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यल्पफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते ।
 न जातु ज्वलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि सम्भवति ।
 न कौन्तेयज्योतिःसारूप्यमृते वाह्यान्तेजसो ब्रह्मस्यस्ति । न
 चाणांवापलिङ्गदर्शनश्रवणमौदर्थ्यान्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मस्युपप-
 द्यते । न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते ।
 श्रीदर्थ्यं तु तेजस्यध्यस्य वाह्यं तेज उपासनमेतत्फलानुरूपं
 श्रूयते । तदेतत्तेजोलिङ्गम् । एतदुपोहलनाय च निरस्त-

मपि मर्यादाधारवत्त्वमुपन्यस्तम् । इह तन्निराहकारणा-
भावात् । न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न सम्भवति, तस्य
सौर्यादिः सावयवत्वेन तदेकदेशमर्यादामश्रवात् । तस्य
चोपास्यत्वेन विधानात् । ब्रह्माणस्त्वनवयवस्यावयवोपासना-
नुपपत्तेः । अवयवकल्पनायाश्च सत्यां गतावनवकल्पनात् ।
न च

'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिंशदस्यामृतं दिवि'

इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं यदतः परो दिवो ज्योति-
रिति ज्योतिःशब्दं ब्रह्माणि व्यवस्थापयतीति युक्तम् । नहि
मन्निधानमात्राद् वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या
मन्व्यार्थाच्चराधयितुम् । न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वं न दी-
श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम् । अपि
च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रमाध्यमेव नाद्यापि सिध्यति
तत् कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया यदतः पर इति वाक्यं
शक्यम् । तस्मात्तज एव ज्योतिर्न ब्रह्म इति प्राप्तम् । तेज-
कथनप्रस्तावे तमकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरं
दृष्टा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम् । चक्षुर्दृष्टं निर्गोचरं मन्व्यर्था-
वरकत्वेन । आक्षेपाऽऽह । “ननु कार्यस्यापि” इति ।
समाधातैकदेशी ब्रूते । “अस्तु तर्हि” इति । यत्ते जीवन्ना-
भ्यामसंपृक्तं तद्विहृतकृतमुच्यते । आक्षेपा दूषयति । “न”
इति । नहि तत् क्वचिदप्युपयुज्यते सर्वास्वर्थाक्रियासु विहृ-
तकृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शङ्कामाह । “इद-
मेव” इति । आक्षेपा निराकरोति । “न, प्रयोजनान्तर”
इति । एकैकां विहृतं विहृतं करवाप्नोति तेजःप्रभृत्युपासना-
मात्रविषया श्रुतिर्न सङ्कोचयितुं युक्तित्यर्थः । एवमेकदेशिनि
दूषिते परमसमाधाता पूर्वपक्षो ब्रूते । “अस्तु तर्हि विहृत-

कृतमेव" इति । "भागिनी" युक्ता । यद्यप्याधारबहुत्व-
श्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनिबन्धना कथञ्चिदुपपद्यते ।
तथापि यथा कार्यं ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथाऽत्रेत्यत
उक्तम् "उपपद्यतेतराम्" इति । "प्राकृतं" प्रकृतेर्जातं, कार्य-
मिति यावत् । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृत् ।

प्रसिद्धापेक्षि सत्पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति ॥

तद्वलात् तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम् ।

ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्मच्छन्दो न तत्र तु ॥

शौक्लिकं तावद्यदः प्रसिद्धार्थान्वादकत्वं यद्विधिविभ-
क्तिमप्यपूर्वार्थावबोधनस्वभावात्प्रत्यावयति । यथा यस्याहि-
ताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छेदति ।
यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यते । न कथञ्चिदाप्यते, तत्र वचनानि
त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं बन्नादपनीयते । यथा
यदाग्नेर्याऽष्टाकपालो भवतीति । तदिह यदनः परो दिवो
ज्योतिरिति यच्छब्दसामर्थ्याद् द्युमर्यादेनापि ज्योतिषा प्रसि-
द्धेन भवितव्यम् । न च तस्य प्रमाणात्तरतः प्रसिद्धिरस्ति ।
पूर्ववाक्ये च द्युमस्वन्धि त्रिपाद्ब्रह्मप्रसिद्धमिति प्रसिद्धापेक्षायां
तदेव मस्वध्यते । न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन
प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थस्यान्यतामात्रेणान्यता
युक्ता । एवं च स्ववाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमञ्जसानीति
ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यकृता । तत्र
ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोपलभ्यते । अथ
वा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्म इति ब्रह्मणि
मुख्यः, इति ज्योतिर्ब्रह्म इति सिद्धम् । "प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्र-
क्रिये" इति । प्रसिद्धापेक्षायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं सन्निहितम-

प्रसिद्धं तु कल्पं न प्रकृतम् । अत एवोक्तं कल्पयत इति ।
सन्दंशन्यायमाह । “न केवलम्” इति । “परस्यापि ब्रह्मणी
नामादिप्रतीकत्ववत्” इति । कौन्तेयं हि ज्योतिर्जीवभावे-
नानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारः जीवाभावे देहस्य शैत्यात्,
जीवनशौणयाज्जायते । तस्मात्तत्प्रतीकस्योपासनमुपप-
न्नम् । शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोऽर्पण-

निगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, न तु तद्-
ब्रह्मार्थमपि तु गायत्रार्थम् । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं
किञ्च’ इति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते ‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’
इति । नन्वकाशस्तज्जिज्ञादित्यनेनैव गतार्थमेतत् । तथाहि ।
तावानस्य महिमैत्यस्यामृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् । सैव च
तदेतदृचाभ्यनुक्तमित्यनेन सङ्गमिता ब्रह्मनिङ्गम् । एवं गायत्री
वा इदं सर्वमित्यक्षरमन्त्रिवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्व-
मुपपद्यते । न च भूतपृथिवीशरीरहृदयवाग्वासात्मत्वं
गायत्र्याः स्वरूपेण सम्भवति । न च ब्रह्मपुरुषमन्वित्वमस्ति
गायत्र्याः । तन्मन्त्रायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या
इति पूर्वणैव गतार्थत्वादनारम्भणीयमेतत् । न च पूर्वन्यायस्या-
रणे सूत्रसन्दर्भे एतावान् युक्तः । अत्रोच्यते । अस्यधिकशब्दा
तथाहि । गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः । गायत्रीविकारो
पाधिनो ब्रह्मण उपासनेति । न च तदुपाधिनस्तदवच्छिन्न-
सर्वात्मत्वम्, उपाधेरवच्छेदात् । नहि घटावच्छिन्नं नभोऽन-
वच्छिन्नं भवति । तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तद्
गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः कयाचित् प्रवाच्या ‘वाग्वा’ गाय-

वाग्वा इदं सर्वं भृतं गायति च त्रायति च' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 तथा च 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्युपक्रमे गायत्र्या एव हृदया-
 दिभिर्व्याख्या, व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री
 इत्युपसंहारो गायत्र्यामिव समञ्जसो भवति । ब्रह्मणि तु सर्व-
 मेतदममञ्जसमिति यद्वैतद् ब्रह्मंति च ब्रह्मशब्दश्चन्द्रो वि-
 पय एव, यद्येतां ब्रह्मोपनिषदमित्यत्र वेदोपनिषदुच्यते ।
 तस्माद्गायत्रीच्छन्दोऽभिधानाद् ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् ।
 एवं प्राप्तोऽभिधीयते । "न," कुतः, "तथा चे गोऽर्पणनिगदात्"
 गायत्र्याख्यच्छन्दोद्धारणं गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि
 चेतोऽर्पणं चित्तमसाधानमनेन ब्रह्मणवाप्येन निगद्यते । एत-
 द्दक्तं भवति । न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्पलस्यैव
 नीलत्वं, येन तदवच्छेदमन्यत्र न स्यादवच्छेदविरहात् ।
 किन्तु यदेव तद् ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्यो-
 पदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्धारणोपलक्ष्यते । गायत्र्याः सर्व-
 च्छन्दो व्याख्या च मयनत्रयव्याख्या च द्विजातिद्वितीयजन्म-
 जननीतया च शुभे विंशतिषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तः ।
 न चात्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते, नहि कुण्डलेनो-
 पलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डनवियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्र-
 तीयमानं भवति । तद्वृत्तप्रचयनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणा-
 नामनवच्छेदकत्वात् । तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वं
 गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तं, सम्प्रति तु गायत्रीशब्दः संख्या-
 सामान्याङ्गीकृत्या वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्त्तत इति दर्शयति । "अपर-
 षाह" इति । तथाहि, षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा,
 एवं ब्रह्मणि चतुष्पाद् । सर्वाणि हि भूतानि स्थावरजङ्ग-
 मान्यस्यैकः पादः । दिवि द्योतनवति चैतन्यरूपे स्वात्म-
 नीति यावत्, त्रयः पादाः । अथवा दिश्यन्नागे त्रयः पादाः ।

तथाहि श्रुतिः । 'इदं वाव तद्योयं वह्निर्वा पुरुषाटाकाश
तस्मिन्नि तस्य जागरितस्थानं जाग्रत् खल्वयं वाह्यान् पदार्थान्
वेद तथाऽयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः' गरीरमध्य
इत्यर्थः, 'तस्मिन्नि तस्य स्वप्नस्थानं तथाऽयं वाव स योऽयमन्तःहृदय
आकाशः' हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः, तस्मिन्नि तस्य सुषुप्तिस्थानम् ।
तदेतत् 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्युक्तम् । तदेवं चतुष्पात्त्वमा-
मान्यानायतीगन्देन ब्रह्मोच्यते इति । "अस्मिन् पक्षे ब्रह्मैवा-
भिहितम्" इति । ब्रह्मपरत्वादभिहितमित्युक्तम् ।

"षड्विधा" इति । भूतपृथिवीगरीरहृदयवाक्प्राणा इति
षट् प्रकारा गायत्राण्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । "पञ्च ब्रह्मपुरुषा
इति च हृदयसुषुप्ति ब्रह्मपुरुषश्रुतिब्रह्मसम्बन्धितायां विर-
जितायां सम्भवति" । अस्याथः । हृदयस्यास्य सन् पञ्च
सुषुप्तयः, पञ्च छिद्राणि । तानि च देवैः प्राणादिर्मी रक्षमा-
णानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषुप्तयः । तथाहि, हृदयस्य
यत् प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणस्तेन हि प्राण-
णकाले सञ्चरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः स एवादित्यः । अथः ।
'आदित्या ह वै वाह्याः प्राणः' इति श्रुतेः । अथ योऽस्य दक्षिणः
सुषुप्तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः । तत्सम्बद्धं श्रोत्रं
तच्चन्द्रमाः । 'श्रोत्रेण सृष्टा दिग्बन्धमाथ' इति श्रुतेः ।
अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषुप्तत्स्थो वायुविशेषोऽपानः स
च वाक् तत्सम्बन्धात्, वाक् चाग्निरिति । 'वाग्वा अग्निः'
इति श्रुतेः । अथ योऽस्योदङ्मुखः सुषुप्तत्स्थो वायुविशेषः स
ममानः, तत्सम्बद्धं मनः, तत्पर्जन्यो देवता । अथ योऽस्योर्ध्वः
सुषुप्तत्स्थो वायुविशेषः स उदानः । पादतलादारभ्योर्ध्वं
नयनात् स वायुस्तदाधारस्याकाशी देवता । ते वा एते पञ्च
सुषुप्तयः । तत्सम्बन्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा न गायत्र्या-

मत्सर्वत्रिवेगमात्रे सम्भवन्ति, किन्तु ब्रह्मस्य वेति ॥

“यथा लोके” इति । यदाधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथञ्चिन्नमर्यादा व्याख्येया । यो हि श्येनो वृक्षापे वस्तुतोऽस्ति स च ततः परोऽप्यस्यैव । अर्वाग्भागातिरिक्तमध्यपरभागस्यस्य तस्यैव वृक्षात्यगतोऽवस्थानात् । एवं च वाह्यद्युभागातिरिक्तगरीरहादेद्युभागस्यस्य ब्रह्मणो वाह्याद् द्युभागात् परतोऽवस्थानमुपपन्नम् । यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयोऽऽधारत्वं व्याख्येयम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तदिदमुक्तम् “अपर आह” इति । अत एव दिवः परमधीत्युक्तम् ॥

प्राणस्तथासुगमात् ॥ २८ ॥

अनेकलिङ्गमन्दोर्हं वस्तवत्कस्य किं भवेत् ।

लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागाचिन्तितम् ॥

मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानि बहूनि संप्रवृत्ते, तत्कामदेव लिङ्गं, लिङ्गाभामञ्च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थाऽत एव प्राण इत्यत्र विचारितोऽभ्यादेतत् । हिततमपुरुषार्थमिदञ्च निखिलभ्रूणहत्यादिपापापरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे सम्भवन्ति । तथैष साधु कर्म कारयति, एष लोकाधिपतिरित्याद्यापि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथाञ्चिद्वेदितरेषां त्वमम्भवत् । ब्रह्मत्वञ्च वाक्करणव्यापारवस्त्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न सम्भवति तथाप्यनन्यथामिद्वहवद्ब्रह्मिन्द्रविरोधाज्जीवहास्ये ब्रह्मस्यैव कथञ्चिद् व्याख्येयम्, जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । तथा च श्रुतिः । ‘यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विधि’ इति वाग्बदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह । शरीरधारण-

मपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव तथापि प्राणश्चापारस्य परमाज्ञा-
यत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विश्व-
वत्या निष्कमस्ति, तथाहि, इन्द्रधामगतं प्रतदनं प्रतीन्द्र
उवाच । मामिव विजानीहीत्युपक्रम्य, प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मे-
त्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चवार । प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते,
देवतानामप्रतिहतज्ञानगतित्वात् । सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य
द्वितमपुरुषार्थहेतुत्वमपि । मनुष्याधिकारत्वाच्चास्त्वस्य देवा-
न् प्रत्यप्रवृत्तेर्भूणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः । लोकाधि-
पत्यं चेन्द्रस्य लोकपालत्वात् । आनन्दादिरूपत्वं च
स्वर्गस्येवानन्दत्वात् । 'अभृतसंप्लवं स्थानमसृजत्वं' इति
भाष्यते इति स्मृतेश्चासृजत्वमिन्द्रस्य । त्वाद्महत्तमित्याद्या
च विश्वहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते । तथापि परम-
पुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽनवामेः परमान-
न्दहवस्य मुख्यस्यासृजत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाश्रयि-
चारादध्यात्मस्वल्पभृन्नश्च पराचीन्द्रोऽनुपपत्तेः इन्द्रस्य देव-
ताया आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्यैव प्र-
वृत्तिपाककर्माशयमात्रं भोगेन चपयतो ब्रह्मण एव सर्व-
मेतत्कल्पत इति विश्वहवदिन्द्रजीवप्राणवायुपरित्यागेन
ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमे-
तदिति ॥ अत्रोच्यते । 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा वा वा प्रज्ञा
स प्राणः सह ह्यं तावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति
यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य
प्रज्ञात्मना सहोत्क्रमणमुच्यते । न च ब्रह्मरूपभेदे द्विवचन,
न सहभावः, न चोत्क्रमणम् । तस्माद्वायुरेव प्राणः । जीवश्च
प्रज्ञात्मा सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्त्यैकत्वमनयोरुपचरित्य यो
वै प्राण इत्यादिना । आनन्दामराजरापहतपामत्वाद्यश्च

ब्रह्मणि प्राणै भविष्यन्ति । तस्माद्यथायोगं तत्र एवा-
त्रोपास्याः । न चैष वाक्यभेदो दोषमावहति । वाक्यार्था-
वगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात् । पदार्थानां चोक्तं न मार्गण-
स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासार्थविध्यमिति पूर्वः
पक्षः ॥ मिद्वान्तस्तु मया पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगम-
न तु पदार्थावगमपरास्ये व पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावग-
मपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरणं न
शक्यन्ति कर्तुमिच्यन्तरा तदर्थमेव तस्यैवगमयन्ति, तेन
पदानि विशिष्टैकार्थाववाधनस्वरमान्येव बलवद्वाधकोपनिपा-
तान्नानाथबोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः ।

‘सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्य नैष्यते’

इति । तेन यथापांशुयान्यवाक्यं जामिवाटोपापक्रमं तत्-
प्रतिसमाधानोपसंहारं चैकवाक्यत्वाय प्रजापतिरूपांशुयष्टस्य
दत्त्वादयो न पृथग्विधयः किन्त्वर्थवादा इति निर्णीतं, तथे-
हापि मामेव विजानीहीत्युपक्रमस्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मैत्य-
क्त्वाऽन्तं स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दाऽऽज्ञरोऽसृष्ट इत्युप-
संहाराद् ब्रह्मण्यैकवाक्यत्वावगतौ मत्यां जीवमुख्यप्राणलिङ्गे
अपि तदनुगुणतया नैतव्ये । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
यत् पुनर्भेददर्शनं ‘सह ह्येती’ इति तज्ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन
बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमवो-
पलक्षयितुम् । अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुप-
लक्षणाभेदेनोपलक्षयति । “प्राण एव प्रज्ञात्मा” इति ।

तस्मादन्यथासिद्ब्रह्मलिङ्गानुसारतः ।

एकवाक्यत्वात्प्राणजीवलिङ्गोपपादनम् ॥

इति संग्रहः ॥

“ न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति” इति । नैष सन्दर्भो ब्रह्म-

वाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किन्तु यथायोगं किञ्चिदत्र जीव-
वाक्यं, किञ्चिन्मुख्यप्राणवाक्यं, किञ्चिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः ।
“प्रज्ञामाधनप्राणान्तराश्रयत्वात्” इति । प्राणान्तराणीन्द्रि-
याणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि, जीवमुख्यप्राणयो-
रन्यतर इत्युपक्रममात्रम् । “उभौ” इति । पूर्वपक्षतत्त्वम् ।
ब्रह्म तु ध्रुवम् । “न ब्रह्म” इति । न ब्रह्मैवेत्यर्थः । “दशानां
भूतमावाणाम्” इति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादय
इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्य इति
दश प्रज्ञामात्राः । तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्ति-
कृतां मतेन व्यचष्टे । “अथवा” इति । पूर्वं प्राणस्यैक-
मुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनत्रैविध्येन वाक्य-
भेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम्, इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासनावयवि-
शिष्टस्य विधानात् वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृताम् ।
तदेतदालोचनीयं, कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं सोमन-
यजेतत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं तद्गुणविशिष्ट-
स्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात् । इह तु सिर-
रूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति । अभावार्थत्वात् ।
भावार्थस्य विधिविषयत्वनियमात्, वाक्यान्तरैर्न्यथ ब्रह्माव-
गतेः प्राप्तत्वात् तदनूद्याप्राप्तोपासा भवार्थो विधेयस्तस्य च
भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणी वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता
नोद्धाटितः । स्वव्याख्यानैर्नैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयं पादमारिषुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्य-
माणोपयोगितया । “प्रथमे पादे” इति । उत्तरत्र हि ब्रह्म-

शो व्यापित्वनिव्यत्वादयः सिद्धवहेतुतयोपदेष्टव्यन्ते । न चेतै
साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टु-
मिति । अत उक्तम् । “समस्तजगत्कारणस्य” इति । यद्य-
प्येत न पूर्वं कथं उक्तास्तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारण-
त्वोपपादनेनाधिकरणमिद्वान्तन्यायेनोपनिष्ठा इत्युपपन्नस्ते-
षामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः । “अर्थान्तरप्रसिद्धानाञ्च”
इति । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि
व्याख्यायन्ते तत्रभिचारिनिद्रयप्रणात् तत्र वैव कथा मनो-
मयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मणोच्चरत्वनिययं
प्रतीत्यभिप्रायः । पूर्वपक्षाभिप्रायं तत्र दशयिष्यामः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

“इदमाद्यायतं । सर्वं खल्विदं ब्रह्म” । कुतः “तज्जलान्”
इति । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जम् । तस्मिंश्च
लोयत इति तज्जम् । तस्मिंश्चानिति स्थितिकाले चेत इति
वदन् जगत्तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद् ब्रह्म । अतः कः कस्मिन्
रज्यते कश्च कं हेष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सद्गुणासीत् ।
“अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन्नां के पुरुषो भवति
तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर
इत्यादि । तत्र संशयः । किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः
शरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्विद् ब्रह्मेति । किं
तावन्नामं शरीरः” जीव इति । कुतः । क्रतुमित्यादिवाक्येन
विहितां क्रतुभाषनामनूद्य सर्वमित्यादिवाक्यं शसगुणे विधिः ।
तथा च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थ-
लोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात् । एवं च सङ्ख्य-
विधिः प्रथमो निर्विषयः सद्गुणव्यवस्थान्विधयादिषुः स्वयम्-

निवृत्तो न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यः, अनुपपादकत्वात् । तस्माच्छान्ततागुणविधानात् पूर्वमेव मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिभिर्विषयोपनायकैः सम्बध्यते । मनोमयादि च कार्यकारणमद्गता मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपास्ये नोपरक्तोपासना न पश्चाद् ब्रह्मणा सम्बन्धुमर्हति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात् । न च सर्वं खल्विदमिति वाक्यं ब्रह्मपरमपि तु शमहेतुविविगदार्यवाद शान्तताविधिपरः, शूर्पण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इतिवत् । न चान्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तम् । मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीवि सुप्रसिद्धैर्जीविषयसमर्पणेनानर्पेक्षितत्वात् । सर्वकर्मत्वादि च जीवस्य प्रव्ययेण भविष्यति । एवं चाणीयस्त्वमध्युपपन्नम् । परमात्मनस्त्वपरिमयस्य तदनुपपत्तिः । प्रथमावगतेन चार्णीयस्त्वं न ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम् । व्याख्यातं च भाष्यकृता । एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमीप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मनि कथञ्चिद्भेदोपचारिण राहोः शिर इतिवद् दृष्टव्या । एतद्ब्रह्म इति च जीवविषयं जीवोऽपि देहादिवं हणत्वेन ब्रह्मत्वात् । एवं सत्यमङ्गल्यद्वाऽपि परमात्मवृत्तिनो जीवेऽपि सम्भवन्ति, तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वं न विवक्षितः, न परमात्मोति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

समामः सर्वनामार्थः सन्निकृष्टमपेक्षते ।

तद्वितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्त्तकः ॥

तस्मादपेक्षितं ब्रह्म याह्यमन्यपरादपि ।

तथा च मन्यमङ्गल्यप्रभृतीनां यथार्थता ॥

भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत् । न त्वेतदस्ति । तथाहि । प्राणः शीरमस्येति

सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः सन्निरुद्धं च सर्वनामार्थं सम्प्राप्य तद-
भिधानं पर्यवस्येत् । तत्र मनोमयपदं पर्यवमिताभिधानं
तदभिधानपर्यवसानायानं, तदेव तु मनोविकारो वा मनः-
प्रचुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते । तद्यं नैष शब्दः
समवेतार्थो भवति स समाप्तार्थः । न चैष जीव एव समवे-
तार्थो न ब्रह्मणीति, तस्याप्राणो ह्यमना इत्यादिभिस्तद्विरुद्ध-
प्रतिपादनादिति युक्तम् । तस्यापि सर्वविकारकारणतया विका-
राणां च स्वकारणादभेदान्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मण
स्तत्कारणस्य मनोमयत्वापत्तेः । स्यादेतत् । जीवस्य साक्षा-
त्समोमयत्वादयो ब्रह्मणस्तु तद्द्वारा, तत्र प्रथमं द्वारस्य
बुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म, ब्रह्मलिङ्गानि
च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्त्यन्ते । तदेतदत्र
सम्प्रदाय्यम् । किं ब्रह्मलिङ्गजीवानां तदभिन्नानामस्तु तद्वत्ता,
तथा च जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवी-
यास्यत्वम्, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिन्नस्यापि,
जीवलिङ्गस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात् तेषां
च जीवेऽनुपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति । वयं तु पश्यामः ।

समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् ।

विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥

समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भोषणत्वादिना रज्जु
रूपवती, न तु रज्जुरुपेणाभिगम्यत्वादिना भुजङ्गा रूप-
वान् । तदा भुजङ्गस्यैवाभावात् किं रूपवत् । भुजङ्गद-
शायां तु न नास्ति वास्तव्यै रज्जुः । तद्विरुद्धं समारोपितजी-
वरूपेण वस्तुमद्ब्रह्म रूपवद्युच्यते, न तु ब्रह्मरूपेर्नित्यत्वादि-
भिर्जीविस्तद्वान् भवितुमर्हति, तस्य तदानीमसम्भवात् । तस्माद्
ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवे च तदसम्भवाद् ब्रह्मैवोपास्यं न जीव

इति सिद्धम् । एतद्गुणलक्षणाय च सर्वं स्वस्विदं ब्रह्मैति
 वक्ष्यमुपन्यस्तमिति । “यद्यप्यपीक्षेयः” इति । शास्त्रयोनित्वे-
 ऽपीक्षरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिरचितसन्दर्भापेक्षरसनत्वेनास्वातन्त्र्याद-
 पीक्षेयत्वाभिधानं, तथा चास्वातन्त्र्येण विवक्षा नास्तीत्यु-
 क्तम् । परिग्रहपरित्यागी चोपादानानुपादाने उक्ते, न नूपा-
 देयत्वमेव । अन्यथोद्देश्यतयाऽनुपादेयस्य यद्वादेरविवक्षित-
 त्वेन चमसादावपि संमार्गप्रसङ्गात् । तस्मादनुपादेयत्वेऽपि
 ग्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः । तदन्तं त्वेकत्व-
 मवच्छेदकत्वेन वजितमविवक्षितम् । इच्छानिच्छे च भक्तितः ।
 तद्विदमुक्तं, “वेदवाक्यतात्पर्यातास्यर्थाभ्यामवगम्येते” इति ।
 यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम्, अतत्परण चानुपा-
 नमविवक्षितमित्यर्थः ॥

स्यादेतत् । यथा मन्वसङ्ख्यादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ।
 एवं शरीरेऽप्युपपद्यन्ते, शरीरस्य ब्रह्मणाऽभेदात् । शरीर-
 गूणा इव मनामयत्वादयो ब्रह्मणीयत आह सूत्रकारः ।

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

यत्तदवोचाम ममारोग्यधर्माः ममारोग्यधरे भवन्ति,
 न तु विषयधर्माः समारोग्य इति । तस्यैत उल्यानम् । अत्राह
 चोदकः । “कः पुनरयं शरीरो नाम” इति । न तावद्देह-
 प्रतिषेधाद्देहव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भवितु-
 मर्हती विरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकमिह तास्त्वकमतास्त्व-
 कं चेतरेत् । तत्र पीर्वापर्य्यागाहेतप्रतिपादनपरत्वाद्देहात्माना
 हेतयाह्निगथ मानास्तरस्याभावात्तद्वाधनाच्च, तेनाहेतमेव
 परमार्थः । तथा चानुपपत्तेस्त्वत्याद्यमङ्गलार्थमित्यर्थः ।
 परिहरति । “मत्यमेवमेतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनो-
 बुद्ध्युपाधिभिरवच्छिद्यमानो बालैः शरीर इत्युपचर्यते” ।

अनाद्यविद्याविच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशाच्च जीवानामविद्या, न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागं तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति साम्प्रतम् । अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्वीजाद्भ्रवदनवक्त्रृप्तेरयोगात् । न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तस्य स्वतः कृतोऽकस्मात्समारिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत, न तु स्वतन्त्रः, इति वाच्यम् । नहि तद्भागस्य जीवस्य सम्प्रतितनो बन्धनागार-प्रवेशिता येनानुयुज्येत, किन्त्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्या-संस्कारनिबन्धना नानुयोगमहति । न चैतावता ईश्वरस्या-नीशता । ननुपकरणाद्यपेक्षिता कर्तुः स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्माद्यत् किञ्चिदतदपीति ।

विशेषादिति वक्तव्यं वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं विशेषं प्रतिपादयितुम् । यथाह्यविद्याकल्पितः सुखादिमशोर्गोऽविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते । न तु निर्मृष्टनिस्त्रिणाविद्या-तदासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेष-मतिरोहितायम् ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ६ ॥

“कठवक्त्रेषु पश्यते ।

‘यस्य च ब्रह्म च अक्षं चोभे भवत षोदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ।’ इति ।

अथ चादनोयोदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते” ।

अतृत्वं च भोक्तृता वा संवर्द्धता वा स्यात् । न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति । ‘अनश्रवन्वोऽभिचाकरोति’ इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृताविधानात्

‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्ति’ इति । तद्यदि भोक्तृत्वमत्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः । ब्रह्मजन्मादि चास्य कार्यकारणमहातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा सम्भवति भोग्यम् । अथ तु संहर्षता भोक्तृता ततस्त्वयाणामग्निजीव-परमात्मनां प्रशोपन्यामोपलब्धेः संहर्षत्वस्याविशेषाद्भवति संशयः । किमन्ता अग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति । अतोदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धं भोक्तृत्वमेव प्रथमं ब्रह्मी विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्षत्वमिति भोक्तृवात्ता । तथा च जीव एव । ‘न जायते म्रियते’ इति च तस्यैव स्तुतिः । संहारकालेऽपि संस्कारभावेण तस्यावस्थानात् । दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तं ह्योपास्यत इति प्राप्तम् । यदिति तु संहर्षत्वमत्तृत्वं तथाप्यग्निरन्ता । ‘अग्निरन्तादः’ इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । एवं प्राप्तं विधीयते । अन्तात् परमात्मा, कुतः, चराचरग्रहणात् । ‘उभे यस्योदनः’ इति ‘मृत्युर्यस्योपसेचनम्’ इति च श्रूयते । तत्र यदिति जीवस्य भोगायतनतया तस्माधनतया च कार्यकारणमहातः अन्तः, न तच्छोदनः । नच्छोदना भोगायतनं, नापि भोगमाधनम्, अपि तु भोग्यम् । न च भोगायतनस्य भोगमाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम् । न चात्र मृत्युरूपसेचनतया कल्पते । न च जीवस्य कार्यकारणमहातो ब्रह्मजन्मादिरूपो भक्षः, कस्यचित् क्रूरमत्त्वस्य व्याघ्रादः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वः सर्वस्य जीवस्य । तेन ब्रह्मजन्मविषयमपि जीवस्यात्तृत्वं न व्याघ्रोति किमङ्गं पुनर्मृत्युरूपसेचनप्राप्तं चराचरम् । न चोदनपदात् प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासम्भवमत्तृत्वं योज्यत इति युक्तम् । नच्छोदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किन्तु लक्षण्यात् । न च नाक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन ‘मृत्युर्यस्योपसेचनम्’ इति

च 'ब्रह्मक्षत्रं च' इति च श्रुती महोचमर्हतः । न च ब्रह्मक्षत्रे
एवात्र विवक्षितं । सृत्वूपसेचनेन प्राणभृत्प्राणोपस्थापनात् ।
प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्रोऽन्यासस्योपपत्तेः । अन्य-
निवृत्तेऽग्राह्यत्वात्, अनर्थत्वाच्च । तथा च चराचरसंहरणं
परमात्मन एव, नास्मैः, नापि जीवस्य । तथा च 'न जायते
म्रियते वा विपश्चित्' इति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भवि-
ष्यति । 'क इत्या वेद यत्र मः' इति च दुर्ज्ञानत्वमुपपत्स्यते ।
जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता । तस्मादत्ता पर-
मात्मैवेति सिद्धम् ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥१० ॥

संशयमाह । "तत्र" इति । पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह । "वर्षा
वृद्धिर्जीवी" इति । सिद्धान्तं प्रयोजनमाह । "अथ जीवप-
रमात्मानौ" इति । श्रीकृष्णस्य मुख्यतावनात् पूर्वसि-
द्धान्तपक्षाम्भवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्वानः संश-
यमाक्षिपति । "अत्राह" । आक्षेपेति । ऋतं सत्यमव-
श्यभावेति यावत् । समाधत्ते । "अत्रोच्यते" इति । आध्या-
त्मिकाधिकारादन्यौ तावत्पातारावगच्छी कल्पयितुम् । तदिह
बुद्धेरचेतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैकः
पाता परिशिष्यत इति सृष्टीरुपदधातीतिवद्विवचनानुरोध-
दपिवत्संसृष्टां स्वार्थस्य पिवच्छब्दो लक्षयन् स्वार्थमजहन्नि-
तरेतरयुक्तपिवदपियत्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव,
तथापि न दोष इत्याह । "यदा" इति । स्वातन्त्र्यलक्षणं
हि कर्तृत्वं तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्ता ।
अत एव चाहुः । 'यः कारयति स करोत्येव' इति । एवं
करणस्वापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कश्चिद्विक्तृत्वं, यथा काष्ठानि

पचन्तीति । तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोध इति । तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति । “बुद्धिचेतस्री” इति ।

नियताधारता बुद्धिजीवसम्भविनी नहि ।

क्लेशात् कल्पयितुं युक्ता सर्वगं परमात्मनि ।

न च पिवन्तावितिवत्प्रविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थत्वायोगात् । बुद्धिजीवयोश्च गुहा-प्रवेशोपपत्तः । अपि च सुकृतस्य लोक इति सुकृतलोक-व्यवस्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः । बुद्धिजीवी च कर्म-गोचरमनतिक्रान्ती । जीवो हि भोक्तृतया बुद्धिश्च भोग-माधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म । तस्यातदा-यत्तत्वात् । किञ्च क्वायातपाविति तमःप्रकाशावुक्तौ । न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः । प्रकागरूपत्वात् । बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्यापदेष्टुम् । तस्माद् बुद्धिजीवावत कथ्येते । तत्रापि प्रं ते विचिकित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकौ जीवौ दर्शनौ इति बुद्धिरुच्यते । एवं प्राप्तोऽभिधीयते ।

ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता ।

ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया ॥

प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति ।

गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्ययमविरोधतः ।

गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयेनैव गवान्तरणावगम्यते, न तु विजातीयेनाश्वादिना । तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया विरू-पया बुद्ध्या । तदेवमस्य तं पिवन्तावित्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिरिति वदुव्याख्यं-यम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः । तदिदमुक्तं तद्दर्शनादिति । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य

श्रुतिषु दर्शनादिति । एवं च प्रथमावगतब्रह्मानुरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया ह्यन्यायेन गमयितव्यम् । ह्यायातपत्वमपि जीवस्याविद्याश्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम् । इममेव न्यायं हा सुपर्णत्ववाप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयति । “एष एव न्यायः” इति । अत्रापि किं बुद्धिजीवी उत जीवपरमात्मानाविति संशय्य करणरूपाया बुद्धेरधामि पचन्तीतिवत् कर्तृत्वोपचाराद् बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः । तद्दर्शनादिति च ‘समानं हृत्ते पुरुषो निमग्नः’ इत्यत्र मन्त्रे । न खलु मुख्ये कर्तृत्वे सम्भवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति कृत्वाचिन्तामुदाटयति । “अपर आह” । “सत्त्वं” बुद्धिः । शङ्कते । “सत्त्वशब्दः” इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्टे इत्यर्थः । निराकरोति । “तन्न” इति । “येन स्वप्नं पश्यति” इति । येनति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । “यो यं शारीर उपद्रष्टा” इति । अस्तु तद्ब्रह्मस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, वचनविरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह । “नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते” इति । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजते, यदि हि क्षेत्रज्ञे संसारिणि पश्यवस्येत् । तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पश्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपि च । “तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किञ्चन रज पाध्वंसते” इति । रजोऽविद्या नाध्वंसनं न संश्लेष मेवंदिवि करोति । एतावतैव विद्योः संहाराज्जैवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत इत्याह । “तावता च” इति । घोदयति । कथं पुनः” इति । निराकरोति । “उच्यते । नेयं श्रुतिः” इति । अगश्चन् जीवो ब्रह्माभि-

चाकशीतीत्युक्ते शङ्कित, यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्रयति, कथं तद्धर्मिन् भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासत इति । तन्निरासायाह श्रुतिः “तयोरन्यः पिप्पलं स्वादन्ति” इति । एतदुक्तं भवति । नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतः, अपि तु बुद्धिमत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चित्तिच्छायापत्त्योपपन्नचैतन्यमिव भुङ्क्ते, न तु तत्त्वतो जीव परमात्मा भुङ्क्ते । तदेतदध्यामभाष्ये कृतव्याख्यानम् । तदनेन कृष्णाचिन्तोद्घाटिता ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

नन्वन्तस्तद्वर्मापदेशादित्यनेनैवेतद्वतार्थम् । सन्ति खल्व-
त्वाप्यमृतत्वादयो ब्रह्मधर्माः प्रतिविम्बजोपदेवतास्वमश्विनः ।
तस्माद्ब्रह्मधर्मापदेशाद् ब्रह्मैवात्र विवक्षितम् । साक्षाच्च ब्रह्म
शब्दोपादानात् । उच्यते ।

एष दृश्यत इत्ये तत् प्रत्यक्षेऽर्थं प्रयुज्यते ।

परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिविम्बे त् युज्यते ॥

उपक्रमवशात् पूर्वमितरेषां हि वर्णनम् ।

कृतं न्यायेन येनैव स खल्ववानुपज्यते ॥

ऋतं पिबन्तावित्यत्र हि जीवपरमात्मानो प्रथमावगता-
विति तदनुरोधेन गुहाप्रवेगादयः पश्चादवगता व्याख्याताः,
तद्वद्विज्ञापि य एषोक्षणि पुरुषो दृश्यत इति प्रत्यक्षाभिधा-
नात् प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वा-
दयः स्तुत्या कथञ्चिद् व्याख्यं याः । तत्र चामृतत्वं कतिपय-
क्षणावस्थानात्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकार-
त्वात्, आत्मत्वं कनीनिकाया आपनात्, ब्रह्मरूपत्वमक्षररूपा-
मृतत्वादियोगात् । एवं वामनीत्वादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथ-

श्वित्रेतस्याः । कश्च खं चेत्यादि तु वाक्यमग्नीनां नाचार्य्य-
वाक्यं नियन्तुमर्हति । आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्तोति च गत्य-
न्तराभिप्रायं, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायम् । तस्माच्छायापुरुष
एवालोपास्य इति पूर्वः पक्षः । सम्भवमात्रेण तु जीवदेवते
उपन्यस्ते, बाधकान्तरोपदर्शनाय चैष दृश्यत इत्यस्यावाभा-
वात् । अन्तस्तद्धर्मापदेशादित्यनेन निराकृतत्वात् । एवं
प्राप्त उच्यते । 'यः' 'एषः' इति ।

अनिष्पन्नाभिधाने हे सर्वनामपदे मती ।

प्राप्य सन्निहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी ॥

सन्निहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्तं च न यावत् स्वार्थम-
भिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थतुपोऽप्यभिधीयत इति कुत-
स्तदर्थस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दो च सर्वनामनिरपेक्षो
स्वरमतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्त्तते इति । न च तयो-
श्चक्षुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्यायितार्थान-
रोधेन य एष इति दृश्यत इति च यथामश्वं व्याख्येयम् ।
व्याख्यातश्च सिंहवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विह्वहिषयं प्ररो-
चनार्थम् । विदुषः शास्त्रत उपलब्धिरेव दृढतया प्रत्यक्ष
वदुपचर्य्यते प्रगंसार्थमित्यर्थः । अपि च । तदेव चरमं प्रथ-
मानुगुणतया नीयते यच्चैतुं शक्यम्, अल्पञ्च । इह त्वस्म-
त्त्वादयो बहवश्चाशक्याश्च नेतुम् । नहि स्वसत्ताक्षणावस्था-
नमात्रमस्मृतत्वं भवति । तथा सति किं नाम नास्मृतं
स्यादिति व्यर्थमस्मृतपदम् । भयाभये अपि चेतनधर्मा
नाचेतने सम्भवतः । एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणो
नेतुमशक्याः । प्रत्यक्षव्यपदेशक्षीपपादितः । तदिदमुक्तम्
'उपपत्तेः' इति । एतदस्मृतमभयमेतद् ब्रह्मत्युक्ते स्यादा-
शङ्का, ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्दिग्गेषेण चक्षुरेव स्थानमुप-

दिश्यत इति, तत्परिहरति श्रुतिः । “तद्यथ्यप्यस्मिन् सर्पिर्वा-
दकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति” इति । वर्त्मनी पञ्च-
स्थाने । एतदुक्तं भवति । निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव
स्थानमनुरूपमिति । तदिदमुक्तं “तथा परमेश्वरानुरूपम्”
इति । “संयद्दामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्” ब्रह्मणि “कल्पते”
घटते, समवेतार्थत्वात् । प्रनिविष्वादिषु त्वममवेतार्थः । वन-
नीयानि सभ्रजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि ।
संयन्ति संगच्छमानानि वामान्यनेनेति संयद्दामः परमात्मा ।
तत्कारणत्वात् पुण्यफलोत्पत्तेः । तेन पुण्यफलानि संगच्छन्ते ।
स एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः ।
एष एव भामनीः । भामानि भानानि तानि नयति
लोकमिति भामनीः । तदुक्तं श्रुत्या । ‘तमेव भान्तमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

आशङ्कोत्तरमिदं सूत्रम् । आशङ्कामाह । कथं पुनरिति ।
स्थानिनो हि स्थानं महद्दृष्टम् । यथा यादमासिञ्चिः ।
तत्कथमत्यर्थं चक्षुरविष्टानं परमात्मनः परममहत् इति
शङ्कायैः परिहरति । “अत्राच्यते” इति । स्थानान्यादयो
येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात् सर्वग-
तस्यैकस्थाननियमो नावकल्पते । न तु नानास्थानत्वं नभम
इव नात्रासूत्रोपाशादिस्थानत्वम् । विशेषतस्तु ब्रह्मणस्तानि
तान्युपासनास्थानानीति तैरस्य श्रुक्तो व्यपदेशः ॥

अपि च प्रकृतानुभारादपि ब्रह्मैवात्र प्रत्येतथ्यं, न तु प्रति-
विम्बजीवदेवता इत्याह सूत्रकारः ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

एवं खलूपाख्यायते । उपकोसलो ह वै कामलायनः
 मत्स्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास, तस्याचार्यस्य हादश
 वर्षाश्चरन्नीनुपचचार, स चाचार्योऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं
 प्राहयित्वा समावर्त्तयामास, तमेवैकमुपकोसलं न समा-
 वर्त्तयति स्म, जायया च तस्मावर्त्तनायार्थितोऽपि तदचन-
 मवधीर्य्याचार्यः प्रोषितवान्, ततोऽतिदूनमानसमग्निपरिच-
 रणकुशलमुपकोसलमुपेत्य त्रयोऽब्जयः करुणापराधीनचेतसः
 श्रद्धधानयाऽस्मै दृढभक्तये समेत्य ब्रह्मविद्यामूचिरे प्राणो
 ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म ति, अथोपकोसल उवाच, विजानाम्यहं
 प्राणो ब्रह्म ति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविभा-
 वाद् ब्रह्म ति, किन्तु कं च खं च ब्रह्म त्वेतन्न विजानामि,
 नहि विषयेन्द्रियमप्यकजं सुखमनित्यं लोकमिदं खं च भूता-
 काशमचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति, अथैनमग्नयः प्रत्युचुः, यद्वाव
 कं तदेव खं यदेव खं तदेव कामिति । एवं संभूयोक्ता प्रत्ये कं
 च स्वविषयां विद्यामूचुः, पृथिव्याग्निरक्षमादित्य इत्यादिना,
 पुनस्त एनं संभूयोचुः, एषा सोम्य तेऽस्महिद्या प्रत्येकमुक्ता
 स्वविषया विद्या, आत्मविद्या चास्माभिः संभूय पूर्वमुक्ता प्राणो
 ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म ति, आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ब्रह्मविद्येय-
 मुक्तास्माभिर्गतिमात्रं त्वंशिष्टं नोक्तम्, तत्तु विद्याफलप्राप्तये
 जाबालस्तवाचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाऽग््नय उपरमिरे । एवं व्यव-
 स्थिते यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कामित्येतद् व्याचष्टे
 भाष्यकारः । “तत्र खंशब्दः” इति । “प्रतीकाभिप्रायेण” इति ।
 आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरं स्तपः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः
 परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते । इदमेव तद्ब्रह्म अर्थं
 यन्नामिति । तथेदमेव तद्ब्रह्म यद्भूताकाशमिति प्रतीतिः स्यात् ।
 न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टम् । लौकिकस्य सुखस्य साधनपारतन्त्र्यं

क्षयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्त्तत इति सामयं सुखम् ।
 तदेवं व्यतिरेके दोषमुक्तोभयान्वये बुणमाह । “इतरतरवि-
 शेषितौ तु ” इति । तदर्थयोर्विशेषित्वाच्छब्दावपि विशेषितावु-
 च्येति । सुखशब्दममानाधिकरणो हि खंशब्दो भूताकाशमर्थे
 परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगिन वर्त्तते । तादृशा च खेन सुखं
 विशिष्यमाणं सामयाद्वाहृतं निरामयं भवति । तस्मादुपप-
 न्नमभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह । “तत्र-
 द्वितीयः” इति । ब्रह्मपदं कपदस्य परि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं
 खंपदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो ययोः कंखंपदयोस्ते ब्रह्मशि-
 रसो, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । अन्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत
 आह । “तदेवं वाक्योपक्रमः” इति । नन्वग्निभिः पूर्वं निर्दि-
 श्यतां ब्रह्म, य एषोक्तणोऽद्याचाख्यैवाक्येऽपि तदेवानुक्तं नीय-
 मिति तु कुत इत्याह । “आचार्यस्तु ते गतिं वक्तवति च गति-
 मात्राभिधानम्” इति । यद्यप्येते भिन्नवक्तृणी वाक्ये तथापि
 पूर्वेण वक्ता एकवाक्यतां गमिते, गतिमात्राभिधानान् ।
 किमुक्तं भवति । तुभ्यं ब्रह्मविद्याऽस्माभिरुपदिष्टा, तदिदंस्तु
 गतिर्नाक्ता, तां च किञ्चिदधिक्रमाध्येयं प्रयित्वा आचार्या
 वक्ष्यन्तीति । तदनेन पूर्वसंबन्धार्थान्तरविवक्षा वारितेति । अथै-
 वमग्निभिरुपदिष्टे प्रोतिष आचार्यैः कालेनाजगाम, आग-
 तश्च वीक्ष्योपकोशलमुवाच, ब्रह्मविद इव ते सोम्य सुखं प्रमखं
 भाति, कोऽनु त्वामनुशशासति, उपकोशलस्तु ह्यीणो भीतश्च
 को नु मामनुशिष्याद् भगवन् ! प्रोषिते त्वयोन्यापाततोपज्ञाय
 निर्वेध्यमानो यथावदग्नीनामनुशामनमवाचत्, तदुपश्रुत्य
 आचार्यः शुचिरं क्लिष्ट उपकोशले ममुपजातदयाद् हृदयः
 प्रत्युवाच, सोम्य किल तुभ्यमग्नयो न ब्रह्म साकल्येनावोचन्,
 तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्याद्यथा

पुष्करपलाशभापो न श्लिष्यन्त एवमेवविदि पापं कर्म न
 श्लिष्यत इति, एवमुक्तवत्याचार्य्यं आद्योपकीशलाः, ब्रवीतु मे
 भगवानिति, तस्मै होवाचाचार्य्योऽर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः,
 यदुक्तमग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तत्पूरणाय
 एषोक्षणि पुरुषो दृश्यते इत्यादि । एतदुक्तं भवति । आचार्य्येण
 ये यत् सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्दामं वामनीभामनीत्ये वंगुणकं
 प्राणमहितमुपामते ते सर्वेऽपहतपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा
 वाकार्यः, अर्चिषमर्चिरभिमानिनी देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिप-
 द्यन्ते, अर्चिषोऽहरहर्देवताम् अङ्गः, आपूर्य्यमाणपक्षम् शुक्लपक्ष-
 देवताम्, ततः षण्मासान् येषु मासेषूत्तरां दिशमेति सविता,
 ते षण्मासा उत्तरायणं, तद्देवतां प्रतिपद्यन्ते, तेभ्यो मासेभ्यः
 संवत्सरदेवताम्, तत आदित्यम्, आदित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो
 विद्युतं, तत्र स्थितानेतान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादवतीर्य्यामा-
 नवोऽमानव्यां सृष्टौ भवो ब्रह्मलोकभव इति यावत्, स तादृशः
 पुरुष एतान् सत्यलोकस्थं कार्य्यं ब्रह्म ममयति, स एष देवपथो
 देवैरर्चिर्गादिभिर्नष्टभिरुपलक्षित इति देवपथः, स एव ब्रह्मणा
 गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः
 सत्यलोकस्थं ब्रह्म इमं मानवं मनोः मर्गं किं भूतमावर्ते जम्ब-
 ऊरामरणपीनःपुन्यमाहृत्तिस्तत्कर्त्ताऽऽवर्तो मानवो लोकस्तं
 नावर्त्तन्ते । तथा च स्मृतिः ।

‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिमञ्चरे ।

परम्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्’ ॥

तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

य एषोक्षणीति नित्यवत् श्रुतमनित्ये क्वायापुरुषे नावक-
क्ष्यते । कल्पनागौरवं चास्मिन् पक्षे प्रसज्यत इत्याह । “न
चोपासनाकालः” इति । “तथा विज्ञानात्मनोऽपि” इति ।
विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपासनाऽन्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्मणस्तु
तत्र श्रुतपूर्वत्वर्थः । “भीषा” भिया “अस्मात्” ब्रह्मणः ।
शेषमति रोहिताश्रन् ॥

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्दर्शयप्रदेशात् ॥ १८ ॥

स्वकर्मापाजिते देहे तनान्यच्च नियच्छति ।

तच्चादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥

पृथगतिनियमलक्षणं हि काव्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरी-
रेन्द्रियादी वा शरीरेण वा वास्यादौ दृष्ट नाशरीरस्य ब्रह्मणो
भवितुमर्हति । नहि जातु वटादुरः कुटजवाजाज्जायते ।
तदनेन जन्माद्यस्य यत इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम् । तस्मा-
त्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्यान्तर्यामित्वाभावात् प्रधा-
नस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्या देवताया वाऽपि वाऽक्षय-
योगिनो योगिनो वा जीवात्मनो वाऽन्तर्यामिता स्यात् ।
तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वाश्रुतत्वामतत्त्वविज्ञातत्वानि
मन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य दृष्टत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातत्वानां
श्रुतानामभावाद् अनात्मत्वाच्चैप तन्नात्मंति श्रुतेरनुपपत्तेर्न
प्रधानस्यान्तर्यामिता । यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देव-
स्यात्मत्वमन्ति, अदृष्टत्वादयश्च सह दृष्टत्वादिभिर्ह्यनुपपद्यन्ते,
शरीरेन्द्रियादियोग्य, पृथिव्येव यस्यायतनमाग्निर्लोको मर्ना-
ख्यातिरित्यादिश्रुतः, तथापि तस्य प्रतिनियतयमनाद् य-
सवांन् लोकान्कारो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यम-

यति' इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः, योगी तु यद्यपि लोक-
भूतवशितया सर्वान् लोकान् सर्वाणि च भूतानि नियन्तुम-
र्हति तत्रतत्रानेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन स एकधा भवति
त्रिधा भवतीत्यादिश्रुतिभ्यस्तथापि जगद्गापारवर्जं प्रकरणा-
दिति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यामिदानां व्यापा-
राभावात्कोऽपि नान्तर्यामी । तस्मात्पारिषेष्टाज्जीव एव
चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृत्वादिनम्पत्रः स्वयमदृश्यादिः
स्वात्मनि हृत्तिविरोधादसृत्तश्च देहनाशोऽप्यनाशात् । अन्यथा-
ऽऽमुष्मिककृन्नापमोगाभावेन कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रस-
ङ्गात् । य आत्मनि तिष्ठन्निति चाभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदोपचा-
रात् स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः स्व महिम्नोतिवत् । यमात्मा
न वेदति च स्वात्मनि हृत्तिविरोधाभिप्रायम् । यस्यात्मा
शरीरमित्यादि च सर्वं स्व महिम्नोतिवद्योजनीयं, यदि पुन-
रात्मनोऽपि नियन्तुरन्यो नियन्ता भवेद् वेदिता वा ततस्त-
स्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । सर्वलोकभूतनियन्तृत्वञ्च जीव-
स्यादृष्टद्वारा । तदुपाजितो हि धर्माधर्मो नियच्छत इत्य-
नया द्वारा जीवो नियच्छति । एकवचनञ्च जात्यभिप्रायम् ।
तस्माज्जीवात्मनान्तर्यामी, न परमात्मैति । एवं प्राप्तेऽभिधी-
यते ।

देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् ।

तत्कर्मोपाजितं तच्चैतदाविद्यार्जितं जगत् ॥

श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणेषु तावदत्र भवतः सर्वज्ञस्य सर्व-
शक्तेः परमेष्ठिनस्य जगद्योनित्वमवगम्यते । न तत् पृथग्जन-
साधारणानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नोतुम् ।
तथा च सर्वं विकारजातं तद्विशिष्टाशक्तिपरिणामस्तस्य शरी-
रेन्द्रियस्थाने वर्तते इति यथायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्य-

करणस्थानेव पृथिव्यादिदेवतादीन् शक्नोति नियन्तुम् । न चानवस्था । नहि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किन्तु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसकृदावेदितं, तत् कुतो नियन्त्रन्तरं, कुतश्चानवस्था । तथा च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टव्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः । परमार्थतोऽन्तर्यामिणोऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावात् । अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु ज्ञादज्ञेयभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि संमार्गानुभवो विधिनिषेधशास्त्राणि च । एवं चाधिदैवादिव्येकस्यैवान्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समञ्जसं भवति, यः सर्वान् लोकान् यः सर्वाणि भूतानीत्यत्र य इत्येकवचनमुपपद्यते । असृतत्वञ्च परमात्मनि समञ्जसं नान्यत्र । य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादौ चाभेदेऽपि भेदोपचारकेशो न भविष्यति । तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । पृथिव्यादिस्तनयिन्वन्तमधिदैवम् । यः सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम् । यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञम् । यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । प्राणाद्यात्मान्तमध्यात्मम् । संज्ञाया अप्रसिद्धत्वादित्यपक्रममात्रं पूर्वः पक्षः ॥

“दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि प्रवृत्तिविरोधात्” । कर्त्तरि आत्मनि प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

“अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” । “यत्तददृश्यं” बुद्धीन्द्रियाविषयः । “अपाङ्ग” कर्मेन्द्रियागोचरः । “अनोचं” कारक्षरहितम् । “अवर्णं” ब्राह्मणत्वादिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाक्षामविषयः, इन्द्रियाक्षयस्य न सन्तीत्याह । अथ-

चुरश्रोत्रम्” इति । बुद्धीन्द्रियाण्युपलक्षयति । “अपाणि-
पादम्” इति । कर्मान्द्रियाणि । “नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं”
दुर्विज्ञानत्वात् । स्यादेतत् । नित्यं सत्किं परिष्णामि नित्यं,
नेत्याह । “अव्ययं” कूटस्थनित्यमित्यर्थः ।

परिष्णामो विवर्तो वा सरूपस्यापलभ्यते ।

चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥

अडं प्रधानमेवातो जगद्यानिः प्रतीयताम् ।

योनिशब्दो निमित्तं चेत् कुतो जीवनिराक्रिया ॥

परिष्णमानसरूपा एव हि परिष्णामा दृष्टाः । यथोर्ण-
नाभिलालापरिष्णामा लृतातन्त्वस्तत्सरूपाः । तथा विवर्तो
अपि विवर्तमानसरूपा एव, न विरूपाः । यथा रज्जुविवर्तो-
धारोर्गादयो रज्जुसरूपाः । न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति
विपर्यस्यन्ति । न च हेमपिण्डपरिष्णामो भवति लृतातन्तुः,
तत् कस्य हेतोः, अत्यन्तवैरूप्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं
जडस्य जगतां योनिरिति युज्यते । स्वविकारानश्रुत इति
तदक्षरम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति चाक्षरात् परात्परस्या-
ख्यानम् । ‘अक्षरात् परतः परः’ इति श्रुतेः । नहि परस्माटा-
त्मनोऽवोम्बिकारजातस्य च परस्तात् प्रधानादृतेऽन्यदक्षरं
मश्वर्तते । अतो यः प्रधानात्परः परमात्मा स सर्ववित्,
भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव तच्च सांख्याभिमतमेवास्तु । अथ
तस्याप्रामाणिकत्वाच्च तत्र परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूप-
धीजशक्तिभूतमस्याकृतं भूतसूक्ष्मं, प्रधीयते हि तेन विकार-
जातमिति प्रधानं, तत् खलु जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य
नामरूपप्रपञ्चस्योपादानं युज्यते, सारूप्यात् । न तु चिदात्मा
निर्वाच्यः, विरूपो हि सः । अचेतनानामिति भाष्यं सारूप्य-
प्रतिपादनपरम् । स्यादेतत् । स्मार्तप्रधाननिराकरणैवैतदपि

निराकृतप्रायं तत् कुतोऽस्य शङ्केत्यत आह । “अपि च पूर्वबा-
दृष्टत्वादि” इति । सति बाधकेऽस्यानाश्रयणमिह तु बाधकं
नास्तीत्यर्थः । तेन तदेक्षतेत्यादावुपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्यो-
निताऽविद्याशक्त्याश्रयत्वेन । इह त्वविद्याशक्तेरेव जगद्यो-
नित्वसम्भवे न द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये
जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः । अथ योनिशब्दो निमित्त-
कारणपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवात्मैति विनि-
गमनायां न हेतुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते ।

अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम् ।

यः सर्वज्ञ इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥

तेन निर्देशसामान्यात्पर्याभिज्ञानतः स्फुटम् ।

अक्षरं सर्वविद्दृश्वयोनिराचेतनं भवति ॥

अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृतं मता ।

अश्रुते यत् स्वकार्याणि ततोऽव्याकृतमक्षरम् ॥

नेह तिरोहितमिवास्ति किञ्चित् ॥ यत् सारूप्याभा-

वान्न चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च इति । अत्रा

विवर्त्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥

न खलु वाङ्मयसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति
नियमनिमित्तमस्ति । आन्तरादपि कामक्रोधभयान्मादस्य-
प्रादेमीनमादपराधात्सारूप्यानपेक्षात्तस्य तस्य विभ्रमस्य दृश-
नात् । अपि च हेतुमति विभ्रमे तदभागादनुयोगो युज्यते ।
अनाद्यविद्यावामनाप्रवाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति । तस्मात्
परमात्मविवर्त्ततया प्रपञ्चस्तयोनिर्भुज इव रज्जुविवर्त्ततया
ब्रह्मोनिर्भु तत्परिणामतया । तस्मात्तदमूर्तविविक्तोक्ति-
क्याद् यत्तदद्रेष्यमित्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्यते अथ यत्वेन, न तु प्रधान

जीवात्मा बोधास्यत्वेनेति सिद्धम् । न केवलं लिङ्गादपि तु परा विद्येति समाख्यानादप्येतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह । “अपि च हे विद्ये” इति । लिङ्गान्तरमाह । “कस्मिन् नु भगवः” इति । भोगा भोग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्ते भोक्तारि । अवच्छिन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समाख्यान्तरमाह । “अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्” इति । “पूर्वा ह्येतदृष्टा यज्ञरूपा षष्टादश” इति । पूर्वन्ते गच्छन्ति अस्यायिन इति पूर्वाः । अन एवाष्टाः । के ते यज्ञरूपाः । रूप्यन्तेऽनेनेति रूपं यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः । तत्र षोडशत्विजः । ऋतुयजनेनोपाधिना ऋत्विज्शब्दः प्रसूत इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एवं यजमानोऽपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पत्नी, पत्युर्ना यज्ञसंयोगः इति स्मरणान् । त एतेऽष्टादश यज्ञरूपाः, येष्वृत्विगादिषूक्तं कमं यज्ञः । यदायवो यज्ञ इत्यर्थः । तच्च कर्मावरं, स्वर्गाद्यवरफलत्वात् । अपियान्ति, प्राप्नुवन्ति । “नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः” इत्युक्ताभिप्रायम् ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥२२॥

विशेषणं हेतुं व्याचष्टे । “विशिनष्टि हि” इति । शारीरादित्युपलक्षणं, प्रधानादित्यापि दृष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे । “तथा प्रधानादपि” इति । स्यादितत् । किमागमिकसांख्याभिमतं प्रधानम् । तथा च बहुममज्ञमं स्यादित्यत आह । “नात्र प्रधानं नाम किञ्चित्” इति ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

तदेतत् परमतं नान्येषुमाधानाभ्यां व्याख्याय स्वमतं

व्याचष्टे । “अन्ये पुनर्मेव्यन्ते” इति । पुनःशब्दोऽपि पूर्वस्मा-
द्विशेषं द्योतयन्नस्येष्टतां सूचयति । जायमानवर्गमध्यपतित-
स्याग्निमूर्धादिरूपवतः सति जायमानत्वसम्भवे नाकस्माज्ज-
नकत्वकल्पनं युक्तम् । प्रकरणं स्वस्वे तद्विश्वयोनिः, सन्निधिय
जायमानानां, सन्निधेश्च प्रकरणं बलौय इति जायमानपरि-
त्यागन विश्वयोनिरेव प्रकरणिनो रूपाभिधानमिति चेत् । न ।
प्रकरणः शरीरान्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्त्वाविरोधात् । न
चैतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधात् स्वार्थेत्यागन सर्वात्म-
तामावपरा इति युक्तम् । श्रुतेरत्यन्तविप्रकृष्टार्थात्प्रकरणाद्
लौयस्त्वात् । सिद्धे च प्रकरणिनोऽसम्बन्धे जायमानमध्यपा-
तित्वं जायमानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । तस्म-
द्विरस्यगर्भे एव भमवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्य्या
निर्दिश्यत इति साम्प्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव,
नेत्याह । “अस्मिन् पचे” इति प्रकरणात् ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥२४॥

प्राचीनशालमन्वयज्ञेन्द्रदुम्बजनवृदिना समेत्य मीमांसां
चक्रुः । “को न आत्मा किं ब्रह्म” इति । आत्मत्व, जीवा-
त्मनि प्रत्ययो मा भूत् । अत उक्तं किं ब्रह्मिति । ते च
मीमांसमाना निययमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरवि-
द्याविदमुपसेदुः । उपसद्य चोचुः । “आत्मानमेवमं वैश्वान-
नरं सम्प्रत्यक्षेषि” स्मरसि “तमेव नो ब्रूहीत्यपक्रम्य द्युसूर्य्य-
वयुःकाशवाग्निपृथिवीनाम्” इति । अयमर्थः । वैश्वानरस्य
भवतो द्यौः “मूर्धा सुतेजाः” “चक्षुर्विश्वरूपः” सूर्य्यः, “प्राणः”
वायुः, “पृथग्वर्त्मात्मा” पृथक् वर्त्म यस्य वायोः स पृथग्व-
वर्त्मा, स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा, सन्देहः

देहस्य मध्यभागः स आकाशो "बहुलः" सर्वगतत्वात् "वस्ति-
रेव रयिः" आपः, यतोऽद्भ्योऽन्नमन्नाच्च रयिर्धनं तस्मादापी
रयिरुक्तास्तासाञ्च सूत्रीभूतानां वस्तिः स्थानमिति वस्तिरेव
रयिरित्युक्तम् । "पादौ" "पृथिवी" तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं
वैश्वानरावयवेषु द्युसूर्यानिलाकाशजलावनिषु सूर्धचक्षुःप्राण-
सन्देहवस्तिपादेष्वैकेकस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्या त्रिपरीततयोपा-
सकानां प्राचीनशालादीनां मूर्धपाताचक्षुष्टप्राणोत्क्रमण-
देहशीर्णतावस्तिभेदपादद्वयौभावदूषणैरूपासनानां निन्दया
मूर्धादिममस्तभावमुपदिश्यान्नायतं । 'यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मावमभिविमानम्' इति । स सर्वेषु लोकेषु द्युपश्रुतिषु
भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु सर्वेष्वामसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्न-
मस्ति सर्वमस्वन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः । अथास्य वैश्वानरस्य
भोक्तुर्भाजनस्याग्निहोत्रतासम्पिपादयिषयाऽऽह 'श्रुतिः । "२२
एव वेदिः" वेदिसारूप्यात् । "लोमानि बहिः" आस्तीर्णबहिः-
सारूप्यात् । "हृदयं गार्हपत्यः" । हृदयानन्तरं "मनोऽन्वा-
हार्यपचनः" । "आस्यमाहवनीयः" । तत्र हि तदन्नं
ह्यते । ननु को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमे आत्मब्रह्म-
शब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपरक्तायां बुद्धौ वैश्वानरा-
न्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथञ्चिन्नेतुं
युज्यन्ते न तु प्रथमावगती ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वान-
नरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च वाजसने-
यिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे वैश्वानरं ह वै भगवान् सम्प्रति
वेद तं नो ब्रूहीत्यत्र नात्मब्रह्मशब्दौ स्तस्तथापि तत्समा-
नायं क्वाप्तोऽग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तद-
विरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्था निश्चोयते । निश्चितार्थेन ह्यनु-
श्चितार्थं व्यवस्थाप्यते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । कर्म-

वच्च ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव । न च द्युमूर्हेत्वादि-
 कं जाठरभूताग्निदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि सम्भवति ।
 न च सर्वलोकाश्रयफलभागिता । न च सर्वपाप्मप्रदाह इति
 पारिशेष्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निश्चिते कुतः पुनरि-
 यमाशङ्का । “शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्चेति चेत्” इति ।
 उच्यते । तदेवोपक्रमानुगोघेनान्यथा नीयते, यत्र तुं शक्यम् ।
 अशक्यो च वैश्वानराग्निशब्दावन्यथा नेतुमिति शङ्कितुरभि-
 मानः । अपि चान्तः प्रतिष्ठितत्वं प्रादेशमात्रत्वं च न
 सर्वव्यापिनोऽपरिमाणस्य च परब्रह्मणः सम्भवतः । न च
 प्राणाद्दुयधिकरणताऽन्यत्र जाठराग्नेर्युज्यते । न च गार्ह-
 पत्यादिहृदयादिता ब्रह्मणः सम्भविनी । तस्मात् यथायोगं
 जाठरभूताग्निदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरः, न तु ब्रह्म ।
 तथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ । द्युमूर्हे-
 त्वादयश्च स्तुतिमात्रम् । अथ वा अग्निशरीराया देवता-
 या ऐश्वर्ययोगाद् द्युमूर्हेत्वादय उपपद्यन्त इति शङ्कितुरभि-
 सन्धिः । अत्रोत्तरम् । “न” । कुतः । “तथा दृश्युपदेशात्” ।
 अत्रा चरममनन्यथा सिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति । त्वत्र
 चरमस्यानन्यथामिहिः प्रतीकोपदेशेन वामनो ब्रह्मेतिवत्
 तदुपाध्युपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो भारुप इति-
 वत् उपपत्तेः । व्युत्पत्त्या वा वैश्वानराग्निशब्दयोर्ब्रह्मवच-
 नत्वान्नान्यथासिद्धिः । तथा च ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याश्रया-
 न्तरं जाठरवैश्वानराह्वये क्षेपिण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि
 वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च समा-
 वेग उपपद्यते । असम्भवादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे । “यदि
 चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत” इति । पुरुषमपि चैनमधौ-
 यत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे । “यदि केवल एव” इति । न

ब्रह्मोपाधितया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठं पुरुषमपीत्यपर्यर्थः । अत एव यत् पुरुष इति पुरुषमनूय न वैश्वानरो विधीयते । तथा सति पुरुषे वैश्वानरदृष्टि-
रुपदिश्येत । एवं च परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहो-
पदिश्यत इति भाष्यं विरुध्यते । श्रुतिविरोधश्च । “म यो
हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रति-
ष्ठितं वेद” इति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमवानुद्यते, न
तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । तस्मात् स एषोऽग्निर्वैश्वा-
नरो यदिति यदिति यदः पूर्वेण मन्त्रस्यः पुरुष इति तत्र
पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् ॥

अत एव न देवताभूतञ्च ॥ २७ ॥

अत एवेतेभ्यः श्रुतिस्मृत्यवगतदुर्मूर्खत्वादिसम्बन्धसर्वलोका-
श्रयफलभागित्वसर्वपापपटाहाकृद्ब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य
दत्यर्थः । ‘यो भानुना पृथिवीं द्यामूर्तमाम्’ इति मन्त्रव-
र्णाऽपि न केवलोष्णाप्रकाशविभवमात्रस्य भूतान्नेरिममीदृशं
महिमानमाहापि तु ब्रह्मधिकारतया तादृष्येति भावः ॥

साक्षादेषविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

यदेतत्प्रकृतं मूर्खादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु दुप्रभृ-
तीन् पृथिवीपथ्यन्तास्त्रैलोक्याकानो वैश्वानरस्यावयवान् सम्याद्य
पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते, ‘पुरुषविधं पुरुषे
ऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद’ इति । अत्रावयवसम्यक्त्या पुरुषविधत्वं
कार्यकारण समुदायरूपपुरुषावयवमूर्खादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठा-
नाच्च पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं समुदायमध्यपतितत्वात्तदवय-
वानां समुदायिनाम् । अत्रैव निदर्शनमाह । “यथा हृषे

शाखाम्” इति । शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता
शाखा तन्मध्यपतिता भवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह ।
“अथवा” इति । अन्तःप्रतिष्ठत्वं माध्यस्थ्यं तेन साच्चित्वं
नक्षयति । एतदुक्तं भवति । वैश्वानरः परमात्मा चराचर-
साक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽनुश्रयमुन्मूलयति । “निश्चिते च”
इति । विश्वात्मकत्वाद् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा, विश्वेषां वायं
नरस्तद्विहारत्वाद्दिश्वप्रपञ्चस्य दिश्वे नरा जीवा वाऽऽत्मानो-
ऽस्य तादात्म्येनेति ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथः ॥ २६ ॥

साकल्येनोपलभ्यामभवादुपासकानामनुग्रहायानन्तोऽपि
परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यनक्तीत्याह । “अतिमा-
त्रस्यापि” इति । अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्र ।
“उपासकानां कृते” उपासकार्यमिति यावत् । व्याख्यान्तर-
माह । “प्रादेशविशेषेषु वा” इति ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिः ॥ ३१ ॥

मूर्हान्तमुपक्रम्य चतुर्कान्तो हि कायप्रादेशः प्रादेशमात्रः ।
तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् सम्पादयन् प्रादेश-
मात्रं वैश्वानरं दर्शयति । अत्रैव जावानश्रुतिमन्वादिमाह
सूत्रकारः ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

“अविमुक्तं” अविद्योपाधिकम्पितावच्छेदे जीवात्मनि,
स खल्वविमुक्तः, तस्मिन् प्रतिष्ठितः परमात्मा तादात्म्यात् ।
अत एव हि श्रुतिः । अनेन जीवेनात्मनेति । अविद्याक-

स्थितत्वेन भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः । “वरचाभ्रूः” शेष-
मतिरोचितार्थम् ।

इति श्रीवाचस्पतिमित्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्य-
विभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

दुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपनिष्यते । तत्र

पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः ।

दुभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित् ॥

पारावारमध्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जल-
विधारको लोके दृष्टः, न तु बन्धहेतुमात्रम् । इडिनिगडा-
दित्थपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानवच्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनु-
भवति । न चामृतं महद्ब्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते । न च
ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तर्कतुः स्यात् । न चाभेदे षष्ठ्याः
प्रयोगो दृष्टपूर्वः । तद्विदमुक्तम् । “अमृतस्यैष सेतुरिति श्रव-
णात्” इति । अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति श्रवणात्, इति
योजना । तत्रामृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्या-
तम् । सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे । “पारवान्” इति ।
तथा च पारवत्त्वमृतव्यतिरिक्ते सेतावनुश्रीयमाणे प्रधानं वा
सांख्यपरिकल्पितं भवेत् । तत् खलु स्वकार्योपहितमर्थादतया
पुरुषं यावदगच्छद्भवति पारवत्, भवति च दुभ्वायतनं तत्-
प्रकृतित्वात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति चात्मा-
ऽऽत्मशब्दस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशात्मा प्रदीप इतिवत् ।
भवति चास्य ज्ञानमपवर्गापयोगि, तदभावे प्रधानादिवेकेन
पुरुषस्यानवधारणादपवर्गानुपपत्तेः । यदि त्वस्मिन् प्रमाणा-

भवेन न परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपवीजशक्तिभूतमव्या-
 कृतं भूतसूक्ष्मं द्युभ्वाद्यायतनं, तस्मिन् प्रामाणिकं सर्वस्योक्त-
 स्योपपत्तेः । एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम् । अथ तु
 साक्षाच्छुक्तं द्युभ्वाद्यायतनमाद्रियसे, ततो वायुरेवास्तु ।
 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
 भूतानि संदृश्वानि भवन्ति' इति श्रुतेः । यदि त्वात्मशब्दाभि-
 धेयत्वं न विद्यत इति न परितुष्यमि, भवतु तर्हि शारीरस्तस्य
 भोक्तृभोग्यान् द्युप्रभृतीन् प्रत्याघतनत्वात् । यदि पुनरस्य
 द्युभ्वाद्यायतनस्य सर्वज्ञश्रुतेरत्रापि न परितुष्यमि, भवतु ततो
 हिरण्यगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा द्युभ्वाद्यायतनम् ।
 तस्य हि कार्यत्वेन पारवत्त्वं चामृतात्परब्रह्मणो भेदश्चेत्यादि
 सर्वमुपपद्यते । अथमपि वायुना वै गौतम सूत्रेणैति श्रुतिमु-
 पन्यस्यता सूचितः । तस्मादयं द्युप्रभृतीनामायतनमिति ।
 एवं प्राप्तं ऽभिधीयते । द्युभ्वाद्यायतनं परब्रह्मैव, न प्रधाना-
 व्याकृतवायुगारौरहिरण्यगर्भाः । कुतः । स्वशब्दात् ।

धारणादाऽमृतत्वस्य साधनादाऽस्य सेतुता ।

पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥

नहि सृष्टारुमतो मूर्तः पारावारमभ्यवर्ते पायसां
 विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाऽव्याकृतं वा वायुर्वा
 जीवो वा सूत्रात्मा वाऽभ्युपेयते । किन्तु पारवत्तामात्रपरी-
 नाक्षणिकः सेतुशब्दोऽभ्युपेयः । सोऽस्माकं पारवत्तावर्जं विध-
 रणत्वमात्रेण योगमात्राद्रूढिं परित्यज्य प्रवर्त्यति । जीवा-
 नाममृतत्वपदप्राप्तिमाधनत्व' वात्मज्ञानस्य पारवत एव लक्ष-
 यिष्यति । अमृतशब्दश्च भावप्रधानः । यथा 'हेरकयोर्हिव-
 चनैकवचने' इत्यत्र हित्वैकत्वे हेरकशब्दार्थी, अन्यथा हेरके-
 ऽश्वति स्यात् । तदिदमुक्तं भाष्यकृता "अमृतत्वमाधनत्वात्"

इति । तथा चासृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि द्युभा-
 द्यायतन उपपद्यते । अत्र च स्वशब्दादिति तन्वाह-
 रितमाशब्दादिति च सदायतना इति सञ्चब्दादिति च
 ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति । सर्वं ह्येतेऽस्य स्वशब्दाः । स्वाटे-
 तत् । आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च मामानाधिकरन्ध्रं
 हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते । तथा च स एवात्रासृतत्वस्य
 मेतुरित्याशब्दाद्युतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह । “तत्राय-
 तनायतनवद्भावश्रवणात्” इति । विकाररूपेऽनृतेऽनिर्वाच्ये-
 ऽभिसम्बोऽभिसम्बानं यस्य स तथोक्तः । भेदप्रपञ्चं सत्यमभिम-
 न्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते । “सृत्योः”
 इति । “सर्वं ब्रह्मेति तु” इति । यत्सर्वमविद्यारोपितं तत्सर्वं
 परामार्थतो ब्रह्म । न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमित्यर्थः । “अपर
 आह” इति । नात्र द्युभाद्यायतनस्य सेतुता येन पारवत्ता
 स्यात्, किन्तु जानर्थेति यज्ज्ञानं कीर्त्तितं, यच्च वाचो विमु-
 च्येति वाग्विमोक्तः, तस्यासृतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते ।
 तच्चोभयमपि पारवदेव । न च प्राधान्यादेष इति सर्वनाम्ना
 द्युभाद्यायतनमात्मैव परासृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने
 इति साम्प्रतम् । वाग्विमोचनात्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन
 प्राधान्यात् । आत्मनस्तु द्रव्यव्यापारनयाऽविधेयत्वात् ।
 विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽसृतत्वसाधनत्वात् । न चेद-
 मैकान्तिकं यत्प्रधानमेव सर्वनाम्ना परासृश्यते । क्वचिद्योग्य-
 तया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणोऽपि परासृश्यते ॥

सुक्तोपसृष्ट्यं व्यपदेशात् ॥ २ ॥

द्युभाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तेरुपसृष्ट्यं व्यपदि-
 श्यते ‘भिक्षते हृदयमग्निः’ इत्यादिना ; तेन तद् द्युभाद्या-

यतनविषयमेव । ब्रह्माण्डमुक्तोपसृप्यत्वं 'यदा सर्वे प्रमु-
च्यन्ते' इत्यादौ न्युत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वाद्
द्युभवाद्यायतनं ब्रह्मेति निश्चीयते । हृदयप्रत्यक्षाविद्याराग-
द्वेषभयमोहाः । मोहश्च विषादः, शोकः, परं हिरण्यगर्भाद्य-
वरं यस्य तद्ब्रह्म तयाक्तम् । तस्मिन् ब्रह्मणि यद्दृष्टं दर्शनं
तस्मिंस्तदर्थमिति यावत् । यथा 'चर्मणि ह्यौषणं हन्ति' इति
चर्मार्थमिति गम्यते । नामरूपादित्यप्यविद्याभिप्रायम् ।
'कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' इति कामा इत्यविद्यामुपलक्षयति ।

नानुमानमतच्छब्दात् ॥३॥

नानुमानमित्युपलक्षणं, नाव्याकृतमित्यपि द्रष्टव्यं, हेतो-
रुभयत्रापि साम्यात् ।

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

चेनातच्छब्दत्वं हेतुरनुक्तयते । स्वयञ्च भाष्यकहेतुमाह ।
"न चोपाधिपरिच्छिन्नस्य" इति । "न सम्यक् सम्भवति"
नाश्लसमित्यर्थः । भाग्यत्वं न हि सायतनत्वमतिविष्टम् ।
स्यादेतत् । यद्यनच्छब्दत्वादित्यत्रापि हेतुरनुकृष्टम्, इत्य-
कस्मात् पृथग्योगकरणं, यावता न प्राणभृदनुमाने इत्येक एव
योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह । "पृथक्" इति । भेदव्यप-
देशादित्यादिना हि प्राणभृदेव निविध्यते, न प्रधानं, तच्चै-
कयोगकरणे दुर्बिज्ञानं स्यादिति ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

न खलु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञानेषु सर्वं ज्ञातं भवति किन्तु
ब्रह्मज्ञो वेति ।

स्थित्यदनाभ्याञ्च ॥ ७ ॥

यदि जीवो हिरण्यगर्भो वा द्युभ्वाद्यायतनं भवेत्, तत-
स्तत्प्रकृत्यान्वयश्च न्यो अभिचाकशीतीति परमात्माभिधानमा-
कास्मिकं प्रसज्येत । न च हिरण्यगर्भ उदासीनः तस्यापि
भोक्तृत्वात् । न च जीवात्मैव द्युभ्वाद्यायतनं, तथा सति स
एवात्र कथ्यते तत्कथनाय च ब्रह्मापि कथ्यते, अन्वया मिद्वा-
न्नेऽपि जीवात्मकथनमाकास्मिकं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽन-
धिगतार्थावबोधतस्वरसेनास्त्रायेन प्राणभृद्भावप्रसिद्धजीवात्मा-
धिगमायत्यन्तानवगतमलौकिकं ब्रह्मावबोधत इति सुभा-
षितम् । “यदापि पैङ्गुपनिषत्कृतेन व्याख्यानं” इति ।
तत्र ह्यनश्च न्यो अभिचाकशीतीति जीव उपाधिरहितेन
रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः । तदर्थमेवा-
चेतनस्य बृहिसत्त्वस्यापारमाथिकं भोक्तृत्वमुक्तम् । तथा
चेत्यश्रुतं जीवं कथयतानेन मन्त्रवर्णनं द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव
काशितं भवति, उपाध्यवच्छिन्नश्च जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति न
पैङ्गुब्रह्माणविरोध इत्यर्थः । “प्रपञ्चार्थम्” इति । तस्मिन् न
पठितमिति क्त्वाच्चिन्त्येदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥

भूमा सम्प्रसादाद्ध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया शीघ्रमात्मानं
मन्यमानो भगवन्तमात्मज्ञमाजस्रसिद्धं महायोगिनं सनत्-
कुमारमुपससाद । उपसद्य चोवाच, भगवन्तमात्मज्ञताजनि
तशोकसागरपारमुत्तारयतु मां भगवानिति । तदुपश्रुत्य
सनत्कुमारेण नामब्रह्मेत्युपाखेत्युक्ते नारदेन पृष्टं किं
नाम्नोऽस्ति भूय इति । तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनं वाग्वाच
नाम्नो भूयमी । तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसि प्रश्नोत्तरे
शक्तिद्विधमपकृतस्य मन मद्द्वयवित्तयानधिज्ञाः ब्रह्मास्र तोय-

वायुसंहिततेजोनभःस्मराग्राप्राणेषु पर्यवसिते । कर्त्तव्याकर्त्तव्य-
विवेकः सङ्ख्याः, तस्य कारणं पूर्वापरविषयनिमित्तप्रयोजन-
निरूपणं चित्तम् । स्मरः, स्मरणम् । प्राणस्य च समस्त-
क्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभिदृष्टा-
न्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन च प्राणभूयस्त्वदर्शिनोऽतिवादित्वेन
च नामादिप्रपञ्चादाशान्ताद्भूयस्त्वमुक्त्वाऽदृष्ट एव नारदेन
सनत्कुमार एकग्रन्थेन 'एष तु वातिवदति यः सत्येनातिव-
दतीति सत्यादीन् कृतिपर्यन्तानुक्तोपदिदेश, 'सुखं त्वेव
विजिज्ञामितव्यम्' इति । तदुपश्रुत्य नारदेन सुखं भगवो
विजिज्ञामित्युक्ते समत्कुमारो यो वै भूमा तत् सुखमित्यु-
क्तस्य भूमानं व्युत्पादयाम्भुव, यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना ।
तदीदृशे विषये विचार आरभ्यते । तत्र संशयः, किं प्राणा
भूमा स्यादाहो परमात्मैति । भावभाविभोभादाभाविप्रचया
सामानाधिकरस्य संशयस्य वीजमुक्तं भाष्यकृता । तत्र

एतस्मिन् ग्रन्थसन्दर्भे यदुक्त्वाद्भूयसोऽन्यतः ।

उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥

न च प्राणात् किं भूय इति पृष्टं, नापि भूमा ।ऽस्माद्
भूयानिति प्रत्युक्तम् । तस्मात्प्राणभूयस्त्वाभिधानानन्तरमप-
ष्टेन भूमाच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति । अपि च भूमेति
भावा न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितार-
मपेक्षमाणः प्राणस्यानन्तर्येण बुद्धिसन्निधानात्तमेव भवितार
प्राप्य निर्वृणोति । यस्योभयं हविरार्त्तिमाकेंदित्यवार्त्तिरिवात्तं
हविः । यथाहुः । 'मृष्यामहे हविषा विशेषणम्' इति ।
न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिश्च इति तस्यैव भूमा स्यादिति
युक्तम् । सनत्कुमारस्य नामब्रह्मं त्युपास्वैति प्रतीकोपदेश-
रूपणात्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वं न परमात्मोपदेश-

प्रकरणस्यानुत्थानात् । अतद्विषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैय-
 धिकरस्ये न विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रमङ्गात् । तस्मादसति प्रक-
 रणे प्राणस्यानन्तव्यात्तस्यैव भूमिति युक्तम् । तदेतत् संशय-
 वीजं दर्शयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुन-
 रुक्तम् । न च भूयोभूयः प्रश्नात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित
 इति युक्तम् । प्राणोपदेशानन्तरं तस्यापरमात्तदेवं प्राण एव
 भूमिति स्थिते यद्यत्तद्विरोध्यापाततः प्रतिभाति तत्तदनुगुण-
 तथा नेयं, नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत् । एष तु वातिव-
 दतीति तुशब्देन प्राणदशिनोऽतिवादिनो व्यर्वाच्छ्रय सत्य-
 नातिवादिनं वदन् कथं प्राणस्य भूमानर्माभेदधील्यत आह ।
 “प्राणमेव तु” इति । “प्राणदशिनश्चातिवादित्वम्” इति ।
 नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशोलत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
 नायं तुशब्दः प्राणातिवादित्वाद् व्यच्छिनत्ति, अपि तु तद-
 तिवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुक्तस्य तस्यैव प्राणस्य सत्यस्य
 अयमननयः । निष्ठाकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्येनाति-
 वदतीति प्राणव्रतमवातिवादित्वमुच्यते । तुशब्दो नामाद्य-
 तिवादित्वाद्वाच्यच्छिनत्ति । न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादी,
 अपि तु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः । अत्र चागमाचार्योपदे-
 शाभ्यां सत्यस्य अयणम् अथागमाविरोधिन्यायनिवेशन
 मननं मत्वा च गुरुगिष्यमब्रह्मचारिभिरनुसूयुभिः सह
 संवादं तस्य अहत्ते । अहानन्तरं च विषयान्तरदर्शी
 विरक्तस्ततो व्याहृतः तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः
 प्रयत्नः । अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा भवति, यदनन्तरमेव
 तत्त्वविज्ञानमनुभवः प्रादुर्भवति । तदेतद्वाह्या अप्याहः ।
 ‘भूतार्त्माश्रमापकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम्’ इति । भावना-
 प्रकर्षपर्यन्तो निष्ठा तस्याज्जायते तत्त्वानुभव इति । तस्मा-

प्राण एव भूमिति प्राप्तोऽभिधीयते । एष तु वाऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्त्वा भूमोच्यते, तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरूढवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह । परमार्थश्च परमात्मैव । ततो ह्यन्यद् विकारजातमनृतं कयाचिदपेक्षया कथञ्चित्सत्यमुच्यते । तथा चेप तु वाऽतिवदति यः सत्येनातिवदतीति ब्रह्मणोऽतिवाटित्वश्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्यो बलीयस्याऽवगमितं कथमिव मन्निधानमात्रात् श्रुत्याद्यपेक्षादतिदुर्वलात्कथञ्चित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम् । एव च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भृमावगम्यमानो न प्राणविषयो भवितुमर्हति, किन्तु तु सत्यस्य परमात्मन एव । एवं चानात्मविद आत्मानं विविदिषान्नांरिदस्य प्रश्नं परमात्मानमेवास्मिं व्याख्यास्यामीत्यभिमन्थिमान् मनकुमारः सोपानारोहणन्यायेन स्थूनादारभ्य तत्तद्भूमव्युत्पादनक्रमेण भूतानमतिदुञ्ज्ञानतया परमसत्त्वं व्युत्पादयामास । न च प्रश्नपूर्वनाप्रवाहगतितेनोत्तराण्य सर्वेण प्रश्नपूर्वकेव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादिसुगमेन भार्येण व्युत्पादितम् । विज्ञानादिमाधनपरत्परा मननशब्दादिः प्राणान्तं चानुगमने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेन प्राणस्यान्यायत्ततोच्यते । तदभिधाने हि मापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्यते । तस्मान्नेदे प्राणस्य प्रकरणमपि तु यदायत्तः प्राणस्तस्य, स चात्मत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते । “प्रकरणान्तं” इति । प्राणस्य प्रकरणममाह्वावित्यर्थः । निराकरोति । “न, स भसवः” इति । सन्दंशन्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चद्भूमा प्राणः प्राणस्यैतत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥

न केवलं श्रुतिर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

यदपि पूर्वपक्षिणा कथञ्चिन्नौतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति । “योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायाम्” इति । सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियाद्यमङ्गप्राप्तेव । न प्राणः “परमात्मप्रकरणात्” । “अन्यदात्तं” विनश्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्ध्या वर्णेषु कूटः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्ध्या योगिकः । अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धि-
बलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । न च वर्णत्वाकाशस्थितत्व-
प्रोतत्वे नोपपद्यते, सर्वस्यैव रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् ।
सर्वं हि रूपधेयं नामधेयसम्भिन्नमनुभूयते, गौरयं हृच्चो-
ऽयमिति । न चोपायत्वात्तत्सम्भेदमश्ववः । नहि धूमोपाया
वर्द्धिधोर्धूमसम्भिन्नं वर्द्धिमवगाहते, धूमोऽय वर्द्धिरिति, किन्तु
वैयधिकरस्येन धूमावर्द्धिरिति । भवति तु नामधेयसम्भित्वा
रूपधेयप्रत्ययो द्वित्याऽयमिति । अपि च गणानुपायेऽपि रूप-
धेयप्रत्यये लिङ्गिन्द्रियजनानि नामसम्भेदो दृष्टः । तस्मान्नाम-
सम्भित्वाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नाम्ना ग्रथिताश्च विहाय,
नामानि चोङ्कारात्मकानि तद्व्याप्तत्वात् । तद्यथा शङ्कुना
सर्वाणि पर्णानि संदणानि एवमोङ्कारेण सर्वा वागिति श्रुतः ।
अत ऊँकारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता इति वर्णा एवा-
क्षरं न परमात्मैति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ अक्षरं
परमात्मैव, न तु वर्णाः । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । न खल्वम्ब-
रान्तानि पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किन्तु परमा-
त्मैव । तेषां परमात्मविकारत्वात् । न च नामधेयात्मकं
रूपधेयमिति युक्तम् । स्वरूपभेदादुपायभेदादर्थाक्रियाभे-

दाश्च । तथाहि । शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रयाह्वाण्यभि-
धेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते । रूपधेयानि तु
घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिमामान्यात्मकानि चक्षुरादी-
न्द्रिययाह्वाणि मधुधारणप्रावरणान्यर्थक्रियाणि च भेदेनानु-
भूयन्ते इति कुतो नामसम्भेदः । न च इत्योऽयमिति शब्द-
सामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खलु शब्दात्मकोऽयं पिण्ड
इत्यनुभवः, किन्तु यो नानादेशकालसंप्रतः पिण्डः सोऽयं
सन्निहितदेशकाल इत्यर्थः । संज्ञा तु गृहीतसम्बन्धैरत्यन्ताभ्या-
सात् पिण्डाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसम्पत्तायाता स्मर्यते ।
यथाहुः ।

‘यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् ।

पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मरयितुं क्षमः ॥

संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते ।

संज्ञिनः सा तदस्या हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ इति ।

न च वर्णातिरिक्ते स्फोटात्मनि अनाकिकेऽक्षरपदप्र-
सिद्धिरस्ति लोके । न चैव प्रामाणिक इत्युपरिष्ठातः श्ले-
षयिष्यते । निरूपितवाक्साभिस्तत्त्वविन्द्या । तस्याच्छ्रोत्र-
याह्वाणां वर्णानामम्बरान्तधृतेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धिबा-
धनत्त्वं अत्रयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् । ये तु
प्रधानं पूर्वपक्षयित्वाऽनेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्त-
यन्ति, तैरम्बरान्तधृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियत
इति वाच्यम् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः अपि तु
प्रगामनाधिकरणता । तथा च श्रुतिः । ‘एतस्य वाक्षरस्य प्रशा-
सने गार्गी सूर्याचन्द्रमसो विष्टतो तिष्ठतः’ इति । तथा-
प्यम्बरान्तधृतेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम् । अक्षरं प्रशा-
सनादिति । एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्माद्दर्शाच्च-

रतानिराक्रियैवास्वार्थः । न च सूत्रादीनां वर्णनप्रतिषेध-
नमित्यादिनिषेधानुपपत्तेर्वर्णनं शक्यं न मासीति वाच्यम् ।
नञ्चवर्णनं प्राप्तपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, अप्राप्तं चपि
नित्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नात्तरिषे न दिवोत्यग्निच-
यननिषेधानुवादः । तस्माद् यत् किञ्चिदतत् ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽव्याकृते वा
सम्भवति । न च मुख्यायसम्भवे कूलं प्रपतिषतीतिवद्वाक्य-
त्वमुचितमिति भावः ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अम्बरान्तविधरणाक्षरस्य श्वराद्यदन्यदहर्णा वा प्रधानं वा-
ऽव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावोऽन्यभावस्तमत्यन्तं व्यावृत्त-
यति श्रुतिः । तथा एतदक्षरं गार्गीत्यादिका । अनेनैव सूत्रं च
जीवस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्याह । “तथा” इति । नान्य-
दित्यादिकया हि श्रुत्याऽऽत्मभेदः प्रतिषिध्यते । तथा चोपा-
धिभेदमिवा जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदाभिधानादित्यर्थः ।
इतोऽपि न गरीरम्याक्षरगच्छन्त्याह । “अचक्षुष्कम्” इति ।
अक्षरस्य चक्षुरादुपाधिं वारयन्ती श्रुतिरुपाधिकस्य जीव-
स्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्माद्दर्शनप्रधानाव्याकृतजीवाना-
मसम्भवात् सम्भवाच्च परमात्मनः परमात्मैवाक्षरमिति
सिद्धम् ॥

इक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

कार्यब्रह्म जनप्राप्तिफलत्वादर्शभेदेन ।

दर्शनध्यानयोर्व्ययमपरं ब्रह्म गम्यते ॥

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदने
तद्वावापत्तौ स सामभिरुच्यते ब्रह्मलोकमिति न देशविशेष-
प्राप्तिरूपपद्यते । तस्मादपरमेव ब्रह्मैव ध्येयत्वेन चोच्यते ।
न चेक्षणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मण-
स्तथाभावाद् ध्यायतेषु तेन समानविषयत्वात्परब्रह्मविषय-
मेव ध्यानमिति साम्प्रतम् । समानविषयत्वस्यैवासिद्धेः । परो
हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः । न च
तत्त्वविषयमेव सर्वत्र दर्शनम् । अनृतविषयस्यापि तस्य दर्श-
नात् । न च मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेवेति साम्प्रतम् ।
मननाद्भेदेन तत्र तत्र दर्शनस्य निर्देशात् । न च मननमपि
तर्कापरनामावश्यं तत्त्वविषयम् । यथाहुः । 'तर्कोऽप्रतिष्ठः'
इति । तस्मादपरमेव ब्रह्मैव ध्येयम् । तस्य च परत्वं
शरीरापेक्षयेति । एवं प्राप्ते उच्यते ।

इक्षणध्यानयोरिकः कार्यकारणभूतयोः ।

अथ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं यथेक्षते ।

ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारशोक्षणं
तत्त्वविषयः । क्वचित्तु बाधकोपनिपाते समारोपित-
चरो भवेत् । न चामत्यपवादे शक्य उत्सर्गस्यक्तम् । तथा
चास्य तत्त्वविषयत्वान्तकारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् ।
अपि च वाक्यशेषेणैकवाक्यत्वसम्भवे स वाक्यभेदो युज्यते ।
सम्भवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात् समभि-
ज्याहागाच्चैकवाक्यता । तदनुरोधेन च परात्, पर इत्यत्र
परादिति जीवघनविषयं द्रष्टव्यम् । तस्मात् तु परः पुरुषो
ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवति । तदिदमुक्तम् । न चात्र जीवघन-
शब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते, किन्तु
जीवघनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव कथयितुं

जीवघनो जीवः स्थित्यभावमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते ।
स सामभिरुच्यते ब्रह्मलोकमित्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्म-
लोको वा जीवघनः । स हि समस्तकारणात्मनः सूत्रात्मनो
हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां
जीवानां तत्र सङ्घात इति भवति जीवघनः । तदेवं त्रिमात्रो-
ह्वारायतनं परमेव ब्रह्मोपास्यम् । अत एव चास्य देशवि-
शेषाधिगतिः फलमुपाधिभत्त्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शानोत्-
पत्ती मुक्तिः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति तु निरुपाधि-
ब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः । अपरं तु ब्रह्मैकैकमात्रायतनमु-
पास्यमिति मन्तव्यम् ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

“अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं सूक्ष्मं गुहाप्रायं पुण्ड-
रीकमन्निवेशं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्न्यदस्तस्तद-
न्वेष्टव्यम्” । आगमाचार्योपदेशाभ्यां श्रवणं च, तदविरो-
धिना तर्कैश्च मननं च, तदन्वेषणं तत्पूर्वकेण चादरनैरन्तर्ह्य-
दौर्घकालासेवितेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेण साक्षात्कारो
विज्ञानम् । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वैभ्यः । तदिच्छा विजि-
ज्ञासनम् । अत्र संशयमाह । “तत्र” इति । तत्र प्रथमं ताव-
देष संशयः । किं दहराकाशादन्यदेव किञ्चिदन्वेष्टव्यं
विजिज्ञासितव्यं च उत दहराकाश इति । यदापि दहरा-
काशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाश आहो शरीर आत्मा
किं वा परमात्मेति संशयहेतुं पृच्छति । “कुतः” इति । तद्दे-
तुमाह । “आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम्” इति । तत्र प्रथमं
तावद्भूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति । “तत्राकाशश-
ब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्” इति । एष तु बहुतरोत्तरसंदर्भ-

विरीकानुच्छः पूर्वपक्ष इत्यपरितोषेण पश्चान्तरमासम्बन्धे
पूर्वपक्षो । “अथ वा जीवो दहर इति प्राप्त” युक्तमित्यर्थः ।
तत्र

साधेयत्वाद्द्विषोधाद्वा पुरं जीवस्य युज्यते ।

देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः ॥

असाधारणेन हि व्यपदेशा भवन्ति । तद्यथा, चित्ति-
जलपवनवीजादिसामग्रीसमवधानजम्भाऽप्यङ्कुरः शालिवीजेन
व्यपदिश्यते शाख्यङ्कुर इति । न तु चित्त्यादिभिः, तेषां
कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात् । तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि
न ब्रह्मणा व्यपदिश्यम् । ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनाति-
साधारण्यात् । जीवभेदधर्माधर्मापार्जितं तदित्यसाधारणका-
रणत्वाज्जीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तम् । अपि च ब्रह्मपुर
इति समस्यधिकरणे स्मर्यते, तेनाधेयेनानेन सम्बन्धव्यम् । न
च ब्रह्मणः स्वे महिम्नो व्यवस्थितस्यानाधेयस्याधारसम्बन्धः
कल्पते । जीवस्वाराग्रमात्र इत्याधेयो भवति । तस्माद्
ब्रह्मशब्दो रूढिं परित्यज्य देहादिदृङ्गणतया जीवे यौगिको
वा भाक्तो वा व्याख्येयः । चैतन्यं च भक्तिः । उपाधा-
नानुपधाने तु विशेषः । “वाच्यत्व” गम्यत्वम् ॥ स्यादे-
तत् । जीवस्य पुरं भवतु शरीरं, पुण्डरीकदहरगोच-
रता त्वन्यस्य भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोञ्जयिन्यां
मैत्रस्य सञ्ज्ञेत्यत आह । “तत्र पुरस्वामिनः” इति । अयमर्थः ।
वेदस्य स्वस्वधिकरणमनिर्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षायां पुर-
स्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन सम्बन्धं सदनपेक्षं नाधेयान्त-
रेण सम्बन्धं कल्पयति । ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगाय-
तनमिति को हृदयपुण्डरीकेऽस्य विशेषो यत्तदेवास्य सञ्ज्ञे-
त्यत आह । “मन उपाधिकश्च जीवः” इति । ननु मनोऽपि

चलतया सकलदेहवृत्तिं पर्यायेत्यन आह । “मनश्च प्रायेण” इति । आकाशशब्दश्चारूपत्वाद्भिना सामान्येन जीवे भाक्तः । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति, तथाप्यदोष इत्याह । “न चात्र दहरस्य” आकाशस्य “अन्वेष्यत्वम्” इति । एवं प्राप्ते उच्यते । भूताकाशस्य तावन्न दहरत्वं यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्युपमानविरोधात् । तथाहि ।

तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत् ।

अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न युज्यते ॥

अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य गतिः । न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति । तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः । न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽव विधीयते, येन व्यायानाकाशादिति श्रुतिविरोधः स्यात्, अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते । अपि च सर्व एवोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य भूताकाशत्वं व्यासेधन्तीत्याह । “न च कल्पितभेदः” इति । नापि दहराकाशो जीव इत्याह । “यद्यप्यात्मशब्दः” इति ॥

उपलब्धरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इत्यते ।

तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् ॥

देहे हि ब्रह्मोपलभ्यते इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । तथा च ब्रह्मशब्दार्थो मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं, तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सङ्घ भवति, एवं जीवस्य पुरे हृत्पुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मनिष्क्रान्तेभ्यो ब्रह्मणोऽवधारणात् । ब्रह्मणो हि बाधके प्रमाणे बल्लोयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्म-

किङ्कानि कश्चिदभेदविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते । न
 चेह ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं साधकं वाऽस्ति जीवस्य ।
 ब्रह्मपुरव्यपदेशोपपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्थानतया । अर्भ-
 कौकस्त्वं चोक्तम् । तस्मात् सति सम्भवे ब्रह्मणि तन्निष्कानां
 नात्रह्यणि व्याख्यानमुचितमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न
 जीवभूताकाशाविति । अथमननमनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरणं
 चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः । स्यादेतत् । दहरा-
 काशस्यान्वेष्टत्वं सिद्धं तत्र विचारो युज्यते, न तु तदन्वेष्ट-
 व्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदेव किञ्चिदित्युक्तमित्यनुभाषते ।
 “यदप्येतत्” इति । अनुभाषितं दूषयति । “अत्र ब्रूमः” इति ।
 यद्याकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्तदेवोपरि व्युत्पादनीय-
 माकाशव्युत्पादनं तु कोपयुज्यते इत्यर्थः । चोदयति “न
 त्वं तदपि” इति । आकाशकथनमपि तदन्तर्वर्त्तिवस्तुमद्भावप्रद-
 र्शनार्थैव । अथाकाशपरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह ।
 “तं चेदं ब्रूयुः” इति । आचार्य्येण हि दहरोऽस्मिन्नन्तराका-
 शस्तस्मिन्न्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञामितव्यमिन्द्र-
 दिष्टेऽन्तेवासिनाऽऽक्षिप्तं, किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम् ।
 पुण्डरीकमेव तावत् सूक्ष्मतरं तदवरुद्धमाकाशं सूक्ष्मत-
 मम् । तस्मिन् सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः ।
 तत् किमन्वेष्टव्यमिति । तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधा-
 नावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः, उभे अस्मिन्वा-
 वापृथिवी समाहिते इति । तस्मात् पुण्डरीकावरुद्धाकाशाशये
 द्यावापृथिव्यावेवान्वेष्टव्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परि-
 हरति । “नैतदेवम्” । “एवं हि” इति । स्यादेतत् । एव-
 म्बैतन्नो ह्यस्मभ्युपगमा एव दोषत्वेन चोद्यन्त इत्यत आह ।
 “तत्र वाक्यशेषे” इति । वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य

फलवत्त्वं ब्रूते, यच्च फलवत् तत् कर्त्तव्यतया चोच्यते, यच्च कर्त्तव्यं तदिच्छतीति, तदन्वेष्टव्यं तद्वाव जिज्ञासितव्यमिति दहराकाशविषयमवतिष्ठते । स्वादेतत् । द्यावापृथिव्यावेवात्मानौ भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशमवदवत् । ततश्चाकाशाधारौ तावैव परामृश्येते इत्यत आह । “अस्मिन् कामाः समाहिताः” प्रतिष्ठिताः “एष आत्मापहतपाप्मा” इति । “अनेन प्रकृतं द्यावापृथिवीसमाधानाधारमाकाश-माकृत्य” । द्यावापृथिव्याद्यभिधानव्यवहितमपीति शेषः । ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत् फलं, तदनन्तरं निर्देशात्, न तु दहराकाशवेदनस्यैतत् आह । “समुच्चयार्थेन चम्रयेन” इति । अस्मिन् कामा इति च एष इति चैकवचनान्तं न हे द्यावापृथिव्यौ परामृष्टमर्हतीति दहराकाश एव पराम्र-ष्टव्य इति समुदायार्थः । तदनेन क्रमेण तस्मिन् यदन्तरित्यत्र तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलङ्घ्य इत्पुण्डरीकं परामृश-तोत्पन्नं भवति । तस्मिन् इत्पुण्डरीके यदन्तराकाशं तदन्वे-ष्टव्यमित्यर्थः ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥१५॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चः । एतमेव दहराकाशं प्रकम्य वताहो कष्टमिदं वर्त्तते जन्तूनां तत्त्वावबोधविकलानां यदेभिः स्वाधीनमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा, चिरन्तननि-रूढनिविडमलपिहितानां कलधीतशकलानां पथि पतिताना-मुपर्युपरि सञ्चरन्निरपि पान्थैर्धनायङ्गिर्धावस्त्रैश्च निवहविभ्र-मेष्वेतानि नोपादीयन्त इत्यभिसन्धिमतौ साङ्गुतमिव सखेट-मिव श्रुतिः प्रवर्त्तते ‘इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति’ इति । स्नापकाले हि सर्वे एवायं

विदानविद्वान् जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं
 ब्रह्मलोकं प्राप्तोऽप्यनाद्यविद्यातमःपटनपिहितदृष्टितया ब्रह्म-
 भूयमापन्नोऽहमस्मीति न वेद सोऽयं ब्रह्मलोकशब्दस्तद्वतिष
 प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशाख्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहतुः ।
 तदेतदाह भाष्यकारः । “इतश्च परमेश्वर एव दहरो
 यस्माद्दृश्याव्यशेषः” इति । तदनेन गतिशब्दो व्याख्यातो
 ‘तथाहि दृष्टम्’ इति सूत्रावयवं व्याचष्टे । “तथाह्यहं
 जीवानाम्” इति । वेदे च लोके च “दृष्टम्” । यद्यपि
 सुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि
 वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते । “इदृशी नामयं वैदिकी
 प्रसिद्धिर्यत्रोक्तिःपि गीयते” इति । यथा श्रुत्यन्तरं यथा च
 लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना । लिङ्गं च इति
 सूत्रावयवव्याख्यानं चाद्यमुखेनावतारयति । “ननु कमलासन-
 लोकमपि” इति । परिहरति । “गमयेद्यदि ब्रह्मणी लोकः
 इति । अत्र तावन्निषादस्थपतिन्यायेन पृष्ठीममात्मकसं-
 धारयो बलीयानिति स्थितमेव, तथापीह पृष्ठीममासनरा-
 करणेन कमधारयस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदप-
 सूत्रकारेण । तथाहि लोकवेदप्रसिद्धादहराब्रह्मलोकप्राप्त-
 धानमेव लिङ्गं कमलासनलोकप्राप्ते विपक्षादमन्त्राद्भावत्वे-
 मानं पृष्ठीममासाशङ्कां व्यावर्त्तयद्दहराकाशप्राप्ताविवावतिष्ठते-
 न च दहराकाशो ब्रह्मणी लोकः, किन्तु तद्ब्रह्मति । ब्रह्म
 च तन्नोक्तयेति कर्मधारयः सिद्धो भवति । लोक्यत इति
 लोकः । हृत्पुण्डरीकस्थः खल्वयं लोक्यत । यत् खलु पुण्डरी-
 कस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याहृतेतरकरणानां योनिनां
 निर्मल इवोदके चन्द्रमसो विश्वमतिस्वच्छं चैतन्यं ज्योतिः-
 स्वरूपं ब्रह्मावलोक्यत इति ।

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन् पल्लभेः ॥ १६ ॥

सौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दह-
राकाशः । अस्य धारणलक्षणस्य महिम्नोऽस्मिन्नेवेश्वर एव
शुत्यन्तरेषूपलब्धेः । निगदव्याख्यानस्य भाष्यम् ॥

प्रसिद्धे च ॥ १७ ॥

न च यमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि नल्लक्षणविभुनादिगुण
योगादृत्तिः साम्प्रतिकी । यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति
लक्षणा, किञ्चित्त्वन्निर्गतेति सूत्रार्थः । ये त्वाकाशशब्दो
ब्रह्मण्यपि मुख्य एव नभोवादित्याचक्षते, तैरन्यायश्चनेकार्थत्व-
मिति चानन्यलभ्यः शब्दार्थ इति च मौर्षामशानं मुद्राभेदः
कृतः । लभ्यत ह्याकाशशब्दादिभुत्वादिगुणयोगेनापि ब्रह्म ।
न च ब्रह्मण्येव मुख्यो नभसि तु तेनैव गुणयोगेन वक्ष्यतीति
वाच्यम् । लोकाधीनावधारणत्वेन शब्दार्थसम्बन्धस्य वैदिक-
पदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात् । ननु 'यावान्मा अयमाकाश-
म्नावानेपोऽन्तश्चेदय आकाशः' इति व्यतिरेकनिर्देशाच्च लक्षणा
युक्ता । नहि भवति गङ्गायाः कूले विवर्जिते गङ्गाया गङ्गेति
प्रयोगः । तत्किमिदानीं पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामा-
वास्यायामवास्येत्वमाधुर्वैदिकः प्रयोगः । न च पौर्णमास्य
मावास्याशब्दावाग्नें यादिषु मुख्यौ । यज्ञोक्तं यत्र शब्दादर्थ-
प्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र पुनरन्वतोऽर्थे निश्चिते शब्दप्रयोग-
स्तत्र वाचकत्वमेवेति । तदयुक्तम् । उभयस्यापि व्यभिचा-
रात् । मौर्षेण यजेतति शब्दादर्थे प्रतीयते । न चात्र कस्य-
चिद्भ्राज्जिकत्वसृते वाक्यार्थात् । न च 'य एवं विद्वान् पौर्ण-
मासीं यजते य एवं विद्वानमावास्याम्' इत्यत्र पौर्णमास्यमा-
वास्याशब्दो न लक्षणिकी । तस्मादात्किञ्चेदतदिति ॥

इतरपरामर्शात् इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

सम्भक् प्रसीदत्वस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं
 कालुषं जहातीति सुबुद्धिः । सम्भसादो जीवस्यावस्थाभेदः, न
 ब्रह्मणः । तथा शरीरात्मसुत्यानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य, न
 त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशेषगतैर्निर्दिष्टै-
 र्ब्रह्मावगम्यते दहराकाशः, एवं वाक्यशेषगताभ्यामेव सम्भसाद-
 समुत्यानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्मात्त्वावगम्यते । तस्मा-
 त्नास्ति विनिगमनेति शङ्कार्थः । 'नासम्भवात्' । सम्भसादस-
 मुत्यानाभ्यां द्वि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किन्तु तदीयता-
 त्त्वरूपब्रह्मभावपरः । तथा चैष परामर्शो ब्रह्मण एवेति न
 सम्भसादसमुत्याने जीवलिङ्गम्, अपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्या-
 दित्यग्रे वक्ष्यते । आकाशोपमानादयस्तु ब्रह्माव्यभिचारिणश्च
 ब्रह्मपरास्त्वैत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते । यमात्मानमन्विष्य
 सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् तमात्मानं विवि-
 षन्ती सुरासुरराजाविन्द्रविरोचनी समित्प्राणी प्रजापतिं
 वरिवसितुमाजग्मतुः । आगत्य च द्वाविंशतं वर्षाणि तस्य-
 रिचरणपरीं ब्रह्मचर्यमूपतुः । अथैतौ प्रजापतिरुवाच ।
 किं कामाविहस्यौ युवामिति । तावूचतुः । य आत्मा-
 ऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव इति । ततः प्रजापतिरु-
 वाच । य ऽप्योऽक्षणि पुरुषो दृश्यते ऽप्य आत्माऽपहतपा-
 षत्त्वादिगुणः, यद्विज्ञानात्मबल्लोककामावाप्तिः । एतदमृत-
 मभयम् । अथैतच्छ्रुत्वेतावप्रक्षीणकक्ष्मापावरणतया क्वायाप-
 रुषं जगृहतुः । प्रजापतिश्च पप्रच्छतुः । अथ योऽयं भग-

वोऽसु दृश्यते यथादृशं यच्च खणादौ कतम एतेष्वसावथ वैक
 एव सर्वेऽविति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्वताहो
 सुदूरमुद्गान्तावेतौ, अन्नाभिरक्षिस्थान आत्मोपदिष्टः, एतौ च
 क्वायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं भ्रान्ती स्थ इति ब्रूम-
 स्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानितौ
 सन्तौ दौर्मनस्येन यथावदुपदेशं न गृह्णीयाताम्, इत्यनयोरा-
 शयमनुरुध्य यथार्थं ग्राहयिष्याम इत्यभिसन्धिमान् प्रत्युवाच ।
 उदशराव आत्मानमवेक्षेथामस्मिन्यत्पश्यस्तद्भूतमिति । तौ
 च दृष्ट्वा सन्तुष्टहृदयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विप-
 रीतग्राहिणौ मा भूतामित्याशयवान्प्रच्छ । किमत्रापश्यत-
 मिति । तौ होचतुः । यथैवावामतिचिरब्रह्मचर्य्यचरण-
 समुपजातायतनखलोमाटिमन्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नख-
 लोमाटिमदुदशरावेऽपश्यावेति । पुनरेतयोश्चायात्मविभ्रमम-
 पनिनीषयथैव हि क्वायापुरुष उपजनापायधर्माभेदेनावगम्य-
 मान आत्मलक्षणविरहात्तात्मैवैवमवेदं शरीरं नात्मा, किन्तु
 ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयातामित्याशय-
 वान् प्रजापतिरुवाच । साध्वलहृती सुवसनी परिष्कृती भूत्वा
 पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानम्, यच्चात्र पश्यथस्तद्भूतमिति ।
 तौ च साध्वलहृती सुवसनी क्विन्नखलोमानौ भूत्वा तथैव
 चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तामेव क्वायामात्मन
 ऊचतुः । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो वताद्यापि न प्रशान्त
 एनयोर्विभ्रमः, तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि तावत् ।
 कालेन क्वाये चोणेऽस्माद्वचनसन्दर्भपीर्वापर्य्यपर्यालोचन-
 याऽऽत्मतत्त्वं प्रतिपश्येते स्वयमेवेति मत्वोवाच । एष आत्मै-
 तद्वत्तमभयमेतद् ब्रह्मेति । तयोर्विरोचनो देहानुपाति-
 त्वाच्छायाया देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य

तथैवाशुरानुपदिदेश । देवेन्द्रस्त्वप्राप्तनिजसदनोऽध्वन्येव किञ्चि-
द्विरसकल्लाषतया ह्यायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिनि तं तं
दोषं परिभावयन् नाहमत्र ह्यायात्मदर्शने भोष्यं पश्यामीति
प्रजापतिसमीपं समित्पाणिः पुनरवेयाय । आगतश्च प्रजा-
पतिनाऽऽगमनकारणं पृष्टः पथि परिभाषितं जगाद । प्रजा-
पतिस्तु सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्लाषावरणतया नाश-
हीस्तत् पुनरपि तत्रचयाय चरापराणि हात्रिंशतं वर्षाणि
ब्रह्मचर्यमथ प्रक्षीणकल्लाषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयो
व्याख्यास्यामीत्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यैः सुरेन्द्रः
प्रजापतिमुपससाद । उपसन्नाय चाक्षै प्रजापतिर्व्याचष्टे, य
आत्माऽपहतपाप्मादिगुणोऽक्षणि दर्शितः सोऽयं य एष स्वप्ने
महीयमानो वनितादिभिरनेकधा स्वप्नोपभोगान् भुञ्जानो
विहरतीति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श । यद्यप्ययं
ह्यायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतति, तथापि शोकभयादि-
विविधबाधानुभवान्न तत्राप्यस्ति स्वस्तिप्राप्तिरित्युक्तवति
मघवति पुनरपराणि चर हात्रिंशतं वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्म-
चर्यमिदानीमप्यक्षीणकल्लाषोऽसीत्युच्ये प्रजापतिः । अत्रो-
क्तेवद्धारमुपसन्ने मघवति प्रजापतिरुवाच । य एष आत्मा-
ऽपहतपाप्मादिगुणो दर्शितोऽक्षणि च स्वप्ने च स एष यो विष-
येन्द्रियसंयोगविरहात्प्रसन्नः सुपुत्रावस्थायामिति । अत्रापि
नेन्द्रो निर्ववार । यथा हि जाग्रहा स्वप्नगतो वा ऽयमहम-
स्तीति इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः
किञ्चिदपि वेदयते तदा स्वस्वयमचेतयमानोऽभारं प्राप्त इव
भवति । तद्वि का निर्हतिरिति । एव सुक्तवति मघवति
वताद्यापि न ते कल्लाषक्षयोऽभूत् । तत् पुनरपराणि चर पञ्च
वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यवोचत्प्रजापतिः । तदेवमस्य मघोनस्मिनिः

पर्यायेर्ष्यतीयुः पञ्चवतिर्वर्षाणि । चतुर्थे च पर्याये पञ्च वर्षा-
 षीन्नेकोत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य सम्प-
 दिरे । अथास्मै ब्रह्मचर्यसंपदन्मृदितकल्पाय मघवतं य
 एषोऽक्षणि यश्च स्वप्ने यश्च सुषुप्तेऽवनुस्यत एष आत्माऽपहत-
 प्राणादिगुणो दर्शितः तमेव मघवन् मर्त्यं वै शरीरमित्यादिना
 विस्मष्टं व्याचष्टे प्रजापतिः । अयमस्याभिसन्धिः । यावत्
 किञ्चित् सुखं दुःखमागमापायितत् सर्वं शरीरंन्द्रियान्तःकरण-
 सम्बन्धि, न त्वात्मनः । स पुनरंतानेव शरीरादीन् अनाद्यवि-
 द्यावासनावशादात्मत्वेनाभिप्रतीतस्तद्वतेन सुखदुःखेन तद-
 क्षमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते । तदा त्वयमपहतप्राणा-
 दिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्षमनुभवति,
 अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न देहादिधर्मसुखदुःखप्रसङ्गो-
 ऽस्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्यानन्दघने रूपे
 व्यवस्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति । एतस्यैव हि
 परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः, दुःखं त्वविद्यानिर्माणमिति
 न विद्वानाप्नोति । अशीलितापनिषदां व्यामोह इह जायते,
 तेषामनुग्रहायेदमुपाख्यानमवर्तयम्, एवं व्यवस्थित उत्तराहा-
 क्यसन्दर्भात् प्राजापत्यादक्षणि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे च
 पर्याये एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरादुत्थायति जीवात्कैवापहत-
 प्राणादिगुणः श्रुत्योच्यते । नो खलु परस्याक्षिप्त्यानं सम्भवति,
 नापि स्वप्नाद्यवस्थायोगः, नापि शरीरात् समुत्थानम् । तस्मा-
 द्यस्मैतत् सर्वं सोऽपहतप्राणादिगुणः श्रुत्योक्तः । जीवस्य चैतत्
 सर्वमिति स एवापहतप्राणादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापह-
 प्राणादिभिः परं ब्रह्म मन्यते । ननु जीवस्वापहतप्राणात्वा-
 द्यो न सम्भवन्तीत्युक्तम् । वचनाद्ब्रह्मविद्यान्तः । किमिव
 वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः । न च माना-

स्तरविरोधः । नहि जीवः पाप्मादिस्वभावः, किन्तु वाग्बु-
द्धिशरीरारम्भसम्भवोऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति
धूम इव धूमध्वजाभाव इति शङ्कार्थः । निराकरोति । “तं
प्रतिब्रूयात् । आविर्भूतस्वरूपस्तु” । अयमभिसन्धिः । पीर्वा-
पर्यपर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकमप्रसङ्गं
ब्रह्म तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विवर्त्ती रज्जोरिव भुजङ्ग इत्यत्र
यात्पर्यमवगम्यते । तथा च जीवोऽप्यविद्याकल्पितदेहे-
न्द्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकः । एवं
च नापहतपाप्मत्वादयस्तस्मिन्नविद्योपाधौ सम्भविनः । आवि-
र्भूतब्रह्मरूपे तु निरुपाधौ सम्भवन्तो ब्रह्मण एव न
जीवस्य । एवञ्च ब्रह्मैवापहतपाप्मादिगुणं श्रुत्युक्तमिति
तदेव दहराकाशो न जीव इति । स्यादेतत् । स्वरूपावि-
र्भावे चेद् ब्रह्मैव न जीवः, तर्हि त्रिप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते,
जीव आविर्भूतस्वरूप इत्यत्र आह । “भूतपूर्वगत्या” इति ।
“उदशरावब्राह्मणेन” इति । यथैव हि मघोनः प्रतिविम्बा-
न्युदशराव उपजनापायधर्मकास्थान्मलक्षणविरहान्नात्मा, एवं
देहेन्द्रियाद्यप्युपजनापायधर्मकं नात्मेत्युदशरावदृष्टान्तेन शरी-
रात्मताया व्युत्थानं बाध इति । चोदयति । “कथं पुनः स्वरूप-
रूपम्” इति । द्रव्यान्तरसंसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्दि-
विष्यमानं व्यञ्जते हेमतारकादि, कूटस्थानित्यस्य पुनरन्येना—
संसृष्टस्य कुतो विवेचनादभिव्यक्तिः । न च संसारावस्थायां
जीवोऽनभिव्यक्तः, दृष्ट्यादयो ह्यस्य स्वरूपं, ते च संसाराव-
स्थायां भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः । परि-
हरति । “प्राग्बुवेकज्ञानोत्पत्तेः” इति । अयमर्थः । यद्य-
प्यस्य कूटस्थानित्यस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति । यद्यपि च
संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपसङ्घकोऽस्ति, तथाप्यनिर्वाच्या-

नाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंस्पृष्टमपि
संस्पृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते ।
तथा च देहेन्द्रियादिगतैस्त्रापादिभिस्तापादिमदिव भव-
तीति । उपपादितश्चैतद्विस्तरेणाध्यासभाष्य इति नेहोप-
पाद्यते । यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुसुमादिसन्निहिताः,
सन्निधानञ्च संयुक्तसंयोगात्मकम्, तथा च संयुक्ताः, तथापि न
साक्षात्तपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति ।
“वेदनाः” हर्षभयशोकादयः । दार्ष्टान्तिके योजयति । “तथा
देहादि” इति । सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्थाय परं ज्योति-
रूपसम्यग् स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्ये तद्विभजते । “श्रुति-
कृतं विवेकविज्ञानम्” इति । तदनेन श्रवणमननध्यानाभ्या-
मादिविवेकज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेकविज्ञानस्य फलं केवलात्म-
रूपसाक्षात्कारः, स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो
वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात्
कतकफलवत् प्रलीयते । तथा च निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चजाल-
मनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति । तदिद-
मुक्तं ‘परं ज्योतिरूपसम्यग्’ इति । अत्र चोपसम्यक्तावृत्तर-
कालायामपि ज्ञाप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वपितीतिवन्नन्तश्च ।
यदा चविवेकसाक्षात्कारः शरीरात् समुत्थानं, न तु शरीरा-
पादानकं गमनम्, तदा तस्यशरीरस्यापि सम्भवति
प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह । “तथा विवेका-
विवेकमात्रेण” इति । न केवलं ‘स यो ह वै तत्परमं
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमा-
त्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यतन्दर्भपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रति-
पत्तव्यमित्याह । “कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्” इति । स्यादे-
तत् । प्रतिच्छायाःवज्जीवं परमात्मनो वस्तुतो भिन्न-

मय्यमृताभयात्मत्वेन आहयित्वा पश्चात् परमात्मानम-
 मृताभयादिमन्तं प्रजापतिर्वाहयति, न त्वयं जीवस्व
 परमात्मभावमाचष्टे ह्यायात्मन इवेत्यत आह । “नापि
 प्रतिष्ठायात्मायमचिलक्षितः” इति । अचिलक्षितोऽप्यात्मै-
 वोपदिश्यते न ह्यायात्मा । तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः ।
 किञ्च द्वितीयादिष्वपि पर्यायेष्वेतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्या-
 मौत्युपक्रमात् प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न ह्यायापुरुषोऽपि तु
 ततोऽन्यो दृष्टान्तेति दशयत्यन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गा-
 दित्यत आह । “तथा द्वितीयेऽपि” इति । अथ ह्यायापुरुष
 एव जीवः कस्मान्न भवति । तथा च ह्यायापुरुष एवैतमिति
 परामृश्यत इत्यत आह । “किञ्चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनम्”
 इति । “किञ्च” इति । समुच्चयाभिधानं पूर्वापपत्तिमाहित्यं
 ब्रूते, तच्च शङ्कःनिराकरणद्वारेण । ह्यायापुरुषोऽस्थायी
 स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । “नाहं
 खल्वयमेव” इति । अयं सुषुप्तः । “सम्प्रति” सुषुप्तावस्था-
 याम् । अहमात्मानमहंकारास्पदमात्मानम् । न जानाति ।
 केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह । “अयमहमस्मि” इति
 भूतानि च” इति । “यथा जागर्तति स्वप्ने च” इति । नहि
 विज्ञानुर्विज्ञानेर्विपरिन्तोपो विद्यते, अविनाशित्वादित्यनेना-
 विनाशित्वं सिद्धवहेतुर्कुर्वता सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमु-
 क्तम् । य एवाहं जागरित्वा सुप्तः स एवैतर्हि जागर्मीति ।
 आचार्यदेशीयमतमाह । “केचित् तु” इति । यदि ह्येतमि-
 त्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुरधिष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्मात्त्वमु-
 च्यते ततो न भवेच्छायापुरुषः । न त्वेतदस्ति । वाक्यो-
 पक्रमसूचितस्व परमात्मनः परामर्शात्, न खलु जीवात्म-
 नोऽपहृतपापत्वादिगुणसम्भव इत्यर्थः । तदेतद् दूषयति ।

“तेजामेवम्” इति । सुवीषम् । मतान्तरमाह । “अपरं तु वादिनः” इति । यदि न जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुध्येरन् । सूत्रकार-वचनं च नासम्भवादिति कुप्येत । तत् खलु ब्रह्मणो गुणानां जीवेऽसम्भवमाह । न चाभेदे ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणानामसम्भवी जीवेष्विति तेषामभिप्रायः । तेषां वादिनां शारीरकेणैवोत्तरं दत्तम् । दशार्हः । यीर्वापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमहयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधान-कल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । न च वस्तुमतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु सम्भवन्ति । नो खलु वस्तुसत्या रक्त्वा धर्माः सेव्यत्वादयः समारोपिते भुजङ्गे सम्भविन् । न च समारोपितो भुजङ्गो रक्त्वा भिन्नः । तस्मात् सूत्र-व्याकोपः । अविद्याकल्पितस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वं यथा लोकसिद्ध-मुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः श्रेयादिविधय इव निषिद्ध-ऽपि ‘न हि स्वात्मैर्वा भूतानि’ इति साध्यांशेऽभिप्रायेऽति-क्रान्तनिषेधे पुरुषमाश्रित्याविव्यावत् पुरुषाश्रयत्वाच्छास्त्रस्य-त्युक्तम् । तदिदमाह । “तेषां सर्वेषाम्” इति । ननु ब्रह्म चेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह ।

अन्यार्थस्य परामर्शः ॥ २० ॥

जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उपदेष्टव्यः, न चासौ जीवमपरादृश्यं यत्न उपदेष्टमिति तिस्रस्त्ववस्थासु जीवः परादृष्टस्तद्भावप्रविक्षयनं तस्य पारमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्श-यितुमित्यर्थः ।

अस्य श्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

अनुदातेस्तस्य च ॥ २२ ॥

अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यतः ।

तेजो धात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ।

बलीयसा हि सौख्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभि-
भूयमानं दृष्टं, न तु तेजसाऽन्येन । येऽपि पिधायकाः प्रदीपस्य
गृहघटादयो न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीशते । श्रुयते
च 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । सर्वशब्दः प्रकृत-
सूर्याद्यपेक्षः । न चातुष्यरूपेऽनभानमित्यनुकारः सम्भ-
वति । नहि गावो वराहमनुधावन्तीति कृष्णविहङ्गानुधा-
वनमुपपाद्यते गवाम्, अपि तु तादृशसूकरानुधावनम् ।
तस्माद्यद्यपि 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' इति ब्रह्म
प्रकृतं, तथाप्यभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणा-
बाधया तेजो धातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म, लिङ्गानुपपत्तेः ।
तत्र तं तस्येति च सधनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावगच्छन्ति ।
न च तच्छब्दः पूर्वाक्तपरामर्शीति नियमः समस्ति । नहि
'तेन रक्तं रागात्' तस्यापत्यम्' इत्यादौ पूर्वाक्तं लिङ्गि-
दस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीतमपि तेजोऽन्तरं नाकिकं
शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते । उच्यते ।

ब्रह्मण्येव हि तस्मिन् न तु तेजस्यलौकिके ।

तस्माच्च तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥

तमेव भान्तमित्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा
सूर्यादीनामनुभानमुपपाद्यताम्, किंवा भारूपः सत्यस-
ङ्गस्य इति श्रुत्यन्तरसिद्धेन ब्रह्मणो भावेन सूर्यादीनां
भानमुपपाद्यतामिति विषये न श्रुतसम्भवेऽश्रुतस्य कल्पना
व्यत इत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु
श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव ज्ञेयमिति, तदेतदाह । "प्राञ्च एवात्मा

भवितुमर्हति” । विरोधमाह । “समत्वाच्च” इति । ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्षन्ते, न ह्यन्धेनैते दृश्यन्ते । तथा तदेव चाक्षुषं तेजो वाह्यघोः सूर्यादितेज आप्यायितं रूपादि प्रकाशयति नानाप्यायितम्, अन्धकारिऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह । “यं भान्तमनुभायुः” इति । नहि तेजोऽन्तरस्य तेजोऽन्तरापेक्षां व्यासधामः, किन्तु तद्भानमनुमानम् । न च लोचनभानमनुभान्ति सूर्यादयस्तादिसमुक्तम् । “नहि प्रदीपः” इति । पूर्वपक्षमनुभाष्य व्यभिचारमाह । “यदप्युक्तम्” इति । एतदुक्तं भवति । यदि स्वरूपसाम्याभावमभिप्रत्यानुकारो निर्गाक्रियते, तदा व्यभिचारः । अथ क्रियामास्याभावं, सोऽसिद्धः । अस्ति हि वायुरजसां स्वरूपविमदृशयोरपि नियतादग्दं शवहनक्रियासाम्यम् वज्रायःपिच्छयोस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते तथापि दृश्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं व्याख्येयम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते । “तस्य च” इति । “चतुर्थम्” इति । “ज्योतिषाम्” सूर्यादीनाम् । “ब्रह्मज्योतिः” प्रकाशकमित्यर्थः । तेजोऽन्तरणान्द्रियभावमापन्नं न सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । सर्वशब्दस्य हि स्वरमतो निःशेषाभिधानं वृत्तिः । सा तेजोधातावलीकिके रूपमात्रप्रकाशके सद्बुचेत् । ब्रह्मणि तु निःशेषजगदवभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः सद्बुचतीति । “तत्र शब्दमाहरन्” इति । सर्वत्र खल्वयं तत्रशब्दः पूर्वाक्तपरादर्शी । ‘तेन रक्तं रागात्’ इत्यादावपि प्रकृते परस्मिन् प्रत्ययेऽर्थभेदेऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तत्वमस्तीति । तेनेति तत्परस्यर्थाच्च व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्थापयति । तेन भवतु नाम प्रकरणा-

सिद्धं बलीयः, श्रुतिस्तु सिद्धाबलीयसीति । श्रौतमिह ब्रह्मैव गम्यत इति । अपि चापेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिता- धानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह । “अनन्तरं च हिरण्यये परं कोश” इति । अस्मिन् वाक्ये ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं तज्जग- तिषां ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते । “न तत्र सूर्यः” इति । स्वातन्त्र्येण तूच्यमानेऽनपेक्षितं स्याददृष्टार्थमिति । “ब्रह्मण्यपि चेसां भानप्रतिषेधात्प्रकल्पतः” इति । अयमभि- प्रायः । न तत्र सूर्यो भातीति नेयं सति सप्तमी, यतः सूर्या- टानां तस्मिन् मत्वभिभवः प्रतीयेत । अपि तु विषयसप्तमी । तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्यादयः प्रकाशकनया भास्ति, किन्तु ब्रह्मैव सूर्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशक- त्वेन भाति, तत्र स्वयम्प्रकाशम् । “अगृह्यो नहि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्यः” इति ॥

अपि च स्मर्यते ॥२३॥

“न तद्भासयते” इति ब्रह्मणोऽग्राह्यत्वमुक्तं, “यदादित्य- गनम्” इत्यनेन तस्यैव ग्राहकत्वमुक्तमिति ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

नाञ्चमा मानभेदाऽस्ति परस्मिन् मानवर्जिते ।

भूतभव्येऽशिता जीवे नाञ्चमी तेन संशयः ॥

किमद्ब्रह्ममात्रश्रुत्यनुग्रहाय जायोपामनापरमतहाक्यमन्, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथञ्चिद्दगाख्यायताम्, आहोस्विदी- यानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमतदस्तु, तदनुरोधेनाद्ब्रह्ममात्रश्रुतिः कथञ्चिद्वीर्यताम्, तत्र न्यतरम्यान्यतरानुरोधविषये प्रथमानु- रोधो न्याय्य इत्यद्ब्रह्मश्रुत्यनुरोधेनशानश्रुतिर्नेतव्या । अपि च युक्तं हृत्पुण्डरीकदेशस्थानत्वं परमात्मनः । स्वानभेदनिर्दे-

शात् । तद्दि तस्योपलब्धिस्थानं शालग्राम इव कमलनाभस्य भगवतः । न च तथेहाद्भुष्टमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च मध्य आत्मनौत्व स्थानभेदोऽवगम्यते । आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वभवित्रधीननिरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशात् ज्ञायते कस्य मध्य इति । न च जीवपरयो-रस्ति मध्यमञ्जमेति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः, स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाणभेदश्च परस्मिन्नसम्भवतीति जीवात्म-वाद्भुष्टमात्रः, स खल्वन्तःकरणाद्युपाधिकल्पितो भागः परमात्मनः अन्तःकरणञ्च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमल-कोशश्च मनुष्याणामद्भुष्टमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्माऽप्यद्भुष्टमात्रो नभ इव वंगपर्ववच्छिन्नमरुत्तमात्रम् । अपि च जीवात्मनः स्पष्टमद्भुष्टमात्रत्वं स्मर्यते ।

'अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकषे यमो बलात् ।' इति ।

नहि सर्वेशस्य ब्रह्मणा यमेन बलान्निष्कषेः कल्पते । यमो हि जगौ,

हरिगरुवगगोऽस्मि न स्वतन्त्रः

प्रभवति मंयमने ममापि विष्णुः इति ।

तेनाद्भुष्टमात्रत्वस्य जीवे निश्चयाद् आपत्तिकं किञ्चिद्भूत-भयं प्रति जीवस्येकान्तत्वं व्याख्येयम् । एतद्दे तदिति च प्रत्यक्षजीवरूपं परामृगतीति । तस्मात्जीवानेमा रीयास्य इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

प्रसोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः ।

जीवस्य ब्रह्मरूपत्वान्याऽनपरं वचः ॥

इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरङ्कुशमीशानत्वं प्रतीयते । प्राक् पृष्टं चात्र ब्रह्म, अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादना ।

तदनन्तरस्य शब्दार्थस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति एतद् तदिति ब्रह्माभिधानं युक्तम् । तथा चाङ्गुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते तथापि न तत्परमेतदाकं, किन्त्वाङ्गुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरम् । एवं निरङ्गुशमीशानत्वं न सङ्गीचयितव्यम् । न च ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या, तेन यथा तत्त्वमसीति विज्ञानात्मनस्त्वम्पदाद्येस्य तदिति परमात्मनैकत्वं प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यङ्गुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्मभावः प्रतिपाद्यत इति युक्तम् ।

हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

“सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्य” इति जीवाभिप्रायम् । न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीति न जीवपरमेतदाक्यमित्यर्थः । “मनुष्यानं व” इति । त्रैवीर्णादानेवेति । “अर्थित्वात्” इति अन्तःसंज्ञानां मोक्षमाणानां च कास्येषु कामस्वधिकारं निषेधति । “शक्तत्वात्” इति । तिर्यग्देवर्षीणां भग्नानामधिकारं निवर्त्तयति । “उपनयनादिशास्त्राच्च” इति । शूद्राणामनधिकारितां दर्शयति । “इत्युक्तं परिमाणोपदेयान् स्मृत्यं” इति । यद्येतत्परमात्परं किमिति तर्हि जीव इहोच्यते । ननु परमात्मैवोच्यताम्, उच्यते च जीवः, तस्माज्जीवपरमेवेति भावः । परिहरति । “तत्प्रत्युच्यते” इति । जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम् । न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ।

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारचित्ता समन्वयसङ्घर्षोऽमङ्गलत्वस्याः प्रासङ्गिकी मङ्गलं दर्शयितुं प्रसङ्गमाह । “अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः” इति । स्यादेतत् । देवादीनां विविधवि-

चित्तानन्दभोगभागिनां वैराग्याभावाच्चार्यित्वं ब्रह्मविद्याया-
मित्यत आह । “तत्कार्यित्वं तावन्नोच्चविषयम्” इति । अया-
तिशययोगस्य स्वर्गाद्युपभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः ।
ननु देवादीनां विग्रहाद्यभावेनेन्द्रियाद्यसन्निकर्षजायाः
प्रमाणादिपुत्रेणुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार
इत्यत आह । “तथा सामर्थ्यमपि तेषाम्” इति । यथा च
मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्ठादुपपादयिष्यते । ननु शूद्रव-
दुपनयनासम्भवेनाध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्याह । “न
चोपनयनशास्त्रेण” इति । न खलु विधिवद् गुरुमुखाद् गृह्य-
माणो वेतः क्रान्तकर्मदङ्गावोधहेतुः, अपि त्वध्ययनोत्तरकालं
निगमनिरुक्त-व्याकरणादिविदितपटनदर्शमङ्गलेरधिगतशास्त्र-
न्यायतत्त्वस्य पुंसः स्मर्यमाणः स च मनुष्याणामिह जन्म-
नैव देवादीनां प्राचि भवे विधिवदधीत आश्राय इह
जन्मनि स्मर्यमाणोऽत एव स्वयं प्रतिभाती वेदः सम्भवतीत्यर्थः ।
न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भवतीत्याह ।
“यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम्” इति । वस्त्रादीनां हि
न वस्त्राद्यन्तरमस्ति, नापि भृग्वादीनां भृग्वाद्यन्तरमस्ति ।
प्राचां वसुभृगुप्रभृतीनां क्षीणाधिकारत्वेनेदानीं देवर्षित्वाभा-
वादित्यर्थः ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रति-

पत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तरविरोधे
सत्सुपेयः, न तु विरोधे । प्रमाणान्तरविद्वहं चेदं विग्रहव-
त्त्वादि देवतायाः, तस्माद्यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदुपचरि-
तार्थो मन्त्रादिर्वास्तव्यः । तथा च विग्रहाद्यभावाच्छब्दो-

पङ्क्तिर्घोऽर्घोपङ्क्तौ वा शब्दो देवतेत्यचेतनत्वान्नैवास्याः
 कश्चिदप्यधिकार इति शङ्कार्यः । निराकरोति । “न” ।
 “कस्मादनेकरूपप्रतिपत्तः” । सेव कुत इत्यत आह ।
 “दर्शनात्” । श्रुतिषु स्मृतिषु च । तथा श्लोकस्वानेककाय-
 निर्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा । तत्रादर्शनम-
 सिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात् । नहि लौकिकेन प्रमाणेना-
 दृष्टत्वादागमन दृष्टमदृष्टं भवति । मा भूत्यागादीनामपि
 स्वर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति । मनुष्यशरीरस्य मातापितृ-
 संयोगजत्वनियमात् असति पित्रोः संयोगे कुतः सश्ववः, सश्ववे
 वाऽनम्नितोऽपि धूमः स्वादिति बाधदर्शनमिति चेत् । इत्त
 किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं
 मिषाधयिषसि । तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः । खंडजा-
 द्विजानां शरीराणामतद्हेतुत्वात् । इच्छामात्रनिर्माणत्वं
 दंष्ट्रादीनामदृष्टचरमिति चेत्, न । भूतोपादानत्वेनैच्छा-
 मात्रनिर्माणत्वमिदं । भूतवशिनो हि देवादीनां नाना-
 कायचिकीर्षावशाद्भूतक्रियोत्पत्तौ भूतानां परस्परसंयोगेन
 नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च वशिन इच्छावशाद्दृश्ये
 क्रिया, यथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषयकलपेरणम् ।
 न च विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानदर्शनाद्दरवहितविप्रकृष्ट-
 भूतादर्शनाहं शरीराणां कथमधिष्ठानमिति वाच्यम् । काचा-
 भ्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य भीमशनेश्वरादेर्दर्शनेन व्यभि-
 चारात् । अमन्नाथ दृष्टयो देवादीनां काचाभ्रपटलादिव्य-
 ष्टीमहीधरादिभिर्न व्यवधीयन्ते । न चास्त्रदादिवत्तेषां शरी-
 रित्वेन अत्रहितविप्रकृष्टादिदर्शनासम्भवोऽनुमीयत इति
 वाच्यम् । आगमविरोधिनोऽनुमानस्त्वोत्पादायोगात् । अन्त-
 र्धानं चास्त्रनादिना मनुजादीनामिव तेषां प्रभवतामुपपद्यते,

तेन सन्नहिनानामपि न क्रतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्
सूक्तमनेकप्रतिपत्तेरिति । “तथाहि कति देवा इत्युपक्रम्य”
इति । वैश्वदेवग्रन्थस्य हि निविदि कति देवा इत्युपक्रम्य
निविदैवोत्तरं दत्तं शाकल्याय याज्ञवल्क्येन “त्रयस्य त्री च
श्रता त्रयस्य त्री च सहस्र” इति । निविद्याम शस्यमानदेवता-
संख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । एतदुक्तं भवति, वैश्वदेवस्य
निविदि कति देवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन
पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं त्रयस्य त्री च श्रतेत्यादि । यावत्संख्याका
वैश्वदेवनिविदि संख्याता देवास्त एतावन्त इति । पुनश्च
शाकल्येन कतमे त इति संख्येयेषु पृष्टेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरं
महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्स्येव देवा इति । षष्टौ वसव
एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति त्रय-
स्त्रिंशद्देवाः । तवाग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादि-
त्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः । एते हि
प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसङ्घातरूपेण परिणमन्तो
जगदिदं सर्वं वासयन्ति, तस्माद्वासवः । कतमे रुद्रा इति
दशमे पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मान्द्रियाणि दश । एकादशं
च मन इति । तदंतानि प्राणाः, तद्भूतित्वात् । ते हि
प्रायणकाल उत्क्रामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः । कतम
आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनःपुनः परि-
वर्तमानाः प्राणभृतामायूषि च कर्मफलोपभोगं चादापय-
न्तीत्यादित्याः । षशान्तिन्द्रः सा हि बलं सा हीन्द्रस्य परमा
इश्रता तथा हि सर्वान् प्राणिनः प्रमापयति तेन स्तनयिद्गु-
रशान्तिन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं
च पशवः प्रजापतिः । अतएव षयस्त्रिंशद्देवाः षष्टामान्तिपृ-
थिवीवायुन्तरिक्षादित्यदिवा महिमानो न ततो भिद्यन्ते ।

पठेव तु देवाः । ते तु ब्रह्मिन् पृथिवीं चैकौलत्यान्तरिक्षं वायुं चैकौलत्यं दिवं चादित्यं चैकौलत्यं त्रयो लोकास्तय एव देवा भवन्ति । त्रय एव च त्रयोऽब्रह्मण्योरत्मर्भवन्तोऽब्रह्मणो ही देवो भवतः । तावत्पृथ्वी देव एव । कतमोऽध्यर्हः । योऽयं वायुः पवते । कथमयमेक एवाध्यर्हः, यदस्मिन् सति सर्वमिदमध्यर्हाद्दृष्टिं प्राप्नोतीति । तेनाध्यर्ह इति । कतम एक इति, स एवाध्यर्हः प्राण एको ब्रह्म । सर्वदेवात्मत्वेन दृष्ट्वाद्ब्रह्म तदेव सदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन, तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनैकदेवरूपतामाह श्रुतिः । स्मृतिश्च निगदव्याख्याता । अग्निश्च पृथग्जनानामप्युपायानुष्ठानवशात्प्राणाग्निमाद्यैश्वर्याणि । युगपन्नानाकायनिर्माणं श्रूयते, तत्र कैव कथा देवानां स्वस्वमिदानामित्याह । “प्राणाग्निमाद्यैश्वर्याणां योगिनाम्” इति । अग्निमा लघिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं शक्तत्वं यत्रकामावभायितैत्यैश्वर्याणि । “अपरा व्याख्या” इति । अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगत तस्य दर्शनात् । तदेव परिस्फुटं दर्शयितुं व्यतिरेकं भावदाह । “क्वचिदेकः” इति । न खलु बहुषु आद्येष्वेको ब्रह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्थानिकत्र युगपदङ्गभावमाह । “क्वचित्त्वेकः” इति । यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपत्प्रमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजमानैर्नानादिगावणितैर्युगपद्विस्त्वच्यते, तस्याश्च तत्रासन्निरहिताया अप्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युगपद्विप्रकृष्टानेकार्थोपलम्भसामर्थ्यामित्युपपादितम् ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानु-
मानाभ्याम् ॥ २८ ॥

गोत्वादित्रयपूर्वावमर्शाभावादुपाधेरप्येकस्याप्रतीतेः पाच-
कादिवद् भाकागादिशब्दवद् व्यक्तिचिना एव वस्त्रादिशब्दाः
तस्माच्च नित्यत्वात्तया सह सम्बन्धो नित्यो भवेत् । विघ-
हादियोगे तु सावयवत्वेन वस्त्रादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं
वस्त्रादिशब्दो न स्वार्थेन सम्बद्धः भवतीति स्वार्थस्वैवाभावात् ।
ततश्चोत्पन्ने वस्त्रादौ वस्त्रादिशब्दसम्बन्धः प्रादुर्भवन् देवदत्ता-
दिशब्दसम्बन्धवत्पुरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्य-
यांऽपि पुरुषबुद्धिधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधी-
नत्रमिति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य आह्वयतेति
शङ्कार्थः । उत्तरम् । “न” “अतः प्रभवति” वसुत्वादिजातिवा-
चकाच्छब्दात्तज्जातीयां व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्ध्यावालिख्य तस्याः
प्रभवनम् । तदिदं तत्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति । यद्यपि
न शब्द उपदानकारणं वस्त्रादीनां ब्रह्मोपादानत्वात् तथापि
निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण । न चैतावता शब्दार्थसम्बन्ध-
स्यानित्यत्वं वसुत्वादिजातर्वा तदुपाधेर्वा यया कयाचिदा-
कृत्याऽवच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाद्यपसमा-
धानाभ्यां विभजते । “ननु जन्माद्यस्य यतः” इति । ते
निगदव्याख्याते । तत् किमिदानीं स्वयम्भुवा वाङ् निर्मिता
कालिदासादिभिरिव कुमारसम्भवादि, तथा च तदेव प्रमा-
णान्तरापेक्षवाक्यत्वादप्रामाण्यमापतितमित्यत आह । “उत्स-
र्गाऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवृत्तं नात्मकः” इति । सम्प्रदायो गुरु-
शिष्यपरम्परयाऽभ्ययनम् । एतदुक्तं भवति । स्वयम्भुवो
वेदकर्तृत्वेऽपि न कालिदामादिवत् स्वतन्त्रत्वमपि तु पूर्वसृ-
ष्टानुसारेण । एतश्चास्माभिरुपपादितम्, उपपादयिष्यति चाये
मायकारः । अपि चाद्यत्वेऽप्येतद् दृश्यते तद्दर्शनात् प्राचा-
रपि कर्तृणां तथाभावोऽनुमीयत इत्याह । “अपि च चिकी-

धितम्” इति । आचिप्यति । “किमात्मकं पुनः” इति । अयमभिसन्धिः । वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेत-
व्यम्, अवाचकेन तेषां बहुधावनालेखनात् । तत्र न तावद्-
स्वादीनां वकारादयो वर्णा वाचकास्तेषां प्रत्युच्चारणमन्व-
त्वेनाशक्यमङ्गतिग्रहत्वात्, अगृहीतसङ्गतेषु वाचकत्वेऽतिप्र-
सङ्गात् । अपि चैते प्रत्येकं वा स्वार्थमभिदधोरन् मिलित्वा
वा । न तावत् प्रत्येकम्, एकवर्णाच्चारणानन्तरमर्थप्रत्यया-
दर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मिलिताः,
तेषामेकवक्तृप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिशब्-
मपवर्गवतां मिश्रः साहित्यमश्रवाभावात् । न च प्रत्येकसमुदा-
याभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति । न च स्वरूपसाहित्याभावेऽपि
वर्णानामग्नेयादीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति
साम्प्रतं, विकल्पासहत्वात् । को नु खल्वयं संस्कारोऽभिमतः,
किमपूर्वं नामाग्नेयादिजन्यमिव, किंवा भावनापरनामा
स्मृतिप्रभववोजम् । न तावत् प्रथमः कल्पः । नहि शब्दः स्वरु-
पतोऽङ्गतो वाऽविदितोऽविदितमङ्गतिरर्थधीहेतुरिन्द्रियवत्
उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वाऽगृहीतस्य
प्रत्यायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितमङ्गतिर्विदितमस्तञ्जा-
यनाङ्गश्च शब्दो धूमादिवत् प्रत्यायकोऽभ्युपेयः । तथाचापूर्वा-
भिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाद्गमित्यर्थप्रत्ययात्प्रागवगन्तव्यः ।
न च तदास्यावगमोपायोऽस्ति । अर्थप्रत्ययान्तु तदवगमं समर्थ-
यमानो दुर्हत्तरमितरेतराश्रयमाविशति । संस्कारावसायादर्थ-
प्रत्ययः, ततश्च तदवसाय इति । भावनाभिधानस्तु संस्कारः
स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनो, न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि
भवितुमर्हति । नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम् । नहि
यैव धक्तेर्दहनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः । नापि दहन-

शक्तेः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युत्क्रमणीचरितेभ्यो वर्षेभ्यः
 सेवास्ति स्मृतिबीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत, न चास्ति ।
 तस्मान्न कश्चिदपि वर्षा अर्थधीहेतवः, नापि तदतिरिक्तः
 स्फोटात्मा, तस्यानुभवानारोहात् । अर्थधियस्तु कार्यात्तदव-
 गमे परस्परश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य
 नित्यस्यार्थधीहेतुभावे सर्वदाऽर्थप्रत्ययोत्पादप्रसङ्गो निरपेक्षस्य
 हेतोः मदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुप-
 पन्नमिति । अत्राचार्य्यदेशेय आह । “स्फोटमित्याह” इति ।
 सृष्ट्यामहे न वर्षाः प्रत्यायका इति, न स्फोट इति तु न
 सृष्ट्यामः । तदनुभवानन्तरं विदितसङ्गतरर्थधीसमुत्पादात् ।
 न च वर्षातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति । गौरित्येकं पदं
 गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति नानावर्षपदातिरिक्तैकप-
 दवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकपद-
 वाक्यानभवः शक्यो मित्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः ।
 उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा ।
 न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः
 प्रत्ययः समस्ति । तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जातु
 स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता । तद्हेतुत्वस्य वर्षेषु व्यासेधात् ।
 तद्हेतुत्वेन तु साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । साहित्यात्त-
 द्हेतुत्वं तद्हेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमबाधितोऽनुपा-
 धिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो वर्षातिरिक्तं वाचकमेकम-
 वलम्बते स स्फोट इति, तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न
 द्रानित्येव विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात् । अपि तु रत्न-
 त्वज्ञानवद् यथास्त्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरि-
 पाकसच्चिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं
 पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति

नोत्तरेषामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राचां, तदभावे
 तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानुग्रहाभावात् । अन्वयस्य
 चेतसः केवलस्याजनकत्वात् । न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकम-
 व्यक्तामर्थधियभासास्यन्ति प्राज्ञो वर्णाः, चरमस्तु तत्तच्चिवः
 स्फुटरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः प्रत्यक्षज्ञान-
 नियमात् । स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया
 मानान्तरजन्मनो व्यक्त एवोपजनो न वा स्यान्न पुनरस्फुट इति
 न समः समाधिः । तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचको न वर्णा
 इति । तदेतदाचार्यदेशीयमतं स्वप्रतमुपपादयन्नपाकरोति ।
 “वर्णा एव तु न शब्दः” इति । एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽ-
 भ्युपेयेत, यदि वर्णानां वाचकत्वं न सम्भवेत्, स चानुभवपद-
 तिमन्व्यासीत् । द्विधा चावाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकत्वेनः शक्य-
 सङ्गतिग्रहत्वाद्वा, अल्पममस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा । न ताव-
 द्ग्रहणः कल्पः । वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् । ननु वर्णानां
 प्रत्यक्षारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञानानुभव-
 विरोधात् । न चामन्यप्येकत्वे ज्ञानादिव्यक्तादृश्यनिबन्धने-
 तत् प्रत्यभिज्ञानमिति साम्प्रतम् । सादृश्यनिबन्धनत्वमस्य
 बलवद्वाधकोपनिपाताद्वाऽऽस्थोयेत, क्वचिज्ज्वालान्दी व्यभि-
 चारदर्शनाद्वा । तत्र क्वचिद्द्वयभिचारदर्शनेन तदुत्प्रेक्षाया-
 सुच्यते वृद्धेः स्वतःप्रामाण्यवादिभिः ।

अथ चेत् हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥ इति ।

प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायकणिकायाम् । न चेदं प्रत्यभि-
 ज्ञानं गत्वादिजातिविषयं, न गादिव्यक्तिविषयं, तासां प्रति-
 नरं भेदोपलम्भात् । अत एव शब्दभेदोपलम्भाद्भेद उच्य-
 यते, सोमशर्माऽधीते न विष्णुशर्मिति युक्तम् । यतो बहुषु

गकारमुच्चारयन् निपुणमनुभवः परीक्ष्यताम् । यथा कालार्घी च स्वस्तिमतीं चक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्वामिव तमनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानिवेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति, किंवा यथा गोत्वमाजानत एकं भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाद्विन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा गव्यक्तिराजानत एकाऽपि व्यञ्जकभेदात्तद्वर्मानुपातिनीव प्रथत इति भवन्त एव विदाङ्गवन्तु । तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैकस्य परीपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गडुना गत्वेनाभ्युपेतन ।

यथाहुः ।

तेन यत्प्रार्थ्यंते जातेस्तद्वर्णादेव लभ्यते ।

व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्घथा ।

न च स्वस्तिमत्यादिवद् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः प्रत्युच्चारणमस्ति । तथा सति दश गकारानुदचारयञ्चैत्र इति प्रत्ययः स्यात् । न स्याद्गकत्व उदचारयङ्कारमिति । न चेष जात्यभिप्रायोऽभ्यासो यथा शतकत्वस्तित्तिरीनुपायुङ्क देवदत्त इति । अत्र हि मीरस्ताडं कन्दतोऽपि गकारादिव्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रत्ययस्याविनिवृत्तेः । चोदकः प्रत्यभिज्ञानवाधकमुत्थापयति । “कथं ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चारयताम्” इति । यद्युगपद्विरुद्धमसंसर्गवत् तन्नाना । यथा गवाश्वादिद्विशफैकशफकेशरमबकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धमसंसर्गवांशायं वर्णः, तस्मान्नाना भवितुमर्हति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्माः, न वर्णधर्मा इति साम्प्रतम् । व्यञ्जका ह्यस्य वायवः । तेषामश्वावणत्वे कथं तद्वर्माः श्रावणाः स्युः । इदं तावदत्र वक्तव्यं, नहि

गुणगोचरमिन्द्रियं गुञ्जितमपि गोचरयति, मा भूवन् प्राण-
रसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथिव्युद-
काकाशा गोचराः । एवं च मा नाम भूद्वायुगोचरं श्रोत्रम् ।
तद्गुणांस्तूदात्तादीन् गोचरयिष्यति । ते च शब्दासंसर्गा-
ग्रहात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्य-
भिज्ञानावधृतेकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्पर-
विरोधिनोऽपर्यायेण सम्भवन्ति । तस्माद्यथा मखस्यैकस्य
मणिक्लृपाण्यर्पणाद्युपधानवशाद्दानादेशपरिमाणसंस्थानभेद-
विभ्रमः, एवमेकस्यापि वर्षस्य व्यञ्जकध्वनिनिवन्धनोऽयं विरुह-
नानाधर्मसंसर्गविभ्रमः, न तु भाविको नानाधर्मसंसर्गः, इति
स्थितेऽभ्युपेत्य परिहारमाह भाष्यकारः । “अथवा ध्वनि-
कृतः” इति । अथवेति पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । भवेतां नाम
गुणगुणिनावेकेन्द्रियप्राप्तौ, तथाप्यदोषः । ध्वनीनामपि शब्द-
वच्छ्रावणत्वात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्षेभ्यो निष्कर्ष-
यति । “कः पुनरयम्” इति । न चायमनिर्हारितप्रशेष-
वर्षत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्ततदभिव्यञ्जकध्व-
निप्रत्यय इति साम्प्रतम् । तस्यानुनासिकत्वादिभेदेऽवस्य
गादिव्यक्तवत्प्रत्यभिज्ञानाभावादप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वा-
भावेन सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्मादवर्णात्मको वैष शब्दः
शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः शब्दव्यञ्जकः श्रावणोऽभ्युपेयः । उभ-
यथापि चाक्षु व्यञ्जनेषु च तत्तदध्वनिभेदोपधानेनानुनासि-
कत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दं प्रतीयन्ते न तु
स्वतः शब्दस्य धर्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः
परस्परविरुद्धा भवन्ते भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता । नहि
तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति । येषु तु वर्षेषु प्रत्यभिज्ञानं न
तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः । “एवं च

सति साक्ष्यना” इति । यद्येष परस्वायहो धर्मिष्वगृह्य-
माषे तद्धर्मा न यस्या प्रहीतुमिति । एवं नामास्तु तथा
तुष्यतु परस्तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रबन्धेन क्षणिक-
त्वेन वर्णानामशक्यसङ्गतिग्रहणतया यदवाचकत्वमापादितं
वर्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तमस्तप्रकारद्वयामभवेन तु यदा
सञ्चितं तन्निराचिकीर्षुराह । “वर्णभ्यश्चार्थप्रतीतिः” इति ।
कल्पनामसृष्टमाण एकदेश्याह । “न कल्पयामि” इति ।
निराकरोति । “न, अस्या अपि बृहः” इति । निरूपयतु
तावद्गीर्ण्येकं पदमिति धियमायुषान् । किमियं पूर्वातु-
भूतान् गकारादीनिव सामस्येनावगाहते, किंवा गकाराद्य-
तिरिक्तं गवयमिव वराहादिभ्यां विलक्षणम् । यदि गका-
रादिविलक्षणमवभासयेत्, गकारादिरूपितः प्रत्ययो न स्यात् ।
नहि वराहधीर्महिपररूपितं वराहमवगाहते । पदतन्व-
मेकं प्रत्येकमभियञ्जयन्तो ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नास्तुल्य-
स्थानकरणनिप्याद्यतयाऽन्योन्यविमट्टगततत्पट्यञ्जकध्वनिमा-
हृश्येन स्वव्यञ्जनीयस्यैकस्य पदतन्वस्य मिथो विमट्टशा-
नेकपदसादृश्यान्यापादयन्तः सादृश्योपधानभेदादेकमप्यभाग-
मपि नानिव भागवदिव भासयन्ति मुखमिवैकं नियतवर्ण-
परिमाणस्थानसंस्थानभेदमपि मणिकुपाणदर्पणादयोऽनेकम-
नेकवर्णपरिमाणस्थानसंस्थानभेदम् । एवञ्च कल्पिता एवास्य
भागा वर्णा इति चेत्, तत्किमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि
बाधके मित्येति वक्तुमध्यवसितोऽमि । एकधीरेव नाना-
त्वस्य बाधिकेति चेत्, इत्यास्यां नाना वर्णाः प्रथन्त इति
नानात्वावभास एवैकत्वं कस्मान्न बाधते । अथवा वनमे-
नादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे । नो खलु सेनावनबुद्धि-
गजपदातिपुरगादीनां सम्यक्काशोक्तिशुक्रादीनाञ्च भेदमप-

बाधमानै उदीयेते, अपि तु भिन्नानामिव सतां केनचिदेकेनो-
पाधिनाऽवच्छिन्नानामेकत्वमापादयतः । न चौपाधिकेनैक-
त्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते, नञ्चौपचारिकमन्वित्वं
माणवकस्य स्वाभाविकनरत्वविरोधि । तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभव-
जनितभावनानिचयलब्धजन्मनि निष्पन्नवर्णावगाहिनि स्मृति-
ज्ञान एकस्मिन् भाममानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतया
वैकार्यधीहेतुतया वैकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यम् । न वैकार्य-
धीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन वैकार्यधीहेतुभाव इति परम्पराश-
यम् । नञ्चयप्रत्ययात् पूर्वमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणी
न प्रथन्ते । न च तत्प्रयानन्तरं ब्रह्मस्यार्थधौर्नान्दीयते, तदु-
च्यते तेषामिकार्थधियं प्रति कारकत्वमकमवगम्यैकपदत्वा-
ध्यवसानमिति नान्योन्याशयम् । न चैकस्मृतिसमारोहिणां
क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथा-
कथञ्चित् प्रयुक्तेभ्य एतेभ्योऽथप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
उक्तं हि

यावन्तो यादृगा ये च पदार्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञानसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥ इति ।

ननु पदार्थवृत्तयोरकस्यामक्रमाग्रामपि वास्तवी शाला-
दीनामस्ति पङ्क्तिरिति तथैव प्रथायुक्ता, न च तथैव वर्णानां
नित्यानां विभूनां चास्ति वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु
भवेत्, स चैक इति कुतस्त्यः क्रम एवामिति चेत्, न । एक-
स्यामपि स्मृतौ वर्णरूपवत्क्रमवत्पूर्वानुभूततापरामर्शात् ।
तथाहि । जराराजेति पदयोः प्रथयन्त्याः स्मृतिधियोस्तत्त्वे-
ऽपि वर्णानां क्रमभेदात्पदभेदः स्फुटतरं चकास्ति । तथा
च नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामविशेषः स्मृतिबुद्धावैकस्यां
वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाहुः,

पदावधारणोपायान् बह्वनिच्छन्ति मूरयः ।

कमन्थनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥ इति ।

शेषमतिरोहितार्थम् । दिङ्मात्रमत्र सूचितं, विस्तरस्तु तत्त्वविन्दाववगन्तव्य इति । अलं वा नैयायिकैर्विवादेन, मन्थवित्या एव वर्णास्तथापि गत्वाद्यवच्छेदेनैव महत्तिग्रहोऽनादिश्च व्यहवारः सेत्स्यतीत्याह । “अथापि नाम” इति ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २६ ॥

ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत् किं पुनः साध्यत इत्यत आह । “स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थितं वेदस्य नित्यत्वं” इति । नह्यनित्याज्जगदुत्पत्तमर्हति तस्याप्युत्पत्तिमन्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मान्नित्यो वेदो जगदुत्पत्तिहेतुत्वात्, ईश्वरवदिति सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढीकृतम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

समाननामरूपत्वाच्चाष्टत्तावप्यविरोधो

दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

शङ्कापदोत्तरत्वात् सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति “अथापि स्यात्” इति । अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि मन्थननित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाध्येतपरम्यराविच्छेदे वेदस्य नित्यत्वं स्यात् । निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलयेऽत्यन्तमतस्याप्यस्योत्पादेऽभिधानाभिधेयात्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः सम्बन्धः स्यात् । अध्यापकाध्येतसन्तानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । न च जीवास्तद्दासनावासिताः सन्तीति वाच्यम् । अन्तःकरणाद्युपाधिकल्पिता हि ते तद्विच्छेदे न स्यातुमर्हन्ति । न च ब्रह्मणस्तद्दासना, तस्य विद्यात्मनः शुद्ध-

स्वभावस्य तदयोगात् । ब्रह्मणश्च सृष्ट्यादावन्तःकरणाद-
यस्तादवच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्माविद्यावा-
सनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अपूर्वत्वात् । तस्माद्द्विरुद्भिमिदं
शब्दार्थसम्बन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेनेति । अभि-
धाटप्रद्वेषेनाध्यापकाध्येतारवुक्तौ । शब्दां निराकर्तुं सूत्रम-
वतारयति । “तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वात्” इति ।
यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणादयः समुदाचरदृत्तयः
सन्ति तथापि स्वकारणेऽनिर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण
शक्तिरूपेण कर्मविशेषकाविद्यावासनाभिः सहावतिष्ठन्त एव ।
तथा च स्मृतिः ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ इति ।

ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिताः, यथा कूर्मदेह-
त्रिलीनान्यङ्गानि ततो निःसरन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्तः
सृङ्गावानि मण्डुक्यरोराणि तद्दामनागमिततया घनघना-
घनामागावमेकसुहितानि पुनर्मण्डूकदेहभावमनुभूयन्ति ।
तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वममाननामरूपाण्युत्पद्यन्ते । एतदुक्तं
भवति । यद्यपीश्वरात्मभवः संसारमण्डलस्य, तथापीश्वरः
प्राणभृत्कर्माविद्यामहकारी तदनुरूपमेव सृजन्ति । न च
सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादिनामन्तरणैतदुपपद्यते, इति सर्गप्रल-
याभ्युपगमेऽपि संसारानादिता न विरुध्यत इति । तदिदमु-
क्तम् “उपपद्यते, चाप्युपलभ्यते च” आगमत इति । स्यादेतत् ।
भवत्वनादिता संसारस्य, तथापि महाप्रलयान्तरिते कुतः
स्वरथं वेदानामित्यत आह । “अनादौ च संसारे यथा
स्वापप्रबोधयोः” इति । यद्यपि प्राणमात्रावशेषतातन्निःशेषते
सुषुप्तप्रलयावस्थायोर्विशेषः, तथापि कर्मविशेषसंस्कार-

महितलयलक्षणाविद्यावशेषतासाम्येन स्वापप्रत्ययावस्थयोर-
भेद इति द्रष्टव्यम् । ननु नापर्यायेषु सर्वेषां सुषुप्तावस्था,
केषाञ्चित्तदा प्रबोधत् तेष्यश्च सुप्तोत्थितानां ग्रहणसम्भ-
वात् प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन
सत्यां वासनायां स्मरणोपपत्तेः शब्दार्थसम्बन्धवेदव्यवहारानु-
च्छेदो युज्यते । महाप्रलयस्त्वपर्यायेण प्राणभस्माववर्ती प्राय-
णकालविप्रकर्षो च तत्र संस्कारमात्रोच्छेदहेतुः स्तः, इति
कुतः सुषुप्तव्यपृष्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति
चादयति । “स्वादित् स्वापः” इति । परिहरति । “नैष
दोषः । सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनि” इति । अयमभिसन्धिः । न
तावत्प्रायणकालविप्रकर्षो मवंसंस्कारोच्छेदको, पूर्वाभ्यस्त-
स्मृत्यनुसन्धानाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः । मनुज-
जन्मवासनानां चानेकजात्यन्तरमहस्रव्यवहितानां पुनर्मनुष्य-
जातिसंवर्तकेन कर्मणाऽभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात् । तस्मान्निकृ-
ष्टधियामपि यत्र सत्यपि प्रायणकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासना-
नुवृत्तिः, तत्र केव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवैराग्यै-
श्वर्यातिशयसम्पन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां महाधियाम् ।
यथा वा आ च मनुष्येभ्य आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनु-
भूयते निकर्षः । एवमा मनुष्येभ्य एवा च भगवतो हिरण्य-
गर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि सम्भाव्यते । तथा च तदभि-
वदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यमप्रत्यूहमश्रुवते । एवं चात्र
भवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुग्रहीतानामुपपद्यते
कल्पान्तरसम्बन्धिनिखिलव्यवहारानुसन्धानमिति । सुगम-
मन्यत् । स्वादित् । अस्तु कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानं
तेषामस्मात् तु सृष्टावन्य एव वेदाः, अन्य एव तेषामर्थाः, अन्य
एव वर्षात्रयमाः । धर्मज्ञानर्थोऽर्थाधर्मात् । अनर्थश्चेत्तितो-

ऽर्थज्ञानीषितोऽपूर्वत्वात् सर्गस्य । तस्मात्कृतमत्र कस्या-
न्तरव्यवहारानुसन्धानेन, अकिञ्चित्करत्वात् । तथा च पूर्व-
व्यवहारोच्छेदाच्छब्दार्थसम्बन्धश्च वेदज्ञानित्यौ प्रसज्या-
तामित्यत आह । “प्राणिनां च सुखप्राप्तये” इति । यथा-
वस्तुस्वभावमामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभावसामर्थ्य-
मन्यथयितुमर्हति । नहि जातु सुखं तस्मै न जिहास्यते,
दुःखं चोपादिष्यते । न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्याविप-
र्ययो भवति, नहि सृत्पिण्डात् पटः, घटश्च तन्तुभ्यो
जायते । तथा सति वस्तुसामर्थ्यनियमाभावात् सर्व-
स्माद्भवेदिति पिपासुरपि दहनमाहृत्य पिपामामुपगमयेत्,
ग्रीतार्ता वा तोयमाहृत्य शीतार्तामिति । तेन सृष्ट्यन्त-
रेऽपि ब्रह्माहत्यादिरनर्थहेतुरेवार्थहेतुश्च यागादिरित्यानुपूर्व्यं
सिद्धम् ।

एवं च य एव वेदा अग्निन् कल्पे त एव कल्पन्तरे त एव
चेपामर्थास्त एव च वर्षाश्रमाः । दृष्टमाधर्म्यसत्त्वे तद्द्वैध-
स्य कल्पनमनुमानागमविरुद्धम् ।

आगमाद्येह भूयान्मो भाष्यकारेण दर्शिताः ।

युतिस्मृतिपुराणाभ्यास्तदन्तर्कोपोऽन्तर्गा भवत् ।

तस्मात् सुष्ठुक्तं “ममाननामरूपत्वाच्चासृजाऽपि” अविरोध
इति । ‘अग्निर्वा अकामयत’ इति भाविनीं वृत्तिमात्रित्य
यजमान एवाग्निरुच्यते । न ह्यग्नेर्देवतान्तरमग्निरस्ति ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते किं
सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां किंवा कासुचिदेव
केषाञ्चित् । यद्यविशेषेण सर्वासु, ततो मध्वादिविद्यास्व-

सम्भवः । “कथमसौ वाऽऽदित्यो देवमध्वयत्र हि मनुष्या
 आदित्यं मध्वध्यासनीपासीरन्” । उपास्योपासकभावो
 हि भेदाधिष्ठानो न स्वात्मन्यादित्यस्य देवतायाः सम्भवति ।
 न चादित्यान्तरमस्ति । प्राचामादित्यानामस्मिन् कल्पे क्षीणा-
 धिकारत्वात् । “पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादौ-
 न्युपक्रम्य” इति । अयमर्थः । असौ वा आदित्यो देवम-
 ध्विति देवानां मोदनान्मध्विव मधु । भ्रामरमधुमारूप्यमा-
 हास्य श्रुतिः । ‘तस्य मधुनो योरिव तिरस्त्रिनवशः । अन्त-
 रित्त मध्वपूपः’ । आदित्यस्य हि मधुनोऽपूपः पटलमन्त-
 रित्तमाकाशं तत्रावस्थानात् । यानि च सोमाज्यपयःप्रभु-
 तान्यग्नी ह्वयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निस्वलिङ्गैरुत्पन्न-
 पाकान्यग्नीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलसृङ्गन्त्वमधुपेर्नीयन्ते ।
 यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमान-
 यन्त्यवसृङ्गन्वा भ्रमराः पर्यागममवेताश्रमरणादिभिर्हृ-
 त्वं देवाँर्हितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्य तत्रिष्यन्नमकरन्दमा-
 दित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीनरश्मिनाडौभिरानयन्ति,
 तदसृतं वनव उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनो दक्षि-
 णाभिः रश्मिनाडौभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्य
 आहृत्याग्नी हुतं सोमादि पूर्ववदसृतभावमापन्नं यजुर्वेद-
 मन्वभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतदसृतं रुद्र
 उपजीवन्ति । तथास्यादित्यमधुनः प्रतीचीभो रश्मिना-
 डौभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नी
 हुतं सोमादि पूर्ववदसृतभावमापन्नं साममन्वस्तोत्रभ्रमरा
 आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदसृतमादित्या उपजीवन्ति ।
 अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभिः रश्मिनाडौभि-
 रथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नी हुतं सोमादि

पूर्ववदसृतभावमापन्नमथर्वाङ्गिरसमन्त्रभ्रमराः, तथाश्वमेधवा-
चःस्तोमकर्मकुसुमादितिहासपुराणमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्ड-
लमानयन्ति । अश्वमेधे वाचःस्तोमं च पारिप्लवं शंसन्तीति
श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यास्त प्रयोगः । तदसृतं
मरुत उपजीवन्ति । अथास्य या आदित्यमधुन ऊर्ध्वा
रश्मिनाद्यो गोप्यास्ताभिरूपामनन्ममराः प्रणवकुसुमादाङ्ग-
त्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदसृतमुपजीवन्ति साध्याः । ता
एता आदित्यव्यपाश्रयाः पञ्च रोहितादयो रश्मिनाद्य ऋगा-
दिमन्त्रहाः क्रमैर्णापदिश्येति योजना । एतदेवासृतं दृष्टोप-
लभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्योगस्तोजइन्द्रियमाकल्पयित्वात्रा-
द्यान्यसृतं तदुपलभ्यादित्ये तृप्यन्ति । तेन खल्वसृतेन
देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधतादित्यो मधु । एतदुक्तं
भवति । न केवलमुपास्योपासकभाव एकस्मिन् विरुध्यते,
अपि तु ज्ञातज्ञेयभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चेति । “तथाग्निः
पादः” इति । अधिदेवतं खल्व्वाकाशं ब्रह्मदृष्टिविधानाथे-
मुक्तम् । आकाशस्य हि सर्वगतत्वं रूपादिहीनत्वं च ब्रह्मणा
मारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चत्वारः पादाः अग्न्या-
दयोऽग्निः पाद इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा
न गवा विद्युज्यन्ते, एवमग्न्यादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतनेत्या-
काशस्य पादास्तदेवमाकाशस्य चतुष्पदा ब्रह्मदृष्टि विधाय
स्वरूपेण वायुं सर्वगुणकमुपास्यं विधातुं महीकरोति ।
“वायुर्वाव सर्वगः” तथा स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्मदृष्टोपास्यं
विधातुं महीकरोति । “आदित्यो ब्रह्मत्यादृशः” उपदेशः ।
अतिरोहितार्थमन्यत् । यद्युच्येत नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षीणां
सर्वासु ब्रह्मविद्यास्त्राधिकारः किन्तु यथासभवमिति ।
तदेदमुपतिष्ठते ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२॥

लौकिकी ह्यादिद्यादिशब्दप्रयागप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु
दृष्टौ न चैतेषामस्ति चैतस्य, न ह्येतेषु देवदत्तादिवत्तद-
नुरूपा दृश्यन्ते चेष्टाः । “स्यादेतन्मन्त्रार्थवादेतिहामपुराण-
लौकेभ्यः” इति तत्र जगत्स्य ते दक्षिणमिन्द्रहस्तमिति च,
काशिरिन्द्र इदिति च । काशिर्मुष्टिः । तथा ‘अनुविघ्नीवो वयो-
दरः सुवाङ्मरुतो मटे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते’ इति
विग्रहवत्स्यं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति । तथा
हविर्भोजनं देवताया दग्धयन्ति । अहीन्द्र पित्र च प्रस्थित-
स्येत्यादयः । तथेशानाम् । ‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या
इन्द्रो अपामिन्द्र इत्यवतानाम् । इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्म-
धिराणामिन्द्रः क्षेम योगे हव्य इन्द्रः’ इति । तथा ‘ईशानमस्य
जगतः स्वदृशमोशानमिन्द्र तस्यप’ इति । यथा वरिवसि-
तारं प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दग्धयति
‘आहुतिभिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति तन्मे प्रीता इपमृजं
च यच्छन्ति’ इति । तत्र एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्प-
यति’ इति च । धर्मशास्त्रकारा अप्याहुः ।

ते तस्मास्तर्पयन्त्ये नं सर्वकामफलं शुभैः । इति ।

पुराणवचामि च भूर्यामि देवताविग्रहादिपञ्चकप्रपञ्चमा-
चक्षते । लौकिका अपि देवताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोप-
चरन्ति च । तथाहि । यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं
पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च देवता हवि-
र्भुङ्क्त इति । तथेशनामिमामाहुः । देवधामो देवक्षेत्रमिति ।
तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः । प्रसन्नोऽस्य
पशुपतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमर्जन
सम्भमिति । तदेतत् पूर्वपक्षी दूषयति । “नत्युच्यते । नहि

तात्त्विको नाम" इति । न खलु प्रत्यक्षादित्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किन्तु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रसिद्धिः सत्यतामश्रुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावन्मूलाभावाद्भि-
 ष्यते । न चात्र विग्रहादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतममस्ति प्रमा-
 णम् । न चेतिहासादिमूलं भवितुमर्हति तस्यापि पौरुषेय-
 त्वं न प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात् । प्रत्यक्षादीनां चात्वाभावादित्याह ।
 "इतिहासपुराणमपि" इति । ननुक्तं मन्वार्थवादेभ्यो विग्र-
 हादिपञ्चकप्रसिद्धिरित्यत आह । "अर्थवादा अपि" इति ।
 विध्युद्देशेनैकवाक्यतामापाद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्रा-
 शस्यलक्षणापरा न स्वार्थं प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । यत्परः
 शब्दः स शब्दार्थ इति हि शाब्दन्यायविदः प्रमाणान्तरेण
 तु यत्र स्वार्थाऽपि समर्थ्येते यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम् । तत्र
 प्रमाणान्तरवशात्सोऽभ्युपेयते न तु शब्दमामर्थ्यात् । यत्र तु
 न प्रमाणान्तरमस्ति यथा विग्रहादिपञ्चके सोऽर्थः शब्दादे-
 वावगन्तव्यः । अतत्परश्च शब्दो न तदवगमयितुमनमिति
 तदवगमायास्य तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम् । न चैवं वाक्य-
 मुभयपरं भवति, इति, वाक्यं भिद्येत । न च मन्वत्त्वे कवा-
 क्यत्वं वाक्यभेदो युज्यते । तस्मान्प्रमाणान्तरानधिगतविग्रहा-
 दिमत्ताऽन्यपराच्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः ।
 मन्वाश्च व्रीह्यादिवच्छ्रुत्यादिभिस्तत्र तत्र विनियुज्यमानाः
 प्रमाणभाषाननपरेगिन कथमुपयुज्यन्तां तेषु तेषु कर्मस्व-
 ल्यपेक्षायां दृष्टे प्रकारे सम्भवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च
 प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरणं, स्मृत्वा चानुतिष्ठन्धनुष्ठातारः
 पदार्थान् । शीत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोग-
 समवेतार्थस्मरणानुपपत्त्याणां मन्वाणां नानधिगते विग्रहादा-
 वपि तात्पर्यं युज्यत इति न तेभ्योऽपि तस्माद्भिः । तस्माद्भिः

ताविग्रहवत्तादिभावषाहकप्रमाणाभावात् प्राप्ता षष्ठप्रमाण
गोचरतास्येति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

“तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति” इत्यादि “भूतधातोरादित्या-
दिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते” इत्यस्तमतिरोहितार्थम् । “मन्वा-
र्थवाटादिव्यवहारात्” इति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराण-
धर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्वादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्तस्य
दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते । “यदप्युक्तम्” इति ।
एकदेशिमतेन तावत्परिहरति । “अत्र ब्रूमः” इति । तदंतत
पूर्वपक्षिणमुत्थाप्य दूषयति । “अत्राह” पूर्वपक्षी । शाब्दो
स्वत्वियं गतिः । यत्तात्पर्याधीनवृत्तित्वं नाम नष्टान्यपरः
शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति । नहि श्वित्रिनिर्णयनपरं
श्वेतो धावतीति वाक्यम्, इतः सारमेयवद्गमनं गमयितुमर्हति ।
न च नञ्वति महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थी विधिरूपः शक्यो-
ऽवगन्तुम् । न च प्रत्ययमात्राक्तोऽप्यर्थोऽस्य भवति, तत्प्रत्य-
यस्य भ्रान्तित्वात् । न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः । नष्टु-
टकाहरणार्थिना घटदर्शनायोन्मीलितं चक्षुर्घटपटौ वा पटं
केवलं नोपलभते । तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परम-
सिद्धान्तवाद्याह । “अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः” इति ।
अयमभिसम्भिः । लोके विशिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयु-
क्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रस्मरणे पर्यवस्यन्ति । नहि
स्वार्थस्मरणमात्राय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः । वाक्यार्थं
तु दृश्यते । न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्या-
ययितुमीशते इति स्वार्थस्मरणं वाक्यार्थमित्येऽवान्तरव्या-

पारः कल्पितः पदानाम् । न च यदर्थं यत् तत् तेन विन
पर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधानेन पर्यवसानं पदानाम्
न च नञ्त्वति वाक्ये विधानपर्यवसानम् । तथा सति नञ्
पदमनर्थकं स्यात् । यथाङ्गः ।

साध्याद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् ।

वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥

वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रहृत्तौ नाम्नीयकम् ।

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् । इति ।

सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्या-
न्तरेण सम्बन्धस्तत्र लोकानुसारतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धा-
यामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्यवसित-
वृत्तिनः पश्चात् कुतश्चिद्देशतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वय-
कल्पते । यथा 'वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भाग-
धेयेनोपधावति स एवेनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमाल-
नेत' इत्यत्र । इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्या-
यशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतामनेष्वत्ततो भूतार्थं तत्रप-
र्यवसितार्थवादा विध्युद्देशेन नैकवाक्यतामगमिष्यत् । तत्
स्वाध्यायविधिवशात् कैमर्थ्याकाङ्क्षायां वृत्तान्तादिगोचराः
सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्यं लक्षयन्ति, न पुनरवि-
वक्षितस्वार्था एव तत्र लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणेव न
भवेत् । अभिधेयाविनाभावस्य तद्दीजस्याभावात् । अत
एव गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसम्बन्धमेव तीरं लक्ष-
यति न तु समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः, स्वार्थप्रत्यासन्नभावात् ।
न चैतत्पूर्वं स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणा-
न्तरविह्वलार्था अर्थवादा दृश्यन्ते, यथादित्यो वै यूषो यज-
मानः प्रस्तर इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणान्तरविरोधः

यथा च स्तुत्यर्थता तदुभयसिद्धयर्थं गुणवादस्त्विति च तस्मि-
 चिरिति चास्तुत्रयर्थमिति । तस्माच्च सोऽर्थोऽर्थवादानां
 प्रमाणान्तरविरुद्धत्वात् गुणवादेन प्राशस्त्यस्य चोच्येति लक्षित-
 लक्षणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तात्र प्रमाणान्तरादि-
 वार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति । इयोः परस्परानपेक्षयोः
 प्रत्यक्षानुमानयोरिवैककार्थे प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवाद-
 कत्वं, प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमव-
 गच्छति न तथास्मायतस्तत्र व्युत्पत्त्याद्यपेक्षत्वात्, न तु प्रमा-
 णापेक्षया, इयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । नन्वेवं मानान्त-
 रविरोधेऽपि कस्मान्नुपवादी भवति यावता शब्दविरोधे माना-
 न्तरमेव कस्मान्न बाध्यते । वेदान्तैरिवाहैतविषयैः प्रत्यक्षा-
 दयः प्रपञ्चगोचराः कस्माद्द्वार्थवादवहेदान्ता अपि गुणवादेन न
 नीयन्ते । अत्राच्यते । लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः
 शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यं तच्च । यथैकस्मिन् वाक्ये पदानां
 पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यं तो विषयः । एवं वाक्य-
 द्वयैकवाक्यतायामपि यथेयं देवदत्तीया गौः कृतव्येत्येकं
 वाक्यमेषा बहुचरीत्यपरं, तदस्य बहुचरीरत्वप्रतिपादनं
 द्वारम् । तात्पर्यं तु कृतव्येति वाक्यान्तरार्थं । तत्र यद्वा-
 रतस्तत्प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते । यथा विषं भक्ष-
 येति वाक्यं माऽस्य गृहे भुङ्क्षेति वाक्यान्तरार्थपरं सत् ।
 यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पीरुषेयमप्रमाणमेव
 भवति । वेदान्तास्तु पीरुषेयपर्यालोचनया निरस्तसमस्तमे-
 दप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा अपीरुषेयतया स्वतःसिद्धतास्त्व-
 कप्रमाणभावाः सन्तस्तास्त्विकप्रमाणाभावात् प्रत्यक्षादीनि
 प्रत्याध्य सांख्यवहारिके तस्मिन् व्यवस्थापयन्ति । न चादित्यो
 वै यूप इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु

यूपस्तुतिपरम् । तस्मान्प्रमाणात्तरविरोधे हारीभूतो विषयो
गुणवादेन नीयते, यत्र तु प्रमाणात्तरं विरोधकं नास्ति
यथा देवताविग्रहादौ तत्र हारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न
शक्य इत्युक्तम् । न च गुणवादेन नेतुं, की हि मुख्ये सम्भवति
गौणमाश्रयेदतिप्रसङ्गात् । तथा मन्थनधिगतविग्रहादि
प्रतिपादयद् वाक्यं भिद्येतेति चेत् । अथा । भिन्नमेवैतद्वाक्यं,
तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेत् । न । हारतोऽपि तदवगतौ
तात्पर्यान्तरकल्पनाया अयोगात् । न च यत्र यस्य न
तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यं, तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं
विशेषणैश्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्, विशेष-
णाविषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्परान्य-
यत्वम् । आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं
विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः । तस्माद्विशिष्टप्रत्ययान्तरभ्योऽपि
पदभ्यो विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषय-
त्वं नानिच्छताम्भ्युपेयानि यथा, तथान्यपरंभ्योऽप्यर्थवाद-
वाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना अस्मिन् प्रमाणात्त-
रविरोधे न युक्तास्त्यक्तं, नहि मुख्यार्थसम्भवे गुणवादो युज्यते ।
न च भूतार्थमप्यपीरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्वार्थं येन
मानान्तरासम्भवे भवेत्प्रमाणमित्युक्तम् । स्यादेतत् । तात्प-
र्यैक्येऽपि यदि वाक्यभेदः कथं तद्वर्धेकत्वादेकं वाक्यम् ।
न । तत्र तत्र यथास्त्वं तत्तत्पदार्थविशिष्टैकपदार्थप्रतीति-
पर्यवसानसम्भवात् । स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ
एकः क्वचिद् हारभूतः क्वचिद् हारीत्येतावान् विशेषः ।
नन्वेवं सत्योदनं भुक्त्वा यामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेद-
प्रसङ्गः । अन्यो हि संसर्गं सोदनं भुङ्कति, अन्यस्तु यामं
गच्छतीति । न । एकत्र प्रतीतेरपर्यवसानात् भुङ्कति हि

समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चेयं प्रती-
तिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरं पर्यवस्यति । तस्माद्या-
वति पदमसूहे पदाहिताः पदार्थस्मृतयः पर्यवस्यन्ति ताव-
देकं वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैताः पर्यवस्यन्ति, विनेव
विधिवाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतिः । न च हाभ्यां हाभ्यां पदाभ्यां
विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पञ्चपदवति वाक्ये एकस्मि-
न्नानात्वमसङ्गः । नानात्वे ऽपि विशेषणानां विशिष्यस्यै कत्वात्,
तस्य च सकृच्छ्रुतस्य प्रधानभूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेना-
वर्त्तनायोगात् । प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव । तस्माद्विधिवाक्या-
दर्थवादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरैव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावसि-
तव्यापारयोः पद्यात् कृताश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति
सिद्धम् । “अपि च विधिभिर्वेन्द्रादिदेवत्वानि” इति : देवता-
मृद्दिश्य हविरवसृश्य च तादृषयस्त्वत्त्व्याग इति यागशरीरम् ।
न च चेनस्यनालिखिता देवतोद्देष्टुं शक्या । न च स्वरूपपर-
हिता चेतसि शक्यते आलिखितमिति यागविधिनैव तद्रूपा-
पेक्षणा यादृशमन्यपरंभ्योऽपि मन्त्रार्थवादभक्तद्रूपमवगतं
तदभ्युपेयते । रूपान्तरकल्पनायां मानाभावात् । मन्त्रार्थ-
वादयोरन्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रमङ्गाच्च । यथा हि 'ब्राह्म्यो ब्राह्म्यस्ती-
मेन यजेत' इति ब्राह्म्यस्वरूपापेक्षायां यस्य पिता पितामहो
वा सोमं न पिबेत् स ब्राह्म्य इति सिद्धवद् ब्राह्म्यस्वरूपमव-
गतं ब्राह्म्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्द्विधिप्रमाणकं भवति, यथा
वा स्वर्गस्य रूपमलौकिकं स्वर्गकामो यजेतीति विधिनापेक्षितं
मन्त्रार्थवादतोऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा तैवतारूप-
मपि । ननुद्देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपमत्वामपि,
देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यते इति समारो-
पितमेव रूपं देवतायाः मन्त्रार्थवादैरुच्यते । सत्त्वं रूपज्ञान-

मपेक्षते । तच्चान्यतोऽमन्त्रवाक्यमन्त्रार्थवादेभ्य एव, तस्य तु रूपस्यासति बाधकेऽनुभवारूढं तथाभावं परित्यज्यान्वया-
 त्वमननुभूयमानमसाम्प्रतं कल्पयितुम् । तस्माद्द्विष्यपेक्षित-
 मन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धान्पनिधोयमानं विधि-
 प्रमाणक्रमेवेति युक्तम् । स्यादेतत् । विष्यपेक्षायामन्यपरा-
 टपि वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षैव तु नास्ति,
 शब्दरूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तर्गवेशत्वादिद्यत
 आह । “न च शब्दमात्रम्” इति । न केवलं मन्त्रार्थवादतो
 विग्रहाटिमिडिगरपि त्वितिहामपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थ-
 वाटमूलेभ्यो वा प्रत्यजाटिमूलेभ्यो वित्याह । “इतिहाम”
 इति । “स्त्वित्यर्थे” । युज्यते । निगदव्याख्यानमन्यत् । तदेवं
 मन्त्रार्थवादाटिमिडे देवताविग्रहाटौ गुर्वादिपूजावहेवतापू-
 जात्मको यागो देवताप्रमाटाटिहारेण सफलोऽवकल्पते अचे-
 तनस्य तु पूजामप्रतिपाद्यमानस्य तदनुपपत्तिः । न चैवं
 यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावाद्देवतातः फलोत्पादे याग-
 भावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं यागस्य च तां प्रति तत्फलान्शं
 प्रति श्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया एव हि फल-
 वत्या यागलक्षणस्वकरणावान्तरव्यापारत्वाद् देवताभोजन-
 प्रमाटाटौनां कृपिकर्मण इव तन्नटवान्तरव्यापारस्य मस्याधि-
 गमसाधनत्वम् । आग्नेयाटौनामिवोत्पत्तिपरमापूर्वावान्तर-
 व्यापाराणां भवन्मते स्वर्गसाधनत्वम् । तस्मात् कर्मणोऽपूर्वा-
 वान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रमाटावान्तरव्यापारस्य वा फलव-
 त्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानम्, न तु देवताया
 विग्रहाटिमत्याः प्राधान्यमिति न धर्ममीमांसायाः सूत्रमपि
 वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वं देवताश्रुतिरिति विरु-
 ध्यते । तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकारः ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्

सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अवान्तरसङ्गतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह । “यथा मनु-
ष्याधिकार” इति । शङ्खाबीजमाह । “तत्र” इति । निर्मृष्ट-
ानखिलदुःखानुपदं शाश्वतिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्या-
श्रिता नास्ति, येनार्थिताया अभावाच्छुद्धो नाधिक्रियेत ।
नाप्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः । द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं
चागन्तुकं च । तत्र द्विजातीनामिव शुद्राणां श्रवणा-
दिमामर्थ्यं निजमप्रतिहतम् । अध्ययनाधानाभावादाग-
न्तुकमामर्थ्याभावं मत्वनधिकार इति चेत्, हन्ताधानाभावे
मत्वन्यभावादाग्निमार्थ्ये कर्मणि सा भृदधिकारः, न च
ब्रह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमित्यनाहिताग्नयो
नाधिक्रियन्ते । न चाध्ययनाभावात्तत्साधनायामनधिकारो
ब्रह्मविद्यायामिति साम्प्रतम् । यतो युक्तं यदाहवनीये जुहो-
त्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानान्तद्रूपस्यालौकिक-
तयानारभ्याधीतवाक्यविहितः साधनादन्यतोऽनेधिगमादाधा-
नस्य च द्विजातिमस्त्वान्यतया विधानात् । तस्माद्ध्योऽग्निरलौ-
किको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिमार्थ्ये कर्मणि शूद्रस्या-
धिकार इति । न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति
साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । अध्ययननियम इति चेत् । न ।
विकम्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुरुषार्थं वा नियम्यत,
यथा धनार्जने प्रतिग्रहादि । क्रत्वर्थे वा, यथा व्रीहीनव-
न्मोत्यवधातः । न तावत् क्रत्वर्थे । नहि स्वाध्यायोऽध्वे-
तस्य इति कश्चित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं
प्रकृत्य व्रीहीनवहन्तीति । न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिच-

रितं क्रतुसम्बन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्रतुना सम्बध्येताध्ययनं नहि यथा जुह्वाद्यव्यभिचरितक्रतु-
सम्बद्धमेवं स्वाध्याय इति । तस्मान्नेष क्रत्वर्थे नियमो नापि पुरुषार्थः । पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थी भवति, यथा फलं तदुपायो वा । तदुपायेऽपि हि विधितः प्राक् सामान्य-
रूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिवन्धनैव । इतिकर्तव्यतासु तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव । नह्यनधि-
गतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटते । तस्माद्द्विध्यधीनप्रवृत्ति-
तयाऽङ्गानां क्रत्वर्थता । क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधिं पराभृगतिं विप्रथिणम् । तेनाप्येतं विषयोक्रियत इति क्रत्वर्थः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग्-
विधेः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तियेन पुरुषार्थः स्यात् । यदि चाध्ययनेनैवाश्रयविधिरूपं नियम्येत ततो मानान्तरविरोधः । तदुपस्थ विनाप्यध्ययनेन पुस्तकादिपाठेनाप्याधिगमात् । तस्मा-
त्पुणं भाव्ये मिति वदध्ययनादेव फलं कर्तव्यम् । तथा चाध्ययनविधेरनियामकत्वाच्चूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादि-
पाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिकृतः । सा भूदाऽध्ययनाभावात्कथं ब्रह्मविद्यायामधिकारः संवर्गवि-
द्यायां तु भविष्यति । अहंकारे त्वाण्ड इति शूद्रं सम्बोध्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चेप शूद्रगण्डः कदाचिदवयवव्युत्पत्त्या-
ऽशूद्रे वर्णनीयः । अवयवप्रसिद्धितः भूदायप्रसिद्धं रनप-
न्नतया वर्णनीयस्वात् । तस्माद्यथाऽनधीयानश्चेष्टौ निषाद-
स्यपतरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्या-
धिकारो भविष्यतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्र-
स्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादिति । अयमभिमान्धः । यद्यपि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिने किञ्चित्फलवत्कर्मा-

रभ्यान्नातः, नाप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धपदार्थगतः, नहि
 लुहादिवत्स्वाध्यायोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धस्तथापि स्वाध्या-
 यस्याध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमयन्
 किं पिण्डपिण्डयज्ञवत् स्वर्गं वा सुवर्षं भार्ग्यमिति वदार्थ-
 वादिकं वा फलं कल्पयित्वा विनियोगभङ्गेन स्वाध्यायेना-
 धोयीतेत्येवमर्थः कल्पतां, किंवा परम्परयाऽप्यन्यतोऽपेक्षि-
 तमधिगम्य निर्दोषोत्विति विषये, न दृष्टद्वारेण परम्परया-
 ऽप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलभ्ये च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ
 च सम्भवन्त्यां श्रुतिविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्ट-
 फलकल्पनोचिता । दृष्टञ्च स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारस्तेन हि
 पुरुषेण सम्प्राप्यते प्राप्तञ्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदय-
 निःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादीं दृष्ट-
 द्वारेण परम्परयाप्यस्यपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्त्य-
 साक्षाद्धारणादेव विनियोगभङ्गेन फलं कल्पते । यदा चाध्यय-
 नसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानो-
 ऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं तदा यस्याध्ययनं
 तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्व-
 यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामवेत्यु-
 पनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठितस्वाध्या-
 यजन्योऽर्थावबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीय-
 सामर्थ्याभावाच्च शूद्रो ब्रह्मविद्यायामधिकृत इति सिद्धम् ।
 “यज्ञेऽनवकृतः” इति यज्ञयज्ञस्यमुपलक्षणार्थम् । विद्याया-
 मनवकृत इत्यपि दृष्टव्यम् । सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वक-
 त्वाच्चायस्य चोभयत्र साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते ।
 “यत् पुनः संवर्गविद्यायाम्” इति । दूषयति । “न तस्मिन्नम्” ।
 कुतः । “न्यायाभावात्” । न तावच्छूद्रः संवर्गविद्यायां

माचाञ्चोद्यते । यथैतया निषादस्यपतिं याजयेदिति निषा-
दस्यपतिः किन्त्वर्थवादगतोऽयं शूद्रशब्दः स चान्यतः सिद्ध-
मर्थमवद्योतयति न तु प्रापयतीत्यखरमीमांसकाः । अस्माकं
त्वन्यपरादपि वाक्यादसति बाधके प्रमाशान्तरैणार्थोऽवगम्य-
मानो विधिना चापेक्षितः स्वीक्रियत एव । न्यायशास्त्रि-
त्रयं उक्तो बाधकः । न च विध्यपेक्षाऽस्ति, द्विजात्यधिकार-
प्रतिलम्बेन विधेः पर्यवसानात् । विध्युद्देशगतत्वे त्वयं
न्यायोऽपोद्यते वचनबलान्निषादस्यपतिवन्न त्वेष विध्युद्देश-
गत इत्युक्तम् । तस्माच्चार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारमिद्विगिति
भावः । अपि च किमर्थवादबलाद्विद्यामात्रेऽधिकारः
शूद्रस्य कल्पतां संवर्गविद्यायां वा । न तावद्विद्यामात्र
इत्याह । “कामं चायम्” इति । नहि संवर्गविद्यायामर्थवादः
श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि
संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत आह । “अर्थवाद-
स्यत्वात्” इति । तत्किमेतच्छूद्रपदं प्रसक्तगीतं, न चैतद्युक्तं,
तुल्यं हि साम्प्रदायिकमित्यत आह । “शक्यते चायं शूद्र-
शब्दः” इति । एवं किलात्रोपाख्यायते । जानश्रुतिः प्रिया-
यणा बहुदायी शहादेयी बहुपाक्वः प्रियातिथिर्बभूव । स
च तेषु तेषु ग्रामनगरशृङ्गाटकेषु विविधानामन्नपानानां पूर्णा-
नतिथिभ्यः श्रावसथान् कारयामास । सर्वेते एतैस्त्वाव-
मथेषु ममान्नपानमर्थिन उपयोक्ष्यन्त इति । अथास्य राज्ञो
दानशौण्डस्य गुणगरिमसन्तोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूप-
मास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये दोषा हर्म्यतलस्य-
स्योपरि मालामावध्याजग्म, स्तो घामयेसरं हंसं सम्बोध्य
पृष्ठतो व्रजन्न कतमो हंसः साङ्गतमभ्युवाच । भञ्जाच्च भञ्जाच्च
जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य द्युनिशं द्युलोक आयतं ज्योति-

स्तस्मात्प्रमाहीर्षतस्त्वा धाञ्चौदिति । तमेवमुक्तवन्तमयगामी
हंसः प्रत्युवाच । कं वरमेनमेतन्नन्तं सयुस्वानमिव रैक-
मात्य । अयमर्थः । वर इति सोपहासमवरमाह । अथवा
वरो वराकोऽयं जानश्रुतिः । कमिव्याक्षेपे, यस्मादयं वराक-
स्तस्मात्कमेनं किञ्चूतमेतन्नन्तं प्राणिमात्रं रैकमिव सयुस्वा-
नमात्य । युग्वा मन्वी श्वटी तथा सह वर्तत इति सयुग्वा
रैकस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्य । रैकस्य हि
ज्योतिरसद्धानं त्वं तस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवतः
पुण्यज्ञानमम्यवस्य रैकस्य ब्रह्मविदो धर्मे त्रैलोक्योदरवर्ति-
प्राणभृन्मात्रधर्मोऽन्तर्भवति न पुनारैकधर्मकक्षां कस्यचिद्धर्मो-
ऽवगाहत इति । अथैष हंमवचनादान्नोऽयन्निर्गुणमुक्त-
धर्माकाशां च रैकस्योपश्रुत्य विपश्यमानमो जानश्रुतिः कितव
इवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःश्वसन्नृहेलं कथमपि
निश्रीयमतिवाहयाम्बभूव । ततो निशान्तापिगनमनिभूत-
वन्दारुवन्दप्रारम्भश्रुतिमहस्रसंवलितं मङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य
तल्पतलस्य एव राजैकपदे यन्तारमाह्वयादिदेश, रैका-
ह्वयं ब्रह्मविदमेकरतिं सयुस्वानमतिविविक्तेषु तेषु वेषु विपि-
ननगनिकुष्मन्दीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्रयत्नतोऽस्मभ्यमा-
चक्षेति । स च तद्वान्विष्यन् क्वचिदतिविविक्ते देशे शकट-
स्याधस्तात् पामानं कण्ठयमानं ब्राह्मणायनमद्राञ्चीत् ।
दृष्ट्वा च रैकोऽयं भवितेति प्रतिभावानुपविश्य सविनयमप्रा-
ञ्चीत् त्वमसि हं भमवन् सयुग्वा रैक इति । तस्य च रैक
भावानुमतिं च तैस्त्रैरिङ्गितैर्गाहस्येच्छां धनायां चोक्तीय
यन्ता राज्ञे निवेदयामास । राजा तु तं निशस्य गवां
घटशतानि निष्कं च हारं चाश्वतररीरथं चादाय सत्वरं
रैकं प्रतिचक्रमे । गत्वा चाभ्यवाद ह्ये रैक गवां घटशता-

नीमानि निष्कञ्च हारिषायमश्वतरीरथ एतदादत्स्व, अन्
शाधि मां भगवन्निति । अथैवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च सस्य
चोवाच रैकः । अहं हारित्वा शूद्र तवैव सह गोभिर
स्त्विति । अहिति निपातः साटोपमामन्त्रणे । हारिष युक्त
इत्वा गन्त्री रथो हारित्वा गोभिः सह तवैवास्तु किमेत-
न्मात्रेण मम धनेनाक्रम्यवर्त्तितो गार्हस्थ्यस्य निर्वाहानुपयो-
गिनिति भावः । आहर त्वेति तु पाठोऽनर्थकतया च गोभिः
सहित्यत्र प्रतिसम्बन्धनुपादानेन चाचार्यैर्दृषितः । तदस्या-
माख्यायिकायां शक्यः शूद्रशब्देन जानश्रुती राजन्योऽप्यवयव-
व्युत्पत्त्या वक्तुं, स हि रैकः परोच्चतं चिख्यापयिषुरात्मनो
जानश्रुतः शूद्रेति श्रुचं सूचयामास । कथं पुनः शूद्रशब्देन
शुगुत्पन्ना सूचत इति । उच्यते, “तदा द्रवणात्” तद्भा-
वटे “शुचमभिदुद्राव” जानश्रुतिः । श्रुचं प्राप्तवानित्यर्थः ।
“शुचा वा” जानश्रुतिः “दुद्रवे” शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा
शुचा रैकं जानश्रुतिर्दुद्राव, गतवान् । तस्मात्तदा द्रवणादिति
तच्छब्देन शुचा जानश्रुतिर्वा रैको वा परामृश्यत इत्युक्तम् ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥३५॥

“इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यस्कारणं” प्रकरण-
निरूपणे क्रियमाणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते । चैत्र-
रथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निरूपयति । “उत्त-
रत्र संवर्गविद्या वाक्यशेषे” चैत्ररथेनाभिप्रतारिषा निश्चित-
क्षत्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याहाराजि-
ङ्गात् मन्दिन्क्षत्रियभावो जानश्रुतिः क्षत्रियो निश्चीयते ।
अथ ह शौनकाच्च कापेयमभिप्रतारिषश्च काक्षसीनिं सूदेन
परिविध्यमाशौ ब्रह्मचारी विभिन्न इति प्रसिद्धयाजकत्वेन
कापेयेनाभिप्रतारिषो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारिभिश्चया

चास्याशूद्रत्वमवगम्यते । नहि जातु ब्रह्मचारी शूद्राङ्गं
 भिष्यते । याजकेन च कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी ।
 क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात् । तस्माच्चैत्ररथिनामैकः
 क्षत्रपतिरजायतेति वचनात् । चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन
 याजकेन योगात् । “एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजय-
 क्षिति” छन्दोगानां हिरात्रे श्रूयते । तेन चित्ररथस्य याजकाः
 कापेयाः । एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नैव कापेयानां
 याज्यो भवति यदि चैत्ररथिः स्यात्, समानान्वयानां हि प्रायेण
 समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथित्वादभिप्रतारी
 काक्षसेनिः क्षत्रियः । तत्समभिव्याहाराच्च जानश्रुतिः
 क्षत्रियः सम्भाव्यते । इतश्च क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह “क्षत्र-
 प्रोषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च” । क्षत्रप्रोषणे चार्थसम्भवे च तादृशस्य
 वदान्यप्रष्टस्यैश्वर्यं प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति ।

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥३६॥

न केवलमुपनोताध्ययनविधिपरामर्शनं न शूद्रस्याधिकारः
 किन्तु तेषु तेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शान्
 शूद्रस्य तदभावाभिवधानाद्ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति । नन्व-
 उपनोतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते तान् हानुपनीयैवेति ।
 तथा शूद्रस्यानुपनोतस्यैवाधिकारी भविष्यतीत्यत आह ।
 “तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवापनयनप्राप्तिः” प्राप्तिसूत्रे-
 कत्वात् प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं तेषामेव तद्विधिष्यते ।
 तच्च द्विजातीनामिति द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अपि-
 क्रियन्ते न शूद्र इति ।

तदभावाभिधाने च प्रहृत्तेः ॥ ३७ ॥

सत्यकामो ह वै जाबालः प्रसीतपिष्टकः स्नां मातरं जवा-

लामपृच्छत् । अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्
ब्रवीतु भवती किङ्गोवोऽहमिति । साऽब्रवीत् । त्वज्जन-
कपरिचरणपरतया नाहमस्मासिषं यद्गोत्रं तवेति । स
त्वाचार्यं गौतममुपससाद । उपसद्योवाच, हे भगवन् ब्रह्म-
चर्यमुपेयां त्वयीति । स होवाच, नाविज्ञातगोत्र उपनी-
यत इति किङ्गोवोऽसीति । अद्योवाच सत्यकामो नाहं वेद
स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जवालामपृच्छं, सापि न वेदेति ।
तदुपश्रुत्याभ्यधाह्नीतमः । नाहिजन्मन आर्जवं युक्तमीदृशं
वचस्तं नास्मिन्न शूद्रत्वसम्भावनास्तीति त्वां द्विजातिजन्मा-
नमुपनेथ इत्युपनेतुमनुशासितुं च ज्वालानं गौतमः प्रवृत्तः ।
तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते । “न सत्यादगाः”
इति । न सत्यमतिक्रान्तवाननीति ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥३८॥

निगदस्यास्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहिताद्य-
मन्यत् ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

प्राणवज्ज्युतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं च भङ्क्ता वायुः पञ्च-
वृत्तिराध्यात्मिको वाङ्मयात् प्रतिपाद्यः । तथाहि, प्राणशब्दो
मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्ज्युष्ट्याशनी । अग्निश्च वायु-
परिणामः । वायुरेव हि वाङ्मो धूमज्योतिर्मलिलमंवनितः
पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्तनयिद्बृहस्पतिभावेन विव-
र्त्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सवायुकं प्रतीयते तथापि
सर्वशब्द आपेक्षिकोऽपि न स्वाभिधेयं जहाति किन्तु सद्बु-
चित्तवृत्तिर्भवति । प्राणवज्ज्युष्टी तु ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थ-
मेव त्यजतः । तस्मात् स्वार्थव्यागाहरं वृत्तिसङ्कोचः स्वार्थ-

लेशावस्थानात् । असृतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्व-
 कालिकं तदभावं ब्रूते, ज्योतिर्जीवितयापि तदुपपत्तेः । यथा
 असृता देवा इति । तस्मात् प्राणवत्स्युत्पन्नुरोधादायुरेवात्र
 विवक्षितो न ब्रह्मोति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते । 'कम्पनात्'
 सवायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात् प्रमित
 इति मण्डूकप्लुत्यानुपज्यते । ब्रह्मणो हि विभ्यदेतज्जगत्
 कृत्स्नं स्वव्यापारि नियमेन प्रवर्त्तते न तु मर्यादासतिवर्त्तते ।
 एतदुक्तं भवति । न श्रुतिमङ्गीचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यगे हेतु-
 रपि तु पूर्वापरवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां संवन्तः श्रुति-
 मङ्गीचः । तदिदमुक्तं "पूर्वापरयोश्चैतन्मन्त्रं निदिश्य-
 मानमुपलभामहे, इहैव क्षयमन्तराले वायुं निदिश्यमानं
 प्रतिपद्येमहि" इति । तदनन वाक्यैकवाक्यता दर्शिता ।
 प्रकरणादपीति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । यत् खलु पृष्टं तद्वै
 प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्टादन्यस्मिंस्त्य-
 माने शास्त्रमप्रमाणं भवेदमस्वहप्रलापित्वात् । यत् वायुवि-
 ज्ञानात् क्वचिदसृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति । अपपुन-
 र्मृत्युं जयतीति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परम-
 मृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं तच्च तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन
 हेतुना । न केवलमपशुधा तदापेक्षिकमपि तु परमात्मा-
 नमभिधायातीत्यन्यदात्तमिति वायादेरात्तत्वाभिधानात् ।
 न ह्यार्त्ताभ्यामादनात्तां भवतीति भावः ।

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

पत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वाद्ब्रह्मणि जघन्य-
 त्वात् प्रकरणाच्च श्रुतेर्बलीयस्त्वात् पूर्ववच्छ्रुतिमङ्गीचस्य चात्रा-
 भावात्, प्रत्युत ब्रह्म ज्योतिःपक्षे ज्ञानश्रुतेः पूर्वकाकार्यायाः

पीडनप्रसङ्गात् । समुत्थानश्रुतेषु तेज एव ज्योतिः । तथाहि, समुत्थानमुद्गमनमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम् । उद्गमनश्च तेजःपक्षेऽर्चिरादिमार्गेषोपपद्यते । आदित्यश्चाप्तिराद्यपेक्षया परं ज्योतिर्भवतीति । तदुपसम्यस्य तस्य समीपे भूत्वा खेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, कार्य्यब्रह्मनोक्तप्राप्ती क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वरूपनिष्पत्तिः । न च देहादिविविक्तब्रह्मस्वरूपमात्मात्कारो वृत्तिरूपोऽभिनिष्पत्तिः । सा हि ब्रह्म भूयात् प्राचीना न तु पराचीना मेयमुपसम्यद्येति क्त्वाश्रुतः पीडा । तस्मान्निमग्निः श्रुतिभिः प्रकरणबाधनान्नेत्र एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात्, दर्शनात् । “तस्य ह्यैह प्रकरणे” “अनुवृत्तिर्दृश्यते” । यत् खलु प्रतिज्ञायते एव मध्ये परानुच्यते यच्चोपसम्यद्यते स एव प्रधानं प्रकरणाद्यः । तदन्तःपातिनस्तु सर्वं तदनगुणतया नतव्याः । न तु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणोपसम्यद्यते इति हि लोकास्थितिः । अन्यथापांशुयाजवाक्यं जामिनादोषोपक्रमे तत्प्रतिममाधानोपसम्यद्यते च तदन्तःपातिनी विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधेन पृथग् विधयः प्रसज्यन् । तत् किमिदानीं तिष्ठः साङ्ख्योपसम्यद्यतेः कार्या हादशाहीनस्येति प्रकरणानुरोधेन समुदायप्रसिद्धिबलत्वमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयवव्युत्पत्त्या साङ्ख्यं ज्योतिष्टोममभिधाय तत्रैव हादशोपसम्यद्यते विधत्ताम् । स हि कृत्स्नविधानात् कुतश्चिदपि हीयते कतोरित्यहीनः शक्यो वक्तुम् । सैवम् । अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनात् हादशोपसम्यद्यतेऽमहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम् । नाम्-

तोऽपकृतः सन्नहर्गस्य विधत्ते । परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेर-
न्यायत्वात् । असन्वहपदस्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुन-
रनुसन्धानकेशात् । तेनानपकृष्टेनैव हादशाहीनस्येति
वाक्येन साङ्गस्य तिस्र उपसदः कार्य्या इति विधिं स्तोतुं
हादशाहविहिता हादशोपमत्ता तत्रकृतिवत्त्वेन च सर्वाहीनेषु
प्राप्ता निवीतादिवदन्त्यते । तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणवा-
धेऽपि न हादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादपकर्षा ज्योति-
ष्टोमप्रकरणात्तस्य । पृषाद्यनुमन्वणमन्त्रस्य यस्मिद्भवत्वात्
प्रकरणवाधिनापकर्षस्तदमत्या । पीष्णादौ च कर्मणि तस्या-
र्थवत्त्वादिह त्वपकृत्यव्यानिर्गादिमार्गोपदेशे फलस्योपाश-
मार्गप्रतिपादकैर्जतिविग्रहे एव सम्प्रसाद इति वाक्यस्यावि-
शदकदेशमात्रप्रतिपादकस्य निष्प्रयोजनत्वात् । न च हाद-
शाहीनस्येतिवद्यथोक्तामध्याममाधनानुष्ठानं स्तोतुमेष सम्प्र-
साद इति वचनमर्चिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम् । स्तुति-
लक्षणायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात् । हाद-
शाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्यं प्रकरणविच्छि-
दस्य प्रामानुवादभावस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्था लक्ष्यते ।
न चैतद्दोषभयात्समुदायप्रमिदिसुब्रह्म्यावयवप्रमिदिसुपा-
त्रित्य साङ्गस्यैव हादशोपसत्तां विधातुमर्हति, त्रित्वहादशत्व-
योर्विकल्पप्रसङ्गात् । न च सत्यां गतीं विकल्पो न्यायः ।
साङ्गाहीनपदयोश्च प्रकृत ज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थक्यप्रस-
ङ्गात् । प्रकरणादेव तदवगतेः । इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्यं
नोक्तदोषप्रसङ्ग इति पौर्वापर्यपर्यालोचनया प्रकरणानुरोधा-
दृढिमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः
परं ब्रह्म प्रतीयते । यत्तूक्तं समुच्चारादित्यप्रामिरभिहि-
तेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किन्तु कार्य्यब्रह्मलोकः

प्राप्तिः । न च क्रमसुखभिप्रायं स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यत इति वचनं नञ्चेतत् प्रकरणीत्वं ब्रह्म तत्त्वविदुषो गन्सुत्क्रान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः । 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते' इति । न च तद्वारेण क्रमसुक्तिः । अचिरादिनागस्य हि कार्य्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयङ्गेतु भावः । जीवस्य तु निरुपाधिनित्यशुद्धबुद्धब्रह्मभावमात्मात् कारहेतुके मोक्षे कृतमचिरादिमार्गेण कार्य्यब्रह्मलोकप्राप्या । अत्रापि ब्रह्मविदस्तदुपपत्तेः । तस्माच्च ज्योतिरादित्यमुपसम्पद्य सम्प्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणाऽभिनिष्यन्तिरात्रमीति श्रुतेरत्रापि क्लेशः । अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इतीहैवोपरिष्ठादिशेषेणानेत्तमो व्यावर्त्यपुरुषविषयतेनावस्थापनाञ्ज्योतिष्यदस्य परमेव ब्रह्म ज्योतिः न तु तेज इति सिद्धम् ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

यद्यप्याकाशस्तन्निष्ठादित्यत्र ब्रह्मनिष्ठादर्शनादाकाशं परमात्मैति व्युत्पादितं, तथापि तद्वदत्र परमात्मनिष्ठादर्शनाभावात्नामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेऽप्यवकाशदानेनोपपत्तेरकस्माच्च कृत्विपरित्यागव्यायोगात् । नामरूपे अन्तरा ब्रह्मेति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहितुरन्तरानत्वमाहापि तु ब्रह्मणस्तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्दिष्टा । ब्रह्म चैतयोरन्तरालं मध्यं मारमिति यावत् । न तु निर्वादेव ब्रह्म अन्तरालं वा निर्वादे । तस्मात्प्रसिद्धेभूताकाशमेवाकाशो न तु ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । परमेवाकाशं ब्रह्म, "कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्" । नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते । भूताकाशश्च विकारत्वेन नामरूपान्तः-

पाति सत् कथमात्मानमुदहेत् । नहि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी
स्वेन स्वल्पेनात्मानं वोढुमुश्रुहते । न च नामरूपश्रुतिर-
विशेषतः प्रहृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे सङ्कोचयितुं
सति सश्रवे युज्यते, न च निर्वाहकत्वं निरङ्कुशमवगतं ब्रह्म
लिङ्गं कथञ्चित् क्लेशेन परतन्त्रे नेतुमुचितम् । अनेन जीवे-
नात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति च तत्स्रष्टृत्व-
मतिस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते । ब्रह्मरूपतया च जीवस्य
व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम् । एवं च निर्वाहितु-
रेवान्तरालतोपपत्तं रन्ध्रो निर्वाहिताऽन्यच्चान्तरालमित्यर्थभेद-
कल्पनापि न युक्ता । तथा च ते नामरूपे यदाकाशमन्तरेत्य-
यमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्याकाशस्य । तस्मादर्थान्तर-
व्यपदेशात्तथा । तद्ब्रह्म नदन्दतामति व्यपदेशाद्ब्रह्मैवाका-
शमिति सिद्धम् ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् ।

तत्परि ग्रन्थसन्दर्भे सर्वे तत्रैव योज्यते ॥

संसार्यैव तावदात्माऽहङ्कारास्पदं प्राणादिपरीतः सर्व-
जनसिद्धः । तमेव च योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुति-
सन्दर्भे आदिमध्यावसानेष्वामृशतीति तदनुवादपरो भवितुम-
र्हति । एवं च संसार्यात्मैव कश्चिदपेक्ष्य महान् संसारस्य
चानादित्वेनानादित्वादेत उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः
प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः,
किन्त्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनस्तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यगम्यायां
विशेषविषयाभावात्संपिण्डितप्राज्ञेन प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन

परिष्वक्तो न किञ्चिद्देत्वभेदेऽपि भेदवदुपचारिण योजनीयम् ।
यथाहुः 'प्राज्ञः संपिण्डितप्राज्ञः' इति । पत्यादयश्च शब्दाः
कार्यं करणसङ्घातात्मकस्य जगतो जीवकर्माजिततया तद्गो-
म्यतया च योजनीयाः । तस्मात्संसार्यवानूच्यते न तु पर-
मात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । 'सुषु-
प्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' व्यपदेशादित्यनुवर्तते । अयमभिसन्धिः ।
किं संसारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात् संसार्या-
त्मपरं योऽयं विज्ञानमयः प्राणेश्विति वाक्यम्, बाह्योस्त्रिदिव
संसारिव्यतिरेकेण परमात्मनोऽसङ्गीतं नासंसारिणश्चादिम-
ध्यावमानेष्ववमर्शात्ममाय्यात्मपरं, न तावत्संसार्यतिरिक्तस्य
तन्याभावः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमा ईश्वर-
नाशब्दं गतिसामान्यादित्यादिभिः सूत्रसन्दर्भरूपपादिनाः ।
न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसङ्गीतं नाभावः, सुषुप्त्यु-
त्क्रान्त्योस्तत्सङ्गीतं नान् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवा-
द्भेदेन सङ्गीतं न सति सम्भवे राज्ञोः शिर इतिवदीपचारिकं
युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशान्ति निरुद्धः तः
अथच्चिदज्ञविषयो व्याख्यातुमुचितः । न च प्रज्ञाप्रकर्षो-
ऽसङ्कुचदृष्टन्निर्विदितसमस्तवेदितव्यात्मवेदिदोऽन्यत्र सम्भवति ।
न चेत्यभूता जीवात्मा, तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन जीवात्
प्राज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशाद्योऽयं विज्ञानमय इत्यादिना
जीवात्मानं लोकमिहमनूय तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः
प्रतिपाद्यते । न च जीवाजानुवादमात्रपरार्थं तानि वचांसि ।
अनधिगतार्थावबोधपरं हि शाब्दं प्रमाणं, न त्वनुवादमात्र-
निष्ठं भवितुमर्हति । अतएव च संसारिणः परमात्मभाव-
विधानायादिमध्यावमानेष्वनुवादतयाऽवमर्श उपपद्यते । एवं
च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वगतस्य नित्यस्यात्मनः सम्भवात्मा-

पेशिकं कल्पयिष्यते । यत्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्त्रोपन्यासा-
दिति मानेनावस्त्रावच्छं विवक्ष्यते । अपि त्ववस्थानामुपज-
नापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तमवस्थारहितं परमात्मानं विव-
क्षति । “उपरितनवाक्यसन्दर्भालोचनात्” इति ॥

पत्यादिशब्देष्वः ॥ ४३ ॥

“सर्वस्य वशी” वशः सामर्थ्यं सर्वस्य जगतः प्रभवत्ययम्,
व्यूहावस्थानममथे इति । अतएव सर्वस्येशानः सामर्थ्येन
ज्ञयमुक्तेन सर्वस्येष्टे तदिच्छानुविधानाज्जगतः । अतएव सर्व-
स्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ताऽन्तर्यामीति यावत् । किञ्च स
एवभृती हृद्यन्तर्ज्यातिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना
कर्मणा भूयानुत्कृष्टो भवतीत्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं पर-
मात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवात्मानं मानान्तर-
मिदमनूद्य तस्य ब्रह्मभावाप्रतिपादनपणे योऽयं विज्ञानमय
ऽद्यादिर्वाक्यसन्दर्भ इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमहाचस्यतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पाद-
भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

स्वादेतत् । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं
जन्माद्यस्य यत इति, तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादौ मतं येन
व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किन्तु ब्रह्मण्येवेतीक्षतेर्नाशब्द-

मिति प्रतिपादितम् । गतिसामान्यञ्च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्म-
कारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रप-
ञ्चितमधस्तनेन सूत्रसन्दर्भेण, तत्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः
सन्दर्भे आरभ्यते । न च महतः परमव्यक्तमित्यादीनां प्रधाने
समन्वयेऽपि व्यभिचारः । नञ्छेति प्रधानकारणत्वं जगत
आहः । अपि तु प्रधानमद्भावमात्रम् । न च तत्तद्भाव-
मात्रेण जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणस्य किञ्चिद्वीर्यते ।
तस्मादनर्थक उत्तरः सन्दर्भ इत्यत आह । “ब्रह्मजिज्ञासां
प्रतिज्ञाय” इति । न प्रधानमद्भावमात्रं प्रतिपादयति महतः
परमव्यक्तमित्यादयः किन्तु जगत्कारणं प्रधानमिति महतः
परमित्यत्र हि परशब्दोऽविप्रकृतपूर्वकालत्वमाह । तथा च
कारणत्वम्, अजामकामित्यादीनां तु कारणत्वाभिधानमति-
स्फुटम् । एवञ्च लक्षणव्यभिचारात् तदव्यभिचाराय युक्त
उत्तरसूत्रसन्दर्भारम्भ इति । पूर्वपक्षयति । “तत्र य एव”
इति । सांख्यप्रवादरूढिमाह । “तत्राव्यक्तम्” इति ।
सांख्यस्मृतिप्रमिद्वेने केवलं रूढिरवयवप्रमिद्वयाप्यमेवाऽऽश-
मस्यत इत्याह । “न व्यक्तम्” इति । शान्तघोरमूढशब्दा-
दिद्वेनत्वाच्चेति । युतिरुक्ता । स्मृतिश्च सांख्यीया । न्यायश्च ।

भेदानां परिमाणात्मसन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्देशव्यप्यम् ।

कारणमस्यव्यक्तम्

इति । न च महतः परमव्यक्तमिति पकरणपरिशेषाभ्या-
मव्यक्तपदं शरीरगोचरम् । शरीरस्य शान्तघोरमूढरूपश-
ब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तम्-
च्यत इति प्राप्ते, उच्यते । “नैतदेवं नञ्छेतस्काठकं वाक्यम्”
इति । लौकिकी हि प्रसिद्धिः । रूढिर्वेदार्थनिर्णये निमित्तं

तदुपायत्वान् । यथाहुः । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव
 वैदिकास्त एव चैषामर्था इति । न तु परीक्षकाणां पारिभा-
 षिकी पौरुषेयो हि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनमिद्वैप-
 धादिप्रसिद्धवत् । तस्माद्द्रुहितस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते योग-
 स्वन्यत्वापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तश्रुतावन्यथामिहायां प्रक-
 रणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोऽयमव्यक्तशब्दः । यथा चास्य
 तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथापि दर्शयिष्यते । तेषु शरीरा-
 दिषु मध्ये विषयांस्तद्गोचरान् विद्धि । यथाऽऽख्योऽध्याय-
 मालम्ब्य चनन्येऽमिन्द्रियतया स्वगोचरमालम्ब्यति । आत्मा
 भोक्तव्याहुर्मनीषिणः । कथमिन्द्रियमनोयुक्तं योगो यथा
 भवति । इन्द्रियार्थमनःसन्निकर्षेण हि आत्मा गन्धादीनां
 भोक्ता । प्रधानम्याकाङ्क्षावतो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं
 विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति तदाकाङ्क्षामत्रारयति ।
 “तैश्चन्द्रियादिभिरसंयतैः” इति । असंयमाभिधानं व्यतिरेक-
 मुखेन संयमावदातीकरणं, परशब्दः श्रेष्ठवचनः । नन्वान्तर-
 त्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामिव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः
 श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह । “अर्था ये शब्दादयः” इति ।
 नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च त्रिविधाधीनं
 यद्बन्धुसिद्धेभ्योऽतिग्रहणयोऽर्थानां प्राधान्यं श्रुत्या त्रिवि-
 क्षितमितौन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात् परत्वं भवति । प्राण-
 त्रिधावाक्चक्षुःश्रोतमनोहस्तत्वचो हि इन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ
 ग्रहा उक्ताः । गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति स्वल्पे तानि पुरुषपशु-
 मिति । न चैतानि स्वरूपतो वशीकर्तुमीशते यावदस्यै
 पुरुषपशवे गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शाक्षोपहरन्ति ।
 अतएव गन्धादयोऽष्टौवतिग्रहास्तदुपहारेण ग्रहाणां ग्रहलो-
 पपत्तेः । तदिदमुक्तम् “इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामिति-

ग्रहत्वम्” इति । “श्रुतिप्रसिद्धेः” इति । ग्रहत्वेनेन्द्रियैः
 साम्येऽपि मनसः स्वर्गतेन विशेषणार्थेभ्यः परत्वमाह । “विष-
 येभ्यश्च मनसः परत्वम्” इति । कस्मात् पुना रथित्वं नोप-
 क्षिप्तो गृह्यत इत्यत आह । “आत्मशब्दात्” इति । तत्पत्य-
 भिज्ञानादित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुमाह । “भोक्तुश्च” इति ।
 तदनेन जीवात्मा स्वामितया महानुक्तः । अथवा श्रुति-
 स्मृतिभ्यां ह्यैरण्यगर्भी बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्यत आह ।
 “अथवा” इति । “पूः” इति । भोग्यजातस्य बुद्धिरधिकरण-
 मिति बुद्धिः पूस्तदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भवुद्धेः-
 कनीडतया हिरण्यगर्भवुद्धेर्महत्त्वश्चापनादात्मत्वं च । अत-
 एव बुद्धिमात्रात् पृथक्करणमुपपन्नम् । नन्वेतस्मिन् पक्षे
 हिरण्यगर्भवुद्धेरात्मत्वान्न रथिन आत्मनो भोक्तुरतोपादान-
 मिति न रथमात्रं परिशिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह ।
 “एतस्मिंस्तु पक्षे” इति । यथा हि समारोपितं प्रतिविम्बं
 विम्बान्न वस्तुतो भिद्यते तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा
 वस्तुतो भिद्यत इति परमात्मैव रथवानिहोपात्तस्ते-
 रथ-
 मात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादिरूपककल्पनायाः शरी-
 रादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह । “शरीरेन्द्रियमनोबुद्धि-
 विषयवेदनामयुक्तस्य हि” इति । वेदना, सुखाद्यनुभवः ।
 प्रत्यर्थमञ्जतीति प्रत्यगात्मैह जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिः ।
 न च जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तरसिद्धं येनात्र नागमोऽपेक्ष्येत-
 त्याह । “तथाच” इति । वागितिच्छान्दसो द्वितीयालोपः ।
 शेषमतिरोहितार्थम् । पूर्वपक्षिणोऽनुशयवीजनिराकरणपर-
 सूत्रम् ।

सूत्रं तु तदहत्वात् ॥ २ ॥

प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात् प्रकृतेरव्यक्तत्वं विकार उप-
चर्यते । यथा गोभिः श्लीषीतेति गोशब्दस्तद्विकारं पयसि ।
अव्यक्तात् कारणाद् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दाहत्वं
प्रमाणमाह । “तथा च श्रुतिः” इति । अव्याकृतमव्यक्त-
मित्यनर्थान्तरम् ॥ नन्वेवं सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुख-
दुःखमोहात्मकं हि जगदेवभूतादेव कारणाद्भवितुमर्हति
कारणात्मकत्वात्कार्यस्य । यच्च तस्य सुखान्मकत्वं तत्तत्त्वम् ।
यच्च तस्य दुःखान्मकत्वं तद्रजः । यच्च तस्य मोहात्मकत्वं
तत्तमः । तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति शङ्कान्तिरा-
करणार्थं भूवम् ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

प्रधानं हि सांख्यानं सेश्वराणामनीश्वराणां विश्वरात्
त्रैलोक्येभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम् । ब्रह्मणास्वि-
यमविद्या शक्तिर्मायादिगच्छाद्या न शक्या तत्त्वं नाव्य-
त्त्वं न वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं
नाम । सोऽयमव्याकृतवाटस्य प्रधानवादाद्देवः । अविद्याशक्ते-
श्चेश्वराधीनत्वं तदाश्रयत्वात् । न च द्रव्यमात्रमशक्तं कार्या-
यात्मिति शक्तेरर्थवत्त्वं, तद्विदुःशक्तमर्थवदिति । स्यादेतत् ।
यदि ब्रह्मणोऽविद्याशक्त्या संसारः प्रतीयते हन्त मुक्ताना-
मपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादेवस्थ्यात्, तद्वि-
नाशे वा समस्तसंसारोच्छेदस्तस्मिन्नाविद्याशक्तेः समुच्छेदा-
दित्यत आह । “मुक्तानाञ्च पुनः” बन्धस्य “अनुत्पत्तिः” ।
कुतः, “विद्यया तस्या वीजशक्तेर्दीहात्” । अयमभिसन्धिः ।
न त्रयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेश्वंकाप्राचक्ष्महे येनैवमुपा-
लभेमहि, किन्त्विद्यं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्मैव जीवस्य

विद्योत्पत्त्या तस्मैवाविद्याऽपनीयते न जीवान्तरस्य, मित्रा-
धिकरणयोर्विद्याविद्ययोरविरोधात्, तज्जुतः समस्तसंसारो-
च्छेदप्रसङ्गः । प्रधानवादिनां त्वेष दोषः । प्रधानसौक्यत्वेन
तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्माणप्रसङ्गः ।
प्रधानभेदेऽपि चेत्तदविवेकस्यातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वनिब-
न्धनौ बन्धमोक्षौ तर्हि कृतं प्रधानेनाविद्यामदमहावाभ्या-
मेव तदुपपत्तेः । न चाविद्योपाधिभेदाधीनो जीवभेदो
जीवभेदाधीनस्याविद्योपाधिभेद इति परम्यराश्रयादुभयामि-
हिरिति साम्प्रतम् । अनादित्वाद्दीजाङ्गुरवदुभयमिहेः । अवि-
द्यात्वमात्रेण चैकत्वोपचारोऽव्यक्तामिति, चाव्याकृतमिति चेति ।
नन्वेवमविद्येव जगद्दीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह । “पर-
मेश्वराश्रया” इति । न ह्यचेतनानधिष्ठितं कार्याय पर्या-
ममिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्तयोपादानतया चाश्र-
यत, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहिबिभ्रमस्येव रज्ज्व-
धिष्ठानत्वं तेन यथाऽहिविभ्रमो रज्जुपादान एवं प्रपञ्च-
विभ्रम इश्वरोपादानस्तस्माज्जीवाधिकरणाप्यविद्या “नि-
मित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न
त्वाधारतया, विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तिरिति । अत
एवाह “यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः”
इति । यस्यामविद्यायां सत्यां शेरते जीवा जीवानां स्वरूपं
वास्तवं ब्रह्म तद्बोधरहिताः शेरत इति लय उक्तः, संसारिण
इति विक्षेप उक्तः । “अव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य” इति ।
यद्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापर्यं तथाप्यव्य-
क्तस्य पूर्वत्वं विवक्षित्वैतदुक्तं “सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनाम्”
इति । गोबन्धोवदपदवदेतददृष्टव्यम् । आचार्य्येदंश्रीयमतमाह ।
“अन्धे तु” इति । एतद्दृष्यति । “तैस्तु” इति । प्रकरणपार-

शब्दयोश्च भयश्च तुल्यत्वाच्चैकग्रहणनियमहेतुरस्ति । शङ्कते ।
 “आश्वातस्वार्यम्” इति । अथ्यक्तपदमेव सूक्ष्मशरीरव्यावृत्ति-
 हेतुर्थात्तत्त्वात्सख्येति शङ्कार्थः । निराकरोति । “नैकवाक्यता-
 धीनत्वात्” इति । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाऽप्रसङ्गेनैकवाक्यत्वे
 सम्भवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्व-
 मुभयश्च प्रकृतमित्युभयं ग्राह्यत्वेनैकाकाङ्क्षितमित्येकाभिधा-
 यकमपि पदं शरीरहयपरम् । न च मुख्यया वृत्त्याऽतत्पर-
 मित्यौपचारिकं न भवति । यथोपहन्तृमात्रनिराकरणाका-
 ङ्क्षायां काकपदं प्रयुज्यमानं श्वादिमवहन्तृपरं विज्ञायते ।
 यथाहुः ॥

कार्कभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि नोदितः ।

उपघातप्रधानत्वात् श्वादिभ्यो न रक्षति ॥ इति ।

ननु न शरीरहयस्यात्राकाङ्क्षा, किन्तु दुःशोधत्वात् सूक्ष्म-
 स्यैव शरीरस्य, न तु पाट्कौशिकस्य स्थूलस्य, तर्हि दृष्टव्योभ-
 तया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितमित्यत आह । “न
 चैवं मन्तव्यम्” इति । विष्णोः परमं पदमवगमयितुं परं
 परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रसृतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः ।
 अथ वा विवादं न भवतु सूक्ष्मशरीरं परिशोध्यं तथापि न
 सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभ्युपेत्याह । “सर्वथापि तु”
 इति ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

इतोऽपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः । सांख्यैः
 खलु प्रधानाद्विकेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं वा विभूत्वं
 वा प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपनिष्यते, न चेह जानीयादिति चोपा-
 सीतेति वा विधिविभक्तिश्रुतिरस्ति, अपि त्वव्यक्तपदमात्रं,

न चेतावता सांख्यसृष्टिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः । ज्ञेय-
त्वावचनस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रथमश्च ॥ ६ ॥

वरप्रदानोपक्रमा हि सृष्ट्युत्पत्तिकेतः संवाद्यवाक्यप्रवृत्ति-
रामर्षात् । कठवल्लीनां लक्ष्यते । सृष्ट्युत्पत्तिकेतमे कुपितेन
पित्रा प्रहिताय तुष्टस्त्रीन् वरान् प्रददौ । तच्चिकेतान् प्रथ-
मेन वरेण पितुः सौमनस्यं वत्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृती-
येनात्मविद्याम् । वराणामेव वरस्तृतीय इति वचनात् । न
तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठ-
वल्लीश्वग्निजीवपरमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न त्वप्रक्रान्तप्रधान
परा भवितुमर्हतीत्याह । “इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवा-
च्यत्वम्” इति । हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गृह्यं ब्रह्म मन तन-
मित्यनेन व्यवहितं जीवविषयं यथा तु मरणं व्याख्या-
भवति गीतमेत्यादिप्रतिवचनमिति योजना । अत्राह श्रोतकः
किं जीवपरमात्मनोरिक एव प्रश्नः किं वान्यो जीवस्य वेद्यं
प्रेते मनुष्य इति प्रश्नोऽन्यश्च परमात्मनोऽन्यत्र धर्मादित्यादिः ।
एकत्वे सूत्रविरोधः “त्रयाणाम्” इति । भेदे तु सौमनस्या
वाप्त्यन्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदानानन्तर्भायोऽन्यत्र धर्मादि-
त्यादेः प्रश्नस्य । तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति
श्रुतिबाधप्रसङ्गः । वरप्रदानानन्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधा-
नाख्यानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदानेऽस्तु महतः परमस्यक्तमित्या-
क्षेपः । परिहरति । “अत्रोच्यते नैवं वयमिह” इति ।
वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः ।

अतएव प्रतिवचनमध्येकं, सूत्रं त्ववास्तवभेदाभिप्रायम् । वास्त-
वश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्र तत्र श्रुत्युपन्यासेन भगवता
भाष्यकारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्व-
प्रश्नस्येत्यादि । येयं प्रेत इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य
तत्तत्कामविषयमन्त्रोभं चास्य प्रतीत्य मृत्युर्विद्याभीषिनं
नचिकेतसं मन्य इत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं
प्रशंसन्नस्मिन् प्रश्ने ब्रह्मैवात्तरमुवाच । “तं दृदर्शम्” इति ।
यदि पुनर्जीवात्प्राज्ञो भिद्येत जीवगोचरः प्रश्नः प्राज्ञगोचरं
चोत्तरमिति किं केन सङ्गच्छेत । अपि च यद्विषयं प्रश्नमुप-
श्रुत्य मृत्युर्नैव प्रशंसितो नचिकेतो यदि तमेव भूयः पृच्छंत्त-
दुत्तरं चावदध्यात् ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात् प्रश्नान्तरे त्वसा-
वस्थानं प्रसारिता मत्यदृष्टार्था स्यादित्याह । “यत्प्रश्नः” इति ।
यस्मिन् प्रश्नो यत्प्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

महत्तत्त्वं ॥ ७ ॥

अनेन सांख्यप्रसिद्धैर्बैदिकप्रसिद्धा विरोधान्न सांख्यप्रसि-
द्धिर्वेद आदत्तव्येत्युक्तम् । सांख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्र
पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्तस्य भावः सत्ता तन्मात्रं महत्तत्त्व-
मिति । या या पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा च
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा च सा सर्वा महति बुद्धौ समा-
प्यत इति महत्तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यत इति ॥

चमसवद्विशेषात् ॥ ८ ॥

अज्ञाशब्दो यद्यपि ज्ञागायां रुटस्तथाप्यध्यात्मविद्याधि-
कारात् तत्र वर्तितुमर्हति । तस्माद्दूटेरसम्भवाद्योगेन वर्त-
यितव्यः । तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्षेणानूद्यतामुत
पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तौ जीवकव्याक्रियाकारणमुच्यतां किं

तावत् प्राप्तं प्रधानमेवेति । तथाहि । यादृशं प्रधानं सांख्यैः
 स्मर्यते तादृशमेवास्मिन्नन्यानतिरिक्तं प्रतीयते सा हि प्रधा-
 नलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यजा च एका च लोहितशुक्ल-
 कृष्णा च । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृतिषु
 मन्ति, तथापि लोहितं कुसुम्भादि रञ्जयति रजोऽपि रञ्ज-
 यतीति लोहितम् । एवं प्रमत्तं पाथः शुक्लं सत्त्वमपि प्रम-
 त्रमिति शुक्लम् । एवमावरकं पेषादि कृष्णं तमोऽप्यावर-
 कमिति कृष्णम् । परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोहित-
 त्वादियोग आस्थेयः, किन्तु तत्कार्यस्य तेजोवत्त्वस्य लोहित-
 त्वादिकारण उपचरणीयम् । कार्यमारूपेण वा कारणं
 कल्पनीयं तदस्माकमपि तुल्यम् । 'अजो ह्येको जुषमाणोऽ-
 नुशेते जहात्य नां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इति त्वात्मभेदश्रवणात्
 सांख्यस्मृतेरेवात्र मन्त्रवर्णं प्रत्यभिज्ञानं न त्वव्याकृतपरिक्रि-
 यायाः । तन्मात्मैकात्म्याभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । तस्मात्
 स्वतन्त्रं प्रधानं नागच्छमिति प्राप्तम् । तेषां साम्यावस्था
 अवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमामि
 तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति । "प्रजास्तैर्गुण्यैः स्वताः"
 इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि । मैत्रदारिद्र्यनर्म-
 टायां मैत्रस्य सुखं तत् कस्य हेतोस्तं प्रति सत्त्वममुद्भवात् ।
 तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं तत्कस्य हेतोस्ताः प्रति रजःम-
 मुद्भवात् । तथा चैत्रस्य तामविन्दतो मोहो विषादः स
 कस्य हेतोस्तं प्रति तमःसमुद्भवात् । नर्मटया च सर्वे भावा
 व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् अनुशेते इति
 व्याचष्टे । "तामेवाविद्यया" इति । विषया हि शब्दादयः
 प्रकृतिविकारास्तैर्गुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोऽह-
 हारप्रणालिकया बुद्धिसत्त्वमपसंक्रामन्ति । तेन तद्बुद्धिसत्त्वं

प्रधानविकारः सुखदुःखमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमते ।
चितिशक्तिस्त्वपरिणामिन्यप्रतिमं क्रमापि बुद्धिसत्त्वादात्मनो
विवेकमबुध्यमाना बुद्धिदृष्ट्यैव विपर्ययासिनाविद्यया बुद्धिस्यान्
सुखादीन् शब्दान्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव बभूव । तदि-
दमुक्तं सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरत्येकः । मत्व-
पुरुषान्यताख्यातिममुन्मूलितनिखिलवासनाविद्यानुबन्धस्तन्वो
जहात्येनां प्रकृतिं तदिदमुक्तम् “अन्यः पुनः” इति । भुक्त-
भोगामिति व्याचष्टे । कृतभोगापवर्गाम् । शब्दाद्युपलब्धि-
भोगः । गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गः । अपवृज्यते हि
तया पुरुष इति । एवं पाप्मेऽभिधीयते । न तावदजो ह्येको
जुपमाणोऽनुमेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इत्येतदात्म-
भेदप्रतिपादनपरमपि तु मिहमात्मभेदमनूय बन्धमोक्षी प्रति-
पादयतीति स चानूदितो भेदः

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’

इत्यादिश्रुतिभिरात्मैकत्वप्रतिपादनपराभिर्विरोधात्काल्प-
निकोऽवतिष्ठते । तथा च न मांश्वप्रक्रियायाः प्रत्यभिज्ञान-
मित्यजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिप्लवमानं न स्वतन्त्रप्रधाननिश्च-
याय पर्याप्तं, तदिदमुक्तं सूत्रकृता चमसवदविशेषादिति ।
अनरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते । तत्र त्विदं तच्छिर इति ।
सूत्रमवतारयति । अत्र ब्रूमः ॥

ज्योतिरूपक्रमात्, तथाह्यधीयत एके ॥ ६ ॥

सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शास्त्रान्तरीकरोद्भि-
तादिगुणयोगिनी तेजोबलक्षणा जरायुजाण्डजस्वदजोद्भि-
ज्जचतुर्विधभृतयामप्रकृतिभृतेयमजा प्रतिपत्तव्या । रोद्भितश-
क्तक्षणांमिति रोद्भितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानाच्च

तु सांख्यपरिक्लिप्ता प्रकृतिः । तस्या अप्रामाणिकतया
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादृच्छनादिना च रोहिताद्युपचारश्च
मति मुख्यायमश्ववेद्योगात् तदिदमुक्तं “रोहितादीनां शब्दा-
नाम्” इति । अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न
जायत इत्यवयवप्रसिद्धान्त्रयञ्चे दोषप्रसङ्गात् । अत्र तु रूप-
ककल्पनया समुदायप्रसिद्धेरिवानपेक्षायाः स्वीकारात् । अपि
चायमपि श्रुतिकलापोऽस्मद्दर्शनानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगुण
इत्याह । “तथेहापि” इति । “किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य”
इति । ब्रह्मस्वरूपं तावज्जगत्कारणं न भवति विशुद्धत्वा-
त्तस्य । यथाहुः ।

पुरुषस्य च गृहस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्

इत्याश्रयवर्तीयं श्रुतिः । पृच्छति । किं कारणं यस्य ब्रह्मणो
जगदुत्पत्तिस्तत् किं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः । ते ब्रह्मविदो ध्यान-
योगेनात्मानं गताः प्राप्ता अपश्यन्विति योजना । “यो योनिं
योनिम्” इति । अविद्या शक्तिर्योनिः सा च प्रतिजीवं नामे-
त्युक्तमतो वीक्षोपपन्ना । शेषमतिरोहितार्थम् । सत्त्वरम-
धतारयितुं शक्नोति । “कथं पुनः” इति । अजाकृतिर्जाति-
स्तेजोबन्धेषु नास्ति । न च तेजोबन्धानां जन्मश्रवणादजस्य
निमित्तोऽप्यजाशब्दः मश्ववनीत्याह । “न च तेजोबन्धानाम्”
इति । सूत्रमवतारयति । “अत उत्तरं पठति” ।

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिषट्कविरोधः ॥१०॥

ननु किं ह्यागा लोहितशुक्लकृष्णोवाग्याहमीनामपि ह्यागा-
नामुपलम्भादित्यत आह । “यदृच्छया” इति । बहुवर्करा
बहुधावा । शेषं निगदव्याख्यातम् ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादति-

रेकाच्च ॥ ११ ॥

अवाप्तरसङ्गतिमाह । “एवं परिहृतेऽपि” इति । पञ्च-
जना इति हि ममामार्थः पञ्चसंख्यया सम्बध्यते । न च दिक्-
संख्ये संग्रायामिति ममामविधानान्मनुजेषु निरुद्धोऽयं पञ्च-
जनशब्द इति वाच्यम् । तथाहि मति पञ्च मनुजा इति
स्यात् । एवं चात्मनि पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठान-
मिति निस्तात्पर्यं सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात् । तस्माद्दृष्टेरमश्रवा-
त्तस्यागिनात्र योग आस्थेयः । जनशब्दश्च कथञ्चित्तत्त्वेषु
व्याख्येयः । तत्रापि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता विव-
क्ष्यन्ते उत तदतिरिक्ता अन्य एव वा केचित् । तत्र पौर्वापर्य-
पर्यालोचनया काश्चिन्माध्यन्दिनवाक्ययोर्विरोधात् । एकत्र
हि क्वातिषा पञ्चत्वमत्र नंतरत्र । न च षोडशिश्रृणवदि-
कल्पमश्रवः, अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु । वस्तुतत्त्वकथा
चेयं नानुष्ठानकथा, विध्यभावात् । तस्मात्कानिचिदेव तत्त्वा-
नौह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि
भवन्ति । सांख्येय प्रकृत्यादौनि पञ्चविंशति तत्त्वानि स्मर्यन्ते
इति तान्ये वानेन मन्त्रेणोच्यन्त इति नाशब्दं प्रधानादि । न
चाधारत्वेनात्मनो व्यवस्थानात् स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य
विरोधाद् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् तयोर्विंशतिर्जना इति
स्यात् पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम् । सत्याकाशात्मनोर्व्य-
तिरेचने मूलप्रकृतिभागेः सत्त्वरजस्तमांभिः पञ्चविंशतिसंख्या-
पपत्तेः । तथा च सत्याकाशात्मभ्यां समविंशतिसंख्यायां
पञ्चविंशति तत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत् । न ।
मूलप्रकृतित्वमात्रेणैकौकृत्य सत्त्वरजस्तमांस्त पञ्चविंशति-

तत्त्वोपपत्तेः । द्विदग्भावेन तु तेषां सप्तविंशतित्वाविरोध-
स्तस्मान्नाशाब्दी सांख्यसृतिरिति प्राप्ते । मूलप्रकृतिः प्रधा-
नम् । नासावन्यस्य विकृतिरपि तु प्रकृतिरेव तद्विदमुक्तं
“मूला” इति । महदङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिश्च विकृ-
तिश्च । तथाहि । महत्तत्त्वमहङ्कारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृति-
र्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहङ्कारतत्त्वं महतो विकृतिः,
प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम् । तदेव सात्त्विकं
सत् प्रकृतिरेकादग्नेन्द्रियाणाम् । पञ्चतन्मात्राणि चाहङ्कारस्य
विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिस्तद्विदमुक्तं महदाद्याः
प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्य विकारः षोडशकस्यैवाव-
च्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मात्राण्येकादग्ने-
न्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोचरा-
दीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न
प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतिवसंभिसं-
नोपादानमात्रत्वमित्वाविरोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनिर्गुणपरि-
णामो न कस्यचिदप्रकृतिर्नापि विकृतिरिति । न प्राप्ते-
ऽभिधीयते । “न संख्योपमग्रहादपि प्रधानादीनां सृति-
मत्त्वागङ्गा कत्तव्या । कस्मान्नानाभावात् । नाना स्रोतानि
पञ्चविंशतितत्त्वानि तेषां पञ्चगः पञ्चगः साधारणधर्मोऽस्ति” ।
न खलु मन्त्ररजस्तमोमहदङ्काराणामेकः क्रिया वा गुणो वा
द्रव्यं वा जातिवो धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्याहृतः सत्त्वादिषु
चानुगतः कश्चिदस्ति । नापि पृथिव्यसंज्ञो गद्यघ्राणानां । नापि
रसनचक्षुस्त्वक्ष्यात्रवाचां, नापि पाणिपादपायुष्मथमनसां,
देवैकनासाधारणेनोपगृहीताः पञ्च पञ्चका भवितुमर्हन्ति ।
पूदपचैश्वर्येणमुत्थापयति । “अयोष्ये त पञ्चविंशतिसंख्यैवे-
यम्” इति । यद्यपि परस्मां संख्यायामवान्तरसंख्या द्वित्वा-

दिका नास्ति तथापि तत्पूर्वं तस्याः सम्भवात् पीर्वापर्य-
लक्षणया प्रत्यासत्त्या परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्य-
स्यत इति । दूषयति । “अयमेवास्मिन् पक्षे दोषः” इति ।
न च पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तोऽममस्तः शक्यो
वक्तुमित्याह । “परस्याच पञ्चशब्दः” इति । ननु भवतु
ममामस्तथापि किमित्यत आह । “समस्तत्वाच्च” इति ।
अपि च वीक्षायां पञ्चकद्वयग्रहणे दशैव तत्त्वानीति
न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानमित्यमममभ्युपेत्याह । “न
पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्च” इति । न चैका पञ्चसंख्या
पञ्चसंख्यान्तराण शक्या विशेषम् । पञ्चशब्दस्य संख्या-
पमजनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपमर्जनतया विशेषणेना-
संयोगादित्याह । “एकस्याः पञ्चसंख्यायाः” इति । तदेवं
पूर्वपक्षैकदेशिगिति दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति । “नन्वा-
पञ्चपञ्चसंख्याका जना एव” इति । अत्र तावद्दृष्टी मत्यां न
योगः सम्भवतीति वक्ष्यते तथापि यौगिकं पञ्चजनशब्द-
मभ्युपेत्य दूषयति । “युक्तं यत् पञ्चपूनीशब्दस्य” इति ।
पञ्चपूनीत्वत्र यद्यपि पृथक्कार्थममवायिनौ पञ्चसंख्याव-
च्छेदिकास्ति तथापीयं समुदायिनोऽवच्छिन्नत्ति न समुदायं
ममामपदगम्यमतस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायाः
पदान्तराभिहितता पञ्चसंख्या सम्बध्यते पञ्चेति । पञ्चजना
इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्समु-
दायस्य च पञ्चपूनीवदवापतीतेन पदान्तराभिहितता संख्या
सम्बध्यते । स्यादेतत् । संख्येयानां जनानां सा भूच्छब्दा-
न्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भवि-
ष्यति, नहि साप्यवच्छिन्नत्वत आह । “भवदपीदं विशेषणम्”
इति । उक्तोऽत्र दोषः । ननुपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्च-

शब्द एव तावत्संख्यीयोपसर्जनसंख्यामाह विगेषतस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे । विगेषणापेक्षायां तु न संख्यासिः स्यादनामर्थ्यान्निर्भ्र भवति ऋदस्य राजपुरुष इति ममामोऽपि तु वृत्तिरेव ऋदस्य राजः पुरुष इति भाषेत्तत्वेनामामर्थ्यादित्यर्थः । “घतिरकाञ्च” इति । अभ्युच्चयमात्रम् । यदि सत्त्वरजस्तमाभि प्रधानेनैकीकृत्यात्माकाशौ तत्त्वं भ्यो घतिरिच्छते तदा मिदाल्लघ्याकीपः । अथ तु सत्त्वरजस्तमाभि मिथो भेदेन विवक्ष्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेनाकाशनिष्कृष्यतामाधेयान्तरिभ्यस्वाकाशस्याधिप्यस्य घतिरेचनमनर्थकमिति गमयितव्यम् । “कथञ्च संख्यायावश्चषणे सति” इति । टिकसंख्ये संज्ञायामिति संज्ञायां सत्त्वरजस्तमभ्युच्चय पञ्चजनशब्दावदयं क्वचिद्विरुद्धः । न च संख्यायां मया मवयवप्रभिरुपेक्ष्यं भाषेत्तत्वात्, निरपेक्षत्वात् । कृटोः तद्यदि कृटो मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव सत्त्वरजस्तमोऽयत्त्वमो न वाक्ये सम्बन्धाद्देः पूर्वापरवाक्यधरोः । या ततो रुच्यपरित्यागेनेव वृत्त्यन्तरणार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनीयम् । यथा ग्येनेनाभिचरन् यजेतेति ग्येनशब्दः शक्यो निविगेषे निरुद्धवृत्तिस्तदपरित्यागेने निरपत्यादानभाट्टग्येनार्थवादिकेन क्रतुविगेषे वर्त्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽप्यथ वार्थयोगानपेक्ष एकस्मिन्नपि वर्त्तते यथा ममपिशब्दो वसिष्ठ एकस्मिन् समसु च वर्त्तते । न चैष तत्त्वेषु कृटः पञ्चविंशति संख्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्त्तयितव्यः । कृटो सख्यां पञ्चविंशतेरेव संख्याया अपभावात् कथं तत्त्वेषु वर्त्तते । एवञ्च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो व्युत्पन्नामतः पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति विषये तत्त्वानामप्रामाणिकत्वात् प्राणादीनाञ्च वाक्यशेषे अवधानत्परित्यागे श्रुतहास्य-

श्रुतकल्पना प्रमङ्गात्याणादय एव पञ्चजनाः । न च काण्व-
 माश्वत्थिनयोर्विगोधाच्च प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रह-
 णमिति साम्प्रतं, विरोधेऽपि तुल्यबलतया षोडशियग्रहणाग्रह-
 णवद्विकल्पोपपत्तेः । न चेयं वस्तुस्वरूपकथाऽपितृपामनान-
 हानविधिर्मनसै गान्द्रष्टव्यमिति विधिश्चवणात् । “कथं पुनः
 प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः” इति । जनवाचकः शब्दो जन-
 शब्दः पञ्चजनशब्द इति यावत् । तस्य कथं प्राणादिष्वजनप्र-
 योग इति व्याख्येयम् । अन्यथा तु प्रत्यस्तमित्तावयवायं
 समुदायशब्दार्थं जनशब्दार्थो नास्तीत्यपत्त्यनुयोग एव । कृत्व-
 परित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति । “जनमस्वभ्याञ्च” इति ।
 जनशब्दभाजः, पञ्चजनशब्दभाजः । ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ
 समुदायशक्ति कल्पनमनुपपन्नं, सम्भवति च पञ्चविंशत्यां तत्त्व-
 स्ववयवप्रसिद्धिरित्यन आह । “ममामबलाञ्च” इति । स्यादे-
 तत् । ममामबलाञ्चेदृढिरास्थीयते हस्त न दृष्टस्तद्धि तस्य
 प्रयोगोऽश्वकर्णादिवहृजादिषु । तथा च लोकप्रसिद्धरभावात्
 रुढिरित्यादिपति । कथं पुनरमतीति । जनेषु तावत् पञ्च-
 जनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु हृष्ट इत्यमिति प्रथमप्रयोग
 इत्यामहमिति स्ववीयस्तयानभिधायाभ्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभा-
 समाधत्तं । “शक्योऽहदादिवत्” इति । आचार्यैर्देहीय ना
 मतभेदेष्वपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि सिध्यन्ति परमाशतस्त
 पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह । “कथित्त्”
 इति । गोपमतिरोहनाद्यम् ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यप-

दिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे विरोधाविरोधचिन्ता. भविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षणमित्यत आह । “प्रतिपादितं ब्रह्मणः” इति । अयमर्थः । नानैकशास्त्रागततन्हाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्यवसिते सति प्रमाणान्तरविरोधेन वाक्यार्थावगतेः प्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनमविरोधलक्षणार्थं । प्रामाणिकं तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनं न तु लक्षणार्थः । तत्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते । इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्मणि जगद्योनी न समन्वयः सिद्धमिति । तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं न च तत्र गतिमामान्यं न च तस्मिन् इये प्रधानस्यागच्छत्वप्रतिपादनं, तस्माद्वाक्यानां विरोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थावपसमाधानाभ्यां समन्वय एवोपपाद्यत इति समन्वयलक्षणे मद्भूतमिदमधिकरणम् ।

वाक्यानां कारणे कार्यं परस्परविरोधतः ।

समन्वयो जगद्योनी न सिध्यति परात्मनि ॥

नट्टेव सोम्ये दमग्र आसीदित्यादीनां कारणविषयसाम-महा इदमग्र आसीदित्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषयेऽविरोधः, कार्यविषयाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः । तथा कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि, कानिचित् स्वयंकर्तृकाम् । सृष्ट्या च तत्कार्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्षणं विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तत्रैव ब्रह्मस्यपि विप्रतिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्वयाभावात् समन्वयगस्य ब्रह्म । वेदान्तास्तु कर्त्तादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरतयापचरितार्था अपवित्रचितार्था वा जपोपयोगिन इति

प्राप्तम् । क्रमादीत्यादियहणेनाक्रमो गृह्यते । एवं प्राप्त उच्यते ।

सर्गक्रमविवादेऽपि न स सृष्टिर विद्यते ।

सतस्त्वमद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्वचित् ॥

न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानं, श्रुतीनामविरोधात् । तथाहि । अनेकगिन्यपर्यवदातो देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोत्यथ तदुपकरणं कुम्भं कुम्भापकरणस्त्वाहरत्युदकम् उदकोपकरणञ्च संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं पिण्डोपकरणम् एवति घृतपुणं तदस्य देवदत्तस्य सर्वै- तस्मिन् कर्तृत्वात्कथं वक्तुं देवदत्ताश्चक्रादि मभूतं तस्माच्च- क्रान्ते कुम्भादीति । अथ च देवदत्तात् कुम्भः समुद्भूतस्तस्मा- द्दुःखाहरणादीत्यादि । न ह्यस्यमभवत् सर्वत्रास्मिन् कार्य- जाते क्रमवत्यापि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तृत्वं न स्यात्तत्रैवापि यद्यप्याकाशादिक्रमेण सृष्टिस्तथाप्याकाशानानिनादी- तत्र तत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वात्कथं वक्तुं परमेश्व- रादाकाशः मभूत इति, अथ च वक्तुं परमेश्वरादमला- मभूत इत्यादि । यदि त्वाकाशाद्वायुर्वायोस्तज इत्यका- तेजसो वायुर्वायोराकाश इति त्रयाद्ब्रह्मिहोपी न चेत्तदस्ति । तस्मादस्युपासविवादः श्रुतीनाम् । एवं स इमान् लोकान- सृजते इत्यक्रमाभिधायिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा । एषा हि स्वव्या- पारमभिधानसक्रमेण कुर्वती नाभिधायानां क्रमं निरुणक्ति, ते तु यथाक्रमावस्थिता एवाक्रमेणाच्यन्ते । यथा क्रमवन्ति ज्ञानानि जानानीति । तदेवमविगानम् । अभ्युपेत्य तु विगा- नमुच्यते सृष्टौ खल्वेतद्विगानम् । सृष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्य- ध्वनस्युतः परमेश्वरः प्रतीयते नात्र श्रुतिविगानं सावया- प्यस्ति । न च सृष्टिविगानं सृष्टिरि तदधीननिरूपणे विगा-

नमावहतीति वाच्यम् । नञ्चोप सद्भूत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा । तत्रास्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । तज्ज्ञानं च फलवत् । 'ब्रह्मविदाप्नोति परं तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेः स्रष्टृज्ञानस्य तु न फलं श्रूयते तेन फलवत् मन्निर्भावफलं तदङ्गमिति स्रष्टृविज्ञानं सद्भूब्रह्मविज्ञानाङ्गं तदनुगुणं सद्ब्रह्मज्ञानावनाशोपायतया व्याख्येयम् । तथा च श्रुतिः । 'अक्षेण मोक्ष्य शङ्गेनापो मूलमन्विच्छे' इत्यादिका । शङ्गेनायं कार्येणोति यावत् । तस्मान्न स्रष्टृविप्रतिपत्तिः स्रष्टरि विप्रतिपत्तिमावहति । अपि तु गुणे त्वन्यः अकल्पेति तदनुगुणतया व्याख्येया । यच्च कारणं विगानममहा इदमप्यश्रीतिरिति तदपि तदप्येव श्लोको भवतीति पूर्वप्रकृतं महत्त्वाकृत्यामदेवेदमप्यश्रीतिरित्युच्यमानं त्वमतीभिधानेऽसम्बद्धं स्यात् । श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधात् । तस्मात्टीपचारिकं व्याख्येयम् । तदेक आहुरमदेवेदमप्यश्रीतिरिति तु निराकार्यतयापन्यस्तमिति न कारणं विधादिति । सूत्रे च शब्दस्वर्थः । पूर्वपक्षं निवर्तयति । आकाशादिषु सृज्यमानेषु क्रमविगानेऽपि न स्रष्टरि विगानम् । कुतः । यथैकस्यां श्रुतेः व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव श्रुत्यन्तरेषु श्लोकेः, केन रूपेण, कारणत्वेन, अपरः कल्पो यथा व्यपदिष्टः क्रम आकाशादिषु, आकृत आकाशः मन्भूत आकाशाहायुर्वायोग्निरन्नं रसोऽद्भ्यः पृथिवीति, तथैव क्रमस्थानपबाधनेन तत्तज्जोऽसृजतेत्यादिकाया अपि स्रष्टृहक्तेन स्रष्टावपि विगानम् । नन्वेकवाक्येन आकाशकारणत्वं नोक्तिरन्यत्र च तेजःकारणत्वेन तत्कथमविगानमन आह । "कारणत्वेन" इति । हेतौ द्वितीया, सर्वत्राकाशानस्मानिन्द्रादौ साक्षा-

त्कारणत्वेनात्मनः । प्रपञ्चितं चैतदधस्तात् । व्याक्रियत इति च कर्मकर्त्तारि कर्मणि वा रूपम् । न चेतनमतिरिक्तं कर्त्तारं प्रतिक्षिपति किन्तूपस्थापयति । न हि लूयते केदारः स्वयमेवेति वा लूयते केदार इति वा लवितारं देवदत्तादिं प्रतिक्षिपति । अपि तूपस्थापयत्येव । तस्मात्कर्मवदात्मम् ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

ननु ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्माभिधानप्रकरणादुपमहारे च सर्वान्पाप्मानोपहृत्य सर्वपाञ्च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यं पश्यंति य एवं वेदेति निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मवेदनादन्यस्य तदसम्भवात् । आदित्यचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च यस्य वैतत्कर्मति चास्यासत्यवच्छेदे सर्वनाम्ना प्रत्यक्षमिदमस्य जगतः परामर्शेन जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्वामश्रवात्कथं जीवसुखप्राणाशङ्का । उच्यते । ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगता ब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद् ब्रह्मीकम् । यस्य चाज्जातशत्रोर्या वै बालाकं एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य वैतत् कर्मति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञातम् । न चान्यदीयेनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । तस्मात्जातशत्रोर्वाक्यमन्दर्भपोषोष्यालोचनया योऽस्याथः प्रतिभाति स एव गान्धः । अत्र च कर्मशब्दस्तावद् व्यापारे निरूढवृत्तिः कार्येषु क्रियत इति व्युत्पत्त्या वर्त्तते । न च रुटी सत्त्वां व्युत्पत्तियुक्ताश्रयितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे चाथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च

प्राणस्योपपद्यते द्विरण्यगर्भरूपप्राणावस्थविशेषत्वादादित्या-
दिदेवतानां कतम एको देवः प्राण इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन
चोपसंहारे सर्वशब्दः सर्वान् पाप्मन इति च' सर्वेषां भूताना-
मिति चापेक्षिकवृत्तिर्बहुन् पाप्मनो बहूनां भूतानामित्येवंपरो
दृश्यः । एकस्मिन् वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपसंहारो वर्ण-
नीयः । यदि तु दृप्तवानाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपो-
द्याजतशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमवान्यथा तु तदुक्तादिशेषं विष-
योरब्रह्माभिधानमसम्बन्धं स्यादिति मन्यन्ते, तथापि नैतद्
ब्रह्माभिधानं भवितुमर्हति, अपि तु जीवाभिधानमेव, यत-
कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वटनायोपेतं
वानाकिं प्रति वृत्तविषयपुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमात्मन्नामन्त्र-
णशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वमस्वामित्वं प्रतिबोध्य
यष्टिवातात्यानात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिन
प्रतिबोधयति परमादिपि । तद्यथा श्रेष्ठी स्वर्भुङ्क्तं यथा वा
स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति एवमेवैव प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्तं एव-
मेतं प्राज्ञान एवमात्मानं भुञ्जन्तीति श्रवणात् । यथा श्रेष्ठी
प्रधानः पुरुषः स्वर्भृत्यैः करणभूतैर्विषयान् भुङ्क्तं यथा वा
स्वा भृत्याः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति, तं हि श्रेष्ठिनममनाच्छादनादि-
ग्रहणेन भुञ्जन्ति, एवमेवैव प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतै-
रात्मभिर्विषयान् भुङ्क्तं । तं ह्यादित्यादय आलोकहृष्ट्यादिना
साचिव्यमाचरन्ती जीवात्मानं भोजयन्ति, जीवात्मानमपि
यजमानं तदुत्सृष्टविरादानादादित्यादयो भुञ्जन्ति, तस्मा-
त्जीवात्मैव ब्रह्मणोऽभेदाद् ब्रह्मैव वेदितव्यतयोपदिश्यते ।
यस्य वैतत् कर्मेति जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य
भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्यत्वं कस्य-
नुसारात् । तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य धर्माधर्माक्षितत्वात्वा-

दित्वादीनां भोगोपकरणानां तेषु जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम् ।
उपपन्नं च प्राणभृत्त्वाज्जीवस्य प्राणशब्दत्वम् । ये च प्रप्र-
प्रतिवचने कौष एतत् बालाके पुरुषोऽग्रयिष्ट यदा सुप्तः स्वप्नं
न कश्चन पश्यतीति । अनयोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधान-
मुपलभ्यते । जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्यु-
पपद्यते, तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह याज्ञो न परमेश्वर
इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते ।

सृष्टावादिनमापोद्य बालाकिं ब्रह्मावादिनम् ।

राजा कथममस्वहं मिथ्या वा वक्तुमर्हति ॥

यथा हि केनचिन्मणिलक्षणज्जमानिना काचे मणिरिष
वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं मणिने तन्नदणायोगादित्य-
भिधाय आत्मनो विशेषे जिज्ञासयिषोरतत्त्वाभिधानमस्व-
हम् । असम्यग्भिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापादयति
स्वयमपि सृष्टाभिधानात् । तस्मादननोत्तरवादिना पूर्व-
वादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम् । एवम-
जातशत्रुणा दसबालाकेरब्रह्मावादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता
जीवप्राणाभिधाने असम्बद्धमुक्तं स्यात् । तयोर्वा ब्रह्मणो-
ब्रह्माभिधाने मिथ्याभिहितं स्यात् । तथा च न कश्चिद्विशेषो
बालाकेर्गाय्यादजातगर्भोऽप्येत् । तस्मादनन ब्रह्मतत्त्वमभि-
धातव्यं तथा सत्यस्य न मिथ्यावद्यम् । तस्माद् ब्रह्म ते ब्रवा-
णीति ब्रह्मणोऽपक्रमात्मर्षीन् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषाञ्च भूतानां
श्रेष्ठं स्वाराज्यं पश्येति य एवं वेदति च मतिः सम्भवे सर्व-
शुतरसङ्घोषाद्विरतिशयेन फलेनोपसंहाराद्ब्रह्मवेदनादन्य-
तश्च तदनुपपत्तेरादित्याऽदपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य
तस्यस्य ब्रह्मण्येव सम्भवादन्वेषां हिरण्यगर्भादीनां तत्पारत-
न्त्र्यात् कौष एतद्बालाके इत्यादेर्जीवाधिकरणभयनापादान-

प्रश्नस्य यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यत्यत्राच्छिन्नाय एवै-
 कधा भवति इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं
 निश्चीयते । अथ कश्चान्न भवती हिरेण्यगर्भगोचरे एव प्रश्नो-
 त्तरे तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वमिद्विरित्येतन्निराचिकीर्षुः
 पठति । “एतस्मादात्मनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्तः”
 इति । एतदुक्तं भवति । आत्मेव जीवप्राणादीनामधिकरणं
 नान्यदिति । यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते तथाप्युपाध्य-
 वच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधारा-
 धेयभावो द्रष्टव्यः । एवं च जीवभवनाधारत्वमपादानं च
 परमात्मन उपपन्नम् । तदेवं वाचाक्यजातशतुमंवाटवाक्य-
 मन्तभेद्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते यस्य वैतत्कर्मणि व्यापाराभिधाने
 न मद्गच्छत इति कर्मशब्दः कार्याभिधायी भवति, एतदिति
 सर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं सन्निरहितपरा-
 मर्शि, न च किञ्चिद्विद्व गण्टोक्तमस्ति सन्निरहितम् । न चादि-
 त्यादिपुरुषाः सन्निरहिता अपि परामर्शाहं बहुत्वात् पुञ्जि-
 न्वाच्च । एतदिति चैकस्य नपुंसकस्याभिधानादेतेषां पुञ्जि-
 कर्तव्येनेवैव गतार्थत्वाच्च । तस्मादगण्टोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं
 मन्त्रभ्याहं जगदेत पराम्मष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति । अत्यल्प-
 मित्मच्यते एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां
 कर्तव्यं, किन्तु कृतस्त्रमेव जगदास्य कार्यामिति वाशब्देन
 सूच्यते । जीवप्राणशब्दो च ब्रह्मपरो जीवशब्दस्य ब्रह्मोपल-
 क्षणपरत्वात् न पुनर्ब्रह्मण्येव जीवोपलक्षणपरस्तथा सति हि
 ब्रह्मममन्त्रसं स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतावबोधनस्वर-
 मस्य गण्टेष्वाधिगतबोधनं युक्तम् । नाप्यनधिगतेनाधिगता-
 पलक्षणमुपपन्नम् । न च सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो
 न्यायः । वाक्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनादय-

विधाने वाक्यत्रयं भवेत्, पौर्वापर्यपर्यालोचनया तु ब्रह्मो-
पासनपरत्वे एकवाक्यतैव । तस्माच्च जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्म-
परत्वमेवेति सिद्धम् । स्वादेतत् । निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्या-
स्तद्विषया तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यं स्योत्पत्तिस्त्रे
यस्येदं कर्मेति निर्दिश्येते ततः कुतः पीनरुक्त्यमित्यत आह ।
“नापि पुरुषविषयस्य” इति । कर्त्तृशब्देनैव कर्तारमभि-
दधता तयोरुपात्तत्वादाच्चिपत्वाच्चि कृतिं विना कर्ता भवति
नापि कृतिभावनापराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः ।
ननु यदीदमा जगत्परासृष्ट ततस्तत्त्वान्तर्भूताः पुरुषा अपीति
य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमत आह । “एतदुक्तं भवति ।
य एषां पुरुषाणाम्” इति । ननुप्राण एवैकधा भवतीत्यादि-
कादपि प्राणान्जीवानिरिक्त, कुतः प्रतीयत इत्यतो वाक्या-
न्तरं पठति । “एतस्मादात्मनः प्राणाः” इति । अपि च सर्व-
वेदान्तमिदमेतदित्याह । “सुप्तिकाले च” इति । वेदान्त-
प्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहारव्याजेनाह । “तस्माद्यत्वात्”
आत्मनो यतो निःसम्बोधोऽतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति
स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव त्रयविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात्
समुदाचरद्वृत्तिविक्षेपाभावमात्रेणोपमानम् । एतदेव विभ-
जते । “उपाधिभिः” अन्तःकरणादिभिः “जनितं” यद्विशेष-
विज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्रहितं स्वरूपमात्मनः, यदि
विज्ञानमित्येवाच्येत ततस्तदविशिष्टमनवच्छिन्नं सदब्रह्मैव
स्यात्तच्च नित्यमिति नोपाधिजनितं नापि तद्रहितं स्वरूपं
ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणात् । अत उक्तं विशेषेति । यदा तु
नयनक्षणातिशयोपवृद्धितो विक्षेपसंस्कारः समुदाचरति तदा
विशेषविज्ञानोत्पादात् स्वप्नजागरावस्थातः परमात्मनो रूपाद्
अंशरूपमागमनमिति । न केवलं कौषीतकिब्राह्मणे

वाजसनेवेऽप्येवमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तमामनन्ति पर-
मात्मानमित्याह । “अपि चैवमेकः” इति । नन्वत्राकाशं
अयनस्थानं तत् कुतः परमात्मप्रत्यय इत्यत आह । “आकाश-
शब्दश्च” इति । न तावन्मुख्यस्याकाशस्यात्माधारत्वसम्भवः ।
यद्यपि च दामप्रतिमहस्रहिताभिधाननाडीमञ्चारेण सुषुप्त्यव-
स्थायां पुरीतदवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्माद्दहरो-
ऽस्मिन्नन्तराकाश इतिवदाकाशशब्दः परमात्मनि मन्तव्य इति ।
प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमवतारितं तत्र
मन्तव्यानां नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मा भूदित्याशय-
वानाह । “प्राणनिराकरणस्यापि” इति । ती ह बालाक्य-
जातशत्रु सुप्तं पुरुषमाजग्मुस्तु मज्जातशत्रुर्नामिभिरामन्त्या-
श्चक्रं बृहत्पाण्डुरवासः सोमराजव्रिति । स आमन्त्रमाणा
नात्तस्थौ । तं पाणिनापेयं बोधयाश्चकार । स हात्तस्थौ स
होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूदित्यादि सोऽयं सुप्त-
पुरुषोऽप्यापनेन प्राणतदित्यतिरिक्तोपदेश इति ।

वाक्यान्वयात् ॥ १६ ॥

ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्येऽत्रमा-
दृत्तमात्रमयियामता मैत्रेय्या भाष्यायाः कात्यायन्या महा-
श्रमविभागकरण उक्तं मैत्रेयी याज्ञवल्क्ये पतिममृतत्वा-
श्रिणी पप्रच्छ । यन्नु स इयं भगोः सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा
व्यात्किमहं तेनामृता स्यामृत नेति । तत्र नेति होवाच
याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं
स्वादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन । एवं वित्तेनामृतत्वाशा
मर्षेद्यादि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वाय युञ्जेरन् । तदेव तु
नास्ति, ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य । कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां

तस्मिन्भावित्वानुपपत्तेरिति भावः । सा होवाच मैत्रेयी
येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद
तदेव मे ब्रूहि । असृतत्वसाधनमिति शेषः । तत्रासृतत्व-
साधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषु
तेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो न वा
अरे पत्युः कामायेत्यादिवाक्यमन्दर्भमुवाच । आत्मौपाधिकं
हि प्रियत्वमेषां न तु मात्तात् प्रियार्थं तानि, तस्मादेतेभ्यः
पतिजायादिभ्यां विरम्य यत्र मात्तात्वं स म एवात्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यामितव्यः । वागच्छोऽवधा-
रण्ये । आत्मैव द्रष्टव्यः मात्तात्कर्तव्यः । एतत्साधनानि च
श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना । “कस्मात्” ।
आत्मनो वारं दर्शनेन श्रवणादिमाधनेनैवं जगत्सर्वं विदितं
भवतीति वाक्यशेषः । यतो नामरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं
पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजङ्गस्यैव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जु-
स्तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति
रज्ज्वामिव विदितायां समारोपितभुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं
भवति, यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत्
स्वरूपेण द्रष्टव्यम् । कुतः । यतो ब्रह्म तं परादाद् ब्राह्मण-
जातिर्ब्राह्मणोऽहमित्यभिमान इति यावत् । परादात्, परा-
कुर्यात्, असृतत्वपदात्, कं, योऽन्यवात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं
वेद । एवं चक्षादिवपि द्रष्टव्यम् । आत्मैव जगतस्तत्त्वं
न तु तदतिरिक्तं तदित्यत्रैव भगवती श्रुतिरूपपत्तिं दृष्टान्त-
प्रबन्धेनाह । यत् खलु यदग्रहं विना न शक्यते ग्रहीतुं
तत्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा रजतं शक्तिकाया भुजङ्गो वा
रज्जोः दुन्दुभादिशब्दमामान्याहा तत्तच्छब्दभेदाः, न सृष्ट्यान्ते
च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाशे नामरूपाणि तस्माच्च

चिदात्मनो भिद्यन्ते तदिदमुक्तं “स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य” इति । दुन्दुभिप्रहणेन तद्वत् शब्दमामान्यमुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चचिदात्मातिरेकेणाग्रहणाच्चिदात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्जुपादानस्यैव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद् दृष्टान्तं न साधयति भगवती श्रुतिः । स यथा द्विधोऽन्तरेभ्याहृतस्य पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वमितमेतद्यद्वर्षेण इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्तः इतिहास इत्यादिनाऽष्टविधं ब्राह्मणमुक्तम् । एतदुक्तं भवति । यथाग्निमात्रं प्रथममवगम्यते क्षुद्राणाम् विस्फुलिङ्गानामुपादानम् । अथ ततो विस्फुलिङ्गा व्यञ्जरन्ति न चेतन्नेस्तत्त्वान्यत्त्वाभ्यां शक्यन्ते निर्वृक्तम् । एवमृष्वेणो दयोऽप्यल्पप्रयत्नाद् ब्रह्मणो व्यञ्जरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्त्वाभ्यां निरुच्यन्ते ऋगादिभिर्नामोपलक्ष्यते, यदा च नामोपलक्ष्येण गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य केव कथयति यावत् । न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः प्रलयममये च तदनुपवेगात्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा मामुद्रमेवाश्वः पृथिवीतेजःसम्पकीत् काठिन्यमुपगतं सैम्यवस्थित्यः स हि स्वाकरे समुद्रे क्षिप्तोऽश्व एव भवत्येवं चिदाश्वोधी लीनं जगच्चिदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यत इति । एतद्दृष्टान्तप्रबन्धेनाह । “स यथा सर्वामामपाम्” इत्यादि । दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकं योजयति । “एवं वा अरे इदं महत्” इति । वृहत्त्वेन ब्रह्मोक्तम् । इदं ब्रह्मेत्यर्थः । भूतं सत्यम् अनन्तं नित्यम् अपारं सर्वगतं विज्ञानघनो विज्ञानैकरस इति यावत् । एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यवस्थि-

तेभ्यो भूनेभ्यः समुत्याय साम्येनीत्याय कार्यकारणसङ्घातस्य
 द्वावच्छेदाद्दुःखित्वशोकित्वादयस्तदवच्छिन्ने चिदात्मनि तद्वि-
 रीतेऽपि प्रतीयन्ते यथोदकप्रतिविम्बिते चन्द्रमसि तोयगताः
 कम्पादयस्तदिदं साम्येनीत्यानं यदा त्वागमाचार्योपदेशपूर्व-
 कमनननिदिध्यामनप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य ब्रह्मस्वरूपमाप्तात्कार
 उपावत्तरे तदा निम्बुष्टनिखिनमवासनाविद्यामलस्य कार्य-
 करणसङ्घातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदु-
 पाधिचिदात्मनः खित्यभावा विनश्यति । ततो न प्रेत्य कार्य-
 करणभूतनिवृत्ती रूपगम्यादिसंज्ञास्तीति न प्रेत्य संज्ञा-
 स्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मा नास्तीति मन्यमाना सा
 मैत्रेयी होवाच, अत्रैव सा भगवानमूनुहस्योहितवान् न
 प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच याज्ञवल्काः स्वाभिप्रायं दैते हि
 रूपादिविशेषसंज्ञानिवम्भनो दुःखित्वाद्यभिमानः । आनन्द-
 ज्ञानैकरमब्रह्मादयानुभवे तु तत् केन कं पश्यत् ब्रह्म वा के
 न विजानीयात् नहि तदाम्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वात् ।
 एतदुक्तं भवति । न संज्ञामात्रं मया व्यसिधि क्विन्तु विशेष-
 संज्ञेति । तदेषममृतत्वफलेनोपक्रमान्मध्ये चात्मविज्ञानेन सर्व-
 विज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपादानात् उपसंहारे च महद्भूतमनन्त-
 मित्यादिना च ब्रह्मरूपाभिधानाहैतनिन्दया चाहैतगुण-
 कीर्तनाद् ब्रह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवात्मंति
 नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम् । अत्रोच्यते ।
 शोक्तृत्वज्ञाहताजीवरूपोत्यानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्व-
 पक्षेषोपक्रमः कृतः । पतिजायादिभोग्यसम्बन्धो नाभोक्तृ-
 ब्रह्मणो युज्यते नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षाद् महती भूतस्य
 विज्ञानात्मभावेन समुत्यानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्य-
 त्वमाह । अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरिऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य

विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु दृष्ट-
व्यत्वमुपयुज्यते इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । भोक्तार्य-
त्वाच्च भोग्यजातस्येति तदुपोहलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निग-
दव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः । तदेवं पीवीपर्यालोचनया मैत्रेयी-
ब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिति भोक्ता जीवात्मनोपक्रममा-
चाख्यदेशीयमतेन तावत्समाधत्ते सूत्रकारः ।

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

यथा हि वङ्गे विकारा व्यञ्जयन्तो विम्बनिङ्गा न वङ्गे र-
त्यन्तं भिद्यन्तं तदृपरनिरूपणत्वाद्वापि ततोऽत्यन्तमभिधा-
वङ्गेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मानोऽपि
ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्तं चिदृपत्वाभावप्रसङ्गा-
त्वाप्यत्यन्तं न भिद्यन्तं परस्परं व्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, सर्वत्र
प्रत्युपदशयैयर्थ्याच्च । तस्मात् कथञ्चिद्धंटा जीवात्मनाम-
भेदश्च । तत्र तद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानपरिज्ञानमिदये विज्ञ-
नात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये विज्ञा-
नात्मनोपक्रम इत्याश्रयः आचार्यो मने । आचार्यदेशी-
यान्तरमतेन समाधत्ते ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥२१॥

जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्न एव मन् देहेन्द्रियम-
नोबुद्ध्यापधानमस्यर्कात्मयंटा कल्पस्तस्य च ज्ञानध्यानादिमा-
धनानुष्ठानात् सम्यक्त्वस्य देहेन्द्रियादिमहातादुत्क्रमिष्यत
परमात्मनैक्योपपत्तिरिदमभेदोपक्रमणम् । एतदुक्तं भवति ।
भविष्यन्तमभेदमुपादाय भेदकालेऽप्यभेद उक्तः । यथाहुः
पाञ्चरात्रिकाः ।

भामुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ इति ।

अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति । “श्रुतिश्चैवम्” इति । पूर्वं देहेन्द्रियाद्युपाधिकृतं कलुषत्वमात्मन उक्तं, सम्प्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पाषि-
वानामग्नानामिव श्यामत्वं केवलं पाकेनेव ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परतरं पुरुषमुपैतीत्याह । “क्वचिच्च जीवाश्रयमपि” इति । नदी नितगने यथा सोम्ये मा नद्य इति । तदेवमाचार्यदेगोयमतद्वयमुक्त्वावापरितुष्यवाचार्य-
मतमाह सूत्रकारः ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

एतद् व्याचष्टे । “अस्यैव परमात्मनः” इति । न जीव आत्मनोऽस्यो नापि तद्विकारः कित्वात्मैवाविद्योपाधानकल्पितावच्छेदः । आकाश इव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात् । स्थूलदृग्लोकप्रतीतिमीक्यार्थोपाधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृतः । अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति । “तथा च” इति । अथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्मात् भवत्याकाशादिवदित्याह । “न च तेजःप्रभृतीनाम्” इति । नहि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते एवं जीवस्येति । आचार्यव्ययमतं विभजते । “काशकृत्स्नस्याचार्यस्य” इति । आत्यन्तिकं सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावात् अनात्यन्तिकोऽभेद आस्येयस्तथा च कथञ्चिद्भेदोऽपीति तमाश्रय कार्यकारणभाव इति । मतद्वयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निर्धारयति । “तत्र तेषु मध्ये काशकृत्स्नीयं मतम्” इति । आत्यन्तिके हि

जीवपरमात्मनोरभेदे तान्त्रिकेऽनाद्यविद्योपाधिकल्पितो भेद-
 स्तस्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावात्त्वोपदेशश्रवणमनननि-
 दिध्यासनपक्षैर्पथ्यन्तजन्माना मासात्कारेण विद्यया शक्यः
 समूलकायं कषितुं रज्ज्वामहिविभ्रम इव रज्ज्वात्त्वमासात्-
 कारेण राजपुत्रस्यैव च रज्ज्वाकुले वर्धमानोऽग्नि समा-
 रोपितो रज्ज्वाभावो राजपुत्रोऽसीति चाप्तोपदेशिनः । न तु
 मृहिकारः शरावादिः शतशोपि मृदुदिति चिन्तयानस्तज्ज-
 नाना मृद्गावसासात्कारेण शक्यो निवर्त्तयितुं । अतः कस्य
 हेतोस्तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तान्त्रिकत्वात्, यस्तुनस्तु
 ज्ञानेनाच्छेत्तुमशक्यत्वात् सोऽयं प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारः ।
 अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिमाधनानुष्ठा-
 नात् स्वप्रकृतावप्यये मति नासृत्वस्यागास्तीत्यपुरुषाद्यत्वम-
 सृत्वत्वप्रामिद्युतिविरोधश्च, काशकृत्समते त्वतदभयं प्राप्तो-
 त्याह । “एवञ्च मति” इति । ननु यदि जीवो न विकारः
 किन्तु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नामरुपाश्रयत्वात् । कथञ्च
 यथार्थः क्षुद्रा विम्बलिङ्गा इति ब्रह्मविकारयुतिरित्याशङ्क्य
 मूपसंहारव्याज्रेण निराकरोति । “अतश्च स्वश्रयस्य” इति ।
 यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारस्यासृत्वत्वप्रामिद्यु-
 तिविकारपक्षे न सम्भवतः, अतश्चेति योजना । द्वितीयपूर्वपक्षवीजनयैव
 विमूढापाकरोति । “यदप्युक्तम्” इति । शेषमतिरोहितात्
 व्याख्यातार्थश्च । तृतीयपूर्वपक्षवीजनिरामे काशकृत्स्त्रीयैर्न-
 वेत्यवधारणं तस्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरामत्वात् । ऐका-
 न्तिके ब्रह्मैते आत्मनोऽस्यकर्मकरणे केन कं पश्येदिति आत्म-
 नश्च कर्मत्वं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति शक्यं निषे-
 दम् । भेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमतदहेताश्रय-
 मशक्यमित्यवधारणस्यार्थः । न केवलं काशकृत्स्त्रीयदर्शना-

अयमेन भूतपूर्वगत्या विज्ञातत्वमपि तु श्रुतिपूर्वापर्यपर्या-
लोचनयाप्येवमेवेत्याह । “अपि च यत्र हि” इति । कस्मात्
पुनः काशकृतस्य मतमास्थीयते नेतरपामात्रार्थ्याणामि-
त्यत आह । “दर्शितं तु पुरस्तात्” इति । काशकृतस्त्रीयस्य
मतस्य श्रुतिप्रवच्योपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं चोप-
संहारोपक्रममाह । “अतश्च” इति । क्वचित्पाठ आतयेति ।
तस्यावश्यं चेत्यर्थः । जननजरामरणभीतयो विक्रियास्तासां
सर्वासां महानज इत्यादिना प्रतिषेधः परिणामपक्षेऽन्यस्य
चान्यभावपक्षे एकान्तिकाहैतपतिपादनपरा एकमेवाद्वितीय-
मित्यादयो हैतदगनेनिन्द्यापराद्यान्योऽभावन्योऽङ्गमस्मीत्यादयो
जन्मजरार्दिविक्रियाप्रतिषेधपरास्यैव महानज इत्यादयः
श्रुतय उपरुर्ध्वं रन् । अपि च यदि जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदा-
वास्थीयेयातां ततस्तयोर्मिथो विरोधान्ममुच्चयाभावाटेकस्य
बलीयस्त्वं नात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत बलीयसैकेन
दुर्वेनपक्षावलम्बिनो ज्ञानस्य बाधनात् । अथ त्वगृह्यमाण-
विशेषतया न वनावलावधारणं, ततः मंशये सति न सुनि-
श्चितार्थमात्मनि ज्ञानं भवेत् सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः
श्रूयते ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः’ इति । तदेतदाह ।
“अन्यथा समुच्छूणाम्” इति । एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतिने
पुनरेकत्वानेकत्वे अनुपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमा-
त्मनोरभेदो भाविकः, कथं तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदो क्षेत्रज्ञः
परमात्मेति, कथञ्च नित्यगुह्यबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः
संमारिता । अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत्, कस्मै-
यमविद्या, न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभा-
वात्, नापि परमात्मनस्तस्य विद्येकरमस्याविद्याश्रयत्वानुप-
पत्तेः । तद्वच संमारित्वासंमारित्वविद्याविद्यावत्स्वरूपविरुद्ध-

धर्मसंसर्गाद्बुद्धिव्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोऽपि भाविक इत्यत आह । “स्थिते च परमात्मचेतवशात्कत्वे” इति । न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविकी भवितुमर्हति इति विपश्चितं प्रथमे पादे । इति दर्शननिन्दया चैकान्तिका इति प्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा विम्बादवदातात्तात्त्विके प्रतिविम्बानामभेदेऽपि नीलमणिकुपाणकाचाद्यपधानभेदात् काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदौ वर्तयति, इदं विम्बमवदातमिमानि च प्रतिविम्बानि नीलोत्पलपलाशश्यामलानि वृक्षदीर्घादिभेदभास्त्रि बहूनीति एवं परमात्मनः शुद्धस्वभावाज्जीवानामभेद एकान्तिकेऽप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानभेदात् काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदावयं च परमात्मा शुद्धविज्ञानानन्दस्वभाव इमे च जीवा अविद्यागोकटुःखाद्युपद्रवभाज इति वर्तयति । अविद्योपधानं च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिविम्बकृत्य जीवहारणं परस्मिन्नच्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागश्च विद्या, अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, वीजाङ्कुरवदनादित्वात् । अत एव कानुद्दिश्यैष ईश्वरो मायाभारचयत्यनर्थिकामुद्दिश्यानां सर्गादौ जीवानामभावात् कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदनामाजं कुर्यादित्याद्यनुयोगो निरवकाशः । न खल्वादिमान् संसारो नाप्यादिमानविद्याजीवविभागो येनानुद्युज्येतेति । अत्र च नामग्रहणेनाविद्यामुपलक्षयति । ख्यातेतत् । यदि न जीवाद् ब्रह्म भिद्यते इत्यत जीवः स्फुट इति ब्रह्मापि तथा स्यात्तथा च निहितं गुहायामिति नोपपद्यत इत्यत आह । “नहि मत्स्यम्” इति । यथा हि विम्बस्य मणिकुपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोऽपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या-

गुहा इति । यथा प्रतिविम्बेषु भासमानेषु विम्बं तदभिन्न-
मपि गुह्यमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म
गुह्यम् । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यद् गुह्यमित्यत आह । “न च
ब्रह्मणोऽन्यः” इति । ये त्वाश्रयप्रभृतयः “निर्वन्धं कुर्वन्ति
तं वेदान्तार्थम्” इति । ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा परि-
णामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनित्यत्वाच्च तदाश्रितो मोक्षोऽपि
तथा स्यात् । यदि त्वं वमपि मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयस्त-
त्वाह । “न्यायेन” इति । एवं ये नदीसमुद्रनिदगंनेनामुक्ते-
भेदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्यास्थिषत तेषामपि न्यायेनासद्भूतिः ।
नो जातु घटः पटो भवति । नदृक्तं यथा नदी समुद्रो भव-
तीति । का पुनर्नद्याभिमताऽऽयुष्मतः । किं पाथःपरमाणव
उत्तैषां संस्थानभेद आहोस्ति तदारम्भोऽवयवी । तत्र संस्थान-
भेदस्य वाऽवयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रे-
णैकता, नदीपाथःपरमाणूनास्तु समुद्रपाथःपरमाणुभ्यः पूर्वा-
वस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः, एवं समुद्रादपि तेषां भेद एव ।
ये तु काशकृत्स्नीयमव सतमास्थाय जीवं परमात्मनोऽंशमाच-
रन्त्युक्तेषां कथं निष्कलं निष्कृत्यं शान्तम् इति न श्रुतिवि-
रोधः । निष्कलमिति सावयवत्वं व्यामिधे न तु सांशत्वम् ।
अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं
नभः शब्दयवलयोऽयं धार्योरिव च शरीरावच्छिन्नः पञ्चदशतिः
प्राण इति चेत् । न तावन्नभो नभसोऽंशस्तस्य तत्त्वात् । कर्ण-
नेमिमण्डलावच्छिन्नमंश इति चेत्, हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्त-
विवेकेन कर्णनेमिमण्डलं वा तत्संयोगो वेत्युक्तं भवति । न
च कर्णनेमिमण्डलं तस्यांशस्तस्य ततो भेदात् । तत्संयोगो
नभोधर्मत्वात्तस्यांश इति चेत् । न । अशुपपत्तेः । नभो-
धर्मत्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिन्नमिति तत्संयोगः सर्वत्र

प्रयेत । न ह्यस्ति सत्त्वोऽनवयवमव्याप्य वस्तु इति ।
 तस्मात्तत्रास्ति चेद्दशाप्येव । न चेद्दशाप्रोति तत्र नास्त्वेव ।
 व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिसम्बन्धधीननिरूपणतया न सर्वत्र
 निरूप्यत इति चेत्, न नाम निरूप्यताम् । तत्संयुक्तं
 तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गः । न
 च भेदाभेदयोरन्यतरणांशः शक्यो निर्वक्तुम् । न चोभाभ्यां,
 विकृष्टयोरिकत्रासमवायादित्युक्तम् । तस्मादनिर्वचनीयानाद्य-
 विद्यापरिकल्पित एवांशो नभसो न भाविक इति युक्तम् । न
 च काल्पनिको ज्ञानमावायत्तज्जीवितः कथमविज्ञायमानोऽस्ति,
 असंज्ञांशः कथं शब्दश्रवणलक्षणाय कार्याय कल्पते न जातु
 रज्ज्वामज्ञायमान उरगो भयकम्पादिकार्याय पर्याप्त इति
 वाच्यम् । अज्ञानत्वामिश्रं । कार्यव्यङ्गत्वादस्य । कार्यो-
 त्पादात् पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत् । न । पूर्व-
 पूर्वकार्योत्पादव्यङ्गत्वादमत्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेरना-
 दित्वाच्च कल्पना तत्संस्कारप्रवाहस्य । अस्तु वानुपपत्तिरेव
 कार्यकारणयोर्मायात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्हि मायामुपो-
 हलयति । अनुपपद्यमानार्थत्वान्मायोयाः । अपि च भावि-
 कांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानिनोऽङ्गितुमशक्यत्वात्
 ज्ञानध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् तदेवगाकाशांश इव श्रोत्रम-
 निर्वचनीयम् । एवं जीवो ब्रह्मणोऽंश इति काशकृतस्त्रीयं
 मतमिति मिहम् ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

खाटतत् । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं
 समन्वयलक्षणमिति विमपरमवशिष्यते यदर्शमिदमारभ्यत
 इति शब्दां निराकर्तुं सङ्गतिं दर्शयन् अवशिषमाह । "यथा-

भ्युदय" इति । अत्र च लक्षणस्य सकृत्सिद्धत्वात् लक्षणेनास्वा-
धिकरणस्य सकृत्सिद्धत्वात् । एतदुक्तं भवति । सत्यं जगत्-
कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयस्तत्र कारणभावस्यो-
भयथा दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्तत्वेनैव,
उत्तोपादानत्वेनापि । तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तत उपादान-
कारणानुमरणे सांख्यस्रृष्टिमिहं प्रधानमभ्युपेयम् । तथा च
लक्षणाद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अतिव्याप्तः प्रधानेऽपि
गतत्वात् । अमश्रवाद्वा । यदि तूत्तरः पक्षस्ततो नातिव्या-
प्तिर्नाप्यव्याप्तिर्नाप्यव्याप्तिरिति साधु लक्षणम् । सोऽयमव-
शेषः । तत्र

इच्छापुर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता ।

निमित्तकारणत्वेव नोपादानेषु कर्हिचित् ॥

तदिदमाह । "तत्र निमित्तकारणमेव तावत्" इति ।
आगमस्य कारणभावे पर्यवसानादनुमानस्य कुद्दिशेषनि-
यमः आगमो न प्रतिक्षिपन्त्यपि त्वनुमन्यत एवेत्याह । "पारिशे-
षाद्ब्रह्मणोऽन्यत्" इति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधे-
ऽन्यत्वाप्रसङ्गात्सांख्यस्रृष्टिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत-
इति । एकविज्ञानेन च मर्गविज्ञानप्रतिज्ञानम् 'उत तस्मादेशम्'
इत्यादिना, यथा सांख्यैकेन सृष्टिण्डेनेति च दृष्टान्तः,
परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः । यथा सांख्यैकेन ज्ञानेन
सर्वं कथा ज्ञाता भवन्ति । एवं प्राप्त उच्यते । प्रकृतिश्च । न
केवलं ब्रह्मनिमित्तकारणं, कुतः । प्रतिष्ठादृष्टान्तयोरनु-
परोधात् । निमित्तकारणत्वभावे तु तावुपरुध्येयाताम्
तद्याह ।

न मुख्ये सम्भवत्यर्थे ज्ञान्या वृत्तिरिच्छते ।

न चानुमानिकं युक्तमागमेनापवाधितम् ॥

सर्वे हि तावद्देदान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः ।

ऐकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ॥

तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थाविव युक्तौ न तु यजमानः प्रस्तर इतिवद्ब्रह्मण्यनया नेतव्यौ तस्यार्थवाद-
स्यात्परत्वात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादान-
कारणात्मकत्वाच्चापादेयस्य कार्यज्ञातस्योपादानज्ञानेन तज्-
ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्यादत्वन्तर्भ्रमिति न
तज्ज्ञानं कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं
जगतः । न च ब्रह्मणोऽन्यन्नित्तकारणं जगत इत्यपि
युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव । नहि तदानीं ब्रह्मणि
ज्ञानं सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणो-
ऽन्यस्य सर्वमध्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात् । यत इति च
पशुमी न कारणमात्रे स्मर्यते अपि तु प्रकृतौ जनिक्तः
प्रकृतिरिति । ततोऽपि प्रकृतित्वमवगच्छामः । दुःखमिदं ह्येव
दुःख्याच्चातयहणं च तद्वतशब्दत्वमामान्योपलक्षणार्थम् ।

अनामतेच्छासङ्ख्याभिध्या । एतया खलु स्वात्तुल-
क्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शितम् । बहु स्थानमिति च
स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम् ॥

आकाशादेव ब्रह्मण एवेत्यर्थः । साक्षादिति चेति सूत्रा-
वयवमदूय तस्यार्थं व्याचष्टे । “आकाशादेव” इति श्रुतिर्ब्र-
ह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती उपादानान्तराभावं साक्षा-
देव दर्शयतीति साक्षादिति सूत्रावयवेन दर्शितमिति
याजना ।

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

प्रकृतिप्रवृत्तमुपलक्षणं निमित्तमित्यपि दृष्टव्यं, कर्मत्वो-
पादानत्वमिति च तदुपादानत्वमिति च तदुपादानत्वमिति च

पादानत्वात्कृतं त्वेन च तन्नति निमित्तत्वात् । “कथं पुनः” इति । सिद्धसाध्यरीरेकत्वामवायो विरोधादिति । “परिणामादिति ब्रमः” इति । पूर्वसिद्धसाध्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वचनीयत्वाद्भेदेनाभिद्य इवेति सिद्धसाध्य साध्यत्वमित्यर्थः । एकवाक्यत्वेन व्याख्याय परिणामादित्यवच्छिद्य व्याचष्टे । “परिणामादिति वा” इति । मच्च त्वच्चेति हे ब्रह्मणो रूपे । मच्च सामान्यविशेषणापरोक्षतया निर्वाच्य पृथिव्यभेजोत्तमम् । त्वच्च परोक्षमत एवानिर्वाच्यमिदमनया वायुकाशनक्षणं, कथं च न ब्रह्मणो रूपं, यदिति तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मान्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति ॥

पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुभाष्यगमविरोधेन दूषयति । “यत्पुनः” इति । एतदुक्तं भवति । ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेवेत्त्वं पूर्वकजगत्कर्तृत्वात् कुम्भकर्तृकुलानवत् । अत्रेश्वरस्यामिहेराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षयाप्रसिद्धविशेषः । यथाहुर्नानुपनव्यं न्यायप्रवर्तते इति । आगमान्निमित्तद्विरिति चेत्, हस्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः । न च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेत्तदगमयतीति । विशेषाश्रययाच्चागमविरोधादानुमानमुदत्तुमर्हतीति, इति कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्यर्थः । इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जुरेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् । न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वा परिणामः सम्भवति नित्यत्वात्कदेकदेशत्वादित्युक्तम् । न च सृष्टः शरावाटयो भिद्यन्ते न चाभिन्ना न वा भिन्नाभिन्नाः किन्त्वनिर्वचनीया एव । यथाह श्रुतिः “मृत्तिकेत्येव सत्त्वम्” इति । तस्मादहैतोपक्रमादुपसंहाराद्य सर्व एव वेदान्ता ऐकान्तिकाद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव क्वचिद्वैतमाहुः, क्वचिद्वैतनिषे-

धेन, क्वचिद्ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः । एतावतापि तावद्भेदो
निषिद्धो भवति, न तूपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारप्रक-
शाख्येयः । नहि वाक्यैकदेशस्यार्थोऽस्तीति ॥

स्यादेतत् । सा भूत्प्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्रह्मो-
पादानत्वं सिध्यति, परमात्मादीनामपि तदुपादानानामुप-
प्रवमानत्वात्तेषामपि हि किञ्चिदुपादानकमस्ति वैदिकं लिङ्ग-
मित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

निगटव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातं सूत्रम् ।

प्रतिज्ञानक्षणं नक्ष्यमाणे पटमसन्वयः ।

वैदिकः स न तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र माधितम् ॥

इति श्रीमहात्म्यतिमित्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्य-

विभागे भामत्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सम्यक्प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्य-

नवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

वृत्तवृत्तिस्थमाणयोः समन्वयविरोधपरिहारकक्षणयोः
मद्वैतिप्रदगनाय सुखयज्ञहाय चैतयोः संज्ञेपतस्तात्यर्थ्यां
माह । “प्रथमोऽध्याये” इति । अत्रपञ्चवेदान्तवाक्यस्वरसमिह-
समन्वयकक्षणस्य विरोधतत्परिहाराध्यामाक्षेपसमाधानकर-
णादनेन लक्षणैर्नास्ति विषयविषयिभावः सम्बन्धः । पूर्वलक्ष-
णार्था हि विषयस्तद्गीचरत्वादाक्षेपसमाधानयोग्ये च विष-

यीति । तदेवमध्यायमवतार्य तदवयवमधिकरणमवतारयति ।
 “तत्र प्रथमं तावत्” इति । तन्मरते व्युत्पाद्यते मोक्षसाधन-
 मनेनेति तन्मन् । तदेवास्या यस्याः सा स्मृतिः तन्वास्या पर-
 मर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता । अन्याहासुरिपञ्च-
 गिष्वादिप्रणीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न खलु समूपां
 स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवदन्योऽवकाशः शक्यो वदितुस्मते मोक्ष-
 साधनप्रकाशनात् । तदपि चेन्नाभिदध्युरनवकाशाः सत्यो-
 ऽप्रमाणं प्रमथ्येरन् । तस्मात् तद्विरोधेन कथञ्चिद्दटान्ता
 व्याख्यातव्याः । पूर्वपक्षमाक्षिपति । “कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यः”
 इति । प्रमाधितं खलु धर्ममीमांसायां विरोधे त्वनपेक्षं
 स्वादमति ह्यनुमानम् इत्यत्र । यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां
 दृवेन्नतयाऽनपेक्षणीयत्वं तस्मान्न दुर्वेदानुरोधेन दनीयमतीनां
 श्रुतीनां युक्तमपवर्णनम् अपि तु स्वतःसिद्धप्रमाणभवाः श्रुतयो
 दुर्वेदाः स्मृतीर्वाधन्त एवेति युक्तम् । पूर्वपक्षो समाधत्ते ।
 “भवेदयम्” इति । प्रमाधितोऽप्यर्थः अहाजडान् प्रति पुनः
 प्रमाध्यत इत्यर्थः । आपाततः समाधानमुक्त्वा परमसमाधान-
 माह पूर्वपक्षो । “कपिलप्रभृतीनां चाप्यम्” इति । अयम-
 न्याभिमन्विः । ब्रह्म हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं ‘शास्त्रयोनित्वात्’
 इति । तेनेप वेदशास्त्रिर्ब्रह्मसंभवः सत्राज्ञानमिहानावरणभूतार्थ-
 मात्रगोचरतद्दृष्टिपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुति-
 स्मृतिप्रथिताज्ञानमिहभावानां स्मृतयोऽनावरणमवविषय-
 तद्दृष्टिप्रभव इति न श्रुतिभ्योऽस्मृपामस्ति कश्चिद्विरोधः ।
 न चैताः स्मृततरं प्रधानादिप्रतिपादनपराः शक्यन्तेऽन्यथयि-
 तम् । तस्मात् तदनुरोधेन कथञ्चिच्छ्रुतय एव नेतव्याः ।
 अपि च तर्कोऽपि कपिलादिस्मृतीरनुनश्यते, तस्मादप्येतदेव
 प्राप्तम् । एवं प्राप्त आह । “तस्मै समाधिः” इति । यथा हि

श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैवं श्रुतीनाम-
विगानमस्ति प्रधाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानत्वप्रति-
पादनपराणां तच्च तत्र दर्शनात् । तस्मादविगानाच्छ्रौत एवार्थ
आख्येयो न तु श्रुती विगानादिति । तत्त्वामिदानीं परस्पर-
विगानात् सर्वा एव श्रुतयोऽवहेया इत्यत्र आह । “विप्रति-
पत्ती च श्रुतीनाम्” इति । “न चानीन्द्रियार्थान्” इति ।
अर्वाग्दृग्भिप्रायम् । शङ्कते । “शक्यं कपिनादीनाम्” इति ।
निराकराति । “न सिद्धेरपि” इति । न तावत्कपिनादय
ईश्वरवदाजानमिहा, किन्तु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां
तदनुष्ठानवतां प्राचि भवेऽस्मिन् जन्मानि सिद्धिरत एवाजान-
मिहा उच्यन्ते । यदस्मिन् जन्मानि न तैः मिहापायोऽनुष्ठितः
प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानलक्षजन्मत्वान्निश्चीनां, तथा चावधृत-
वेदप्रामाण्यानां तद्विद्वद्दार्थाभिधानं तदपवाधितमप्रमाणमिव ।
अप्रमाणेन च न वेदार्थाऽतिशङ्कितं युक्तः प्रमाणमिदत्वान्नाह ।
तदेवं वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा मिहानामपि पर-
स्परविरोधे तद्वचनादनाश्रय इति पूर्वोक्तं आरयति । “सिद्ध-
व्यपात्रयकल्पनायामपि” इति । अहाजडान् बोधयति ।
“परतन्त्रप्रज्ञापि” इति । ननु श्रुतिश्लेषकपिनादीनामना-
वरणभूतार्थगोचरत्वानातिशयं बोधयति, कथं तेषां वचनम-
प्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुतेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादिन्यत्र आह ।
“या तु श्रुतिः” इति । न तावद्विद्वानां परस्परविरुद्धानि
वचानि प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । न च विकल्पो वस्तुनि, सिद्धे
तदनुपपत्तेः । अनुष्ठानमनागतोत्पाद्यं विवक्ष्यते, न सिद्धम् ।
तत्र व्यवस्थानात् । तस्मात् श्रुतिसामान्यमात्रेण भ्रमः सांख्य-
प्रवृत्ता कपिलः श्रौत इति । आदेतत् । कपिल एव श्रौती
नाख्ये मन्वादयः । ततश्च तेषां श्रुतिः कपिलश्रुतिविरुद्धः

एवमेवेत्यत आह । “भवति चान्या मनोः” इति । तस्याद्या-
 नमान्तरसंवादमाह । “महाभारतेऽपि च” इति । न केवलं
 मनोः स्मृतिः आन्तरसंवादिनी श्रुतिमंवादिन्यपीत्याह ।
 “श्रुतिश्च” इति । उपसंहरति । “अतः” इति । स्वादेतत् ।
 भवतु वेदविरुद्धं कापि न वचस्तथापि हयोरपि पुरुषबुद्धि-
 प्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्यतो वेदविरुधि कापिनं
 वचो नादरणीयमित्यत आह । “वेदस्य हि निरपेक्षम्”
 इति । अयमभिमतम् । मत्वं शास्त्रयोनिरीश्वरस्तथाप्यस्य
 न शास्त्रक्रियायामस्ति स्वातन्त्र्यं कपिलादीनामिव । स हि
 भगवान् प्रादुर्गं पूर्वस्मिन् मर्मे चकार शास्त्रं तदनुसारेणास्मि-
 दपि मर्मे प्रणीतवान् । एवं पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन्,
 पूर्वतमानुसारेण च पूर्वतर इत्यनादिरयं शास्त्रेश्वरयोः काश्चि-
 कारणभावः । तनेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया
 येनास्य कपिलादिवत् स्वातन्त्र्यं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चास्य
 स्वयमाविर्भावदपि न शास्त्रकारणतामूर्पति, हयोरप्यपर्याये-
 णाविर्भावात् । शास्त्रं च स्वता बोधकतया परुषस्वात-
 न्त्र्याभावेन निरस्तममस्तदीपाशङ्कं मदनपक्षं साक्षादेव
 स्वार्थं प्रमाणम् । कपिलादिवचांसि तु स्वतन्त्रकपिलादि-
 पण्डिताणां तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभव-
 पूर्वाः । तस्मान्नामामर्थप्रत्ययाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत्
 स्मृत्यनुभवौ कस्येते तावत् स्वतःसिद्धप्रमाणभावयाऽनपेक्षयैः
 श्रुत्या स्वार्था विनिश्चयित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या
 स्मृत्यर्था बाध्यत इति युक्तम् ।

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानस्य तावत् काचिद्देदप्रदेशे वाक्याभासानि दृश्यन्ते,

तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति । न च भूर्तन्द्रियादिवश्वहदादयो लोकसिद्धाः । तस्मादात्यन्तिकात् प्रमाणान्तराभवादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलाभावादभाषो वक्ष्याया इव दौहित्रास्मृतेः । न चार्थज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम् । तस्मान्न कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धम् ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते, किन्तु जगदुपादानस्य तन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहङ्कारपञ्चतन्त्रावगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते । न चैतावतेषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति । यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्यं प्रामाण्यमयुर्वीरन् । न चैतानि प्रधानादिरुद्धावपराणि । किन्तु योगस्वरूपतत्त्वाधनतदप्रान्तरफलविभूतितत्परमफलैव न्ययुत्पादनपराणि । तच्च किञ्चिच्चिन्मितीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं भविकारं निमित्तकृतपुराणेष्विव समप्रतिभगवैगमन्वन्तरवैशानुर्वारितं तद्विनिर्वातनपरम्, न तु तद्विवाञ्छितम् । अन्यपरादपि साध्यनिमित्ततत्प्रतीयमानमभ्युपेयत, यदि न मानान्तरणं विरुध्येत । अस्ति तु वेदान्तयुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तस्मात् प्रमाणभूतादपि योगशास्त्राच्च प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं व्युत्पाद्यिताऽऽह सा भगवान् वार्धगण्डः ।

‘गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमुच्छति ।

यत् तु दृष्टिपथप्रामं तस्यायैव सतुच्छकम् ॥ इति ॥

योगं व्युत्पद्यपादयिषता निमित्तमात्रेणेह गुणा उक्ताः । न तु भावतः, तेषामतांश्चकत्वादित्यर्थः । अलोकमिहाना-

मपि प्रधानादीनामनादिपूर्वपक्षन्यायाभामोक्षेक्षितानामनु-
 वाद्यत्वमुपपन्नम् । तदनेनाभिसन्धिनाह । “एतेन सांख्यस्मृ-
 तिप्रत्याख्यानैः न योगस्मृतिरपि” प्रधानादिविषयतया “प्रत्या-
 ख्याता द्रष्टव्या” इति । अधिकरणान्तरारम्भमात्रमिति ।
 “नन्वेवं मति समानन्यायत्वात्” इति । समाधत्त । “अस्त्व-
 वाभ्यधिका शङ्का । सा नाम सांख्यशास्त्रात् प्रधानमत्ता
 विज्ञायि । योगशास्त्रात्, प्रधानादिमत्ता विज्ञापयिष्यते ।
 बहुलं हि योगशास्त्राणां वेदेन मह संशयो दृश्यते । उप-
 निषदपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षास्ति । न जातु
 योगशास्त्रविहितं यमनियमादिवहिरङ्गमुपायमपहायान्तर-
 ङ्ग धारणादिकमन्तरणापनिषदात्मतत्त्वभासात्कार उदेतु-
 महिति । तस्मादापनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात् संवाद-
 बाहुल्याच्च वेदेनाष्टकादिस्मृतिवियोगस्मृतिः प्रमाणम् । ततश्च
 प्रमाणात् प्रधानादिप्रतातेनांगच्छत्वम् । न च तदप्रमाणं
 प्रधानादी, प्रमाणञ्च यमादाविति युक्तम् । तदाप्रमाण्येन्य-
 वाप्यनाश्वामात् । यथाहुः ।

‘प्रसरं न लभन्ते हि यावत् क्वचन मर्कटाः ।

नाभिद्रवन्ति तं तावत् पिशाचा वा स्वगोचरं’ ॥ इति ।

सयं लब्धप्रसरा प्रधानादी योगाप्रमाणतापिशाची सर्व-
 वेव दुर्बारा भवेदित्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यभ्युपेय-
 मिति नाशब्दं प्रधानमिति शङ्कायः । सा “इयमभ्याधिकाश-
 दातिदेशेन निवर्त्यते” । निवृत्तिहेतुमाह । “अर्थकदेशम-
 म्यतिपक्षावपि” इति । यदि प्रधानादिमत्तापरं योगशास्त्रं
 भवेत्, भवेत् प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधेनाप्रमाणम् । तथा
 च तद्विहितेषु यमादिष्वप्यनाश्वामः स्यात् । तस्माच्च प्रधा-
 नादिपरं तत्, किन्तु तन्निमित्तीकृत्य योगश्रुत्पादनपर-

मित्युक्तम् । न चाविषयेऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्यमुप
 हन्ति । नहि चक्षुरमादावपमाणं रूपेऽप्यपमाणं भवितुम
 हेति । तस्माद्देवान्स्मृतिविरोधात् प्रधानादिरव्याविषयं
 न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः । स्यादेतत् । अध्यात्मविषया
 मन्ति महस्रं स्मृतयो ब्रीहार्हतक्रापालिकादीनां, ता सर्वा
 कस्मात् निराक्रियन्त इत्यत आह । “सतीत्वपि” इति
 तासु खलु बहुलं वेदार्थविमंवादिनीषु शिष्टानाहतासु केषि
 देव तु पुरुषापसदैः पशुप्रायैर्नृणांकादिभिः परिगृहीताः
 वेदस्मृत्यागङ्गैव नास्तीति न निराकृताः, तद्विपरीताः
 सांख्ययोगस्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्युत्पन्न
 इत्यर्थः । “न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण” इति । प्रधाना
 दिविषयेऽप्येत्यर्थः । “हैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च” ये प्रध
 नादिपरतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः । सांख्या मस्य
 बृहर्षिर्बेदिकी तथा वर्तेत इति सांख्याः । एवं योगो ध्यान
 उपायोपशयोरभेदविवक्षया, चित्तवृत्तिनिरोधो हि योग
 तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकतानता । एतच्चोपलक्षणम् । अन्वेष्य
 यमनियमादयो बाह्या आन्तराश्च धारणादयो योगोपाद
 दृश्याः । एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां कल्पभक्ताश्चरण
 दीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजनम् । सुगममन्यत् ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं चशब्दात् ॥ ४ ॥

अथान्तरमद्वैतिमाह । “ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकार
 प्रकृतियेत्यस्य पक्षस्य” इति । सोटयति । “कृतः पुनः” इति
 समानविषयत्वे हि विरोधो भवेत् । न चेद्वाप्ति समानवि
 यता, धर्मवद् ब्रह्मणोऽपि मानान्तराविषयतयाऽतर्कस्वे
 नपेक्षान्नायैकगोचरत्वादित्यर्थः । समाधत्तम् । “भवेदयं
 इति ।

मानान्तरस्याविषयः निहवस्ववगाहिनः ।

बर्भोऽस्तु कार्यरूपत्वाद् ब्रह्म सिद्धं तु गोचरः ॥

तस्मात्प्रधानविषयत्वादस्यैव तर्कस्वावकाशः । नन्वस्तु विरोधः, तथापि तर्कादरे को हेतुरित्यत आह । “यथा च श्रुतौ नाम्” इति । सावकाशा ब्रह्मोऽपि श्रुतयोऽनवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया ब्रह्मोऽपि श्रुतयो गुणकल्पनादिभिर्व्याख्यानमङ्गमौल्ये । अपि च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयाऽनादिमविद्यां निरन्तरं दृष्टं नैव रूपेण मोक्षमाधनमिच्छते, तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षमाधनतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टमाधस्येणादृष्टविषयं विषयतोऽन्तरङ्गं, बहिरङ्गं त्वन्यस्तपरोक्षगोचरं शाब्दं ज्ञानं तेन प्रधानप्रत्यामत्याप्यनुमानमेव बलीय इत्याह । “दृष्टमाधस्येण च” इति । अपि च श्रुत्यापि ब्रह्मणि तर्कं आहृत इत्याह । “श्रुतिरपि” इति । भोऽयं ब्रह्मणी जगदुपादानत्वात्तपः पुनस्तर्केण प्रस्तूयते ।

प्रकृत्या महं सारूप्यं विकाराणामवस्थितम् ।

जगद्ब्रह्ममरूपं च नेति भो तस्य विक्रिया ॥

विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिभाक् ।

तेन प्रधानसारूप्यात् प्रधानस्यैव विक्रिया ॥

तथाहि । एक एव स्त्रीकायः सुखदुःखभोग्यात्मकतया लुप्तमपञ्चीनाश्च चैत्रस्य च खेणस्य तामाविन्दतोऽप्यर्थाय । सुखदुःखविषादानाधत्ते । स्त्रिया च सर्वे भावा व्याख्याताः । आत् सुखदुःखभोग्यात्मतया च स्वर्गनरकोशावचप्रपञ्चतया च । जगदशुद्धचेतनश्च, ब्रह्म तु चेतनं विशुद्धं च, निरतिशय-
मात् । तस्मात् प्रधानस्याशुद्धाचेतनस्य विकारो जगत्त्व-
इत्येव इति युक्तम् । ये तु चेतनब्रह्मविकारतया जगच्चेतन-

माहुस्तान् प्रत्याह । “अचेतनं चेदं जगत्” इति । व्यभि-
 चारं चोदयति । “ननु चेतनमपि” इति । परिहरति ।
 “न सामिधेययोरपि” इति । ननु मा नाम साक्षाच्चेतन-
 चेतनान्तरस्योपकारिणी, तत्कार्यकरचबुद्ध्यादिनियोगद्वारेण
 तूपकरिष्यतीत्यत आह । “निरतिशया कर्त्तारचेतनाः”
 इति । उपजनापायवहर्मयोगोऽतिशयः, तदभावो निरति-
 शयत्वम् । अत एव निर्व्यापारत्वादकर्त्तारस्तस्यास्तेषां बुद्ध्यादि-
 प्रयाकृत्वमपि नास्त्येत्यर्थः । चोदकोऽनुगयवीजमहादयति ।
 “योऽपि” इति । अभ्युपेत्यापाततः समाधानमाह । “तनापि
 कथञ्चित्” इति । परमसमाधानं तु सूत्रावयवेन वक्तुं तन्-
 वावतारयति । “न चैतदपि विलक्षणत्वम्” इति । सूत्रा-
 वयवाभिसम्बन्धिमाह । “अनवगम्यमानमेव हीदम्” इति ।
 शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतित्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्य-
 मानमुपोद्दलितं मानान्तरेण, साक्षाच्छ्रयमाणमप्यचैतन्यमन्य-
 ययेत् । मानान्तगभावे त्वार्थोऽयः श्रुत्यर्थनापबाधनीयः । न
 तु तद्वलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः ॥ सूत्रान्तरमपि परि-
 यितुं चोदयति । “ननु चेतनत्वमपि क्वचित्” इति । न
 पृथिव्यादीनां चैतन्यमार्थमेव, किन्तु भ्रुयमीनां श्रुतीनां
 साक्षादेवार्थ इत्यर्थः । सूत्रमवतारयति । “अत उत्तरं पठति” ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥५॥

विभजते । “तुशब्दः” इति । भेदाः श्रुतयः साक्षाच्छ्रु-
 दादीनां वागादीनाञ्च चैतन्यमाहुः, अपि तु तदधिष्ठात्रीणां
 देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिबलेन न श्रुदादीनां वागा-
 दीनाञ्च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति । कस्मात् पुनरेतदेवमित्यत
 आह । “विशेषानुगतिभ्याम्” । तत्र विशेषं व्याचष्टे ।
 विशेषो, हि” इति । भाङ्गुषामुपकार्यत्वाद् भूतन्द्रिदानां

चोपकारकत्वात् सास्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धे च
 'विज्ञानं चाभवत्' इति श्रुतेः विशेषचेतनाचेतनसत्त्वः प्रागुक्तः
 स नोपपद्यते । देवताशब्दकृतो वात्र विशेषो विशेषशब्देनो-
 च्यत इत्याह । "अपि च कौपीतकिनः प्राणसंवादः" इति ।
 अनुमतिं व्याचष्टे । "अनुमताश्च" इति । सर्वत्र भूतन्द्रिया-
 दिष्टानुगता देवता अभिमानिनोऽपदिर्गन्त मन्त्रादयः । अपि
 च 'भूयस्वः श्रुतयोऽग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदायुः प्राणो
 भूत्वा नासिके प्राविशटादियच्चतुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्'
 इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च
 चैवज्ञभेदाचेतनाः । तस्मान्मन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपत
 इति । अपि च प्राणसंवादवाक्यशेषे प्राणानामस्मदादिश-
 रीराणामिव चैवज्ञाधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां
 चैवज्ञाधिष्ठानेन चैतन्यं दृश्यतीत्याह । "प्राणसंवादवाक्य-
 शेषे च" इति । "तत्तेज एतत्तत्त्वपि" इति । यद्यपि प्रथम-
 ऽध्याये भाक्तत्वं न वर्णितं तथापि मुख्यतयापि क्रयश्चिन्तुं
 गक्यमिति दृश्यम् । पूर्वेणमुपसंहरति । "तस्मात्" इति ।
 सिद्धान्तसूत्रम् ।

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

प्रकृतिविकारभावे हेतुं साहचर्यं विकल्प्य दूषयति ।
 "अथल्लसाहचर्यं च" इति । प्रकृतिविकारभागभावे हेतुं वैल-
 क्षण्यं विकल्प्य दूषयति । "विलक्षणत्वेन च कारणेन" इति ।
 सर्वस्वभावाननुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाधिरोधि । तदनु-
 वर्तने तादात्म्येण प्रकृतिविकारभावाभावात् । मध्यमस्व-
 सिद्धः । तृतीयस्तु निर्दर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः । अथ
 जगद्योनितयाऽऽगमाद्भ्रूवोऽवगमादागमबाधितविषयत्वमनु-

मानस्य कस्याचीद्वाच्यत इत्यत आह । “आगमविरोधस्तु” इति । न चास्मिन्नागमैकसमधिगमनीये ब्रह्मणि प्रमाणांतर-
 स्थावकाशोऽस्ति येन तदुपादायागम आक्षिप्येत्युच्यते वा-
 नाह । “यत्कृतं परिनिष्यत्त्वाद्ब्रह्मणि” इति । यथा हि
 कार्यत्वाविशेषेऽप्यारोग्यकामः पथमश्रीयात् स्वर्गकामः सिकतां
 भक्तयेदित्यादीनां मानान्तरविषयता, न तु दर्शपूर्णमासाभ्यां
 स्वर्गकामो यजेतेत्यादीनां, तत्कस्य हेतोः, पथ्य कार्यभेदस्य
 प्रमाणांतरगोचरत्वात् । एवं भूतत्वादिशेषेऽपि पृथिव्यादीनां
 मानान्तरगोचरत्वं, न तु भूतस्यापि ब्रह्मणः, तस्यास्वायैक-
 गोचरस्यातिपतितमस्तमानान्तरसीमतया स्मृत्यागमसिद्ध-
 त्वादित्यये । यदि स्मृत्यागमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं, कथं
 तर्हि श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्यत आह । “यदपि श्रवण-
 व्यतिरेकेण” इति । तर्का हि प्रमाणविषयविवेचकतया तदिति-
 कर्तव्यताभूत्स्तदाययोऽस्ति प्रमाणेऽनुपाद्भूत्याश्रयस्याभावात्
 शक्यतया नाद्रियते । यस्त्वागमप्रमाणाश्रयस्तद्विषयविवेचक-
 स्तदविरोधी स मन्तव्य इति विधीयते । “श्रुत्यनृच्छीत” इति ।
 श्रुत्या श्रवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन नृच्छीतः “अनुभवाङ्ग-
 त्वेन” इति । मतो हि भाव्यमानो भावनाया विषयतयाऽनुभूतो
 भवतीति मननमनुभवाङ्गम् । “आत्मनोऽनन्वागतत्वम्” इति ।
 अप्राप्तवस्थाभिरसंपृक्तत्वमुदामीनत्वमित्यर्थः । अपि च चेतन-
 कारणवादिभिः कारणमालक्षण्येऽपि कार्यस्य कथञ्चिच्चैतन्या-
 विर्भावानाविर्भावाभ्यां विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदिति अग-
 त्कारणे योजयितुं शक्यम् । अचेतनप्रधानकारणवादिनां
 तु दुर्योज्यमेतत् । न चचेतनस्य अगत्कारणस्य विज्ञानरूपता
 मश्विनी, चेतनस्य अगत्कारणस्य सुषुमाद्यव्यवस्थाश्लिष-
 यताऽपि चैतनस्यानाविर्भावतया शक्यमेव कथञ्चिदविज्ञा-

नात्मत्वं योजयितुमिच्छाह । “योऽपि चेतनकारणव्यवहारेण” इति । परस्मैश्च त्वचेतनप्रधानकारणवादिनः सांख्यस्य न युज्येत । “प्रत्युक्तत्वात्तु वैलक्षण्यस्य” इति । वैलक्षण्यं कार्यकारणभाषो नास्त्येवभ्युपेत्येदमुक्तम् । परमार्थतस्तु नास्माभिरेतदभ्युपेयत इत्यर्थः ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

न कारणात्कार्यमभिन्नमभेदे कार्यत्वानुपपत्तेः । कारणवत्स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् शुद्धशुद्धादिविरुद्धधर्ममंसर्गाच्च । अथ चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्यवृत्तिः, तथा चेदं जगत्कार्यं सत्त्वेऽपि चिदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदसदुत्पद्यतइति सत्कार्यवादव्याक्रोप इत्याह । “यदि चेतनं शुद्धम्” इति । परिहरति । “नैष दोषः” इति । कुतः, “प्रतिषेधमात्रत्वात्” । विभजते । “प्रतिषेधमात्रं हीदम्” इति । प्रतिपादयिष्यति हि तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्य इत्यत्र । यथा कार्यं स्वरूपेण सदसत्त्वाभ्यां न निर्वचनीयम् अपि तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं च कारणसत्तैव कार्यस्य सत्ता न ततोऽन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणे भवत्यसत् । स्वरूपेण तूत्पत्तेः प्रागुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतोऽसतो वोत्पत्तिरिति निर्विषयः सत्कार्यं वादप्रतिषेध इत्यर्थः ।

अपीतो तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

असामञ्जस्यं विभजते । “अत्राह” शोदकः, “यदि स्थील्य” इति । यथा हि यूपादिषु हिङ्गुमैश्वरादीनामविभागलक्षणो लयः स्वगतरसादिभिर्युक्तं इत्यस्यैवं ब्रह्मणि विशुद्धादिधर्मेषु जगत्पीयमानमविभागं गच्छद्ब्रह्म स्वधर्मेण

कल्पान्तरेणा
 कल्पान्तरेणाह । “अपि च समस्तस्य” इति । नहि समस्तस्य
 केनोक्तिव्युत्पत्त्यादिपरिचयं वा रज्यां रज्यादिविभक्तं
 न निरुक्तं इह । समुद्रो हि कदाचित् केनोक्तिरूपेण
 परिचयते कदाचित् बुद्ध्यादिना, रज्यां हि कदाचित् इति
 विवक्ष्यन्ति कदाचित् । न च कल्पनियमः । सोऽयमत्र
 सोऽप्यादिविभाजनियमः कल्पनियमश्चाममन्त्रम इति । कल्पा-
 न्तरेणाह । “अपि च भोक्तृत्वम्” इति । कल्पा-
 न्तरे महापूर्वमाह । “अथैतम्” इति ।

मिहान्तसुत्रम् ।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ६ ॥

नाविभागमात्रं नयोऽपि तु कारणे कार्यस्याविभाग-
 स्तत्र च तद्वर्माकृषणे मन्त्रि मन्त्रस्य दृष्टान्ताः । तत्र तु कारणे
 कार्यस्य लये कार्यधर्मकृषणे न दृष्टान्तत्वोऽप्यस्तीत्यर्थः ।
 स्यादेतत् । यदि कार्यस्याविभागः कारणं, कथं कार्यधर्म-
 कृषणं कारणस्येत्यत्र आह । “अनन्यत्वेऽपि” इति । यथा
 रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं युक्तिर्न च युक्ते रजत-
 मेवमिदमपीत्यर्थः । अपि च स्थित्यन्तप्रलयकालेषु त्रिविधं
 कार्यस्य कारणादभेदमभिदधती युतिरनतिगहनीया, सर्व-
 रेव वेदवादिभिस्तत्र स्थित्यन्तस्योऽर्थः परिहारः स प्रत्ययेऽपि
 समानः कार्यस्याविद्याकमारोपितत्वं नाम, तस्याच्चापीति
 मात्रमनुयोन्यमित्याह । “अथैतम् वेदमुच्यते” इति । “अस्ति
 चायमपरो दृष्टान्तः” “यथा स्वप्नदृशक” इति । लौकिक
 पुरुषः । “एवमवस्थात्रयमाह्वयकः” इति । अवस्थात्रयमुत्प-
 तिस्थितिप्रलयाः । कल्पान्तरेणाममन्त्रस्य कल्पान्तरेण

दृष्टान्तभावं परिहारमाह । “यत् पुनरेतदुक्तम्” इति । यो-
 यागज्ञेनियतत्वादत्युक्तिनियम इत्यर्थः । “यतेन” इति ।
 मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन सुज्ञानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः
 पक्षज्ञः, कारणाभावे कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञा-
 नेन च मग्नज्ञिनो मिथ्याज्ञानस्य मस्मूनघातं निहतत्वादिति ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

कार्यकारणयोर्धनलक्ष्यं तावत्समानमेवोभयोः पक्षयोः,
 प्रागुत्पत्तेरमत्कार्येवाटप्रसङ्गाऽपीती तदुत्पन्नस्य प्रधानो-
 पादानपक्ष एव नाम्नुत्पन्न इति यद्यप्युपरिष्टात्प्रतिपादयि-
 त्यामस्तथापि गुडजिह्वकया समानत्वापादनमिदानीमिति
 मन्तव्यमिदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखापादानं क्लेशकर्मागवा-
 दौटमस्येति । सुगममन्यत् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि ॥ ११ ॥

केवलागमस्येत्थं स्वतन्त्रतर्काधिपये । न मांख्यादिवत्
 माधस्य वैधर्म्यमात्रेण तर्कः प्रवर्तनीयो येन प्रधानाटिसिद्धि-
 भवेत् । शुष्कतर्का हि न भवन्त्यप्रतिष्ठानात् । तदुक्तम् ।

यद्वेदानुमितोऽप्यर्थः कुशलेरनुमादभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ इति ।

न च महापुरुषपरिच्छेदितत्वेन कस्यचित्तर्कस्य प्रतिष्ठा,
 महापुरुषाणामेव तार्किकाणां मिथो विप्रतिपत्तेरिति । सूत्रे-
 शङ्कते । “अन्यथानुमयमिति चेत्” । तद्विभजते । “अन्यथा
 वयमनुमास्यामहे” इति । नानुमानाभासव्यभिचारिणानु-
 मानव्यभिचारः शङ्कनीयः प्रत्यक्षादपि तदाभासव्यभि-
 चारेण तत्रमज्ञात् । तस्मात् स्वाभाविकप्रतिबन्धवर्जितानुमरणे
 निपुत्रेणाणमात्रा भवितव्यं, ततश्चाप्रत्युहं प्रधानं मेत्यतीति

भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठामाह स एव
 तर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयस्तदप्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादि-
 त्याह । “नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव” इति । अपि च तर्का-
 प्रतिष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः । न च श्रुत्यर्थाभा-
 सनिराकरणेन तदर्थात्त्वविनिश्चय इत्याह । “सर्वतर्काप्रति-
 स्थायां च” इति । अपि च विचारात्मकस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्ष-
 परित्यागेन तर्कितं राहान्तमनुजानाति । सति चैष पूर्वपक्ष-
 विषये तर्कं प्रतिष्ठारहितं प्रवर्तते, तदभावे विचाराप्रवृत्तिः ।
 तदिदमाह । “अयमेव च तर्कस्यालङ्कारः” इति । तामिमा-
 माशङ्कां सूत्रेण परिहरति । “एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः” । न
 वयमन्यत्र तर्कमप्रमाणयामः, किन्तु जगत्कारणमस्त्वे स्वाभा-
 विकप्रतिबन्धवत्त्व लिङ्गमस्ति । यत् साधम्यबैधर्म्यमात्रं, तदप्र-
 तिष्ठादोषात् मूच्यत इति । कन्यान्तराणानिर्माक्षपदार्थमाह ।
 “अपि च सम्यग्ज्ञानाश्मोक्षः” इति । भूतार्थगोचरस्य हि
 सम्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके
 दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य । वैदिकं चेटं चेतनजगदुपाटं विषयं
 विज्ञानं वेदोक्त्यनर्कितकतव्यताकं वेदजनितं व्यवस्थितं वेदा-
 नपक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तार्किकाणा-
 मन्यान्यं विप्रतिपत्तं स्तत्त्वनिर्हारणकारणाभावाच्च न तत्-
 स्तत्त्वव्यवस्थिति न ततः सम्यग्ज्ञानम् अमम्यग्ज्ञानाच्च न
 संनाराहिमोक्ष इत्यर्थः ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

न कार्यं कारणादभिन्नमभेदे कारणरूपवत् कार्यत्वा-
 नुपपत्तेः, करोत्यर्थानुपपत्तेः । अभूतमादुर्भावनं हि तदर्थाः ।
 न चास्य कारणात्मत्वे किञ्चिदभूतमस्ति यदर्शमयं पुद्गलं

यतेत । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्, न । तस्या अपि कार-
णात्मत्वेन सत्त्वात्, असत्त्वे वाऽभिव्यक्त्यास्वापि तद्वत् प्रस-
ङ्गेन कारणात्मत्वव्याघातात् । नहि तदेव तदानीमवास्ति
नास्ति चेति युज्यते । किं चेदं मणिमन्वीषधमिन्द्रजालं
कार्येषु शिञ्चितं यदिदमज्ञातानिरुद्धातिशयमव्यवधानम-
विदूरस्थानं च तस्यैव तदवस्थेन्द्रियस्य पुंसः कदाचिन्नत्यक्षं
पराक्षं च येनास्य कदाचिन्नत्यक्षमुपलभनं कदाचिदनुमानं
कदाचिदागमः । कार्यान्तरव्यवधिरस्य पागेष्वहेतुरिति
चेत्, न । कार्यजातस्य सदातनत्वात् । अथापि स्यात्कार्या-
न्तराणि पिण्डकपालशंकराचूणकणप्रभृतीनि कुम्भं व्यवद-
धत्, ततः कुम्भस्य पागेष्वं कदाचिदिति । तत्र । तस्य
कार्यजातस्य कारणात्मनः सदातनत्वेन सर्वदा व्यवधानेन
कुम्भस्यात्यन्तानुपलब्धिप्रसङ्गात् । कदाचित्कत्वे वा कार्य-
जातस्य न कारणात्मत्वं, नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसं-
गस्य भेदकत्वात् । भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधनेकत्र सद्भा-
सम्भव इत्युक्तम् । तस्मात् कारणात् कार्यमैकान्तत एव
भिद्यम् । न च भेदे गवाश्ववत् कार्यकारणभावानुपपत्ति-
रितिसाम्प्रतम् । अभेदेऽपि कारणरूपवत्तदनुपपत्तेरुक्तत्वात् ।
अत्यन्तभेदे च कुम्भकुम्भकारयोर्निमित्तकभावस्य दर्शनात् ।
तस्मादन्यत्वाविशेषेऽपि समवायभेद एवोपादानोपादेयभाव-
नियमहेतुः । यस्याभूत्वा भवतः समवायस्तदुपादेयं, यत्र च
समवायस्तदुपादानम् । उपादानत्वं च कारणस्य कार्यादस्य-
परिमाणस्य दृष्टं यथा तन्वादीनां पटाद्युपादानानां पटा-
दिभ्यो व्यूनपरिमाणत्वम् । चिदात्मनस्तु परममहत उपा-
दानाच्चात्मन्तात्पर्यपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हति । तस्माद्य-
त्रैदमस्यतारतम्यं विश्राम्यति यतो न चादीयः सम्भवति

तज्जगती मूलकारणं परमाणुः । सोदीयोऽन्तरानस्ये तु
 मेरुगजसर्वपयोस्तुष्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवत्वाद्भयो ।
 तस्मात् परममहतो ब्रह्मण उपादानादभिसम्पादेयं जगत्-
 कार्यं मभिदधती श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधात् मह-
 ससंवत्सरमवगतसंवत्सरश्रुतिवत् कथञ्चिन्नवन्त्यवृत्त्या व्याख्या-
 येत्यधिकं गङ्गमानं प्रात मास्यदूषणमतिदिगति "एतेन" इति
 सूत्रेण । अस्यार्थः । कारणात् कार्यस्य भेद तदनन्त्यत्वमार-
 भ्मणगच्छादिभ्य इत्यत्र निषेक्त्यामः । अविद्याममारीषणेन
 च कार्यस्य न्यूनानिकभावमप्यप्रयाजकत्वादुपेक्षित्यामहे ।
 तेन वैशेषिकाद्यभिमतस्य तर्कस्य शुक्लत्वेनाव्यवस्थितः ।
 सूत्रमिदं मास्यदूषणमतिदिगति । यत्र कथं चिदं दानुमा-
 रिणी मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतस्य मास्यतर्कस्यैषा
 गतिस्तत्र परमाख्यादिवादस्यात्यन्तवेदवाशस्य मन्वाद्युपेक्षि-
 तस्य व क्वैव कथंति । "केनचिदंगेन" इति । सृष्ट्याऽप्यो-
 हि व्युत्पाद्यास्तं च किञ्चित्कदमदा पृथपक्षन्यायोपेक्षित-
 मप्युदाहृत्य व्युत्पाद्यन्त इति केनचिदंगेनेत्युक्तम् । अन्त-
 मन्यत् ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

व्यादेतत् । अतिगभीरजगत्कारणविषयत्वं तर्कस्य नास्ति ।
 केवलागमगम्यमतिदित्युक्तं, तत् कथं पुनस्तर्कनिमित्तं प्राप्तेप
 इत्यत्र आह । "यद्यपि श्रुतिः प्रमाणम्" इति । प्रवृत्ता हि
 श्रुतिरनपेक्षतया स्वतः प्रामाण्यत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षते ।
 प्रवर्तमाना पुनः स्फुटतरप्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधेन मुख्या-
 यात् प्रख्याव्य उच्यन्त्यवृत्तितं नीयते, यथा मन्वार्थवादा-
 वित्यर्थः । अतिरोहितार्थं भाष्यम् । "यथा त्वद्यत्वे" इति ।

यद्यतीतानागतयोः स्वर्गयोरेष विभागो न भवेत् ततस्तदेवा-
द्यतनस्य विभागस्य बाधकं स्यात्, स्वप्रदर्शनस्येव चाग्रदर्शनं,
न त्वेतदस्ति । अत्राधिताद्यतनदर्शनेन तयोरपि तथात्वानु-
मानादित्यर्थः । इमां शङ्कामपातातोऽविचारितलोकमिह-
दृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति सूत्रकारः "स्यान्नोक्तवत्" ॥
परिहाररहस्यमाह ।

तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वस्मादधिगोधादस्य विगेषाभिधानीपक्रमस्य विभाग-
माह । "अभ्युपगम्य चमम्" इति । स्यादेतत् । यदि
कारणात् परमाणुभूतादनन्यत्वमाकाशादेः प्रपञ्चस्य कार्यस्य
कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तोपप्रपञ्चावतार इत्यत आह ।
"अतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते" इति । न खल्वनन्यत्व-
मित्यभेदं ब्रूमः, किन्तु भेदं व्यामिधामः, ततश्च नामेदाश-
यदोपप्रमङ्गः । किन्त्वभेदं व्यामिधैर्विशेषिकादिभिरस्मात्
साहायकमेवाचरितं भवति । भेदानिषेधहेतुं व्याचष्टे ।
"आरम्भणशब्दस्तावत्" इति । एवं हि ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं
जगत्तत्त्वतो ज्ञायेत यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो भवेत् । यथा
रज्ज्वां ज्ञातायां भुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवति । सा हि तस्य
तत्त्वम् । तत्त्वज्ञानं च ज्ञानमतीत्यन्विषयाज्ञानमज्ञानमेष ।
एतैव वैदिको दृष्टान्तः "यथा मीस्यैकेन सृत्पिण्डेन" इति ।
स्यादेतत् । सृदि ज्ञातायां कथं सृष्टमयं घटादि ज्ञातं भवति,
नहि तन्मृदात्मकमित्युपपादितमधस्तात् । तस्मात्तत्त्वतो भिन्नं
न चान्यस्मिन् विज्ञानेऽन्यद्विज्ञातं भवतीत्यत आह श्रुतिः
"वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्" वाचया केवलमार-
भ्यते विकारजातं, न तु तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्र-

मितद्, यथा पुद्बल्य चैतन्यमिति राहोः शिर इति
 विकल्पमात्रम् । यथाहुर्विकल्पविदः । 'अष्टज्ञानानुपातो
 वस्तुशून्यो विकल्पः' इति । तथा चावस्तुतयाऽनृतं
 विकारजातं सृष्टिकेत्येव सत्यम् । तस्माद्दृशराशोदृष्ट
 नादीनां तत्त्वं सृष्टेव, तेन सृष्टिं ज्ञातायां तेषां सर्वेषामेव तत्त्वं
 ज्ञातं भवति । तदिदमुक्तं "न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
 सम्पद्यते" इति । निदर्शनान्तरद्वयं दर्शयन्नपसंहरति ।
 "तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानाम्" इति । ये हि दृष्ट
 नदृष्टरूपा न ते वस्तुमस्तौ यथा सृगट्छिन्नकोटकादयः, तथा
 च सर्वे विकारजाते, तस्मादवस्तु मत् । तथाहि यदस्ति
 तदस्यैव, यथा चिदाका, नक्ष्मी कटाचित् कचित् कथ-
 चिदास्ति, किन्तु सर्वदा सर्वत्र सर्वथास्यैव, न नास्ति । न
 नास्ति । न चैवं विकारजातं, तस्य कटाचित् कथञ्चित्
 कुत्र चिदवस्थानात् । तथाहि सत्स्वभावं चैद्विकारजातं,
 कथं कटाचित्मत्, असत्स्वभावं चेत् कथं कटाचित् सत् ।
 सत्सत्त्वोक्तविरोधात् । नहि रूपं कटाचित् काचित् कथ-
 चिदा गम्यो भवति । अथ तस्य सत्सत्त्वं धर्मो, ते च स्वका-
 रणाधीनजन्मतया कटाचित्देव भवतः, तच्चैव विकारजातं
 दृष्टायमानं सदातनमिति न विकारः कस्यचित् । अथाम-
 त्वममये तच्चास्ति, कस्य तच्च धर्मोऽसत्त्वम् । नहि धर्मि-
 न्यप्रत्युत्पन्नं तद्धर्मोऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य
 न धर्मः किन्त्वयान्तरममत्त्वं, किमायातं भावस्य । नहि
 घटे जाते पटस्य किञ्चिद्भवति । असत्त्वं भावविरोधीति
 चेद्, न । अकिञ्चित्करस्य तस्मानुपपत्तेः किञ्चित्करत्वं
 वा तत्राप्यसत्त्वं न तदनुयोगसम्भवात् । अथास्यासत्त्वं नाम
 किञ्चित् जायते किन्तु स एव न भवति । यथाहुः ।

‘न तस्य किञ्चिद्भवति न भवत्येव केवलम्’ । इति ।

अथैष प्रसङ्गप्रतिषेधो निरुच्यतां किं तत्स्वभावो भाव उत भावस्वभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कस्ये भावानां तत्स्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्येत तथा च भावानुभवाभावः । उत्तरस्मिन् सर्वभावनिव्ययतया नाभावस्यवहारः स्यात् । कल्पनामात्रनिमित्तत्वंऽपि निषेधस्य भावनिव्ययतापत्तिस्तदयस्यैव । तस्माद्भिवमस्ति कारणादिकारजातं न वस्तु सत्, अतो विकारजातमनिवचनीयमवृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धममृतत्वं विकारजातस्य कारणस्य निर्वाच्यतया सत्त्वं, सृष्टिकेत्वं च सत्यमित्यादिना प्रवच्येन दृष्टान्ततयाऽनुवदति श्रुतिः । ‘यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिमस्य’ स दृष्टान्तः’ इति चाज्ञपादसूत्रं प्रमाणासिद्धो दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुनर्लौकिसिद्धत्वमेव विवक्षितम्, अन्यथा तेषां परमाष्टादिर्न दृष्टान्तः स्यात् । नहि परमाष्टादिर्नैमगिकवैतनियिकदृष्टातिशयराहितानां लौकिकानां सिद्ध इति । सम्प्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति । “नन्वेनेकात्मकम्” इति । अनेकाभिः शक्तिभिर्याः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्तद्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो यद्येवमित्यत आह । “तत्रैकंत्वाग्नेन” इति । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तु सद्भवेत् ततो नानात्वाभावाद्द्वैदिकः कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकस्य व्यवहारः समस्त एवोच्छ्रियेत । ब्रह्मगोचराद्यश्रवणमननादयः सर्वे दत्तजलाश्लक्षयः प्रसज्येरन् । एवं चानैकात्म्यत्वं ब्रह्मणो मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यतीति । तमिममनेकान्तवादं दूषयति । “नैवं स्यात्” इति । इदं तावदत्र धत्तव्यं, मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभे-

दोऽभिमतः, पादो भेदः, उत भेदाभेदाविति । तत्राभेद ऐकान्तिके सदात्मनेति च घटशराद्याद्यात्मनेति चोक्तेष्वहयं नियमश्च नोपपद्यते । भेदे चोक्तेष्वहयनियमाप्युपपत्तौ, आत्मनेति त्वममञ्जमम् । न ह्यन्यस्यान्य आत्मा भवति । न चानेकान्तवादः । भेदाभेदाकस्य तूक्तेष्वहयं भवेदपि । नियमस्त्वयुक्तो नहि धर्मिणोः कार्य्यकारणयोः सहसरे तद्वर्माधिक्यनानात्वं न मङ्गीर्यते इति सम्भवति । ततश्च सदात्मनेकत्वावद्भवति तावद्घटशराद्याद्यात्मनापि स्यात्, एवं घटशराद्याद्यात्मना नानात्वं यावद्भवति तावत्सदात्मना नानात्वं भवेत् । सोऽयं नियमः कार्य्यकारणयोरैकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिवेचनायतां वा कार्य्यस्य । पराक्रान्तं चास्माभिः प्रथमाध्याये तदास्तां तावत् । तदेतद्युक्तिनिराकृतमनुवादकीं श्रुतिमुदाहरति । “सृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति । स्यादेतत् । न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः, किन्तु भाविकः, अंगो हि सः, तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आर्षायत इति आह । “स्वयं प्रमिहं हि” इति । स्वाभाविकस्यानादेरिति यदुक्तं नानात्वंगेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकस्य व्यवहारः सत्यदीति तत्राह । “बाधिते च” इति । यावदबाधं हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्नदशायां भवेत् तदुपदर्शितपदार्थजातव्यवहारः । स च यथा जाग्रदवस्थायां बाधकान्निवर्तते एवं तत्त्वमस्यादिति वाक्यपरिभाषनाभ्यामपरिपाकमुक्तं शरीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तते । स्यादेतत् । ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्यत्’ इत्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिलक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनोयत इति न ब्रूते, किंस्ववस्थाभेदाश्रयो व्यवहारोऽवस्थान्तरप्राप्तो निवर्तते, यथा बालकस्य कामचारवादे मञ्जतोपन-

यनप्राप्तौ निवर्तते, न च तावतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भवत्येवमत्रापोख्यत आह । “न चायं व्यवहाराभावः” इति । कुतः, “तस्त्वमसौति ब्रह्मात्मभावस्य” इति । न खल्वेतदात्म-मवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जौवस्य, अपि तु न भुजङ्गो रज्जुरियमितिवत् सदाननं तमभिवदति । अपि च मन्यानृताभिधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह । “तस्करदृष्टान्तं न च” इति । “न चास्मिन् दर्शने” इति । नहि जातु कठस्व टण्डकमण्डलुकुण्डलगाम्बिन कुण्डलिज्ञानं टण्डवत्तां कम-ण्डलुमत्तां वाधते, तत् कस्य हेतोः तेषां कुण्डलादीनां तास्मिन् भाविकत्वात्, तर्हादिहापि भाविकगोचरगणैकात्माज्ञानेन न नानात्वं भाविकमपवटनीयम् । नहि ज्ञानेन वस्त्व-पनीयते, अपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः । चादयति । “नन्वं कत्वेकान्ताभ्युपगमः” इति । अबाधितानधिगतामिन्दि-ग्यविज्ञानभाधन प्रमाणमिति प्रमाणमामान्यनक्षणापपण्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतामश्रुवते । एकत्वेकान्ताभ्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रमज्यते । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भावनाभाव्यभावककरणैतिकर्त-व्यताभेदापेक्षत्वाद्ग्राह्यते । तथा च नास्तिक्वमकटेशास्त्रे-पण च सर्ववेदास्त्रेपाहं दान्तानामप्यप्रामाण्यमित्यभेदैकान्ता-भ्युपगमहानिः । न केवलं विधिनिषेधास्त्रेपणास्य मोक्षशा-स्त्रस्यास्त्रेपः स्वरूपेणास्यापि भेदापेक्षत्वादित्याह । “मोक्ष-शास्त्रस्यापि” इति । अपि चास्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकर-णादीनामलीकत्वात्तत्रभवमर्हैतज्ज्ञानमसमीचीनं भवेत्, न खल्वलीकाहूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्याह । “कथं चानृ-तेन मोक्षशास्त्रेण” इति । परिहरति । “अत्रोच्यते” इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तास्त्विकमबाधितत्वं नास्ति, युक्त्याग-

माभ्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे बाधनाभावात्सांख्य-
 धारिकमबाधनम् । नहि प्रत्यक्षादिभिरर्थे परिच्छिद्य प्रव-
 तेमानो व्यवहारे विभवाद्यत सामारिकः कार्यत् । तस्मा-
 दबाधनात् प्रमाणलक्षणमतिपतन्ति प्रत्यक्षादय इति ।
 "सत्यत्वोपपत्तेः" इति । सत्यत्वाभिमानोपपत्तेरिति । पक्ष-
 षड्वाक्यमंतहिभजते । "यावन्नि न सत्यासौ कत्वप्रतिपत्तिः"
 इति । विकारानेव तु शरीरादीन् इमित्याकाशेन पुत्र-
 पञ्चाशैश्वर्यात्मत्वोपभावेनेति योजना । "वैदिकः" इति ।
 कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्पणम् । "स्वप्नव्यवहारस्यैव"
 इति विभजते । "यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य" इति । कथं चानु-
 तेन मोक्षशास्त्रेणैति यदुक्तं तदनुभाष्य दूषयति । "कथं
 त्वसत्येन" इति । शक्यमत्र वक्तुं यवणाद्युपायं चात्मसाक्षा-
 त्कारपर्यन्तो वेदान्तसमूहोऽपि ज्ञाननिश्चयोऽसत्यः सोऽपि
 हि वृत्तिरूपः काव्यतया निरोधधर्मो यस्तु ब्रह्मसाक्षा-
 त्कारात्कारो न काव्यस्तत्त्वभावत्वात्, तस्मात् एवेतत्
 'कथमसत्यात्मत्वोत्पादः' इति । यत् खलु सत्यं न तदुत्पद्यत
 इति कुतस्तस्यासत्यादुत्पादो यत्रोत्पद्यते तत्रैवमसत्यमेव ।
 सांख्यव्यवहारिकं तु सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव
 यवणादीनामप्यभिचयं, तस्मात्प्रभुपत्यं वृत्तिस्वरूपस्य ब्रह्म-
 साक्षात्कारस्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारीज्ञानमिति मन्त-
 व्यम् । यद्यपि सांख्यव्यवहारिकस्य सत्यादेव भयास्तत्वं
 सरणमुत्पद्यते तथापि भयहृत्तुरहस्तज्ञानं वाऽसत्यं ततो
 भयं सत्यं जायते इत्यसत्यात्मत्वस्योत्पत्तिरुक्ता । यद्यपि
 चाहिज्ञानमपि स्वरूपेण सन्नद्यपि न तज्ज्ञानत्वेन भयहृ-
 त्तरपि त्वनिर्वाच्याहृत्पितत्वेन । अन्यथा रज्जुज्ञानादपि
 भयप्रसङ्गात्ज्ञानत्वेनाविरोधात् । तस्मादनिर्वाच्याहृत्पितं

ज्ञानमप्यनिर्वाच्यमिति मिहममत्यादपि सत्यस्योपजन इति ।
 न ब्रूमः सर्वस्मादमत्यात्मत्वस्योपजनो यतः समारोपित-
 धूमभावाया धूममहिष्या वञ्छिज्ञानं सत्त्वं स्यात् । नहि
 चक्षुषो रूपज्ञानं मत्युपजायत इति रसादिज्ञानेनापि ततः
 सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो हि स तादृशः सत्त्वानां
 यतः कुतश्चित् किञ्चिदेव जायत इत्येवममत्यानामपि नियमो
 यतः कुतश्चिदसत्यात्मत्वं कुतश्चिदमत्यं यथा दीर्घत्वादे-
 र्वर्षेषु समारोपितत्वविशेषेऽप्यञ्जनमित्यतो ज्यानिविरहमव-
 गच्छन्ति सत्यमञ्जिनमित्यतस्तु समारोपितदीर्घभावाख्यानि-
 विरहमवगच्छन्तो भवन्ति भ्रान्ताः । न चोभयत्र दीर्घ-
 समारोपं प्रति कश्चिदस्ति भेदस्तस्मादपपक्षममत्यादपि सत्य-
 स्योदय इति । निदर्शनात्परमाह । “स्वप्नदर्शनावस्थस्य”
 इति । यथा मांमारिको जापद्भ्रजङ्गं दृष्ट्वा पलायते ततश्च
 न दंशवेदनामाप्नोति, पिपासुः मलिनमालोक्ष्य पातुं प्रव-
 र्त्तते ततस्तदामास्य पायम्यायमाप्यायितः सुखमनुभवति,
 एवं स्वप्नान्तिकेऽपि तदवस्थं सर्वमित्यमत्यात् कार्यमिहः ।
 गच्छते । “तत्कार्यमप्यनृतमेव” इति । एवमपि नामत्यात्
 सत्यस्य मिहिरुक्तं त्वर्थः । परिहरति । “तत्र ब्रूमः, यद्यपि
 स्वप्नदर्शनावस्थस्य” इति । लौकिको हि सुप्तोऽप्यतोऽवगम्यं
 बाधितं मन्यते न तदवगतिं, तेन यद्यपि परीक्षका अनि-
 र्वाच्यरूपितामवगतिमनिर्वाच्यां निश्चिन्वन्ति तथापि लौकि-
 काभिप्रायेणैतदुक्तम् । अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमपा-
 करोति । “एतेन स्वप्नदर्शोऽवगम्यबाधनेन” इति । यदा
 स्वप्नप्रक्षेपस्तारक्षणी व्याप्तविकटदंष्ट्राकरालवदनामुत्तथ-
 वद्भ्रमस्तकायचुम्बिच्छाङ्गूनामतिरोदाहणस्यविशालतृप्तलो-
 चना रोमाञ्चमक्षयोत्फुल्लभीषणां स्फटिकाचक्षुभित्तिप्रति-

विस्मितामभ्यमितीणां तनुमाख्याय स्वप्ने प्रतिबुद्धो मानुषी-
 मात्मनस्तनुं पश्यति तदोभयदेहानुगतमात्मानं प्रतिमन्द-
 धानो देहातिरिक्तमात्मानं निश्चिनोति, न तु देहमात्रम,
 तस्मात्त्वे देहव्यतिरिक्तसन्धानाभावप्रसङ्गात् । कथं चेत्तदुप-
 खेत यदि स्वप्नदृश्यावगतिरव्यभिचारात् स्यात्तदव्यभिचारे तु प्रति-
 सन्धानाभाव इति । अमत्याश्च मत्प्रतीतिरिति श्रुतिभिर्वा-
 ऽन्वयव्यतिरेकमिहा चेत्याह । “तथाच सुप्ते” इति ।
 “तथाकारादि” इति । यद्यपि रेखास्वरूपं मत्त्वं तथापि
 तद्यथा मङ्गी तममत्त्वं, नहि मङ्गीतयितारः मङ्गीतयन्तीदृशेन
 रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्यः अपि त्वीदृशो रेखाभेदोऽकार-
 इदृशश्च ककार इति । तथा चाममीचीनात् मङ्गीतात्ममीची-
 नवर्णावगतिरिति सिद्धम् । यच्चोक्तमकत्वांगेन ज्ञानमात्र-
 व्यवहारः संख्यति, नानात्वांगेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिक-
 कश्च व्यवहारः संख्यतीति तत्राह । “अपि चा तस्मिन्
 प्रमाणम्” इति । यदि खल्वकत्वानकत्वनिबन्धने व्यवहा-
 रावेकस्य पुंसोऽप्य्यायेण मन्ववतस्ततस्तदर्थमभयमहायः
 कल्प्यते, न त्वे तदस्ति, नञ्चोक्तत्वावगतिनिबन्धनः कश्चिदस्ति
 व्यवहारस्तदप्रगतः सर्वोत्तरत्वात् । तथाहि, तत्त्वमसीत्य-
 कात्परावगतिः समस्तप्रमाणतत्फलतदावहारानपवाधमानै-
 वोदीयेत, नैतस्याः परस्तात् किञ्चिदनकत्वं प्रतिकूलं चास्ति
 यदपेक्षेत येन चये प्रतिलिप्येत, तत्रानुकूलप्रतिकूलनिवार-
 णान्नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्षमिति । न चैयमगतिर्दुलि-
 क्षीरप्रायेत्याह । “न चैयम्” इति । स्यादेतत् । अस्या
 चेदियमवगतिर्निष्पन्नयोजना तर्हि तथा च न प्रेक्षावद्भिन्नपा-
 दीयेत, प्रयोजनवत्त्वे वा नास्या स्यादित्यत आह । “न
 चैयमवगतिरनर्थिका” कुतः, “अविद्यानिर्मुक्तिफलदर्शनात्” ।

नहोयमुत्पन्ना मनी पद्यादविद्यां निवर्त्तयति येन नाख्या
 स्यात्, किन्त्वविद्याविरोधिस्वभावतया तद्विदुष्यात्मेवोदयते ।
 अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया फलमपि त्विष्टतयेष्टलक्ष-
 णत्वात् फलस्येति । प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्तुमाह ।
 “भ्रान्तिर्वा” इति । कुतः, “बाधक” इति । स्यादेतत् ।
 मा भूदेकत्वनिबन्धनी व्यवहारोऽनेकत्वनिबन्धनस्वस्ति तदेव
 हि सकलामुदहति लोकयावामतस्तस्मिन्प्रथमनेकत्वस्य कल्प-
 नीयं तास्त्विकत्वमित्यत आह । “प्राक् च” इति । व्यव-
 हारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्धीपपद्यते, न त्वस्यास्तास्त्विक-
 त्वेन, भ्रान्त्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितम् । मत्वञ्च तदवि-
 संवादादनृतश्च विचारामहत्तयाऽनिर्वाच्यत्वात् । अन्वयस्यै-
 कात्मज्ञानस्यानपेक्षतया बाधकत्वमनेकत्वज्ञानस्य च प्रति-
 योगिग्रहापेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहर-
 रति । “तस्मादन्येन प्रमाणेन” इति । स्यादेतत् । न
 वयमनेकत्वव्यवहारमिदमर्थमनेकत्वस्य तास्त्विकत्वं कल्प-
 यामः, किन्तु श्रौतमेवास्य तास्त्विकत्वमिति चोदयति । ननु
 मृदादि” इति । परिहरति । “नैव्युच्यते” इति । मृदा-
 दिदृष्टान्तेन हि कथञ्चित्परिणाम उच्यते, न च शक्य उच्येत्-
 मपि, मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन
 कार्यस्यैवानृतत्वप्रतिपादनात् साक्षात् कूटस्थनित्यत्वप्रति-
 पादिकास्तु सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणामधर्मता
 ब्रह्मणः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्माच्च भवतीत्यत
 आह । “नह्येकस्य” इति । शङ्कते । “स्थितिगतिवत्” इति ।
 यथैकवाणाश्रये गतिनिवृत्तौ एवमेकस्मिन् ब्रह्मणि परिणा-
 मश्च तदभावश्च कीटस्थं भविष्यत इति । निराकरोति ।
 “न, कूटस्थस्येति विशेषणात्” इति । कूटस्थनित्यता हि

सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः, सा कथं प्रच्युत्या न विहृष्यते ।
 न च धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्माद्येन तदुपजन्तापायेऽपि
 धर्मो कूटस्थः स्यात् । भेद ऐकान्तिके गवाक्षयहर्मधर्मिभा-
 वाभावात् । बाष्पादयस्तु परिचामिनः स्त्रित्या मत्या च
 परिचमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितार्थ-
 वस्तस्य वेदराशेरैकेनापि वर्धनानर्थकेन न भवितव्यं किं
 पुनरियता जगतो ब्रह्मयोनित्वप्रतिपादकेन वाक्यमन्दर्भेण,
 तत्र फलब्रह्मदृशेनसमास्त्रानसविधावफलं जगद्योनित्वं
 समान्नायमानं तदर्थं सत्तदुपायतयाऽवतिष्ठते नार्थान्तरार्थ-
 मित्याह । “न च यथा ब्रह्मणः” इति । अतो न परिणाम
 परत्वमस्तेत्यर्थः । तदनन्यत्वमित्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं
 व्युतिविरोधश्च चीदयति । “कूटस्थब्रह्मणादिनाः” इति । परि-
 हरति । “नाविद्यात्मक” इति । नाम च रूपस्य ते एव
 वीजं तस्य व्याकरणं कार्यं प्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य । एत-
 दुक्तं भवति । तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वञ्च ब्रह्मणः कित्त्य
 विद्योपाधिकामिति तदाश्रयं प्रतिज्ञावृत्तं, तच्चाश्रयं तद-
 नन्यत्वसूत्रं, तेनाविरोधः । सुगममन्यत् ॥

भावे चोपलभ्ये ॥ १५ ॥

कारणस्य भावः सत्ता चोपलभ्यश्च तस्मिन् कार्यं चोपल-
 ब्यर्भावाच्च । एतदुक्तं भवति । विषयपदं विषयविषयिपरं,
 विषयिपदमपि विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलभ्यभावयो-
 रूपादेयोपलभ्यभावादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । तथा च प्रभा-
 रूपानुविह्वनुविह्वोध्येन चाक्षुषेण न व्यभिचारः, नापि वञ्चि-
 भावाभावानुविधायिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति ।
 तत्र यथोक्तहृत्तोरकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः । “इतश्च

कारणादनन्वत्” भेदाभावः “कार्यस्य, यत्कारणं” यस्मात् कारणात् “भाव एव कारणस्य” इति । अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकत्वमाह । “न च नियमेन” इति । काकतानीयस्या-
येनान्दभावेऽन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः । हेतुविशेष-
णाय व्यभिचारं शोदयति । “नन्वन्यभावेऽपि” इति । एक-
देशमतेन परिहरति । “नेत्युच्यते” इति । गङ्गयैकदेश-
परिहारं दृषयित्वा परमार्थपरिहारमाह । “अथ” इति ।
तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम् । पाठान्तरेणैतमेव सूत्रं व्याचष्टे । “न
केवलं शब्दादेव” इति । पठ इति हि प्रत्यक्षब्रह्मा तन्त्व एवा-
तानविनानायस्या आलम्ब्यस्ते, न तु तदतिरिक्तः पठः प्रत्यक्ष-
मपलभ्यते । एकत्वं तु तन्तृनामैकप्रावरणलक्षणार्थक्रियावच्छे-
दाहङ्गनामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना ध्वजद्विरपलाशा-
दयो ब्रह्मवोऽपि वनमिति । अर्थक्रियायाश्च प्रत्येकमसमर्था
अप्यनारभ्येवाथान्तरं किञ्चिन्मिलिताः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा
सावाण उखाधारणमेकम्, एवमनारभ्येवाथान्तरं तन्तवो
मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति । न च समवायाद्भिन्नयो-
रपि भेदानवभायः अनवभाय इति साम्प्रतम् । अन्योन्याश्रय-
त्वात्, भेदे हि मिदं समवायः समवायाच्च भेदः । न च भेदे
माधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशितेऽपि भेदेऽप्युपपत्तेरि-
त्युपपादितम् । तस्माद्यत्किञ्चिदतत् । अनया च दिशा मूल-
कारणं ब्रह्मैव परमार्थसद्वान्तरकारणानि च तत्त्वादयः
सर्वेऽनिर्वाच्या एवेत्याह । “तथा च तन्तुषु” इति ।

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

विभज्यते । “इतच्च” इति । न केवलं श्रुतिः, उपपत्ति-
श्चापि भवति । “यच्च यदात्मना” इति । नहि तैलं सिकता-

कना सिकतायामस्ति, यथा घटोऽस्ति सृदि सृदात्मना । प्रत्युत्पन्नो हि घटो सृदात्मनोपलभ्यते, नैवं प्रत्युत्पन्नं तैलं सिकतात्मना । तेन यथा सिकतायां तैलं न जायते एव मात्मनोऽपि जगन्न जायते, जायते च तस्मादात्मात्मनाऽऽसीदिति गम्यते । उपपत्त्यन्तरमाह । “यथा च कारणं ब्रह्म” इति । यथा हि घटः सर्वदा सर्वत्र घट एव न जात्वभोः क्वचित् पटो भवत्येवं सटपि सर्वत्र सर्वदा सट एव न तु क्वचित् कटाचिदनद्रवितुमर्हेतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्मात् कार्ये त्रिविधं कालेषु, सट एव । सत्त्वं चेत् किमन्यो यथेव मिल्यत आह । “एकञ्च पुनः” इति । सत्त्वं चेत् कार्ये कारणयोः नहि प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भिद्यते, ततश्चाभिन्नमज्ञानत्वत्वादेते अपि मिथो न भिद्यते इति । न च ताभ्यामनन्यत्वात् सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम् । तथा भूति हि सादृश्य समारोपितत्वप्रसङ्गः । तत्र भेदाभेदयोरन्यतरममारोपकल्पनायां किं तात्त्विकभेदोपादानाभेदकल्पनास्त्वाहो तात्त्विकभेदोपादानाभेदकल्पनेति । यथा तु पश्यामी भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहापेक्षया द्वैतग्रहमन्तरेण च प्रतियोगिग्रहसम्भवादन्यान्यमश्रयापत्तोरभेदग्रहस्य च निरपेक्षतया तदनुपपत्तेः, एकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यैकाभावे तदनुपपत्तेः, अभेदग्रहापादानैव भेदकल्पनेति सर्वमवदातम् ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण

वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

व्याकृतत्वाव्याकृतत्वं च धर्मावनिवचनीयौ । सूत्रमित-
द्विगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

“प्रतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थायाः” इति । प्रतिशयो हि धर्मा नामत्यतिशयवति कार्य्यं भवितुमर्हतीति । ननु न कार्य्य-
 स्थातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः, स चास-
 त्यपि कार्य्यं कारणस्य मत्त्वात्सर्वे वेत्यत आह । “शक्तिश्च”
 इति । नान्या कार्य्यकारणाभ्यां, नाप्यसती कार्य्यात्मनेति ।
 योजना । “अपि च कार्य्यकारणयोः” इति । यद्यपि
 भावाच्चोपलब्धेरित्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायदूषणाय
 पुनरवतारितः । अतभ्यपगम्यमाने च समवायस्य सम-
 वायिभ्यां मस्वस्य विच्छेदप्रसङ्गोऽवयवावयविद्वयगुणादीनां
 मियः । नञ्मस्वदः समवायिभ्यां समवायः समवायिनो
 मस्वस्येदिति । शङ्कते । “अथ समवायः स्वयम्” इति ।
 यथा हि मत्त्वयोगाद् द्रव्यगुणकर्माणि सन्ति मत्त्वं तु
 स्वभावेन एव मदिति न मत्त्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा सम-
 वायः समवायिभ्यां मस्वस्य न मस्वस्यान्तरयोगमपेक्षते, स्वयं
 मस्वस्वरूपत्वादिति, तदेतत्सिद्धान्तान्तरविरोधापादनेन निरा-
 करोति । “संयोगोऽपि तर्हि” इति । न च संयोगस्य कार्य्य-
 त्वात् कार्य्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्यत्वात् असम-
 वाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोग इति वाच्यम् ।
 अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात् । अपि च । मस्वस्यधीन-
 निरूपणः समवायो यथा मस्वस्यिदयभेदे न भिद्यते तत्राग्रे
 च न नश्यत्यपि तु नित्य एक एवं संयोगोऽपि भवेत् ततः
 को दोषः । अथैतत्प्रसङ्गभियां संयोगवत्समवायोऽपि प्रति-
 मस्वस्यिमिद्युनं भिद्यते चानित्यस्येत्यभ्युपेयते, तथा सति यद्ये-
 कस्माच्चिमित्तकारणादेव जायते एवं संयोगोऽपि निमित्तका-

रणादेव अनिश्चत इति समानम् । “तादात्म्यप्रतीतिश्च” इति । सम्बन्धावगमो हि सम्बन्धकस्यनावीजं न तादात्म्यावगमस्तस्य मानात्वेकाग्र्यमसम्बन्धविरोधादिति । वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनं दूषयति । “कथञ्च कार्यम्” इति । “समस्त” इति । मध्यपरभागयोरर्वाग्भागव्यवहितत्वात् । अथ समस्तवयवव्याप्त्यपि कतिपयावयवस्थानो प्रहीयत इत्यत आह । “नहि बहुत्वम्” इति । “अथावयवगः” इति । बहुत्वसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यामज्य संख्येषु वर्तत इत्येकतमसंख्येयापह्णोऽपि न गृह्णाते, समस्तव्याप्तित्वात्तदुपस्य । अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान् व्याप्नोति, अपि त्ववयवगः, तेन यथा सूत्रमवयवैः कुसुमानि व्याप्नुवन् समस्तकुसुमपत्रसमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्यापि तस्योपनक्तः । एवमवयव्यपीति भावः । निराकरोति । “तदापि” इति । गृह्णते । “गोत्वाटिवत्” इति । निराकरोति । “न” इति । यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वाच्या न परमार्थमप्यस्तथा च क्वाप्यप्रत्येकपरिममामिरिति, तथाप्यभ्युपेत्यं दम्भितमिति मन्तव्यम् । अकर्तृका यतोऽतो निरात्मिका स्यात्, कारणाभावे हि कार्यमनुत्पन्नं किनाम भवेत्, अतो निरात्मकत्वमित्यर्थः । यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु व्यापाराविष्टतया पूर्वापरीभावमापन्नं घटोपजनाभिमुखेषु तादृशनिमित्तादुपचारात् प्रयुज्यते, तेषाञ्च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्युपपद्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आह । “घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना” इति । उत्पादना हि सिद्धानां कपालकुम्भालादीनां व्यापारी नोत्पत्तिः । न चोत्पादनेवोत्पत्तिः, प्रयोञ्चप्रयोजकव्यापारयोर्भेदादभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवद्वटमुत्पद्यत इत्यपि प्रसङ्गात् । तस्मात् करोतिकारयत्योरिव घटगोचरयो-

भृत्वस्वामिसमवेतयोश्चत्पक्षुत्पादनयोरधिष्ठानभेदोऽभ्युपेतव्यः,
 तत्र कपालकुमालादीनां मिष्ठानामुत्पादनाधिष्ठानानां नात्-
 पक्ष्यधिष्ठानत्वमस्तीति पारिशेष्याद् घट एव साध्य उत्-
 पत्तेरधिष्ठानमेषितव्यः । न चासावसन्नधिष्ठानं भवितुमर्ह-
 तीति सत्त्वमस्याभ्युपेयम् । एवञ्च घटो भवतीति घटव्या-
 पारस्य धातृपात्तत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यते तच्छुल्लाना-
 मिव सतां विक्रितो विक्रियन्ति तच्छुला इति । शङ्कते ।
 "अथ स्वकारणमत्तामस्वन्ध एवात्पात्तः" इति । एत-
 द्दत्तं भवति । नात्पात्तनाम कश्चिद् व्यापारा येनामिहस्य
 कथमत्र कर्तृत्वमित्यनुयुज्येत, किन्तु स्वकारणममवायः
 स्वमत्ताममवाया वा, स चासतोऽप्यविरुद्ध इति । सोऽप्यस-
 तोऽनुपपन्न इत्याह । "कथमलम्भाऽकम्" इति । अपि च
 प्रागुत्पत्तेरमत्त्वं कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादा-
 करणमनुपपन्नमित्याह । "अभावस्य च" इति । स्यादेतत् ।
 अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासूतस्य मा भून्नर्यादानुपास्यो हि
 सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपास्यं यस्यास्ति
 मर्यादेत्यत आह । "यदि बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारात्"
 इति । उक्तमेतदधस्ताद्यथा न जातु घटः पटो भवत्येवमस-
 दापि सन्न भवतीति । तस्मान्मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वेऽत्यन्ता-
 मत्त्वमवेति । अत्रामत्कार्यवादी चादयति । "नन्वेवं मति"
 इति । प्राक् प्रसिद्धमपि कार्यं कदाचित् कारणेन योज-
 यितुं व्यापारोऽर्थवान् भवेदित्यत आह । "तदनन्यत्वाच्च"
 इति । परिहरति । "नैप दोषः" इति । उक्तमेतद्यथा भुजङ्ग-
 तस्य न रज्जोर्भयते, रज्जुरेव हि तत्, कान्पनिकस्तु भेदः,
 एवं वस्तुतः कार्यतत्त्वं न कारणाद्भयते, कारणस्वरूपमेव
 हि तत् अनिर्वाच्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव चावभासत

इति । तदिदमुक्तं “वस्त्वन्वत्वम्” इति । वस्तुतः परमार्थतो-
ऽन्वत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्भवति, साध्यवहारिकं तु कथ-
ञ्चित्तत्त्वान्वत्वं भवति एवेत्यर्थः । अनयैव हि दिशेष सन्दर्भा
योष्यः । अमत्कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह । “यस्य
पुनः” इति । कार्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्या-
पारस्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः । “मूलकारण” ब्रह्म । यद्भान्त-
रात्तन्ति । सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे । “एवं युक्तः कार्यस्य”
इति । अतिरोहितार्थम् ॥

प्रवच ॥ १६ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इति च सूत्रे निगटव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते ।

इतरव्यपदेशाद्विनाकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥२१॥

यद्यपि शारीरात् परमात्मनो भेदमाहः युतयस्तथ धमे-
दमपि दर्शयन्ति श्रुतयो बह्व्यः । न च भेदाभेदावेकं सम-
वेतो, विरोधात् । न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम् । तस्मात्
परमात्मनः सर्वज्ञात् शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते । स एष त्ववि-
द्यापधानभेदादृष्टकरकाद्याकाशवद्भेदेन प्रथते । उपाहितं
चास्य रूपं शारीरस्तन मा नाम जीवाः परमात्मतामात्मनो-
ऽनुभूयन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभिन्नाननभवन्यननुभवे सर्व-
ज्ञाव्याघातः । तथा चायं जीवान् ब्रह्मन्नात्मानमेव ब्रह्मीयात् ।
तत्रेदमुक्तं “नहि कश्चिदपरतन्वो ब्रह्मनागारमात्मनः कृत्वा-
नुप्रविशति” इत्यादि । तस्मात् चेतनकारणं जगदिति
पूर्वः पक्षः ।

अधिकन्तु भेदविदेशात् ॥ २२ ॥

सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञत्वाद्यथा जीवान् वस्तुत
 आत्मनोऽभिमान् पश्यति पश्यत्येवं न भावत एषां सुख-
 दुःखादिवेदनामङ्गोऽस्ति अविद्यावशात्तेषां तद्वदभिमान
 इति । तथा च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यहमतामीन
 इति न तेषां बन्धनागारनिवेगोऽप्यस्ति क्षतिः काचिन्नमिति
 न क्षिताकरणादिदोषापत्तिरिति राहान्तस्तदिदमुक्तम् ।
 “अपि च यदा तत् त्वमसि” इति । अपि चेति च पूर्वोपपत्ति-
 माहित्यं व्योतयति, नोपपत्त्यन्तरताम् ॥

स्यादेतत् । यदि ब्रह्मविवर्त्ता जगत्, इन्त सर्वस्यैव जीव-
 त्वेनान्यः स इत्यत आह ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्भि ॥ २४ ॥

ब्रह्म स्वस्वकमहिनीयतया परानपन्नं क्रमणात्पद्यमा-
 नस्य जगतो विविधविचित्ररूपस्यापादानमुपयते, तदनुपप-
 त्तम् । नञ्काररूपाकार्यभेदो भवितुमर्हति तस्याकम्भिकत्व-
 प्रसङ्गात् । कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः । क्षीरबीजादि-
 भेदाद्दृष्यद्वारादिकार्यभेददर्शनात् । न चाक्रमात् कारणात्-
 कार्यक्रमा युज्यते । समर्थस्य ज्ञेयायोगाद् द्वितीयतया च
 क्रमवत्तत्सङ्कारिसमवधानानुपपत्तेः । तदिदमुक्तम् “इह हि
 नाके” इति । एकैकं सृदादि कारकं, तेषां तु सामग्र्यं
 साधनम्, ततो हि कार्यं भवत्येव, तन्प्राप्ताद्वितीयं ब्रह्म
 जगदुपादानमिति प्राप्ते, उच्यते । क्षीरवद्भि । इदं तावद्ब्र-
 वान् पृष्टो व्याचष्टां, किं तात्त्विकमस्य रूपमप्येदमुच्यते उता-
 नादिनामरूपबीजमहितं काल्पनिकं सार्वज्ञं सर्वशक्तत्वं,

तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे किं नाम ततो द्वितीयादमहायादुपजा-
यते, नहि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य वस्तु सत्कार्यमस्ति,
तथा च श्रुतिः “न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते” इति ।
उत्तरस्मिन् कल्पे यदि कुलालादिवदत्यन्तव्यतिरिक्तमहका-
रिकारणाभावादनुपादानत्वं साध्यते, ततः स्त्रीरादिभिर्यभि-
चारः, तेषां हि वाङ्मचेतनादिकारणानपेक्षा एव कालपरि-
वामवशेन स्वत एव परिणामान्तरमानादयन्ति । अथान्तर-
कारणानपेक्षत्वं हेतुः क्रियते, तदमिदमनिर्वाच्यनामरूपबीज-
महायत्वात् । तथा च श्रुतिः ।

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्धि मायिनन्तु महेश्वरम्’ । इति ।
कार्यक्रमेण तत्परिपाकापि क्रमवानुव्रज्यते । एकस्मादपि
च विचित्रकृतेः कारणानेककार्यात्पादो दृश्यते । यथै-
कस्माद्द्वे शोभयामः, एकस्मादाः क्रमणः सयोगविभागसंस्काराः ।
यदि तु चेतनत्वं मतीति विशेषणात् स्त्रीरादिभिर्यभिचारः,
इष्टा हि कुलालादयो वाङ्मृदाद्यपेक्षापेतनश्च ब्रह्मं हि,
तवेदमुपतिष्ठते ॥

देवादिवर्तापि लोके ॥ २५ ॥

लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन् ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कार्त्तस्त्राभागाविक-
ल्पनाक्षिप्येत अविद्याकल्पितेन तु नामरूपलक्षणैर्न रूपभेदेन
व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन परि-
णामादिव्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते, न च कल्पितं रूपं
वस्तु सृशति, नहि चन्द्रमामि तैमिरिकस्य द्वित्वकल्पना चन्द्र-
भसो द्वित्वमावहति, तदनुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः,

तस्मादवास्तवी परिणामकल्पनानुपपद्यमानापि न परमार्थ-
सतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति, तस्मात्पूर्वपक्षाभावादमार-
भ्यमिदमधिकरणमित्यत आह । “चेतनमकम्” । यद्यपि
श्रुतिगतादेकान्तिकादैनप्रतिगटनपरात् परिणामो वस्तुतो
निषिद्धस्तथापि क्षीरादिदेवतादृष्टान्तं न पुनस्तद्वास्तवत्व-
प्रसङ्गं पूर्वपक्षोपपत्त्या सवेत्याऽय पक्षा न घटयितुं शक्यत
इत्यपवाध्य श्रुतेस्तु शब्दमूनत्वात् आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि
इति सूत्राभ्यां विवक्षिते दृष्टाकरणेनेकान्तिकादयनक्षणः श्रुत्यर्थः
परिगोच्यत इत्यर्थः । “तस्मादम्यविकृतं ब्रह्म” तत्त्वतः ।
“ननु शब्दनापि” इति चोदयमविद्याकल्पितत्वोद्घाटनाय ।
नहि निरवयवत्वमावयवत्वाभ्यां विधान्तरमम्येकनिषेधस्य-
तरविधाननान्तरीयकत्वात् । तेन प्रकारान्तराभावात्निरवय-
वत्वमावयवत्वयोश्च प्रकारयोरनुपपत्तेर्यावद्भवनाद्यर्थवादवद-
प्रमाणं शब्द स्यादिति चोदयार्थः । परिहारः सुगमः ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

एतेन स्फुटितो मायावादः । स्वप्नदृशात्मा हि मनसैव
स्वरूपानुपपत्तेन रथादीन् सृजति ॥

स्वप्नदोषाच्च ॥ २९ ॥

चोदयति । “ननु नैव” इति । परिहरति । “नैव-
ज्ञातीयकनैव” इति । यद्यपि समुदायः मावयवस्तथापि
प्रत्येकं सत्त्वादयो निरवयवाः । नह्यस्ति सम्भवः सत्त्वमात्रं
परिणमते न रजस्तमसो इति । सर्वेषां सन्धुयपरिणामाभ्यु-
पगमात् । प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेद-
प्रसङ्गः, एकदेशपरिणामे वा मावयवत्वमनिष्टं प्रसज्येत ।
“तथाणुशदिनोऽपि” इति । वैशेषिकाणां ऋणुभ्यां संयुज्य

द्वयणुकमेकमारभ्यते, तैस्त्रिभिर्द्वयणुकैस्त्रयणुकमेकमारभ्यत इति प्रक्रिया । तत्र द्वयोरस्योरनवयवयोः संपीगस्तावणु व्याध्वाद्यादश्याप्रवृत्त्वा तत्र न वर्त्तते । नह्यस्ति सम्भवः स एव तदानीं तत्र वर्त्तते न वर्त्तते चेति । तथा चाप्यथः पाशस्थः पडपि परमाणवः समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तिरणुमावः पिण्डः प्रसज्येत । अथापने वा पडवयवः परमाणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याक्रोपः । अगच्छच्च मावयवत्वमुपेतुं, तथा मत्वनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजमदंपयोः समानपरिणामत्वप्रसङ्गः तस्मात् समानी दीपः । आपातमात्रेण माव्यनुक्तं परमायतन्तु भाविकं परिणाम वा कार्यकारणभावं वेच्छतामप्यद्वारी दीपो न पुनरस्माकं मायावादिनामिव्याहः "परिहृतन्तु" इति ।

विचित्रगक्तिवमुक्तं ब्रह्मणस्तत्र श्रुत्यपत्यासपरं सूत्रम् ॥

सर्वोपेता च तद्दशेनात् ॥ ३० ॥

एतदान्नेपममाधानपरं सूत्रम् ।

विकरणात्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कुलानादिभ्यस्तावदृशाङ्गकरणापेक्षेभ्यो देवादीनां वाञ्छानपेक्षणासान्तरकरणापेक्षसृष्टीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापह्नोतुं गच्छः । यथा तु जायतुसृष्टेर्वाङ्गकरणापेक्षायास्तदनपेक्षान्तरकरणमात्रमाध्या दृष्टा स्वप्ने रथादिस्मृष्टिरगच्छापह्नोतुमेवं सर्वगच्छैः परस्या देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमात्रेणापह्नवमर्हतीति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न तावदुभयवदस्य मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य

सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । तस्मात् प्रेक्षावतानेन जगत् कर्तव्यम् ।
 प्रेक्षावतश्च प्रवृत्तिः स्वपरहितहितप्राप्तपरिहारप्रयोजना-
 सती नाप्रयोजनाल्यः यानापि सश्ववति, किं पुनरपरिमया-
 नेकविधोच्चावचप्रपञ्चजगद्विभ्रमविरचना महाप्रयासा । अत-
 एव लीलापि परास्ता । अन्यायामसाध्या हि सा न चेत्यम-
 प्यप्रयोजना तस्या अपि सुखप्रयोजनवत्त्वात्तादर्थ्येन वा प्रवृत्तौ
 तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः परेषां चोपकार्याणामभावेन
 तदुपकाराया अपि प्रवृत्तेरयोगात् । तस्मात् प्रेक्षावत्प्रवृत्ति-
 प्रयोजनवत्तया व्याप्ता तदभावेऽनुपपत्त्या ब्रह्मोपादानतां
 जगतः प्रतिष्ठितपतीति प्राप्तम् । एव प्रामादभिधीयते ।

लोकयत्त लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

भवेत्तदेवं यदि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता
 भवेत्तत्साप्रवृत्तौ निवर्तेत, शिंशपात्वमिव वृक्षतानिवृत्तौ न
 खं तदस्ति प्रेक्षावतामनुसंज्ञितप्रयोजनानामपि यादृच्छिकोप-
 क्रियासु प्रवृत्तिदृशनात् । अन्यथा न कुर्वीत इत्या चेष्टाम्
 इति धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधो निर्विषयः प्रसज्यते । न चात्र
 तान् प्रत्ये तत् सूत्रमर्थवत्तेषां तदर्थेवोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः ।
 अपि चादृष्टहेतुकात्पत्तिकी श्वातप्रश्चामलक्षणा प्रेक्षावतां
 क्रिया प्रयोजनानुसन्धानमन्तरं दृष्टा न चास्यां चेतनस्यापि
 चेतन्यमनुपयोगि सम्प्रभाटेऽपि भावादिति युक्तं प्राज्ञस्यापि
 चेतन्याप्रवृत्तेरन्यथा सूतशरीरेऽपि श्वातप्रश्चामप्रवृत्तिप्रम-
 ज्ञात् । यथा च स्वार्थपरार्थमप्यदामादितममस्तकामानां
 कृतकत्वतयाऽनाकुलमनसामकामानामिव लीलामात्रात्सत्य-
 प्यनुनिष्ठादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिर्ग्वं ब्रह्मणोऽपि
 जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपत्त्या । दृष्टञ्च यदल्पवत्तवौर्ध्वबुद्धी-

नामब्रह्ममतिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां सुग-
 कमीषत्करं वा नहि वानरैर्माकृतिप्रभृतिभिर्नगैर्न बहो नीर-
 निधिरगाधो महासन्धानाम् । न चैष पार्थेन गिनीमुखैर्न
 बहो न चायं न पीतः सन्धिष्य चतुर्केन हेलयेव कलशयोनिना
 महामुनिना । न चाद्यापि न दृश्यन्ते लोलामात्रविनिमि-
 तानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणामन्येषां
 मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् । तस्मादुपपन्नं यदृच्छया
 वा स्वभावाद्वा लोलया वा जगत्सृजनं भगवतो महेश्वरस्येति ।
 अपि च नये परमाश्रितिकी सृष्टिर्येनानुयुज्येत प्रयोजनम्, अपि
 त्वनाद्यविद्यानिवन्धना, अविद्या च स्वभावत एव कार्या-
 न्मुखी न प्रयोजनमपेक्षते, नहि द्विचन्द्रालातचक्रगन्धर्वनग-
 रादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । न च तत्कार्या
 विष्मप्रभयकम्पादयः स्वोत्पत्तौ प्रयोजनमपेक्षन्ते मा च चेत-
 न्यच्छ्रुतिता जगदुत्पादहेतुरिति चेतनो जगद्योनिराख्यायत
 इत्याह । “न चैवं परमाश्रयविषया” इति । अपि च न ब्रह्म
 जगत्कारणमपि तत्तया विवक्षन्त्यागमा अपि तु जगत् ब्रह्मा-
 त्मभावं, तथा च सृष्टेरविवक्षायां तदाश्रयो दोषो निर्विषय
 एवेत्याशयेनाह । “ब्रह्मात्मभाव” इति ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि
 दर्शयति ॥ ३४ ॥

अतिरोहितोऽत्र पूर्वः पक्षः, उत्तरस्तूच्यते । उच्चावचमध्य-
 मसुखदुःखभेदवशाणभृत्प्रपञ्चं च सुखदुःखकारणं सुधाविषादि
 चानेकविधं विरचयतः प्राणभृद्देवोपात्तपापपुण्यकर्मातिशय-
 सहायस्यात्र भवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येते ।
 नहि सभ्यः सभायां नियुक्तो युक्तवादिनं युक्तवाद्यमीति चासु-

कृत्वादिनमयुक्तवाच्यमीति ब्रुवाणः मभापतिर्वा युक्तवादिन-
मनुगृह्ययुक्तवादिनश्च निगृह्यवनुरक्तो द्विष्टो वा भवत्यपि तु
मध्यस्थ इति वीतरामहोष इति चाख्यायते, तद्दोषश्चरः पुण्य-
कर्माणमनुगृह्ययुक्तकर्माणाञ्च निगृह्यन्मध्यस्थ एव नाम-
ध्यस्थः । एवं ह्यसावमध्यस्थः प्यादाद्यकृत्वाणकारिणमनुगृह्यो-
यात्कृत्वाणकारिणश्च निगृह्योयात् त्वेतदस्ति । तस्मात्त्र वैषम्य-
दोषोऽत एव न नैवृण्यमपि संहरतः समस्तान् प्राणभृतः । स
हि प्राणभृत्कर्माग्यानां वृत्तिनिरोधमयस्तमति वृद्धयद्ययम-
युक्तकारी स्यात् । न च कर्मापेक्षायामीश्वरस्य एवम्येव्या-
धातः । नहि संघाटिकर्मभेदापेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरपभूभवति ।
“न चप ह्येव साधु कर्म कारयति यमभ्यो लोकेभ्य उद्विनीपते
एष एवसाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपते” इति श्रुति-
रीश्वर एष हेपपक्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्माणी कार-
यित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति । तस्माद्दोषस्यदोषप्रम-
द्भात्तं श्वरः कारणमिति वाच्यम् । विरोधात् । “यस्मात् कर्म
कारयित्वाश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजति” इति श्रुतिरव-
गम्यते । तस्मात्त्र सृजतीति विरुद्धमभिधीयते । न च वैष-
म्यमात्रमत्र ब्रूमो न त्वीश्वरकारणत्वं व्यासंधाम इति वक्तव्यं
किमतो यथावं । तस्मादीश्वरस्य मवासनक्लेशापरासर्गमभि-
वदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहायोद्विनीपतेऽधो निनी-
पते इत्येवमपि तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासवशात् प्राणिन इत्येवं
नेयम् । यथाहुः ।

जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः ।

तेनैवाभ्यामयोगेन तत्संवाभ्यसते नरः ॥

इत्यभ्युपेत्य च सृष्टेस्तास्विकत्वमिदमुक्तमनिर्वाच्या तु
सृष्टिरिति न प्रकृतं व्यमचापि तथा च नायाकारस्येवाङ्-

साकल्यवैकल्यभेदेन विचित्रान् प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्य-
दोषः सहसा संहरतो वा न नैर्घृण्यमेवमस्यापि भगवतो
विविधविचित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यं विश्वं दर्शयतः संहरतश्च स्वभा-
वाद्वा लीलया वा न कश्चित् दोष इति स्थिते गङ्गापरिहारपरं
सूत्रम् ।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

गङ्गात्तरे अतिरोहितार्शेन भाष्यग्रन्थेन व्याख्याते अना-
दित्वादिति सिद्धवद्गङ्गां तत्साधनार्थं सूत्रम् ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

अकृतं कर्मणि पुण्यं पापं वा तत्फलं भोक्तारमध्याग-
च्छेत् तथा च विधिनिषेधशास्त्रमन्त्रकं भवेत् प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यभावादिति मोक्षशास्त्रस्य चोक्तमानर्थक्यम् । न चाविद्या
केवलेति लयाभिप्रायम् । विज्ञेयलक्षणाविद्यासंस्कारस्तु कार्य-
त्वात् स्वात्पत्तौ पूर्वं विज्ञेयमपेक्षते, विज्ञेयस्य मिथ्याप्रत्ययो
मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं स च
रागादिभिः सहितः स्वकार्येण शरीरं सुखदुःखभोगायतनम-
न्तरणं सम्भवति । न च रागद्वेषान्तरणं कर्म, न च भोग-
सहितं मोक्षमन्तरणं रागद्वेषौ, न च पूर्वशरीरमन्तरणं मोहा-
दिरिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षौ मोहादिरव्यं पूर्वपूर्वमोहाद्यपेक्षं
पूर्वपूर्वशरीरमित्यनादितैश्चात्र भगवतो विचिन्मनाकुलयति ।
तदेतदाह । “रागादिक्लंशयामनाक्षिप्तकर्मापेक्षा स्वविद्या
वैषम्यकरी स्यात्” इति । रागद्वेषमाहा रागादयस्त एव हि
पुरुषं संभारदुःखमनुभाष्य क्लेशयन्तीति क्लंशास्तेषां वासनाः
कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तानि प्रवर्तितानि कर्माणि तद-
पेक्षान्तयलक्षणा विद्या । स्यादेतत् । भविष्यताऽपि अपदेमो

दृष्टो यथा पुरोडागकपालेन तृषानुपवयतीत्यत आह । “न च धारयिष्यतीत्यतः” इति । तदेवमनादित्त्वं सिद्धे सदेव मौख्ये-
दमथ आमोदेकमेषाद्वितीयमिति प्राक् सृष्टेरविभागावधा-
रणं समुदाचरद्रूपरागादिनिषेधपरं न पुनरतान् प्रसुप्तानप्य-
पाकरोतीति सर्वमवदानम् ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

अत्र सर्वज्ञमिति दृश्यते । सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव
लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो दृशितः । “सर्वशक्ति” इति ।
सर्वस्य जगत उपादानकारणं निमित्तकारणं चेत्युपपादि-
तम् । “महामायम्” इति । सर्वानुपपत्तिशब्दा परास्ता ।
तस्माज्जगत्कारणं ब्रह्म इति सिद्धम् ।

इति आवाचस्यतिमित्यविरचितं भगवत्पादशास्त्रीक-
भाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्यादेतत् । इह हि पादे स्वतस्त्वा वेदानपेक्षाः प्रधाना-
दिभिर्द्विविध्याः सांख्यादिद्वयुक्तयो निराकरिष्यन्ते, तदयुक्त-
मगास्त्राङ्गत्वान् । नहीदं शास्त्रमुच्छङ्खलतर्कशास्त्रवत् प्रह-
नमपि तु वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मपराणीति पूर्वपक्षोत्तरप-
क्षाभ्यां त्रिनिर्येतुं, तत्र कः प्रमङ्गः शुष्कतर्कवत्स्वतन्त्रयुक्ति-
निराकरणस्यैत्यत आह । “यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानाम्”
इति । नहि वेदान्तवाक्यानि निर्णेतव्यानीति निर्णीयन्ते,
किन्तु मोक्षमाप्तानां तत्त्वज्ञानोत्पादनाय । यथा च वेदा-
न्तवाक्येभ्यो जगदुपादानं ब्रह्मावगम्यते, एवं सांख्याद्यनुमा-

नेभ्यः प्रधानाद्यचेतनं जगदुपादानमवगम्यते । न चैतदेव चेत-
नोपादानमचेतनोपादानं चेति समुच्चेतुं शक्यं, विरोधात् ।
न च व्यवस्थिते वस्तुनि विकल्पो युज्यते । न चागमबाधित-
विषयतयानुमानमेव नोदीयत इति साम्प्रतम् । सर्वज्ञप्रणैत-
तया सांख्याद्यागमस्य वेदागमतुल्यत्वात् तद्भाषितस्यानुमा-
नस्य प्रतिकृतिसिंहतुल्यतयाऽबाधात्वात् । तस्मान्निर्गोधात्
ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां मिध्यतीति न ततस्तत्त्वज्ञानं
मेहुमर्हति, न च तत्त्वज्ञानादृते मोक्ष इति स्वतन्त्राणाम-
प्यनुमानानामाभासीकरणमिह शास्त्रेऽमङ्गतमेवेति । यद्येवं
ततः परकीयानुमाननिराम एव कस्मात्प्रथमं न कृत इत्यत
आह । “वेदान्तार्थनिर्णयस्य च” इति । ननु वीतरागक-
थायां तत्त्वनिर्णयमात्रमुपयुज्यते न पुनः परपक्षाधिष्ठेपः स
हि मरागतामावहतीति चाद्वयति । “ननु मुमुक्षुणाम्”
इति । परिहरति । “वाटमेवं तथार्षि” इति । तत्त्वनिर्णया-
वसाना वीतरागकथा न च परपक्षदूषणमन्तरात् तत्त्वनि-
र्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयाय वीतरागेणापि पर-
पक्षो दूष्यते न तु परपक्षतयेति न वीतरागकथात्वव्याहतिरित्यर्थः ।
पुनरुक्ततां परिचोद्य ममाधत्ते । “नन्वीक्षतेः” इति ।
“तत्र सांख्याः” इति । यानि हि येन रूपेणुम्बील्यादा च
सौक्ष्मरात्ममन्वीयन्ते तानि तत्करणानि दृष्टानि, यथा घटा-
दया रुचकादयश्चास्थील्यादा च सौक्ष्मरात्सृक्षुवर्णांस्विता-
स्तत्करणास्तथा चेदं बाह्यमाध्यात्मिकेषु भावजातं सुख-
दुःखमोहात्मनान्वितमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि सुखदुःखमोहात्-
सामान्यकारणकं भवितुमर्हति । तत्र जगत्कारणस्य येयं
सुखात्मता तत्त्वत्वं, या दुःखात्मता तद्वजः, या च मोहात्कता
तत्तम इति त्रैगुण्यकारणमिद्विस्तथा हि प्रत्येकं भावात्त-

गुणवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मैत्रदारिषु पद्मावल्यां मैत्रस्य सुखं तत्कस्य हेतोस्तां प्रति मन्वगुणममुद्भवात्, तद्वपद्मीनाञ्च दुःखं तत्कस्य हेतोस्ताः प्रत्यस्या रजोगुणममुद्भवात्, चैवस्य तु स्वगणस्य तामविन्दतो मांही विषादस्तत् कस्य हेतोस्तं प्रत्यस्यात्मगुणममुद्भवात्, पद्मावल्या च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सर्वं सुखदुःखमोहान्वितं जगत्तत्कारणं गम्यते । तच्च त्रिगुण प्रधानं प्रधीयते क्रियतेऽनेन जगदिति प्रधीयते निधीयतेऽस्मिन् प्रलयममये जगदिति वा प्रधानं, तच्च सृक्षवर्णवदचतनं चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवगलक्षणप्रथमाधियतुं स्वभावन एव प्रवर्तते, न तु केनचित्प्रवर्तते । तथा ह्याहुः 'पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् काव्यते कारणम्' इति । परिमाणादिभिरित्यादियद्गणेन 'शक्तिः प्रवृत्तेः कारणकार्यविभागादिविभागाद्दृष्टव्यस्य' इत्यव्यक्तसिद्धिहेतवो गृह्यन्ते । एतांशोपरिष्ठादशाख्याय निराकारिष्यत इति । तदेतत्प्रधानानुमानं दूषयति । "तत्र वदामः" इति । यदि तावदचेतनं प्रधानमनधिष्ठितं चेतनेन प्रवर्तते स्वभावन एवेति साध्यते, तदयुक्तं, समन्वयादहेतोः चेतनानधिष्ठितत्वाविरुद्धचेतनाधिष्ठितत्वेन सृक्षवर्णादीं दृष्टान्तधर्मिणि व्याप्तं रूपलब्धं विरुद्धत्वाद्बहिः सृक्षवर्णादीर्वाद्यः कुलालहंसकाररथकारादिभिरनधिष्ठिताः कुम्भरुचकरथाद्युपाददति, तस्मात् कृतकत्वमिव नित्यत्वमाधनाय प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं विरुद्धम् । एवं समन्वयादिचेतनानधिष्ठितत्वे साध्य इति रचनानुपपत्तेरिति दर्शितम् । यद्युच्येत दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं तावदुपादानं दृष्टं तत्र यद्यपि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिःसृक्षत्वादन्तरङ्गं त्वचैतन्व्यमात्रमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाहुः

‘व्याप्ते च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः’ इति । तत्राह । “न च मृदादि” इति । स्वभावप्रतिबन्धं हि व्याप्यं थाप्रक्रमवगमयति । न च स्वभावप्रतिबन्धः शङ्कितममा-
 रोपितोपाधिनिर्गमे मतिं निश्चीयते । तन्निस्ययसान्वयव्यति-
 रेकयोरायतते । तौ चान्वयव्यतिरेकौ न तयोपादानाच्चैतन्ये
 यथा चेतनप्रयुक्तत्वेऽपि परिस्फुटौ तदलमत्रान्तरङ्गत्वेनेति
 भावः । एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाभ्युपेयेत यदि प्रमाणा-
 न्तरविरोधो भवेत्, प्रत्युत श्रुतिरनुगुणतराच्चेत्याह । “न चैवं
 मति” इति । चकारेण सुखदुःखादिमन्वयलक्षणस्य हेतोर-
 सिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह । “अन्वयाद्यनुपपन्नं च” इति ।
 अन्तराः स्वल्पमां सुखदुःखमोहविषादा वाह्यं भ्यश्चन्दनादिभ्यो-
 ऽतिर्विच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यतिरिक्ता अध्वक्षमीच्यन्ते ।
 यदि पुनरत एव सुखदुःखादिस्वभावा भवेयुस्ततः स्वरूप-
 त्वाद्देमन्तेऽपि चन्दनः सुखः स्यात् । नहि चन्दनः कदा-
 चिदचन्दनस्तथा निदाघेष्वपि कुङ्कुमपङ्कः सुखो भवेत् ।
 नक्षमो कदाचिदकुङ्कुमपङ्क इति । एवं कण्टकः क्रान्त-
 कस्य सुख इति मनुष्यादीनामपि प्राणभृतां सुखः स्यात् ।
 नक्षमो काश्चित्प्रत्येव कण्टक इति । तस्मात्सुखादिस्व-
 भावा अपि चन्दनकुङ्कुमादयो जातिकालावस्थाव्यपक्षया
 सुखदुःखादिहेतवो न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रम-
 णीयम् । तस्मात् सुखादिरूपमन्वयो भावानामसिद्ध इति
 नानेन तदृपं कारणमत्यक्तमुच्येत इति । तदिदमुक्तं “शब्दा-
 द्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्” इति । भावना वासना
 संस्कारस्तद्विशेषात् करभजन्यसंघर्षकं हि कर्म करभोचि-
 तामेव भावनामभिव्यनक्ति, यथास्मै कटका एव रोचन्ते ।
 एवमन्वयापि द्रष्टव्यम् । परिमाणादिति मांख्यौयं हेतुमुपन्य-

स्यति । “तथा परिमितानां भेदानाम्” इति । संसर्गपूर्व-
कत्वे हि संसर्गस्यैकस्मिन्नहयेऽसम्भवात्तानात्वेकार्थममवेतस्य
नानाकारत्वात्तानं संसृष्टानि कल्पनीयानि, तानि च सत्त्वर-
जस्तमांस्ये वेति भावः । तदेतत्परिमितत्वं सांख्यीयराज्ञा-
नात्लोचनेनानैकान्तिकमिति दूषयति । “सत्त्वरजस्तम-
साम्” इति । यदि तावत्परिमितत्वमियत्ता, सा नभसोऽपि
नास्तौत्त्वव्यापको हेतुः परिमाणादिति । अथ न योजना-
दिमितत्वं परिमाणमियत्तां नभसो ब्रूमः, किन्त्वव्यापिता-
मव्यापि च नभस्तन्मात्रादेः, नहि कार्यं कारणव्यापि, किन्तु
कारणं कार्यव्यापोति परिमितं नभस्तन्मात्राद्यव्यापित्वात् ।
इत्थं सत्त्वरजस्तमांस्यपि न परस्परं व्याप्नुवन्ति न च तच्चा-
न्तरपूर्वकत्वमतेषामिति व्यभिचारः । नहि यथा तैः कार्य-
जातमाविष्टमेवं तानि परस्परं विशन्ति, मिथः कार्यकारण-
भावाभावात् । परस्परसंसर्गस्त्वावेशितिशब्धौ नास्ति, नहि
चितिशक्तिः कूटस्थानिया तैः संसृज्यते, ततश्च तदव्यापका
गुणा इति परिमिताः । एवं चितिशक्तिरपि गुणैरसंसृष्टेति
सापि परिमित्यनैकान्तिकत्वं परिमितत्वस्य हेतोरिति ।
तथा कार्यकारणविभागोऽपि समन्वयवद्विद्द इत्याह । “कार्य-
कारणभावस्तु” इति ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

न केवलं रचनाभेदा न चेतनाधिष्ठानमन्तरेण भवन्त्यपि
तु साम्यावस्थायाः प्रवृत्तिर्वैषम्यं, तथा च यदुद्भूतं बलौ-
यस्तदङ्गभिभूतञ्च तदनुगुणतया स्थितमङ्गमेवं हि गुण-
प्रधानभावे सत्यस्य भङ्गदादौ कार्ये प्रवृत्तिः सापि चेत-
नाधिष्ठानमेव गमयति, नहि चेतनाधिष्ठानमन्तरेण सृत्-

पिच्छे प्रधानेऽङ्गावेन चक्रदण्डमलिलसूवादयोऽवतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधिष्ठानसिद्धिरिति शक्ततः प्रवृत्तेष्वेव यमपि हेतुः सांख्यीयो विरुद्ध एवेत्युक्तं वक्तव्यम् । अत्र सांख्योदयति । “ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः” इति । अयमभिप्रायः । त्वया किन्नीपनिषदेनास्मद्देतून् दूषयित्वा केवलस्य चेतनस्यैवान्यनिरपेक्षस्य जगदुपादानत्वं निमित्तत्वञ्च समर्थनीयम् । तदयुक्तम् । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तेर्दृष्टान्मधर्मिण्यनुपलब्धेरिति । श्रीपनिषदस्तु चेतनहेतुकां तावदेव सांख्यः प्रवृत्तिमभ्युपमच्छेत्तु पश्चात् स्वपक्षमतएव समाधास्यामीत्यभिमतमिमानाह । “सत्यमेतत् । न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा” इति । सांख्य आह । “न त्वचेतनसंयुक्तस्य” इति । तुशब्दं श्रीपनिषदपक्षं व्यावर्त्तयति । अचेतनाश्रयैव सर्वा प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया काचिदपि । तस्माच्च चेतनस्य जगत्सर्जने प्रवृत्तिरित्यर्थः । अश्रीपनिषदो गूढाभिमतः प्रश्नपूर्वकं विमृशति । “किं पुनरत्र” इति । अत्रान्तरे सांख्यो ब्रूते । “ननु यस्मिन्” इति । न तावच्चेतनः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमीक्ष्यते, केवलं प्रवृत्तिस्तदाश्रयश्चाचेतनो देहरथादिः प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्त्वनिमित्तैव न तु चेतननिमित्ता । सद्भावमात्रं तु तत्र चेतनस्य गम्यते रथादिवैलक्षण्यव्याज्जीवहेहस्य । न च सद्भावमात्रेण कारणत्वसिद्धिः । मा भूदाकाश उत्पत्तिमतां घटादीनां निमित्तकारणमस्ति हि सर्वत्रेति, तदनेन देहातिरिक्त्वे सत्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तभावोऽस्तीत्युक्तम् । यतश्चास्य न प्रवृत्तिर्हेतुभावोऽस्ति अतएव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चैतन्यं लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः, तथा च न चिदात्मनिमित्ता प्रवृत्तिः

त्तिरिति सिद्धम् । तस्माच्च रचनायाः प्रवृत्तेर्वाचिदात्मकारणत्व-
मिद्विर्जगत इत्यौपनिषदः परिहरति । “तदभिधीयते । न
ब्रूमः” इति । न तावत् प्रत्यक्षानुमानानमसिद्धः शारीरो वा
परमात्मा वाऽस्माभिरिदानीं साधनीयः, केवलमस्य प्रवृत्तिं
प्रति कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र सूत्रशरीरे वा रथादौ वाऽन-
धिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् तद्विपर्यये च प्रवृत्तिदर्शना-
दस्वयम्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तेर्निधीयते, न तु चेत-
नमद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो भवेत् । भूतचेतनिकाना-
मपि चेतनाधिष्ठानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्रात्रिंशत्
इत्याह । “लोक्यायतिकानामपि” इति । स्थाटेतत् । देहः
स्वयं चेतनः करचरणादिमान् स्वव्यापारेण प्रवर्तयतीति
युक्तं, न तु तदतिरिक्तः कूटस्थनित्यश्चेतनो व्यापाररहितो
ज्ञानैकस्वभावः प्रवृत्त्यभावात् प्रवर्तको युक्त इति चोदयति ।
“ननु तव” इति । परिहरति । “नायस्मान्तवद्रूपादिवह”
इति । “यथा च रूपादयः” इति । सांस्थानां हि स्वदे-
शस्था रूपादय इन्द्रियं विकुर्वते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्था-
कारेण परिणमत इति स्थितिः । सम्प्रति चोदकः स्वाभिप्रा-
यमाविष्करोति । “एकत्वात्” इति । येषामचेतनं चेतनं
चास्ति तेषामेतद्युज्यते वक्तुम् चेतनाधिष्ठितमचेतनं प्रवर्तत
इति । यथा योगानामीश्वरवादिनाम् । येषां तु चेतनाति-
रिक्तं नास्थैतवादिनां, तेषां प्रवर्त्याभावे कं प्रति प्रवर्तकत्वं
चेतनस्यैवार्थः । परिहरति । “नाविद्या” इति । कारणभू-
तया लयलक्षणयाऽविद्यया प्राक्सर्गापचितेन च विक्षेपसंस्का-
रेण यत् प्रकृत्यपस्थापितं नाम रूपं तदेव माया तदावेशेनास्य
चोद्यस्वासङ्गतप्रत्युत्पत्त्वात्, एतदुक्तं भवति । नेयं सृष्टिर्वस्तु-
सती वेनाद्वैतनो वस्तुसतो द्वितीयस्याभावादनुयुज्येत ।

काल्पनिक्यां तु सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं माया-
मयम् । यथाहुः ।

सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता । इति ।

न चैवं ब्रह्मोपादानत्वव्याघातो ब्रह्मण एव मायावेशेनो-
पादानत्वात्तदधिष्ठानत्वात्कगद्विभ्रमस्य रजतविभ्रमस्येव
शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवद्यम् ।

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयोऽम्बुनोद्येतनानधिष्ठितयोः स्वत एव प्रहृत्तिरेवं
प्रधानस्यापीति शङ्कार्थः । तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वं माध्य,
न च माध्यैव व्यभिचारः, तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रम-
ङ्गात् सर्वत्रास्य सुलभत्वात् । न चासाध्यम्, अत्रापि चेतनाधि-
ष्ठानस्यागमसिद्धत्वात् । न च सपक्षेण व्यभिचार इति शङ्का-
निराकारणस्यार्थः । माध्यपक्षेत्त्वपलक्षणे सपक्षनिक्षिप्तत्वा-
दिव्यपि द्रष्टव्यम् । ननूपसंहारदर्शनादित्यत्रानपेक्षस्य प्र-
त्तिदर्शिता । इह तु सर्वस्य चेतनापेक्षाप्रहृत्तिः प्रतिपद्यते
इति कुतो न विरोध इत्यत आह । “उपसंहारदर्शनात्”
इति । स्थूलदर्शिलोकाभिप्रायानुरोधेन तदुक्तं न तु परमा-
र्थत इत्यर्थः ।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि सांख्यानानामपि विचित्रकर्मवासनावासितं प्रधानं
सांख्यावस्थायामपि तथापि न कर्मवासनाः सर्गस्त्रयते,
किन्तु प्रधानमेव स्वकार्यं प्रवर्त्तमानमधर्मप्रतिबन्धं सन्न सुख-
मयीं सृष्टिं कर्तुमुक्त्वहत् इति धर्मेष्वधर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते ।
एवमधर्मेषु धर्मप्रतिबन्धोऽपनीयते । दुःखमय्यां सृष्टौ स्वयमेव
च प्रधानमनपेक्ष्य सृष्टौ प्रवर्त्तते । यथाहुः ‘निमित्तप्रयोजकं

प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः 'श्वेतिकवत्' इति । ततश्च प्रति-
बन्धकापनयमाधने धर्माधर्मजामने अपि सर्वाङ्गिते इत्या-
गन्तोरपेक्षणीयस्याभावात् सदैव साम्येन परिणमेत वैषम्येण
वा. न त्वयं कादाचित्कः परिणामभेद उपपद्यते । ईश्व-
रस्य तु महामायस्य चेतनस्य लीलया वा यदृच्छया वा
स्वभाववैधित्याद्वा कर्मपरिपाकापेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्तौ उप-
पद्यते एवेति ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

धेनूपयुक्तं हि तृणपक्ष्वादि तथा स्वभावत एव चेतना-
नपेक्षं क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचेतन्यमपेक्ष्यते,
उपयोगमात्रे तदपेक्षत्वात् । एवं प्रधानमपि स्वभावत एव
परिणस्यते कृतमत्र चेतनेनेति शङ्कार्थः । धेनूपयुक्तस्य
तृणादेः क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्रं निषिध्यते, उत चेतनं,
न तावन्निमित्तान्तरम् । धेनुदेहस्यस्यौदर्यस्य वङ्गादिभेदस्य
निमित्तान्तरस्य सम्भवाद् बुद्धिपूर्वकारी तु तत्रापि ईश्वर एव
सर्वज्ञः सम्भवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । तदिदमुक्तं
“किञ्चित् दैवमम्याद्यम्” इति ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषार्थापेक्षाभावप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम् । “एवं प्रयो-
जनमपि किञ्चिन्नापेक्ष्यते” इति । अथवा पुरुषार्थाभावा-
दिति योज्यम् । तदिदमुक्तं “तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयो-
जनं विवेक्ष्यम्” इति । न केवलं तास्त्विकी भोगोऽनाधेया-
तिशयस्य कूटस्थानित्यस्य पुरुषस्य न सम्भवति । अनिमोक्षप्रस-
ङ्गश्च । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं प्रवर्तितं तदनेन कर्त्तव्यं,
भोगेन चैतन्नवर्त्तितमिति तमेव कुर्वन्निमोक्षं तेनाप्रवर्त्तित-

त्वादित्यर्थः । “अपवर्गश्चेत् प्रागपि” इति । चित्तेः सदा विशुद्धत्वाच्चेतसां चातु कर्मानुभववासनाः सन्ति । प्रधानस्तु तामामनादीनामाधारस्तथा च प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् चित्तमूर्तैवेति नापवर्गार्थमपि तत्प्रवृत्तिरिति । शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । तदर्थमप्रवृत्तत्वात् प्रधानस्य “उभयार्थताभ्युपगमेऽपि” इति । न तावदपवर्गः साध्यस्तस्य प्रधानाप्रवृत्तिमात्रेण मिदत्वात् भोगार्थं तु प्रवर्त्तते । भोगस्य च सकृच्छब्दाद्युपलब्धिमात्रादेव समाप्तत्वाच्च तदर्थे पुनः प्रधानं प्रवर्त्ततेत्यत्रमाध्या मोक्षः स्यात् । निशेषशब्दाद्युपभोगस्य चानन्येन समाप्तेरनुपपत्तेरनिर्माक्षप्रसङ्गः । कृतभोगमपि प्रधानमासत्त्वपुरुषान्यताख्यातैः क्रियासमभिहारेण भोजयतीति चेत्, अथ पुरुषार्थाय प्रवृत्तं किमर्थं सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिं करोति । अपवर्गार्थमिति चेत्, इन्तायं सकृच्छब्दाद्युपभोगेन कृतप्रयोजनस्य प्रधानस्य निवृत्तिमात्रादेव सिध्यतीति कृतं सत्त्वान्यताख्यातिप्रतीक्षणम् । न चास्याः स्वरूपतः पुरुषार्थत्वम् । तस्मादुभयार्थमपि न प्रधानस्य प्रवृत्तिरूपपदम् इति सिद्धोऽर्थाभावः । सुगममितरत् । शङ्कते । “दृक्शक्तिः” इति । पुरुषो हि दृक्शक्तिः सा च दृश्यमन्तरंगानार्थिका स्यात् । न च स्वात्मन्यर्थवती, स्वात्मनि हस्तिविरोधात् । प्रधानञ्च सर्गशक्तिः सा च मर्जनीयमन्तरंगानार्थिका स्यादिति यत् प्रधानेन शब्दादि सृज्यते तदेव दृक्शक्तेर्दृश्यं भवतीति तदुभयार्थवत्त्वाय मर्जनमिति शङ्कार्थः । निराकारोति । “सर्गशक्तवनुच्छेदवत्” इति । यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्त्ततेऽनुच्छेदात् । एवं दृक्शक्तिरपि तं पुरुषं प्रत्यर्थवत्त्वायानुच्छेदात्सर्वदा प्रवर्त्ततेत्यनिर्माक्षप्रसङ्गः । सकृददृश्यदर्शनेन वा चरि-

तार्क्ये न भूयः प्रवर्त्ततेति सर्वेषामेकपदे निर्मोक्षः प्रसज्ये-
तेति सहसा संसारः समुच्छिद्येतेति ।

पुरुषाश्रयदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

नैव दोषात् प्रच्युतिरिति शेषः । सा भूत्य, रूपाद्यस्य शक्त्य-
यवत्त्वस्य वा प्रवर्त्तकत्वं पुरुष एव दृक्शक्तिमय्यस्यः पद-
रिव प्रवृत्तिशक्तिमय्यस्य प्रधानमन्वमिव प्रवर्त्तयिष्यतीति
शङ्का । दोषादनिरास्यमाह । “अभ्युपेतज्ञानं तावत्” इति ।
न केवलमभ्युपेतज्ञानम्, अभ्युक्तं चैतद्भवदृशनालोचनेनेत्या-
ह । “कथं चादासीनः” इति । निष्क्रियत्वे साधने, “निर्गु-
णत्वात्” इति । शेषमतिरोहितायम् ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानावस्था कृतस्थानित्या, ततो न तस्याः प्रच्युति-
रनित्यत्वप्रसङ्गात् । यथाहुः ।

‘नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यति’ इति ।

तदित्दमुक्तं “स्वरूपपरिणामयोगात्” इति । अथ परिणामि-
नित्या । यथाहुः । ‘यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत्त्वं न विह-
न्यते तदपि नित्यम्’ इति । तथाह । “वाङ्मयस्य च” इति ।
यत्साभ्यावस्थया सुचिरं पर्येषमत्कथं तदेवास्ति विलक्षण-
प्रत्ययोपनिपाते वैषम्यमुपैति । अनपेक्षस्य स्वतो वाऽपि
वैषम्येण कदाचिन्नाभ्यं भवेदित्यर्थः ॥

अन्यथानुमितौ च त्रयशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

“एवमपि प्रधानस्य” इति । अङ्गित्वानुपपत्तिलक्षणो दोष-
स्यावन्न भवद्भिः शक्त्यः परिहर्तुमिति वक्ष्यामः । अभ्युपगम्या-
प्यस्वादोषत्वमुच्यते इत्यर्थः । सम्प्रत्यङ्गित्वानुपपत्तिमुपपाद-
यति । “वैषम्योपगमयोग्या अपि” इति ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

“कचिन्नसन्द्रियाणि” इति । त्वच्चावमेव हि बुद्धीन्द्रियमनेकरूपादियहणममर्थमेकम्, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, मममं च मन इति सप्तन्द्रियाणि । “कचित् चीस्वन्तःकरणानि” । बुद्धिरहङ्कारो मन इति । “क्वांच टेकं” बुद्धिरिति । शेषमतिरोहितार्थम् । अत्राह सांख्यः । “नन्वीपनिषदानामपि” इति । तप्यतापकभावस्तावदकस्मिन्नोपपद्यते, नहि तपिरस्तिरिव कर्तृस्थभावकः, किन्तु परिचरिव कर्मस्थभावकः ; परममवेतक्रियाफलशालि च कर्म, तथा च तप्येन कर्मणा तापकनमवेतक्रियाफलशालिना तापकादन्येन भवितव्यम् । अनन्यत्वे चैत्रस्येव गन्तुः स्वममवेतगमनक्रियाफलनगरप्राप्तिशालिनोऽप्यकमत्वप्रसङ्गात्, अन्यत्वे तु तप्यस्य तापकाच्चैत्रममवेतगमनक्रियाफलभाजो गम्यस्येव नगरस्य तप्यत्वोपपत्तिः । तस्मादभेदे तप्यतापकभावो नोपपद्यत इति । दूषणान्तरमाह । “यदि च” इति । नस्वभावाद्भावो वियोजितुं शक्य इति भावः । जलधेस्य हीनतरङ्गफेनादयः स्वभावाः सन्त आविर्भावतिरोभावधर्माणो न तु तैर्जलधिः कदाचिदपि मुच्यते, न केवलं कर्मभावात्तप्यस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवमिहमवेत्याह । “प्रसिद्धायम्” इति । तथाहि । अर्थोऽप्युपार्जनरक्षणक्षयरागवृद्धिहिंसादीपदशनादनर्थः सन्नर्थिनं दुर्नाति, तदर्थी तप्यस्तापकसाथः, तो चेमी लोके प्रतीतभेदी, अभेदे च दूषणान्युक्तानि, तत्कथमेकस्मिन्नद्वये भवितुमर्हत इत्यर्थः । तदेषमौपनिषदं मतमममञ्जसमञ्जा सांख्यः स्वपक्षे तप्यतापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति । “जात्यन्तरभावे तु” इति ।

दृग्दर्शनशक्तयोः किल संयोगस्तापनिदानं, तस्य हेतुरविवे-
कदर्शनमंस्कारोऽविद्या, सा च विवेकख्यात्या विद्यया विरो-
धित्वाद्द्विनित्यते, तद्विहता तद्वेतुकः संयोगो निवर्तते,
तद्विहता च तत्कार्यस्तापो निवर्तते । तदुक्तं पञ्चशिखा-
चार्येण । 'तत्संयोगहेतुविवर्जनात् स्यादयमात्यन्तिको
दुःखप्रतीकारः' इति । अत्र च न साक्षात्पुरुषस्यापरिणा-
मिनो बन्धमोक्षौ, किन्तु बुद्धिमत्त्वस्यैव चितिच्छायापक्षा-
लक्ष्यचैतन्यस्य । तथाहीष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभाग-
पक्षमस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपावधारणमपवर्गस्तेन हि बुद्धि-
मत्त्वमेवापहृज्यते, तथापि यथा जयः पराजयो वा योधेषु
वर्तमानः प्राधान्यात् स्वामिन्यपदिश्यते एवं बन्धमोक्षौ
बुद्धिमत्त्वं वर्तमानौ कथञ्चित् पुरुषेऽपदिश्येते, स ह्यविभा-
गापक्षा तत्फलस्य भोक्तेति । तदेतदभिमन्यायाह ।
“स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिः” इति । अत्रोच्यते । “नैक-
त्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः” । यत एकत्वे तप्यतापक-
भावो नोपपद्यते, एकत्वादेव, तस्मात्सांख्यवहारिकभेदाश्रय-
स्तप्यतापकभावोऽस्माभिरभ्युपेयः, तापो हि सांख्यवहारिक
एव न पारमार्थिक इत्यसकृदावेदितम् । भवेदेष दोषो यद्ये-
कात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रति-
पद्येयातामित्यस्मदभ्युपगम इति शेषः । सांख्योऽपि हि
भेदाश्रयं तप्यतापकभावं ब्रुवाणो न पुरुषस्य तत्किर्मता-
माख्यातुमर्हति, तस्यापरिणामितया तपिक्रियाजनितफल-
शालित्वानुपपत्तेः । केवलमनेन सत्त्वं तप्यमभ्युपेयं ताप-
कञ्च रजः । दर्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वे तप्ये तदविभागा-
पक्षा पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव न तु तप्यतेऽपरिणामित्वादि-
त्युक्तं, तदविभागापत्तिबाविद्या, तथा चाविद्याकृतस्तप्यता-

पकभावस्त्वयाऽभ्युपेयः, सोऽयमस्माभिरुच्यमानः किमिति भवतः पुरुष इवाभाति । अपि च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्थानिर्मोक्षप्रसङ्गः । शङ्कते । “तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि” इति । सहादर्शनेन निमित्तेन वर्तत इति मनि-
 नित्तः संयोगस्तदपेक्षत्वादिति । निराकरोति । “नादर्शनस्य तमसः” इति । न तावत् पुरुषस्य तस्मिन्निवृत्तम् । केवलमियं बुद्धिमत्त्वस्य तापकरजोजनिता, तस्य च बुद्धिमत्त्वस्य ताममविपर्ययांमादात्मनः पुरुषाद्देवमपश्यतः पुरुषस्तप्यत इत्यभिमानः, न तु पुरुषो विपर्ययमनुषेणापि युज्यते, तस्य तु बुद्धिमत्त्वस्य सात्त्विक्या विवेकस्यात्या तामसौयमविवेकस्यातिनिवृत्तनीया । न च सति तमसि मूले शब्दात्यन्तमुच्छेत्तुम् । तथा विच्छिन्नापि ह्यिदमदरीव पुनस्तमसोद्भूतेन सत्त्वमभिभूय विवेकस्यातिमपोद्य शतशस्वराऽविद्याविर्भाष्येतेति वतेयमपवर्गकथा तपस्विनी दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । अस्मत्पक्षे त्वदोष इत्याह । “श्रीपनिषदस्तु” इति । यथा हि मुखमवदातमपि मलिनादर्शतलोऽपि कल्पितप्रतिबिम्बभेदं मलिनतामुपैति, न च तद्वस्तुतो मलिनं, न च विष्वात् प्रतिबिम्बं वस्तुतो भिद्यते । अथ तस्मिन् प्रतिबिम्बे मलिनादर्शापधानात्प्रतिबिम्बता पदं लभते । तथा चात्मनो मलिनं मुखं पश्यन् देवदत्तस्तप्यते । यदा तूपाध्यपनया विम्बमेव कल्पनावशात् प्रतिबिम्बं तच्चावदातमिति तत्त्वमवमच्छति तदास्य तापः प्रशाम्यति न च मलिनं मे मुखमिति । एवमविद्योपधानकल्पितावच्छेदो जीवः परमात्म-
 प्रतिबिम्बकल्पः कल्पितैरेव शब्दादिभिः सम्यक्कल्प्यते न तु तत्त्वतः परमात्मनोऽस्ति तापः । यदा तु तत्त्वमसीति वाक्य-
 श्रवणमननध्यानाभ्यासपरिपाकप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य साक्षात्कार

उपजायते तदा जीवः शुद्धबुद्धतत्त्वस्वभावमात्मनोऽनुभवन् निर्वृ-
 ष्टनिखिलसवासनक्लेशजालः केवलः स्वस्थो भवति न चास्त्र
 पुनः संसारभयमस्ति तदेतोरवास्तवत्वेन समूलकार्षं कपि-
 तत्वात् । सांख्यस्य तु सतस्तमसोऽशक्यममुच्छेदत्वादिति ।
 तदिदमुक्तम् । “विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रव-
 षात्” इति । “प्रधानकारणवादः” इति । यथैव प्रधान-
 कारणवादो ब्रह्मकारणवादिरिगोप्येषं परमाणुकारणवादो-
 ऽप्यतः सोऽपि निराकर्तव्यः । एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि
 व्याख्याता इत्यस्य प्रपञ्चं चारभ्यते । तत्र वैशेषिका ब्रह्म-
 कारणत्वं दूषयाम्बभूवुः । चेतनं चेदाकाशादीनामुपादानं
 तदारब्धमाकाशादि चेतनं स्यात् । कारणगणक्रमेण हि
 कार्यं गुणारम्भो दृष्टः, यथा शुक्लैस्तन्तुभिरारब्धः पटः
 शुक्लः, न जात्वसौ कृष्णो भवति । एवं चेतनेनारब्धमाका-
 शादि चेतनं भवेच्च त्वचेतनम् । तस्मादचेतनोपादानमेव
 जनत्तच्चाचेतनं परमाणवः, सूक्ष्मात् खलु स्थूलस्थोत्पत्तिर्दृ-
 ष्यते, यथा तन्तुभिः पटस्यैवमंशुभ्यस्तन्तूनामेवमपकर्षपर्यन्तं
 कारणद्रव्यमति सूक्ष्ममनवयवमवतिष्ठते, तच्च परमाणुस्तस्य
 तु सावयवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्प-
 पयोः समानपरिमाणत्वप्रमङ्ग इत्युक्तम् । तत्र च प्रथमं ताव-
 ददृष्टवत्प्रेतत्रययोगात्परमाण्वी कर्म, ततोऽसौ परमाण्वन्त-
 र्गत्वं संयुज्ज्व इत्युक्तमारभते । बहुवस्तु परमाणवः संयुक्ता
 न सहसा स्थूलमारभन्ते, परमाणुत्वे सति बहुत्वात्,
 घटोपगृहीतपरमाणुवत् । यदि हि घटोपगृहीताः पर-
 माणवो घटमारभेरन् न घटे प्रविभज्यमाने कपालशर्करा-
 द्युपसृभ्येत, तेषामनारब्धत्वात्, घटस्यैव तु तैरारब्धत्वात् ।
 तथा सति सुहरप्रहाराद् घटविनाशे न किञ्चिदुपलभ्येत,

तेषामनारब्धत्वात् । तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रिय-
त्वात् । तस्मान्न बहूनां परमाणूनां द्रव्यं प्रति समवायि-
कारणत्वम्, अपि तु हावेव परमाणू इरणुकमारभेते । तस्य
चाणुत्वं परिमाणं परमाणुपरिमाणात् पारिमाण्यस्यादन्वदी-
श्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना द्वित्वसंख्याऽऽरभते । न च इरणुकाभ्यां
द्रव्यस्यारम्भः, वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदपि हि इरणुकमेव भवेन्न
तु महत् । कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्यो हि महत्त्व-
स्योत्पत्तिः । न च इरणुकयोर्महत्त्वमस्ति, यतस्ताभ्या-
मारम्भं महद्भवेत् । नापि तयोर्बहुत्वं, द्वित्वादेव ।

न च प्रचयभेदस्तुल्यनिष्ठाणां भव, तदवयवानामनवयव-
त्वेन प्रश्लिष्यन्नावयवसंयोगभेदधिरच्चात् । तस्मान्तं नापि
तत्कारणइरणुकवदणुनैव भवितव्यं, तथा च पुरुषोपभोगा-
तिशयाभावाददृष्टानिमित्तत्वाच्च विश्वनिर्माणस्य भोगार्थत्वा-
त्तत्कारणेन च इरणुकं तद्विषयत्वेः कृतं इरणुकाश्रयेण इणु-
कान्तरेणेत्यारम्भवैयर्थ्यादारम्भार्थवत्त्वाय बहुभिरव इरणुकैः
णुकं चतुरणुकं पञ्चाणुकं वा द्रव्यं महद्दीर्घमारब्धव्यम् ।
अस्ति हि तत्र तत्र भोगभेदोऽस्ति च बहुत्वसंख्ये श्वरबुद्धि-
मपेक्ष्योत्पन्ना महत्त्वपरिमाणयोनिः । त्रणुकादिभिरारम्भं
तु कार्यद्रव्यं कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचय-
भेदाद्वा महद्भवतीति प्रक्रिया । तदेतयैव प्रक्रियया कारण-
समवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणान्तर-
मारम्भत इति दूषणमदूषणीक्रियते, व्यभिचारादित्याह ।

महद्दीर्घवा ऋक्षपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

यथा महद् द्रव्यं त्रणुकादि ऋखाद् इरणुकाज्जायते, न
तु महत्त्वगुणोपजनने इरणुकगतं महत्त्वमपेक्षते, तस्य ऋक्ष-

त्वात् । यथा वा तदेव द्वाणुकादि दीर्घं ङ्स्वाद द्वाणु-
 काख्यायते, न तु तद्वत् दीर्घत्वमपेक्षते, तदभावात् । वाय-
 व्द्विद्यार्थेऽनुक्तसमुच्चयार्थः । यथा द्वाणुकमणुङ्गस्वपरिमाणं परि-
 मण्डनात् परमाणोरपरिमण्डां जायते एवञ्चेतनाद् ब्रह्मणो-
 ऽचेतनं जगद्विद्यद्यत इति सूत्रयोजना । भाष्ये “परमाणु-
 गुणविशेषस्तु” इति । पारिमाणुत्वग्रहणमुपलक्षणं, न
 द्वाणुकेऽणुत्वमपि परमाणुवृत्तिं पारिमाणुत्वमारभते, तस्य
 हि द्वित्वसंख्यायोनित्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ङ्स्वपरिमण्डला-
 भ्यामिति सूत्रं गुणपरं न गुणपरम् । “यदापि हे हे द्वाणुके”
 इति पठितस्थे प्रमादादेकं हेपदं न पठितम् । एवं चतुरणुक-
 मित्याद्युपपद्यते । इतरथा हि द्वाणुकमेव तदपि स्यात्, न
 तु महदित्युक्तम् । अथवा हे इति द्वित्वे, यथा हेकयोर्हि-
 वचनैकवचने इति । अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा
 हेकैष्विति स्यात्संख्ययानां बहुत्वात् । तदेवं योजनीयम् ।
 द्वाणुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुकमारभते संख्ये-
 यानां चतुर्णां द्वाणुकानामारम्भकत्वात्तद्वत् द्वित्वसंख्ये अपि
 आरम्भके इत्यर्थः । एवं व्यवस्थितायां वैशेषिकप्रक्रियायां
 तद्दूषणस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तद-
 वस्थी व्यभिचार इत्याह । “यदापि बहुवः परमाणवः” इति ।
 नाणु जायते नो ङ्स्व जायते इति योजना । चोदयति ।
 “अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरण” स्वकारणहारणा-
 कान्तत्वादिति । परिहरति । “मैवं संख्याः” इति । कारण-
 मता गुणा न कार्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्त इत्येता-
 वनैवेष्टमिदं न तद्वेत्स्वनुसरणे खेदनीयं मन इत्यर्थः । अपि
 च सत्परिमाणान्तरमाक्रामति नोत्पत्तेश्च प्राक् परिमा-
 णान्तरमसिदिति कथमाक्रामेत् । न च तत्कारणमाक्रामति ।

परिमाण्व्यख्यापि समानजातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतो-
र्भावेन समानवनतयोभयकार्यानुत्पादप्रमद्वादित्याशयवा-
नाह । “न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वम्” इति । न च
परिमाणान्तरारम्भे व्यापृतता पारिमाण्व्यादीनाम् । न च
कारणवहुत्वादीनां सन्निधानमसन्निधानञ्च पारिमाण्व्यख्ये-
त्याह । “न च परिमाणान्तरारम्भे” इति । व्यभिचारान्त-
रमाह । “संयोगात् च” इति । शङ्कते । “द्रव्ये प्रकृते” इति ।
निराकरोति । “न दृष्टान्तं न” इति । न चास्माकमयमनि-
यमो भवतामपीत्याह । “सूत्रकारोऽपि” इति । सूत्रं व्याचष्टे ।
“यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः” इति । शेषमतिरोहितायम् ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

परमाण्वनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा
न कर्मातस्तदभावः । तस्य दृश्याकारादिकर्मणः सर्गस्याभावः ।
अथवा यद्यणुममवाय्यदृष्टमथवा चैतन्नममवायि । उभयथापि
तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्तेः कर्माभावोऽतस्त-
भावः सर्गाभावः । निमित्तकारणतामात्रेण त्वीश्वरस्याधि-
ष्ठात्वमुपरिष्ठाद्विराकरिष्यते । अथवा संयोगोत्पत्त्यर्थं विभा-
गोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्याभावात्
प्रलयहेतोर्विभागस्याभावात् तदभावः, तयोः सर्गप्रलययोर-
भाव इत्यर्थः । तदेतत् सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे । “इदानीं
परमाणुकारणवादम्” इति । निराकाराभ्यरूपमुपपरिष्ठा-
हितमाह । “न च वादः” इति । “स्वानुगतैः” स्वसम्बद्धैः ।
सम्बन्धश्चाधार्थ्याधारभूत इह प्रत्ययहेतुः समवायः । पञ्चम-
भूतस्यानुवयवत्वात् तानीमानि चत्वारि भूतानीति । तत्र
परमाणुकारणवादे इदमभिधीयते सूत्रम् । तत्र प्रथमा

व्याख्यामाह । “कर्मवनाम्” इति । अभिघातादीत्यादिप्रह-
 णेन नोदनसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वानि वृद्ध्यन्ते । नोदनसंस्कारा-
 वभिघातेन समानयोगक्षेमी गुरुत्वद्रवत्वे च परमाणुगते सटा-
 तने इति कर्ममातल्यप्रसङ्गः । द्वितीयं व्याख्यानमागहापूर्व-
 माह । “अथादृष्टं” धर्माधर्मौ, “आद्यस्य कर्मणः” इति ।
 “आत्मनश्च” ज्ञेयज्ञस्य “अनुत्पन्नचैतन्यस्य” इति । “अदृष्टवता
 पुरुषेण” इति । संयुक्तममवायमम्बन्ध इत्यर्थः । “सम्बन्धस्य
 मातल्यात्” इति । यद्यपि परमाणुज्ञेयज्ञयोः संयोगः परमाणु-
 कर्मजस्तथापि तत्प्रवाहस्य मातल्यमिति भावः । सर्वात्मना
 चेदुपचयाभावः, एकदेशेन हि संयोगे यावन्वीरकदेशो
 निरन्तरो ताभ्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाख्याता इति प्रथि-
 मोपपद्यते । सर्वात्मना तु नैरन्तर्यं परमाणावेकस्मिन् पर-
 माणवन्तराण्यपि सम्भ्रान्तीति न प्रथिमा स्यादित्यर्थः ।
 शङ्कने । यद्यपि निष्प्रदेशाः परमाणवस्तथापि संयोगस्तयोर-
 व्याप्यवृत्तिरेवंस्वभावत्वात्, केषा वाचो युक्तिर्निष्प्रदेशं संयोगो
 न व्याप्नोतीति । एषैव वाचो युक्तिर्यद्यथा प्रतीयते तत्तथाभ्यु-
 पेयत इति । तामिमां शङ्कां सुहागामाह । “परमाणुनां
 कल्पिताः” इति । न ह्यस्ति सश्ववो निरवयव एकस्तदैव तेनैव
 संयुक्तथासंयुक्तयेति, भावाभावयोरैकस्मिन्नद्वये विरोधात्, अवि-
 रोधे वा न क्वचिदपि विरोधोऽवकाशमामादयेत् । प्रतीतिस्तु
 प्रदेशकल्पनयापि कल्पाने । तद्विदमुक्तं ‘कल्पिताः प्रदेशाः’
 इति । तथा च सूहारयमिति तामुद्धरति । “कल्पितानाम-
 वस्तुत्वात्” इति । तृतीयां व्याख्यामाह । “यथा चाटि-
 सर्गः” इति । नन्वभिघातनोदनादयः प्रलयारम्भसमये कस्मा-
 दिभागाारम्भककर्महेतवो न सम्भवन्त्यत आह । “नहि
 तत्रापि किञ्चिन्नियतम्” इति । सम्भवन्त्यभिघातादयः कदा-

चित् कश्चिन्न त्वपर्यायेण सर्वस्वस्त्रिगामहेतोरभावादित्यर्थः ।
 “न प्रलयप्रसिद्धार्थम्” इति । यद्यपि शरीरादिप्रलयारब्धे-
 ऽस्ति दुःखभोगस्तथाप्यसौ पृथिव्यादिप्रलये नास्तीत्यभिप्रेत्ये-
 दमुदितमिति मन्तव्यम् ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साध्यादनवस्थितेः ॥१३॥

आचष्टे “समवायाभ्युपगमाच्च” इति । न तावत् स्वतन्त्रः
 समवायोऽत्यन्तं भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनी घटयितुमर्ह-
 त्यतिप्रसङ्गात् । तस्मादेतेन समवायिसम्बन्धिना सता समवा-
 यिनी घटनीयी, तथा च समवायस्य सम्बन्धान्तरेण समवा-
 यिसम्बन्धेऽभ्युपगम्यमानेऽनवस्था । अथासौ सम्बन्धिभ्यां
 सम्बन्धे न सम्बन्धान्तरमपेक्षते सम्बन्धिसम्बन्धनपरमार्थत्वात् ।
 तथाहि नासौ भिन्नोऽपि सम्बन्धिनिरपेक्षो निरूप्यते । न च
 तस्मिन् सति सम्बन्धिनावसम्बन्धिनी भवतस्तस्मात् स्वभावा-
 देव समवायः समवायिनोर्न सम्बन्धान्तरेणैति नानवस्थेऽपि
 चोदयति । “नन्विह प्रत्ययपाद्मः” इति । परिहरति । “स्तु-
 च्यते, संयोगोऽप्येवम्” इति । तथाहि संयोगोऽपि सम्बन्धि-
 सम्बन्धनपरमार्थः, न च भिन्नोऽपि संयोगिभ्यां विना निरू-
 प्यते, न च तस्मिन् सति संयोगिनावसंयोगिनी भवत इति-
 तुल्यसङ्घः । यद्युच्येत गुणः संयोगो न च द्रव्यासमवेतो
 गुणो भवति, न चास्य समवायं विना समवेतत्वं, तस्मा-
 द्द्वययोगश्चास्ति समवाय इति ग्रहणमपाकरोति । “न
 च गुणत्वात्” इति । यद्यसमवायेऽस्मागुणत्वं भवति कामं
 भवतु न नः काचित् क्षतिस्तदिदमुक्तं “गुणपरिभाषा-
 याच्च” इति । परमार्थतस्तु द्रव्यान्वयित्वुक्तम् । तच्च विनापि
 समवायं स्वरूपतः संयोगस्योपपद्यते एव । न च कार्य-

त्वात्समवाय्यसमवायिकारणापेक्षितया संयोगः संयोगसम-
वायीति युक्तम्, अत्रसंयोगस्यातथात्वप्रसङ्गात् । अपिच सम-
वायस्यापि सम्बन्धधीनसद्भावस्य सम्बन्धिनश्चैकस्य हयोर्वा
विनाशित्वेन विनाशित्वात्कार्यत्वम् । नह्यस्ति सम्भवा
गुणो वा गुणगुणिनौ वाऽवयवी वाऽवयवावयविनौ वा न
स्तोऽप्यस्ति च तयोः सम्बन्ध इति । तस्मात् कार्यः समवायः ।
तथा च यथैप निमित्तकारणमात्राधीनोत्पादः, एवं संयो-
गोऽपि । अथ समवायोऽपि समवाय्यसमवायिकारणे अपेक्षते
तथापि मैवानवस्थेति । तस्मात्समवायवत् संयोगोऽपि न
सम्बन्धान्तरमपेक्षते । यद्युच्येत सम्बन्धिनावमी घटयति
नाम्नानमपि सम्बन्धिभ्यां तत् किमभावसम्बद्ध एव सम्ब-
न्धिभ्यामिव चेदत्यन्तभिन्नोऽसम्बद्धः कथं सम्बन्धिनी सम्बन्ध-
येत् । सम्बन्धेन वा हिमवद्विन्ध्यावपि सम्बन्धयेत् । तस्मात्सं-
योगः संयोगिनाः समवायेन सम्बद्ध इति वक्तव्यम् । तदेतत्स-
मवायस्यापि समवायिसम्बन्धे समानमन्यत्राभिनवेशात्तथा-
चानवस्थेति भावः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्वति शेषः । अतिरोहितार्थमस्य भाष्यम् ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

यत् किल भूतभौतिकानां मूलकारणं तद्रूपादिमान् पर-
माणुनित्य इति भवद्विरभ्युपेयते, तस्य चेद्रूपादिमत्त्वमभ्युपेयते
परमाणुत्वनित्यत्वविरुद्धे स्थौल्यनित्यत्वे प्रसङ्ग्यातां, सोऽयं
प्रसङ्ग एकधर्माभ्युपगमे धर्मान्तरस्य, नियता प्राप्तिर्हि
प्रसङ्गलक्ष्यं, तदनेन प्रसङ्गेन जगत्कारणप्रसिद्धये प्रवृत्तं
साधनं रूपादिमत्त्वपरमाणुमिहेः प्रस्थाप्य ब्रह्मगोचरतां

नीयते । तदेतद्वैशेषिकाभ्युपगमोपन्यासपूर्वकमाह । “साव-
यवानां द्रव्याणाम्” इति । परमाणुनित्यत्वमाधनानि च
तेषामुपन्यस्य दूषयति । “यच्च नित्यत्वे कारणम्” इति ।
“सत्” इति । प्रागभावाद्व्यवच्छिनन्ति । “अकारणवत्”
इति । घटादेः । “यदपि द्वितीयम्” इति । लब्धरूपं हि
कचित् क्विचिदन्यत्र निषिध्यते । तन्नानित्यमिति लौकिकेन
निषेधेनान्यत्र नित्यत्वमद्भावः कल्पनीयस्ते चान्ये परमाणव
इति । तत्र । आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः । व्यपदेशस्य च
प्रतीतिपूर्वकस्य तदभावे निमूलस्यापि दर्शनात् । यथेह
वटे यत्न इति । यदपि नित्यत्वे ततोयं कारणमविद्येति ।
यदि सतां परमाणूनां परिदृश्यमानस्यूनकार्याणां प्रत्यक्षेण
कारणग्रहणमविद्या तथा नित्यत्वमेवं सति दृश्यकस्यापि
नित्यत्वम् । अथाद्रव्यत्वं सतीति विगच्छेत् तथा सति न
दृश्यकं व्यभिचारः । तस्यानेकद्रव्यत्वेनाविद्यमानद्रव्यत्वानुप-
पत्तेः । तथाप्यकारणत्वमेव नित्यत्वानिमित्तमापद्यत यतो-
ऽद्रव्यत्वमविद्यमानकारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते तथा च परक-
क्तमित्याह । “तस्य च” इति । अपि चाद्रव्यत्वं सति तत्त्वा-
दित्यत एवेष्टार्थमिहैरविद्येति व्यर्थम् । अथाविद्यापटेन
द्रव्यविनाशकारणद्वयाविद्यमानत्वमुच्यते द्विविधो हि द्रव्य-
नाशहेतुरवयवविनाशोऽथयवव्यतिषङ्गविनाशश्च, तदुभयं पर-
माणौ नास्ति तस्मात्तित्यः परमाणुः । न च सुखादिभि-
व्यभिचारः, तेषामद्रव्यत्वादित्याह । “तथापि” इति । निरा-
करोति । “नावग्यम्” इति । यदि हि संयोगमचिवानि
बहुनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभेरन्निति प्रक्रिया सिध्येत् सिध्येद्
द्रव्यद्वयमेव तद्विनाशकारणमिति । नत्वेतदस्ति । द्रव्य-
स्वरूपापरिज्ञानात् । न तावत् तत्त्वाधारस्तद्रव्यतिरिक्तः

पटो नामास्ति यः संयोगमचिवैस्तन्तुभिरारभ्येतित्युक्तमथ-
 स्तात् । षट्पदार्थांश्च दूषयन्नप्ये वक्ष्यति । किन्तु कारणमेव
 विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं तच्च सामान्यात्मकम् ।
 तथाहि सृष्टा सुवर्णं वा सर्वेषु षटरुचकादिष्वनुगतं सामान्य-
 मनुभूयते, न चैतं षटरुचकादयो सृत्सुवर्णाभ्यां व्यतिरि-
 ष्यन्त इत्युक्तं, अथे च वक्ष्यामः । तस्मान्मृत्सुवर्णं एव तेन
 तेनाकारेण परिणममाने षट इति च रुचक इति च कपाल-
 शकृशकणमिति च शकलकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायते ।
 तच्च तत्रोपादानयोर्मृत्सुवर्णयोः प्रत्यभिज्ञानात् । न तु षटा-
 दयो वा कपालादिषु कपालादयो वा षटादिषु च रुचका-
 दयो वा शकलादिषु शकलादयो वा रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञा-
 यन्ते यत्र कार्यकारणभावो भवेत् । न च विनश्यन्तमेव
 षटक्षण प्रतीय कपालक्षणाऽनुपादान एवोत्पाद्यन्ते तत्किम्-
 पादानप्रत्यभिज्ञानेति वक्तव्यं, एतस्या अपि वैनाशिकप्र-
 क्रियाया उपदिष्टाद् निराकरिष्यमाणत्वात् । तस्माद्दुप-
 जनापायधर्माणो विशेषावस्थाः सामान्यस्योपादयोः, सामा-
 न्यात्मा तूपादानमेवं व्यवस्थिते यथा सुवर्णद्रव्यं काठिन्याव-
 स्थामपहाय द्रवावस्थया परिणतं न च तत्रावयवविभागः
 सन्नपि द्रवत्वे कारणं परमाणूनां भवन्तते तदभावेन द्रव-
 त्वानुपपत्तं स्तस्माद्यथा परमाणुद्रव्यमग्निसंयोगात् काठिन्य-
 मपहाय द्रवत्वेन परिणमते, न च काठिन्यद्रवत्वे परमाणो-
 रतिरिच्येते । एवं सृष्टा सुवर्णं वा सामान्यं पिण्डावस्थामप-
 हाय कुलान्हेमकारादिव्यापाराद् षटरुचकाद्यवस्थामाप-
 द्यते । न त्ववयविनाशात्संयोगविनाशाद्वा विनष्टमहन्ति
 षटरुचकादयः । न हि कपालादयोऽस्योपादानं तत्संयोगो
 वाऽपमवायकारणमपि तु सामान्यमुपादानं तच्च नित्यं न

च तत्संयोगमचिवमेकत्वात्, संयोगस्य द्विष्टत्वे वैकल्पिक-
भावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थमतोऽनिर्वाच्या विशेषा-
वस्थास्तदधिष्ठाना भुजङ्गादय इव रज्ज्वाद्युपादाना उपजना-
पायधर्माण इति सम्मतम् । प्रकृतमुपसंहरति । “तस्मात्”
इति ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शात्मिका स्थूला,
आपो रसरूपस्पर्शात्मिका सूक्ष्माः, रूपस्पर्शात्मकं तेजः सूक्ष्म
तर, स्पर्शात्मको वायुः सूक्ष्मतमः । पुराणोऽपि स्मर्यते ।

आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ।

द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥

रूपं तदेवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावभौ ।

त्रिगुणस्तु ततो वह्निः स शब्दस्पर्शवान् भवेत् ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसमात्रं समाविशत् ।

तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञं यास्तु रसात्मिकाः ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसश्चेदन्धमाविशत् ।

संहतान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे महीमिमाम् ॥

तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ।

शान्ता घोराश्च मृदाश्च विज्ञेयास्तेन ते स्मृताः ॥

परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ।

तेन गन्धादयः परस्परं संहन्यमानाः पृथिव्यादयस्तथा च
यथायथा संहन्यमानानामुपचयस्तथातथा संहतस्य स्थील्यं यथा
यथाऽपचयस्तथातथा मौञ्ज्यतारतम्यं तदेवमनुभवागमाभ्याम-
वस्थितमर्थं वैशेषिकैरनिच्छिन्नरूप्यशक्यापकृतवमाह । “गन्ध”
इति । अस्तु तावच्छब्दो वैशेषिकैस्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वे-

नानभ्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिंशद्गुणान्युदा-
 हृतवान् । अनुभवागमनिवृत्त्युक्ता विकल्प्य दूषयति ।
 “तद्वत्” । स्थूलपृथिव्यादिवत् । “परमाणवोऽपि” इति ।
 “उपचितगुणानां मूर्त्युपचयात्” उपचितसंहन्यमानानां,
 सङ्घातोपचयात् “अपरमाणुत्वप्रसङ्गः” स्थूलत्वादिति । यस्तु ब्रूते
 न गन्धादिमङ्घातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं न च
 गन्धादीनां तदाश्रयानामुपचयेऽपि द्रव्यस्थोपचयो भवितुमर्ह-
 त्वन्यत्वादिति त प्रत्याह । “न चान्तरेणापि मूर्त्युपचयं”
 द्रव्यस्वरूपोपचयमित्यर्थः । कुतः । “कार्येषु भूतेषु गुणो-
 पचये मूर्त्युपचयदर्शनात्” । न तावत् परमाणवो रूपतो
 गृह्यन्ते किन्तु कार्यद्वारा कार्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं
 यदा न तदाधारतया गृह्यन्तेऽपि तु तदात्मकतया तथा च
 तेषामुपचये तदुपचितं दृष्टमिति परमाणुभिरपि तत्कारणै-
 रर्थं भवितव्यं तथा चाऽपरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं
 विकल्प्य दूषयति । “अकल्प्यमाने तूपचितगुणत्वे” इति ।
 “अथ सर्वं चतुर्गुणा” इति । यद्यप्यस्मिन्कल्पे सर्वेषां स्वीकृत्य-
 प्रसङ्गस्तथाप्यतिस्फुटतयोपेक्ष दूषयति । “ततोऽप्यपि” इति ।
 वायो रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् । सम्प्रत्युक्तं
 भाष्यत्रयैशेषिकतस्य दूषयति । “अपि च शेषेषिकाः” इति ।
 द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं, न हि, यथा गवाश्वम-
 द्विषमातङ्गाः परस्परानधीननिरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते,
 वज्राद्यधीनोत्पत्तयो वा धूमादयो यथा वज्राद्यनधीन-
 निरूपणाः स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एवं गुणादयो द्रव्या-

खन जीननिरूपणाः, अपि तु यदा यदा निरूप्यन्ते तदा
 तदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रथायामेषामस्ति स्वात-
 न्त्र्यं, तस्मात्प्रतिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्य-
 रूपं तथा तथा प्रथत इत्यर्थः । द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां
 द्रव्याधीनत्वमिति मन्वानस्योदयति । “नन्वन्मैरन्यस्यापि”
 इति । परिहरति । “भेदप्रतीतेऽस्तु” इति । न तदधीनो-
 न्यादायां तदधीनत्वमाचक्षते किन्तु तदाकारतां तथा च न
 व्यभिचार इत्यर्थः । शङ्कते । “गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगु-
 णयोरयुतमिहत्वादिति यद्युच्येत” । यत्र हि हावाकारिणी
 विभिन्नाभ्यामाकाराभ्यामवगम्यन्ते, तौ मस्वहामस्वही वा
 वैयधिकरण्येन प्रतिभासन्ते यथेह कुण्डे दधि यथा वा
 गौरश्व इति न तथा गुणकर्मनामान्यविशेषमभवायास्तेषां
 द्रव्याकारतयाकागन्तरायोगेन द्रव्यादाकारिणाऽन्यत्वं नाका-
 रितया व्यवस्थानाभावात् सेयमयुतमिद्विस्तया च समा-
 नाधिकरण्येन प्रथेत्यर्थः । तामिसामयुतमिहं निरूप्य
 दूषयति । “तत् पुनरयुतमिहत्वम्” इति । तत्रापृथग्देशत्वं
 तदभ्युपगमेन विरुध्यत इत्याह । “अपृथग्देशत्वम्” इति ।
 यति तु संयोगिनोः कार्ययोः मस्वन्मिभ्यःमन्यदेशत्वं युत-
 मिद्विस्तनोऽन्याऽयुतमिहः नित्ययोऽस्तु संयोगिनोर्हयोर-
 न्यतरस्य वा पृथग्गतमत्त्वं युतमिद्विस्तनोऽन्याऽयुतमिह
 स्तथा चाकागपरमाग्वोः परमाग्वोश्च संयुक्तयोरुतमिहः
 मिहा भवति । गुणगुणिनोश्च शौक्लापटयोरयुतमिहः
 मिहा भवति । नहि तत्र शौक्लापटाभ्यां मस्वन्मिभ्यामन्य-
 देशौ शौक्लापटी । सत्यपि पटस्य तदन्यतन्मुदेशत्वे शौक्लास्य
 मस्वन्मिपटदेशत्वात् । तत्र । नित्ययोगन्माकागयोरजम-
 योगे उभयस्या अपि युतमिहेरभावात् । नहि तयोः पृथगा-

यथाश्रितत्वमनाश्रयत्वात्, नापि द्वयोरन्यतरस्व वा पृथग्यति-
 मस्त्वममूर्तत्वेनाभयोरपि निष्क्रियत्वात् । न चाजसंयोगो
 नास्ति, तस्यानुमानमिहत्वात् । तथाह्याकाशमात्मसंयोगि,
 मूर्तद्रव्यमङ्गित्वात्, घटादिर्वादित्यदुमानम् । पृथगात्रयाश्र-
 यित्वपृथग्यतिमस्त्वलक्षणयुतमिहैरन्या त्वयुतमिहर्द्वयपि
 नाभ्युपेतविरोधमावहति तथापि न मामानाधिकरण्यप्रथामु-
 पपादयितुमर्हति । एवंलक्षणं ऽपि हि समवाये गुणगुणिनो-
 रभ्युपगम्यमाने मस्वहे इति प्रत्ययः स्यान्न तदाह प्रत्ययः । अस्य
 चापपादनाय समवाय आस्थीयते भवद्भिः । स चेदास्थितोऽपि
 न प्रत्ययमिरगमुपपादयेत् कृतं तत्कल्पनया । न च प्रत्यक्षः
 मामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तद्विरुद्धाश्रयत्वात् ।
 नडाचरत्वे हि पटे गुरु इत्वेवमाकारः स्यान्न तु पटः
 गुरु इति । न च गुरुपदस्य गुणविशिष्टगुणपरत्वादेवं
 प्रयेति साम्प्रतम् । नहि शब्दवृत्त्यनुसारि प्रत्यक्षम् । नह्यग्नि-
 माणवक इत्युपचरितार्त्विभावो माणवकः प्रत्यक्षेण दह-
 नात्मना प्रधते । न चायमभेदविभ्रमः समवायनिवन्धनो
 भ्रमयोरपीति वाच्यम् । गुणादिमद्भावे तद्भेदे च प्रत्य-
 क्षानुभवादन्यस्य प्रमाणस्याभावात्तस्य च भ्रान्तत्वं सर्वाभाव-
 प्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु भेदसाधनस्य तद्विरुद्धतयोत्या-
 नामश्रवात् । तदिदमुक्तं "तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमान-
 त्वात्" इति । अपि चायुतमिदशब्दोऽपृथगुत्पत्तौ मुख्यः,
 सा च भवन्ती न द्रव्यगुणयोर्गति, द्रव्यस्य प्राक् सिद्धे-
 गुणस्य च पश्चादुत्पत्तौ, तस्मात्प्रत्यावादोऽयमित्याह । "युत-
 मिदयोः" इति । अथ भवतु कारणस्य युतमिहः, कार्यस्य
 त्वयुतमिहः कारणातिरेकेणाभावात्, इत्याशङ्कान्यथा
 दृषयति । "एवमपि" इति । मस्वन्विदयाधीनमज्ञाते हि

सम्बन्धो नामत्वेकस्मिन्नपि सम्बन्धिनि भवितुमर्हति । न च
 समवायो नित्यः स्वतन्त्र इति शीघ्रमवस्थात् । न च
 कारणसमवायादनन्था कार्यस्यात्पत्तिरिति शब्दं वक्तुम् ।
 एवं हि मति समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् कारणवैयर्थ्यं प्र-
 सङ्गः । उत्पत्तौ च समवायस्य सैव कार्यस्यास्तु किं समवा-
 येन । सिद्धयोस्तु सम्बन्धे युतमिद्विप्रसङ्गः । न चान्धाऽयुत-
 मिद्विः सम्भवतीत्ये तदुक्तं, ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैर्युतमिद्विभा-
 वान् कार्यकारणयोः संयोगविभागी न विद्यते इतीदं दुक्तं
 स्यात् । युतमिद्विभावस्यैवाभावात् । एतेनाप्राप्तिसंयोगी युत-
 मिद्विरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम् । मा भूदप्राप्तिः कार्यकार-
 णयोः प्राप्तिस्त्वनयोः संयोग एव कस्माच्च भवति, तत्रास्या-
 चसंयोगत्वायान्या युतमिद्विवक्तव्या । तथा च सैवीश्वराणां
 किमनया परस्परान्त्रयदोषपक्षयोः । न चान्या सम्भवतीत्यु-
 क्तम् । यद्युच्यतेप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरक्रमज्ञाभयकर्मजा
 वा संयोगः, यथा स्यान्नुच्ये नयोर्मज्ञयोर्वा । न च तदपटयोः
 सम्बन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्तुसम्बन्धत् । तस्मा-
 त्समवाय एवायमित्यत आह । “यथा चोत्पन्नमात्रस्य”
 इति । संयोगज्ञोऽपि हि संयोगो भवद्भिरभ्युपेयते न
 क्रियाञ्ज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिपूर्विकैश्च प्राप्तिः संयोगः ।
 आत्माकागमयोगे नित्ये तदभावात् । कार्यस्य चोत्पन्न-
 मात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिविरहाच्च । अपि च
 सम्बन्धिरूपातिरिक्तं सम्बन्धे सिद्धे तदवान्तरभेदाय लक्षण-
 भेदोऽनुश्रूयेत स एव तु सम्बन्धतिरिक्तोऽसिद्धः, उक्तं हि
 परस्तादतिरिक्तः सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धोऽसम्बन्धो न सम्ब-
 धिनौ घटयितुमीष्टे, सम्बन्धिसम्बन्धे चानवस्थितिः । तस्मा-
 दपपत्त्यनुभवाभ्यां न कार्यस्य कारणादन्यत्वम्, अपितु कार-

चस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तस्मात् कार्यस्य
 कारणान्तरत्वेनात् किं केव सम्बन्धम् । संयोगस्य च संयो-
 गिभ्यामनतिरेकात् कस्तयोः संयोग इत्याह । “नापि संयो-
 गस्य” इति । विचारामहत्वेनानिर्वाच्यतामस्यापरिभावयन्ना-
 शङ्कते । “सम्बन्धिगण्यप्रत्ययस्यतिरेकेण” इति । निराक-
 रति । “नैकत्वेऽपि स्वरूपवाङ्मरूपापेक्षया” इति । तत्तदनि-
 र्वचनोपानेकविशेषावस्थाभेदापेक्षयेकस्मिन्नपि नानाबुद्ध्यप-
 देशोपपत्तिरिति । यथैको देवदत्तः स्वगतविशेषापेक्षया
 मनुष्या ब्राह्मणोऽवदातः, स्वगतावस्थाभेदापेक्षया बालो युवा
 स्थपिरः, स्वक्रियाभेदापेक्षया श्रात्रियः, परापेक्षया तु पिता
 पुत्रः पोत्री भ्राता जामातृति । निदर्शनान्तरमाह । “यथा
 चैकापि मती रेखा” इति । दार्ष्टान्तिकं योजयति । “तथा
 सम्बन्धिनोः” इति । अङ्गुल्यानिरन्तर्यं संयोगः, दधिकुण्डयो-
 रीक्षणवर्त्यं संयोगः । कार्यकारणयोस्तु नादात्म्याप्यनिर्वा-
 च्यस्य जात्यत्य भेदं विवक्षित्वा सम्बन्धिनोरित्युक्तम् । “नापि
 सम्बन्धिप्रियत्वे सम्बन्धिगण्यप्रत्यययोः” इत्येतदप्यनिर्वाच्यभेदा-
 भिप्रायम् । अपिचादृष्टवत्क्षेत्रज्ञसंयोगात् परमाणुमनसोश्चाद्यं
 कर्म भवद्भिरिष्यते । अग्ने रूद्धज्वलनं, वायोस्तिथ्यं क्व पवनम्,
 अणुमनसोश्चाद्यं कर्मत्यदृष्टकारितानौति वचनात् । न चाणु-
 मनसोराभनाऽप्रदेशेन संयोगः सम्भवाति । सम्भवे चाणुमन-
 सोरात्मव्यापित्वात् परममहत्त्वेनानणुत्वप्रसङ्गात् । न च
 प्रदेगतिरनयाराकना संयोगोऽप्रदेशत्वादात्मनः, कल्पना-
 याश्च वस्तुतस्त्वश्वपनासहत्वादतिप्रसङ्गादित्याह । “तथाऽ-
 श्वात्ममनसाम्” इति । किञ्चान्यद् हाभ्यामणुभ्यां कारणाभ्यां
 सावयवस्य कार्यस्य हरणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः ।
 संश्लेषः संघट्टो यत एकसम्बन्ध्याकर्षे सम्बन्ध्यन्तराकर्षो

भवति तस्यानुपपत्तिरिति । अत एव संयोगादन्यः कार्य-
कारणद्वयधीराश्रयाश्रितभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवयवं
कल्पनीयः ममवाय इति चेत् । निराकरोति । “न” कुतः ।
“इतरतराश्रयत्वात्” । तद्विभजने । “आर्य्यकारणयोहि”
इति । “किञ्चान्यत् परमाणूनाम्” इति । ये हि परिच्छि-
न्नास्ते सावयवाः, यथा घटादयः । तथा च परमाणुसंज्ञा-
त्सावयवा अनित्याः स्युः । अपरिच्छिन्नत्वं चाकारादिवत्
परमाणुत्वव्याघातः । शङ्कते । “यास्त्वम्” इति । निराक-
रोति । “न स्यूना” इति । किं सुस्यूत्वात् परमाणुषु न विन-
श्यन्त्यथ निरवयवतया, तत्र पुत्रास्त्रन् कल्पे इदमुक्तम् । “वस्तु-
भूतापि” इति । भवत्यने उत्तरं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति ।
“विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेन” इति । “यथा हि घृतसुवर्णा-
दीनामविभज्यमानावयवानामपि” इति । यथा हि पिष्ट-
पिण्डोऽविनश्यदवयवसंयोग एव प्रवर्तते प्रथमानश्चाव्यग्रा-
कारतां नीयमानः पुरोडाशतामःपद्यते, तत्र पिण्डो अस्ति
पुरोडाशक्षीत्पद्यते, न हि तत्र पिण्डावयवसंयोगः । विन-
श्यन्ति, अपि तु संयुक्ता एव सन्तः परं प्रथमेन नुद्यमाना
अश्रिकटेगव्यापका भवन्ति, एवमग्निसंयोगेन सुवर्णद्रव्या-
वयवाः संयुक्ता एव सन्तो द्रवीभावमापद्यन्ते, न तु मिथो
विभज्यन्ते । तस्माद्यथावयवसंयोगविनाशावन्तरेणापि सुव-
र्णपिण्डो विनश्यति संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्ण-
द्रव उपजायते, एवमन्तरेणाप्यवयवसंयोगविनाशं परमाश्रयो
विनश्यन्त्यन्ये चोत्पद्यन्ते इति सर्वमवदातम् ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

प्रधानरसङ्गतिमाह । “वैशेषिकराहान्तः” इति । वैशे-

विकाः खल्वध्वैनाशिकास्ते हि परमाण्वाकाशटिक्काला-
त्मनमाश्च सामान्यविशेषममवायानाश्च गुणानाश्च केषा-
ञ्चिन्नित्यत्वमभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपयन्ति, तेन
तेऽध्वैनाशिकास्तेन तदुपन्यासी वैनाशिकत्वमाभ्येन सर्वध्वै-
नाशिकान् ध्यायतीति तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरण-
मिति । ध्वैनाशिकानां स्थिरभाववादिनां समुदायारम्भ
उपपद्येतापि क्षणिकभाववादिनां त्वमौ दूरापित इत्युपपाद-
यिष्यामः । तेन नतरामित्युक्तम् । तद्विदं दूराय वैनाशि-
कमतमुपन्यमित्त्वं तत्प्रकारभेदानाह । “स च बहुप्रकारः”
इति । वादिवैचित्र्यात् खलु केचित्सर्वास्तित्वमेव राहान्तं
प्रतिपाद्यन्ते, केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वं, केचित्सर्वशून्यताम्,
अथ त्वत्रभवतां सर्वज्ञानां तत्त्वप्रतिपत्तिभेदां न सम्भवति
तत्त्वस्यैकरूप्यादिये तदपरितीयेनाह । “विन्यभेदाहा” ।
हीनमध्यमोक्तृष्टधियो हि शिष्या भवन्ति । तत्र ये हीन-
मतयस्ते सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुगधात् शून्यतायामव-
तार्यन्ते । ये तु मध्यमास्ते ज्ञानमात्रास्तित्वं न शून्यताया-
मवतार्यन्ते । ये तु प्रकृष्टमतयस्तेभ्यः साक्षादेव शून्यता-
तत्त्वं प्रतिपाद्यते । यथोक्तं शोधित्तविवरणे ।

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।

भियन्ते बहुधा लोक उपायैर्वेद्भुभिः पुनः ॥

गन्धीरोत्तानभेदेन क्वचिञ्चोभयलक्षणा ।

भिक्षापि देशनाऽभिक्षा शून्यताहयलक्षणा ॥ इति ।

यद्यपि वैभाषिकमोक्षान्तिकयोरशान्तरमतभेदाऽस्ति, तथापि
सर्वास्तित्वायामस्ति सम्प्रतिपत्तिरित्येकीकृत्योपन्यासः । तथा
च त्वित्यमुपपन्नमिति । पृथिवी खरस्वभावा, आपः स्नेह-
स्वभावा, अग्निश्शस्वभावः, वायुरीरणस्वभावः । ईरणं प्रेर-

णम् । भूतभौतिकानुज्ञा चित्तचेत्तिकानाह । “तथा-
रूपा” इति । रूप्यन्ते एभिरिति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या
सविषयाशीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथि-
व्यादयो बाह्यास्तथापि कायस्थत्वाद्वा इन्द्रियसम्बन्धाद्वा
भवन्त्याध्यात्मिकाः, विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो रूपादिवि-
षय इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः । वेदनास्कन्धो या
प्रियाप्रियानुभयविषयस्पर्शं सुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था
चित्तस्य जायते स वेदनास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः सविकल्प-
प्रत्ययः संज्ञानसर्गयोग्यप्रतिभासो यथा डित्यः कुण्डली
गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्येवञ्जातीयकः । संस्कारस्कन्धो
रागादयः क्लंशा उपक्लंशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मा चेति ।
तद्वेषां समुदायः पञ्चस्कन्धो । “तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि”
इति । बाह्ये पृथिव्याद्यणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये रूप-
विज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदाये आध्यात्मिकेऽभिप्रेयमाणे
तदप्रतिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता । कुतः, “समुदायिणाम-
चेतनत्वात्” । चेतनो हि कुलालादिः सर्वे मृदङ्गाद्युप-
संहृत्य समुदायात्कं घटमारचयन् दृष्टः । नञ्जसति मृद-
ण्डादिव्यापारिणि विदुषि कुलाले स्वयमचेतना मृदण्डादयो
व्यापृत्य जातु घटमारचयन्ति । न चामति कुविन्दे तन्तु-
वेमादयः पटं वयन्ते । तस्मात् कार्यात्पादस्तदनगुणकार-
णमवधानाधीनस्तदभावे न भवति । कार्यात्पादानुगु-
णश्च कारणमवधानं चेतनप्रेक्षाधीनमसत्यां चेतनप्रेक्षायां
न भवितुमुक्त इति कार्यात्पत्तिचेतनप्रेक्षाधीनत्वव्याप्ता
व्यापकविरुद्धोपलभ्य चेतनानधिष्ठितेभ्यः कारणेभ्यो व्याव-
र्त्तमाना चेतनाधिष्ठितत्व एवावतिष्ठत इति प्रतिबन्धमिच्छिः ।
यद्यच्चेत एवा चेतनाधीनैव कार्यात्पत्तिरस्ति तु चित्तं

चेतनं तद्दीन्द्रियादिविषयमर्थं सत्यभिष्वन्नत् तत्कारणचक्रं
यथा यथा कार्याय पर्याप्तं तथा तथा प्रकाशयदचेतनानि
कारणान्यधिष्ठाय कार्यमभिनिर्वर्त्तयतीति तत्राह । “चित्ता-
भिष्वन्नस्य च समुदायसिद्धाधीनत्वात्” । न खलु बाह्या-
भ्यन्तरसमुदायसिद्धिमन्तरेण चित्ताभिष्वन्नं ततस्तु तामि-
ष्वन्नं दृढनगमितरं तगाश्रयमाविशेदिति । न च प्राग्भवीया
चित्ताभिदीप्तिरुत्तरसमुदायं घटयति । घटनसमये तस्याश्चि-
रातीतत्वे न सामर्थ्याविरहात् । अस्मद्राहान्तवदन्यस्य चेतनस्य
भोक्तुः प्रशामित्वा स्थिरस्य सहातकर्तुरनभ्युपगमात् । कार-
णविन्यासभेदं हि विद्वान् कर्ता भवति । न चान्वयव्यतिरे-
कावन्तरेण तद्विन्यासभेदं वेदितुमर्हति । न च स क्षणिको-
ऽन्वयव्यतिरेककालानवस्थायी ज्ञातुमन्वयव्यतिरेकावत्सहते ।
अत उक्तं “स्थिरस्य” इति । यद्युच्येत अममवहितान्येव
कारणानि कार्यं करिष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृतमत्र मम-
वधाययित्वा चेतनेनैत्यत आह । “निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमं च”
इति । यद्युच्येत अन्यालयविज्ञानमहद्द्वारास्पदं पूर्वापरानु-
सन्धात् तदेव कारणानां प्रतिसन्धात् भविष्यतीति, तत्राह ।
“आशयस्यापि” इति । यत् खल्वेकं यदि स्थिरमास्थीयेत
ततो नामान्तरेणात्मैव । अथ क्षणिकं, तत उक्तदोषोपपत्तिः ।
न च तत्सन्तानस्तस्यान्वये नामान्तरेणात्माऽभ्युपगतोऽन-
व्यत्वे च विज्ञानमेष तच्च क्षणिकमवेत्युक्तदोषोपपत्तिः । आशे-
रतेऽस्मिन् कर्मानुभववासना इत्याशयं आलयविज्ञानं
तस्य । अपि च प्रवृत्तिः समुद्भवयिनां व्यापारो न च
क्षणिकानां व्यापारो युज्यते । व्यापारो हि व्यापारवदा-
श्रयस्तत्कारणकश्च लोके प्रसिद्धस्तं न व्यापारवता व्यापारात्
पूर्वं व्यापारसमये च भवितव्यम् । अन्यथा कारणत्वाश्रय-

त्वयोरयोगात् । न च मममययोरस्ति कार्यकारणभावो
नापि भिन्नकानयोगधाराधेयभावः । तथा च क्षणिकत्व-
हानिरित्याह । “क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च” इति ।

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिभावनिमित्त-

त्तत्वात् ॥ १६ ॥

यद्यपीति । अयमर्थः । मञ्जुपतो हि प्रतीत्य समुत्पाट-
लक्षणमुक्तं बुद्धेन ‘इदं प्रत्ययफलम्’ इति । उत्पादादा
तथागतानामनुत्पादादा स्थितैर्वैषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थि-
तिता धर्मनियामकता प्रतीय समुत्पादानुलोमतेति । अथ
पुनरयं प्रतीत्य समुत्पादो हाभ्यां कारणाभ्यां भवति हेतूप-
निबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्हि विधः । बाह्य
आध्यात्मिकश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनि-
बन्धः । यदिदं वीजादङ्गुरोऽङ्गुरात् पत्रं पत्रात्काण्डं काण्डा-
न्नालो नालाद्गर्भो गर्भाच्छूकः शूकात् पुष्पं पुष्पात् फलमिति
अस्ति वीजेऽङ्गुरो न भवति, यावदस्ति पुष्पं फलं न भवति ।
सति तु वीजेऽङ्गुरो भवति, यावत् पुष्पं सति फलमिति । तत्र
वीजस्य नैवं भवति ज्ञानमहमङ्गुर निर्वर्त्तयामीति । अङ्गुर-
स्यापि नैवं भवति, ज्ञानमहं वीजेन निर्वर्त्तित इति । एवं
यावत् पुष्पस्य नैवं भवति, अहं फलं निर्वर्त्तयामीति । एवं फल-
स्यापि नैवं भवत्यहं पुष्पं णाभिनिर्वर्त्तितमिति । तस्मादस-
त्यापि चैतन्यं वीजादीनामसत्यापि चान्यास्त्वबधिहातरि
कार्यकारणभावनियमो दृश्यते । अतो हेतूपनिबन्धः । प्रत्य-
योपनिबन्धः प्रतीत्य समुत्पादस्योच्यते । प्रत्ययो हेतूनां सम-
वायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति, तेषामयमा-
नानां भावः प्रत्ययः समवाय इति यावत् । यथा घणां धातूनां

समवायाद्बीजहेतुरङ्गुरो जायते तत्र च पृथिवी धातुर्वीजस्य
संग्रहकृत्यं करोति, यतोऽङ्गुरः कठिना भवति । अथ्यातुर्वीजं
संग्रहयति, तेजोधातुर्वीजं परिपाचयति, वायुधातुर्वीजमभिन-
ह्रति, यतोऽङ्गुरो बीजाद्विर्गच्छति । आकाशधातुर्वीजस्या-
नावरणकृत्यं करोति । ऋतुरपि बीजस्य परिणामं करोति ।
तदेतेषामविकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्त्वङ्गुरो
जायते नान्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य
संग्रहकृत्यं करोतीति, यावदृतोर्नैवं भवत्यहं बीजस्य परिणामं
करोतीति । अङ्गुरस्यापि नैवं भवत्यहमभिः प्रत्ययेर्निर्वृत्तिरिति
इति । तथाऽध्यात्मिकः प्रतीत्य समुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां
भवति हेतूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । तत्रास्य हेतूप-
निबन्धो यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रत्ययं
जरामरणादीति । अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्कारा अज-
निष्यन्त । एवं यावज्जातिः, जातिश्च नाभविष्यन्नैवं जरामर-
णादय उदपत्यन्त । तत्राविद्याया नैवं भवत्यहं संस्का-
रानभिनिर्वृत्तियामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति
वयमविद्याया निर्वृत्तिता इति । एव यावज्जात्या
अपि नैवं भवत्यहं जरामरणाद्यभिनिर्वृत्तियामीति ।
जरामरणादीनामपि नैवं भवति वयं जात्यादिभिनि-
र्वृत्तिता इति । अथ च सत्स्वविद्यादिषु स्वयंप्रचेत-
नेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिः बीजा-
दिष्वत्र सत्स्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वप्यङ्गुरादीनाम् ।
इदं प्रतीत्य प्राप्येदमुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतना-
धिष्ठानध्वानुपलब्धेः । सोऽयमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्य समुत्पा-
दस्य हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः इतिव्यक्तेर्जावा-
याकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति कायः । तत्र कायस्य

पृथिवी धातुः काठिन्यं निर्वर्त्तयति । घञ्धातुः सं-
 यति कायं, तेजोधातुः कायस्याश्रितपीते परिपाचयति ।
 वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति । आकाशधातुः काय-
 स्थान्तः सुखिरभावं करोति । यस्तु नामरूपाङ्गमभिन-
 वर्त्तयति पञ्चविज्ञानकार्यभङ्गुक्तं सास्रवञ्च मनोविज्ञानं सोऽय-
 मुच्यते विज्ञानधातुः । यदा ह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधा-
 तवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां मभवायाद्भवति कायस्योत्-
 पत्तिः । तत्र पृथिव्यादिधातूनां नैवं भवति वयं कायस्य
 काठिन्यादि निर्वर्त्तयाम इति । कायस्यापि नैवं भवति
 ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैरभिनर्वर्त्तित इति । अथ च पृथिव्या-
 दिधातुभ्योऽचेतनभ्यश्चेतनान्तरानधिष्ठितभ्योऽङ्गुरभ्येव काय-
 स्यात्पत्तिः सोऽयं प्रतीत्य समुत्पादो दृष्टत्वात्प्रत्ययितव्यः ।
 तत्रैतन्वेव षट्सु धातुषु यैकमञ्जा पिण्डमञ्जा नित्यमञ्जा
 सुखमञ्जा सत्त्वसञ्जा पुद्गलमञ्जा मनुष्यमञ्जा मातृदृष्टितमञ्जा
 अहङ्कारममकारमञ्जा सेयमविद्या संसारानर्थमकारस्य
 मूलकारणं तस्यामविद्यायां सत्यां मंस्कारा रागद्वेषमोहा
 विषयेषु प्रवर्त्तन्ते । वस्तुविषया विज्ञप्तिविज्ञानं विज्ञानाश्च-
 त्वारी रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम तान्युत्पादाय रूप-
 मभिनर्वर्त्तते । तदेकमभिसंक्षिप्य नामरूपं निरुच्यते ।
 शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्था नामरूपममिच्छितानीन्द्रि-
 याणि षडाग्रतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां भक्षिपातः स्वर्गः,
 स्वर्गहेदना सुखादिका, वेदनायां सत्यां कर्त्तव्यमितक्षुण्ण
 पुनमयेत्यध्वमानं तृष्णा भवति । तत उपादानं वाङ्माय-
 चेष्टा भवति । तत्रा भवः, भवत्यस्माज्जन्तेति भवो धर्माधर्मौ ।
 तदेतुक्तः स्कन्धप्रादुर्भावं जातिः जन्म । जन्महेतुका उत्तर
 जगमरणादयः । जातानां स्कन्धानां परिपाका जरा ।

स्कन्धानां नाशो मरणम् । म्रियमाणस्य मूढस्य साभिष-
 ङ्गस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दीर्घः शोकः । तदुत्थं प्रलपनं हा-
 मातः ! हा तात ! हा च मे पुत्रकलत्रादीति परिदेवना ।
 पञ्चविज्ञानकार्यसंयुक्तमसाध्वनुभयनं दुःखं, मानसञ्च
 दुःखं दीर्घमस्यम् । एवं जातीयकाद्योपायाः 'त उपक्लेशः'
 गृह्यन्ते । तेषामो परस्परहेतुका जन्मादिहेतुका अविद्यादयो-
 ऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयस्त्रवटनिगमावर्त्तमानाः
 सन्तीति तदेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः सङ्घात इति । तदेतद्
 दूषयति । "तत्र" कुतः, "उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्" इति ।
 अयमभिभवति । यत् खलु हेतुपनिबन्धं कार्यं तद-
 न्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात्पत्यद्यतां नाम, पञ्चस्क-
 न्धममुद्रायस्तु प्रत्ययोपनिबन्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिः, अपि
 तु नामाहेतुममवधानजन्मा, न च चेतनमन्तरंगान्यः मन्त्रि-
 धापयितास्ति कारणानामित्युक्तम् । बीजादङ्गुरोत्पत्तेरपि
 प्रत्ययोपनिबन्धाया विवादाध्यामितत्वेन पक्षनिमित्तत्वात् ।
 पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानो-
 च्छेदप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । अनपेक्षा एवान्यक्षणप्राप्ताः
 चित्त्यादयोऽङ्गु रमारभन्त । तेषां तूपमर्पणप्रत्ययवगात् पर-
 स्यासमवधानम् । न चैकस्मादेव कारणकार्यमिहेः किम-
 न्यैः कारणरिति वाच्यम् । कारणवक्त्रानन्तरं कार्यात्पा-
 दात् सिद्धमियेव नास्ति । न चैकोऽपि तत्कारणसमर्थ
 इत्यस्य उदासत इति युक्तम् । नहि ते प्रोक्तावन्ता ये नैव-
 मालोचयेथुरस्मासु समर्थ एकोऽपि कार्ये इति कृतं नः मन्त्रि-
 धिनेति । किन्तूपमर्पणप्रत्ययाधीनपरस्परमन्त्रिधानोत्पादा
 नानुत्पत्तुं नाप्यसन्निधातुमीशते । तांश्च सर्वाननपेक्षान्
 प्रतीत्य कार्यमपि न नोत्पत्तुमर्हति । न च स्वमहिम्ना सर्वे

कार्यमुत्पादयन्तीऽपि नानाकार्याणामुपगतौ तत्रैव तेषां
सामर्थ्यात् । न च कारणभेदात् कार्यभेदः सामर्थ्या एक-
त्वात् तद्वदस्य च कार्यनानात्वहेतुत्वात्तया दर्शनात् । तत्र ।
यद्यस्य ज्ञानप्राप्ता अनपेक्षाः स्वकार्यापजनने हस्तानेन
क्रमेण ततः पूर्वं ततः पूर्वं भवे एवानपेक्षास्तत्तत्स्वकार्या-
पजनने इति । कुसूलस्यत्वाविशेषेऽपि येन वीजक्षणेन कुसु-
लस्येन स्वकार्यक्षणपरम्परयाद्भ्रूरोत्पत्तिममर्थो वीजक्षणेन
जनयितव्यः सोऽनपेक्ष एव वीजक्षणः स्वकार्यापजनने । एवं
सर्वे एव तदनन्तरानन्तरपरिणो वीजक्षणा अनपेक्षा इति
कुसूलनिहितवीज एव स्यात् कृती कृषीबलाः, कृतमस्य दुःख-
बहुलेन कृषिकर्मणा । येन हि वीजक्षणेन स्वक्षणपरम्परया-
ऽद्भ्रूरो जनयितव्यस्तस्यानपेक्षामौ क्षणपरम्परा कुसूल एवा-
द्भ्रूर करिष्यतीति । तस्मात्परम्परापेक्षा एवान्या वा मध्या
वा पूर्वं वा क्षणाः कार्यापजनने इति वक्तव्यम् । यथाह ।

‘न किञ्चिदक्रमकस्मात्सामर्थ्याः सर्वसम्भवः’ इति ।

तच्चेदं समवधानं कारणानां विन्यामभेदतत्प्रयोजननाभि-
क्षप्रेक्षावत्पूर्वकं दृष्टमिति नाचेतनाद्द्विगुणमिति । तदि-
दमुक्तम् । “भवेद्दृश्यत्रः सङ्घातो यदि सङ्घातस्य किञ्चि-
द्विमित्तमवगम्यते” इति । “इतरंतरप्रत्ययत्वेऽपि” इति ।
इतरंतरहेतुत्वेऽपीत्यर्थः । उक्तमभिमन्थिमविद्वान् परिचोद-
यति । “नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते” इति । परिहरति ।
“घत्रोच्यते, यदि तावत्” इति । किमाक्षेप उत्पादनम्, आहो
ज्ञानम् । तत्र न तावत् कारणमन्यथानुपपद्यमानं कार्य-
मुत्पादयति, किन्तु स्वसामर्थ्येन । तस्माज्ज्ञापनं वक्त-
व्यम् । तथा च ज्ञापितस्यान्यदुत्पादकं वक्तव्यं, तच्च
स्थिरपक्षेऽपि मत्वपि च भोक्तारि अधिष्ठातारं चेतनमन्तरेण न

सम्भवति, किमङ्ग पुनः क्षणिकेषु भावेषु । भोक्तृर्भोगिनापि कदाचिदाक्षिप्यते सङ्घातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितत्वं दर्शयति । “भोक्तृरहितेषु” इति । अपि च बहव उपकार्योपकारकभावेन स्थिताः कार्यं जनयन्ति । न च क्षणिकपत्र उपकार्योपकारकभावोऽस्ति, भावस्योपकारानास्यत्वात् । क्षणस्यभेद्यत्वादनुपक्रमोपकृतत्वान्भवात् । कालभेदेन वा तदुपपत्ती क्षणिकत्वस्याघातान्निदिमाह । “अथयथायथं च” इति । “अथायमभिप्रायः” इति । यदा हि प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादो भवेत्तदा चेतनोऽधिष्ठाताऽपेक्षेतापि, न तु प्रत्ययोपनिबन्धनोऽपि तु हेतुपनिबन्धनः । तथाच कृतमाधिष्ठाता हेतुः स्वभावत एव कार्यसङ्घातं करिष्यति केवल इति भावः । अस्तु तावद्यथा केवलाहेतोः कार्यं नोपजायते इति, अन्योन्यायप्रसङ्गोऽस्मिन् पक्ष इत्याशयवानाह । “कथं तमेव” इति । सम्प्रति प्रत्ययोपनिबन्धनं प्रतीत्य समुत्पादमाख्याय चोदयति । “अथ मन्दमं सङ्घाता एव” इति । अस्मिन् अपि हि भावाः सदा संज्ञता एवाऽदयन्ते व्ययन्ते च । न पुनरितस्ततोऽवस्थिताः केनचित् पञ्चोक्रियन्ते यथा च कृतमत्र संज्ञन्वा चेतनेनेति भावः । “अनादौ” इति परस्परश्रयं निवर्तयति । तदेतद्विकल्प्य दूषयति । “तदापि सङ्घातात्” इति । स खलु सङ्घातसन्ततिवर्ती धर्माधर्माङ्गयः संस्कारसन्तानो यथायथं सुखदुःखे जनयन्नागन्तुकं कञ्चनानामाद्य स्वत एव जनयेत् आमाद्य वा । अनामाद्यजनने सदैव सुखदुःखे जनयेत् । धर्मश्रानपेक्षस्य क्षेपायोगात् । आमाद्य जनने तदासादनकारणं प्रेक्षापानभ्युपेयः । तथाच न प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्य समुत्पादः । तस्मादननागन्तुकानपेक्षस्य सङ्घातसन्तानस्यैव

सदृशजनने विसदृशजनने वा स्वभाव आस्थेयः । तथाच
भाष्योक्तं दूषणमिति । “अपि च यद्भोगावः सङ्घातः स्वात्”
इति । अघातभोगो हि भोगार्थी भोगमाप्तुकामस्तत्साधने
प्रवर्तत इति प्रत्यात्मसिद्धम् । सेयं प्रवृत्तिर्भोगादन्यस्मिन्
स्थिते भोक्तरि भोगतत्साधनसमयथापि न कल्पते नास्थिते न
च भोगादनन्यस्मिन् । नहि भोगो भागाय कल्पते नाप्यन्यो
भोगायान्यस्य । एवं मोक्षोऽपि दृष्टव्यम् । तत्र यद्भुक्तमुमुक्षू
चेत् स्थिरावास्थीयेयतां तदाऽभ्युपेतज्ञानमस्थेयं वा प्रवृत्ति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । “न तु सङ्घातः सिध्यद् भोक्तृभावात्” इति ।
भोक्तृभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तः कत्र भावः । ततः कर्माभावात्
सङ्घातासिद्धिरित्यर्थः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

पूर्वसूत्रेण सङ्घातिसंज्ञायाः । “उक्तमेतत्” इति । हेतूप-
निबन्धनं प्रतीत्य समुत्पादसंज्ञेयस्य प्रत्ययोपनिरोधः प्रतीत्य
समुत्पादो दूषितः । नन्वात हेतूपनिबन्धनमपि त दूषय-
तीत्यर्थः । दूषणमाह । “इदमिदानीम्” इति । “निरु-
ध्यमानस्य” इति । न तावद्दृश्यादिकवसिरोधकारणसाक्षिष्यं
निरुध्यमानता स्वीक्रियते वैनाशिकैरकारणं विनाशमभ्युप-
गच्छद्भिः । तस्यानिष्टत्वात् । तस्यादिनाशयस्तत्त्वमचिर-
निरुद्धत्वं निरुध्यमानत्वं वक्तव्यम् । निरुद्धत्वञ्च चिरनिरुद्धत्वं
विवक्षितं, तथा चोभयोरप्यभावयस्तत्त्वाहेतुत्वानुपपत्तिः ।
गङ्गते । “अथ भावभूतः” इति । कारणस्य हि कार्योत्-
पादात् प्राक्कालसत्तायवती न कार्यकाला तदा कार्यस्य
सिद्धत्वं न तस्मिद्दार्थायाः सत्ताया अनुपयोगादिति भावः ।
नदेतन्नोक्तदृश्या दूषयति । “भावभूतस्य” इति । भूत्वा

व्यापृत्य भावाः प्रायेण हि कार्यं कुर्वन्तो लोके दृश्यन्ते । तथा च स्थिरत्वम्, इतरथा तु लोकविरोध इति । पुनः शङ्कते । “अथ भाव एव” इति । यथाहुः । “भूतियेषां क्रिया मंत्र कारकं सैव चोच्यते” इति । भवत्वेवं व्यापारवत्ता तथापि क्षणिकस्य न कारणत्वमित्याह । “तथापि नैवापपद्यते” क्षणिकस्य कारणभावः । सूक्ष्मवर्णकारणा हि घटादयश्च रुचकादयश्च सूक्ष्मवर्णानोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्यं समये कारणं सत्त्वं तेषां तदात्मनानुभवः । न च कारणमादृश्यं कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति वाच्यम् । अस्मिन् कस्यचिद्दृश्यत्वात् ननु तदात्मनोऽप्यनुपपत्तेः । अनुगमं वा तदेव कारणं तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमिति सिद्धमक्षणिकत्वमित्याह । सर्वथा बलक्षयं तु हेतुफलभावस्तन्नुघटादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह । “विनैव वा” इति । न च तद्भावभावा नियामकस्यान्यकारणत्वे क्षणोऽगव्यग्रहत्वात् सामान्यस्य चाकारणत्वात् । कारणत्वे वा क्षणिकत्वदानरस्मत्पक्षपातप्रसङ्गाच्चैति भावः । आदत्तात्पादानिरोधयोर्विकल्पत्वयोर्वापि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग इत्याह । “अपिचोतपादानिरोधी नाम” इति । पर्यायत्वापादानेऽपि नित्यत्वापादाने मन्तव्यम् । वस्तुत्पादानिरोधाभ्यामपि सृष्टिमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । संसर्गोऽप्यमता संसर्गानुपपत्तेः सत्त्वाभ्युपगमे शाश्वतत्वमित्यापि दृश्यम् । शेषं निरुद्वेयाख्यातम् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

नीलाभासस्य हि चित्तस्य नीलादालम्बनप्रयत्नात् नीलाकारताममनन्तरप्रयत्नात् पूर्वविज्ञानाद् बाधरूपता चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्दुष्यद्व्यपनिनिग्रहः । आलोकात्सङ्घातात्तदा

क्याहेतोः स्पष्टार्थता । एव सखादीनामपि चिन्तानां चिन्ता-
भिन्नहेतुत्वानां चत्वार्यन्तान्येव कारणानि । मेयं प्रतिज्ञा
चतुर्विधान् हेतुन् प्रतीत्य चिन्तचिन्ता उत्पद्यन्त इत्यभावका-
रणत्व उपरुध्यत । “अर्थोत्तरकृष्णानुपान्तं यावदवतिष्ठतं”
इति । अनुपान्तिरुत्पद्यमानाद्वावादाभिन्ना, तथा च क्षणिक-
कत्वदानिर्गति प्रतिज्ञाकारिणः ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरवि-

च्छेदात् ॥ २२ ॥

भावप्रतीया संख्या वृद्धिः प्रतिसंख्या तथा निरोधः प्रति-
संख्यानिरोधः । मन्तमिमममन्त करोमीत्यं वसाकारता च
वर्द्धभावप्रतापत्वम् । एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधीऽपि व्याख्यातः ।
मन्तानगोचरो वा निरोधः, मन्तानधनपराधरो वा । न
तावत्सन्तानस्य निरोधः सम्भवति । हेतुफलभावेन हि ज्य-
यत्यताः मन्तानेन एवादयव्ययधर्माणः मन्तानः । तत्र योऽमा-
वन्त्यः मन्तानो यान्निरोधात् मन्तानोच्छेदेन भवितव्यं स किं
फलं किञ्चिदारभते न वा । धारभते चेत्, नास्त्यः । तथा
च न मन्तानोच्छेदः । अनारम्भं तु भवेदस्त्यः सः, किल
स्यादमन् अथाक्रियाकारितायाः मन्तानक्षणस्य विरहात् ।
तदभत्त्वं तज्जनकमप्यसज्जनकत्वेनागोचर्यनेन क्रमणामन्त-
मव एव मन्तानिन इति तत्सन्तानो नितरामभन्निति कस्य
प्रतिसंख्यया निरोधः । न च सभागानां मन्तानिनां हेतु-
फलभावः मन्तानस्तस्य विसभागोत्पादो निरोधः, विसभा-
गोत्पादक एव च क्षणः मन्तानस्यास्त्यः । तथा सति रूप-
विज्ञानप्रवाहं रसादिविज्ञानोत्पन्नौ मन्तानोच्छेदप्रसङ्गः ।
कथाद्दृश्यादृश्ये वा विसभागोऽप्यन्ततः सत्तया तदस्तीति न

मन्तानोच्छेदात् । मदननाभिर्मन्त्रिणात् । "मन्त्रिणात्" इति ।
 ननु मन्तानिनामविच्छेदे न हेतुफलभावेन मन्तानोच्छेदो
 स्यामश्वत्" इति । नापि भावगोचरो मश्ववतः प्रतिसंख्या-
 प्रतिसंख्यानिरोधो । अत्र तावदुत्पन्नमात्राप्रवृत्तस्य भावस्य न
 प्रतिसंख्यानिरोधः मश्ववति तस्य पुरुषप्रयत्नापेक्षाभावादित्य-
 स्यैव दूषणं तथापि दोषान्तरमुभयस्मिन्नपि निरोधे ब्रूते ।
 "नहि भावानाम्" इति । यतो निरन्वयो विनाशो न मश्व-
 वत्यतो निरुपाख्योऽपि न मश्ववति, तेनैवान्वयिना रूपेण
 भावस्य नष्टस्याप्युपाख्यं यत्वात् । निरन्वयविनाशाभावे हेतु-
 माह । "मर्वाश्वप्यवस्थासु" इति । यद्यदन्वयिरूपं तत्तत्परमा-
 र्थमद्भावः । अवस्थासु विघेषाख्या उपजनापायधर्माणस्तामां
 मर्वामामनिर्वचनीयतया स्वतो न परमार्थमत्त्वमन्वयेव
 तु रूपं तामां तत्त्वं तस्य च सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्
 विनाश इत्यवस्थावतोऽविनाशाद्भावस्थानां निरन्वयो विनाश
 इति । तामां तत्त्वस्थान्वयिनः सर्वत्राविच्छेदात् । स्यादे-
 तत् । सृष्टिपण्डसृष्टसृष्टकपालादिषु सर्वत्र सृत्तत्त्वप्रत्यभि-
 ज्ञानाद्भवत्वं यम् । ततोऽपलतलपतितनष्टस्य तूदविन्दोः किमस्ति
 रूपमन्वयि प्रत्यभिज्ञायमानं येनास्य न निरन्वयो नाशः
 स्यादित्यत्र आह । "अस्यष्टप्रत्यभिज्ञानास्यपि" इति ।
 अत्रापि ततोऽयं तेजसा मात्तं ण्डमण्डलमस्य दत्वाय नीयत
 इत्यनुमेयं सृष्टादीनामन्वयिनामविच्छेददशनात् । शक्यं तत्र
 वक्तुम् ।

उदविन्दो च सिन्धो च तोयभावो न भिद्यते ।

विनष्टोऽपि ततो विन्दावस्ति तस्यान्वयोऽस्य धी ।

तस्यान्न कश्चिदपि निरन्वयो नाश इति मिहम् ।

उभयथा च दोषात् ॥२५॥

परिकरः सामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादिः अवरण-
मननादिव्य । मार्गाः क्षणिकनैरात्म्यादिभावनाः । अति-
रोहितमन्यत् ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

एतद्वाच्ये । “यच्च तेषाम्” इति । वेदप्रामाण्यं विप्रति-
पन्नानपि प्रतिशब्दगुणानुमेयत्वमाकाशस्य वक्तव्यम् । तथाहि
जातिमत्त्वेन सामान्याविशेषममवायेभ्यो विभक्तस्य शब्दस्या-
स्यगत्वं सति बाह्यैकेन्द्रियप्राज्ञत्वेन गन्धादिवद्गुणत्वमनुमि-
तम् । चायमात्मगुणो बाह्येन्द्रियगोचरत्वात् । अत एव न
मनोगुणः, तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । न पृथिव्यादिगुणः, तद्गुण-
गन्धादिमाहचयानुपलब्धेः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्धादिवद-
साधारणैन्द्रियप्राज्ञो यदद्रव्यमनुमापयति तदाकाशं पञ्चम
भूतं वस्त्विति । “अपि चावरणाभावमाकाशमिच्छत” इति ।
निषेधनिषेधाधिकरणानिरूपणाधीनानिरूपणा निषेधो न प-
त्यधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् । तच्चावरणाभा-
वाधिकरणमाकाशं वस्त्विति । अतिरोहितमन्यत् ॥

अनुमृतेश्च ॥ २५ ॥

विभजते । “अपि च वेनाशकः सर्वस्य वस्तुनः” इति ।
यस्तु मत्वप्येतस्मिन्नुपलब्धुम्प्रतीत्यत्वं अपि समानायां सन्तती
कार्यकारणभावात् स्मृतिरूपपत्त्यत इति मन्यमानो न परि-
तुष्यति तं प्रति प्रयाभजामसाज्ञातप्रत्यक्षाविरोधमाह ।
“अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्त्तरि” इति । ततोऽहमद्राची-
दिति प्रतीयात्, अहं स्मराम्यन्यस्त्वद्राचीदित्यर्थः । प्रत्यभि-
ज्ञाप्रत्यक्षविरोधप्रपञ्चस्तृत्तरः । “आ जन्मनः” “आ चीत्त-
मादुच्छामात्” आमरणादित्यर्थः । न च सादृश्यनिव-

स्वतं प्रत्यभिज्ञानं, पूर्वापरक्षणद्वयिन एकत्वाभावे तदनुप-
पत्तेः । शङ्कते । “तेनेदं सदृशम्” इति । अयमर्था विकल्प-
प्रययोऽयम् । विकल्पश्च स्वःकारं बाह्यतयाऽध्यवस्यति, न तु
तत्त्वतः पूर्वापरी क्षणो तयोः सादृश्यं वा शृङ्गाति । तत्क-
थमकल्पानकद्वयिनः स्थिरस्य प्रसङ्गः, इति निराकरोति
“न तेनेदम्” इति । “भिन्नपदार्थापादानात्” इति ।
नानापदार्थसंभिन्नवाक्यार्थाभासस्तावदयं विकल्पः प्रथते ।
तत्रैते नानापदार्था न प्रथस्य इति ब्रूवाणः स्वमवेदनं बाधते ।
न चैकस्य ज्ञानस्य नानाकारत्वं सम्भवति, एकत्वविरोधात् ।
न च तावन्त्येव ज्ञानानीति युक्तम् । तथा सति प्रत्याकारं
ज्ञानानां समानं स्तेषां प्र परस्परवाती ज्ञानाभावात् नानित्येव
न स्यात् । तस्मात् पूर्वापरक्षणतत्सादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य
वक्तव्यं, न चैतत् पूर्वापरक्षणावस्थाधिनेमकं ज्ञानारं विनेति
क्षणमङ्गमङ्गप्रसङ्गः । यद्युच्येत । अस्येतिस्मिन् विकल्पे तेनेदं
सदृशमिति पदद्वयप्रयोगो न विह तत्तेदन्तास्पदी पदार्थाः,
तयोश्च सादृश्यमिति विवक्षितम् । अपि त्वेवमाकारता
ज्ञानस्य कल्पयति । तत्राह । “यदा हि लोकप्रसिद्धः
पदार्थः” इति । एकाधिकरणविप्रतिषिद्धधर्मद्वयाभ्युपगमो
विवादाः । तत्रैकः स्वपक्षं साधयत्यन्यश्च तत्साधनं दूषयति ।
न चैतत् सर्वमसति विकल्पानां बाह्यालम्बनत्वं ऽसति च लोक-
प्रसिद्धपदार्थकत्वं भवितुमर्हति । ज्ञानाकारत्वे हि विकल्प-
पतिभासिनां नित्यत्वानित्यत्वादीनामकार्थान्प्रयत्याभावात्
ज्ञानानाञ्च धर्मिणां भेदाच्च विरोधः । न ह्यात्मनित्यत्वं बुद्धा-
नित्यत्वञ्च ब्रूवाणो विप्रतिपद्यते । न चालौकिकार्थनानित्य-
शब्देनात्मनि विभुत्वं विप्रतिपत्त्याऽनित्यशब्दं प्रयुञ्जानो लौकिक-
कार्थे नित्यशब्दमात्मनि प्रयुञ्जानेन विप्रतिपद्यते । तस्मादेनेन

स्वपक्षं प्रतिनिष्ठापयिषता परपक्षमाधनञ्च निराचिकीर्षता
 विकल्पानां लोकमिहपदार्थकता बाह्यालम्बनता च वक्तव्या ।
 यद्युच्येत द्विविधो हि विकल्पानां विषयो शास्त्रसाध्यवसेयम् ।
 तत्र स्वाकारो शास्त्रोऽध्यवसेयस्तु बाह्यः । तथाच पक्षप्रति-
 पक्षपरिब्रह्मलक्षणा विप्रतिपत्तिः प्रमिहपदार्थकत्वस्योपपद्यत
 इत्याह । “एवमेवैषोऽर्थः” इति । निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं
 ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् ।
 अथमभिमान्यः । केयमध्यवसेयता बाह्यस्य यदि शास्त्रता न
 हे विध्यम् । अथान्या माच्यतां, ननुका तैरेव स्वप्रतिभासेऽनद्ये-
 ऽर्याध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति । अथ विकल्पाकारस्य
 कोयमध्यवसायः । किं करणमाहो योजनमूतारोप इति । न
 तावत् करणं नह्यन्यदन्यत् कर्तुं शक्यम् । नहि जातु महत्त-
 मपि शिल्पिनो घटं पटयितुमागते । न चालारं बाह्येन योज-
 यितुम् । अपि च तथा मति युक्त इति प्रत्ययः स्यात्, न
 चास्ति । आरोपोऽपि किं गृह्यमाणे बाह्ये उपागृह्यमाणे ।
 यदि गृह्यमाणे तदा किं विकल्पेनाहो तत्प्रममयजेनापि पक्ष-
 केन । न तावद्विकल्पोऽभिलाषममग्योग्यगोचरोऽशक्याभिला-
 पममयोऽवलक्षणं देशकालाननुगतं गोचरयितुमर्हति । यथाहः ।

अशक्यममयो ह्यात्मा सुखादौनामनन्यभाक् ।

तेषामतः स्वमंविर्त्तिर्नाभिजल्पानुपद्विषी ॥ इति ।

न च तत्प्रमयभाविना निर्विकल्पकेन गृह्यमाणे बाह्ये
 विकल्पेनागृहीते तत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति ।
 नहि रजतज्ञानप्रतिभासिनि पुरोवर्त्तिनि वस्तुनि रजत-
 ज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु बाह्यं
 स्वाकार इत्येव स्यात् बाह्य इति । तथा च नारोपणम् ।
 अपि चायं विकल्पः स्वमवेदनं सन्तं विकल्पं किं वस्तुसन्तं

स्वाकारं गृहीत्वा पश्चाद्वाङ्मारीपयत्यथ यदा स्वाकारं गृह्णाति तदैशरोपयति न तावत् क्षणिकतया क्रमविरहिणो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनो बह्वारोपणे कथ्यते । तस्याद्यदेव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदैशर्यमारोपयतीति वक्तव्यम् ।

न चैतद्युज्यते स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षतद्वातिविशदो बाह्यं चारोप्यमाणमविशदं मत्तनोऽन्यदेव स्यात् न स्वाकारं समारोपितः । न च भेदग्रहमात्रेण समारोपाभिधानम् । वैशद्यावैशद्यरूपतया भेदग्रहस्योक्तत्वात् । अपि चागृह्यमाणे चेदाहोऽवाङ्मातृ स्वलक्षणाद्भेदाग्रहेण तदभिमुखी प्रवृत्तिः, हस्त तडि त्रैलोक्यत एधानेन न भेदो गृह्येत इति प्रवृत्तवत् प्रवर्तताविशेषात् । एतेन ज्ञानाकारस्यैवानोक्तस्यापि बाह्यत्वसमारोपे प्रायः क्तः । तस्मात्सुदृक् ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः ख्यापयेदिति । अपि च मादृश्यनिवन्धनः संव्यवहारस्ते नटे मट्टगभिन्ये प्रमाकारवृद्धिनिवन्धनो भवेन्न तु तद्वेदात्मव्याकारवृद्धिनिवन्धन इत्याह । “न चाद्यं मादृश्यात् संव्यवहारः” इति । ननु ज्ञानादिषु मादृश्यादमस्यामपि मादृश्यवृद्धौ तद्भावावगमानवन्धनः संव्यवहारो दृश्यते यथा तथेहापि भविष्यतीति पृथीपरितोषिणाह । “भवेदापि कदाचिदाह्वयस्तुनि” इति । तथाहि विविधजनमङ्गीर्णगोपुरेण पुरं निविगमानं नरास्तरभ्य आत्मनिर्धारणायासाधारणं चिह्नं विदधतमुपहृषन्ति पाशपतं पृथग्जना इति ।

नास्ततोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

“इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकममयः” इति । अस्मिन्नात्कार्योत्पत्तिमिच्छन्तो वैनाशिका अर्थादभावादेव भावोत्पत्तिमाहुः । उक्तमतदधस्तात् । निरपेक्षात् कार्योत्पत्तो

पुरुषकर्मवैयर्थ्यं मापेक्षतायाश्च चक्षुस्त्राभेद्यत्वे नोपकृतत्वानु-
पकृतत्वानुपपत्तेरनुपकारिणि चापेक्षाभावादक्षिणकत्वप्रसङ्गः ।
सापेक्षत्वानुपपत्तयोश्चान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधाननान्तरीय-
कत्वेन प्रकारान्तर्गभावाच्चास्थिराद्वाद्वाद्वाद्योत्पत्तिरिति क्षिण-
कपक्षेऽर्थादभावाद्वाद्योत्पत्तिरिति परिशिष्यत इत्यर्थः । न
केवलमर्थादापद्यते दर्शयन्ति च । “नानुपकृत्य प्रादुर्भावात्”
इति । एतद्विभजते । “विनष्टाहि किल” इति । क्षिणका-
रोऽनिच्छायां कूटस्थान्तर्कारणात् कार्यमुत्पद्यतापि सव
सर्वत उत्पद्यते । अयमभिमतः । कूटस्थो हि कार्यं ज-
ननस्वभावो वा स्यादतत्स्वभावो वा, स च कार्यजननत्वमा-
वस्ततो यावदनेन कार्यं कर्तव्यं तावत् सः सव कुप्यात् ।
ममर्थस्य ज्ञेयायोगात् । अतत्स्वभावत्वं तु न कर्मादिदपि
कुप्यात् । यद्युच्यते ममर्थोऽपि क्रमवत्सहकारिभावव क्रमेण
कार्याणि करोतीति । तदयुक्तम् । विकल्पामहत्वात् ।
किमप्य महकारिणः कश्चिदुपकारमादपति न वा । अवा-
धानुपकारितया महकारिणो नापेक्षन् । आधेऽपि
भिन्नमभिन्नं दोषकारमादभ्युः । अमेदं तदेवाभिहितमिति
काटस्थ्य व्याहृत्ये त । मेदं तूपकारस्य तांमन् मति कार्यस्य
भावादमति चाभावात्सर्वपि कूटस्थे कार्यानुत्पादादन्वय-
व्यतिरक्ताभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति नाथे-
क्रियाकारी भावः । तदुक्तम् ।

वर्षानपाभ्यां किं व्याख्ययमंस्थस्ति तयोः फलम् ।

चर्मोपमस्य क्षाऽनिन्यः खतुत्स्यस्य दमत्फलः ॥ इति ।

तथा चाऽकिञ्चित्करादपि चेत् कूटस्थात् कार्यं जायते सर्वं
सर्वस्वाख्यायितेति सूक्तम् । उपमंङ्गरति । “तस्मादभाव-
यस्तेभ्यः” इति । “तत्रेदमुच्यते” । “नापेक्षताऽदृष्टत्वात्” इति ।

मानोच्छेदप्रसङ्गः । दिङ्मात्रमत्र सूचितं प्रपञ्चस्तु ब्रह्मत-
त्त्वममीक्षान्यायकणिकयोः कृत इति नेह प्रतन्यते विस्तर-
भयात् ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

भाष्यमस्य सुगमम् ॥

नाभाव उपलभ्येः ॥ २८ ॥

पूर्वाधिकरणमङ्गतिमाह । “एवम्” इति । बाह्यार्थवा-
दिभ्यो विज्ञानमात्रवादिनां सुगताभिप्रेततया विगेषमाह ।
“केपाञ्चिन् किल” इति । अथ प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमि-
तिरिति हि चतसृषु विधासु तत्त्वपरिममाप्तिरा नामन्यत-
माभावेऽपि तत्त्वस्याव्यवस्थानात् । तस्मादनेन विज्ञान-
स्कन्धमात्रं तत्त्वं व्यवस्थापयता चतस्रो विधा पञ्चिनव्या-
स्तथाच न विज्ञानस्कन्धमात्रं तत्त्वं न ह्यस्ति मन्थवो ब्रह्मा-
नमात्रं चतस्रो विधार्थेत्यत आह । “तस्मिन् विज्ञान-
वाटे बृहदारुटेन रूपेण” इति । यद्यप्यनुभवान्मान्योऽनुभाव्यो-
ऽनुभवितानुभवनं तथापि बृहदारुटेन बुद्धिपरिकल्पितना-
स्तस्य एवैव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः प्रमात्वव्यवहारश्चेत्यपि
द्रष्टव्यं न पारमार्थिक इत्यर्थः । एवञ्च न मिहमाधनम् ।
नहि ब्रह्मवादिनां नीलाद्याकारां विन्निमभ्युपगच्छन्ति-
किन्त्वनिवचनीयं नीलादीति । तथाहि । स्वरूपं विज्ञान-
स्यामत्याकारयुक्तं प्रमेयम् । प्रमेयप्रकाशनं प्रमाणफलं, तत्-
प्रकाशनशक्तिः प्रमाणम् । बाह्यवादिनोरपि वैभाषिकमौ-
लान्तिकयोः काव्यनिक एव प्रमाणफलव्यवहारोऽभिमत-
इयाह । “सत्यपि बाह्येऽर्थः” इति । भिन्नाधिकरणत्वे हि

प्रमाणफलयोस्तद्भाषो न स्यात् । नहि खदिरगोचरे परशो
 पलाशे द्वैधीभावो भवति । तस्मादनयोरैकाधिकरस्य
 वक्तव्यम् । कथञ्च तद्वति यदि ज्ञानस्यैव प्रमाण-
 फलं भवतः । न च ज्ञानं स्वलक्षणमनंशमंशाभ्यां वस्तुसङ्घा-
 तु यज्यते, तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वात् फलम् ।
 अज्ञातव्यावृत्तिपरिकल्पितात्मानात्मप्रकाशनशक्त्यंशं प्रमा-
 णम् । प्रमेयं त्वस्य बाह्यमेव । एवं सोऽनतिक्रममयेऽपि ।
 ज्ञानस्यायमारूप्यमनीलाकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारत्वं
 प्रमाणं व्यस्यापनहेतुत्वात् । अज्ञानव्यावृत्तिकल्पितञ्च
 ज्ञानत्वं फलं व्यस्याप्यत्वात् । तथा चाहुः । नहि
 विन्निमन्नेव तददना युक्ता, यस्याः सर्वत्राविशेषात् ।
 तान्त्सु मारूप्यमाविशत मरूपयत्तद् घटयेत् । प्रश्नपूर्वकं
 बाह्यायां भाव उपपत्तिराह । “कथं पुनरवगम्यते” इति ।
 न हि विज्ञानानुत्पन्नत्वाभिमतो बाह्योऽयः प्रमाणस्ता-
 वन्न सम्भवति । एकस्यलनीलाभासं हि ज्ञानं न पर-
 मस्यपरमाण्वभासम् । न चान्याभासमन्यगोचरं भवितु-
 मर्हति । प्रतिप्रसङ्गेन सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्वप्रस-
 ङ्गात् । न च प्रतिभासधर्मः स्यात्प्रामिति युक्तम् । विक-
 ल्यामहत्वात् । किमयं प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्मः, उत प्रति-
 भासनकालोऽयस्य धर्मः । यदि पूर्वः कल्पोऽहो तथा सति हि,
 स्वाशानुत्पन्नमयं विज्ञानमभ्युपेतं भवति । एव च क. प्रति-
 कुलो भवति अनुकुलमाचरति । द्वितीय इति चेत् । तथा
 हि रूपपरिमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एकविज्ञानोपायो-
 ऽहणः स्थौल्यं न चात्र कस्यचिद् भ्रान्तता । नहि न तं
 रूपपरिमाणयो न च न निरन्तरमुत्पन्ना न चेकविज्ञाना-
 नुपायोऽहणः । तेन मा भृशोरुत्त्वादिवत् प्रमाणधर्मः, प्रत्येकं

परमाणुत्वभावात् । प्रतिभामदशापदानां तु तेषां भविष्यति
बहुत्वादिवत्सावृतं स्थूलम् । यथाहः ।

एतेऽनेकस्य चैकेन किञ्चिद्रूपं हि गृह्यन्ते ।

सावृतं प्रतिभामस्यं तदेकात्मत्वमभावात् ॥

न च तद्वर्णनं भाक्तं नानावस्तुप्रकाशतः ।

सावृतं प्रकृतं नात्यन्तं च वस्तुतदो भवति । इति ।

तत्र । तैरन्तर्यामिभिरस्य भ्रातृत्वात् । गन्धरसम्यग्-
परमाणुत्वविरिता हि ते रूपपरमाणवो न निरस्तराः । तस्मा-
दारात् भास्वरूपं ब्रह्मैवेकप्रतानप्रत्यक्षपदेयं स्थूलप्रत्ययः पर-
माणुषु सावृतं भवति एवेति पश्यामः । तस्मात् कल्पना-
पीदत्वेऽपि भ्रातृत्वाद्दृष्टादिप्रत्ययस्य पीतमकं दृष्टानवन्न प्रत्य-
क्षता परमाणुगोचरत्वाभ्युपगमे । तदिदमकं न तावत्पर-
माणवः स्तश्चादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भविष्यन्नेति । नापि
तत्समुद्भास्तथादयोऽवयविनः । तेषामस्यै परमाणुभ्यः पर-
माणव एव । तत्र चोक्तं दूषणम् । भेदे तु यथावच्छेदात्त-
त्रैलक्षण्यमिति न तादात्म्यम् । समवायश्च द्विगुणत इति ।
एवं भेदाभेदविकल्पेन जातिगुणकर्मादीनिपि प्रत्याक्षक्षीत,
तस्माद्यथासतिमानते तस्य सर्वस्य विचारासङ्गत्वात् अप्रति-
भासमानमहावि च प्रमाणाभावात् वाक्यान्वयनाः प्रत्यया
इति । अपि च न तादृहिज्ञानमिन्द्रियवन्निलौतमर्थे प्रत्यक्षयि-
तमर्हति । नहि यथेन्द्रियमर्थे शिषयं ज्ञानं जनयत्येवं विज्ञान-
मपरं विज्ञानं जनयितुमर्हति । तत्रापि ममान्त्वादनुयोग-
स्यानवस्थाप्रमहत्वात् । न चाधीधारं प्राकृत्यलक्षणं फलमाधातु-
मुक्तवतं । अतीतानागतेषु तदमश्वत्वात् । नञ्छक्तिः सश्वतो-
ऽप्रत्यक्षपदो धर्मा धर्मशास्य प्रत्यक्षत्वं इति । तस्माज्ज्ञान-
स्य रूपप्रत्यक्षतैश्वर्यप्रत्यक्षताऽभ्युपेया । तद्वाजाकारं महं चाजा-

नतो भेदाभावात् कथमर्थभेदं व्यवस्थापयेदिति । तद्भेदव्य-
वस्थापनायाकारभेदोऽस्त्वैवितथ्यः । तदुक्तं न हि वित्तिमत्तैव
तद्भेदेना युक्ता, तस्याः सर्वत्राविशेषात् तां तु साकृष्यमाविशत्
मरुपयत्तद् घटयेदिति । एकव्ययमाकारोऽनुभूयते स चेद्वि-
ज्ञानस्य नार्थमज्ञावे किञ्चन प्रमाणमस्तीत्याह । “अपि चानु-
भवमात्रेण साधारणात्मनी ज्ञानस्य” इति । “अपि च महो-
पलभनियमात्” इति । यद्येन सह नियतमहोपलभनं
तत्ततो न भिद्यते, यथैकस्मिन्महोपलभनो द्वितीयबन्धमाः ।
नियतमहोपलभनार्थां ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलभ्यः ।
निषेधो हि भेदः महोपलभननियमेन व्याप्तो यथा भिन्ना-
वर्गिनो नावश्य महोपलभ्येते । कदाचिदभ्रापिधानेऽन्यत-
रथैकस्योपलभ्ये मोऽयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम
उपलभ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्त्तयतीति । तदुक्तम् ।

महोपलभननियमादभेदो नीलतद्विधयोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानेदृश्येतेत्याविवाहये ॥ इति ।

“स्वप्नादिवशेदं द्रष्टव्यम्” । यो यः प्रत्ययः स सर्वो वाङ्मा-
नालम्बनी यथा स्रप्रमायादिप्रत्ययस्तथा चैष विवादाध्या-
मितः प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । वाङ्मानालम्बनता हि प्रत्य-
यत्वमात्रानुबन्धिनी वृत्तगव शिशपात्वमात्रानुबन्धिनीति तस्मा-
त्त्रानुबन्धिनि निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्वं स्वभावहेतुः ।
अत्रान्तरे मौनान्तिककशोदयति । “कथं पुनरसति
वाङ्माऽयं” नीलमितं पीतमितमित्यादि । “प्रत्ययवैषित्र्यामुप-
पद्येत” स हि मेने ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तद-
तिगिहहेतुसापेक्षाः, यथाऽविषत्तत्पजिगमिषति मयि वचन-
गमनप्रतिभासाः प्रत्ययाहेतनसन्तानान्तरसापेक्षास्तथा च
शिवादाध्यामिताः सत्यप्यासयविज्ञानसन्ताने षडपि प्रवृत्ति-

प्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यथासाधारण्यविज्ञानमन्तानानि-
रिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स बाह्योऽर्थ इति । वास-
नापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति चेत् ।
नन्वेकमन्तानिपतितानामालयविज्ञानानां तद्वृत्तिविज्ञानज-
ननशक्तिर्वाचना, तस्याश्च स्वकार्योपजनं प्रत्याभिमुख्यं परि-
पाकस्तस्य च प्रत्ययः स्वमन्तान्तरात् प्रवृत्तणः मन्तानान्तग-
प्रेक्षानभ्युपगमात् । तथा च सर्वोऽप्यालयमन्तानपतितः
परिपाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आलयमन्तानपा-
तित्वाप्रशेषात् । ज्ञानभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च कादाचित्कत्वात्
कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् । नन्वेवमकस्यैव नीलज्ञानो-
पजनमामर्थं तद्विबोधमामर्थं चेति ज्ञानान्तरस्यैतद्व स्यात् ।
मत्त्वं वा कथं ज्ञानभेदात् मामर्थभेद इत्यालयमन्तानवर्तिनः
सर्वे समर्था इति समर्थहेतुमद्भावे कार्यत्रेयानुपपत्तः । स्वम-
न्तानमात्राधीनत्वे निषेध्यस्य कादाचित्कत्वस्य विकृतं सदात-
नत्वं तस्योपलब्ध्या कादाचित्कत्वं निवृत्तमानं हेतुत्वात्
पेक्षत्वे व्यवतिष्ठत इति प्रतिबन्धमिद्विः । न च ज्ञानमन्ता-
नान्तरनिवृत्त्यन्तं सर्वेषामिष्यते प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञान-
वादिभिरपि तु कस्यचिदेव विच्छेदगमनवचनप्रतिभास्य
प्रवृत्तिविज्ञानस्य । अपि च मत्त्वान्तरमन्तानानिमित्तत्वं
तस्यापि सदा सन्निधानाच्च कादाचित्कत्वं स्यात् । नहि
मत्त्वान्तरमन्तानस्य देशतः कालतो वा विप्रकर्षमभ्यः ।
विज्ञानवादे विज्ञानानतिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्त्तत्वाच्च विज्ञान-
नानामदेशात्मकत्वात् संसारस्यादिमत्वप्रसङ्गेनापूर्वसत्त्वप्रा-
दुर्भावानभ्युपगमाच्च न कालतोऽपि विप्रकर्षमभ्यः ।
तस्मादसति बाह्योऽर्थे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेरस्यानुमानिकी
बाह्योऽर्थ इति भौतान्तिकाः प्रतिपेदिरे, तास्त्रिगकराति ।

“वासनावैचित्र्यादित्याह” विज्ञानवादी । इदमत्राकृतम् ।
 स्वसन्तानमात्रप्रभवत्वेऽपि प्रत्ययकादाचित्कत्वोपपन्नौ सन्दि-
 ग्धविपक्ष्यावृत्तिकत्वेन हेतुरनैकान्तिकः । तथाहि । वास्तु-
 निर्मितकत्वेऽपि कथं कदाचित् नीलसंवेदनं कदाचित् पीत-
 संवेदनम्, वास्तुनीलपीतसंनिधानामसंनिधानाभ्यामिति चेत् ।
 अथ पीतसंनिधानेऽपि किमिति नीलज्ञानं न भवति पीत-
 ज्ञानं भवति, तत्र तस्य सामर्थ्यादिसामर्थ्याच्चतरस्मिन्निति
 चेत् । कुतः पुनरयं सामर्थ्यासामर्थ्यभेदः । हेतुभेदादिति
 चेत् । एवं तर्हि ज्ञानानामपि स्वकारणभेदनिवृत्त्यनः शक्ति-
 भेदो भविष्यति । सन्तानिनो हि ज्ञानाः कार्यभेदे हेतवस्तं
 च प्रतिकार्यं भिद्यन्ते च । सन्तानो नाम कश्चिदेक उक्त-
 पादकः ज्ञानानां यदभेदात् ज्ञाना न भिद्येरन् । ननु क-
 न ज्ञानभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदो भिन्नानामपि ज्ञानाना-
 मेकसामर्थ्यापत्त्यर्थः । अन्यथैक एव ज्ञानं नीलज्ञानजन-
 नसमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेरन् । तत्कम-
 र्थस्यातीतत्वात् ज्ञानान्तराणां चासामर्थ्यात् । तस्मात् ज्ञान-
 भेदेऽपि न सामर्थ्यभेदः, सन्तानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्यत इति
 तत्र । यदि भिन्नानां सन्तानानां नैकं सामर्थ्यं, हन्त तर्हि नील-
 सन्तानानामपि मिथो भिन्नानां नैकमस्ति नीलाकाराधान-
 सामर्थ्यामिति संनिधानेऽपि नीलसन्तानान्तरस्य न नीलज्ञान-
 म्पजायेत । तस्मात् सन्तानान्तराणामिव ज्ञानान्तराणा-
 मपि स्वकारणभेदाधीनोपजनानां केषाञ्चिदेव सामर्थ्यभेद-
 केषाञ्चिदिति वक्तव्यम् । तथा चैकान्यज्ञानसन्तानपतिसं-
 कल्पदिदेश ज्ञानक्षणस्य स तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासना-
 परनामा स्वप्रत्ययमादितो यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं
 जायते न पीताकारम् । कस्यचित् स तादृशो यतः पीता-

कारं ज्ञानं न नीलाकारमिति वासनावैचित्र्यादेव स्वप्रत्यया-
सादिताज्ज्ञानवैचित्र्यमिहेनं तदतिरिक्तार्थमद्भावे किञ्च-
नास्ति प्रमाणमिति पश्यामः । आस्यविज्ञानमन्तानपतित-
मेवामंविदितं ज्ञानं वासना तद्वैचित्र्याबीलाद्यनुभववैचित्र्यम्,
पूर्वनीलाद्यनुभववैचित्र्याच्च वासनावैचित्र्यमित्यनादिताजयो-
विज्ञानवासनयोस्तस्माच्च परस्परान्ययदोषमश्वतो धीजाहुर-
सन्तानवदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वासनावैचित्र्या-
स्यैव ज्ञानवैचित्र्यहेतुता नार्थवैचित्र्याभ्येत्याह । “अपि चास्व-
यव्यतिरेकाभ्याम्” इति । “एवं प्राप्ते, ब्रूमः” । “नाभाव
उपलब्धे” इति । न खलु अभावो वाङ्मन्यार्थस्याध्ययमात्
शक्यते । स ह्युपलम्भाभावाद्वाध्ययमे येन मत्स्यपुपलम्भं तस्य
वाङ्मन्यविषयत्वाद्वा मत्स्यपि वाङ्मन्यविषयत्वं वाङ्मन्यविषयकप्रमा-
णमद्भावाद्वा । न तावत् सर्वेषां उपलम्भाभाव इति प्रथमपूर्वक
माह । “कस्मादुपलब्धे” इति । नहि स्फुटतरं सर्वज्ञानीन
उपलम्भे सति तदभावः शक्यो वक्तुमित्यर्थः । द्वितीयं पक्ष
मवलम्बते । “ननु नाहमेवं ब्रवीमि” इति । निराकरोति ।
“वाटमेवं ब्रवीषि” । उपलम्भविषयिणा हि साक्षिणोपलम्भि-
गृह्यमाणो वाङ्मन्यविषयत्वं नैव गृह्यते नोपलम्भितादमित्यर्थः ।
“अतश्च” इति वक्ष्यमाणोपपत्तिपरामर्शः । तृतीयं पक्षमात्र
म्बते । “ननु वाङ्मन्यार्थस्यामश्वत्वात्” इति । निराकरोति ।
“नायं माधुरध्यवसायः” इति । इदमत्राकृतम् । घटपटादयो
हि स्थूला भासन्ते न तु परमसूक्ष्मास्तत्रेदं नानादिग्देयव्या-
पित्वलक्षणं सूक्ष्मं यद्यपि ज्ञानाकारत्वे नावरणानावरणल-
क्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण युज्यते ज्ञानोपाधेरनाहतत्वादेव
तथापि तद्वैश्वानतद्वैश्वकम्पाकम्पस्वरङ्गारङ्गत्वलक्षणैर्विरुद्ध-
धर्मसंसर्गेरेव नानात्वं प्रसज्यमानं ज्ञानाकारत्वेऽपि न

शब्दं शक्रेणापि वारयितुम् । व्यतिरेकाव्यतिरेकवृत्तिविकल्पौ च परमाणोरंशवत्त्वं चोपपादितानि वैशेषिकपरीक्षायाम् । तस्माद् वाच्यार्थवत्त्वं ज्ञानेऽपि स्थौल्यमश्वयः । न च तावत् परमात्माभासमेकज्ञानमेकस्य नानात्मत्वानुपपत्तेः । आकाराणां वा ज्ञानतादात्म्यादिकत्वप्रसङ्गात् । न च यावन्त आकारास्तावत्त्वेव ज्ञानानि तावतां ज्ञानानां मियों वाचा नभिन्नतया स्थूलानुभवाभावप्रसङ्गात् । न च तत्पृष्ठभावी समस्तज्ञानकारणद्वन्द्वनात्मक एकः स्थूलविकल्पो विजृम्भत इति मास्यतम् । तस्यापि साकारतया स्थौल्यायोगात् । यथाह धर्मकीर्तिः ।

तस्मादर्थे न च ज्ञाने स्थूलाभासस्तटात्मनः ।

एकत्र पानभिन्नत्वाद् बहुत्रापि न मश्वयः ॥ इति ।

तस्माद्व्यतिरेकज्ञानाकारं स्थौल्यं समर्थयमानेन प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकी मश्वयामश्वयवास्त्वयौ । तथा चेतन्तात्पर्यमस्य ज्ञानाद्विवं वाक्यमपह्नीतुमिति । यत्र ज्ञानस्य प्रत्यर्थे व्यवस्थार्थे विषयमाकुर्यात्स्थितं नैतेन विषयोरपह्नीतुं शक्यः । अतएव तस्माकुर्यात् तद्व्यवस्थायादात्पपत्तेरित्याह । “न च ज्ञानस्य विषयमाकुर्यात्” इति । यत्र महीपलश्वनियम उक्तो मोऽपि विकल्पं न मश्नते । यदि ज्ञानार्थयोः साहित्यं नोपलश्वस्ततो विकल्पो हेतुर्नाभेदमाधयितुमर्हति । साहित्यस्य नदिकहभेदव्याप्तत्वात् । अभेदे तदनुपपत्तेः । अर्थकोपलश्वनियमः । न । एकत्वस्यावाचकः महशब्दः । अपि च किमेकत्वं नोपलश्व साहो एक उपलक्ष्यो ज्ञानार्थयोः । न तावदेकत्वं नोपलश्व इत्याह । “बहिरूपलक्ष्येय विषयस्य” । अर्थकोपलश्वनियमस्तच्चाह । “अतएव महीपलश्वनियमोऽपि प्रत्ययविषययोरुपायोपयभाव-

हेतुको नामेदहेतुक इत्यवगन्तव्यम्" । यथा हि सर्वे चाक्षुषं प्रभारूपानुविहं बुद्धिबोध्यं नियमेन मनुजैरपलभ्यते न चैतावता घटादिरूपं प्रभात्मकं भवति, किन्तु प्रभोपायत्वाक्रियम एवमिहाप्यात्म साक्षिकानुभवोपायत्वादर्थस्यै कोपलभ्य नियम इति । अपि च यत्रैकविज्ञानगोचरी घटपटी तत्रार्थभेदं विज्ञानभेदं चाध्यवस्यन्ति प्रतिपत्तारो न चैतदैकात्मोऽवकल्पत इत्याह । "अपि च घटज्ञानं पटज्ञानम्" इति । तद्यार्थाभेदेऽपि विज्ञानभेददर्शनात् विज्ञानात्कत्वमर्थस्येत्याह । "तथा घटदर्शने घटस्मरणम्" इति । अपि च स्वरूपमात्रपक्षेऽवमितं ज्ञानं ज्ञानान्तरवाचानभिज्ञमिति ययोर्भेदस्तं हे न गृहीते इति भेदोऽपि तद्वतो न गृहीत इति । एवं क्षणिकशून्यानात्मत्वादयोऽप्यनेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदमाध्या । एवं स्वसमाधारणमन्यतो व्यावृत्त लक्षणं यस्य तदपि यद्वावर्त्तते यतश्च व्यावर्त्तते तदनेकज्ञानमाध्यमेकं सामान्यलक्षणमपि विधिरूपमन्यापोहरूपं वाऽनेकज्ञानगम्यम् । एवं वास्यवासकभावोऽनेकज्ञानमाध्यः । एवमविद्योपप्लववगेन यत् सद्महमत्वं यथा नीलमिति महमं, नरविषाणभीष्वर इत्यमहमं, अमूर्त्तमिति महमहमं । गक्यं हि शशविषाणममूर्त्तं वक्तुम्, गक्यञ्च विज्ञानममूर्त्तं वक्तुम् । यथोक्तम् ।

यनादिवा मनोहृतविकल्पपरिनिष्ठितः ।

शब्दाशस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयान्नयः ॥ इति ।

एवं मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन मुच्यते तदनेकज्ञानमाध्या । एवं विप्रतिपद्यं प्रतिपादयितुं प्रतिज्ञति यद्यतिपादयति येन प्रतिपादयति यच्च पुरुषः प्रतिपाद्यते यच्च प्रतिपादयति तदनेकज्ञानमाध्येत्यसत्यं कश्चिन्नकार्यज्ञानप्रतिसन्धातरि नोपपद्यते । तत्सर्वं विज्ञानस्य स्वांशा-

लब्धनेऽनुपपन्नमित्याह । “अपि च द्वयोर्ज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः” इति । अपिच भेदाच्चयः कर्मफलभावो नाभिज्ञे ज्ञाने भवितुमर्हति । नो खलु छिदा छिद्यते किन्तु दाह, नापि पाकः पचतेऽपि तु तण्डुलाः । तदिहापि न ज्ञानं स्वांगेन ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोधादपि तु तदतिरिक्तोऽर्थः । पाश्चा इव तण्डुलाः पाकातिरिक्ता इति । भूमिरचनापृथक्माह । किञ्चान्यद् विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छतेति । चोदयति । “मनु विज्ञानस्य स्वरूपातिरिक्तव्याप्तौ” इति । अयमर्थः । स्वरूपातिरिक्तमर्थं चेद्विज्ञानं गृह्णाति ततस्तदप्रत्यक्षं मन्त्रार्थं प्रत्यक्षयितुमर्हति । नञ् चक्षुरिव तस्मिन्नीनमर्थं कञ्चनातिगयमाधत्ते येनार्थमप्रत्यक्षं मत् प्रत्यक्षयदपि तु तत्प्रत्यक्षतंत्रार्थप्रत्यक्षता । यथाहुः । ‘अप्रत्यक्षोपलभ्यस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति’ इति । तत्रैतत् ज्ञानान्तरं प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविषयं ज्ञानमपरोक्षयितुमर्हति । एवं तत्तदित्यनवस्था । तस्मादनवस्थाया विध्यता वरं स्वात्मनि वृत्तिरास्थिता । अपि च यथा प्रदीपो न दीपान्तरमपेक्षते, एवं ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमर्हति समत्वादिति । तदेतत् परिहरति । “तदुभयमप्यमद्विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञाननालियग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाग्रहानुपपत्तेः” । अयमर्थः । मन्त्रमप्रत्यक्षस्योपलभ्यस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति न तूपलभ्यारं प्रति तत्प्रत्यक्षत्वायोपलभ्यान्तरं प्रार्थनीयम्, अपि तु तस्मिन्निन्द्रियार्थमन्निकर्षादनःकरणविकारभेद उत्पन्नमात्र एव प्रमातुरर्थोपलभ्यस्य प्रत्यक्षो भवतः । अर्थो हि निलीनस्वभावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षत्वायात् करणविकारभेदमनुभवमपेक्षते, अनुभवस्तु जडोऽपि स्वच्छमया चैतन्यविविधोद्घरणाय नानुभवान्तरमपेक्षते येनानवस्था भवेत् । नञ्छि सञ्च-

वोऽनुभव उत्पन्नश्च न च प्रमातुः प्रत्यक्षो भवति यथा नीलादिः ।
 तस्माद्यथा क्लृप्ता किदया क्लृप्तं वृक्षादि व्याप्नोति, न तु किदा
 किदान्तरं, नापि किद्वै क्लृप्ती, किन्तु स्वत एव देवदत्तादिः ।
 यथा वा पक्ता पाक्यं पाकेन व्याप्नोति न तु पाक्यं पाकान्तरं ।
 नापि पाक एव पक्ता किन्तु स्वत एव देवदत्तादिः । एवं
 प्रमाता प्रमेयं नीलादि प्रमया व्याप्नोति न तु प्रमां प्रमान्तरं,
 नापि प्रमेयं प्रमातो, किन्तु स्वत एव प्रमायाः प्रमाता व्यापकः ।
 न च प्रमातरि कृटस्थितिव्यचेतन्ये प्रमापेक्षामश्वरी यतः
 प्रमातुः प्रमायाः प्रमावन्तरापेक्षायामनवस्था भवेत् । तस्मात्
 सुदृक्तं विज्ञानयद्गणनात्र एव विज्ञानमाक्षिणः प्रमातुः कृट-
 स्थितिव्यचेतन्यस्य प्रक्षणाकाङ्क्षानुत्पादादिति । यदुक्तं, सम-
 त्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तं गिति । तत्राह । “माक्षि-
 प्रचययोश्च स्वभावप्रख्यादुपलब्धुपलब्धभावोपपत्तेः” । मा-
 भृद् ज्ञानयाः मास्येन याज्ञयात्कभागे ज्ञातृज्ञानयोस्तु वैप्र-
 म्यदुपपद्यत एव । याज्ञत्वश्च ज्ञानस्य न याज्ञकक्रियात्वा-
 नितफलमालितया यथा वाञ्छ्ये यस्य फले फलान्तरानुपपत्तेः ।
 यथाह । न संविद्यन्ते फलत्वादिति । अपि तु प्रमातारं
 प्रति स्वतःसिद्धप्रकृतया याज्ञ्याऽप्यर्थे प्रमातारं प्रति मन्या
 संविदि प्रकृतः संविदिपि प्रकृष्टः । यथाहुरन्ते, नास्याः कम-
 भावा विद्यत इति । स्यादेतत् । यत्प्रकाशने तदन्यं न प्रका-
 श्यते यथा ज्ञानार्थं तथा च माक्षीति नास्ति प्रत्यक्षमाक्षिणो-
 वैषम्यमित्यत आह । “स्वयंसिद्धस्य च माक्षिणोऽप्रत्याख्यं य-
 त्वान्” । तथाहि । अस्य माक्षिणः मदाऽमन्दिग्धाधिपरी-
 तस्य नित्यमाक्षात्कारताऽनागन्तुकप्रकाशने घटते । तथाहि ।
 प्रमाता मन्दिहानोऽप्यमन्दिधो विपर्यस्यव्यविपरीतः परी-
 चमयंमुत्पेक्षमाणोऽप्यपरोक्षः स्वरूप्यानुभविक् । प्राणभृश्या-

वस्य, न चेतदन्यावीनसंबदनत्वे घटते । अनवस्थाप्रसङ्ग-
 शोक्तः । तस्मात् स्वयंमिहताम्यानिच्छताप्यप्रत्याख्ययाप्रमा-
 णमार्गीयत्वादिति । किञ्चीक्तेन क्रमेण ज्ञानस्य स्वयमवग-
 न्तृत्वाभावात् प्रमातुरनभ्युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानभवभास-
 कान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञान-
 भवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपमहस्रप्रथन-
 वत् । अवगन्तुयेत् कस्यचिदपि न प्रकाशते कृतमवगमं न
 स्वयंप्रकाशं निति । विज्ञानमेवावगन्त्विति मन्वानः शङ्कते ।
 “वाटमवमनुभवरूपत्वात्” इति । न फलस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं
 वास्ताति प्रदीपवत् कत्रन्तरमपितथ्यम्, तथा च न मिहमा-
 धनमिति । परिहरति । “न, अन्यस्यावगन्तुः” इति । ननु
 साक्षिस्थाने, न्वत्सट् भभनमेव विज्ञानं तथा च नास्त्रं व
 विप्रतिपत्तिर्नाथे इति शङ्कते । “साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंमिह-
 तामपक्षिपता” अभिप्रेयता “स्वयं प्रथते विज्ञानमित्यं ष एव”
 इति । निराकरोति । “न” इति । भवति हि विज्ञानस्यो-
 त्यादादयो धर्मा अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नावगन्तृ-
 त्वम् । कर्तृफलभावस्यैकत्र विरोधात्, किन्तु प्रदीपादि-
 तृष्यतेत्यर्थः ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २६ ॥

बाधाबाधौ वैधर्म्यं, स्वप्नप्रत्ययो बाधितो जाग्रत्प्रत्ययश्चा-
 बाधितः । त्वयापि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्याबाधितत्वमास्यं यं
 तेन हि स्वप्नप्रत्ययो बाधितो मियेत्यवगम्यते । जाग्रत्प्र-
 त्ययस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत् ।
 नहि बाध्यमेव बाधकं भवितुमर्हति । तथा च न स्वप्न-
 प्रथयो मियेति साध्यविकल्पो दृष्टान्तः स्यात् स्वप्नवदिति ।

तस्माद्वाधाबाधाभ्यां वैधर्म्याच्च स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जायत्य-
 त्थयस्व शक्यं निरालम्बनत्वमध्यवसातुम् । “निद्रान्तानम्”
 इति । करणदोषाभिधानं, सिध्यात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह ।
 “अपि च स्मृतिरेव” इति । संस्कारमात्रजं हि विज्ञानं
 स्मृतिः । प्रत्युत्पन्नेन्द्रियसम्भयोगलिङ्गशब्दसारूप्यान्यथानु-
 पपद्यमानयोग्यप्रमाणानुत्पत्तिनक्षणसामग्रीप्रभवन्तु ज्ञान-
 मुपलब्धिः, तदिदं निद्रान्तस्य सामप्रत्यक्षविरहात् संस्कारः
 परिशिष्यते, तेन संस्कारजत्वात् स्मृतिः, मापि च निद्रादोषा-
 द्विपरीताऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासयति ।
 तेन स्मृतिरेव तावदुपलब्धिविशिष्यस्तस्याश्च स्मृतिर्विपरीत्यमिति ।
 यतो महदन्तरमित्यर्थः । अपि च स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे
 जाग्रदप्रत्ययानां यथाशक्तमनुभवसिद्धं नानुमानेनान्वययितु-
 मक्यमनुभवविरोधेन तदनुत्पादादबाधितविषयताप्यनुमानो-
 त्पादसामग्री, न च कारणाभावे कार्यमुत्पन्नमर्हतीत्याशयवा-
 वानाह । “अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात्” इति ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यथा लोकादग्नौ ज्ञान्वयव्यतिरेकावन्वियमानावर्थ एवो-
 पलब्धेर्भवतो नार्थानपेक्षायां वामनायां वामनाया अप्यर्था-
 पलब्धाधानत्वदग्नौनादित्यर्थः । अपि चाश्रयाभावाटपि न
 लौकिकौ वामनोपपद्यते । न च क्षणिकमालयविज्ञानं वाम-
 नाधारी भवितुमर्हति । इयोर्युगपदुत्पद्यमानयोः सव्य-
 दक्षिणशृङ्गवटाधाराधेयभावाभावात् । प्रागुत्पन्नस्य बाधे-
 यात्पादममये सतः क्षणिकत्वव्याघात इत्याशयवानाह ।
 “अपि च वामना नाम” इति । श्रेयसतिरोद्धिताद्यम् ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

स्यादेतत् । यदि साकारं विज्ञानं न सम्भवति बाह्यद्वयार्थः
सूक्ष्मसूक्ष्मविकल्पेनासम्भवी । इतैवमर्थज्ञाने सत्त्वेन ताव-
द्विचारं न सहेतुं । नाप्यसत्त्वेन, असतो भासनायांगात् ।
नाभयत्वेन । विरोधात् सदन्तरेकत्वानुपपत्तेः । नाप्यनु-
भयत्वेन । एकनिबंधस्यैतद्विधाननास्तरीयकत्वात् । तस्या-
द्विचारासहत्वमेवास्तु तत्त्वं वस्तुनाम् । यथाहुः ।

इदं धन्तु बलायात यहदन्ति विपरिचयः ।

यथा यथार्थाः सन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथा तथा । इति ।

न कश्चिदपि पक्षे व्ययान्तरत्वं इत्यर्थः । तदेतन्निश्चि-
कीर्षेराह । “शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः” इति
तद्विराकरणाय नादरः क्रियते” । लौकिकानि हि प्रमा-
णानि सदमत्त्वगोचरानि तेः खलु सत्त्वादिति गृह्यमाणं यथा-
भूतमविप्रतीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । अमत्त्वादिनि गृह्यमाणं
यथाभूतमविप्रतीतं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते । सदमतीत्ये विचारा-
सहत्वं व्यवस्थापयता सर्वप्रमाणविप्रतिषेधं व्यवस्थापितं
भवति । तथा च सर्वप्रमाणविप्रतिषेधादेयं व्यवस्थापयते ।
यद्युच्यते तात्त्विकं प्रामाण्यं प्रमाणानामनेन विचारेण व्यु-
च्यते न सांख्यव्यहारिकम् । तथा च भिन्नविषयत्वाच्च सर्व-
प्रमाणविप्रतिषेध इत्यत आह । न ह्ययं सर्वप्रमाणप्रमिदो
लाकस्य व्यवहाराऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुम् । प्रमा-
णानि हि स्वगोचरं प्रवर्तमानानि तत्त्वनिदमित्येव प्रव-
र्तन्ते । अतात्त्विकत्वं तु तद्गोचरस्थान्यतो बाधकत्वाद्यगन्तव्यं
न पुनः सांख्यव्यहारिकं नः प्रामाण्यं न तु तात्त्विकमित्येव
प्रवर्तन्ते । बाधकत्वातात्त्विकत्वमप्यां तद्गोचरविपरितो-
पदर्शनेन दर्शयेत् । यथा शुक्तिकेयं न रजत मरीचयो न
तौयमेकस्यन्तो न चन्द्रद्वयमित्यादि । तद्विद्वद्वापि समस्तप्रमा-

शुभोचरविपरीततत्त्वान्तरव्यवस्थापनेनातास्त्रिकत्वमेवां प्रमा-
णानां बाधकेन दर्शनीयं न त्वव्यवस्थापिततत्त्वान्तरेण प्रमा-
णानि शक्यानि बाधितुम् । विचारामहत्त्वं वस्तुनां तत्त्वं
व्यवस्थापयद्बाधकमनात्त्रिकत्वं प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्,
किं पुनरिदं विचारामहत्त्वं वस्तु यत्तत्त्वमभिमतं किं तद्वस्तु
परमार्थतः सदादीनामन्यतमत् त्वेवं विचारं न महते । अथ
विचारामहत्त्वेन निस्तत्त्वमेव तत्र परमार्थतः सदादीनामन्य-
तमद्विचारं न महते इति विप्रतिषिद्धम् । न महते चेन्न
सदादीनामन्यतमदन्यतमञ्चेत् कथं न विचारं महते अथ
निस्तत्त्वं चेत् कथमन्यतमनत्त्वमव्यवस्थाप्य शक्यमेवं प्रकृतम् ।
न च निस्तत्त्वमेव तत्त्वं भावानां, तथा मति हि तत्त्वाभावः
स्यात् सोऽपि च विचारं न महते इत्युक्तं भवति । अपि
चारीपितं निषेधनीयम् आरोपश्च तत्त्वाधिष्ठानो दृष्टो यथा
शुक्तिकादिषु रजतादेः । न चेत् किञ्चिदस्ति तत्त्वं कश्च
कस्मिन्नारोपः । तस्माद्विष्युपश्च परमार्थसद्वृत्तानिदं व्य-
पप्रश्नात्मनारोप्यते, तच्च तत्त्वं व्यवस्थाप्यातास्त्रिकत्वेन भाव्यव-
हारिकत्वं प्रमाणानां बाधकेनोपपद्यते इति वृत्तमुत्पश्यामः ।

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

विभजते । “किं बहुनोक्तेन यथायथं” ग्रन्थतोऽर्थतत्त्वायं
“धैनाशिकममय” इति । ग्रन्थतस्तावत्पश्यनातिष्ठनामिदमो-
पधाद्यमाधुपदप्रयोगः । अर्थतश्च नैरात्ममभ्युपेत्यान्वयविज्ञानं
समस्तवासनाधारमभ्युपगच्छन्नरमात्मानमभ्युपैति । एवं
ज्ञानत्वमभ्युपेत्योत्पादाहा तथागतानामनृतपादाहा स्थितै-
वेषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितितेति निश्चयतामुपैतीत्यादि-
वृत्तवैतथ्यमिति ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तो मुक्तकच्छानां सुगतानां समयः, विवसनानां समय इदानीं निरस्यते । तत्समयमाह संक्षेपविस्तराभ्याम् । “सप्त चैषां पदार्थाः सम्प्रताः” इति । तत्र संक्षेपमाह । “सर्वपतन्तु हावेव पदार्थो” इति । बोधात्तत्र जीवो जडवगंस्त्वज्जीव इति यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह । “पञ्चास्तिकाया नाम” इति । “सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान्” इति । जीवास्तिकायस्त्रिधा । बहो मुक्ता नित्यमिहस्यति । पुद्गलास्तिकायः षोढा । पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्यावरं जडमस्यति । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमयोऽधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमयः । आकाशास्तिकायो द्विधा । लोकाकाशाऽलोकाकाशश्च । तत्रोपस्थिपरि स्थितानां लोकानामन्तवर्ती लोकाकाशश्चेपःमुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तद्वं जीवाजीवपदार्थो पञ्चधा प्रपञ्चते । आस्रवसंवरनिर्जरास्त्रयः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्चन्ते । द्विधा प्रवृत्तिः सम्यक्प्रवृत्त्या च । तत्र मिथ्या प्रवृत्तिरास्रवः । सम्यक्प्रवृत्तौ तु संवरनिर्जरौ । आस्रापयति पुरुषं त्रिपयोऽन्वितोऽन्वित्यप्रवृत्तिरास्रवः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्मृशद्रूपादिज्ञानरूपेषु परिणमत इति । अन्ये तु कर्माख्यास्रवमाहुः, तानि हि कर्त्तारमभिधाय स्रवन्ति कर्त्तारमनुगच्छन्तोऽस्रवः । सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात् । संवरनिर्जरौ च सम्यक्प्रवृत्तौ । तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः । सा ज्ञानवशतस्तो हारं संवृणोतीति संवर उच्यते । निर्जरस्त्वनादिकाल-प्रवृत्तिक्रमः तन्नुपपुस्वापुस्यप्रहाणहेतुस्तर्माशला-

रोहणादिः । स हि निःशेषं युष्मापुष्यं सुखदुःखोपभोगं न
 जरयतीति निर्जरः । बन्धोऽष्टविधं कर्म । तत्र घातिकर्म
 चतुर्विधम् । तद्यथा । ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोह-
 नीयमन्तरायमिति । तथा चत्वार्यघातिकर्माणि । तद्यथा,
 वेदनीयं नात्मिकं गौत्रिकमायुष्कं चेति । तत्र सम्यग् ज्ञानं न
 मोक्षसाधनम् । नहि ज्ञानादस्तुमिहिरतिप्रमत्तादिति विप-
 ख्ययो ज्ञानावरणीयं कर्माश्चते । आहृतदर्शनाभ्यामात्र मोक्ष
 इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म । बहुषु विप्रतिपिडेषु तीर्थ-
 कारैरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं
 कर्म । मोक्षमार्गप्रज्ञानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं
 कर्म । तानीमानि त्रयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माण्युच्यन्ते ।
 अघातानि कर्माणि तद्यथा वेदनीयं कर्म शुक्रपुद्गलविपा-
 कहेतुः तद्वि बन्धोऽपि न निःशेषमपरिपन्थि तत्त्वज्ञानावि-
 घातकत्वात् । शुक्रपुद्गलारम्भकवेदनीयकर्मानुगुणं नात्मिकं
 कर्म । तद्वि शुद्रपुद्गलस्याद्यावस्थां कलनवृत्तुदादिमन्तं ।
 गौत्रिकमव्याकृतम् । ततोऽप्याद्यं शक्तिरूपणावस्थानम् ।
 आयुष्कं त्वायुः कायति कथयत्युत्पादमहात्त्यायुष्कम् ।
 तान्येतानि शुक्रपुद्गलाद्यावत्त्वात्वातीनि कर्माणि । तद-
 तत् कर्माष्टकं पुरुषं वध्नातीति बन्धः । विगलितरमस्तकेश-
 तहामनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकगतप्यात्मन उपरि देश-
 वस्थानं मोक्ष इत्येकं । अन्यं पुनःगमनशीलो हि जीवा
 प्रमाधर्मास्तिकायेन बहन्नादिमोक्षानाद्यदूर्ध्वं गच्छत्येव न मोक्ष
 इति । त एते मम पटार्या जीवादयः महावाक्तरप्रभैरुप-
 न्यस्ताः । तत्र "सर्वत्र चेमं ममभङ्गीनयन्नाम न्यायभवतार-
 यन्ति । स्यादस्ति स्यादस्ति स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति
 च स्यादस्ति चावक्तव्यं स्यात्नास्ति चावक्तव्यं स्यादस्ति

॥स्ति चावक्तव्यम् ॥ इति । स्याच्छब्दः खल्वय निपातस्तिङ्-
न्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योती । यथाहुः ।

वाक्येष्वनेकान्तद्योती मय्य प्रति विशेषणम् ।

स्यान्निपातोऽयंयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः ॥ इति ।

यदि पुनरयमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् स्याद-
स्तोतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्, तदिदमुक्तमर्थयोगित्वा-
दिति । अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति
स्यात्पदात् कथञ्चिदर्थोऽस्तौत्यनेनानुक्तः प्रतीयत इति नानर्थ-
क्यम् । तथा च ।

स्याहादः मय्येकान्तत्यागात् किञ्चत्तचिद्विधेः ।

सप्तभङ्गनयापेक्षा हेयादयविशेषकत् ॥

किञ्चत्ते प्रत्यये खल्वयं चिन्निपातविधिना सर्वथैका-
नात्यागात् समस्यैकान्तेषु यो भङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः मन्
हेयोपादयभेदाय स्याहादः कल्पते । तथाहि । यदि वस्त्व-
स्येवेत्येकान्ततस्तत् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्वात्मनाऽस्ये वेति,
न तदीप्साजिहामाभ्यां क्वचित् कदाचित् कथञ्चित् कश्चित्
पवर्त्तंत निवर्त्तंत वा । प्रामात्रापणीयत्वात्, हेयज्ञानानुपप-
त्तं च । अनेकान्तपक्षे तु क्वचित् कदाचित् कस्यचित् कथ-
ञ्चित् मत्त्वे ज्ञानोपादाने प्रेक्षावतां कल्पते इति तमेतं सप्तभ-
ङ्गीनयं दूषयति । “नैकस्मिन्नमन्धवात्” विभजते । “नञ्च-
काश्चिन् धर्मिणि” परमाद्येति परमार्थमतां “युगपत्सदसत्त्वा-
दीनां धर्माणां” परस्परपरिहारस्वरूपाणां समावेशः सम्भवति ।
एतदुक्तं भवति । सत्यं यदास्ति वस्तुतस्तत्सर्वथा सर्वदा
मय्यत्र सर्वात्मना निर्वचनीयेन रूपेणास्येव न नास्ति, यथा
प्रत्यगात्मा । यत्, क्वचित् कथञ्चित् कदाचित् केनचिदा-
त्मनाऽस्तौत्युच्यते यथा प्रपञ्चस्तदुच्यवहारतो न तु परमार्थत-

स्तस्य विचारानुहत्वात् । न च प्रत्ययमात्रं वास्तवत्वं व्यवस्थापयति, शुक्तिमरुमरीचिकादिषु रजततोयादेरपि वास्तवत्वप्रसङ्गात् । लौकिकानामबाधेन तु तद्व्यवस्थायां देहात्माभिमानस्वाप्यबाधेन तास्त्विकत्वे सति लोकायतमतापातेन नास्तिकत्वप्रसङ्गात् । परिच्छिन्नरूपाणां तु देहात्माभिमानस्य विचारतो बाधेन प्रपञ्चस्वाप्यनेकान्तस्य तुष्यमिति । अपि च सदमन्वयोः परस्परविद्वद्धत्वेन समुच्चयाभावे विकल्पः । न च वस्तुनि विकल्पः सम्भवति । तस्मात् स्यात्पूर्वा पुरुषो वेति ज्ञानवत् समत्वपञ्चत्वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयितुश्च प्रमातृस्तत्करणस्य प्रमाणस्य च तत्प्रमेयस्य च समत्वपञ्चत्वस्य सदमन्त्वसंग्रहे साधु समर्थितं तीर्थकरणत्वसृष्टभेदात्मनः । निर्धारणस्य चैकान्तसत्त्वं सर्वत्र नानेकान्तवाद् इत्याह । “य एते सप्त पदार्थाः” इति । शेषमतिगोहितार्थम् ।

एवं चात्मकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

“एवं च” इति चेन समुच्चयं द्योतयति । शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनोऽकृतसत्त्वं परिच्छिन्नत्वम्, तथा चानित्यत्वं, ये हि परिच्छिन्नास्ते सर्वेऽनित्या यथा घटादयस्तथा चात्रोति । तदेतदाह । “यथैकस्त्रिन् धर्मिणि” इति । इदं चापरमकृतसत्त्वं न सूत्रितमित्याह । “शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वात्” इति । मनुष्यकायपरिमाणो हि जीवो न हस्तिकायं कृतसत्त्वं व्याप्तुमर्हत्यन्यत्वादित्याहुः । कृतसत्त्वं शरीराध्यापित्वादकात्स्न्यम्, तथा च न शरीरपरिमाणत्वमिति । तथा हस्तिशरीरं परिव्यञ्च यदा पुत्तिकाशरीरो भवति तदा न तत्र कृतसत्त्वं पुत्तिकाशरीरे सम्पीयेतत्यकात्स्न्यमाहुः । सुगममन्यत् । द्योदयति । “स्वादितत्” । “अन-

त्वावयवः” इति । यथा हि प्रदीपो घटमहाहर्ष्योदरवर्ती
सहाचविकाशयवानिवं जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरिव्यं ।
तदेतद्विकल्प्य दूषयति । “तेषां पुनरनन्तानाम्” इति । न
तावद्यदीपोऽत्र निदर्शनं भवितुमर्हति, अनिव्यत्वप्रसङ्गात् ।
वियरारवो हि प्रदीपावयवाः प्रदीपहावयवो प्रतिचक्षुस्तु-
त्तिनिरोधधर्मा तस्मादनिव्यत्वात्तस्य नास्तिरो जीवस्तदव-
यवाद्याभ्युपेतव्याः । तथा च विकल्प्यहयोक्तं दूषणमिति ।
यच्च जीवावयवानामानन्वमुदितं तदनुपपन्नतरमित्याह ।
“अपिच शरीरमात्र” इति । शब्दापूर्वं सूत्रान्तरमवतारयति ।
“अथ पर्यायेण” इति । तत्राप्युच्यते ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

कर्माष्टकमुक्तं ज्ञानावरणीयादि । किं चात्मनो नित्य-
त्वाभ्युपगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामियत्ताऽनि-
रूपणेन चात्मज्ञानाभावाच्चापवर्ग इति भावः । “अन-
एवमादिदोषप्रसङ्गात्” इति । आदिपदसूचितं दोषं
ब्रूमः । किं चैते जीवावयवाः प्रत्येकं वा चेतयेन् समूहो
वा, तेषां प्रत्येकं चैतन्यं बहूनां चेतनानामेकाभिप्रायत्व-
नियमाभावात् कदाचिद्विद्वद्विद्वियत्वेन शरीरमुच्येत ।
समूहचैतन्ये तु हस्तिशरीरस्य पुत्तिकाशरीरत्वे हिवावयव-
येषां जीवो न चेतयेत् । विगलितबहुसमूहितया समूहस्वा-
भावात् । “पुत्तिकाशरीर” इति । “अथवा” इति । पूर्व-
सूत्रप्रसङ्गितायां जीवानित्यतायां बौद्धवस्तुनानित्यतामाश-
ङ्क्येदं सूत्रम् । ‘न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः’ ।
न च पर्यायात् परिमाणानवस्थानेऽपि ज्ञानाभाभ्युपगमेनात्मनो
नित्यत्वादविरोधो बन्धमोक्षयोः । कुतः । परिचामादिभ्यो

दोषेभ्यः । सन्तानस्य वस्तुत्वे परिणामस्ततश्चर्मवदनित्यत्वा-
दिदोषप्रसङ्गः । अत्रस्तुत्वे चादिपङ्क्तिसूचिता नैराकारापत्ति-
दोषप्रसङ्ग इति । विमिश्रो विवसनाः ॥

अन्यावस्थितेष्वोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

एवं हि मोक्षावस्थाभावि जीवपरिमाणं नित्यं भवेत् ।
यद्यभूत्वा न भवेदभूत्वा भाविनामनित्यत्वाद्दृष्टादीनाम् ।
कश्चाभूत्वा न भवेद्यदि प्रागप्यासीत् । न च परिमाणान्त-
रावरोधेऽपुत्रं भवितुमर्हति । तस्मादन्यमेव परिमाणं पूर्व-
मप्यासीदित्यभेदः । तथा चेकशरीरपरिमाणतैव स्यात्त्रोप-
चितापचितशरीरप्राप्तिः शरीरपरिमाणत्वाभ्युपगमव्याघाता-
दिति । अत्र चोभयोः परिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादिति
योजना । एकशरीरपरिमाणतैवेति च दीप्यम् । द्वितीये तु
व्याख्यानं उभयोरवस्थयोरिति योजना । एकशरीरपरिमाणता
न दीप्या । किन्त्वं कपरिमाणतामात्रमणुमेदान् वेति विवेकः ।

पत्युरसामञ्जस्यत् ॥ ३७ ॥

अविशेषेणेश्वरकारणवाटोऽनेन निषिध्यत इति भ्रमनिवृ-
त्त्यर्थमाह । “केवला” इति । सांख्ययोगश्रुत्याया हिरण्यगर्भ-
पतञ्जलिप्रभृतयः । प्रधानमुक्तं दृक्शक्तिः पुरुषः प्रत्ययानु-
पश्यः । स च नानाक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुष-
विशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामथः । माहेश्वराद्यत्वारः
शैवाः, पाशुपताः, कार्ष्णिकमिहान्तिनः, कापालिकाद्येति ।
अत्वारोऽप्यमौ महेश्वरप्रचीतसिद्धान्तानुयायितया माहेश्वराः ।
कारणमोक्षरः । कार्यं प्राधानिकं महदादि । योनोऽप्यो-
द्धारदिध्यानधारणादिः । विधिस्त्रिषवचक्षानादिर्गूढचर्चाव-
सानो दुःखान्तो मोक्षः । पश्य चोक्तान्दोषां पाशो बन्धनं

तद्विमोक्षो दुःखान्तः । एष तेषामभिमन्त्रिः । चेतनस्य खल्व-
 धिष्ठातुः कुम्भकारादिः कुम्भादिनायै निमित्तकारणत्वमात्रं न
 तृपादानत्वमपि । तस्मादिदहाप्यौष्ण्येऽधिष्ठाता जगत्कारणानां
 निमित्तमेव, न तृपादानमप्येकव्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरो-
 धादिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । पत्युरमामञ्जस्यादिति ।
 इदमत्राकृतम् । इन्द्रस्य निमित्तकारणत्वमात्रमागभा-
 हाद्येत प्रमाणान्तराहा, प्रमाणान्तरमप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा ।
 न तावदागमात्, तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनप-
 रत्वादित्यभक्तदवेदितम् । तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तर-
 माख्येयम् । तवानुमानं तावन्न सम्भवति । तद्विद्वद्विद्वानु-
 सारेण प्रवर्तते तदनुसारेण चामामञ्जस्यम् । तदाह । "हीन-
 मध्यम" इति । एतदुक्तं भवति । आगमादीश्वराभङ्गो न दृष्ट-
 मनुसक्तं, नहि स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वामादवगम्यमानेषु
 किञ्चिदस्ति दृष्टम् । न ह्यागमा दृष्टमाध्यायप्रवर्तते । तेन श्रुत-
 सिद्ध्यर्थमदृष्टानि दृष्टविपरीतत्वभाषानि सुवङ्गन्यपि कल्पमा-
 नानि न लोहगन्धितामावहन्ति प्रमाणवत्त्वात् । यस्तु तत्र
 कथञ्चिद् दृष्टानुसारः क्रियते स सुवङ्गावमावेणागमानपत्तित-
 मनुमानन्तु दृष्टमाध्यायं प्रवर्तमानं दृष्टविषय्ये तृषादपि
 विभेदितमिति । प्राणिकर्मापत्तत्वादशेष इति चेत् । न ।
 कुतः, कर्मश्वरयोर्मिथः प्रवत्यप्रवत्तयित्वा इतरतरायत्व-
 दापप्रसङ्गात् । अयमर्थः । यदोश्वरः करुणापराधीनां धीत-
 रामस्ततः प्राणिनः कपूये कर्मणि न प्रवत्येत्तच्चोत्पन्नमपि
 नाधितिष्ठेत् तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःखानुत्पादात् । नही-
 श्वरधीना जनाः स्वातन्त्र्यात् कपूयं कर्म कर्तुमर्हन्ति । तदन-
 धिष्ठितं वा कपूयं कर्म फलं प्रप्तातुमुत्सहते । तस्मात् स्वतन्त्रो-
 ऽप्योश्वरः कर्मभिः प्रवत्येत् इति दृष्टविपरीतं कल्पनीयम् ।

तथावायमपरो मण्डलोपरि खोट इतरितरात्रयः प्रसज्येत,
 कर्मक्षेत्रः प्रवर्तनीय ईश्वरेण च कर्मेति । अहते । “शना-
 दित्यादिति चेत्” पूर्वकर्मक्षेत्रः सम्प्रतितने कर्मणि प्रवर्त्यते
 तेनेश्वरेण सम्प्रतितनं कर्म स्वकार्यं प्रवर्त्यत इति । निरा-
 करोति । “न, वर्तमानकालवत्” इति । अथ पूर्वं कर्म
 कथमीश्वराप्रवर्तितमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति ।
 तत्रापि प्रवर्तितमीश्वरेण पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्धप-
 रम्परादीप । चक्षुषता ह्यन्वा नीयते नाभ्यास्तरिण । तथे-
 हापि हावपि प्रवर्त्याविति कः कं प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपि च
 नैयायिकानामीश्वरस्य निर्दोषत्वं स्वसमयविरुद्धमित्याह ।
 “अपि च” इति । अस्माकन्तु नायं समय इति भावः । ननु
 कारुष्यादपि प्रवर्तमानो जना दृश्यते न च कारुष्यं दोष
 इत्यत आह । “स्वार्थप्रयुक्त एव च” इति । कारुष्यं हि
 सत्यस्य दुःखं भवति तेन तत्रहाणाय प्रवर्तत इति कारु-
 णिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्त इति । ननु स्वा-
 र्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेवमपि को दोष इत्यत आह । “आ-
 वस्वादीश्वरस्य” इति । अथित्वादित्यर्थः । पुरुषस्य चोदा-
 मीन्याभ्युपगमात् वास्तवी प्रवर्तितिति । अपरमपि दृष्टानु-
 सारेण दूषणमाह ।

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

दृष्टो हि सावयवानामसर्वगतानाञ्च संयोगः । अथा-
 मिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः, न सर्वगतानां सम्भवत्प्रप्ते-
 रभावाच्चिरवयवत्वाच्च । अथाप्यहत्तिता हि संयोगस्य सम्भावो
 न च निरवयवेष्वप्याप्यहत्तिता संयोगस्य सम्भवतीत्युक्तम् ।
 तथादप्याप्यहत्तितायाः संयोगस्य व्यापिकाया निवृत्तेश्चदशः

प्यस्य संयोगस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः । स च्छुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः सम्बन्ध इत्यभ्युपेयते न च प्रधानपुरुषेश्वराणां मिथोऽस्वाधाराधेयभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसम्बन्ध इत्याह । “नाप्यन्यः” इति । नहि प्रधानस्य महदङ्कारादिकारणत्वमद्यापि मिहमिति शङ्कते । “ब्रह्मवादिनः” इति निराकरोति । “न” कुतस्तस्य मतेऽनिवचनीयतादात्म्यलक्षणमस्यस्यापपत्तः । “अपि च” इति । आगमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमपेक्षत इत्यदृष्टपूर्वं तद्विरुद्धं च प्रवृत्तितुममर्थः । अनुमानन्तु दृष्टानुभारि नैवविधे प्रवृत्तितुमर्हतीति, शङ्कते । “परस्यापि” इति । परिहरति । “न” इति । अस्माकं त्वोश्वरागमयोरनादित्वादीश्वरयोर्निव्वेऽप्यागमस्य न विरोध इति भावः ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

यथादर्शनमनुमानं प्रवृत्तं नालौकिककार्यविषयमितीहापि न प्रसक्तं व्यम् । सुगममन्यत् ॥

करणावच्छेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

“रूपादिहीनम्” इति । अनुद्भूतरूपमित्यर्थः । रूपादिहीनकरणाधिष्ठानं हि पुरुषस्य स्वभोगादःवेव दृष्टं नान्यत्र । नहि बाह्यं कुठाराद्यपरिदृष्टं व्यापारयन् कश्चिदुपलभ्यते । तस्माद्रूपादिहीनं करणं व्यापारयत ईश्वरस्य भोगादिप्रसक्तस्यैवाचानीश्वरत्वमिति भावः । कस्यान्तरमाह । “अन्यथा” इति । पूर्वमधिष्ठितिरधिष्ठानमिदानीन्तु अधिष्ठानं भोगायतनं शरीरमुक्तम् । तथा भोगादिप्रसङ्गेनानीश्वरत्वं पूर्व-

मापादितम् । सम्प्रति तु शरीरित्वेन भोगादिप्रसङ्गादनो-
ष्वरत्वमुक्तमिति विशेषः ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

अपि च सर्वज्ञानुमानं प्रमाणयतः प्रधानपुरुषेश्वराणा-
मपि सस्याभदवत्त्वमन्तवत्त्व च द्रव्यत्वात् । सस्यान्यत्वे
मति प्रमेयत्वादानुमातव्यं ततश्चान्तवत्त्वमनवज्ञता वा ।
अस्माकं त्वागमगम्यर्थं तद्वाधितविषयतया नानुमानं प्रभ-
वतीति भावः । स्वरूपपरिमाणमपि यस्य यादृगमगमहृत-
परममहदीर्घं ह्रस्वं चेति । “अथ मा भूदेष दोषः” इत्य-
न्तरा विकल्पा यस्यान्तोऽस्ति तस्यान्तवत्त्वाय हणमनवज्ञता-
मापादयेत् । यस्य त्वन्त एव नास्ति तस्य तदग्रहणं नाम-
वज्ञतामावहति नहि शशविषाणाद्यज्ञानादज्ञा भवतीति
भावः । परिहरति । “ततः” इति । आगमानपेक्षस्यानुमा-
नमेवामन्तवत्त्वमवगमयतीत्युक्तम् ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

अन्यत्र वेदैः विमंवाटाद्यत्रांशे विमंवादः स निरस्यते
तमंगमाह । “यत्पुनरिदमुच्यते” । “वासुदेवात्मरूपिणी जीवः”
इति जीवस्य कारणवत्त्वं सत्यनित्यत्वम्, अनित्यत्वं परलो-
किनोऽभावात्परलोकाभावः । ततश्च स्वगनरकापवर्गाभावा-
पन्नं नाभावापन्नं नास्तिक्यमित्यर्थः । अनुपपन्ना च जीवस्यो-
त्पत्तिरित्याह । “प्रतिषेधिष्यते च” इति ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

यद्यप्यनेकशिल्पपर्यवदातः परशुं कृत्वा तेन पलाशं
हिनति । यद्यपि च प्रयत्नेनेन्द्रियार्थात्ममनःसन्निकर्षण-
क्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्मायं विजानाति तथापि सहस्र-

णोऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्यं कृतं करणनिर्माणनाकरणादेव निखिलकार्यं सिद्धिरिति भावः ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वासुदेवा एवेति मङ्गलपाठयः “निर्दोषाः” अविद्यादितो-परहितः । “निरधिष्ठानाः” निरुपादाना अत एव “निरवद्याः” अनित्यत्वादितोपरहितः, तस्माद्गुणत्वमश्वतोऽनुगुणत्वाच्च दोष इत्यर्थः । अत्रोच्यते । “एवमपि” इति । मा भूद्भ्युपगमं न दोषः, प्रकारान्तरेण त्वमेव दोषः । प्रश्नपूर्वं प्रकारान्तरमाह । “कथं यदि तावत्” इति । न तावदते परस्परं भिन्ना ईश्वराः परस्परव्याहर्तृच्छा भवितुमर्हन्ति । आहतकामत्वे च कार्यानुत्पादात् । अव्याहतकामत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे एकैकैर्विशनायाः कृतत्वः टानर्थात्त्वमितरेषाम् । मन्भूय चेशनायां परिशुद्धो न काश्चिदीश्वरः स्यात्, सिद्धान्त-ज्ञानिश्च । भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युप-गमात् । तस्मात् कल्पान्तरमास्थेयम् । तत्र चोत्पत्त्यमश्वतो दोष इत्याशयवान् कल्पान्तरमुपलभ्योत्पत्त्यमश्वतेनापाक-रोति । “अथायमभिप्रायः” इति । सुगममन्यत् ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

गुणिभ्यः स्वस्वात्मभ्यां ज्ञानादीन् गुणान् भेदेनाज्ञा पुनर-भेदं ब्रूते । “आत्मान एवेति भगवन्तो वासुदेवाः” इति । आदिप्रवृत्तेन प्रद्युम्नात्किञ्चिद्योर्मनोऽङ्गहारत्वेनतयात्मनो भेद-

मभिधायामान एवैत इति तद्विद्वद्भाभेदाभिधानमपरं संगृ-
हीतम् । वेदविप्रतिषेधो व्याख्यातः ॥

इति श्रोत्राचम्यतिमश्विनश्चिने शागीरकभगवत्पादभाष्य-
विभागे भामत्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

पूर्वे प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतिनिराकृतः, सम्प्रति तु श्रुती-
नामैव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्र सृष्टिश्रुतीनां पर-
स्परविरोधमाह । “वेदान्तेषु तत्र तत्र” इति । श्रुतिविप्रतिषे-
धाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं ख्यापितं तद्वत् स्वपक्षस्य श्रुतिवि-
प्रतिषेधादिति । “तदर्थनिर्माणत्वम्” अर्थाभामविनिवृत्त्याद्यत-
न्तप्रतिपादनम् । तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्व-
स्थानपक्षत्वाशङ्कानिवृत्तिः । इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथो
विरोधः प्रतिपाद्यते सिद्धान्ते त्वविरोधः । तत्र सिद्धार्थ-
कटेशिनो वचनं “न वियदश्रुतेः” इति । तस्य अर्थः ।
यद्यपि तत्तिरीयकं वियदुत्पत्तिश्रुतिरस्ति तथापि तस्याः
प्रमाणान्तरविरोधाद् बहुश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम् । तथाच
वियतो नित्यत्वात्ते जःप्रमुख एव सर्गः, तथाच न विरोधः
श्रुतीनामिति । तदिदमुक्तम् । “प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य
चिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्यत नास्ति” इति । यदि नास्ति,
न श्रुतिविरोधाग्रहा । अथास्ति, ततः श्रुतिविरोध इति
तत्परिहाराय प्रयत्नात्परमाख्येयमित्यर्थः । तत्र पूर्वपक्षस्य
त्वम् । “अस्ति तु” तत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवलस्या-
काशस्यैव उत्पत्तिः सर्गः श्रूयते ह्यन्तोष्ये च केवलस्य तेजसः
प्रथमः सर्गः । न च श्रुत्यन्तरानुरोधेनामहायस्याधिगत-

स्यापि समहायताकल्पनं युक्तं, सहायत्वावगमविरोधात् ।
 श्रुतमिदं च खल्वश्रुतं कल्पते न तु तद्विघाताय विहन्यते
 चासहायत्वं श्रुतं कल्पितेन समहायत्वेन । न च पर-
 स्परानपेक्षाणां व्रीहियववत् विकल्पोऽनुष्ठानं हि विकल्पते
 न वस्तु । नहि स्याणुपुण्यविकल्पो वस्तुनि प्रतिष्ठां लभते ।
 न च मगभेदेन व्यवस्थोपपद्यते । साम्प्रतिकमगवद्भूतपूर्व-
 स्यापि तथात्वात् । न खल्विह मगं क्षीरादधि जायते
 मगस्तिरे तु दध्नः क्षीरमिति भवति । तस्मात्सगश्रुतयः पर-
 स्परविरोधिभ्या नास्मिन्नर्थे प्रमाणं भवतुमर्हन्तीति पूर्व-
 पक्षः । मिहान्यं कटेशी सूत्रेण स्वाभिप्रायमाविष्करोति ।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन बहुश्रुत्यन्तरविरोधेन चाकाशोत्प-
 त्त्यसम्भवात् । गौण्यं चाकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः ।
 प्रमाणान्तरविरोधमाह । “नह्याकाशस्य” इति । समवाय-
 समवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिनियता तद-
 भावे न भवितुमर्हति धूम इव धूमध्वजाभावे । तस्मात्तद-
 कारणमाकाशं नित्यमिति । अपि च य उत्पद्यन्ते तेषां
 प्रागुत्पत्तेरनुभवार्थक्रिये नोपलभ्यंते उत्पन्नस्य च दृश्यंते
 यथा तेजःप्रभृतिनाम् । न चाकाशस्य तादृशो विशेष उत्-
 पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मात्तोत्पद्यत इत्याह । “उत्पत्ति-
 मताश्च” इति । “प्रकाशनम्” प्रकाशो घटपटादिगोचरः ।
 “पृथिव्यादिवैधर्म्याश्च” इति । आदिसङ्घर्षेण द्रव्यत्वे सत्य-
 मर्थवत्त्वादात्मवर्तित्यमाकाशमिति गृहीतम् । “धारणाना-
 काशेषु” इति । वेदेष्वेकस्याकाशस्योपाधिकं बहुत्वं तदर्थं

प्रमाद्यान्तरविरोधेन गीबत्वमुक्त्वा न्युत्पन्नरविरोधेनापि गीब-
त्वमाह ।

शब्दाच्च ॥ ३ ॥

सुगमम् ।

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

पदस्यानुपङ्गो न पदार्थस्य तद्वि क्वचिन्मुख्यं क्वचिदौ-
पचारिकं मन्त्रवामन्त्रवाभ्यामित्यविरोधः । चोद्यद्वयं करोति ।
“कथम्” इति । प्रथमं चोद्यं परिहरति । “एकमेवेति
तावत्” इति । “कुलं” गृहम् । “अमत्राणि पात्राणि
घटगरावादीनि । आपत्तिकमवधारणं न मन्त्रविषयमि-
त्यर्थः । उपपत्त्यन्तरमाह । “न च नभसापि” इति । अपि-
रभ्युपगमः । यदि मन्त्रापि तयाप्यदोष इत्यर्थः । “न च
प्रागुत्पत्तः” । जगत इति शेषः । द्वितीयं चोद्यमपाक-
रोति । “अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन” इति । लक्षणाभावा-
भावेनाकाशस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वादिति । अपि चाकाशिराज-
गकालमाकाशं ब्रह्मणा च ब्रह्मकार्यं च तदभिन्नस्वभावरतः
सौरकुम्भप्रक्षिप्तकतिपयपर्यावन्दुद्ब्रह्मणि तत्कार्यं च
विज्ञाने नभो विदितं भवतीत्याह । “अपि च सर्वं कार्य-
मुत्पद्यमानम्” इति । एवं सिद्धान्तैकदेशमते प्राप्त इद-
माह ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ५ ॥

ब्रह्मविवर्त्तितया जगतस्तद्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणी
भेदे ब्रह्मणि ज्ञाने ज्ञानमुपपद्यते नहि जगतस्त्वं ब्रह्म-
णोऽन्यत् । तस्मादाकाशमपि तद्विवर्त्ततया तद्विकारः सप्त
उद्भानेन ज्ञानं भवति नान्यथा । अविकारत्वे तु ततस्त

न्वान्तरं न ब्रह्मणि विदितं विदितं भवति । भिन्नयोस्तु
 लक्षणाव्यत्वभावेऽपि देशकालाभेदेऽपि नान्तरज्ञानेनान्यतर-
 रज्ञानं भवति । नहि क्षीरस्य पूर्वकुम्भे क्षीरे दृष्टमात्रे
 सत्स्वपि पात्रोविन्दुषु पायसत्वप्रतिज्ञातत्वमस्ति विज्ञानं
 तस्माच्च ते क्षीरे विदितं विदिता इति प्रतिज्ञादृष्टान्तप्र-
 चयानुपरोधाय वियत उत्पत्तिरकामनाभ्युपेयेति । तदेवं
 मिहान्तैर्कटाग्निं दृपितं पूर्वपक्षौ स्रपक्षे विगेषमाह ।
 “मन्यं दग्मितम्” अतएव “विरुद्धं तु तत्” इति । मिहान्त-
 मारमाह । “नैव दोषस्तैजसगम्य तैत्तिरीयकः” इति । अन्वो-
 रन्वशोपपद्यमानान्यथानुपपद्यमानयोरन्यथानुपपद्यमाना वन-
 वती तैत्तिरीयकश्रुतिः । क्वान्दोग्यश्रुतिश्चान्यथोपपद्यमाना
 दुर्वला । नन्वमहायं तेजः प्रथममवगम्यमानं समहाय-
 त्वेन विरुध्यते इत्युक्तमत आह । “नहीयं श्रुति-
 स्तैर्जो जनिप्रधाना” इति । मगंसमगः श्रोता भेदस्त्वाश्रः ।
 म च श्रुत्यन्तरणं विरोधिना बाध्यते, जघन्यत्वात् । न च
 तेजः प्रमुखनगंसमगवदमहायत्वमप्यस्य श्रोतं, किन्तु
 व्यतिरिक्तलभ्यं, न च श्रुतेन तदपवादबाधने श्रुतस्य तेजः-
 मगम्यानुपपत्तिः । तद्विदमुक्तं । तेजोजनिप्रधानेति । स्यादे-
 तन् । यद्येकं वाक्यमनेकार्थं न भवत्येकस्य व्यापारद्वया-
 मश्वत् । इत्त भोः कथमेकस्य स्रष्टुरनेकव्यापारत्वमवि-
 रुद्धमित्यत आह । “स्रष्टा त्वेकाऽपि” इति । वृहत्प्रयोगा-
 धीनावधारणं शब्दसामर्थ्यं न चानाहत्तस्य शब्दस्य क्रमाक्र-
 माभ्यामनेकार्थ्यं व्यापारो दृष्टः । दृष्टन्तु क्रमाक्रमाभ्याम-
 कस्यापि कर्तुरनेकव्यापारत्वमित्यर्थः । न चास्मिन्नर्थे एकस्य
 वाक्यस्य व्यापारोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह । “न
 चास्माभिः” इति । सुगमम् । शोदयति । “ननु शमविधा-

नार्थम्" इति यत्परः शब्दः स शब्दार्थो न वैष ख्यविरो-
 ऽपि तु शमपर इत्यर्थः । परिहरति । "न हि तजःप्राय-
 स्यान्नरोधेन" इति । गुणत्वादायत्वाच्च क्रमस्य श्रुतप्रधानप-
 दार्थविरोधात्तस्यागोऽयुक्त इत्यर्थः । मिहाश्लोकितन्यायेन
 वियदनुत्पत्तिवादिनं प्रत्याह । "अपि च ह्यान्दोष्ये" इति ।
 यत् पुनरन्यथा प्रतिज्ञोपपादनं कृतं तद्दूषयति । "यज्ञोक्तम्"
 इति । दृष्टान्तानुरूपत्वाद्दार्शनिकस्य तस्य च प्रकृतिविका-
 ररूपत्वाद्दार्शनिकस्यापि तथाभावः । अपिच भ्रान्तिमूल-
 चेत्तद्वचनमेकमेवाद्वितीयमिति तोये लौकिकवद्विदुः । औप-
 चारिकं वा सिद्धो माणवक इतिवत् । तत्र न तावद्भ्रान्तिमि-
 त्याह । "लौकिकन्यायेन" इति । भ्रान्तिविपक्षभाभि-
 प्रायस्य च पुरुषधर्मत्वादर्पीरूपये तदमश्रव इत्यर्थः । नार्थो-
 पचारिकमित्याह । "सावधारणा चैवम्" इति । काममुप-
 चारादस्त्वैकत्वमवधारणाऽद्वितीयपदे नापपद्यते । नहि
 माणवके सिद्धत्वमुपचर्य न सिद्धादन्योऽस्ति मनागो माण-
 वक इति वदन्ति लौकिकाः । तस्माद्भ्रान्त्यभेदान्तिकं जगती
 प्रवर्जितं श्रुत्या न त्वौपचारिकम् । अभ्यासे हि भ्रूयस्त्वम-
 र्थस्य भवति नत्वल्पत्वमपि प्रागेवोपचारिकमित्यर्थः । "न च
 स्वकार्यापेक्षया" इति । निःशेषवचनः स्वरसतः सर्वशब्दो
 नामति श्रुत्यन्तरविरोधे एकदेशविषयो युज्यत इत्यर्थः ।
 आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणान्तरविरोधमुक्तमनुभाष्य तस्य प्रमा-
 णान्तरस्य प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापाद-
 नसामर्थ्यमत आह ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ६ ॥

माऽयं प्रयोग आकाशदिकाममनःपरमाणवो विकार

आत्मत्वान्ते सति विभक्तत्वाद् घटयरावीदृशनादिवदिति ।
 “सर्वं कार्यं निरात्मकम्” इति । निरुपादानं स्वादित्यर्थः ।
 शून्यवादश्च निरात्मतः स्वयमेव श्रुत्वोपन्यस्य कथमसतः
 सञ्जायेतेति । उपपादितश्च तद्विराकरणमघस्तादिति ।
 आत्मत्वादेवात्मनः प्रत्यगात्मनो निराकरणायहानुपपत्तिः ।
 एतदुक्तं भवति । सोपादानं चेत्कार्यं तत आत्मोपादान-
 मुक्तं तस्योपादानत्वेन न श्रुतेरुपादानान्तरकल्पनानुपपत्ति-
 रिति । स्यादेतत् । अस्त्वामोपादानमस्य अगतस्तस्य तृपा-
 दानान्तरमश्रुयमाणमप्यन्यद्विष्यतीत्यत आह । “नञ्ज्ञाना-
 गन्तुकः कस्यचिदुपादानान्तरस्योपादेयः” कुतः “स्वयं मिह-
 त्वात्” सत्ता वा प्रकाशो वास्य स्वयं मिहो तत्र प्रकाशात्मि-
 कायाः सिद्धेस्तावदनागन्तुकत्वमाह । “नञ्ज्ञानात्मनः” इति ।
 उपपादितमेतद्यथा संशयविपर्ययापयोगेऽप्यानाम्यदत्त्वात् ।
 कदापि नात्मा पराधीनप्रकाशस्तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणाद-
 योऽत एव श्रुतिः ‘तमेव भात्ममनुभाति सर्वं तस्य भासा
 सर्वमिदं विभाति’ इति । “न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति”
 इति । निराकरणमपि हि तदधीनात्मलाभं तद्विरुद्धं नोद-
 तुमर्हतीत्यर्थः । सत्ताया अनागन्तुकत्वमप्याह । “तथा-
 हंवेदानीं जानामि” इति । प्रमाप्रमाणप्रमेयाणां वत्तमाना-
 नीतानागतत्वेऽपि प्रमातुः सदा वर्तमानत्वेनानुभवादप्रश्रुत-
 स्वभावस्य नागन्तुकं सत्त्वम् । नैकात्मावच्छेदेन ज्ञागन्तु-
 कत्वं ज्ञातं तत्रमातुः सदा वर्तमानादावर्तमानमागन्तुकत्वं
 सञ्जाप्यमादाय निवर्त्तत इति । “अन्यथाभवत्यपि ज्ञात-
 व्यं” इति । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां ज्ञानश्रेययोरन्यथाभावो दर्शि-
 तः । ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदन्यथाभावो नृत्स्य तु
 भविष्यतीत्यत आह । “तथा भस्मीभवत्यपि” इति । यत्

स्तु सत्स्वभावमनुभवसिद्धं तस्मानिर्वचनीयत्वमन्वतो बाध-
कादवसातव्यम् । बाधकश्च घटादीनां स्वभावादिचक्षणं प्रमा-
णापनीतं, यस्य तु न तदस्वात्मनो न तस्य तत् कल्पनं
युक्तमबाधितानुभवमिदं सत्स्वभावस्यानिर्वचनीयत्वकल्पना
प्रमाणाभावात् । तद्विदमुक्तं “न सम्भावयितुं शक्यम्” इति ।
तदनेन प्रबन्धेन प्रत्यनुमानेनाकाशानुत्पत्त्यनुमानं दूषयित्वा-
नैकान्तिकत्वेनापि दूषयति । “यत्तूक्तं समानजातीयम्” इति ।
नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमारभते यत्र हि क्षीरं दधि-
भावेन परिणमते तत्र नावयवानामनेकेषामुपादानत्वमभ्य-
पगन्त्वयं किन्तुपात्तमेव क्षीरमेकमुपादेयदधिभावेन परिण-
मते । यथा निरवयवपरमाणुवादिनां क्षीरपरमाणुर्दधिपर-
माणुभावेनेति । शेषमतिरोहितायम् ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

यद्यभ्यासे भूयस्त्वमर्थस्य भवति नाप्यत्वं दृश्यते पर्वत-
चरितत्वं हस्तर्भाः पवनस्य नित्यत्वप्रमत्तः । वायुश्चाति-
क्षमेतदमृतमिति हयोरमृतत्वमुक्त्वा पुनः पवनस्य विग्रेषि-
णाह । “मैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः” इति । तस्मात्-
भ्यासात्प्रापञ्चिकं वायोरमृतत्वमपि तु सौत्यत्तिकमेवेति प्राप्तं ।
तद्विदमुक्तं भाष्यकृता । “अस्तमप्रतिषेधादमृतत्ववचनाच्च”
इति । चेन समुच्चयार्थेनाभ्यासो दर्शितः । एवं प्राप्ते, उच्यते ।
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्प्रतिज्ञावाक्यार्थस्य प्राधा-
न्यात्तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां तेषामपि चाद्वैतक्रम-
प्रतिपादकानां मातरिष्कोत्पत्तिप्रतिपादकानां बहुलमुप-
लब्धेर्मुख्यभूयस्त्वाभ्याममूर्धां श्रुतीनां बलीयस्त्वादेतदनुरोधेना-

सृजत्वान्स्त्वमयप्रतिषेधावापेक्षिकत्वेन नेतव्याविति । भूयसीः
श्रुतौरपेक्ष इवपि श्रुती शब्दमात्रमुक्ते ।

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ६ ॥

ननु न चास्य कश्चिज्जनितेत्यात्मनः सतोऽकारणत्व-
श्रुतेः कथमुत्पत्त्याशङ्का, न च वचनमदृष्टा पूर्वं पक्ष इति
युक्तम्, अधीतवेदस्य ब्रह्मजिज्ञासाधिकाराददृशानानुपपत्तेरत-
शाङ्क । “प्रियत्पवनयो” इति । यथा हि प्रियत्पवनयोर-
सृजत्वान्स्त्वमयत्वश्रुती श्रुत्यन्तरविरोधादापेक्षिकत्वेन नीते ।
एवमकारणत्वश्रुतिरात्मनोऽग्निविष्कम्भिः इदृष्टान्तश्रुतिविरोधा-
प्रमाणात्तरविरोधाच्चापेक्षिकत्वं न व्याख्यातव्या । न चात्म-
नः कारणवत्त्वं ऽनवस्था लाहगम्बितामावहल्यनादित्वात्
कार्यकारणपरम्पराया इति भावः । “तथा विकारिभ्यः”
इति प्रमाणात्तरविरोधो दर्शितः । एवं प्राप्तं, उच्यते ।
मदेकत्वभावस्यात्यस्यमश्रवः । कुतः । “अनुपपत्तेः” । मदे-
कत्वभाव इति ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यद्यथितव्यम् ।
उक्तमंतद्विकाराः सत्त्वनानुभूता अपि कतिपयकालकलाति-
क्रमे विनश्यन्ती दृश्यन्त इत्यनिर्वचनीयास्तेकाल्यावच्छेदा-
दिति । न चात्मा तादृशस्तस्य श्रुतेरनुभवाद्वा वर्तमानैकत्व-
भावत्वेन प्रसिद्धेस्तदित्दमाह । “सम्भावं हि ब्रह्म” इति ।
एतदुक्तं भवति । यत्स्वभावाद्दृश्यति तदनिर्वचनीयं निर्व-
चनीयोपादानं युक्तं, न तु विपर्ययः । यथा रज्जुपादान-
सर्पे न तु सर्पेपादाना रज्जुरिति । ययोस्तु स्वभावादपश्य-
निस्तयोनिर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावः, यथा रज्जुशक्ति-
कयोरिति । न च निरधिष्ठानो विभ्रम इत्याह । “नाप्य-
सतः” इति । न च निरधिष्ठानभ्रमपरम्परानादित्त्याह ।

“मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात्” इति । पारमार्थिको हि कार्यकारणभावोऽनादिर्नानवस्थया दुश्चति । समारोपस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान इत्युपपादितं माध्यमिकमतनिषेधाधिकारि तदत्र न प्रसक्तं चम् । तस्याच्चासद्विधानविभ्रमसमर्पनाऽनादित्वेनोचितेत्यर्थः । अन्विविस्तृनिष्श्रुतिद्यौपाधिकरूपपेक्षया नेतव्या । शेषमतिरोहितार्थम् । ये तु गुणादिङ्कानोत्पत्तिविषयमिदमधिकरणं वक्ष्यामः क्रुस्तैः सतोऽनुपपत्तेरिति क्लेशेन व्याख्येयमावरोधमसर्पनप्रस्तावे चास्य सङ्गतिरेकव्या । अत्रादिशङ्कानादीनामुत्पत्तिप्रतिपादकवक्षस्यानवगमात् । तदास्तां तावत् ॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

यद्यपि वायोरग्निव्यपादानपञ्चमी कारकविभक्तिरूपपदविभक्तवलीयमिति नेयमानन्तस्यपरा युक्ता, तथापि बहुश्रुतिविराधेन दुर्बलाप्युपपदविभक्तिरवावृचिता । ततया नन्तस्यदगेनपरमं वायोरग्निव्यति श्रुतिः । न च साक्षाद्ब्रह्मजत्वमन्धवे तदृश्यत्वेन तज्जत्वं परम्परान्तरयितुं युक्तम् । वाजपेयस्य पश्युपवर्तति प्राप्तम् । एवं प्राप्तं उच्यते । युक्तं पशुयागवाजपेययोरङ्गिर्ज्ञानानात्वात्तत्र साक्षाद्वाजपेयामस्यस्ये क्लेशेन परम्परान्तरयणम् । इह तु वायोर्ब्रह्मविकारस्यापि ब्रह्मणो वस्तुतोऽनन्यत्वाद्वायुपादानत्वे साक्षादेव ब्रह्मोपादानत्वोपपत्तेः कारकविभक्तवलीयस्वानुरोधेनोभययोपपद्यमानाः श्रुतयः कास्यभोजिन्यायेन नियम्यन्त इति युक्तमिति राहान्तः । “पारम्येजत्वेऽपि” इति । भेदकल्पनाभिप्रायं यतः पारमार्थिकभेदमाह । “वायुभावापकं ब्रह्म” इति । “यथा तस्याः श्रुतम्” इति तु दृष्टान्तः परम्परामात्रमास्येन न तु सर्वथा सास्येनेति सर्वमवदातम् ।

आपः ॥ ११ ॥

निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्यातम् ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

अथ गच्छोऽयं व्युत्पत्त्या च प्रविष्टा च ब्रीहियशदौ तदधिकारं चोदने प्रवर्तते । श्रुतिश्च प्रकरणाहनीयमी, मा च वाक्यशेषेणोपाह्वयिता यत्र कचन वर्पतीत्येतेन, तस्मादभ्यवहार्थं ब्रीहियवाद्येवात्राद्भ्यो जायत इति विवक्षितम् । काणांमपि हि मन्थवति कस्यचिदटनीयस्य, नहि पृथिव्यपि कृष्णा, लोहितान्दिरूपाया अपि दर्शनात् । ततश्च शुल्वन्तरेणाद्वा पृथिवी, पृथिव्या श्लेषधय इत्यादिना विरोध इति पूर्वः पक्षः । श्रुत्याविरोधं वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेरन्यतरानुगुणतयान्यतरा नेतव्या । तत्र किमद्वा पृथिवीति पृथिवी-गच्छोऽद्वपरतया नीयतामृतादमसृजतेत्यस्य गच्छः पृथिवीपरत-वेति विषये महाभूताधिकारानुरोधत् 'प्राथमिककृष्णरूपानुरोधश्च तदाटपां गर आसीत्' इति च पुनः शुल्वनुरोधश्च वाक्यशेषस्य चान्यथाप्युपपत्तेरस्य गच्छोऽद्वकारणे पृथिव्यामिति राहान्तः ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

सृष्टिकर्म भूतानामविरोध उक्त इदानीमाकाशादिभूता-धिष्ठातृशो देवताः किं स्वतन्त्रा एवोत्तरोत्तरभूतमग्रे प्रवर्तन्त उत परमेश्वराधिष्ठिताः परतन्त्रा इति । तत्राकाशाहायुर्वी-योरस्मिन्निति स्ववाक्ये निरपेक्षाणां श्रुतेः स्वयं चेतनानां च चेतनान्तरापेक्षायां प्रमाणाभावात्, प्रस्तावस्य च लिङ्गस्य च पारम्येषाणापि मूलकारणस्य ब्रह्माण उपपत्तेः, स्वतन्त्राणा-मेवाकाशादीनां वायुादिकारणत्वमिति अगतो ब्रह्मयोनित्व-

व्याघात इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । आकाशादा-
युरित्यादय आकाशादीनां कवनानामुपादानभावमाचक्षते,
न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम् । न च चेतनानां स्वकाय
स्वातन्त्र्यामित्येतदप्येकान्तिकं, परतन्त्राणामपि तेषां बहुल
मुपलब्धं भृत्यान्तं वास्यादिवत् । तस्मात्त्रिङ्गप्रस्तावसामञ्ज-
स्याय स ईश्वर एव तेन तेनाकाशादिभावनापादानभाविनाव-
तिष्ठमानः स्वयमधिष्ठाय निमित्तकारणभूतस्तं तं विकार
वायुादिकं सृजतीति युक्तम् । इतरथा लिङ्गप्रस्तावो कं गितो
स्यातामिति । “परमेश्वरावेगवशात्” इति । परमेश्वर
एवान्तर्यामिभावेनाविष्ट ईक्षिता, तस्मात्सर्वस्य कार्यजातस्य
माक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न त्वाका-
शादिभावमापन्नः । आकाशादिभावमापन्नस्युपादानमिति
सिद्धम् ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १७ ॥

उत्पत्ती महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्येषऽप्येवमात्रस्य
श्रुतत्वात् । तत्र नियमे सम्भवति नानियमो व्यवस्थारहितो
हि सः । न च व्यवस्थायां मन्यामव्यवस्था युज्यते । तत्र
क्रमभेदापेक्षायां किं दृष्टोऽप्ययक्रमो घटादीनां महाभूतो-
ऽप्ययक्रमनियामकोऽस्त्वाहो, श्रुत उत्पत्तिक्रम इति विषये
श्रुतस्य श्रुतान्तरमभ्यर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धि-
साद्भिध्यात् । न दृष्टं, विरुद्धजातीयत्वात् । तस्मात्स्वीतेनै-
वात्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इति प्राप्तं, उच्यते ।
अप्ययस्य क्रमापेक्षायां खलुत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्, न
त्वस्वययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन
श्रुत्यनुसारिणोऽप्ययक्रमस्य बाध्यमानत्वात् । तस्मिन् हि

सत्त्वुपादानोपरमेऽप्युपादेयमस्तीति स्यान्न चैतदस्ति । तस्मात्
तद्विरुद्धदृष्टक्रमावरोधादाकाङ्क्षैव नास्ति, क्रमात्तरं प्रत्ययो-
ग्यत्वात् तस्य तद्विदमुक्तं सूत्रकृता 'उपपद्यते च' इति । भाष्य-
कारीऽप्याह । "न चामावयोग्यत्वादप्ययनाकाङ्क्षते" इति ।
तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरीतः क्रम इत्येतद्व्यायमूला च स्मृति-
रुक्ता ॥

अन्तरा विज्ञानमनसौ क्रमेण तल्लिङ्गादिति

चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तदेवं भावनापयोगिनी भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ विचार्य
वदोन्द्रियमनसौ क्रमं विचारयति । अत्र च विज्ञायतेने-
तति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धिं च द्युते ।
तत्रैतेषां क्रमापेक्षायामात्मनश्च भूतानि चान्तरा समास्त्राना-
ननेव पाठेन क्रमा नियम्यते । तस्मात् पूर्वोत्पत्तिक्रमभङ्ग-
प्रसङ्गः । यत् आत्मनः करणानि करणेभ्यश्च भूतानीति प्रती-
यते, तस्मादात्मन आकाश इति भ्रम्यते । अक्षमयामिति च
मयडानन्दमय इतिवत् न विकाराय इति प्राप्तोऽभिधीयते ।
विभक्तत्वात्तवन्मन प्रभृतीनां कारणापेक्षायामक्षमयं मन
इत्यादिनिर्गुणवशात्पक्षितार्थकथनाय विकाराद्यत्वमेव मयटो
युक्तम्, इतरथा त्वनपक्षितमुक्तं भवेत् । न च तदपि घटते ।
तच्चैवमयो यज्ञ इतिवदक्षप्राचुर्यं मनसः सम्भवति । एवं
चेद्भूतविकारा मनसादयो भूतानां परस्तादुत्पद्यन्त इति
युक्तम् । प्रौढवादितयाऽभ्युपेत्याह । "अथ त्वभौतिकानि"
इति । भवत्वात्मान एव करणानामुत्पत्तिः, न खल्वेतावता
भूतरात्मनो नोत्पत्तव्यम् । तथा च नोक्तक्रमभङ्गप्रसङ्गः ।
विशिष्यते भिद्यते भ्रम्यते इति यावत् ॥

चराचरव्यपाद्यवस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो

भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

देवदत्तादिनामधेयं तावज्जीवात्मनो न शरीरस्य तन्नाशं
शरीराय आहादिकरणानुपपत्तेः । तन्मृतो देवदत्तो जातां
देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्वं मन्वानस्य पूर्वोपपत्त्याः, मुख्यत्वे
शास्त्राक्तामुक्तिरुक्त्यादिफलमस्य न्यानुपपत्तेः । अविरोधात्
लौकिकव्यपदेशो भाक्तो व्याख्येयः । भक्तिय शरीरस्योत्-
पादविनाशौ ततस्तत्कयोग इति जातकर्मादि च गर्भबीज-
ममुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थं, न तु जीवजन्मजपापप्रयार्थम् ।
अतएव स्मरन्ति ।

एवमेतः शमं याति बीजगर्भममुद्भवमिति ।

तस्मान्न शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवजन्मविनाशादिति
सिद्धम् । एतच्च लौकिकव्यपदेशस्य भ्रान्तिमूलत्वमव्यपत्त्या-
धिकरणम् । उक्ता त्वध्यासभाष्येऽस्य भ्रान्तिमूलत्वं । तस्मा
भूतामस्य शरीरादयव्ययाभ्यां स्पृणावत्पत्तिविनाशात् । आका-
शादीरेव तु महासर्गादा तदन्तं चात्पत्तिविनाशौ जीवस्य
भाविष्यत इति शङ्कान्तरमपनेतुमिदमारभ्यते ।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताव्यः ॥ १७ ॥

विचारमूलसंशयस्य बीजमाह । “श्रुतिविप्रतिपत्तेः” इति ।
तामेव दर्शयति । “कासुचिदि श्रुतिषु” इति । पूर्वपक्षं
गृह्णाति । “तत्र प्राप्तम्” इति । परमात्मनस्तावद्विद्वद्ब्रह्म-
मसर्गादपहतानपहत-पापत्वादि-लक्षणाज्जीवानामस्यत्वम् ।
तं चैव विकारास्ततस्तत्त्वान्तरत्वे बहुतरादैतश्रुतिविरोधः ।
ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्च । तस्मान्श्रुति-
भिरनुज्ञायते विकारत्वं प्रमाणात्तरं चाचोक्तं, “विभक्तत्वादा-

काशादिवत्" इति । यथा 'धम्मेः सुद्धा विस्फुल्लिका' इति च
 श्रुतिः साक्षादेव ब्रह्मविकारत्वं जीवानां दर्शयति । यथा
 सुदौमात् पावकादिति च ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिश्च तत्रा-
 प्ययश्च साक्षाद्दर्शयति । नन्वक्षराद्वावानामुत्पत्तिप्रलयाव-
 गम्येते न जीवानामित्यत आह । "जीवात्मनाम्" इति ।
 स्यादेतत् । सृष्टिश्रुतिष्वकाशाद्युत्पत्तिरिव कस्माच्छ्रिवोत्-
 पत्तिर्नास्तीत्यतः । तस्मादात्मानयोग्यस्यानात्मानात् तस्यात्पञ्च-
 भावं प्रतीम इत्यत आह । "न च क्वचिदश्रवणम्" इति ।
 एवं हि कस्याश्चिच्छास्त्रायामास्त्रातस्य कतिपयाङ्गमहितस्य
 क्रमणः शास्त्रान्तरीयाङ्गोपसंहारो न भवेत् । तस्माद्दृष्टर-
 श्रुतिविरोधादनप्रवेशश्रुतिर्विकारभावापत्त्या व्याख्येया । तस्मा-
 दाकाशागज्जीवात्मन उत्पद्यन्त इति प्राप्तं, उच्यते । भवेदेवं
 यदि जीवा ब्रह्मणो भिद्येरन् न त्वेतदस्ति तत् सृष्ट्या तदवा-
 नुपाविशदनेन जीवेनेत्याद्यविभागश्रुतीनां प्रकृत्या च भेदस्य
 भ्रष्टकारकाद्याकाशवदिकृद्भ्रष्टमसमगस्योपपत्तेः । उपाधीनां
 च मनोमय इत्यादीनां श्रुतेर्भूयसीनां च नित्यत्वाजलादिगो-
 चरणां श्रुतीनां दर्शनादुपाधिप्रविलयेनापपत्तस्येति च
 प्रश्नोत्तराभ्यामनेकधापपादनाच्छ्रुत्या "प्रविभागस्य चैको देवः
 सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुत्यैवोक्तत्वात्तस्या जीवात्मानो न
 विकारा न चाहेतप्रतिष्ठाविरोध इति सिद्धम् । मैत्रेयीब्राह्मणं
 चाधस्तादशाख्यातमिति नेह व्याख्यातम् ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

कर्मणा हि जानात्वर्था व्याप्तस्तदभावे न भवति धूम इव
 धूमध्वजाभावे, सुपुत्र्याद्यवस्थान् च ज्ञेयस्याभावात्त-
 दशाप्यस्य ज्ञानस्याभावः । तथा च नात्मस्वभावसैतन्यं तद-

ननुत्तावपि चेतन्यस्य व्यावृत्तेः । तस्मादिन्द्रियादिभावाभावा-
नुविधानाद् ज्ञानभावाभयोरिन्द्रियादिमन्निकर्षाधेयमा-
गन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मा न स्वाभाविकः । अत एवेन्द्रिया-
दीनामर्थवत्त्वमितरथा वैयर्थ्यमिन्द्रियाणां भवेत् । नित्यचै-
तन्यश्रुतयश्च शक्त्यभिप्रायेण व्याख्येयाः । अस्ति हि ज्ञानो-
त्पादनशक्तिर्निजा जीवानां, न तु व्योम्न इवेन्द्रियादिम-
न्निकर्षेऽप्येषां ज्ञानं न भवतीति । तस्माज्जडा एव जीवा
इति प्राप्ते, अभिधीयते । यदागन्तुकज्ञानं जडस्वभावं तत्कदा-
चित् परात्त कदाचित् सन्दिग्धं कदाचिद्विपर्यस्तं, यथा घटादि,
न चेवमात्मा । तथाह्यनमिमानोऽप्यपरात्तः स्मरत्स्वप्यानुभविक
सन्दिहानोऽप्यसन्दिह्या विपर्यस्यत्त्वात्परात्तः सर्वस्यात्मा
तथाच तत्स्वभावः । न च तत्स्वभावस्य चैतन्यस्याभावः
तस्य नित्यत्वात् । तस्माद् हृत्तयः क्रियारूपाः सकर्मिकाः
कर्माभावे सुषुप्त्यादौ निवर्तन्ते । न चैतन्यभावात्स्वभाव इति
सिद्धम् । तथाच नित्यचैतन्यवादिन्यः श्रुतयो न कदाचित्
केशेन व्याख्यातव्या भवन्ति । गन्धादिविषयहृत्त्वात्परात्त
चेन्द्रियाणामर्थवत्त्वेति सर्वमवदातम् ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १८ ॥

यद्यप्यविकृतस्यैव परमात्मनो जीवभावस्तथा ज्ञानानुपरि-
माणत्वं, तथाप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेषु साक्षादनुपरि-
माणश्रवणस्य चाधिरोधार्थमदमधिकरणमित्याक्षेपसमाधाना-
भ्यामाह । “ननु च” इति । पूर्वपक्षं दृष्ट्वाति । “तत्र
प्राप्तं तावत्” इति । विभागसंयोगोत्पादौ हि तूत्क्रान्त्या-
दीनां फलं, न च सर्वगतस्वर्गो स्तः । सर्वत्र नित्यप्राप्तस्य वा
सर्वाङ्गकस्य वा तदसम्भवादिति ।

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रमणं हि मरणे निरूढम् । तच्चावनतोऽपि तत्र
मतो देहस्वाभ्यनिवृत्त्यापपद्यते न तु गत्यागतौ । तयोश्चानने
निरूढयोः कर्तृत्वभावयोर्व्यापिचमभ्रशादिति मध्यमं परि-
माणं महत्त्वं शरीरस्यैव, तच्चाहृतपरीक्षायां प्रत्युक्तम् । गत्या-
गतौ च परममहति न मभ्रवतोऽतः पारिगेष्यादणुत्वसिद्धिः ।
गत्यागतिभ्याश्च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देहादपमर्षण-
मव जीवस्य न तु तत्र सतः स्वाभ्यनिवृत्तिमात्रमिति सिद्ध-
मित्याह । “मत्तोश्च गत्यागत्याः” इति । इतश्च देहादप-
मर्षणमव जीवस्य मरणमित्याह । “देहप्रदेशानाम्” इति ।
तस्माद्देहागत्यपेक्षोत्क्रान्तिरपि सापादानाणुत्वमाधनमि-
त्यर्थः । न केवलमपादानश्रुतेस्तच्छरीरप्रदेशगमनश्रुत्वश्रुते-
र्ध्येवमेवेत्याह । “म एतास्तं जामाताः” इति ॥

नागुरतश्च तेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

यत उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्जीवानामणुत्वं प्रसाधितं ततो
व्यापकात्परमात्मनस्तेषां तद्विकारतया भेदः । तथा च मह-
त्त्वान्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्यविराध
इत्यर्थः । यदि जीवा एववस्तुता योऽयं विज्ञानमयः प्राण-
स्त्विति कथं शारीरो महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते इति
चोदयति । “ननु” इति । परिहरति । “शास्त्रहृद्या”
पारमार्थिकहृद्या निर्देशो वामदेववत् । यथा हि गर्भस्य
एव वामदेवो जीवः परमार्थहृद्यात्मनो ब्रह्मत्वं प्रतिपेदे । एवं
विकाराणां प्रकृतवस्तुवाद्भेदान्त्परिमाणत्वस्यपदेश इत्यर्थः ।

स्वयन्दोष्मानात्मा च ॥ २२ ॥

स्वयम् विभजते । “साक्षादेव” इति । उष्मानं विभजते ।

“तद्योक्तानमपि” इति । उच्यते मानमुक्तानं, बान्नाद्यादुद्धृतः शततमो भागस्तुत्यादपि शततमादुद्धृतः शततमो भाग इति तदिदमुक्तानम् । आराद्यादुद्धृतं मानमाराधमात्ममिति सूत्रान्तरमवतारयितुं सोदयति । “नन्वणुत्वे मति” इति । अणुरात्मा न गरीरव्यापीति न सर्वाङ्गीणशैत्वोपलब्धिः सादित्यर्थः ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

त्वक्मयक्तो हि जीवस्त्वक् च मकलगरीरव्यापिनोति त्वग्व्यायात्मसम्बन्धः मकलगरीरुपापलब्धा समर्थ इत्यर्थः ।

अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्

हृदि हि ॥ २४ ॥

चन्दनविन्दोः प्रत्यक्ततोऽन्धीयत्वं बुद्ध्या यक्ता कल्पना भवति, यस्य तु सन्दिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमैकगिकमपभय नयं कल्पनावकाशं लभते इति शङ्कायः । न च हरिचन्दनविन्दुदृष्टान्तनारत्त्वानुमान जीवस्य, प्रतिदृष्टान्तमन्वेनानैकान्तिकत्वादित्याह । “न चात्रानुमानम्” इति । शङ्काभिमामपाकरोति । “अतोऽप्यते” इति । यद्यपि पूर्वाङ्गाभिः श्रुतिभिरणुत्वं सिद्धमात्मनस्तथापि वैभवाच्छ्रुत्यन्तरमुपन्यस्तम् ।

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

ये तु मावयवत्वाच्चन्दनविन्दोरणुसङ्घारिण देहव्याप्तिरूपपद्यते न त्वात्मनोऽनवयवस्याणुसङ्घारः सम्भवी, तस्माद्देहस्य मिति मन्यन्ते तान् प्रतीदमुच्यते, “गुणाद्वा लोकवत्” इति । तद्विभजते । “सैतन्य” इति । यद्यप्यणुर्जीवस्तथापि तद्गुण-

चेतन्व्यं सकलदेहव्यापि । यथा प्रदीपस्वाख्यत्वेऽपि तद्गुणः
प्रभा सकलमृशोदरव्यापिनोति । एतदपि शब्दाद्वारेण दूष-
यित्वा दृष्टान्तान्तरमाह ।

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

“अन्नीयमाणमपि तत्” इति । अथव्यातिमूर्च्छतया-
ऽनुपलभ्यमानत्तयमिति । शङ्कते । “स्यादेतत्” इति । विस्त्रि-
ष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरपरमाणुनामनुप्रवेगादि-
त्वपि दृश्यम् । विद्योऽपानुप्रवेगाभ्यां च मन्त्रपि विद्योऽपः
सूक्ष्मत्वात्प्रोपलभ्यते इति । निराकर्तुमिति । “न” कृत्वा ।
“अर्तुमिन्द्रियत्वात्” इति । परमाणुनां परमसूक्ष्मत्वात्तदन्त-
र्पाटिबद्ध्योऽपि नोपलभ्येनोपलभ्यमानो वा सूक्ष्म उपलभ्यते
न स्थूल इत्यर्थः । शेषमतिरोहिताश्रम् ॥

दृश्यगुपदेशात् ॥ २८ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥

तद्गुणसारत्वात् तद्दृश्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

“कण्टकतोदनेऽपि” इति । मूढदल्पयोः संयोगोऽल्पमवक-
ण्ठि न मूढान्तं, न जातु घटकरकाटिसंयोगा नभसो नभो
व्यश्रुवनेऽपि त्वल्पानेव घटकरकाटोन् इतरथा यत्र नभस्तत्र
मदेव घटकरकाशुपलभ्य इति तंऽपि नभःपरिमाणा प्रमज्जं
रतिविति । न चाणोर्जीविष्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते ।
यद्यप्यन्तःकरणमगु तथापि तस्य त्वत्वा सम्बद्धत्वात्त्वचय
ममस्तशरीरव्यापित्वादेकदेशेऽप्यधिष्ठिता स्वगधिष्ठितैवेति शरी-
रव्यापी जीवः शक्नोति सर्वाङ्गीणं गैत्यमनुभवितुं त्वगिन्द्रि-
येण गङ्गायाम्, अणुम् जीवो यत्रास्ति तस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे

तदनुभवेन सर्वाङ्गीयम्, तस्यासर्वाङ्गीयत्वात् । कण्टकतोद-
नस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गीणोपलब्धिरिति वैशस्यम् ।
“गुणत्वमेव हि” इति । इदमेव हि गुणानां गुणत्वं यद्बुद्धे-
शत्वमत एव हि हेमन्ते विषयावयवाप्यद्रव्यगतं प्रतिमान्ने शीत-
स्यर्गं नुभूयमानेऽप्यनद्वैतं रूपं नोपलभ्यते यथा, तथा मृगमदा-
दीनां गन्धवाङ्मिश्रकोषं सूक्ष्मावयवानामतिमान्ने गन्धेऽनुभूय-
माने रूपस्यर्गं नानुभूयेत, तत्कस्य हेतोरनुद्वैतत्वान्तर्गम्यस्य
चोद्वैतत्वादिति । न च द्रव्यस्य प्रलयप्रसङ्गः द्रव्यान्तरावयव-
पूरणात् । अत एव कालपरिवामवशादस्य हतगन्धितोपल-
भ्यते । अपि च चैतन्यं नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः, किन्तु
स्वभावः । न च स्वभावस्य व्यापित्वे भावस्याव्यापित्वं तत्त्वप्र-
च्युतेरित्याह । “यदि च चैतन्यम्” इति । तदेवं श्रुतिस्मृतीति-
हासपुराणमिहे जीवस्याधिकारितया परमात्मत्वं तथा श्रुत्या-
दितः परममहत्त्वे च या नामाणुत्वश्रुतयस्तास्तदनुरोधेन
बुद्धिगुणसारतया व्याख्येया इत्याह । “तद्गुणसारत्वात्”
इति । तद्व्याचष्टे । “तस्या बुद्धेः” इति । आत्मनः स्वमन्त्र-
न्धिन्या बुद्धेरुपस्थापितत्वात् तदा परामर्शः । नहि बुद्धबुद्ध-
मन्त्रस्वभावस्यात्मनस्तत्त्वं समारिभिरनुभूयते । अपि तु योयं
मिथ्याज्ञानहेतुश्चानुपपन्नः स एव प्रत्यात्ममनुभवगोचरः । न च
ब्रह्मस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थानित्यस्य स्वत इच्छाहेतुत्व-
ङ्गमश्व इति । बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाध्यामेन तद्व्यसंत्वा-
ध्यास उदगरावाध्यस्तस्यैव चन्द्रमसो विम्बस्य तोयकर्म्ये कर्म्य-
वत्त्वाध्यास इत्युपपादितमध्यासभाष्ये । तथा च बुद्ध्यानुपाधि-
कृतमस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुतया सोऽप्यणुत्वप-
दंशभाष्यभवति नभ इव करकोपहितं करकपरिमाणम् । तथा
चोत्कान्थादीनामुपपत्तिरिति । निगदव्याख्यातमित्यतः ।

प्रायश्चेऽसम्भ्रमसंसारित्वं वा ततश्च कृतविप्रस्थाशाकृताभ्यागम-
प्रसङ्गः ।

यावदात्मभावित्वात् न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

यावत्समाख्यात्मभावित्वादित्यर्थः । समानः सन्निति बुद्ध्या
समानः तद्गुणमारत्वादिति । “अपि च मिथ्या ज्ञान” इति ।
न केवलं यावत्समाख्यात्मभावित्वमागमन उपपन्नित्येत्यर्थः ।
“प्रादित्यवर्णम्” इति । प्रकाशरूपमित्यर्थः । “तमसः” इति ।
अविद्याया इत्यर्थः । तमेव विदित्वा साक्षात्कृत्य सृष्ट्युमवि-
द्यामस्येतीति योजना । अनुशयवोजं पूर्वपक्षी प्रकटयति ।
“ननु सुषुप्तप्रलययोः” इति । “सता” परमात्मना । अनुशय-
वोजपरिहारः । अत्रोच्यते ॥

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

निगदव्याख्यातस्य भाष्यम् ॥

नित्योपलक्षणानुपलक्षिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो

वान्यथा ॥ ३२ ॥

स्यदितत् । अन्तःकरणेऽपि सति तस्य नित्यसन्निधानात्
कक्षात्रिव्योपलक्षणानुपलक्ष्यी न प्रसज्यते । अथादृष्टविपाक
कादाचित्कत्वात् सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामन्तःकरणस्य
नायं प्रसङ्गः । तावस्यैवान्तःकरणे आत्मनो वेन्द्रियाणा
वास्तां, तत्किमन्तर्गुणान्तःकरणेनेति चोदयति । “अथवान्य-
तरस्यात्मनः” इति । अथवेति सिद्धान्तं निवर्त्तयति । सिद्धान्तो
ब्रूते । “न आत्मनः” इति । अवधानं स्वस्वनुबभूषा शश्रूषा
वा । न चेत् आत्मनो धर्मो, तस्याविक्रियत्वात् । न चेन्द्रि-
याणामिकैकेन्द्रियव्यतिरेकेऽप्यन्धादीनां दर्शनात् । न च ते

पान्तरत्वे नानुभूयमाने बाह्ये सम्भवतः । तस्मादस्ति तदा-
न्तरं किमपि यस्य चैत तदन्तःकरणम् । तद्विदमुक्तं “यस्या-
वधन” इति । अत्रैवार्थे श्रुतिं दर्शयति । “तथा च” इति ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ॥ ३३ ॥

ननु तद्गुणमारत्वादित्यनेनेव जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं
च लक्ष्मवेति तद्वात्पादनमनर्थकमित्यत आह । “तद्गुण-
मारत्वाधिकारण” इति । तस्यैवैव प्रपञ्चा ये पश्यन्त्यात्मा
भाक्तेव न कर्तन्ति तद्विराकरणार्थः । शास्त्रफलं प्रयोक्तारि
तल्लक्षणत्वादित्याह स्म भगवान् जैमिनिः । प्रयोक्तव्यनुष्ठा-
तरि कर्त्त रानि यावत् । शास्त्रफलं स्वर्गादि, कुतः, प्रयोक्तृ-
फलमाधनतालक्षणत्वात् शास्त्रस्य विधे, कर्त्तृपक्षतोपायता
हि विधि, वृद्धिहेत् कर्त्तृ भाक्ता चात्मा तदा यस्यापक्षतो-
पायो भाक्तेन तस्य कर्त्तृत्व यस्य कर्त्तृत्व न च तस्यापक्षतो-
पाय इति किं केन मङ्गलमिति शास्त्रस्य नयकत्वमविद्यमाना-
भिधेयत्वं तथा चाप्रयोजनत्व स्यात् । यथा च तद्गुणमारत्वा-
यास्या वस्तु मदपि भोक्तृत्वं सांख्यवहारिकमेव कर्त्तृत्वमपि
सांख्यवहारिकं न तु भाविकम् । अविद्यावद्विषयत्वञ्च शास्त्र-
स्योपपादितमध्यामभाष्य इति सर्वमवदातम् ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारः सञ्चारः, क्रिया, तत्र स्वातन्त्र्य नाकर्तुः सम्भवति,
तस्मादपि कर्त्ता जीवः ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेतैर्वा प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञाने
अहणशक्तिमादायोपादायेत्युपादाने स्वातन्त्र्यं नाकर्तुः सम्भ-
वति ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

अभ्युद्यमानात्समस्तस्य सम्यगुपपत्तिः । विज्ञानं कर्तृ यज्ञं तन्मते सवच्च हि ब्रह्मिः करणरूपा करणत्वेनैव व्यपदिश्यते न कर्तृत्वेन इह तु कर्तृत्वं न तस्या व्यपदेशे विपर्ययः स्वात्स्म्यादात्मैव विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्त्तृति । सूचान्तरभवतारयितुं चोदयति । अत्राह “यदि” इति । प्रज्ञावान् स्वतन्त्र इष्टमेवात्मनः सम्पादयेत् । नष्टमानिष्टसम्पत्तिरप्यस्योपलभ्यते । तस्माच्च स्वतन्त्रस्तथा च न कर्त्ता तल्लक्षणत्वत्तत्प्यत्ययः । अस्यान्तरम् ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

करणादीनि कारकान्तराणि कर्त्ता प्रयुङ्क्तं न त्वयं कारकान्तरैः प्रयुज्यते इत्येतावन्मात्रमस्य स्वातन्त्र्या न तु कार्यक्रियाया न कारकान्तराण्यपेक्षते इति । इदं हि स्वातन्त्र्या नंशरस्याप्यत्रभवतोऽस्तीत्यस्यसंकेतः कर्त्ता स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिणामागादिष्टमभिर्षुस्तत्साधनविभ्रमणानिष्टोपायं व्यापारयन्ननिष्टं प्राप्नुयादित्यनियमः कर्त्तृत्वचेति न विरोधः विषयप्रकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचेतन्यस्वभावस्य स्वत्वात्मन इन्द्रियादीनि करणानि स्वविषयमुपनयन्ति, तेन विषयावधिस्वमेव चेतन्यं वृत्तिरिति विज्ञानमिति चाख्यायते तत्र चाख्यास्ति स्वातन्त्र्यामित्यर्थः ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

पूर्वं कारकविभक्तिविपर्यय उक्तः सम्प्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्युपनयनम् । अविपर्ययाय तु करणान्तरकल्पनायां नास्ति विमंवाद इति ॥

समाध्यभावाच्च ॥ २६ ॥

समाधिरिति संयममुपलक्षयति । धारणाध्यानसमाधयो
 हि संयमपटवेदनीयाः । यथाहुः । त्वयमेकत्र संयम इति ।
 अत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यामितव्य
 इति ध्यानापदेशः । दृष्टव्य इति समाधेरुपदेशः । यथाहुः ।
 तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति
 सोऽयमिह कर्तात्मा समाधावुपदिश्यमान आत्मनः कर्तृत्वमवे-
 तीति सूत्रार्थः ।

यथा च तत्क्षोभयथा ॥ ४० ॥

अवान्तरमङ्गलिमाह । “एव तावत्” इति । विस्मृतिः ।
 “तत् पुनः” इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति । “तत्र” इति । शास्त्रा-
 धेयत्वाद्यो हि हेतव आत्मनः कर्तृत्वमापादयन्ति । न च
 स्वाभाविके कर्तृत्वे सम्भवति असद्यपवादे तदौपाधिकं
 युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । न च मुख्यभावप्रसङ्गोऽप्यापवादात् ।
 यथा ज्ञानस्वभावां ज्ञेयाभावेऽपि नाज्ञो भवत्येवं कर्तृ-
 स्वभावांऽपि क्रियावेगाभावेऽपि नाकर्ता । तस्मात् स्वाभा-
 विकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्तं, अभिधीयते । नित्यशुद्धबुद्ध-
 मुक्तस्वभावं हि ब्रह्म भूयोभूयः श्रूयते । तदस्य बुद्धत्वमसत्यपि
 बाह्यं युक्तं ब्रह्मैरिवामत्यपि दास्यं दम्भृत्वं, तच्छीलस्य तस्या-
 वगमात् । कर्तृत्वं त्वस्य क्रियावेगादवगन्तव्यम् । न च नित्यो-
 दासीनस्य कूटस्थस्य नित्यस्यामकञ्छुत्स्य सम्भवति, तस्य च
 कदाचिदपि असंसर्गं कथं तच्छक्तियोगो निर्विषयायाः शक्त-
 रमन्वशात् । तथा च यदि तस्मिन्कार्ये तद्विषयः क्रियावेशोऽ-
 भ्युपियते तथा सति तत्स्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावाद् भाव-
 नाशप्रसङ्गो न च मुक्तत्वास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया

दुःखत्वात् । न विगलितसकलदुःखपरमानन्द्यावस्था मोक्षः
 स्यादित्याशयवानाह । “न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः”
 इति । अभिप्रायमबुद्धा चोदयति । “ननु स्थितायामपि”
 इति । परिहरति । “न निमित्तानामपि” इति । शक्त-
 गच्छायया शक्तिः स्वमत्तयाऽवश्यं शक्यमाक्षिपति । तथा
 च तथाऽऽक्षिप्तं शक्यं मदैव स्यादिति भावः । चोदयति ।
 “ननु मोक्षसाधनविधानात्” इति । परिहरति । “न साध-
 नायत्तस्य” इति । अस्माकन्तु न मोक्षः साध्यः, अपितु ब्रह्म-
 स्वरूप तच्च नित्यमिति । उक्तमभिप्रायमाविष्करोति । “अपि
 च नित्यशुद्ध” इति । चोदयति । “पर एव तर्हि संसारी”
 इति । अयमर्थः । परधत्संसारी तस्याविद्याप्रविलये मुक्तौ
 सर्वं मुख्यरक्षविशेषात् । ततश्च सर्वसंसारोच्छेदप्रसङ्गः । पर-
 श्मादन्यथैक बुद्ध्यादिसङ्घात एवेति तस्यैव तर्हि मुक्तिसंसारी
 नात्मन इति । परिहरति । “नाविद्या प्रत्युपस्थापितत्वात्”
 इति । न परमात्मनो मुक्तिसंसारी तस्य नित्यमुक्तत्वान्नापि
 बुद्ध्यादिसङ्घातस्य, तस्याचेतनत्वादपि त्वविद्यापस्थापितानां
 बुद्ध्यादिसङ्घातानां भेदात्तत्तद्बुद्ध्यादिसङ्घातभेदोपधान-
 आत्मै-
 काऽपि भिन्न इव विशुद्धोऽप्यविशुद्ध इव ततश्चैकबुद्ध्यादिसङ्घाता-
 पगमे तत्र मुक्त इवेतरत्र बह इव यथा मणिऋपाणाद्युपधान-
 भेदादेकमेव मुखं नानेव दीर्घमिव वृत्तमिव श्याममिवावदात्-
 मिथान्यतमोपधानधिगमे तत्र मुक्तमिथान्यत्रोर्पाङ्गतमिवेति
 नेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, तस्माच्च परमात्मनो मोक्षसंसारी
 नापि बुद्ध्यादिसङ्घातस्य किन्तु बुद्ध्याद्युपाहितस्यात्मस्वभावस्य
 औचभावसापन्नस्यैति परमाद्यः । अत्रैवान्वयव्यतिरेकोऽति-
 भिरादशंसति । “तथा च” इति । इतश्चोपाधिकं यदुपाध्य-
 । भभवाद्भवाभ्यामस्याभिभवाद्भवी दर्शयति श्रुतिरित्याह । “तथा

स्वप्नजागरितयोः" इति । अत्रैवार्थे सूत्रं व्याचष्टे । "तदेतदाह" इति । सम्प्रसादः सुषुप्तिः । स्वादेतत् । तस्यः पाप्मादयः नन्ति तैरयं वास्यादौन् व्यापारयन् भवतु दुःखो, परमात्मा त्वनवयवः केन मनःप्रभृतीनि व्यापारयेदिति वैधर्म्यं तस्यो दृष्टान्तनेत्यत्र चाह । "तच्चदृष्टान्तश्च" इति । यथा स्वशरीरे- णोटाभीनस्तथा सुखो वास्यादौनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखो, तथा स्वात्मनाकोटाभीनः सुखी मनःप्रभृतीनि तु कर- णादौनि व्यापारयन् दुःखीत्येतावताऽप्यस्य साम्यं न तु सर्वथा । यथाऽऽत्मा च जीवाऽवयवान्तरानपेक्षः स्वशरीरं व्यापारयत्येवं मनःप्रभृतीनि तु करणान्तराणि व्यापारयतीति प्रमाणाभिर्ह- नियोगपक्षे तुयोगानुपपत्तिः । पूर्वपक्षे हेतुननुभाष्य दूषयति । "यत्कृतम्" इति । यत्परं हि शास्त्रं स एव शास्त्राद्यः । कश्चाप्यतोपायभावनापरं तत् न कर्त्तृस्वरूपपरम् । तेन यथा लोकामिदं कर्त्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवृत्तमानं न पुनः स्वाभा- विकं कर्त्तृत्वमवगमायतुमुक्तं हते, तस्मानत्स्वमस्मिंश्चाद्युप- दग्धविरोधोदावद्याकृतं नदवतिष्ठते । चोदयति । "ननु सन्ध्यं स्थानं" इति । श्रीपादिकं हि कर्त्तृत्वं तोपाध्यपगमे नश्वतीति स्वाभाविकमेव युज्यते इत्यर्थः । अपि च यत्रापि करणमास्त तत्रापि केवलस्यात्मनः कर्त्तृत्ववशात् स्वाभाविकमेव युक्तामत्याह । "तथोपादानेऽपि" इति । तदे- तत् परिहरति । "न तावत्सन्ध्यं" इति । उपाध्यपगमोऽस्मि- ष्टोऽन्तःकरणस्यापाधः सन्ध्यंऽप्यवस्थानादित्यर्थः । अपि च स्वप्नं यादृशं ज्ञानं तादृशं विहारोऽपीत्याह । "विहारोऽपि च तत्र" इति । "तथोपादानेऽपि" इति । यद्यपि कर्त्तृवि- भाक्तः केवले कर्त्तृरि श्रूयते तथापि कर्मकरणोपधानकृतस्य कर्त्तृत्वं न श्रूयते, नहि परशुसहायस्यै ता केवलस्यै ता

भवति । ननु यदि न केवलस्य कर्तृत्वमपि तु करणा-
दिसहितस्यैव, तथा सति करणादिष्वपि कर्तृविभक्तिः
स्यात् चैतदस्तीत्याह । “भवति च लोके” इति । कर-
णादिष्वपि कर्तृविभक्तिः कदा चिदस्यैव विवक्षावशादि-
त्यर्थः । अपि येयमुपादानश्रुतिः करणव्यापारोपरममा-
त्रपरा न स्वातन्त्र्यापरा कर्तृविभक्तिस्तु भाक्ती कूलं पिप-
तिपतीतिवदवुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादि-
त्याह । “अपि चास्मिन्नुपादान” इति । यस्त्वयं व्यपदेश
इति यत्तदुक्तमस्माभिरभ्युच्यमात्रमेतदिति तदिति ममुच्य-
तम् । “संस्कारकाणामेव” इति । विक्रियन्ति तण्डुला
ज्वलन्ति काष्ठानि विभक्तिं स्यालीति हि स्वव्यापारे सर्वेषां
कर्तृत्वं, तत्किं बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह ।
“उपलक्ष्यपक्षं तेषां करणत्वम्” । नन्वेवं सति तस्यामेवा-
त्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमस्त्वित्यत आह । “न च तस्या”
मुपलक्ष्याप्यस्य स्वाभाविकं “कर्तृत्वमस्ति” कस्मा “द्वित्योप-
लक्ष्यस्वरूपत्वात्” आत्मनो नहि तित्यं स्वभावं चास्ति भावस्य
व्यापार इत्यर्थः । तदेवं नास्यापनस्या स्वाभाविकं कर्तृत्वम-
स्तीत्युक्तम् । नापि बुद्ध्यादेरुपलक्ष्यकर्तृत्वमात्मन्यध्यस्तं यथा
तद्वत्तमध्यवसायादिकर्तृत्वमित्याह । “अहङ्कारपूर्वकमपि
कर्तृत्वं नोपलक्ष्यमवितुमर्हति” । कुतः । “अहङ्कारस्याप्युपल-
क्ष्यमानत्वात्” । नहि शरीरादि यस्यां क्रियायां गम्यं तस्यामेव
गन्तुं भवति । एतदुक्तं भवति । यदि बुद्धिरुपलक्ष्यो भवेत् तत-
स्तस्या उपलक्ष्यत्वमात्मन्यध्यस्येत । न चैतदस्ति, तस्या जडत्वे-
नोपलक्ष्यमानतयोपलक्ष्यकर्तृत्वानुपपत्तेः । यदा चोपलक्ष्यो
बुद्धेरकर्तृत्वं तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलक्ष्यत्वे करणान्तरं कल्पनीयं
तथा च नाममात्रे विमवाद् इति तत्र भवतीत्याह । “न चेवं

सति करणान्तरकल्पना” बुद्धेरुपलब्धत्वाभावात् । तत्किमि-
 टानीमकरणं बुद्धिरुपलब्धा वात्या चानुपलब्धत्वात् साह ।
 “बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्” । अयमभिनन्धिः । चैतन्यमुप-
 लब्धिरात्मस्वभावो नित्य इति न तत्रात्मनः कर्तृत्वम्, नापि
 बुद्धेः करणत्वं, किन्तु चैतन्यमेव विषयावच्छिन्नं वृत्तिरिति
 औपलब्धिरिति चाख्यायते । तस्य तु तत्तद्विषयावच्छेदे वृत्तौ
 बुद्ध्यादीनां करणत्वमात्मनश्च तदुपधानेनाहङ्कारपूर्वकं कर्तृत्वं
 युज्यते इति ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदेतज्जीवानामीपाधिकं कर्तृत्वं तत्प्रवर्तमानवृत्तेषु
 रागादिषु मत्तु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति, अति-
 पमङ्गात् । नचेश्वरो देवपक्षप्रवर्तक इति जीवान् माध्वमा-
 धुनि कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हति येन धर्माधर्मपक्षयोः जगदे-
 चित्प्रवृत्तयेत । स हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्म एव कर्तुं
 प्रवर्तयेद्वाधर्मं, ततश्च तत्प्रवृत्तौ जन्तवः सर्वे धर्माधर्मा-
 एवेति सुखिन एव स्युर्न दुःखिनः । स्वतन्त्रास्तु रागादिप-
 युक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मपक्षयवन्तो विविक्षामनुभवन्तीति
 युक्तम् । एवञ्च विधिनिषेधयोरर्थवत्त्वमितरथा तु सर्वथा
 जीवा भस्वतन्त्रा इतीश्वरैरेव प्रवर्त्यन्त इति कृतं विधिनिषे-
 धाभ्यां, नहि बलवदतिलमलिलौघनुद्यमानं प्रत्युपदेशोऽर्थ-
 वान् । तस्मादेव ह्येव माधु कर्म कारयतीत्यादयः श्रुतयः
 समस्तविधिनिषेधश्रुतिविरोधात्प्रोक्तविरोधाच्चैश्वर्यं प्रथमापर-
 तया नेशा इति प्राप्तेऽभिधीयते । एष ह्येव माधु कर्म कार-
 यतीत्यादयस्तावच्छ्रुतयः सर्वव्यापारेषु जन्तूनामीश्वरतन्त्रता-
 साहः । तदसति बन्धके न प्रथमापरतया व्याख्यातुमुचि-

तम् । न च श्रुतिमिदं कल्पनीयता, येन प्रवर्तकेषु रागा-
दिवु मत्सु तत्कल्पना विरुध्येत । न चेश्वरतन्त्रत्वे धर्म एव
जन्तूनां प्रवृत्तेः सुखित्वमेव न वैधित्वात्प्रमिति युक्तम् । यद्यप्य-
यमीश्वरो वीतरागस्तथापि पूर्वपूर्वजन्तुः कर्मापेक्षया जन्तून्
धर्माधर्मयोः प्रवर्तयन् न द्वेषपक्षपाताभ्यां विषमो नापि
निर्वृणः । न च कर्मप्रचयस्यादिरस्यनादित्वात्कामारस्य । न
चेश्वरतन्त्रस्य कृतं विधिनिषेधाभ्यामिति साम्प्रतम् । नही-
श्वरः प्रवृत्ततरपवन इव जन्तून् प्रवर्तयत्वपि तु तच्चैतन्यमनु-
रुध्यमाना रागाद्युपहारमुखेनैवं चेतानिष्टप्राप्तिपरिहाराश्रितो
विधिनिषेधावर्थयन्तो भवतः । तदनेनाभिमन्थितोक्तं “परा-
यत्नोऽपि हि कर्तृत्वं करोत्येव जीवः” इति । तस्माद्विधिनि-
षेधगाम्नाविरोधात्क्रोम्य स्थूलदृशित्वात् ‘एष ह्येव साधु कर्म
कारयति’ इत्यादियुतः ।

‘असौ जन्तुरनीगोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

इश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं नाश्वभ्रमेव वा’ ॥ इति ।

अनेयेश्वरतन्त्राणामेव जन्तूनां कर्तृत्वं, न तु स्वतन्त्राणा-
मिति सिद्धम् । इश्वर एव विधिनिषेधयोः स्थानं नियु-
ज्येत यदि विधिनिषेधयोः फलं तदीश्वरेण तत्रातिपादितधर्माध-
मनिरपेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम् । न केवल-
मानर्थक्यं विपरीतं चापद्यत इत्याह । “तथा विहितकारि-
णम्” इति । पूर्वाक्तय दोषः कृतनाशाकृताभ्यागमः प्रसज्येत ।
अतिरोहितार्थमन्यत् ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकि-

तवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

अवान्तरसङ्गतिमाह । “जीवेश्वरयोः” इति । उपका-

र्थापकारकभावः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । अत्रापान्ततो विनि-
 गमनाहेतोरभावादनियमो निश्चय इत्युक्तो निश्चयहेत्वा-
 भासदशनेन भेदपक्षमालम्बशाह । “अथवा” इति । ईशितथो-
 शितभावयान्त्वे चान्तेष्टुभावश्च ज्ञयज्ञातभावश्च नियम्यनियन्त-
 भावयाधाराधेयभावश्च न जीवपरमात्मनोरभेदेऽवकल्पयति । न
 च ‘ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवाः’ इत्याद्याश्च श्रुतयो दाशा ब्रह्मकि-
 तवा ब्रह्मेणादिप्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदेऽवक-
 ल्पयन्ते । न चैताभिर्भेदाभेदप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिः
 साक्षादंशत्वप्रतिपादकाश्च मन्ववर्णाद्याः, स्य विश्वा भूतानी-
 व्यादे, स्मृतश्च मसैवांग इत्यादेर्जीवानामीश्वरांगत्वमिद्धिः
 निरतिशयोपाधिसम्पदा च विभूतियोगिनेश्वरः स्वांगानामपि
 निकृष्टोपाधीनामीष्ट इति युज्यते । नहि तावदनवयवेश्वरस्य
 जीवा भवितुमर्हस्यंगाः । अपि च जीवानां ब्रह्मांगत्वं
 तद्वता वेदना ब्रह्मणो भवेत् । पादादिगता इव वेदना देव-
 टनस्य । ततश्च ब्रह्मभूयंगतस्य ममस्तजीवगतवेदनात्तद्व-
 प्रनङ्ग इति वरं संसार एव मुक्तेस्तत्र हि स्वगतवेदनात्तद्वान-
 भवात् न भृशं दुःखमनुभवति । मुक्तस्तु सर्वजीववेदनाभा-
 गिति प्रयत्नेन मुक्तिरनर्थबहुलतया परिहृतव्या स्यादिति ।
 तथा भेदाभेदयोः परस्परविरोधिनोरैकत्वामश्वत्थांशत्वं
 जीवानाम् । न च ब्रह्मैव मदमस्तस्तु जीवा इति युक्तं सुखदु-
 खमुक्तिसंसारव्यवस्थाभावप्रमज्ञादनुज्ञापरिहाराभावप्रमज्ञात् ।
 तस्माज्जीवा एव परमार्थसन्तो न ब्रह्मैकमद्वयम् । अद्वैतश्रु-
 तयस्तु ज्ञातिदेशकानाभेदनिमित्तोपचारादिति प्राप्तैर्भिधौ-
 यते । अनधिगतार्थावबोधनानि प्रमाणाणि विशेषतः शब्दः ।
 तत्र भेदो लोकाभिहितत्वाच्च शब्देन प्रतिपाद्यः । अभेदस्त्वनाधि-
 गतत्वादिधिगतभिदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति । येन च वाक्य-

मुपक्रम्यते मर्धं च परावृष्यते अन्ते चोपसंक्रियते तत्रैव
 तस्य तात्पर्यं मुपनिषदश्चाहै तोपक्रमतत्परामर्शतदुपसंहारा
 षहेतपरा एव युज्यन्ते । न च यत्परास्तदीपचारिकं युक्तम्,
 चभ्यासि हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नात्पत्वमपि प्रागेवी-
 पचरितत्वमित्युक्तम् । तस्मादहैते भाविके स्थिते जीवभाव-
 स्तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यनिर्वचनीयाविद्योपधानभेदादेकस्यैव
 विस्वस्य दर्पणाद्युपाधिभेदात्प्रतिविस्वभेदाः । एवं चानुज्ञा-
 परिहारो लौकिकवैदिकौ सुखदुःखसुक्तिमंसारव्यवस्था चोप-
 पद्यते । न च मांसप्यानयवहनता, यतः प्रतिविम्बानामिव
 श्यामतावदाततादिर्जीवानामिव नानावेदनाभिसम्बन्धो ब्रह्म-
 णस्तु विस्वस्यैव न तदभिसम्बन्धः । यथा च दर्पणापनये
 तत्प्रतिविम्बं विस्वभावेऽवतिष्ठते, न कृपाणे प्रतिविम्बित-
 मय्येवमविद्योपधानविगमे जीवे ब्रह्मभाव इति मिहं जीवो
 ब्रह्मांग इव तत्तन्त्रतया न त्वंग इति तात्पर्ययोः । ममदश-
 संख्यापरिमितो राशिसंघः ममदशकः । तद्यथा, बुद्धिकर्म-
 न्द्रियाणि वाक्छानि दशै बुद्धिमनसो हृत्तिभेदमात्रेण भिन्नं
 अयंकीकृत्यैकमन्तःकरणं शरीरं पञ्च विषया इति ममद-
 शको राशिः । अनुज्ञाविधिरभिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्त्तना ।
 अपौरुषेये प्रवर्त्तयित्ुरभिप्रायानुगोपामन्भवत् । कृत्वर्था-
 यामन्वीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्त्तनानुपपत्तेश्च । पुरुषार्थेऽपि
 नियमार्थेऽप्रवृत्तेः । “कः पुनर्दंष्ट्रसम्बन्धः” इति । नहि कूट-
 स्नानि चस्नापनोपरिणामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो
 वाऽस्यो वा कश्चित् सम्बन्धः भक्तनधर्मातिगत्वादिस्वभिसम्बन्धः ।
 उत्तरं “देहादिरये संचातोऽहमेवेत्यात्मनि विपर्येतप्रत्ययो-
 त्यन्तिः” । अयमर्थः । सत्यं नास्ति कश्चिदात्मनो देहादिभिः
 पारमार्थिकः सम्बन्धः, किन्तु बुद्ध्यादिजनितात्मविषया विष-

रीता वृत्तिरहमेव देहादिसङ्घात इत्येवंरूपा । अस्यां देहा-
दिसङ्घात आत्मतादात्म्येन भासते । सोऽयं साङ्गतस्यादात्मर-
लक्षणः सम्यग्भ्यो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गूढाभिमन्विद्यो-
दयति । “सम्यग्दर्शनस्तर्हि” इति । उत्तरं “न तस्य” इति ।
यदि सूक्ष्मखूलदेहादिसङ्घातोऽविद्योपदर्शित एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्मास्तीति सम्यग्दर्शनमभिमतम्, अथा तदन्तं प्रति विधिनि-
षेधयोरानर्थक्यमेव । एतदेव विशदयति । “इयोपादेययोः”
इति । चोदको निगूढाभिमन्विमाविष्करोति । “शरीरव्यति-
रेकदर्शन एव” आमुष्मिकफलेषु कर्मसु दर्शपूर्णमामादिषु
नियोज्यत्वमिति चेत्यभिहरति । “न, तस्मिं हतत्वाभिमानात्” ।
एतद्विभजते । “सत्यम्” इति । यो ह्यात्मनः षाट्कौशिकाद्
देहादुपपत्त्या व्यतिरेकं वेद, न तु समस्तबुद्धादिसंवा-
तव्यतिरेकं, तस्यामुष्मिकफलेष्वधिकारः । समस्तबुद्धादि-
व्यतिरेकवेदिनस्तु कर्तृभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य नाधिकारः
कर्मणि । तथा च न यथेष्टचेष्टा, अभिमानविकल्पस्य तस्या
अप्यभावादिति । येषां तु सांख्यानां वैशेषिकाणां च सुख-
दुःखव्यवस्थां पारमार्थिकीमिच्छतां बहव आत्मानः सर्व-
गतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति । तत्र प्रश्नपूर्वकं सांख्यान्
प्रति व्यतिक्रमं तावदाह । “अथम्” इति । यादृशस्ता-
दृशी गुणसम्बन्धः सर्वान् पुरुषान् प्रत्यविशिष्ट इति तत्कृतं
सुखदुःखे सर्वान् प्रत्यविशिष्टे । न च कर्मेनिबन्धना व्यवस्था,
कर्मणः प्राकृतत्वेन प्रकृतेश्च साधारणत्वेनाभ्यवस्थाताद-
वस्थ्यात् चोदयति । “स्मादेतत्” इति । अयमर्थः । न प्रधानं
स्वविभूतिव्यापनाय प्रवर्तते, किन्तु पुरुषार्थम् । यं च
पुरुषं प्रत्यनेन भोगापवर्गी पुरुषार्थो साधितौ तं प्रति
समाप्ताधिकारतया निवर्तते, पुरुषास्तर तु प्रत्यसमाप्ताधि-

कारं प्रवर्तते । एवं च मुक्तसंसारिव्यवस्थोपपत्तेः सुख-
दुःखव्यवस्थापि भविष्यति, इति निराकरोति । “नहि” इति ।
सर्वेषां पुरुषाणां विभुत्वात् प्रधानस्य च साधारण्यादमुं पुरुषं
प्रत्यनेनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति । तस्मात् प्रयोजनव-
शेन विना हेतुं व्यवस्थाऽऽस्थेया । सा चायुक्ता, हेत्वभावादि-
त्यर्थः । भवतु सांख्यानामव्यवस्था प्रधानसमवायाददृष्टस्य प्रधा-
नस्य च साधारण्यात् । काणादादीनां त्वात्मसमवायदृष्टं प्रत्या-
त्मसाधारणं तत्कृतञ्च मनसा महात्मनः स्वस्वामिभावलक्षणः
सम्बन्धोऽनादिरदृष्टभेदानामनादित्वात्, तथा चात्ममनःसंयो-
गस्य साधारण्येऽपि स्वस्वामिभावस्यासाधारण्यादभिसन्ध्यादि-
व्यवस्थोपपद्यत एव । न च संयोगोऽपि साधारणः । नहि तस्य
मनस्य आभ्रान्तरैयः संयोगः स एव स्वामिनाप्यात्मसंयोगस्य
प्रतिसंयोगभेदेन भेदात् । तस्मादात्मकत्वस्य गमिहत्वाद्वा-
वस्थायाश्चैकत्वेऽपि उपपत्तेर्नानिकात्मकत्वनागौरवादागमवि-
रोधाच्चान्यविशेषवत्त्वेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः ।
भेदे हि तत्कल्पना ततश्च भेद इति । एतदेव काणादमत-
दूषणं भाष्यकृता तु प्रौढवादितया काणादान् प्रत्यव्यष्टानि-
यमादित्यादीनि सूत्राणि योजितानि सांख्यमतदूषणपरास्ते-
वेति तु रोचयन्ति केचित्तदास्तां तावत् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभा-
ष्यविभागे भासत्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

यद्यपि ब्रह्मवेदने सर्ववेदनप्रतिज्ञातारूपपादनश्रुतिविरो-
धाद्ब्रह्मवेदनेश्रुतिविरोधाच्च प्राणानां सर्गादीं सद्भावश्रुतिर्वि-

यदहृतत्वादिश्रुतेय इवाशब्दा कवचिद्येनुमुचिता, तथाप्य-
 न्यधानयनप्रकारमविधानन्यधानुपपत्तिसामैकापि श्रुतिर्बह्वीर-
 न्यषयेदिति मन्वानः पूर्वपक्षयति । अत्र चाल्लुचयतया विय-
 दधिकरणपूर्वपक्षहेतून् स्मारयति । "तत्र तावत्" इति ।
 शब्दक्रममाणमभिगम्या हि महाभूतोत्पत्तिस्तस्या यत्र शब्दो
 निवर्तते तत्र तत्प्रमाणाभावेन तदभावः प्रतीयते । यथा
 चैत्यवन्दनतत्कर्मधर्माया इत्यर्थः । अत्रापगतः श्रुतिविप्रति-
 पत्त्यनध्यवसायेन पूर्वपक्षयित्वाऽश्रुतेर्व्यभिहितं पूर्वपक्षम-
 वतारयति । अभिप्रायोऽस्य दर्शितः 'पानच्यापञ्च नदत्' इत्य-
 त्वात्प्रतिप्रदृष्ट्याऽधिकरणपूर्वपक्षमुवाचैमादृश्य तदा परा
 सृष्टम् । राजानन्तु स्यादित्येवं यदि मर्गादौ प्राणमहाव-
 श्रुतिरनन्यथाभिज्ञा भवेत् । अन्यथैव त्वया सिध्यति । अवा-
 न्तरप्रलये ह्यग्निमाधनानां सृष्टिवक्तव्येति तदर्थेऽिमावु-
 क्रमः । तत्राधिकारियुक्तः प्रजापतिरप्रनष्ट एव चैतो-
 क्यमात्रं प्रलीनमस्तिदीयान् प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरुपपत्त्या ।
 तस्माद्दृश्यमानां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिष्ठापपत्त्य-
 र्थस्य चोत्तरस्य मन्वन्तस्य गान्धर्वे तु प्रतिज्ञातार्थानुगुण्या-
 भावेनानवेत्तितायेत्वप्रनष्टान्, प्राणा अपि नभोवदृष्ट्याणां
 विकारा इति । न च चैत्यवन्दनादिवत्प्रथया प्राणानामुत्प-
 त्त्यश्रुतिः, क्वचित् सख्ये पामुत्पत्त्यवगममुत्पत्तिश्रुतिस्तु तत्र
 तत्र दर्शिता । तस्माद्दृश्यं चैत्यवन्दनपौषधादिभिरिति ।
 केचिद्विद्यदधिकरणव्याख्यानेन गौण्यनश्वरादिति सूत्रं व्याच-
 क्षते । गौण्यो प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरसम्भवाद्दुत्पत्तिरिति ।
 तदयुक्तम् । विकल्पामहत्वात् । तथाहि, प्राणानां जीवव-
 दविकृतब्रह्मात्मतयानुपपत्तिः स्यात्, ब्रह्मणस्तत्त्वान्तरतया
 वा, न तावज्जीववदेषामविकृतब्रह्मात्मता लभ्येत्वात् । तस्मा-

तन्वान्तरतयेषामनुत्पत्तिराख्येया । तथाच ब्रह्मवेदनेन सर्व-
वेदनप्रतिष्ठाव्याहृतिः ममस्तवेदान्तव्याकीर्णश्चेत्वे तदाह ।
“विद्यदधिकरणे हि” इति ॥

तत्प्राक्च्युतेषु ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातमस्य भाष्यम् ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

वाच इति वाक्प्राणमनमासुपनत्तणम् । शयमर्थः ।
यत्रापि तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ प्राणसृष्टिर्नोक्तिरिति ब्रूयिष्ये । तत्राप्यु-
क्तेरिति ब्रूमहे । तथाहि, यस्मिन् प्रकरणे तेजोऽवस्यपूर्वकत्वं
वाक्प्राणमनमामास्त्रायतेऽत्रमयं हीत्यादिना, तद्यदि मुख्यायं
ततस्तत्सामान्यात्सर्वेषामेव प्राणानां सृष्टिरुक्ता । अथ गौणं,
तथापि ब्रह्मकृतृकायां नामरूपव्याक्रियायामुपक्रमोपसंस्कार-
पर्यालोचनया श्रुत्यन्तरपरिमिदेषु ब्रह्मकाव्यत्वप्रपञ्चार्थमेव
प्राणदीनामापोमयत्वाद्यभिधानमित्युक्तेः तत्रापि प्राणसृष्टि-
रिति सिद्धम् ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

अशान्तरमङ्गतिमाह । उत्पत्तिविषयः” इति । संशयका-
रणमाह । “श्रुतिविप्रतिषेधात्” इति । “विषयः” संशयः ।
क्वचित् मम प्राणाः । तद्यथा । चक्षुर्ग्राणरमनवाक्श्रोत्रमन-
स्त्वगिति । क्वचिदष्टौ प्राणा यद्वत्त्वेन ब्रह्मनेन गुणेन सङ्गी-
त्यन्ते । तद्यथा, ग्राणरमनवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिति
त एते यद्वाः, एषां तु विषया अतिग्रहास्त्वष्टावेव प्राणो वै यद्वाः
सोपानेनातिपाद्रेण सृष्टीतोऽपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीत्या-
दिना मन्दर्भेनोक्ताः । क्वचिच्च । तद्यथा, सप्त वै शीर्षस्था
प्राणाः हाववाहाविति, हे श्रोत्रे हे चक्षुषी हे घ्राणे एका

वागिति सप्त । पायूपस्थौ इहामनसौ वा हाववाहाविति
 नव । क्वचिद्द्वय । नव वै पुरुषे प्राणास्त उक्त्वा नाभिर्दशमीति ।
 क्वचिदेकादश, दशमे पुरुषे प्राणाः । तद्यथा, बुद्धौन्द्रियाणि
 प्राणादीनि पञ्चकर्मन्द्रियाण्यपि हस्तादीनि पञ्चात्मैकादश,
 आप्नोति व्याप्नोत्यधिष्ठानेनयात्मा मनः स एकादश इति ।
 क्वचिद् द्वादश । सर्वेषां स्यर्गानां त्वर्गकायनमित्यत्र । तद्यथा,
 त्वन्नामिका-रमनचक्षु-यात्रमनोहृदय-हस्तापादोपस्थ-पायुवा-
 गिति । क्वचिदेत एव प्राणा अहङ्कारादिकास्त्रयोदश । एवं
 विप्रतिषेधाः प्राणेषुत्तां प्रति श्रुतयः । अत्र प्रश्नपूर्वं पूर्व-
 पक्षं गृह्णाति किं तावत् प्राप्तं, "सर्वैव" इति । सर्वैव
 प्राणाः । कुतः । "गतेः" । अत्रगतेः । "श्रुतिभ्यः" सम प्राणाः
 प्रभवन्तीत्यादिभ्यः । न केवलं श्रुतिनोऽवगतिविशेषणाद-
 प्यत्रमवेत्याह । "विशेषितत्वाच्च" । "सम वै शौचेष्या
 प्राणाः" इति । ये सम शौचेष्याः शौचादयस्ते प्राणा इत्युक्तं
 इतरेषामशौचेष्यानां हस्तादीनामप्राणत्वं गम्यते । यथा
 दक्षिणेनास्या पश्यतीत्युक्तं वामेन न पश्यतीति गम्यते ।
 एतदुक्तं भवति । यद्यपि श्रुतिविप्रतिषेधो यद्यपि च
 पूर्वमध्यासु न परामा संख्यानां निवेगस्तथाऽप्यवच्छेद-
 कत्वेन बहूनां संख्यानामसम्भवादेकस्यां कल्पमानायां
 समत्वमेव युक्तं प्रायस्याज्ञाघवाच्च, हृत्तमेदमात्रविषयया
 त्वष्टत्वादयो गमयितव्या इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं ध्यायतेत्यति न सर्वैव, किन्तु हस्तादयोऽपि
 प्राणाः । प्रमाणान्तरादेकदशत्वे प्राणाणां स्थितेऽतोऽस्मिन्
 सति सार्धविभक्तिकस्तामिः । नैवम् । साधवात् प्रायस्य च

ममत्वमित्यन्तरार्थः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि श्रुतयः स्वतः प्रमाणातयाऽनपेक्षास्तथापि परस्परविरोधान्नार्थतत्त्वपरिच्छेदायासम् । न च सिद्धे वस्तुनि अनुष्ठान इव विकल्पः सम्भवति । तस्मात् प्रमाणान्तरोपनीतार्थवशेन व्यवस्थाप्यन्ते । यथा सुवेणावद्यतीति मांसपुरोडाशावदानासम्भवात् सम्भवाच्च द्रवावदानस्य स्रवावदाने द्रवाणीति व्यवस्थाप्यते । एवमिहापि रूपादिवृद्धिपञ्चककार्यव्यवस्थानश्चक्षुरादिवृद्धीन्द्रियकरणपञ्चकव्यवस्था । न ह्यस्यादयः सत्स्वपीतरूपे प्राणादियु गन्धान्युपलब्धानुमितमद्भावेण रूपादीनुपलभन्ते । तथा वचनादिनक्षत्रमाख्येपञ्चकव्यवस्थानो वाक्प्राण्यादिनक्षत्रकर्मेन्द्रियपञ्चकव्यवस्था । न हि जानु मूकादयः सत्स्वपि विहरणाद्यवगतमद्भावेण पादादियु वृद्धीन्द्रियेषु वा वचनादिमन्तो भवन्ति । एवं कर्मेवृद्धीन्द्रियसम्भवन्या मङ्गल्यादिक्रियाव्यवस्थान्तःकरणव्यवस्थानुमानम् । एकमपि चान्तःकरणमनेकक्रियाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्तिविकारस्त्रेहगोपणहेतुः । तस्मान्नान्तःकरणभेदः । एकमेव त्वन्तःकरणं मननात्मन इति चाभिमानादहङ्कार इति चाध्यवसायाद् बुद्धिरिति चान्त्रायते । इतिभेदाच्चाभिन्नमपि भिन्नमित्यपेक्ष्यते त्रयमिति, तन्त्वे न त्वं कमेव भेदे प्रमाणाभावात् । तदेवमेकादशानां कार्याणां व्यवस्थानादेकादश प्राणा इति श्रुतिराञ्जसो । तदनुगुणतया त्वितराः श्रुतयो नेतव्याः । तत्रावयुत्वनुवादेन ममाष्टनवदशसंख्याश्रुतयो ययैकं हृणीते द्वौ हृणीते इति चीन् हृणीत इत्ये तदानुगुणान् । द्वादशत्रयोदशसंख्याश्रुतौ तु कथञ्चिद् इतिभेदेन भेदे दिवश्चित्तोपासनादिपरतया नेतव्ये । तस्मादेकादशैव प्राणा नेतर इति सिद्धम् । अपि च शीघ्रस्थानां प्राणानां

यत्कर्मत्वाभिधानं तदपि चतुर्थेन व्यवस्थापनीयम्, प्रमाद्यान्त-
रविरोधात् । न खलु हे चक्षुषी, रूपोपलब्धिलक्षणस्य कार्य-
व्याभेदात् । पिहितैकचक्षुषस्तु न तादृशो रूपोपलब्धिर्भवति
यादृशो समयचक्षुषः, तस्मादेकमेव चक्षुरभिधानभेदेन तु
भिन्नमिवापचर्यते । काणस्याप्येकगोचरगतमेव चक्षुरवयवे-
नापलम्बः । एतेन ज्ञानशोभे अपि व्याख्याते । इयमपरा
सब्रह्मयोजना । “सप्तैव प्राणाः” चक्षुर्घ्राणरसनवाक्श्रोत्र-
मनस्त्वैव उत्क्रान्तिमन्तः स्युः । ममानामैव गतिगुणविशेषि-
तत्वादिति व्याख्यातुं शक्यते । “ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र” इति ।
प्रथोत्तरं “विशेषितत्वेन” इति । चक्षुर्घ्राणरसनवाक्श्रोत्र-
उत्क्रान्ती विशेषिताः । तस्मात्सर्वशब्दस्य प्रकृतानुत्क्रान्त-
सप्तैव प्राणा उत्क्रान्तिमन्तः न पाष्याद्य इति प्राप्तम् । वाद-
यति । “नन्वत्र विज्ञानमष्टमम्” इति । न विज्ञानातीत्याहृदि-
त्यनेनानुत्क्रान्तं परिहरति । “नैष दोषः” । मिहान्तमाह ।
“हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्याऽतिरिक्ताः प्राणाः” उत्क्रान्तिराजो-
ऽवगम्यन्ते यद्वत्त्वयुतेहस्तादीनाम् । एव खल्वं पां यथा प्राणान-
मुपपद्येत । यथामुष्णैरात्मनं व्रीयूरितरथा घाट्कौशिक-
शरीरवदेषां यद्वत्वं नाम्नायेत । अत एव च स्मृतिरेषां मुख्य-
वधिनामाह । “पुष्यष्टकेन” इति । तथायवणश्रुतिरप्येषामे-
कादृशानामुत्क्रान्तिमभिवदति । तस्माच्छ्रुत्यन्तरंभ्यः स्मृतेषु
सर्वशब्दार्थसंकीर्णेषु सर्वेषामुत्क्रमणे स्थितेऽस्मिन्नेवं यदुक्तं
सप्तैवेति, किन्तु प्रदर्शनार्थं सप्तत्वमव्यति मिहम् ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

अथ मांख्यानामाहहारिकत्वादिन्द्रियाणामहहारस्य च
जगत्सङ्घस्यव्यापित्वात्सर्वगताः प्राणाः । इतिस्तेषां शरीरदे-

अतया प्रादेशिकी तद्विवक्षना च गत्या नतिश्रुतिरिति मन्वसो, तान् प्रत्याह । “अचवच” प्राचा अनुद्भूतरूपस्यार्थता चासत्त्वं दुर्धममत्वाच्च तु परमासत्त्वं देहव्यापि कर्मानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तापदूनस्य शिथिरहृदनिमम्बस्य सर्वाङ्गीचघीतस्य शीपलम्बिरस्तोत्वृत्तम् । एतदुक्तं भवति । यदि सर्वगतानोन्द्रियाणि भवेदुत्सृज्यते व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्बप्रसङ्गः । सर्वगतत्वेऽपि देहावच्छिन्नानामेव करणत्वं तेन न व्यवहितविप्रकृष्टवस्तूपलम्बप्रसङ्ग इति चेत्, इत्तं प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शरीरावच्छिन्नानामेव तेषां करणत्वमिन्द्रियत्वमिति न व्यापिनामिन्द्रियभावः । तथा च नाममात्रे विसंवादो नाथेऽस्माभिस्तदिन्द्रियमुच्यते भवद्भिस्तु हतिरिति सिद्धमन्ववः प्राचा इति ।

श्लोक ॥ ८ ॥

न केवलमितरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्लेष प्राणो ब्रह्मविकारः । नामदामोदित्यधिकृत्य प्रहृत्ते ब्रह्मसूक्ते नामदासौधे सर्वाङ्गागानीदिति प्राणाव्यापारश्चवचादसति च व्यापारवति व्यापारानुपपन्नेः प्राणसद्भावाच्चरे हत्वश्रुतेच न ब्रह्मविकारः प्राण इति मन्वानस्य बहुश्रुतिविरोधेऽपि च श्रुत्वरितयोगतिमपश्यतः पूर्वपक्षः । राधान्तस्तु । बहुश्रुतिविरोधादेवानोदिति न प्राणव्यापारप्रतिपादिनी, किन्तु सृष्टिकारणमानीत् और्वति स, चासौदिति यावत्, तेन तत्सद्भावप्रतिपादनपरा । ज्वेहत्वं च ओवाद्यपेक्षमिति गमयितव्यम् । तस्माद्बहुश्रुत्यनुरोधात्सुख्यस्यापि प्राणस्य ब्रह्मविकारत्वमिति सिद्धम् ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ६ ॥

सम्प्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते । अथ हि यः प्राणः स वायुरिति श्रुतेर्वाशुर्वेत् प्राण इति प्रतिभाति । अथवा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषेति वायोभेदेन प्राणस्य श्रवणादेतदहिरोधाहरं तन्मान्तरीयमेव प्राणस्य स्वरूपमस्तु श्रुती च विरुद्ध्यै कथञ्चिच्छेते इति सामान्यकरणवृत्तिरेव प्राणाऽस्तु । न चात्रापि करणेभ्यः पृथक् प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिवरोधो वृत्तिवृत्तिमतांभेदादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु । न सामान्येन्द्रियवृत्तिः प्राणः । स हि मिमितानां वेन्द्रियाणां वृत्तिर्भवेत् प्रत्येकं वा । न तावद्विनितानाम्, एकद्वित्रिचतुर्गिन्द्रियाभावे तदभावप्रमद्वात् । नो खलु चूर्णचरिद्राक्षे गेगजन्माऽरुणगुणस्तयोरन्यतराभावे भवितुमर्हति । न च बहुविष्टिमाध्यं गिविकोदहनं द्विविष्टिमाध्यं भवति । न च त्वर्गकमाध्यं, तथा सति सामान्यवृत्तिन्वानुपपत्तेः । अपि च यस्तन्मूय कारकाणि निष्पादयन्ति तत्राद्याऽध्यापारानुगुणावान्तरव्यापारेणैव यथा वयसां प्रातिस्विकी व्यापारः पञ्चरचान्नानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणैः प्रधानव्यापारजनयितव्येऽस्ति तादृशः कश्चिद्व्याप्तरव्यापारस्तदनुगुणः । ये च रूपादिप्रत्यया न ते तदनुगुणाः, तन्मात्रेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः प्राणस्तथा च वृत्तिवृत्तिमतोः कथञ्चिद्भेदविवक्षया न पृथगुपदेशा गमयितव्यः । तस्याश्च क्रिया, नापि वायुमात्रं प्राणः, किन्तु वायुभेद एवाध्यात्ममापन्नः पञ्चब्यूहः प्राण इति । स्वादेतत् । यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति गुणभूतत्वाज्जीवश्च च श्रेष्ठत्वाज्जीवः स्वतन्त्र एवं प्राणाऽपि प्राधान्यात् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्रः प्राप्नोति । न च इयोः स्वतन्त्रयोः

रेकस्मिन् शरीरे एकवाक्यत्वमुपपद्यत इत्यपर्यायं विरुद्धाने-
कदिक्क्रियतया देह उच्यन्तेति प्राप्ते, उच्यते ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहस्रिष्यादिभ्यः ॥ १० ॥

यद्यपि चक्षुराद्यपेक्षया श्रेष्ठत्वं प्राधान्यं च प्राणस्य
तथापि संहतत्वादचेतनत्वाद् भीतिकत्वाच्चक्षुरादिभिः मह
श्रितत्वाच्च पुरुषार्थत्वात् पुरुषं प्रतिपारतन्त्रं शयनामनादि-
वद्भवेत् । तथा च यथा मन्वीतरेषु वैयौगिकेषु प्रधानमपि
राजानमपेक्ष्यास्वतन्त्र एवं प्राणाऽपि चक्षुरादिषु प्रधानमपि
जीवेऽस्वतन्त्र इति । स्यादेतत् । चक्षुरादिभिः मह शामनेन
करणं चेत् प्राण एव सति चक्षुरादिविषयरूपादिवदस्यापि
विषयान्तरं वक्तव्यम् । न च तच्छब्दं वक्तव्यम् । एकादशकरण-
गणनया जीपद्येति दोषं परिहरति ।

अकरणात्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न प्राणः परिच्छेदधारणादिकरणमस्य भिरभ्युपेयते येनास्य
विषयान्तरमन्विष्येत एकादशत्वं च करणानां व्याकुप्येतापि
तु प्राणात्तरामन्वि विद्वेन्दियविधारणकारणं प्राणः । तच्च
श्रुतिप्रबन्धेन दर्शितं न केवलं शरीरेन्द्रियधारणमस्य कार्यम् ।
अपि च

पञ्चदशसिर्मनोबद्ध व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमदृपप्रतिष्ठम् । यथा महमरीचि-
कादिषु सलिलादिवृद्धयः । अतद्रूपप्रतिष्ठता च संशयेऽप्यास्त
तस्मैकाप्रतिष्ठानात् । अतः सोऽपि संश्रुतः । शब्दज्ञानानु-
पाती वस्तुशून्यो विकल्पः । यद्यपि मिथ्याज्ञानेऽप्यस्ति वस्तु-
शून्यता तथापि न तस्य व्यवहारहेतुतास्ति । अस्य तु पण्डि-
तरूपविधारासहस्रापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद् व्यवहारहेतु-

भावोऽस्त्वेष । यथा पुत्रवत्तु चैतन्व्यमिति । न ह्यत्र वक्ष्यतेः
मन्वन्वोऽस्ति तस्य भेदाधिष्ठानत्वात् । चैतन्वस्य पुत्रत्वादत्य-
न्ताभेदात् । यद्यपि चात्माभावप्रत्ययालम्बना हृतिर्नेष्यते
तथापि विद्वेषसंस्कारस्य च चा मनोहृतिरिहास्त्वेषेति संप्रमव-
दातम् ॥

अथ ॥ १३ ॥

ममन्विभिन्नोक्तैरिति विभुत्वत्रयणादिभुः प्राणः समग्र, पि-
नेऽत्याद्यान्तु श्रुतयो विभोरप्यवच्छेदाद्भविष्यन्ति । यथा
विभुन आकाशस्य कुटकरकाद्यवच्छेदात्कुटादिमास्यमिति
प्राप्त आह । “अणुश्च” । उत्क्रान्तिगत्या गतिश्रुतिभ्य आध्या-
त्मिकस्य प्राणस्यावच्छिन्नता न विभुत्वम् । दुरधिगमतामा-
त्रेण च शरीरव्यापिनोऽप्यणुत्वमुपचर्यते न त्वणत्वमित्युक्तमध-
स्तात् । यत्त्वस्य विभुत्वान्नानं तदाधिदैविकेण सूत्रात्मना
ममष्टिव्यष्टिरूपेण, न त्वाध्यात्मिकेण रूपेण तदात्रयाच्च सम-
ग्र, पिच्छेत्थे वमाद्याः श्रुतयो देहसास्यमेव प्राणस्वाहुः रूपतो
न तु करकाकाशवत्यगोपाधिकतया कथञ्चिन्नेतस्या इति ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

यदि यत्कायं कुर्वद्दृष्टं तत् स्वमहिम्नैव करोतीत्येष ताव-
दुत्सर्गः पराधिष्ठानन्तु तस्य बलवत्प्रमाचान्तरवशात् । आदे-
तत् । वाखादीनां तद्याद्यधिष्ठितानामचेतनानां कायंका-
रित्व-दर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामप्यधिष्ठाह देवता-कस्यनेति
चेत्, न, जीवस्यैवाधिष्ठातृचेतनस्य विद्यमानत्वात् । ‘न
चात्मिर्वाभूत्वा सुखं प्राविशत्’ इत्यादिश्रुतिभ्यो देवतानाम-
प्यधिष्ठाहत्वमभ्युपगन्तुं युक्तम् । अनेकाधिष्ठानाभ्युपगमे हि
तेषामेकाधिप्रायनियमनिमित्ताभावाच्च किञ्चित्कायं सुत्यथेत

विरोधात् । अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाता च एव
 भोजेति देवतानां भोजित्वेन स्नामित्वं शरीर इति न जीवः
 स्नातो स्नाद् भोज्जा च । तस्मादन्व्याद्युपचारो वागादिषु
 प्रकाशकत्वादिना केनचिन्नमित्तेन गमयितव्यो न तु स्वरू-
 पेणान्वादिदेवतानां सुखाद्यनुप्रवेश इति प्राप्तम् । एवं
 प्राप्ते उच्यते । नानाविधास्तु तावच्छ्रुतिषु स्मृतिषु च तत्र
 तत्र वागादिष्वन्वादिदेवताधिष्ठानमवगम्यते । न च तद-
 सत्यामनुपपत्तौ क्लेशेन व्याख्यातमुचितम् । न च स्वरूपो-
 पयोगभेदज्ञानावरहिणो जीवस्येन्द्रियाणिष्ठाहत्वमश्वत् । मश्व-
 वति तु देवतानामिन्द्रियाद्यापिण ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां
 तत्स्वरूपभेदतदुपयोगभेदविज्ञानम् । तस्मात्तास्ता एव देव-
 तास्तत्कारणाधिष्ठात्रा इति युक्तं न तु जीवः । भवतु वा
 जीवाऽप्यधिष्ठाता तथाप्यदोषः । अनेकेषामधिष्ठानात्मिकः
 परमेश्वरोऽस्ति नियन्तान्तर्यामी तद्वशाद् विप्रतिपत्सर्वोऽपि
 न विप्रतिपत्तुमर्हन्ति । तथा चैकवाक्यतया न तत्कार्यात्-
 पत्तिप्रत्यूहः । न चैतावता देवतानामत्र शरीरे भोजित्वम् ।
 नहि यन्ता रथमधितिष्ठन्नपि तत्कार्याविव्रयादेर्भोज्जाऽपि तु
 स्नाम्येव । एवं देवता अधिष्ठात्रोऽपि न भोज्जास्तामां
 तावन्वात्रस्य श्रुतत्वात् । भोज्जा तु जीव एव । न च नरा-
 दिशरीरोचितं दुःखबहुलमुपभोगं सुखमय्यो देवता अर्हन्ति ।
 तस्मात् प्राणानामधिष्ठात्रो देवता इति सिद्धम् । शेषम-
 तिरोहितार्थम् ।

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र खेडात् ॥१७॥

मा भूत् प्राणो हस्तिरिन्द्रियाणामिन्द्रियाण्येवास्त्र ज्ञे इत्य-
 चो ह्यस्य च प्राणस्य हस्तयो भवित्त्वन्ति । तद्वावानुविधासि-

भावाभावत्वमिन्द्रियाणां शुक्लानुभवविषयं, तथाच प्राणशब्दस्यै-
 कस्यास्यास्यमनेकार्थत्वं न भविष्यति । इत्थीनां इत्तिमतस्त-
 न्त्वान्तरत्वाभावात् । तन्त्वान्तरत्वे त्विन्द्रियाणां प्राणशब्दस्या-
 नेकार्थत्वं प्रसज्यते । इन्द्रियेषु साक्षरिक्तत्वं वा । न च
 मुख्यमन्त्रवे लक्षणा युक्ता जघन्यत्वात् । न च भेदेन व्यप-
 देशो भेदमाधनमेतस्याख्यायते प्राण इत्यादिः मनसोऽपीन्द्रि-
 येभ्योऽस्ति भेदेन व्यपदेश इत्यादिन्द्रियप्रमदः । स्मृतव-
 शान्तु तस्येन्द्रियत्वे इन्द्रियाणामपि प्राणाद्भेदेन व्यपदिष्टाना-
 मप्यस्ति प्राणत्वभावत्वं इत्तं अस्यैव रूपमसामं इति श्रुतिः ।
 तस्मादुपपत्तः श्रुतेश्च प्राणस्यैव इत्तस्य एकादेवेन्द्रियाणि न
 तत्त्वान्तराणीति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । सस्यात् प्राणा-
 त्त्वान्तराणीन्द्रियाणि तत्र तत्र भेदेन व्यपदेशात् । सत्यु-
 पमाप्रामत्वन्नक्षणविरुद्धमसंसर्गश्रुतेः । सर्वाक्रियामेयाश्च देह-
 धारणं हि प्राणस्य क्रियाऽर्थालोचनमनेने चेन्द्रियाणां न च
 तद्भावाभावानुविधानं तद्वृत्तितामायइति । देहेन व्यभिचा-
 रात् प्राणादयो हि देहान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो न च
 देहात्मानः । याऽपि च प्राणरूपतामिन्द्रियाणामभेदधाति
 श्रुतिः । तत्रापि पूर्वापर्यालोचनायां भेद एव प्रतीयत इत्युक्तं
 भाष्यकृता । तस्माद्भ्रुतिविरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च प्राण-
 रूपताभिधानमिन्द्रियाणां प्राणायत्नतया भाक्तं समयितव्यम् ।
 मनसस्त्विन्द्रियत्वे स्मृतरवगते काचिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं
 गोत्रलोचनन्यायेन । अथवा इन्द्रियाणां वस्तमानमात्रविषय-
 त्वात्प्रसस्तु त्रैकान्यगोचरत्वाद्भेदेनाभिधानम् । न च प्राणे
 व्यपदेशभेदबाहुल्यं तथा नेतुं युक्तम् । प्राणरूपताश्रुतेश्च मति-
 र्दयिता तथा ज्येष्ठे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु तत्त्व-
 त्वान्तरेषु साक्षरिक्तः प्राणशब्द इति युक्तम् । न च मुख्य-

त्वानुरोधेनावगतभेदयोरैकं युक्तं मा भूद्वादीनां तीरा-
दिभिरैकमिति । अन्धे तु भेदग्रन्थाध्याहारभिया भेदश्रुते-
रेति पीनरक्तमभिया च तच्छब्दस्य चानन्तरोक्तपरामर्श-
कत्वादन्वया वर्णयाश्चक्रुः । किमेकादयैव वागादय इन्द्रि-
यास्याहो प्राणोऽपीति विषये इन्द्रस्वात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं
तथा च वागादिवत्प्राणस्यापीन्द्रलिङ्गतास्ति । न च रूपादि-
विषयालोचनकरणतेन्द्रियता, आलोकस्यापीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् ।
तस्माद्भौतिकमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रियमिति वागादिवत्प्राणोऽपीन्द्रिय-
मिति प्राप्तम् । एवं प्राणोऽभिधीयते । इन्द्रियाणि वागादीनि
श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र । कुतः । तेनेन्द्रियशब्देन तेषामेव वागा-
दीनां व्यवदेशात् । नहि मुख्ये प्राण इन्द्रियशब्दो दृष्टचरः ।
इन्द्रलिङ्गता तु व्युत्पत्तिभावनानामत्तं यथा गच्छतीति गौरिति
प्रवृत्तिनिमित्तं तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकरण-
त्वम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यद्देहानुपहोपघाताभ्यां
तदनुपहोपघातौ । तथा च नालोकस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्मा-
द्भूदेर्वागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम् । भाष्यकारेण
त्वधिकरणं भेदश्रुतेरित्यादिषु सूत्रेषु नेयम् ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु विष्टत्क्वर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

मत्प्रक्रियायां तत्तं ज ऐक्षतेत्यादिना मन्दर्भेण तेजोऽवबानां
दृष्टिं विधायोपदिश्यते । सेयं देवतैक्षत इन्द्राद्यभिमास्तिन्नो
देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवर्षिण
नामां चिह्नतं विहृतमेकैकां करवाणीति । अस्यार्थः । पूर्वोक्तं
बहुभवनमीक्षणप्रयोजनमस्यापि सर्वथा न निष्पद्यमिति
पुनरीक्षां कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुद्दिश्य कथं हन्ते दा-
नौमद्यमिमा यद्योक्तास्तेजसात्यास्तिन्नो देवताः पूर्वस्रष्टावनु-

भूतेन सञ्चति स्वरसञ्चिधापितेन जीवेन प्राणधारणकर्त्राक-
नानुप्रविश्य बुद्ध्यादिभूतमात्रायामादयं एव सुखविष्यं तोय
एव चन्द्रमसो विष्यं ज्ञायामात्रतयानुप्रविश्य नाम च रूपं च
ते व्याकरवाणि विष्यष्टं स्वरवाणीदमस्य नामिदं च रूपमिति
तासां तिसृणां देवतानां विहृतं विहृतं तेषां देवतात्मना त्रयात्मि-
कां त्रयात्मिकामकैकां देवतां करवाण्येति । तत्र संशयः । किं
जीवकत्वं कमिदं नामरूपव्याकरणमाहो परमेश्वरकत्वं क-
मिति । यदि जीवकत्वं कं तत आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वह-
तेत्यादिश्रुतिविरोधादनध्यवसायः । अथ परमेश्वरकत्वं कं, ततो
न विरोधः । तत्र डित्यडित्यादनामकरणं च घटपटादिरूप-
करणे च जीवकत्वं त्वदर्शनात् । इहापि त्रिवृत्करणं नामरूपक-
रणं चास्ति सम्भावना जीवस्य तथा च योग्यत्वादनन जीवेनेति
व्याकरवाण्येति प्रधानक्रियया सम्बध्यते, न त्वानन्तर्घ्यादनु-
प्रविश्येत्यनेन सम्बध्यते । प्रधानपदार्थमन्वयो हि साक्षात्क-
र्त्तृणां गुणभूतानां पदार्थानामौक्तिकस्तादर्थ्यात् तेषाम् । तस्य
तु साक्षात्तादमन्वयात् परम्यराययण, साक्षात्कारवश
योग्यतया दर्शितः । ननु संयं देवतेति परमेश्वरकत्वं त्वं
श्रूयते, सत्यं, प्रयोजकतया तु तद्विष्यति । यथा लोके चारि-
णाह परमैक्यमनुप्रविश्य महलयानीति । यदि पुनरस्य
साक्षात्कर्त्तृभावां भवेदनन जीवेनेत्यनर्थकं स्यात् । नहि
जीवस्यान्यथाकरणभावा भावतुमश्नति । प्रयोजककर्त्तृस्त-
साक्षात्कर्त्ता करणं भवति प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकं न
प्रबोध्यकर्त्तृव्यापनात् । तस्मादपि जीवस्य कर्त्तृत्वं नामरूप-
व्याकरवाण्येव तु परमेश्वरस्येति विरोधादनध्यवसाय इति
प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । परमेश्वरस्यैवापि नामरूपव्या-
कर्त्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानक्रियासम्बन्धं

प्रत्ययोप्यत्वात् । नन्वन्यत्र डित्त्वडवित्त्वादिनामकर्मणि घट-
शरावादिभूपकर्मणि च कर्तृत्वदर्शनादिहापि योप्यता सञ्जा-
व्यत इति चेत् । न । गिरिनदीसमुद्रादिनिर्माणासामर्थ्ये-
नार्थापेक्षभावरिच्छिन्नं न सञ्जावनापबाधनात् । तस्मात्-
परमेश्वरस्वीवात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्वानुप्रवि-
श्येत्यनेन तु सविहितेनास्य सम्बन्धो योप्यत्वात् । न चान-
र्थक्यं त्रिहृत्करस्य भोक्तृजीवार्थतया तदनुप्रवेशाभिधान-
स्यार्थवत्त्वात् । स्यादेतत् । अनुप्रविश्य व्याकरवाचीति
समानकर्तृत्वं ऋः स्मरणात् प्रवेशनकर्तृजीवस्यैव व्याकर्तृत्वमुप-
दिश्यतेऽन्यथा तु परमेश्वरस्य व्याकर्तृत्वं जीवस्य प्रवेष्टृत्वे
भिन्नकर्तृकत्वेन ऋः प्रयोगो व्याङ्ग्येतेत्यत्राह । “न च जीवो
नाम” इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

मांसादिभौमं यथा शब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

अत्र भाष्यकृतोत्तरसूत्रशेषतया सूत्रमेतद्विषयापदशेनपर-
रतया व्याख्यातं शब्दानिराकरणार्थत्वमप्यस्य शक्यं वक्तुम् ।
तथाहि, योऽब्रह्म्याणिष्ठो भागस्तन्नस्तेजसस्तु योऽर्षिष्ठो भागः
स वागित्यत्र हि काणादानां सांख्यानां चास्ति विप्रतिपत्ति-
स्तत्र काणादा मनो नित्यमाचक्षते । सांख्यास्वाहकारिके
वाङ्मनसे । अत्रभागतावचनं त्वस्याब्रह्मभ्रमस्यार्थम् ।
अत्रोपयोगे हि मनः स्वस्वं भवति । एवं वाचोऽपि पाटवेन
तेजः साम्यमभ्युदनीयम् । तत्रेदमुपतिष्ठते । “मांसादीति” ।
वाङ्मनस इति वक्तव्ये मांसाद्यभिधानं सिद्धेन सह साध्यस्वी-
पन्थासो दृष्टान्तसाभाय । यथा मांसादिभौमाद्येवं वाङ्मनसे
अपि तेजसभौमे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । न तावद् ब्रह्म-
व्यतिरिक्तमस्ति किञ्चिदित्यम् । ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिष्ठा-

व्याघातात्, बहुश्रुतिविरिधात् । नाद्याहकारिकमहकारस्य
सांख्यभिमतस्य तत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात् । तस्यादसति बाधके
श्रुतिराश्रमौ नान्वया कथञ्चिन्नेतुमर्चतेति कश्चिदोषमित्युक्तं
तद्दोषतां दर्शयत्यत्राह पूर्वपक्षी । “यदि सर्वमिदं” इति ।

वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

त्रिभुवनकरणविशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्वं तेन तस्य व्यप-
देश इत्यर्थः ॥

इति शोमदाचर्यमिति श्रुतिविरचिते शोमद्वगवत्पाटगारी
रकभाष्यविभागे भामिन्यां द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तध्यायमध्यायः ॥ शुभम् ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः

प्रत्रनिरूपणाध्यायम् ॥ १ ॥

द्वितीयतृतीयाध्याययोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणं सम्बन्धं दर्शयन्
सुत्रावबोधार्थमयमंशेषमाह । “द्वितीयोऽध्याये” इति ।
अतिन्यायश्रुतिविरोधपरिहारणं हि अनध्यवसायलक्षणम-
प्रामाण्यं परिहृतं तथाच प्रामाण्ये निबल्लोकते तार्तीयो
विचारो भवत्यन्यथा तु निर्वीजतया न सिद्धं इति । अवा-
न्तरसङ्गतिं दर्शयितुं तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि
जीवोपकरणानि चेत्युक्तम् । अध्यायार्थसंक्षेपमुक्त्वा पादार्थ-
संक्षेपमाह । “तत्र प्रथमे तावत् पादे” इति । तस्य प्रयोजन-
माह । “वेराख्य” इति । पूर्वापरपरिग्रहनाय भूमिकामारच-
यति । “जीवो मुख्यप्राणसचिवः” इति । “अरक्षोपादानवद्

भूतोपादानस्यासुतत्वात्” इति । अत्र च करणोपादानसु-
 त्वैव शीतिकत्वात् करणानां भूतोपादानसिद्धेरिन्द्रियोपादा-
 नातिरिक्तभूतविवक्षयाधिकरणकारणः । यदि भूतान्यादाया-
 गमिष्यत्तदा तदपि करणोपादानवदेवाचीयत् । न च श्रूयते,
 तस्मात् भूतपरिष्वक्तो रंङ्गस्यपि तु करणमात्रपरिष्वक्तः । नञ्जा-
 गमेकगम्ये ऽर्थे तदभावः प्रमेयाभावं न परिच्छेत्तुमर्हति । न च
 देहान्तरारम्भान्ध्यानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रंङ्गकस्यनेति
 युक्तमित्याह । “सुलभाश्च सवच भूतमावाः” इति । “द्युप-
 जल्य” इति । इह हि कायारम्भणमग्निहोत्रापूर्वपरिणामल-
 क्षणं अहादित्वे न पशुधा प्रविभज्य द्युप्रभृतिषु अग्निषु होत-
 व्यत्वं नोपादानमनुत्तरमार्गप्रतिपत्तिमाधनं विवक्षन्त्याह श्रुतिः ।
 ‘असौ वाव लोको गीतमाग्निः’ इत्यादि । अत्र मायंपातर-
 ग्निहोत्राहुती हुते पयसादिमाधने अहापूर्वमाहवनीया-
 ग्निममिदृमाचिरङ्गारविस्फुलिङ्गभाविता कर्त्वादिकारकभाविता
 चान्तरिक्ष क्रमणोत्क्राम्य द्युलोकं प्रविशन्त्यो सूक्ष्मभूत द्रव-
 द्रव्यपयःप्रभृत्युपमस्वभादपशब्दवाच्ये अहाहेतुकत्वाच्च अहा-
 शब्दवाच्ये तयोराहुत्यारधिकरणमग्निरन्ये च सामहुमाचे-
 रङ्गारविस्फुलिङ्गा रूपकत्वेन निर्दिश्यन्ते । असौ वाव
 द्युलोको गीतमाग्निः । यथाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीय
 एव अहाशब्दवाच्योऽग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थाकृपाः सूक्ष्मा
 या प्रापः अहाभावितास्तदधिकरणं द्युलोकः । अस्यादित्य
 एव समित् तेन होत्रोऽसौ द्युलोको दीप्यतेऽतः समित्त्वनात्
 समित् तस्यादित्यस्य रश्मयो धूमा इत्यनादिवादित्वाद्दृग्मीनां
 ममत्वानादहरविप्रकाशसामान्यादादित्यकाश्चित्वाह । चन्द्रमा
 अङ्गारोऽर्चिवः प्रथमोऽभिव्यक्तेः । नक्षत्राण्यस्य विस्फुलिङ्गाश्च-
 न्द्रमसोऽङ्गारस्वावयवा इव विप्रकीर्णतासामान्याद्विस्फुलिङ्गा-

स्तदेतस्मिन्नग्नी देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदेवम् ।
 अद्यां जुहति अद्या चोक्ता । पर्जन्यो वाव गौतमाग्निः पर्जन्यो
 नाम वृष्युपकरणाभिमानी देवताविशेषस्तस्य वासुरिव
 समित् वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राणस्य
 वृष्टिदर्शनात् । अन्नं धूमः धूमकार्यत्वात् धूमसाहस्यञ्च
 विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः काठिन्यादि-
 द्युत्सव्यत्वाच्च । गर्जितं मेघानां विस्फुल्लिङ्गाः विप्रकीर्णतामा-
 मान्यात् । तस्मिन्देवा यजमानप्राणा अग्निरूपाः सोम राजानं
 जुहति तस्य सोमस्याहुतेवर्षे भवति । एतदुक्तं भवति ।
 अद्यास्या आपां द्युलोकमाहृतित्वेन प्रविश्य चन्द्राकारेण परि-
 षताः सत्यो द्वितीये पर्यासि पर्जन्याग्नी हुता वृष्टित्वेन परि-
 षमन्त इति । पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्य पृथिव्यास्य-
 स्याग्नेः संवत्सर एव समित्संवत्सरेण कालेन हि समिद्धा
 भूमिर्ब्रह्मादिनिष्पत्तये कल्पते । आकाशो धूमः पृथिव्यग्ने र-
 त्वित इवाकाशो दृश्यते रात्रिरर्चिः पृथिव्याः श्यामाया अमु-
 रूपा श्यामतया रात्रिरग्ने रिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गात् प्रगे
 रात्रिरूपार्चिःगमने उपशान्तानां प्रसन्नानां दिशां दर्शनात् ।
 अवान्तरदिशो विस्फुल्लिङ्गाः शुद्धत्वसास्यात्तस्मिन्नग्नी अद्यासां-
 मपरिषामक्रमेणानता आपां वृष्टिरूपेण परिषता देवा
 जुहति तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि भवति । पुरुषो वाव
 गौतमाग्निस्तस्य वागेव समिद्धावा खल्वयं तास्वाद्यष्टस्वान-
 स्मितया वर्षपदवाक्याभिव्यक्तिक्रमणार्थं जान प्रकाशयन् समि-
 ध्यते । प्राणो धूमः धूमवन्मुखाद्विर्गमात्तद्वाचिर्लोहितत्वसा-
 म्याच्चरङ्गाराः प्रभाश्रयत्वात् । ओत्तं विस्फुल्लिङ्गाः विप्रकीर्ण-
 त्वात् । ता एवापः अद्यादिपरिषामक्रमेणागताः व्रीह्यादि-
 रूपैः परिषताः सत्यः पुरुषेऽग्नी हुतास्तासां परिषामो रेतः

सञ्भवति । योषा वाव नीतमान्निस्तस्या उपस्य एव समित्
 तेन हि सा पुत्राय त्वादनाय समिध्यते यदुपमन्वयते स धूमः
 स्त्रीसन्धवादुपमन्वयस्य सोमानि वा धूमः योनिर्चर्चिर्लोहित-
 त्वाद यदन्तः करोति मैयुनं तेऽङ्गारा अभिनन्दाः सुख-
 लवा विस्फुलिङ्गाः शुद्रत्वात्तस्त्रिभूतस्त्रिभूतौ देवा रंतो
 जुह्वति तस्या षाहुतर्गर्भः सञ्भवति । एवं अहामोमवर्षाच्च
 रंतो हवनक्रमेण योषाम्निं प्राध्यापो गर्भाख्या भवन्ति । तत्रा-
 षमवर्षायत्वादापः पुरुषवचसो भवन्ति पञ्चम्यामाहुताविति ।
 यतः पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति तस्मादग्निः
 परिवेष्टितो जीवो रंजतीति गम्यते । एतदुक्तं भवति ।
 अहाशब्दवाच्या आप इत्यग्ने वक्ष्यति तासां विहृत्कृततया
 तेजाऽद्वाविनाभावेनाव्यहणेन तेजाऽद्वयोरपि संघह इत्येत-
 दपि वक्ष्यते । यस्यप्येतावतापि भूतवेष्टितस्य जीवस्य
 रंज्यं नावगम्यते तेजाऽबन्धानां पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवच-
 स्त्वमात्रश्रवणात्, तथापीष्टादिकारिणां धूमादिना पिष्टया-
 नेन यथा चन्द्रलोकप्राप्तिकथनपरयाऽऽकाशाश्चन्द्रमसमेव
 सोमो राज्ञेति श्रुत्या सह अहां जुह्वति तस्य षाहुतः
 सोमो राजा सञ्भवतीत्यस्याः श्रुतः समानत्वाद्गम्यते
 भूतपरिवृक्तो रंजतीति । तथाहि । या एवापो हुता
 द्वितीयस्यामाहुतौ सोमभावं गतास्ताभिरेष परिवृक्तो जीव
 इष्टादिकारी चन्द्रभुयं गतश्चन्द्रलोकं प्राप्त इति । ननु
 स्वतस्त्वा आपः अहादिक्रमेण सोमभावमाप्नुवन्तु ताभिरपरि-
 वृक्त एव तु जीवः सन्दिश्यमात्रो गत्वा सोमभावमनुभवतु
 को दोषः । अयं दोषः । यतः श्रुतिसामान्यातिक्रम इति । एवं
 हि श्रुतिसामान्यं कल्पेत यदि येन रूपेण येन च क्रमेणापां
 सोमभावस्तौ नैव जीवस्यापि सोमभावी भवेत् । अन्यथा तु

न श्रुतिसामान्यं ज्ञात् । तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्तरं ह्यवधियथे
 श्रुतिसामान्यानुरोधेन परिष्वक्तरं ह्यं निश्चीयते । अतो दधि-
 पयःप्रभृतयो द्वयभूयस्त्वादापो हुताः सूक्ष्मीभूता इष्टादिकारि-
 णमाश्रिता नन्वनेन विधिना देहे ज्ञयमाने हुताः सत्यं चाहु-
 तिमय्य इष्टादिकारिणं परिवेष्ट्य स्वर्गं लोकां नयन्तीति ।
 चोदयति । “नन्वन्त्या श्रुतिः” इति । अयमर्थः । एवं हि
 सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहेत् यद्यस्य स्थूलं शरीरं रंजतो न भवेत् ।
 अस्ति त्वस्य वर्तमानस्थूलशरीररोगः चादेहान्तरप्राप्तेः सूक्ष्म-
 लायुक्तानिदर्शनेन, तस्मान्निदर्शनश्रुतिविरोधात् । अदेहपरि-
 ष्वक्तो रंजतीति, परिहरति । “तत्रापि” इति । न तावत्
 परमात्मनः संसरणसम्भवः । तस्य निःसृष्टवृद्धमस्वभाव-
 त्वात् किन्तु जीवानाम् । परमात्मैव सोपाधिकस्थितवच्छब्दो
 जीव इत्याख्यायने, तस्य च देहेन्द्रियादेरुपाधेः प्रादेहिकत्वात्
 तत्र सन्देहान्तरं गन्तुमर्हति । तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंज-
 तिकर्मोपस्थापितः प्रतिपन्नव्यः । प्राप्तव्यां योऽस्ति हि-
 याया भावनाया उत्पादनाया दीर्घीभावमात्रं अनुकुर्यापमी-
 यते । सांख्यानं कल्पनामाह । “व्यापिनां करणानाम्”
 इति । आहङ्कारकत्वात्करणानामहङ्कारस्य च जगत्सकल-
 व्यापित्वात्करणानामपि व्यापित्त्यर्थः । बौद्धानां कल्पनामाह ।
 “केवलस्यैवात्मनः” इति । आलयविज्ञानसन्तानं आत्मा
 तस्य वृत्तिः षट्प्रवृत्तिविज्ञानानि पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरा-
 दीनि अभिनवानि जायन्ते । कणभुक्कल्पनामाह । “मन
 एव च” इति । भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभिनवमिति
 यावत् । दिग्म्बरकल्पनामाह । “जीव एवोत्प्लुत्य” इति ।
 चाट्टियहणेन लोकायतिकानां कल्पनां संसृज्जाति तं हि
 शरीराणांवादिनो भस्मीभावमात्मन आहुर्न कस्मचिद्भूतः

मिति । चोदयति । “ननुदाहृताभ्याम्” इति । अत्र सूत्रेणोत्तरमाह ।

आत्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तैजसः कार्यमशितपीताहारपरिपाकः । अपां कार्यं खेहस्त्रेदादि । पृथिव्याः कार्यं गन्धादि । यस्तु गन्धस्त्रेदपा-
कप्राणवकाशदानदर्शनाद्देहस्य पञ्चभौतिकत्वं पञ्चसं-
जोऽब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मात्मकत्वेन परितुष्यति । तं प्रत्याह ।
“पुनश्च ब्रह्मात्मकः” इति । वातपित्तश्लेष्मभिक्षिभिर्धातुभिः शरी-
रधारणात्मकैस्त्रिधातुत्वात् । अतो न स देहो भूतान्तराणि
प्रत्याख्याय केवलाभिरङ्गिरारब्धुं शक्यते । अत्रापह्नवनिगम-
स्ताहं कस्मादित्यत आह । “तस्मान्भूयस्त्वापेक्षः” इति ।
पृथिवीधातुवर्जमितरतैज आद्यपेक्षया कार्यस्य शरीरस्य
नाद्वितादित्द्रवभूयस्त्वान्त्करणयोसोपादाननिमित्तयोर्द्रवभूय-
स्त्वादपां पुरुषवचस्त्वोक्तिर्नपुनर्भूतान्तरनिगमाद्यर्थाः ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां जीवहेहे साश्रयत्वमवगतं गच्छति जीवहेहे
तदनुविधायिनः प्राणा अपि गच्छन्तीति दृष्टम्, अतः षाट्कौ-
शिका देहादुत्क्रामन्तः कस्मिंश्चिदुत्क्रामत्युत्क्रामन्ति । स
चैषामनुविधेयः सूक्ष्मो देहो भूतेन्द्रियमय इति गम्यते ।
नहीन्द्रियमात्राश्रयत्वमेषां दृष्टं यतस्तस्मात्प्राणानां गति-
रुपपद्येतेति ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतिरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

आग्निरेऽपि अष्टे जीवस्य प्राणैः सह गमनेऽग्न्यादिग-
तिश्रुत्या श्रुतिविरोधोत्थापनाद्यर्थाः । यत्र हि लोमकेशयोरोष-
धिवनस्यतिगमनं दृष्टविरोधाद्भाक्तं तावदभ्युपेयम् । एवं च

तन्मध्यपतितत्वेन तेषामपि श्रुतिविरोधाद्भाक्तत्वमेवोचित-
मिति । भक्तियोपकारनिवृत्तिरुक्ता ॥

प्रथमेऽध्यावणादिति चेन्न ता एव

ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रथमायामा-
हुतौ अनपां अहाया होतव्यताभिधानममम्बहमनुपपन्नञ्च ।
नहि यथा पश्वादिभ्यो हृदयादयोऽवयवा अवदाय निष्कृष्य
ह्यन्ते । एवं अहा बुद्धिप्रसादलज्जणा निष्कृष्टं वा होतं
वा शक्यते । न चाप्येवमौत्सर्गिकी कारणानुरूपता कार्यस्य
युज्यते । तस्माद्भक्त्यायमस्य अहाशब्दः प्रयुक्त इति । अतएव
श्रुतिः “आपोहा” इति ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां

प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अस्यार्थः पृथमेवोक्तः । अस्मिन्नोक्तं षट्सूत्रकाम्निश्रुतिप्र-
तिहाष्टमिपुनरावृत्तिश्लोकं प्रत्युत्थायिष्वस्मिन्मिदुमांश्वरकार-
विस्फुलिङ्गेषु प्रश्नाः षट्, तेषां यः समाहारः पश्वां सा षट्-
प्रश्नी, तस्या निरूपणं प्रतिवचनम् । सूत्रान्तरमवतारयितुं
शङ्कते । “कथं पुनः” इति । सोमं राजानमाप्यायन्वापन्ती-
यस्वेति । एवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति क्रियासमभिव्यञ्जना-
प्यायनापन्नयौ यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति । सोममयान्
नोक्तानित्यर्थः । अत उत्तरं पठति ।

भाक्तं वाऽनात्मविश्वान्तथा हि

दर्शयति ॥ ७ ॥

कर्मजनितफलोपभोगकर्ता अधिकारी न पुनरुपभोष-

स्रक्ष्णाश्चन्द्रसालोक्ष्यमुपगतानां देवादिभक्ष्यत्वं स्वर्गकामो
यजेतेति यागभावनायाः कर्त्रपेक्षितोपायतारूपविधिभ्युत्तिवि-
रोधादन्नशब्दो भोक्तृत्वमिव सतां देवोपजौवितामात्रेण
भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्वणनिगरणाभ्यां मुख्य इति ।
अत्रैवार्थे न्युत्थन्तरं सङ्गच्छत इत्याह । 'तथा हि दशयति'
श्रुतिरनात्मविदामनात्मविच्छादेव पशुवद्देवोपभोग्यतां न तु
चर्वणीयतया । यथा हि बलीवर्दादयो भुञ्जाना अपि
स्वफलस्वामिनो हलादिवहनेनोपकुर्वाणा भोग्याः, एवं पर-
मतत्त्वमविहाम इष्टादिकारिण इह दधिपयपुरोडाशादि-
नाऽमुषिंश्च लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति
न्युत्थर्थः । अथवा 'अनात्मविच्छान्तथा हि दशयतीत्यस्यान्या
व्याख्या' । आत्मवित् पञ्चाग्निविद्यावित्, न आत्मवित् अनात्म-
वित् । यो हि पञ्चाग्निविद्यां न वेद तं देवा भक्षयन्ती निन्द्यन्ते
पञ्चाग्निविद्यां स्तोतुं तस्या एव प्रकृतत्वात् । तदनेनोपचारस्य
प्रयोजनमुक्तम् । उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह । "तथा हि"
"दशयति" । श्रुतिर्भाक्तृत्वम् । "स नोमलोके विभृतिमनुभूय"
इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥

कृतात्म्येऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

"यावत्सम्यात्तमुपित्वा" इति । यावदुपबन्धाद्यत्किञ्चेह करो-
त्ययमिति च यत्किञ्चेह कर्म कृतं तस्यान्तं प्राप्येति श्रवणात् ।
प्रायणस्य चैकप्रचदकेन सकलकर्माभिव्यञ्जकत्वात् । न खल्व-
भिव्यक्तनिमित्तस्य साधारण्येऽभिव्यक्तनियमो युक्तः । फलदा-
नाभिमुखीकरणं चाभिव्यक्तिस्तस्यात्ममस्तमेव कर्मफलमुपभो-
जितवत् स्वफलविरोधि च कर्म । तस्माच्छ्रुतिरुपपत्तेषु निरनु-

शयानामेव चरणादाचारादवरोहो न कर्मच चाचारकर्मचो च
 श्रुतेः प्रसिद्धभेदे । यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति । तथा च
 रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्याचारमेव योनिनिमित्तमुपदि-
 शति । न तु कर्म रतां वा कर्मशीले हे पण्यविशेषेचानुशय-
 स्तथापि यद्यप्ययमिष्टापूर्त्तकारी स्वयं निरनुशयो भुक्तभोगत्वा-
 त्तथापि पित्रादिगतानुशयवशाद्द्विपाकान् जात्यायुर्भोगांश्च-
 न्द्रलोकादवद्विज्ञानुभविव्यति । स्वयंते च्छन्यस्य सुकृतदुष्कृता-
 भ्यामन्यस्य तस्मिन्निनस्तत्फलभागिता । 'पतत्यहंशरीरेषु
 यस्य भार्यासुरां पिबेत्' इत्यादि । तथा आहवैश्वानरीयेष्ट्यादिः
 पिनापुत्रादिगामिफनश्रुतिः । तस्माद्यावत् सम्पातमित्युपक-
 मानुरोधाद्यत् किञ्चेह करोगीति च श्रुत्यन्तगानुमारादरमणीय-
 चरणत्वं सम्बन्धस्तरगतमिष्टापूर्त्त कारिणि भाक्तं गमयित-
 व्यम् । तथा च निरनुशयानामेव भुक्तभोगानामवरोह इति
 प्राप्ते, उच्यते । येन कर्मकलापेन फलमुपभोजितं तस्मिन्नती-
 तेऽपि सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति । कुतः । दृष्टव्यमिति
 भ्याम् । प्रत्यक्षदृष्टा श्रुतिर्दृष्टशब्दवाचा । श्रुतिसोपपत्ता ।
 अथवा दृष्टशब्दे नोच्चावचरूपो भाग उच्यते । अयमभिसन्धिः ।
 कपूयचरणा रमणीयचरणा इत्यवरोहतामनद्विशेषणम् । न च
 सति सुख्यार्थसम्भवे सम्बन्धिमात्रेणोपचरितार्थत्वं न्याय्यम् ।
 न चोपक्रमविरोधाच्छ्रुत्यन्तरविरोधाच्च सुख्यार्थसम्भव इति
 साम्प्रतम् । दत्तफलेष्टापूर्त्त कर्मापेक्षयाऽपि यावत्पदस्य यत्कि-
 ञ्चेतिपदस्य चोपपत्तेः । नहि यावज्जीवमस्मिन्नोचं सुख्यादिति
 यावज्जीवमाहारविहारादिममयेऽपि होमं विद्यते, नापि
 मध्याह्नादावपि तु सायम्प्रातःकालापेक्षया । सायम्प्रातःका-
 लविधानसामर्थ्यात् कालस्य चानुपाटेयतयानुशयापि निमि-
 त्तानुप्रवेशात्तत्रैवमिति चेत् । न । इहापि रमणीयचरणा

इत्यादेर्मुख्यार्थत्वानुरोधोपात्तदुपपत्तेः । तत् किमिदानीमुप-
संहारानुरोधेनोपक्रमः सङ्कोचयितव्यः । नेत्युच्यते । नञ्-
सावुपसंहारानुरोधेऽप्यसङ्कुचद्वृत्तिरुपपत्तुमर्हति । नञ्
यावन्तः सम्प्राता यावता वा पुंसां सम्प्रातास्ते सर्वे तच्चेष्टादि-
कारिणा भोगेन ज्ञयं नीयन्ते । पुरुषान्तराश्रयणां कर्माश्रयानां
तद्भोगेन ज्ञयेतिप्रमत्तात् । चिरोपभुक्तानाञ्च कर्माश्रयानाम-
सतां चन्द्रमण्डलोपभोगेनानपयनात् । तथा च स्वयं सङ्-
चन्ती यावच्छ्रुतिरुपसंहारानुरोधेनापि सङ्कोचनमनुम-
न्यते । एतेन यत् किञ्चेह करोतीत्यपि व्याख्यातम् । अपि
चेष्टापुत्तकारोह ज्ञानि केवलं न तस्माच्चमकार्षीत् । अपि
तु गोदोहनेनापः प्रणयन् पशुफलमप्यपूर्वं समचेष्टीदेवमह-
निशं च वाहनःशरीरचेष्टाभिः पुष्ट्यापुष्ट्यामिहामुद्रोपभोग्यं
मञ्चितवती न मत्वाकादिभोग्यं चन्द्रलोकं भोग्यं भवितुम-
र्हति । न च स्वफलानुरोधेनोपभोग्यं च्छते प्रायश्चित्तादा-
त्मज्ञानाहाऽदत्तफलस्य ध्वंसः सम्भवति । तस्मात्तं नानुशयेना-
यमनुशयवान् परावर्त्तत इति श्लिष्टम् । न चैकभक्तिः कर्मा-
शय इत्यर्थे भाष्यकृद्व्यति । अन्ये तु सकलकर्मक्षये परा-
वर्त्तितशक्त्वा निर्वर्जिते मन्यमाना अन्यथाधिकरणं वर्णयाञ्च-
कुरित्वाह । “केचित्तावदाहुः” इति । अनुशयोऽत्र दत्तफ-
लस्य कर्मणः शेष उच्यते । तत्रेदमिह विचार्यते, किं दत्त-
फलानामिष्टापुत्तं कर्मचामवशेषादिहावर्त्तन्ते उत तान्युपभो-
गेन निरवशेषं क्षपयित्वाऽनुपभुक्तकर्मवशादिहावर्त्तन्ते इति ।
तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकायं क्षपितत्वाच्चिरानुशया एवानु-
भुक्तकर्मवशादावर्त्तन्ते इति प्राप्त उच्यते । “सानुशया एवा-
वर्त्तन्ते” इति । कुतः । दृष्टानुसारात् । यथा भाण्डस्ये
मधुनि सर्पिषि वा क्षालितेऽपि भाण्डलेपकं तच्छेषं मधु वा

सपिर्गं न ज्ञालयितुं शक्यमिति दृष्टमेवं तदनुसारादेतदपि
 प्रतिपत्तव्यम् । न चावशेषमात्राद्वन्द्वमण्डले तिष्ठासन्नपि
 स्थातुं पारयति । यथा सेवको ह्यस्तिजाश्रीयपदानिव्रात
 परिवृतो महाराजं सेवमानः कालवशाच्छ्रवपादुकावशेषो न
 सेवितुमर्हतीति दृष्टं तन्मूला च लौकिकी स्मृतिरिति दृष्ट-
 स्मृतिभ्यां मानुशया एवावर्त्तन्त इति । तदेतद्दूषयति । “न
 चैतदिति” । एवकारे प्रयोक्तव्ये इवकारो गुडजिह्विकया
 प्रयुक्तः शब्देः क्रमस्यैव न सामान्यतोऽदृष्टानुमानावसर इत्यर्थः ।
 शेषमतिरोहितार्थम् । पूर्वपक्षहेतुमनुभाषते । “यदप्युक्तं
 प्रायणम्” इति । दूषयति । “तदप्यनुशयमज्ञाव” इति । रम-
 णीयचरणाः कर्मचरणाः इत्यादिकथानुशयप्रतिपादनवरया
 श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः । “अपि च” इत्यादि । इह जन्मानि हि
 पर्यायेण सुखदुःखे भुज्यमानं दृश्येते युगपच्छेदकप्रघटकेन ।
 प्रायणेन सुखदुःखफलानि कर्माणि व्यञ्जेरन् । युगपदेव
 तत्फलानि भुज्येरन् । तस्मादुपभोगप्रय्यायदशनाद् वल्लीय-
 मा दुर्बलस्याभिभवः कल्पनीयः । एवं विरुद्धजातिभिमित्तो-
 पभोगकलेष्वपि कर्मसु दृश्यम् । न चाभिव्यक्तञ्च कर्म-
 फलं न दत्तं इति च सम्भवति । फलोपजनाभिमुख्यं
 हि कर्मणामभिव्यक्तिः । अपि च प्रायणस्याभिव्यक्तत्वे
 स्वर्गनरकतिर्यग्यानिगतानां जन्तूनां तस्मिन् जन्मानि कर्म-
 स्वर्गधिकाराद्वापूर्वकर्मापजनः पूर्वकृतस्य कर्माशयस्य प्राय-
 णाभिव्यक्ततया फलोपभोगेन प्रत्ययाद्वास्ति तेषां कर्माशय
 इति न ते संमरेयुः । न च मुख्यरत्नासन्नानाभावादिति
 कष्टास्वताविष्टा दशाम् । न च स्वसमवेतमेव प्रायणेनाभि-
 व्यञ्ज्यतेऽपूर्वं न परममवेतं येन पित्रादिगतेन कर्मणा वर्त्त-
 न्ति । शेषं सुगमम् ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥६॥

अनेन निरनुशया एवावरोहन्तीति पूर्वपक्षधीजं निगूढ-
मुहाय निरस्यति । यद्यपि

‘अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणः मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानञ्च गौलमेतद्दिदुर्बुधाः ॥’ इति ।

स्मृतेः गौलमाचारोऽनुशयाद्भिन्नस्तथाप्यस्यानुशयाङ्गनया-
ऽनुशयोपलक्षणत्वं कार्ष्णाजिनिराचार्यो मनः । तथा च
रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणस्मिन्न
मानुशयानामवावरोहणमिति ॥

ज्ञानार्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

‘भाचारहीनं न पुनन्ति वेदाः’ इति हि स्मृत्या वेदपदेन
वेदार्थमुपलक्षयन्त्या वेदार्थानुष्ठानशेषत्वमाचारम्योक्तं न तु
स्वतन्त्र भाचारः फलस्य साधन, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारक-
तयाऽऽचारस्य नानर्थक्यं कत्वर्थस्य । तदनेन समिटादिवेदा-
चारस्य कत्वर्थमुक्तं, सम्प्रति ज्ञानादिवत्पुरुषार्थत्वे पुरुषसंस्का-
रत्वेऽप्यदोष इत्याह । “पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य” इति । तदेव
चरणशब्देनाचारवाचिना सर्वोऽनुशयो लक्षित इत्युक्तम् ॥ बाद-
रिस्तु मुख्य एव चरणशब्दः कर्मणोत्याह ।

सुद्वतदुष्कृते एवेति बादरिः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायो गौडलीवर्तन्यायः । शेषमतिरो-
हिताद्यम् ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

ये चैके बाह्यालोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे जहन्तीति
कौषीतकिनां समाख्यानाद्द्वारश्वरश्च च चन्द्रलोकगमनमन्त-
रेणानुपपत्तेः । पञ्चम्यामाहुतावित्वाहुतिसंस्थानियमात् ।

तथाहि द्युसीमहृष्ट्यवरेतःपरिणामक्रमेण ता एवापी योषि-
दम्बो हताः पुरुषवचसो भवन्तीत्यविशेषेण श्रुतम् । न
चैतन्ननुष्ठाभिप्रायं कपूयचरणाः श्रयोनिमित्तमनुष्ठाखापि
श्रवणात् । गमनागमनाय च देवयानपिष्टयानयोरेव मार्ग-
योगान्नानात् पथन्तरस्याश्रुतेर्जायस्त्रियस्वेति द्वितीयं स्थान-
मिति च स्थानत्वमात्रेणावगमात् पथित्वेनाप्रतीतेः । चन्द्र-
लोकादवतीर्णानामपि च तत्स्थानत्वसम्भवादसम्पूरणेन प्रति-
वचनोपपत्तेः । अनन्यमार्गतया च तद्भोगविरहिणामपि
ग्रामं गच्छन् हृत्तमूलान्युपसर्पतीतिवत् संयमनादिषु यम-
वस्यतायै चन्द्रलोकगमनोपपत्तेः । न कतरिण च नेत्वस्वा-
संपूरणप्रतिपादनपरतया मार्गइयनिषेधपरत्वाभावात् । अनि-
ष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमने प्राप्तेऽभिधीयते । सत्त्वं
स्थानतयाऽवगतस्य न मार्गत्वं तथापि वेद्य यथाऽसौ लोको न
संपूर्णत इत्यस्य प्रतिवचनावसरे मार्गइयनिषेधपूर्वं द्वितीयं
स्थानमभिवदन् असम्पूरणाय तत्प्रतिपक्षमाचक्षीत । यदि पुन-
स्तेनैव मार्गणागत्य जन्ममरणप्रबन्धवत् स्थानमध्यासीत् तत्तृ-
तीयं स्थानं भवेत् । नष्टोटादिकारिणश्चन्द्रमण्डलादवरोह्य
रमणीयां निन्दितां वा योनिं प्रतिपद्यमानास्तृतीयं स्थानं
प्रतिपद्यन्ते तत् कस्य हेतोः पिष्टयानेन पथाऽवरोहात् । तद्यदि
चन्द्रजन्तवोऽप्यनेनैव पथाऽवरोह्युः । नैतदेवां जन्ममरणप्रबन्ध-
वत् द्वितीयं स्थानं भवेत् । ततोऽवगच्छामः, संयमनं सप्त च
यातना भूमिर्यमवयतया प्रतिपद्यमाना अनिष्टादिकारिणी
न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति । तस्माद्ये वैके चेतीष्टादिकारि-
विषयं न सर्वविषयं पञ्चस्यामाहुतात्रिति च सार्धविधानपरं न
पुनरपञ्चस्याहुतिप्रतिषेधपरमपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । संयमने
त्वनुभूयेति सूत्रेणावरोहापादानतया संयमनस्वीपादानाच्चन्द्र-

मण्डलापादाननिषेध आश्रयः । तथा च सिद्धान्तसूत्रमेव ।
पूर्वपक्षसूत्रत्वे तु शङ्कान्तराध्याहारिण कथञ्चिद्भ्रमयितव्यम् ।
वीचजं जरायुजम् । संशोकजं संस्त्रेदजम् ।

साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाहायुमित्यतो न तादात्म्यं
स्फुटमवगम्यते तथापि वायुर्भूत्वेत्यादेः स्फुटतरतादात्म्यावग-
माद् यथेतमाकाशमित्येतदपि तादात्म्य एवावतिष्ठते । न
चान्यस्यान्यभावानुपपत्तः । मनुष्यशरीरस्य नन्दिकेश्वरस्य
देवदेहरूपपरिणामस्वरणादेव देहस्य च नहुषस्य तिर्यङ्मा-
रणात् । तस्मान्मनुष्यार्थपरित्यागेन न गौणी ह्यतिराम्यणीया ।
गौण्यां च हर्ता लक्षणाशब्दः प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः सम्भवात् ।
यथाहुः ॥

'लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूते रिष्टा तु गौण्यता' । इति । एवं
प्राप्ते ब्रूमः । "साभाव्यापत्तिः" । समाना भावो रूपं येषां ते
सभावास्तौषां भावः साभाव्यं सारूप्यं सादृश्यार्मातं यावत् ।
कृतः । उपपत्तेः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे । "नक्षान्य-
स्यान्यभाव उपपद्यते" । युक्तमेतद्यदेव शरीरमजगरभावेन
परिणमते देवदेहसमयेऽजगरशरीरस्वाभावात् । यदि तु देवा-
जगरशरीरे समसमये स्वातां न देवशरीरमजगरशरीरं शिल्पि-
शतंनपि क्लियते । नहि दधिपयनी समसमये परस्परराम्भो
शक्ये सम्यादयितुं, तद्येहापि सूक्ष्मशरीराकाशयोर्युगपद्भावाच्च
परस्परराम्भं भवितुमर्हति । एवं वायादिव्यपि योष्यं, तथा
च'तद्भावस्तस्मादृश्येनोपचारिको व्याख्येयः । नन्वाकाशभवेन
संयोगमात्रं लक्ष्यतां किं सादृश्येनैत्यत आह । "विभुत्वाद्या-
काशेन" इति ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

दुर्निष्पृपतरमिति दुःखेन निसरणं भूते न तु विलम्बेनेति मन्यते पूर्वपक्षौ । विना खूलशरीरं न सूक्ष्मशरीरं दुःखभा-
गौति दुर्निष्पृपतरं विलम्बं लक्षयतीति राहान्तः ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

आकाशसारूप्यं वायुधूमादिमम्पकोऽनुशयिनामुक्त इह-
दानीं त्रीह्रियवा घोषधिवनस्पतयस्तिनभाषा इति जाय-
न्त इति श्रूयते । तत्र संशयः । किमनुशयिनां भागाधिष्ठानं
त्रीह्रियवादयः स्थावरा भवन्ति, चाहोस्वित् चैत्रज्ञान्तराधिष्ठि-
तत्वेषु संमर्गमात्रमनुभवन्तीति । तत्र मनुष्या जायन्ते, देवा
जायन्ते इत्यादी प्रयागे जनेः शरीरपरिग्रहे प्रसिद्धत्वादत्रापि
त्रीह्र्यादिशरीरपरिग्रह एव जनिर्मुस्थार्थ इति त्रीह्र्यादिशरीरा
एवानुशयिन इति युक्तम् । न च रमणीयचरणाः कपूयचरणा
इतिवत् कर्मविशेषामङ्गीर्तनात्तदभावे त्रीह्र्यादीनां शरीरभा-
वाभावात् चैत्रज्ञान्तराधिष्ठितानामेव यत्सम्पत्कामादिनां साम्प्र-
तम् । इष्टादिकादिनामिष्टादिकमसंकीर्तनादिष्टादेश हिंसादो-
षदूषितत्वेन सावद्यफलतया चन्द्रलोकभोगानन्तरं स्थावरश-
रीरभोग्यदुःखफलस्याप्युपपत्तेः । न च न हिस्यात्सर्वा भूता-
नौति सामान्यशास्त्रस्याग्नीषीमीयपशुहिंसाविषयविशेष-
शास्त्रेण बाधनं सामान्यशास्त्रस्य हिंसामामान्यद्वारेण विशेषोप-
सर्पणं विलम्बेनेति माद्यादिशेषसृगः शास्त्रात् शीघ्रतरप्रह-
त्ताद् दुर्बलत्वादिति साम्प्रतम् । नहि बलवदित्येव दुर्बलं
बाधते, किन्तु सति विरोधे । न चेहास्ति विरोधः, भिन्नगोचर-
चारित्वात् । अग्नीषीमीयं पशुमात्मभेतेति हि क्रतुप्रकरणे
समाध्यातं कृत्वर्थतामस्य गमयति न त्वपनयति निषेधापादि-

तामस्य पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुतां तेनास्तु निषेधादस्य पुरुषं प्रत्य-
नर्थहेतुता विषेच कत्वर्थता को विरोधः । यथाहुः ।

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलङ्कादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथा चोदितसिद्धितः । इति ।

तस्माज्जनेर्मुख्यार्थत्वाद् व्रीह्यादिशरीरा अनुशयिनो
जायन्त इति प्राप्तेऽभिधीयते । भवेदंतदेवं यदि रमणीयच-
रणाः कपूयचरणा इतिवद् व्रीह्यादिष्वनुशयवतां कर्मविशेषः
कीच्यते । न चैतदस्ति । न चेष्टादेः कर्मणः स्यावरशरीरोपभा-
ग्यद् दुःखफलप्रसवहेतुभादः सम्भवति, तस्य धर्मत्वेन सुखैकहं-
त्वात् । न च तद्वतायाः पशुहिंसाया न हिंस्यादिति निषे-
धात् कत्वर्थथा अपि दुःखफलत्वमभ्यः । पुरुषार्थाया एव
न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् । तथाहि । न हिंस्यादिति निषे-
धस्य निषेध्याधीननिरूपणतया तदर्थं निषेध्यं तदर्थ एव
निषेधो विज्ञायते । न चैतन्नानृतं वदन्न तौ पशौ करोती-
तिवत् कस्यचित्प्रकरणे समाभ्रातं येनानृतवदनवदस्य निषे-
धस्य कत्वर्थत्वे निषेधोऽपि कत्वर्थः स्यात् । पशौ निषिद्धयो-
राज्यभागयोः कत्वर्थत्वेन निषेधस्यापि कत्वर्थत्वं भवेत् ।
एवं हि मत्याज्यभागरहितैरप्यद्रान्तरैराज्यभागसाध्यः क्रतूप-
कारो विज्ञायते । तस्मादनारभ्याधीनेन न हिंस्यादित्यनेना-
भिहितस्य विष्णुपहितस्य पुरुषव्यापारस्य विधिविभक्तिविरो-
धाद् दुःखात्मकपक्रत्यर्थहिंसाकर्मभाव्यत्वपरित्यागेन पुरुषार्थं
एव भाष्योऽवतिष्ठति । साख्यातानभिहितस्यापि पुरुषस्य कर्तृ-
व्यापाराभिधानहारेणोपस्थापितत्वात् केवलं तस्य रागतः
प्राप्तत्वात्तदनुवादेन नञर्थे विधिरूपसंक्रामति, तेन पुरुषार्थो
निषेध इति तदधीननिरूपणो निषेधोऽपि पुरुषार्थो भवति ।
तथा चायमर्थः सम्यच्यते यत् पुरुषार्थं इननं तस्य कुर्यादिति ।

क्रत्वर्थस्यापि च निषेधे हिंसायाः कृतूपकारकत्वमपि कल्पेत । न च दृष्टे पुरुषोपकारकत्वे प्रत्यर्थिनि सति तत्कल्पनाश्वदम् । न च स्वातन्त्र्यापारतन्त्र्ये असति संयोगपृथक्त्वादि रतादिवदेकत्र सम्भवतः । तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधो न क्रत्वर्थत्वमप्यास्कन्दतीति शुद्धसुखफलत्वमेवेष्टादीनां न स्वावशरौरोपभोग्यदुःखफलत्वमपीति । आकाशादिष्विव कर्मव्यापारमन्तरेणाभिलापात् । अनुशयिनां व्रीह्यादिमयोगमात्रं न तु देहत्वमिति । अयमेवार्थ उक्तर्गापवादकथनेनोपलक्षितः । अपि च मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनीति व्रीह्यादिभावमापन्नाः खल्वनुशयिनः पुरुषैरुपभुक्ता रेतसिग्भावमनुभवन्तीति श्रूयते । उदेतद् व्रीह्यादिदेहत्वेऽनुशयिनां नोपपद्यते । व्रीह्यादिदेहत्वे हि व्रीह्यादिषु लूनैश्ववहन्तिना फलीकृतेषु च व्रीह्यादिदेहविनाशादननुशयिनः प्रमवेयुरिति कथमनुशयिनां रेतसिग्भावः संसर्गमात्रे तु संसर्गेषु व्रीह्यादिषु नष्टेष्वपि न संसर्गिणोऽनुशयिनः प्रमवेयुरिति रेतसिग्भावः आपद्यते । शेषमुक्तम् ॥

रेतसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

सद्यो जातो हि बालो न रेतसिग्भवत्यपि तु चिरजातः प्रौढयौवनस्तस्मादपि संसर्गमात्रमिति गम्यते । तत्किमिदानीं सर्वत्रैवानुशयिनां संसर्गमात्रं तथा च रमणीयचरणा इत्यादिषु तथाभाव आपद्येतेति, नेत्याह ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

सुगमम् ।

इति त्रीवाचस्वतिमिश्रविरचितायां भामत्यां तृतीयस्वा-

ध्यायक प्रथमः पादः ॥

सन्धेः सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

इदानीं तु तस्यैव जीवन्भावस्वामिदः स्वयंभोतिद्विमि-
 चार्थं प्रपञ्चते । “किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टि-
 राहोस्त्रिभ्यामयो” इति । यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्वानिर्वाच-
 तया जाग्रत्स्वप्नावस्थागतयोः भयोरपि सर्गयोर्मायामयत्वं
 तथापि यथा जाग्रत् सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुव-
 र्त्तते । ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारान्तु निवर्त्तते । एवं किं स्वप्न-
 सृष्टिराहोस्त्रित् प्रतिदिनमेव निवर्त्तते इति विमर्शार्थः ।
 “इयोः” इहलोकपरलोकस्थानयोः । सन्धौ भवं सन्धम् ।
 ऐहलौकिकचक्षुराद्यव्यापाराद्रूपादिमाक्षात्कारोपजननादर्न-
 हलौकिकं पारलौकिकेन्द्रियादिव्यापारस्य च भविष्यतोऽप्रत्य-
 त्पक्षत्वेन न पारलौकिकम् । न च न रूपादिमाक्षात्का-
 रोऽस्ति स्वप्नदृश्यस्तस्मादुभयोर्लोकयोरस्थान्तरालत्वमिति ब्रह्मा-
 त्मभावसाक्षात्कारात्प्राक् तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । अय-
 मभिमन्त्रिः । इह हि सर्वास्त्येव मिथ्याज्ञानान्मुटाहरणं
 तेषां सत्यत्वं प्रतिज्ञायते । प्रकृतोपयोगितया तु स्वप्नज्ञान-
 मुदाहृतम् । ज्ञानं यमर्थमवबोधयति स तथैवेति युक्तम् ।
 तथाभावस्य ज्ञानारोहात् । अतद्यात्वस्य त्वप्रतीयमानस्य
 तथाभावप्रमेयविरोधेन कल्पनास्यदत्त्वात् । बाधकप्रत्यया-
 दतयात्वमिति चेत् । न । तस्य बाधकत्वासिद्धेः, समान-
 गोचरे हि विरुद्धार्योपसंहारिणी ज्ञाने विरुध्येते । बलवद-
 बलवस्थानिबन्ध्याच्च बाध्यबाधकभावं प्रतिपद्येते । न चेह
 समानविषयत्वं, कालभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथा हि क्षीरं
 दृष्टं कालान्तरे दधि भवति, एवं रजतं दृष्टं कालान्तरे शुक्ति-
 भवेत् । नानारूपं वा तदस्तु । तद्यस्य तीव्रातपक्कान्ति-
 संहितं चक्षुः स तस्य रजतरूपतां गृह्णाति । यस्य तु केवल-

मालोकमात्रोपकृतं, स तस्यैव शुक्तिरूपतां गृह्णाति । एवमन्-
 पलमपि नीललोहितं दिवा मौरीभिर्भाभिरभिव्यक्तं नील-
 तथा गृह्यते । प्रदीपाभिष्यक्तं नक्तं लोहिततया । एवम-
 मयां निद्रायां मतोऽपि रजादीन् न गृह्णाति निद्राणस्तु गृह्णा-
 तीति मामश्रीभेदाद्वा कानभेदाद्वा विरोधाभावः । नापि
 पूर्वोत्तरयोर्वेनवदवन्वस्वनिर्णयः । हयोरपि स्वगोचरचारि-
 तथा ममानत्वेन विनिगमनाहेतोरभावात् । तस्मादप्यवश्य-
 मविरोधो व्यवस्थापनीयः । तस्मिन्नेतत् । विवादास्पदं
 प्रत्ययाः सम्यञ्चः प्रत्यगत्वाच्चायत्स्तस्मादिदं प्रत्ययदिशि । इम-
 मर्थं श्रुतिरपि दर्शयति । 'अथ रथान् रथयोगान् प्रथः सृजते'
 इति । न च न तत्र रथा न रथयोगा न पश्यान्तो भवन्तीति
 विरोधादुपचरितार्था सृजत इति श्रुतिर्याख्येया । सृजत
 इति हि श्रुतेः, बहुश्रुतिभवादाद्यमानालम्बवादान् । बली-
 यस्त्वे न तदनुगुणतया न तत्र रथा इत्यस्या भाक्तत्वे न व्याख्या-
 नात् । जायतवस्यादर्शनयोग्या न मन्ति न त रथा न
 सन्तीति । अत एव कर्तृश्रुतिः शास्त्रान्तरश्रुतिर्बटाहता ।
 प्राज्ञकर्तृकत्वाच्च प्राज्ञकार्थिकत्वं वियदादिमर्गवत् । न च
 जीवकर्तृकत्वाच्च प्राज्ञकर्तृकत्वमिति साम्प्रतम् । अन्यत्र धर्मा
 दन्यत्राधर्मादिति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वाज्जीवकर्तृकत्वेऽपि च
 प्राज्ञादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात् । अपि च जायतव्यसंवाद-
 वन्तोऽपि स्वप्नप्रत्ययाः केचिद् दृश्यन्ते । तद्यथा । स्वप्ने यक्षा
 स्वरधरः शुक्लमास्थानुलेपनो बाष्पणायनः प्रियव्रतं प्रत्याह
 प्रियव्रत ! पञ्चमेऽहनि प्रातरेवोर्वराप्रायभूमिदानेन नरपतिस्व
 मानयिष्यतीति, स च जायतव्याऽऽत्मनो मानमनुभूय स्वप्न
 प्रत्ययं सत्यमभिमन्यते । तस्मात्सर्व्वे पारमार्थिकी सृष्टिरिति
 प्राप्ते, उच्यते ।

मायामावन्तु क्वार्त्स्नेयानभिव्यक्त-

स्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

इदमत्राकृतम् । न तावत् क्षीरस्येव दधि रजतस्य परि-
 षामः शुक्तिः सम्भवति । नहि जालीश्वरगृहे चिरस्थिता-
 न्यपि रजतभाजनानि शुक्तिभावमनुभवन्ति दृश्यन्ते । न चेत-
 रस्य रजतानुभवसमयेऽन्योऽनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिभाव-
 मनुभवति प्रथेति च । न चाभयरूपं वस्तु सामयीभेदान्
 कदाचिदस्य तोयभावोऽनुभूयते कदाचिन्मरीचिर्नति साम्प्र-
 तम् । पारमार्थिके ह्यस्य तोयभावे तस्माद्ध्यमुदन्योपगम-
 लक्षणार्थक्रियां कुर्यान्मरीचिसाध्यामपि रूपप्रकाशलक्षणाम् ।
 न मरीचिभिः कस्यचित् लक्षणजा उदन्योपगम्यति । न च
 तोयमेव द्विविधमुदन्योपगमनमतदुपगमनमिति युक्तम् । तदर्थ-
 क्रियाकारित्वस्याप्तं तोयत्वं मावयापि तामकुवत्तोयमेव न
 स्यात् । अपि च तोयप्रत्ययममीचीनत्वदास्य द्वैविध्यमभ्यु-
 पेयते तच्चाभ्युपगमेऽपि न संदुमहति । तथाह्यममर्थविधया
 अतितोयमेतदिति मन्वानो न लक्षणायापि मरीचितोयमभिधा-
 वेत् । यथा मारीचीतनुभवन् । अथाशक्तं शक्तमभिमन्य-
 मानोऽभिधावति । किमपराहं मरीचिषु तोयविपर्ययिनेन
 सर्वजनीनेन यत्तमतिलक्ष्णं विपर्ययासास्तरं कल्पते । न च
 क्षीरदधिप्रत्ययवदाचार्यमातुल्यज्ञानप्रत्ययवदा तोयमरीचि-
 विज्ञाने समुच्चितावगाहिनौ स्वानुभवात्परस्परविरुद्धयोर्बाध्य-
 बाधकभावावभासनात् । तथापि रजतज्ञानं पूर्वमुत्पन्नं
 बाध्यमुत्तरन्तु बाधकं शुक्तिज्ञानं प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य ।
 रजतज्ञानात् प्राक् प्रापकाभावेन शुक्तिरप्राप्तायाः प्रतिषेधा-

सम्भवात् पूर्वज्ञानप्राप्तं तु रजतं शुक्तिज्ञानस्यवाधितुमर्हति ।
तदपवाधात्कञ्च ज्ञानुभवादवसीयते । यथाहुः ।

आनामित्वादवाधित्वा परं पूर्वं हि जायते ।

पूर्वे पुनरवाधित्वा परं नोत्पद्यते क्वचित् ।

न च वर्तमानरजतावभासि ज्ञानं भविष्यत्तामस्या गोच-
रयस्य भविष्यता स्वममयवर्तिनीं शुक्तिं गोचरयता प्रत्ययेन
बाध्यते कालभेदेन विरोधाभावादिति युक्तम् । सा नामास्य
ज्ञामोक्षत्वं च भविष्यत्तां तत्पृष्ठभावि त्वनुमानमुपकारहेतु-
भावमिवावति विनाशप्रत्ययोपनिपाते व्यमानमाकलयति ।
असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थिरं रजतत्वाद्गु-
भूतप्रत्यभिज्ञानरजतवत् । तथाच रजतगोचरं प्रत्यक्षं वस्तुतः
स्थिरमेव रजतं गोचरयेत् । तथाच भविष्यच्छुक्तिकाज्ञान-
कालं रजतं व्याप्नुयादिति विरोधात् शुक्तिज्ञानेन बाध्यते ।
यथाहुः ।

रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते ।

भविष्यच्छुक्तिकाज्ञानकालं व्याप्नोति तेन तत् । इति ।

प्रत्यक्षेषु चिरस्थायीति गृह्यते इति केचिद् व्याचक्षते ।
तदयुक्तं, यदि चिरस्थायित्वं योग्यता न सा प्रत्यक्षगोचरः
यत्तेरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापित्वं तदप्ययुक्तं,
कालान्तरे च भविष्यतीन्द्रियस्य संयोगायोगात् तदुपहितसीत्वं
व्यापित्वस्वातीन्द्रियत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययवदव्याप्ति
संस्कारः सङ्कारो येनावर्तमानमप्याकलयेत् । तस्यादव्यक्ता-
भ्यासवशेन प्रत्यक्षानन्तरं शीघ्रतरोत्पन्नविनाशदवज्ञानुमान-
महितप्रत्यक्षाभिप्रायमेव चिरस्थायीति गृह्यते इति मन्तव्यम् ।
अत एवैतच्छुद्धतरं कालव्यवधानमपिदेववन्तः शीघ्रतः प्राहुः,
दिविधो हि विषयः प्रत्यक्षस्य शास्त्रबाधवशेयस्य । शास्त्राच्च

एकः कालचक्रोऽध्ववर्षेयश्च सन्तान इति । एतेन संप्रपञ्चयो
मिथ्यात्वेन व्याख्यातः । यत् सत् संप्रदर्शनमुक्तं तत्राध्या-
ख्याया ब्राह्मणवायनेनाख्याते संवादाभावात् । प्रियव्रतस्या-
ख्यातसंवादसु काकतालीयो न संप्रदानं प्रमाचयितुमर्हति ।
तादृशस्यैव बहुलं विसंवाददर्शनात् । दर्शितश्च विसंवादो
भाष्यज्ञता कान्तर्ज्ञानानभिष्यक्तिं विवृण्वता रजस्यां सुत इति
रजनीसमयेऽपि हि भारताद् वर्षान्तरे केतुमालादौ वासरो
भवतीति भारते वर्ष इत्युक्तम् ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

दर्शनं सूचकं तच्च स्वरूपेण मत, समत्तु दृश्यम् । अत
एव श्रौतदर्शनस्वरूपमाध्याखरमध्यातुविमर्गादयो जाणदवस्था-
यामनुवर्त्तन्ते । श्रोत्रमाध्यास्तु मान्यत्रिलेपनटन्तत्ततादयो
नानुवर्त्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राञ्जव्यापार इति ।
प्राञ्जव्यापारत्वे न पारमार्थिकत्वानुमानं प्रत्यक्षेण बाधकप्रत्यक्षे-
नाविबुध्यमानं नात्मानं लभत इति भावः । बन्धमोक्षयोरान-
न्तरालिकं द्वितीयमैश्वर्यमिति । 'परामिथ्यानात्तु तिरोहितं
ततो ह्यस्य बन्धविषय्ययौ' 'दृश्योगाहामोऽपि' इति सूत्रद्वयं
कृतोपपादनमस्माभिः प्रथमसूत्रे । निगदव्याख्यातं चैतयो-
र्भाष्यमिति ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

इह हि नाडीपुरीतत्परमात्मानो जीवश्च सुषुप्तावस्थायां
ज्ञानत्वेन न्यूनते । तत्र किमेषां स्थानानां विकल्प आडो-
षिण्यसुषुप्तयः । किमनः, यथेवम् । एतदतो भवति । यदा
नाड्यो वा पुरीतहा सुषुप्तस्थानं तदा विपरीतपङ्कचनिवृत्तावपि
न जीवश्च परमात्मभाव इति । अविद्यानिवृत्तावपि जीवश्च

परमात्मभावात् कारणात्तरमपेक्षितत्वं तच्च कर्मैव न तु तत्त्व-
ज्ञानं विपरीतज्ञाननिवृत्तिभावेन तस्योपयोगात् विपरीत-
ज्ञाननिवृत्तेः विनापि तत्त्वज्ञानं सुदुतावपि सत्त्वात् ।
ततश्च कर्मैवापवर्गो न ज्ञानेन । यथाहुः ।

कर्मैव तु संसिद्धिमाश्रिता जन्मादयः । इति ।

अथ तु परमात्मैव नाडौ पुरीतत्त्वसिद्धारा सुषुप्तिज्ञानं
ततो विपरीतज्ञाननिवृत्ते रस्ति मात्रया परमात्मभावोपयोगः ।
तथा हि तावदेव जीवस्तदवस्थानो भवति केवलम् । तत्त्व-
ज्ञानाभावेन समूहकायमविश्याया चकायात् प्रायत्स्वप्न-
लक्षणं जीवस्य व्युत्थानं भवति । तस्यात् प्रयोजनवत्त्वात्
विचारेणेति । किन्नात्रकामं, नाडौपुरीतत्परमात्मसु स्थानेऽ-
सुषुप्तस्य जीवस्य निलयं प्रति विकल्पः । यथा बहुषु प्रामा-
देव् कौ नरन्दः कदाचित् क्वचिद्विधीयते कदाचित् क्वचिदेव-
मेका जीवः कदाचिन्नाडौषु कदाचित् पुरीतति कदाचिद्
ब्रह्मणीति । यथा निरपेक्षा व्रीहियवाः क्रतुसाधनीभूतपुरी-
डागप्रकृतितया श्रुता एकायां विकल्पान्ते । ए नममी-
श्रुत्वा वाऽऽयतनश्रुत्या वैकनिलयनार्थाः परस्परानपेक्षा
नाद्यादयोऽपि विकल्पमहन्ति । यथापि नाडीभिः प्रत्यव-
सृष्य पुरीतति श्रेत इति नाडौपुरीततोः समुच्चयवचनं
तथा तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति ।
अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति नाडौब्रह्मणोराधारयोः
समुच्चयवचनम् । प्राणगच्छं च ब्रह्माद्यास्मिन् प्राणे ब्रह्मणि
स जीव एकधा भवतीति वचनात् । तथाप्यासु तदा नाडौषु
सप्तो भवतीति च पुरीतति श्रेत इति च निरपेक्षयोर्नाडौ-
पुरीततोराधारत्वेन निर्देष्टाविरपेक्षयोरेवाधारत्वम् । इत्याह
विशेषः । कदाचिन्नाद्य एवाधारः कदाचिन्नाडौभिः सत्त्वा-

माणस्य पुरीतदेव । एवं ताभिरेव मन्त्रमाशस्य कदाचिद्ब्रह्म-
वाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडीपुरीतत्परमात्मनामनपे-
क्षत्वम् । तथा च विकल्पो व्रीहियववद् बहुद्वयन्तरवहेति
प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । जीवः समुच्चयेनैवैतानि नाद्या-
दीनि स्थापायोपैति न विकल्पेन । अयमभिसन्धिः । नित्य-
वदान्तातानां यत् पाक्षिकत्वं नाम तद्वत्त्वन्तराभावे कल्प्यते ।
यथाहुः ।

एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद् व्रीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥ इति ।

प्रकृतकृतमाधनीभूतपुरोडाशद्वयप्रकृतितया हि परस्य-
गानपेक्षो व्रीहियवो विहितो गृह्यतश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडा-
शमभिवर्त्तयितुं, तत्र यदि मिश्राभ्यां पुरोडाशोऽभिवि-
धेयत्वं परस्यगानपेक्षव्रीहियवविधातृणो उभे अपि शास्त्रं
वाध्ययानाम् । न चैतौ प्रयोगश्चनः समुच्चैतुमर्हति स
हि यथाविहितान्यशान्यभिममीष्य प्रवर्त्तमानो नैतान्यन्व-
यितुं शक्नोति मिश्रणे नान्यथात्वमेतेषाम् । न चाङ्गानुरोधेन
प्रधानाभ्यामो गोमवे उभे कुर्यादिति वक्ष्यते । अयुतो
ह्यत्र प्रधानाभ्यामोऽङ्गानुरोधेन च सोऽन्याय्यः । न चाङ्ग-
भूतैर्द्रवायवादिष्वङ्गानुरोधेन यथा प्रधानस्य सोमयागस्या
वृत्तिरेवमत्रापीति युक्तम् । सोमेन यजेतेति हि तत्रापूर्व-
यागविधिः । तत्र च दशमुष्टिपरिमितस्य सोमद्वयस्य
सोममभिपणोति सोममभिप्रावयतीति च वाक्यान्तरानुलोच-
नया रसहारेण यागमाधनीभूतस्येन्द्रवायाद्युद्देशेन प्रादेश-
मात्रे पूर्वपात्रेषु पृथक् पृथक् प्रकल्पनानि संस्कारा
विधीयन्ते न तु सोमयागोद्देशेनेन्द्रवायादयो देवताहो-
यन्ते चेन तासां यागनिष्पत्तिलक्षणेकार्यत्वेन विकल्पः

स्यात् । न च प्रादेशमात्रमेकैकमूर्ध्वपात्रं दशमुष्टिपरिमि-
 तसोमरसग्रहणाय कल्पते येन तुष्यार्थतया ग्रहणानि
 विकस्येरन् । न च यावन्मात्रमेकमूर्ध्वपात्रं आप्नोति तावन्मात्रं
 गृहीत्वा परिशिष्टं त्वज्येतेति युज्यते । दशमुष्टिपरिमितोपा-
 दानम्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । एवं तदृष्टार्थं भवेद्यदि तत्त्वयं
 याग उपयुज्येत । न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याया,
 तन्मात्रकालस्य सोमरसस्य यागशेषत्वेन संस्कारार्हत्वादेकैकेन
 च ग्रहणेन सकलस्य संस्कर्तृमशक्यत्वात्तदवयवस्यैकेन संस्कार-
 ऽवयवान्तरस्य ग्रहणान्तरेण संस्कार इति कार्यभेदाद् ग्रह-
 णानि समुच्चयैरन् । अत एव समुच्चयदर्शनं दृशेतामध्वर्युः
 प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णातीति । समुच्चये च मति क्रमोऽप्युप-
 पद्यते । आश्विनो दशमो गृह्यते तृतीयो ह्ययते । तथैवै-
 न्द्रवायवाधान् ग्रहान् गृह्णातीति । तेषां च समुच्चये मति
 यावद्यद्गृहेण गृहीतं तावन्तस्मै देवतायै त्यक्तव्यमित्यर्थाद्या-
 गस्याहत्या भवितव्यम् । यदि पुनः पृथक्कृतान्यप्येकं कृत्य
 काश्चन देवतामुद्दिश्य त्वजेरन् पृथक्करणानि च देवतोऽभावा-
 दृष्टार्था भवेयुः । न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्येत्य-
 क्तम् । तस्मान्तत्र समुच्चयव्यावृत्तत्वाद्वाङ्मनुरोधेनापि
 प्रधानाभ्यास आस्थीयते । इह त्वभ्यासकल्पनाप्रमाणाभा-
 वात् पुरोडाशद्रव्यस्य चानियमेन प्रकृतद्रव्ये यस्मिन् कस्मिं-
 श्चित्प्राप्ते एकैका परस्परगनपेक्षा व्रीहिश्रुतिर्यवश्रुतिश्च निया-
 मिकैकार्थन्या विकल्पमर्हतः । न तु नाडीपुरीतत्परमात्म-
 नामन्यान्यानपेक्षाचामेकनिलयनार्थसम्भवो येन विकल्पो
 भवेत् । नञ्चोक्तविभक्तिनिर्देश्यमात्रेणैकार्थता भवति समुच्चि-
 तानामप्येकविभक्तिनिर्देश्यदर्शनात् पर्यङ्गे शीते प्रासादे शीत
 इति । तस्मादेकविभक्तिनिर्देश्यत्वानैकान्तिकत्वादन्वयो विनि-

गमना वक्तव्या । सा धीक्षा भावकृता “यथापि निरपेक्षा इव
नाडोः सुप्तिस्वान्तरेण आवयति” इत्यादिना । सापेक्षशुक्ल-
नुराधेन निरपेक्षशुक्तिर्नैतच्छब्दः । शेषमतिरोहितार्थम् ।
ननु यदि ब्रह्मैव निरयनस्थानं तावन्मात्रमुच्यतां कृतं नाद्यु-
पन्यासेनेत्यत आह । अपि चाचेति । अपि चेति समुच्चये
न विकल्पे । एतदुपपत्तिर्महिता पूर्वापपत्तिरर्थमाधिनौति ।
मार्गापदेशोपयुक्तानां नाडानां स्तुत्यर्थमत्र नाडीमङ्गीर्त्तन-
मत्यर्थः । पित्तनाभिव्यासकरणो न बाह्यान् विषयान् वेदति
तद्वारा सुखदुःखाभावेन तत्कारणपाप्माभ्यर्गेण नाडीस्तुतिः ।
यदा तु तेजा ब्रह्म तदा सुगमम् । अपि च नाड्यः पुरीतदा
जीवस्योपाध्याधार एव भवतीत्यदमर्थः । अभ्युपेत्य जीवस्या-
धेयत्वमिदमुक्तम् । परमार्थतस्तु न जीवस्याधेयत्वमस्ति ।
तथाहि । नाड्यः पुरीतदा जीवस्योपाधीनां करणानामाश्रयः ।
जीवस्तु ब्रह्माव्यतिरेकात् स्वमहिमप्रतिष्ठः । न चापि
ब्रह्मजीवस्याधारस्तादात्म्यादिकल्प्य तु व्यतिरेकं ब्रह्मण्य आधा-
रत्वमुच्यते जीवं प्रति । तथा च सुषुप्तावस्थायामुपाधीनाम-
समुदाचारात्जीवस्य ब्रह्मात्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वं न तु नाडीपुरी-
तदाधारत्वम् तदुपाधिकरणमाधारतया तु सुषुप्तदशरश्चाय
जीवस्य नाडीपुरीतदाधारत्वमित्यनुव्यायार्थतया न विकल्प इति ।
“अपि च न कदाचिज्जीवस्येति” । श्रीसर्गिकं ब्रह्मस्वरूपत्वं
जीवस्यासति जाग्रत्स्वप्नदशरूपेषुपवादे सुषुप्तावस्थायां नान्य-
धयितुं शक्यमित्यर्थः । अपि च येषुपि स्थानविकल्पमा-
स्थितत तैरपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुषुप्तवस्था-
प्रीकर्तव्या । न चेयमात्मतादात्म्यं विना नाद्यादिषु पर-
मात्मव्यतिरेकेषु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितोऽयं जीव
आत्मव्यतिरेकाभिमानो मन्ववश्यं विशेषज्ञानवान् भवेत् ।

तथाहि श्रुतिः । 'यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्' इति । आत्मस्थानत्वे त्वदाषः । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्सत्केन कम्पश्येद्विजानीयात्' इति श्रुतेः । तस्मादप्यात्मस्थानत्वस्य हारं नाद्यादौत्याह । "अपि च स्थानविकल्पाभ्युपगमोऽपि" इति । अत्र चोदयति । "ननु भेदविषयस्यापि" इति । भिद्यत इति भेदः । भिद्यमानस्यापि विषयस्येत्यर्थः । परिहरति । "वाढमेवं स्यात्" इति । न तावज्जीवस्यास्ति स्वतः परिच्छेदस्तस्य ब्रह्मात्मत्वेन विभुत्वात् । आपाधिके तु परिच्छेदे यत्रोपाधिरसन्नहितस्तन्मात्रं न जानीयात् न तु सर्वम् । न ह्यनन्निधानात् सुमेरुमविहान् देवदत्तः सन्नहितमपि न वेद । तस्मात्सर्वविशेषविज्ञानप्रत्यस्तमयीं सुपतिं प्रसाधयता तदास्य सर्वापाध्युपसंहारो वक्तव्यः । तथा च सिद्धमस्य तदा ब्रह्मात्मत्वमित्यर्थः । गुणप्रधानभावेन समुच्चयो न समप्रधानतयाग्नेयादिर्बदति वदन् विकल्पमप्यपाकरोति । "न च वयमिह" इति । स्याध्यायाध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थस्य वेदराशेरकेनापि वर्णने नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तम् । न च सुपुमावस्थायां जीवस्य स्वरूपेण नाद्यादिस्थानत्वप्रतिपादने किञ्चित् प्रयोजनं ब्रह्मभूयप्रतिपादने त्वस्ति । तस्मात् समप्रधानभावेन समुच्चयो नापि विकल्प इति भावः । नीतार्थमन्यत् ॥

स एव तु कर्मानुष्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ६ ॥

यद्यपीश्वरादिभिर्नो जीवस्तथाप्युपाध्यवच्छेदेन भेदं विद्वत्तित्वाऽधिकरणान्तरारम्भः । स एवेति दुःसम्यादमिति स वान्यो वेति ईश्वरो वेति सन्भवमात्रेणोपन्यासः । नहि तस्य शुद्धमुक्तस्वभावस्याविद्याकृतव्यत्ययानसम्भवः । अत

एव विमर्शावसरेऽस्यानुपन्यासः । यच्च द्वाहादिनिर्वर्तनीय-
 मेकस्य पुंससोदितं कर्म तस्य पूर्वस्यरनुष्ठितस्यासि सृति-
 रिति वक्ष्येऽनुः प्रत्यभिज्ञानसूचनार्थः । अत एव सोऽह-
 मस्मीत्युक्तम् । “पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति” इति ।
 अयनम् आयः नियमेन गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्यायं
 मन्त्रसादे सुषुप्तावस्थायां बुद्धान्ताया द्रवति आगच्छति ।
 प्रतियोनि योऽहि व्याघ्रयोनिः सुषुप्तो बुद्धान्तमागच्छन् म
 व्याघ्र एव भवति न जाव्यन्तरम् । तदिदमुक्तम्, “त इह
 व्याघ्रो वा सिंहा वा” इति । “अथ तत्र सुप्त उत्तिष्ठति” इति ।
 यो हि जीवः सुप्तः स शरीरान्तर उत्तिष्ठति । शरीरान्तरग-
 तस्तु सुप्तजीवमम्बन्धिनि शरीर उत्तिष्ठति । ततश्च न शरी-
 रान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः । “अपि च न जीवा
 नाम परस्मादन्यः” इति । यथा घटाकाशो नाम न परमा-
 काशादन्यः । अथ चान्य इव यावद्धटमनुवर्तते । न चासौ
 दुर्विवेचस्तदुपाधेर्घटस्य विविक्तत्वात् । एवमनाद्यनिर्बचनीया-
 विद्योपधानभेदोपाधकल्पतो जीवो न वस्तुतः परमात्मना
 भिद्यते तदुपाध्यङ्गवाभिभवाभ्यां चोद्भूत इवाभिभूत इव प्रती-
 यते । ततश्च सुषुप्तादावापि अभिभूत इव जाग्रदवस्थादिपूद्भूत
 इव तस्य चाविद्यातद्वासनोपाधेरनादितया कार्यकारणभा-
 वेन प्रवहतिः सुविवेचतया तदुपहितो जीवः सुविवेच इति ॥

सुगन्धेऽङ्गसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

विशेषविज्ञानाभावात्सूक्ष्मा जागरस्वप्नावस्थाभ्यां भिद्यते
 पुनश्चान्यानाश्च मरणावस्थायाः । अतः सुषुप्तिरेव सूक्ष्मा विशे-
 षज्ञानाभावाविशेषात् । चिरानुच्छासवेषद्युप्रभृतयस्तु सुप्तेरवा-
 न्तरप्रभेदाः । तद्यथा । कश्चिन्सुप्तोत्थितः प्राह सुखमहमस्माद्यं

लघूनि मे गात्राणि प्रमत्तं मे मन इति, कश्चित् पुनर्दुःखम-
 स्वाप्तं गुरुषु धि गात्राणि भ्रमत्यनवस्थितं मे मन इति । न
 चैतावता सुषुप्तिर्भियते । तथा विकारान्तरैऽपि मूर्च्छा न
 सुषुप्तिर्भियते । तस्मान्नोक्तप्रसिद्धभावात्त्रेयं पञ्चम्यवस्थेति
 प्राप्तम् । एवं प्राप्ते, उच्यते । यद्यपि विशेषविज्ञानोपशमन
 मोहसुषुप्तयोः साम्यं तथापि नैक्यम् । नहि विशेषविज्ञानमज्ञा-
 वसाम्यमात्रेण स्वप्नजागरयोरभेदः । वाञ्छान्द्रियव्यापारभावाभा-
 वाभ्यां तु भेदे तयोः सुषुप्तमोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारण-
 भेदात्तत्त्वभेदाच्च भेदः । अमापनुत्तर्या हि ब्रह्मणा सम्पत्तिः
 सुषुप्तम् । शरीरत्यागार्था तु ब्रह्मणा सम्पत्तिर्मोहः । यद्यपि
 मत्यपि मोहे न प्ररणं तथाप्यमति मोहे न मरणमिति मर-
 णार्थो मोहः । मुमुक्षुसम्प्राप्तादिनिमित्तत्वात्मोहस्य अमादि-
 निमित्तत्वाच्च सुषुप्तस्य सुखनेत्रादिविकारलक्षणत्वात्मोहस्य
 प्रमत्तवदनत्वादिलक्षणभेदाच्च सुषुप्तस्य सुषुप्तस्य त्वचान्तरभेदेऽपि
 निमित्तप्रयोजनलक्षणाभेदादेकत्वं तस्मात् सुषुप्तमोहावस्थयो-
 ब्रह्मणा सम्पत्तावपि सुषुप्ते यादृशी सम्पत्तिर्न तादृशी मोह
 इत्यहं सम्पत्तिकृता, साम्यवैषम्याभ्यामर्तत्वम् । यदा चैतदव-
 स्थान्तरं तदा भेदात् तत्रविलयाय यद्वान्तरमाख्येयम् । अभेदे
 तु न यद्वान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥

न स्थानतोऽपि हि परस्योभयलिङ्गं

सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

अवान्तरमङ्गतिमाह । “येन ब्रह्मणा सुषुप्तादिष्विति” ।
 यद्यपि तदनन्वयत्वमारभणशब्दादिभ्य इत्यत्र निष्प्रपञ्चमेव ब्रह्मो-
 पपादितं तथापि प्रपञ्चलिङ्गानां बह्वीनां श्रुतीनां दर्शनाद्भवति
 पुनर्विचिकित्सावस्तुनिवारणायारभस्तत्र च तत्स्वज्ञानमपव-

गीपयगीति प्रयोजनवान् विचारः । तत्रोभयलिङ्गवपणा-
दुभयरूपत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम् । तत्रापि सविशेषत्वनिर्वि-
शेषत्वयोर्विभेदात् स्वाभाविकत्वानुपपत्तेरेकं स्वतोऽपरं तु
परतः । न च यत् परतस्तदपारमार्थिकम् । नहि चक्षुरा-
दीनां स्वतःप्रमाद्यभूतानां दोषतोऽप्रामाण्यमपारमार्थिकम् ।
विपर्ययज्ञानलक्षणकार्यानुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मादुभयलिङ्ग-
कशास्त्रप्रामाण्यादुभयरूपता ब्रह्मणः पारमार्थिकीति प्राप्ते-
उच्यते । न स्थानत उपाधितोऽपि परस्य ब्रह्मण उभयचिह्नत्व-
सम्भवः । एकं हि पारमार्थिकमन्यदध्वारोपितं पारमार्थिकत्वं
ह्युपाधिजनितस्य रूपस्य ब्रह्मणः परिणामो भवेत् । स च
प्राक् प्रतिषिद्धस्तत्पारिशेष्यात् स्फटिकमणेरिव स्वभावस्वच्छ-
धवलस्य नावारभावमेकोपाधिरङ्गिमा सर्वगन्धत्वादिरौपा-
धिको ब्रह्मण्यध्यस्त इति पश्यामः, निर्विशेषताप्रतिपादना-
र्थत्वाच्छ्रुतीनाम् । सविशेषतायामपि यश्चायमस्यां पृथिव्यां
तजोमय इत्यादीनां श्रुतीनां ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वाद्
एकत्वानानात्वयोश्चेकस्मिन्नमन्वशाद् एकत्वाङ्गत्वेनैव नाना-
त्वप्रतिपादनपर्यवमानात् । नानात्वस्य प्रमाणान्तरमिदं
यानुवाद्यत्वादिकत्वस्य चानधिगतेर्विधेयत्वोपपत्तेर्भेददर्शन-
निन्द्या च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनाद्
आकारवद् ब्रह्मविषयाणां च कासाश्चिच्छ्रुतीनामुपाम-
नापरत्वममति बाधकेऽन्यपराद्वचनात्प्रतीयमानमपि गृह्यते ।
यथा देवतानां विषयवत्त्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद्दे-
तापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः कामाक्षिच-
हेताभिधायिनीनां तद्यविलयपरत्वम् । तस्माच्चिद्विशेषमेकरूपं
चैतन्यैकरसं सद्ब्रह्म परमार्थतोऽविशेषाच्च सर्वगन्धत्ववामनी-
त्वाद्य उपाधिवशादध्यस्ता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहिता-

येम् । अत्र केचिद् अधिकारत्वे कल्पयन्तीति किं सत्त्वत्त्वं च प्रकाशसत्त्वत्वं ब्रह्म किं सत्त्वत्त्वमेव ब्रह्मोत प्रकाशसत्त्वत्त्वे-
वेति । तत्र पूर्वपक्षं दृष्ट्वाति ।

प्रकाशसत्त्वत्त्वेऽप्येव ॥ १५ ॥

चकारात्त्वत्त्वं । अवेयत्त्वात् । ब्रह्मचित्सत्त्वत्त्वेः । सिद्धान्त-
यति ॥

आह च तस्यावम् ॥ १६ ॥

प्रकाशमात्रं, नहि सत्त्वं नाम प्रकाशरूपादन्यत् यथा
सवैगम्यत्वादयोऽपि तु प्रकाशरूपमेव सति नोभयरूपत्वं
ब्रह्मण इत्यर्थः । तदेतदनेनोपन्यस्य दूषितम् । सत्ताप्रका-
शयोरैकत्वे नोभयरूपत्वम् । भेदेन स्वानतोपीति निरा-
कृतमिति नाधिकरत्वात्तरं प्रयोजयति । परमाद्येतद्वभेद
एव प्रकल्पप्रकाशवदिति । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वं
मत्त्वरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति विनिगमनकारणवचनम-
नवकाशं स्यात् । एवं हि तस्यावकाशः स्याद् यदि काश्चिदुपा-
सनापरतया रूपमात्रचौरन् काश्चिकीरूपब्रह्मप्रतिपादनपरा
भवेयुः । सर्वासां तु प्रविलयार्थत्वेन नोरूपब्रह्मप्रतिपादना-
र्थत्वे उक्तो विनिगमनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । एकविनियोगप्रतीतेः
प्रयाजदर्शपूर्णमासत्राक्यवदित्यधिकाराभिप्रायम् । अनुबन्धभे-
दात्तु भिन्नोऽनयोरपि नियोग इति । “कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयः”
इति । वास्तवस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सर्पिष इवाग्निसंयो-
गात् । समारोपितस्य वा रज्ज्वां सर्पभावस्यैव रज्जुतत्त्वपरि-
ज्ञानात् । न तावद्वास्तवः सर्वसाधारणः पृथिव्यादिप्रपञ्चः पुरुष-
मात्रेषु शक्यः समुच्छेत्तुम् । अपि च प्रज्ञादशकादिभिः पुरुषधी-
रैः समुच्छेत्तुम् । प्रपञ्च इति शून्यं जगद्वेत् । न च
वास्तवं तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम् । आरोपितरूपविरो-

धित्वात्तत्त्वज्ञानस्येत्युक्तम् । ममारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो ब्रह्म-
 तत्त्वज्ञापनपरैरेव वाक्यैर्ब्रह्मतत्त्वमवबोधयद्भिः शक्यः समुच्छे-
 स्तुमिति कृतमत्र विधिना । नहि विधिशक्तेनापि विना
 तत्त्वावबोधनम् प्रवर्त्तंस्वात्मज्ञान इति वा कुरु प्रपञ्चप्रविलयं
 वेति प्रवर्त्तितः शक्नोति प्रपञ्चप्रविलयं कर्तुम् । न चास्यात्म-
 ज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति ।
 मौलिकस्य स्वाध्यायाध्ययनविधेरेव विवक्षितार्थतया सकलस्य
 वेदराशेः फलवदर्थवबोधनपरतामापादयतो विद्यमानत्वात्-
 न्यथा कर्मविधिवाक्यान्पि विश्वन्तरात्प्रेरति । न च
 चिन्तामात्राकारयोर्विधिरिति तत्त्वममौत्रायासम्पाभिरूपपा-
 दितम् । विस्तरणं चायमर्थस्तत्रैव प्रयञ्चितः । तस्मात्प्रति-
 लयवाक्यांशुहुयादितिवटु विधिसंरूपा एते आज्ञा वा अरे
 दृश्य इत्यादयो न तु विधय इति । तदिदमुक्तं दृष्टव्यादि-
 शब्दा अपि तत्राभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधि-
 प्रधाना इति । अपि च ब्रह्मतत्त्वं निष्प्रपञ्चमुक्तं न तत्र
 नियोज्यः कश्चित् सम्भवति । जीवो हि नियोज्यो भवेत् स
 चेत् प्रपञ्चपक्षे वर्त्तते को नियोज्यस्तस्योच्छिन्नत्वात् । अथ
 ब्रह्मपक्षे, तथाप्यनियोज्यो ब्रह्मणोऽनियोज्यत्वात् । अथ
 ब्रह्मणोऽनयोऽप्यविद्यायाऽन्य इवेति नियोज्यः । तदयुक्तम् ।
 ब्रह्मभावं पारमार्थिकमवगमयतागमेनाविद्याया निरस्त-
 त्वात् । तस्मान्नियोज्याभावादपि न नियोगः । तदिदमुक्तं
 “जीवो नाम प्रपञ्चपक्षस्यैव” इति । अपिच ज्ञानविधिपरत्वे
 तस्मात्प्राप्तुं ज्ञानस्यानुत्पत्तेस्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगम-
 नीयं तत्र वरं तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्यावश्याभ्युपगम-
 न्यत्वेनोभयवादिमिदृशत्वात् । एवञ्च कृतं तत्त्वज्ञानविधिनेत्याह ।
 “ज्ञेयाभिमुखस्यापि” इति । न च ज्ञानाधाने प्रमाणान-

पेक्षसाक्षि कश्चिदुपयोगो विधेरेवं हि तदुपयोगो भवेद्यथा
 याकारं ज्ञानमन्वयादधीत । न च तच्छब्दं वापि युक्तं
 त्याह । “न च प्रमाणात्तरेच” इति । किञ्चान्यत्रियोगनि
 तयेव च पख्यवस्यत्याम्नाये यदभ्युपगतं भवति । शास्त्रपर्यालो
 नयाऽनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्येति तदेतत्प्रतिविरोधादा
 माणकम् । अथैतच्छास्त्रमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं च जीव
 प्रतिपादयति जीवश्च नियुक्तं ततोद्दार्ढ्यं च विदार्ढ्यं स्यादि
 त्याह । “अथ” इति । दर्शपूर्णमासादिविषयं जीवस्यापि
 योज्यस्यापि वस्तुतोऽध्यस्तमियोज्यभावस्य विधीयता युक्त
 नहि तद्वाक्यं तस्य नियोज्यतामाह । अपि तु लौकिक
 प्रमाणमिहां नियोज्यतामाश्रित्य दर्शपूर्णमासं विधत्ते
 इदन्तु नियोज्यतामपनयति च नियुक्तं चेति विषटमि
 भावः । “नियोगपरतायाश्च” इति । पौर्वाण्येनोचनय
 वेदान्तानां तत्त्वनिष्ठता श्रुता न श्रुता नियोज्यत्वस्यैः
 अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपूर्णमासकमेण
 इवापूर्वावान्तरव्यापारादात्तज्ञानकमेणोप्यपूर्वावान्तरव्यापा
 रादेव स्वर्गादिफलवन्मोक्षस्यानन्दरूपफलस्य मिहिः । तथ
 चानित्यत्वं सातिशयत्वं स्वर्गवद्भेदित्याह । “कर्मफलवत
 इति । “अपि च ब्रह्मवाक्येषु” इति । मप्रपञ्चनिष्पृच्छो
 पदेशेषु हि साध्यानुबन्धभेदादेकनियोगत्वममिह दर्शपूर्ण
 मासप्रयाजवाक्येषु तु यद्यप्यनुबन्धभेदस्तथाप्यधिकारांशस्य
 साध्यस्य भेदाभावात्भेद इति ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो

ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

अधिकरणविषयमाह । “हं धाव ब्रह्मणो रूपे” इति ।

हे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतोऽरूपस्वाधारोपिने
 हे एव रूपे ताभ्यां हि तद्रूप्यते । ते दर्शयति । “मूर्ते
 चैवामूर्ते च” । समुच्चीयमानावधारणम् । अत्र पृथिव्यन्ते-
 कांसि त्रीणि भूतानि ब्रह्मणो रूपं मूर्ते मूर्च्छितावयवमितरे-
 तरानुपविष्टावयवं कठिनमिति यावत् । तस्यैव विशेषणा-
 न्तराणि मत्स्यं मरणधर्मकं स्थितमव्यापि अवच्छिन्नमिति
 यावत् । सदन्वेष्यो विशिष्यमाणममाधारणधर्मवदिति
 यावत् । गन्धस्नेहोष्णतादान्यान्यव्यवच्छेदहेतवोऽमाधारण-
 धर्मास्तस्यैतस्य ब्रह्मरूपस्य तेजोऽवन्नस्य चतुर्विधेषणस्यैष
 रसः सारो य एष सविता तपति । अथामूर्ते वायुश्चान्तरिक्षं
 च तद्धि न कठिनमित्यमूर्तेमेतदमृतममरणधर्मकं मूर्ते हि
 मूर्त्तान्तरंगाभिहन्यमानमवयवविच्छेपाद् ध्वंसते न तु तथा-
 भावः सश्वत्वमूर्त्तस्य । एतद्यदेति गच्छति व्याप्नोतीति एतत्त्वं
 निचपरोक्षमित्यर्थः । तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत
 एतस्य त्वस्यैष रसो य एष एतस्मिन् सविदमच्छले पुरुषः ।
 करणात्मको हिरण्यगर्भप्राणाहृद्यस्य ह्येष रसः सारो नित्य-
 परोक्षता च साम्यमित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्ममिदमेव मूर्त्तं
 यदन्यत् प्राणान्तराकाशाभ्यां भूतत्रयं शरीरारम्भकमेतन्मत्स्य-
 मेतत् स्थितमेतत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मत्स्यस्यैतस्य स्थित-
 स्यैतस्य सत एष रसो यश्चक्षुः सतो ह्येष रस इति । अथा-
 मूर्त्तं प्राणश्च यथायमन्तरात्मन्याकाशः । एतदमृतमेतद्यदेत-
 त्पन्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैष
 रसो योऽयं दक्षिणेक्षन् पुरुषस्यस्यैष रसः । लिङ्गस्य हि
 करणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमस्य ध्यानं श्रुतेरधि-
 गतम् । तदेवं ब्रह्मण चीपाधिकया मूर्त्तामूर्त्तयोराध्यात्मि-
 काधिदैविकयोः काव्यकारणभावेन विभागा व्याख्यातः

सत्त्वदृशब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य करणात्मनः पुरुषस्य
 लिङ्गस्य रूपं वक्तव्यम् । मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयं
 विचित्रं मायामहेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्हृष्टास्तैरादर्शयति
 तद्यथा “माहारजनम्” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति ।
 मूर्त्तामूर्त्तवासनाविज्ञानमयस्य विचित्रं रूपं लिङ्गस्येति ।
 तदेवं निरवग्रेषं सवासनं सत्यह्यमुक्त्वा यत्तत्सत्यस्य सत्यमुक्तं
 ब्रह्म तत्स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते । यतः सत्यस्य रूपं
 निःशेषमुक्तमनोऽवशिष्टं सत्यस्य यत्सत्यं तस्यानन्तरं तदुक्ति-
 हेतुकं स्वरूपं वक्तव्यमित्याह । “अथात आदेगः” । कथ-
 नम् । सत्यमचस्य परमात्मास्तमाह । “नेति नेति” । एत-
 दर्शक्यतार्थमिदमधिकारणम् । ननु क्विणोऽवदेवादेयमुनेतः
 परमन्यदप्यस्तीत्यत आह । “नह्यं तस्माद् ब्रह्मणः” इति ।
 नेयादिष्टादन्यत्परमस्ति यदादेयं भवेत् । तस्मादेतावदेवा-
 देयं नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमयंनेतिना यस्मिन्नहितं परा-
 सृष्टं तन्नपिष्यते नञा मन्निहितञ्च मूर्त्तामूर्त्तमवासनं रूपद्व-
 यम् । तदवच्छेदकत्वेन च ब्रह्म । तदेदं विचार्यते । किं
 रूपद्वयं सवासनं ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषिष्यते, उत ब्रह्मैवाथ
 सवासनं रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यते इति । यद्यपि तेषु तेषु
 वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितं तदमद्भावज्ञानञ्च निन्दि-
 तम् । अस्तीत्येवोपलब्धञ्च इति चास्य सत्त्वमवधारितं
 तथापि सद्बोधरूपं तद्ब्रह्म सवासनमूर्त्तामूर्त्त रूपसाधारणतया
 च सामान्यं तस्य चैतं विशेषा मूर्त्तामूर्त्तादयो न च तत्तद्वि-
 शेषनिषेधे सामान्यमवस्थातुमर्हति निर्विशेषस्य सामान्यस्या-
 योगात् । यथाहुः ।

‘निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छेषविषाणवत्’ । इति ।

तस्मात्तद्विशेषनिषेधेऽपि तस्मान्मन्यस्य ब्रह्मणोऽनवस्थाना-

सर्वस्वैवायं निषेधः । अतएव नञ्चेतस्यादिति नेत्यन्वत्पर-
मस्तीति निषेधात् परं नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह
श्रुतिः । अस्तीत्येवोपलब्धय इति चोपासनाविधानवन्नगं,
न त्वस्तित्वमेवास्त्व तत्त्वम् । तत्प्रशंभार्यं चासद्भावज्ञान-
निन्दा । यन्मान्यत्र ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तामूर्त-
रूपप्रतिपादनत्रनिषेधाश्रममन्विहिताऽपि च तत्र निषेधी
योग्यत्वात् सम्भन्स्यते । यथाहुः ।

‘येन यस्याभिमन्वन्तो दूरस्यस्यापि तेन सः’ । इति ।

तस्मात्सर्वस्वैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः पक्षः । अथवा
पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य समस्तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणनिवृत्त्वाद् ब्रह्म-
णस्तु वाच्यनसागोचरतया सकलप्रमाणविरहात् कतर-
स्यास्तु निषेध इति विषये प्रपञ्चप्रतिषेधे ममस्तप्रत्यक्षादि-
व्याकोपप्रसङ्गाद् ब्रह्मप्रतिषेधे त्वव्याकोपाद्ब्रह्मैव प्रतिषेधेन
सम्बध्यते योग्यत्वात् प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्यात्, वीक्षा तु तदत्यन्ता-
भावसूचनायेति मध्यमः पक्षः । तत्र प्रथमं पक्षं निराक-
रोति । “न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यत्वाद्प्रसङ्गात्”
इति । अयमभिसन्धिः । उपाधयो ज्ञानो पृथिव्यादयो-
ऽविद्याकल्पिता न तु शीघ्रकर्कादय इव विशेषा अस्त्यस्य ।
न चोपाधिविगमे उपहितस्याभावोऽप्रतीतिर्वा नञ्चुपा-
धीनां दर्पणमखिलपाणादीनामपगमे मुखस्वाभावोऽप्रती-
तिर्वा । तस्यादुपाधनिषेधेऽपि नोपहितस्य शयविषयाया-
यमानताऽप्रत्ययो वा । न चेतीति सन्निधानविशेषात्स-
र्वस्य प्रतिषेधत्वमिति युक्तम् । नहि भावमनुपाधित्व प्रति-
षेध उपपद्यते किञ्चिच्चिन्नविधिष्यते नञ्चानाश्रयः प्रति-
षेधः शक्यः प्रतिपत्तुं तदिदमुक्तमपरिशिष्टभाषे चान्यस्मिन्
य इतरः प्रतिषेधुमारभ्यते तस्य प्रतिषेधुमपक्यत्वात्तस्यैव परमा-

र्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । मध्यमं पक्षं प्रतिषिष्यति ।
 नापि ब्रह्मनिषेध उपपद्यते । युक्तं यन्नैसर्गिकाविद्याप्राप्तः
 प्रपञ्चः प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । ब्रह्म तु नावि-
 द्यामिदं नापि प्रमाणान्तरात् । तस्मान्ब्रह्म न प्राप्तं प्रतिषेध-
 नीयं तथा च यस्तस्य शब्दः प्रापकः स तत्पर इति स ब्रह्मणि
 प्रमाणमिति कथमस्य निषेधोऽपि प्रमाणवान् । न च पर्युदा-
 साधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन विकल्पः, वस्तुनि सिद्धस्यभावे तद-
 नुपपत्तेः । न चावाङ्मनसगोचरो बुद्धावालेखितुं शक्यः । अश-
 क्यञ्च कथं निषिध्यते । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्यामिदोऽनूद्य ब्रह्मणि
 प्रतिषिध्यत इति युक्तम् । तदिमामनुपपत्तिमभिप्रेत्योक्तं नापि
 ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यत इति । हेत्वन्तरमाह । “ब्रह्म ते
 ब्रवाणि” इति । “उपक्रमविरोधात्” इति । उपक्रमपराम-
 र्थोपसंहारपर्यालोचनया हि वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मपर-
 त्वमुपपादितं प्रथमेऽध्याये । न चामत्यामाकाङ्क्षायां दूरतरस्वेन
 प्रतिषेधनेषां सम्बन्धः सम्भवति । यच्च वाङ्मनसातीततय ब्रह्म-
 णस्तत्प्रतिषेधस्य न प्रमाणान्तरविरोध इति तत्राह । “वाङ्मन-
 सातीतत्वमपि” इति । प्रतिपादयन्ति वेदान्ता महता प्रय-
 त्नेन ब्रह्म । न च निषेधाय तत्प्रतिपादनम् अनुपपत्ते रित्युक्त-
 मधस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोजनमित्युक्तं प्रचालनादि पद-
 स्येति न्यायात् । तस्माद्देदान्तवाचा मनसि सन्निधानाद्ब्रह्मणो
 वाङ्मनसातीतत्वं * नाञ्चसमपि तु प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम-
 एव । यथा गवाद्यो विषयाः साक्षाच्छब्दप्रादिकया प्रतिपा-
 द्यन्ते प्रतीयन्ते च नैवं ब्रह्म । यथाहुः ।

भेदप्रपञ्चविसयद्वारेण च निरूपणमिति ।

ननु प्रकृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोऽपि कश्चात् प्रतिषेध इत्यत-
 आह । “तच्च प्रकृतं प्रपञ्चितं च” इति । प्रधानं प्रकृतं प्रप-

स्य प्रधानं न ब्रह्म तस्य षष्ठ्यन्ततया प्रपञ्चावच्छेदकत्वेना-
 प्रधानत्वादित्यर्थः । “ततोऽन्यद्ब्रवीति” इति । नेति नेतीति
 प्रतिषेधादन्यद् भूयो ब्रवीतीति । तन्निर्वचनम् । नञ्चेतस्मा-
 दित्यस्य यदा नञ्चेतस्मादिति नेति नेत्यादिष्टाद्ब्रह्मणोऽन्यत्पर-
 मस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यद्ब्रह्मैव ब्रवीतीति
 व्याख्येयम् । यदा तु नञ्चेतस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो
 ब्रह्मण आदेशः परामृश्यते तदापि प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं न
 प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भावरूपं ब्रह्मोपलक्ष्यते
 कस्मादित्यत आह । “ततो ब्रवीति च भूयः” इति । यस्मात्प्र-
 तिषेधस्य परस्तादपि ब्रवीति । अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम
 सत्यस्य सत्यमिति तद्व्याचष्टे श्रुतिः ‘प्राणा वै सत्यम्’ इति ।
 माहारजनाद्युपर्यामते लिङ्गमुपलक्षयति । तत् खलु सत्यमितरा-
 पक्षया तस्यापि परं भव्यं ब्रह्म । तदेवं यतः प्रतिषेधस्य पर-
 स्ताद्ब्रवीति तस्मान्न प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं ब्रह्माऽपि तु भावरू-
 पर्यामिति । तदेवं पूर्वास्मान् व्याख्यानं निर्वचनं ब्रवीतीति
 व्याख्यातम् । अस्मान्तु सत्यस्य सत्यमिति ब्रवीतीति व्याख्ये-
 यम् । शेषमतिरोहितायम् ॥

उभयव्यपदेशान्बहिःकुण्डलघत् ॥ २७ ॥

अनेनाहिरूपेणाभेदः कुण्डलादिरूपेण तु भेद इत्युक्तं तेन
 विषयभेदाद्भेदाभेदयोर्विरोध इत्येकाविषयत्वेन वा सर्वदो-
 पलक्ष्येर्विरोधः । विद्वद्मिति हि नः क्व संप्रत्ययो न
 यस्मात्पणोपलक्ष्यते । आमततश्च प्रमाणादिकगोचरात्रपि भेदा-
 भेदौ प्रतीयमानौ न विरोधमावहतः सविद्यप्रकाशयोरिव
 प्रत्यक्षाव्यमाणाद्भेदाभिदाविति । प्रकारान्तरश्च भेदाभेदयो-
 र्विरोधमाह ।

प्रकाशाद्यवहा तेजस्वात् ॥ २८ ॥

तदेवं परमतमुपन्यस्य स्वमतमाह ।

पूर्ववहा ॥ २९ ॥

अथमभिसन्धिः । यस्य मतं वस्तुनोऽद्वित्वेनाभेदः कुण्ड-
लत्वेन भेद इति । स एवं तुवाचः प्रष्टव्यो जायते किम-
द्वित्वकुण्डलत्वे वस्तुनो भिन्ने उताभिन्ने इति । यदि
भिन्ने अद्वित्वकुण्डलत्वे भिन्ने इति यत्कथं न तु वस्तुन-
स्ताभ्यां भेदाभेदौ न ह्यन्यभेदाभेदाभ्यामन्यद्विभक्तमभिन्नं वा
भवितुमर्हति । अतिप्रमङ्गात् । अथ वस्तुनो न भिन्नं ते
अद्वित्वकुण्डलत्वे तथा सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्त-
योर्वस्तुनोऽनन्यत्वेनाभेदात् । न चैकविषयत्वं ऽपि सदानुभू-
यमानत्वाद्भेदाभेदयोरविरोधः । अरूपविद्वद्वयोरप्यविरोधे
क नाम विरोधो व्यवतिष्ठेत् । न च सदानुभूयमानं विद्या-
रामहं भाविकं भवितुमर्हति । देहात्मभावस्यापि सर्वदा-
नुभूयमानस्य भाविकत्वप्रमङ्गात् । प्रपञ्चितं चैतदस्याभिः
प्रथमसूत्र इति नेह प्रपञ्चितम् । तस्यादनाद्यविद्याविक्री-
डितमेवैकस्यात्मनो जीवभावभेदो न भाविकस्तथा च तस्व-
ज्ञानादविद्यानिवृत्तापवर्गमिद्विः । तात्त्विकत्वे त्वस्य न
ज्ञानान्निवृत्तिमश्ववः । न च तस्वज्ञानादन्यदपवर्गमाधन-
मस्ति । यथाह श्रुतिः । 'तमेव विदित्वातिष्ठत्यु मेति नाम्नः
पन्था विद्यतेऽयनाय' इति । शेषमतिरोचितार्थम् ॥

परमतः सेतुग्यानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥

यद्यपि श्रुतिप्राप्त्यर्थाद्दृष्टव्यतिरिक्तं तत्त्वं नास्तीत्यवधा-
रितं तथापि सेत्वादिश्रुतीनामापाततस्तद्विरोधदर्शनात् तत्-
प्रतिषेधमाधानार्थमयमारब्धः । "जाह्नवं" स्वसम् । प्रकाशवदन-

तवज्ज्योतिषादायतनवदिति पादा ब्रह्मणश्चत्वारस्त्रीषां पादा-
 नामर्हान्यष्टौ शफाः । तेषुष्टावस्य ब्रह्मण इत्यष्टशफं ब्रह्म ।
 शोडश कला अथेति षोडशकलम् । तस्यथा प्राचीप्रतीचीद-
 क्षिणोदीचीति चतस्रः कला अवयवा इव कलाः स प्रकाशवा-
 द्राम प्रथमः पादः । एतदुपासनायां प्रकाशवान् मुख्णो
 भवतीति प्रकाशवान् पादः । अथापराः पृथिव्यन्नरिचं द्यौः
 ममृद्र इति चतस्रः कला एष द्वितीयः पादोऽनन्तवाक्त्राम
 सोऽप्यमनन्तवस्त्रेण गुणोपास्यमानोऽनन्तत्वमुपासकस्यावह-
 तीति अनन्तवान् पादः । अथान्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति
 चतस्रः कलाः स ज्योतिषाक्त्राम पादस्मृतीयस्तदुपासनाज्ज्यो-
 तिषान् भवतीति ज्योतिषान् पादः । अथ प्राणश्चक्षुः
 श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाश्चतुर्थः पादः आयतनवाक्त्रामैते
 त्राणादयो हि गन्धादिविषया मन आयतनमाश्रित्य भोग-
 माधनं भवन्तीत्यायतनवाक्त्राम पादः । तदेवं चतुष्पाद्
 ब्रह्माष्टशफं षोडशकलमुन्निपिनं श्रुत्या । अतस्ततो ब्रह्मणः
 परमन्यदस्ति । स्यादेतत् । अस्ति चेत् परिसंख्यायोश्चता-
 मतावदित्यत आह “अमितमस्तीति” । प्रमाणसिद्धम् । न
 त्वेतावदित्यर्थो भेदव्यपदेशश्च द्विःप्रकारः । आधारतश्चाति-
 देशतश्चावधितश्च ॥

सामान्यात् ॥ ३२ ॥

जगतस्तद्व्यादानाच्च विधारकत्वञ्च सेतुसामान्यम् । यथा
 हि तन्तवः पटं विधारयन्ति तदुपादानत्वादेवं ब्रह्मापि जग-
 दिधारयति तदुपपादकत्वात् । तद्व्यादानाच्च विधारकं
 ब्रह्म इतरथाऽतिचपलस्त्वसत्त्वकत्रोलमाहाकलिलो जल-

निधिरिनापरिमच्छलमवमिलेत् । बहवानसो वा विस्फूर्ति-
 तज्वालाजटिलो जगद्व्यसाहाययेत् । पवनः प्रचण्डो वाऽका-
 ष्ठमेव ब्रह्माण्डं विघटयेदिति । तथा च श्रुतिः । भीषा-
 स्माहातः पवते इत्यादिका । मनसो ब्रह्मप्रतीकस्य समा-
 गोपितब्रह्मभावस्य वाग्घ्राणश्चक्षुः श्रोत्रमिति चत्वारः पादाः ।
 मनो हि वक्तव्यघ्रातव्यदृष्टव्यश्रोतव्यान् गोचरान् वागादिभि-
 मस्यरतीति सञ्चरणसाधारणतया मनसः पादास्तद्विदमध्या-
 क्तम् । आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याग्निर्वायुरादित्यो दिश इति
 चत्वारः पादाः । ते हि व्यापिनो नभस उदर इव गोः पादा
 विलम्बा उपलब्धन्त इति पादाः । तद्विदमधिदेवतम् । तदनेन
 पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं चेदं निद-
 र्शनमित्याह । “अथवा पादवदिति । “तद्वत्” इति इहापि
 मन्दबुद्धीनामाध्यानव्यवहाराग्नेत्यर्थः ।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ब्रह्माद्युपाधिस्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य जायतुः शोर्बि-
 शेषविज्ञानस्योपाध्युपगमोऽभिभवे सुषुप्तावस्थानमिति । तथा
 भदव्यपदेशोऽपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति । यथा
 साधजालमार्गनिवेशिन्यः सविट्भासो जालमार्गोपाधिभेदा-
 द्विधा भासन्ते तद्विगमे तु गभस्तिमच्छलेनैकीभवन्वतस्तेन
 मन्वन्वन्त एवमिहापीति । स्यादेतत् । एकीभावः कक्षा-
 टिह मन्वन्वः कक्षश्चिह्नगणायते न मुख्य एवेत्येतत्सुमेव
 परिहरति ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

स्वमपीत इति हि स्वरूपसम्बन्धं श्रुतेः । समावर्धेद-
 नेन सम्बन्धत्वेन स्पष्टकृतः स्वाभाविकस्तादात्मतातिरिक्त

इति तर्कपाद उपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोऽपि विविधो
नाख्याह्यः स्वामाविक इत्यर्थः ।

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

सुगमेन भाष्येण व्याख्यातम् ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिष्वः ॥ ३७ ॥

ब्रह्माद्वैतसिद्धावपि न सर्वगतत्वं सर्वव्यापिता सर्वस्य
ब्रह्मसा स्वरूपेण रूपवत्त्वं मिथ्यतीत्यत आह । “अनेन संत्वा-
दितिनिराकरणेन” परहेतुनिराकरणेनान्वप्रतिषेधसमाश्रयणेन
च स्वमाधनोपन्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति ।
अद्वैते सिद्धे सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्माधिष्ठान
इति सर्वस्य ब्रह्मसम्बन्धाद्ब्रह्म सर्वगतमिति सिद्धम् ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

सिद्धान्तोपक्रममिदमधिकरणम् । स्वादेतत् । नित्यशुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः कुत ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतुत्व-
मपीत्यत आह । “तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारिक्याम्” इति ।
नास्य पारमार्थिकं रूपमात्रित्वात्तच्चिन्त्यते किन्तु सांख्यव्यवहारि-
कमेतच्च तपसा चीयते ब्रह्मेति व्यावहारिकैरस्माभिरुपपादि-
तम् । इष्टं फलं स्वर्गः । यथाहुः ।

‘यच्च दुःखेन सञ्चितं न च यस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदाख्यदम्’ ॥ इति ।

अनिष्टमवीक्षादित्ज्ञानभोग्यं व्यामिश्रं मनुष्यभोग्यम् ।

तत्र तावत्प्रतिपाद्यते । फलमत ईश्वरात्मभंगिराधिताहवि-
तुमर्हति । अत्र कर्मच एव फलं कञ्चात्र भवतीत्यत आह ।
“कर्मच स्वर्गचविनाशिनः प्रत्यक्षविनाशिनः” इति । चीदयति ।

“स्वादेतत् कर्म विनश्यत्” इति । उपात्तमपि फलं भोक्तुमयोग्यत्वाद्वा कर्मान्तरप्रतिबन्धाद्वा न भुज्यत इत्यर्थः । परिहरति । “तदपि न परिशुष्यति” इति । नहि स्वर्गं आत्मानं लभतामित्यधिकारिणः कामयन्ते किन्तु भोग्योऽस्माकं भवत्विति । तेन यादृशमेभिः काम्यते तादृशस्य फलत्वमिति भोग्यत्वमेव सत्फलमिति । न च तादृशं कर्मान्तरमिति कथं फलं सदापि स्वरूपेण । अपि च स्वर्गनरको तीव्रतमे सुखदुःखे इति तादृशयेणानुभवेन भोगापरनाम्नावश्यं भवितव्यम् । तस्मादनुभवयोग्ये अननुभूयमाने शशशुक्लवस्त्रे इति निश्चीयते । चादयति । “अथोचेत मा भूत्कर्मान्तरं फलोत्पादः कर्मकार्यादपूर्वाद्भवेत्” इति । परिहरति । “तदपि न” इति । यद्यदचेतनतत्त्वत्वं चेतनाधिष्ठितं प्रवर्तत इति प्रत्यक्षागमाभ्यामवधारितम् । तस्मादपूर्वेणाप्यचेतनेन चेतनाधिष्ठितेनैव प्रवर्तितव्यं नान्यथेत्यर्थः । न चापूर्वं प्रामाणिकमपीत्याह । “तदस्ति च” इति ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३६ ॥

“अत्रादः” अत्रप्रदः । सिद्धान्ते नोपक्रम्य पूर्वपक्षं शब्दाति ।

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

श्रुतिमाह । “श्रूयते तावत्” इति । ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यादयः श्रुतयः फलं प्रति न साधनतया यागं विदधति । तथाहि । यदि यागादय एव क्रिया न तदतिरिक्ता भावना तथापि त एव स्वपदेभ्यः पूर्वापरोभूताः साध्यात्मभावा अवगम्यन्त इति न साध्यान्तरमपेक्षन्त इति न स्वर्गे च साध्यान्तरेण सम्बन्धमर्हति । अद्यापि तदतिरिक्ती भावनास्ति तथाप्यपी भाव्यापेक्षापि स्वपदोपात्तं पूर्वावगतं च भाष्यं धात्वर्थमपह्नाय

न भिन्नपदोपात्तं पुरुषविशेषणं च स्वर्गादि भाव्यतया स्वीकर्तुमर्हति न चैकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयसम्बन्धसम्भवः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न केवलं शब्दतो वस्तुतश्च पुरुषप्रयत्नस्य भावनायाः साक्षाद्भावार्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादिस्तस्य तदव्याप्यत्वात् । स्वर्गादिस्तु नामपदाभिधेयतया मिदरूपस्याव्यातवाक्यं साध्यं धात्वर्थं प्रति भूतं भयायोपदिश्यत इति न्यायात्साधनतया गुणत्वेनाभिमन्वन्धः । तथाच पारमर्षं सूत्रम् । 'द्रव्याणां कर्मसंयोगं गुणत्वेनाभिमन्वन्धः' इति । तथा च कर्मणां यागादर्दुःखत्वं न पुरुषेणासमीहितत्वात् समीहितस्य च स्वर्गादेरमाध्यत्वात् यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणां चैषां न पुरुष इष्टं भनौगानश्च न तेषु नश्वरव्यधिकारीत्यधिकाराभावप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नस्यैवान्नायस्य निर्मृष्टनिखिलदुःखानुपहृन्मित्यनुभवयत्रज्ञानपरत्वं भेदप्रसङ्गविलयनद्वारेण । तथाहि । सर्वत्रैवान्नाये क्वचित्कस्यचिद्दुःखं प्रविलयो गम्यते यथा स्वर्गकामो यजेतेति शरीरात्मभावप्रविलयः । इह स्वस्वापाततो देहातिरिक्तं आसुषिकफलोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारव्योक्तं न क्रमेण निराकरणात् समतोऽपि प्रतीयमानस्य विचारासङ्गस्योपायतामात्रेणावस्थानादनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविलयस्त्वरणं क्रियते । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्राप्यापाततोऽधिकृताधिकारावगमादधिकारिभेदप्रविलयः । निषेधवाक्यानि च साक्षादेश्च प्रवृत्तिनिषेधेन विधिवाक्यानि चान्यानि सांघहृष्ट्या यजेत यामकाम इत्यादीनि न सांघहृष्ट्यादिप्रवृत्तिपरास्यपि तूपायान्तरापदेशेन सेवादिदृष्टोपायप्रतिषेधार्थानि । यथा विषं भुङ्क्त्व मांसस्य गृहं भुङ्क्त्व इति । तथा च रागाद्यास्तिस्रप्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य

शास्त्रत्वमप्युपपद्यते रागनिबन्धनां तूपायोपदेशद्वारेण प्रह-
 त्तिमनुजानतो रागसंबर्हनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः । तन्निषेधेन तु
 ब्रह्मणि प्रणिधानमादधत् शास्त्रं शास्त्रं भवेत् । तस्मात्कर्म-
 फल-सम्बन्धस्वाप्रमाणिकत्वादनादिविचित्राविद्या-सङ्कारिण
 ईश्वरादेव कर्मानपेक्षाद्विचित्रफलोत्पत्तिरिति । कथं तर्हि
 विधिः किमत्र कथं प्रवर्तनामात्रत्वाद्दिधेस्तस्य चाधिकार-
 मन्तरिणाप्युपपत्तेः । नहि योयः प्रवर्तयति स सर्वोऽधिष्ठा-
 तमपेक्षते । पवनादेः प्रवर्तकस्य तदनपेक्षत्वादिति शङ्का-
 मपाचिकीर्षुराह । “तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमा-
 द्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते” । अन्यथा ज्ञाननुष्ठा-
 त्कौ याग आपद्येत । अयमभिसन्धिः । उपदेशो हि
 विधिः । यद्योक्तं तस्य ज्ञानमुपदेश इति । उपदेशश्च नियो-
 ज्यप्रयोजने कर्मणि लोकशास्त्रयोः प्रसिद्धः । तद्यथाऽऽरीस्य-
 कामो जीर्णे भुञ्जीत । एष सुपत्या गच्छतु भवाननेनेति । न
 त्वान्नादिरिव नियोक्तप्रयोजनस्तत्राभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वात्
 तस्य चापौरुषेयेऽसम्भवात् । अस्य चोपदेशस्य नियोक्तप्रयो-
 जनव्यापारविषयत्वमनुष्ठात्पेक्षितानुकूलव्यापारगोचरत्वमस्मा-
 भिरुपपादितं न्यायकणिकायाम् । तथाच स्वर्गकामो यजे-
 तेत्यादिषु स्वर्गकामादेः समीहितोपाया गम्यन्ते यागादयः ।
 इतरथा तु न साधयितारमनुगच्छेयुः । तदुक्तमृषिणा ।
 असाधकन्तु तादर्थ्यादिति । अनुष्ठात्पेक्षितोपायतारहित-
 प्रवर्तनामात्रार्थत्वे यजेतेत्यादीनामसाधकं कर्म यागादि स्यात्
 साधयितारं नाधिगच्छेदित्यर्थः । न चैते साक्षाद्भावनाभावा
 अपि कर्त्तव्येति साधनताविध्युपहितमर्थ्यादा भावमोद्देश्या
 भवितुमर्हन्ति । येन पुंमामनुप्रकारकाः सन्ती नाधिकार-
 भासो भवेयुः । दुःखत्वेन कर्मणां चेतनममीहानास्यदत्वात् ।

स्वर्गादीनान्तु भावनापूर्वरूपकामनोपधानाच्च । प्रीत्यात्मक-
त्वाच्च । नामपदाभिधेयानामपि पुरुषविशेषणानामपि भाव-
नाद्देश्यतालक्षणभाव्यत्वप्रतीतेः । फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्य-
त्वलक्षणेन च यागादिसाध्यत्वेन फलार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्व-
रूपस्य फलसाध्यत्वस्य समप्रधानत्वाभावेनैकवाक्यसमवाय-
सम्भवात् भावनाभाव्यत्वमात्रस्य च यागादिसाध्यत्वस्य करण-
ऽप्यविरोधात् । अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात् । परश्चादेरपि
हिदादिषु तथाभावात् फलस्य साक्षाद्भावनाव्याप्यत्वविरहि-
णोऽपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्यापितया व्यवस्थानात् स्वर्गसाधने
यागादौ स्वर्गकामादेरधिकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्तार्थ-
विषयाः सांख्यह्य्यादियागविधयः परिसंख्यायका नियामका
वा भवितुमर्हन्ति । न चाधिकाराभावे देहात्मप्रविलयो
वाधिकारिभेदप्रविलयो वा शक्य उपपादयितुम् । आपाततः
प्रतिभाने चास्य तत्परत्वमेव नार्थायातपरत्वं स्वरसतः प्रती-
यमानेऽर्थे वाक्यस्य तादर्थ्यं सम्भवति न सम्पातायातपरत्व-
मुचितम् । न चैतावता शास्त्रत्वव्याघातः । तस्य स्वर्गाद्य-
पायशासनेऽपि शास्त्रत्वोपपत्तेः । पुरुषत्रयोऽभिधायकत्वं हि
शास्त्रत्वं सरागवीतरागपुरुषत्रयोऽभिधायकत्वेन सर्वपारिष-
दतया न तत्त्वव्याघातः । तस्माद्द्विधिविषयभावोपगमाद्
यागः स्वर्गस्योत्पादक इति सिद्धम् । “कर्मणो वा काचि-
दवस्था” इति । कर्मणोऽवान्तरव्यापारः । एतदुक्तं भवति ।
कर्मणो हि फलं प्रति तद्व्याधनत्वं श्रुतं तच्चिर्वाहयितुं
तस्मैवावान्तरव्यापारो भवति । न च व्यापारवति सत्त्वेव
व्यापारो नासतीति युक्तम् । अमत्स्वप्याग्नेयादिषु तदुत्प-
त्त्यपूर्वाणां परमापूर्वे जनयितव्ये तदवान्तरव्यापारत्वात् ।
असत्यपि च तैलपानकर्मणि तेन पुष्टौ कर्त्तव्यायामन्तरा

तैलपरिणामभेदानां तदवान्तरव्यापारत्वात् । तस्मात् कर्म-
कार्यमपूर्वं कर्मणा फले कर्त्तव्ये तदवान्तरव्यापार इति युक्तम् ।
यदा पुनः फलोपजननान्यथानुपपत्त्या किञ्चित् कल्प्यते तदा
फलस्य वा पूर्वावस्था । “अविचित्रस्य कारणस्येति” । यदी-
श्वरादेव केवलादिति शेषः । कर्माभिर्वा शुभाशुभैः कार्य्यैर्हैधोत्-
पादे रागादिमत्त्वप्रसङ्ग इत्याशयः ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुत्रयपदेशात् ॥ ४१ ॥

दृष्टानुभारिणी हि कल्पना युक्ता नान्यथा । नहि जातु
सृत्पिण्डदण्डादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भायारम्भाय
विभवन्तो दृष्टाः । न च विद्युत्प्रवनादिभिरप्रयत्नपूर्वव्यभि-
चारः, तेषामपि कल्पनास्यदतया व्यभिचारनिदर्शनत्वानुप-
पत्तः । तस्मादचेतनं कर्म वाऽपूर्वं वा न चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्र
स्वकार्यं प्रवर्तितुमुत्सहते । न च चेतन्यमात्रं कर्म स्वरू-
पसामान्यविनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यमुपयुज्यते, येन तद-
हितचेतनज्ञमात्राधिष्ठानेन सिद्धसाध्यत्वमुद्भास्येत, तस्मात् तत्त-
त्प्रामादाहालगोपुरतारणाद्युपजननिदर्शनमहमेः सुपरिनि-
श्चितं यथा चेतनाधिष्ठानादचेतनानां कार्य्यारम्भकत्वमिति
तथा चेतन्यं देवताया अमति बाधकं श्रुतिस्मृतीतिज्ञामपुराण
प्रसिद्धं न शक्यं प्रतिषेद्धमित्यपि स्पष्टं निरर्टाद्देवताधिक-
रणे । लौकिकश्चे श्वरो दानपरिचरणप्रणामाञ्जलिकरणन्तु-
तिमयीभिरतिश्रद्वागर्भाभिर्भक्तिभिराराधितः प्रसन्नः स्नान-
रूपमाराधकाय फलं प्रयच्छति विरोधतद्यापक्रियाभिर्विरोध-
कायाद्धितमित्यपि सुप्रसिद्धं, तदिह केवलं कर्म वाऽपूर्वं वा
चेतनानधिष्ठितमचेतनं फलं प्रसूत इति दृष्टविरुद्धम् । यथा
विनष्टं कर्म न फलं प्रसूत इति कल्प्यते दृष्टविरोधादेवमिहा-

पीति । तथा देवपूजात्मको यागो देवतां न प्रसादयन् फलं प्रसूत इत्यपि दृष्टविरुद्धम् । न हि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फलाय कल्पते । तस्मात् दृष्टानुगुण्याय यागादिभिरपि देवताप्रसक्तिरुत्पाद्यते । तथाच देवताप्रसादादेव स्यायिनः फलोत्पत्तेरुपपत्तेः कृतमपूर्वम् । एवमशुभेनापि कर्मणा देवताविरोधनं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । ततः स्यायिनो, निष्टफलप्रभवः । न च शुभाशुभकारिणां तदनु रूपं फलं प्रसुवाना देवता हेतुपक्षपातवतीति युज्यते । नहि राजा माधुकारिणमनुगृह्णन् वा पापकारिणं भवति द्विष्टो रक्षो वा तद्दन्तीकिकी, पीश्वरः । यथा च परमापूर्वं कर्त्तव्यं उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणां चोपयोगः । एवं प्रधानाराधनेऽङ्गाराधनानामुत्पत्त्यागधनानां चोपयोगः । स्वाभ्याराधन इव तदमात्वतत्प्रणयजनाराधनानामिति सर्वं समानमन्यत्राभिर्भानवेशात् । तस्मात् दृष्टाविरोधेन देवताराधनात् फलं न त्वपूर्वात्कर्मणो वा केवलाद्विरोधतो हेतुश्रयपदेशश्च श्रौतः स्मार्त्तश्च व्याख्यातः । ये पुनरन्तर्यामिव्यापाराया फलोत्पादनाया नित्यत्वं सर्वसाधारणत्वमिति मन्यमाना भाष्यकारोयमधिकरणं दूषयास्वभूषुः । तंभ्यो व्यावहारिकत्वामो-
शिद्वीशितव्यविभागावस्थायामिति भाष्यं व्याचक्षीत ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भासत्यां

द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वम् सङ्गतिमाह । “व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणः” इति । निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानं मन्वान प्राप्तिपति । “ननु विज्ञेयं ब्रह्म” इति । सावयवस्य ह्यवयवानां भेदात्तदव-

यवविशिष्टब्रह्मगीचराणि विज्ञानानि मोचरभेदाद्विद्येरन्वि-
त्यवयवा ब्रह्मणो निराकृताः पूर्वापरादीत्यनेन । न च नाना-
स्वभावं ब्रह्म यतः स्वभावभेदाद् भिन्नानि ज्ञानानीत्युक्तमेकर-
ममिति । “वनं” कठिनम् । नन्वेकमप्यनेकरूपं लोके दृष्टं
यथा सोमशर्मैकोऽप्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रो भ्राता भर्ता
जामाता द्विजोत्तम इत्यनेकरूप इत्यत उक्तं “एकरूपत्वञ्च” ।
एकस्मिन् गोचरे सञ्चवन्ति बहूनि विज्ञानानि न त्वनकाका-
राणाल्युक्तम् । “एनेकरूपाणि” । रूपमाकारः । समाधत्तं ।
“उच्यते । सगुणेति” । तत्तद्गुणोपाधानब्रह्मविषया उपासनाः
प्राणादिविषयाश्च दृष्टादृष्टकर्ममुक्तिफला विषयभेदाद्विद्यन्त
इत्यर्थः । तत उपपन्नो विमर्श इत्याह । “तन्वेषा चिन्ता” ।
पूर्वपक्षं गृह्णाति । “तच्च” इति । “नान्मस्तावन्” इति ।
अस्त्यर्थेण ज्योति रतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति । तत्र संशयः ।
किं यजेतेति सन्निहितज्यातिष्टोमानुवाटेन सहस्रदक्षिणा-
लक्षणगुणविधानम्, उतैतद्गुणविशिष्टकर्मास्तरविधानमिति ।
किं तावत् प्राप्तं, ज्यातिष्टोमस्य प्रकान्तत्वाद्यजेतेति तदनुवा-
दाज्योतिरिति प्रातिपदिकमात्रं पठित्वा एतेनेत्यनुक्तस्य
कर्मसामानाधिकरण्यात् न कर्मनामव्यवस्थापनात् कर्मणानु-
वाद्यत्वेन तत्तन्त्रस्य नाम्नोऽपि तथैव व्यवस्थापनात् ज्योतिः-
शब्दस्य वसन्ते वसन्ते ज्योतिषेति च ज्योतिष्टोमे योगदर्शनात्
नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोकसिद्धत्वात् भीमसेनोप-
लक्षणभीमपदवद् अथशब्दस्य चानन्तर्यायिंस्यासम्बन्धित्वेऽनु-
पपत्तेर्गुणविशिष्टकर्मास्तरविधेश्च गुणमात्रविधानस्य साधवाद्
हादशशतदक्षिणायासोत्पत्त्वशिष्टतया समशिष्टतया सहस्र-
दक्षिणया सह विकल्पोपपत्तेः प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य
सहस्रदक्षिणासङ्ख्यगुणविधानार्थमयमनुवादो न तु कर्मास्तः

रमिति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । भवेत् पूर्वज्ञान् ह्यविधि-
यदि तदेव प्रकरणं ज्ञात् । विच्छिन्नं तु तत् तथाहि । सवि-
धावपि पूर्वसम्बन्धायै संज्ञान्तरं प्रतीयमानमन्यायदानेकार्य-
त्वमिति न्यायाद् उक्तगतोऽर्थान्तरार्थत्वात् पूर्वबुद्धिं व्यवच्छि-
न्त्यपूर्वबुद्धिं च प्रसूत इति लोकसिद्धम् । न जातु देहि देवद-
न्ताय गामथ देवाय वाजिनामिति देवशब्दाद्देवदत्तं वाजि-
भाजमवस्थति लौकिकाः । तथा चोपरिष्टाद् यजेतेति श्रूय-
माणममन्त्रार्थपदव्यवायान् तत्कर्मबुद्धिमनादधत् तत्र
गुणविधानमात्राममर्थं कर्मान्तरमेव विधत्ते । न चैकत्वानु-
पपत्त्या लक्षणया ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमि प्रवृत्त इत्यसत्या-
मनुपपत्तौ लाक्षणिको युक्तः । नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र
गङ्गापदं लाक्षणिकमिति मीनो गङ्गायामित्यत्रापि लाक्षणिकं
भवति । भेदेऽपि च प्रथमं संज्ञान्तरं गोक्षिप्तं यजिशब्दसामा-
नाधिकरण्यं कमेनामधेयनामावतामावहति न तु संज्ञा-
न्तरोपजनितं भेदधियमपनेतुमुत्सहति । तथा चायशब्दो-
,धिकारायः प्रकरणान्तरतामवद्योतयति । एवशब्दस्याधि-
क्रियमाणपरामर्शक इति सोऽयं संज्ञान्तराद्भेद इति । भवतु
संज्ञान्तरात्कर्मभेदः प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह । “चास्ति
चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु” इति । यथैव काठकादिसमा-
ख्याग्रन्थे प्रयुज्यत एवं ज्ञानेऽपि लौकिकाः । न चास्ति
विशेषो यतो ग्रन्थे सुख्या विज्ञाने गौणी भवेत् । प्रणयनं
च ग्रन्थज्ञानयोरभिन्नं प्रवृत्तिनिमित्तं तस्माज्ज्ञानस्यापि
शाचिका समाख्या । तथा च यदा ज्योतिष्टोमसन्निधौ श्रूय-
माणं समाख्यान्तरं तद्यतीकमपि कर्मणो भेदकं तदा कैव
कथा शास्त्रान्तरीये विप्रकृष्टतमेऽतद्यतीकभूतसमाख्यान्त-
राभिधेये ज्ञात इति । तथा रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपा-

दकः प्रसिद्धो यथा वैश्वदेव्यामिच्छा वाजिभ्यो वाजिनमित्थेव-
मादिषु । इदमास्नायते । तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्व-
देव्यामिच्छेति । अत्र हि द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो
विधीयते तदनन्तरं चेदमास्नायते । वाजिभ्यो वाजिनमिति ।
अत्रेदं मन्दिह्यते । किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो
विधीयते, उत कर्मान्तरं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयत
इति । किं तावत् प्राप्तं, द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरविधी
विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरापूर्वान्तरकन्दनागौरवप्रसङ्गाच्च
न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाजिनद्रव्य-
विधिः । न चोत्पत्तिशिष्टामिच्छागुणावरोधान्नात्र वाजिनम-
लञ्चावकाशं कर्मान्तरं गोचरयतीति युक्तम् । उभयोरपि
वाक्ययोः समममयप्रवृत्तेरामिच्छावाजिनयोरुत्पत्तौ समं शिष्य-
मागत्वेन नामिच्छायाः शिष्टत्वम् । तत्कथमनयावरुहं कर्म
न वाजिनं निविशेत् । न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौतं आमिच्छा-
सम्बन्धो विश्लेषां देवानां येन वाजिनसम्बन्धात् वाक्यगम्या-
हलवान् भवेदुभयोरपि पदान्तरापेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्य-
त्वाविशेषात् । नो खलु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिच्छापदानपेक्षा-
मामिच्छामध्यवस्यामः । अस्तु वा श्रौतत्वं तथापि वाजिभ्य
इति पदं वाजमन्नमामिच्छा तदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्-
सम्बन्धिनो विश्वान्देवानुपलक्षयति । यद्यपि विश्वदेवशब्दा-
द्वाजिपदं भिन्नं येन च शब्देन चोदना तन्नैवोद्देशे देवतात्वं
न शब्दान्तरेण । अन्यथाऽर्थकत्वेन सूर्यादित्यपदयोः सूर्या-
दित्यसर्वोक्तिरुक्तव्यप्रसङ्गात् । तथापि वाजिभित्तौः सर्व-
नामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च सर्वनामार्थत्वादिश्लेषां
देवानां च विश्वदेवपदेन सन्निधापनात् पदपुरःसरा एवेति
वाजिपदेनोपस्थाप्यां न तु सूर्यादित्यपदवत्कृतत्वात्तथा

च तदुपलक्ष्यार्थं वाज्रिपदं विश्वदेवोपहितामेव देवतामुप-
लक्षयतीति न शब्दान्तराद्देवताभेदस्तथाभिचासम्बन्धोप-
जीवनेन विश्वेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नामिच्छया बाध्यते
किन्तु तथा सह समुच्चयत इति न कर्मान्तरमपि तु
वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्तमेकं कर्म विधीयत इति प्राप्ते । उच्यते ।
स्यादेतदेवं यदि वैश्वदेवोति तद्वितश्रुत्वामिच्छा नोच्येत ।
तद्वितस्य त्वस्येति सर्वनामार्थे स्मरणात् सन्निहितस्य च विश्वे-
पस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्वितस्यापि ह्यतिः । न तु
विश्वेषु देवेषु न तत्सम्बन्धेनापि तत्सम्बन्धिमात्रे । नन्वेवं
मति कस्माद्द्वैश्वदेवोऽशब्दात्त्वादेव नामिच्छां प्रतीमः किमिति
नामिच्छापदमपेक्षामहे । तद्वितान्तस्य पदस्याभिधानापस्थि-
वसानात् प्रतीमस्तत्पथ्य वसानाय चापेक्षामहे । अक्सिता-
भिधानं हि पदं समर्थमर्थधियमाधातुमिदन्तु सन्निहितवि-
शेषाभिधायि तत्सन्निधिमपेक्षमाणं सन्निधापकमामिच्छापद-
मपेक्षत इति कुत आमिच्छापदानपेक्ष आमिच्छापत्ययप्रसङ्गः ।
कुतो वा तत्रानपेक्षा । अतश्च सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां
यत्पदं पदान्तरापेक्षमभिधत्ते तत्प्रमाणभूतप्रथमभाविपदा-
वगम्यत्वात् श्रौतं बलीयश्च । यत्तु पर्यक्सिताभिधानपदा-
भिहितपदार्थावगमगम्यं तत्तत्परमप्रतीतिवाक्यगम्यं दुर्बल-
ञ्चेति तद्वितश्रुत्ववगतामिच्छालक्षणगुणावरोधात् पूर्वकर्मा-
संयोगिवाजिनद्रव्यं ससम्बन्धि पूर्वस्माद् भिनत्ति । एवं च
सति नित्यश्रदवगतानपेक्षसाधनभावामिच्छा न वाजिनद्रव्येण
सह विकल्पसमुच्चयो प्राप्नुयति । न चाशब्दे निरुद्धत्वादन-
पेक्षहति वाज्रिपदं कथञ्चित्श्रौतिकं सापेक्षहति विश्वेदेवशब्दां
देवतां वैश्वदेवोपदादामिच्छाद्रव्यं प्रत्युपसर्जनीभूतामवगता-
मुपलक्षयिष्यति । प्रकृतं हि सर्वनामपदगोचरः प्रधानश्च

प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च विधिकल्पनागो-
 रवेऽभ्युपेतव्य एव प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्तन्माद्यथेह पूर्व-
 कर्मासम्भविनो गुणात्कर्मभेद एवमिहार्थि पञ्चाङ्गविद्यायाः
 षडङ्गिविद्या भिन्ना एवं प्राक्संघादेवूनाधिकभावेन विद्या-
 भेद इति । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति ।
 तथाहि । कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोज-
 नमाचरन्ति नाचरन्त्यन्ये । तथाग्निमधीयानाः केचिदुपाध्या-
 यस्याऽटकुश्रमाहरन्ति नाहरन्त्यन्ये । तथाऽम्बुधमधीयानाः
 केचिदश्वस्य घासमानयन्ति नानयन्त्यन्ये । केचित्त्वाचरन्त्यन्य-
 मेव धर्मम् । न च तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिर्जनन-
 मुपकारमाकाङ्क्षन्ति नाकाङ्क्षन्ति चेति युज्यते । यतोऽवगम्यते
 भिन्नानि तासु तासु शाखासु कर्माणीति । अस्तु प्रस्तुते किमा-
 यातमित्यत आह । “अस्ति चात्र” इति । अन्येषां शाखिनां
 नास्तीति शेषः । “एवं पुनरुक्तादयोऽपि” इति । समिधो यज-
 तीत्यादिषु पञ्चकृत्वोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः । तत्र भिन्नका
 कर्मभावना किंवा पञ्चैवेति । किन्तावप्राप्तं, वात्वर्थानु-
 बन्धभेदेन शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिधानाद्वात्वर्थस्य
 च धातुभेदमन्तरण्य भेदानुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथम-
 भाविना वाक्येन विहिता कर्मभावना विपरिवर्तमानोपरित-
 नैर्वाक्यैरनूद्यते । न च प्रयोजनभावादननुवादः प्रमाणसि-
 हस्याप्रयोजनस्थाननुयोज्यत्वात् कर्मभावनाभेदे चानेकापूर्वक-
 ष्यनाप्रमङ्गादेकापूर्वावान्तरव्यापारमकं कर्मेति प्राप्तम् । एवं
 प्राप्त उच्यते । परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति
 सर्वाण्येव प्राथम्याहर्ष्यापि युगपदध्ययनानुपपत्तेः क्रमेणाधी-
 तनीति । न त्वयभेदां प्रयोजकः क्रमः । परस्परानपेक्षावा-
 स्यवाक्यत्व हि प्रयोजकः स्यात् तेन प्राथम्याभावात् प्राप्त-

मित्येव नास्तीति कस्य कोऽनुवादः । कथञ्चिद्विपरिवृत्तिमात्र-
स्योक्तगर्भिकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनालक्ष्यविधित्वापवादसामर्थ्याभावात् ।
गुणवचने हि गुणविशिष्टकर्मविधाने विधिगौरवमिया गुण-
मात्रविधानलाघवाय कर्मानुवादापेक्षायां विपरिवृत्तेरुप-
कारो यथा दध्ना जुहोतीति दधिविधिपरे वाक्ये विपरिवृत्त्व-
पेक्षायामग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य होमस्य विपरिवर्त्त-
मानस्यानुवादः । न चात्र गुणाद्भेदः समिदादिपदानां कर्म-
नामधेयानां गुणवचनत्वाभावात् । अष्टस्यमाणविशेषतया
च किं वचनविहितं किं कर्मानुवादेन कस्य गुणविधित्वमिति
न विनिगम्यते । न चापूर्वं नाम ज्योतिरादिविधिधानामस्वस्यं
प्रथममवगतं यतः पूर्ववृत्तिविच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्व-
स्मात् संज्ञातो व्यवच्छिन्द्यात् । किन्तु प्रथमत एव कर्मसामा-
नाधिकरणस्थेनावगताः समिदादयस्तद्वशात् कर्मनामधेयतां
प्रतिपद्यमाना चाख्यातस्यानुवादत्वेऽनुवादा विधित्वे विधेयां
न तु स्वातन्त्र्येण कस्यचिदीयते । तस्मात् स्वस्मिन्नाप्राप्त
कर्मविधिपरत्वात् कर्मस्थयमभ्यासो भावनानुबन्धभृतानि
भिन्दानो भावनां भिनत्ति यथा तथा शास्त्रान्तरविहिता अपि
विद्याः शास्त्रान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेदस्ततीति ।
अथत्वेह । नष्टोक्तः पुरुषः सर्ववेदान्तप्रत्ययात्मिकामुपासना-
मुपसंहरतुं शक्नोति सर्ववेदान्ताध्ययनामामर्थ्यादनधीतार्योप-
संहारेऽध्ययनविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिशास्त्रं भेदे तूपा-
सनानां नायं दोषः । समाप्तिभेदाच्च । केवाञ्चित् शास्त्रिणा-
मोक्षारसावाक्प्रकाशने समाप्तिः । केवाञ्चिदन्यत्र तस्मादप्यु-
पासनाभेदः । अन्वार्थदर्शनादपि भेदः । तथाहि । नैतदधी-
र्षव्रतोऽधीत इति अधीर्षव्रतस्याध्ययनाभावदर्शनादुपासना-
भावः । अचिदधीर्षव्रतस्याध्ययनदर्शनादुपासनावगम्यते ।

तस्मादुपासनाभेद इति । अत्र सिद्धान्तमाह । सर्ववेदान्तप्रत्ययं
 चोदनाद्यविशेषात् । तद्वाच्ये । सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्ववे-
 दान्तप्रमथानि विज्ञानानि तस्मिन्कस्मिन् वेदान्ते तानि तान्येव
 भवितुमर्हन्ति । यान्ये कस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरिष्व-
 पीत्यर्थः । चोदनाद्यविशेषात् चादिशब्देन संयोगरूपाख्याः
 संगृह्यन्ते । अत्र च चोदयत इति चोदना पुरुषप्रयत्नः ।
 स हि पुरुषस्य व्यापारः । तत्र स्वस्वयं होमादिधा-
 त्वर्थावच्छिन्ने प्रवर्तते । तस्य देवतोद्देशेन त्यागस्यामेचना-
 टिकस्यावच्छेदः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तरे यथैवमि-
 हापि प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्ववेदनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव
 शाखान्तरेष्वपीति । एवं फलसंयोगोऽपि ज्येष्ठश्रेष्ठभवननक्षत्राः
 स एव । रूपमपि तदेव । यथा यागस्य यदेकस्यां शाखायां
 द्रव्यदेवतारूपं तदेव शाखान्तरेष्वपीति । एवं वेदनस्यापि
 यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वरूपं विषयस्तच्छाखान्तरेष्वपीति ।
 “कश्चिद्विशेषम्” इति । युक्तं गदग्नीषोमीयस्थोत्पन्नः पद्या-
 टेकादशकपालत्वादिसम्बन्धेऽप्यभेद इति । यथोत्पन्नस्य तस्य
 सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिह त्वग्निपूत्पत्तिगत्त एव गुणभेद
 इति कथं वैश्वदेवीवन्न भेदक इति विशेषस्तमिमं विशेषम-
 भिप्रोत्थाशङ्कते सूत्रकारः । “भेदाच्चेति चेत्” इति । परिहारः
 सूत्रावयवः । “न एकस्यामपीति” । पञ्चैव साम्यादिका
 अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिव विधीयन्ते । षष्ठ-
 स्त्वग्निः सम्पद्गतिरेकायानूद्यते न तु विधीयते वैश्वदेव्यां
 तूत्पत्तौ गुणो विधीयत इति भवतु भेदः । अथवा छान्दोग्या-
 नामपि षष्ठोऽग्निः पठ्यत एव । अथ वा भवतु वाजसनेयिनां
 षष्ठान्निविधानं मा च भूष्छान्दोग्यानां तथापि षष्ठत्वसंख्याया
 षविधानाज्ञोत्पत्तिश्रष्टत्वं संख्यायाः किन्तूत्पत्तेष्वग्निषु

प्रथयशिशु संख्याऽनूयते साम्यादिकान्मीनवच्छेत्तुं तेन
 येषामुत्पत्तिस्त्रेषां प्रत्यभिज्ञानात् अप्रत्यभिज्ञायमानायाश्च
 संख्याया अनुवाच्यत्वेनानुत्पत्तेर्विधीयमानस्य चाधिकस्य
 षोडशिसङ्ख्यवदिसङ्ख्यसम्भवाच्च शास्त्रान्तरे ज्ञानभेदः । उक्त्य-
 न्तिशिशुस्त्रेषां प्राणसंवादादयोऽपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानाद-
 भिन्नास्तासु तासु शाखास्त्विति ॥

**स्वाध्यायस्य तथात्वे नहि समाचारेऽधि-
 काराच्च सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥**

यैराथर्वणिकप्रत्योपाया विद्या वेदितव्या तेषामेव शिरोव्र-
 तपूर्वाध्ययनप्राप्तप्रत्यवधिता फलं प्रच्छयति नान्यथा ।
 अन्येषां तु द्वान्द्वोग्यादीनां मैव विद्या नाचीर्णशिरोव्रतानां
 फलदेत्याथर्वणप्रत्याध्ययनमस्वभ्यादवगम्यते । तत्सम्बन्धश्च
 वेदव्रतनेति नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति समाख्यानादवगम्यते ।
 तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदतेति विद्यामंयोगेऽप्येतामिति प्रकृत-
 परामर्शना मर्षनाम्नाऽध्ययनमस्वभ्याविरोधायाथर्वविहितैव
 विद्योच्यते इति । सर्वा होमाः सप्त मीर्यादयः शतौदनान्ता
 आथर्वणिकानां त एकस्मिन्नेवाथर्वणिकेऽग्नी क्रियन्ते न
 त्रेतायां विद्यैकत्वम् ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

भूयोभूयो विद्यैकत्वस्य वेददर्शनात् । यत्रापि सगुण-
 ब्रह्मविद्यानां न साक्षाद्देद एकत्वमाह तासामपि तत्राय-
 पठितानां तद्विधानां प्रायदर्शनादेकत्वमेव तथा ब्रह्मप्रप्राये-
 लिखितं दृष्ट्वा भवेदयमप्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठका-
 दिसमाख्ययोपासनाभेद इति । तदयुक्तम् । एता हि पौरु-
 षेभ्यः समाख्याः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शाखानां न

तूपासनानाम् । नञ्ज्ञेताः कठादिभिः प्रोक्तानि न च कठा-
 द्यनुष्ठानमासामितरानुष्ठानेभ्यो विशेषते । न च कठप्रोक्त-
 तानिमित्तमात्रेण यन्त्रे प्रवृत्तौ तद्योगाच्च कथाप्रवचनयोपा-
 सनासु प्रवृत्तौ सञ्चवत्त्वासुपासनाभिधानमप्यासां यत्त्वं कल्प-
 यितुम् । न च तद्भेदाभेदौ ज्ञानभेदाभेदप्रयोजकौ मा भूय-
 यास्वमासामभेदाज्ज्ञानानामेकशास्त्रागतानामेकम् । कठा-
 दिपुरुषप्रवचननिमित्ताच्चैताः समाख्याः कठादिभ्यः प्राक्
 नासन्निति तन्निरन्धनो ज्ञानभेदो नासीदितानीं चास्तीति
 दुर्घटमापद्येत । तस्मान्न समाख्यातो भेदः । अन्वामोऽपि
 नात्र भेदको युक्तं यदेकशास्त्रागतो यजत्वभ्यासः समिदादीनां
 भेदक इति तत्र हि विधित्वमीत्सर्गिकमज्ञानज्ञापनमप्रवृत्त-
 प्रवर्तनञ्च कुप्येयाताम् । शास्त्रान्तरं त्वध्येत्पुरुषभेदादेक-
 त्वेऽपि नौत्सर्गिकत्रिविधव्याक्रोप इति । अशक्तिरपि न भेद-
 हेतुः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशास्त्रायांमध्ययननिमित्तः ।
 ततश्च शास्त्रान्तरीयानर्थानर्थेभ्यस्तद्विधेभ्योऽधिगम्यं तद्विर-
 त्यति । समाप्तिसैकस्मिन्नपि तत्सम्बन्धिनि सनाप्ते तस्य व्यप-
 दिशन्ते । यथाऽऽध्वर्यवे कर्मणि ज्योतिष्टोमस्य समाप्तिं व्यप-
 दिशन्ति ज्योतिष्टोमः समाप्त इति । तस्मात्समाप्तिभेदोऽपि
 न माधनमुपासनाभेदस्य । तदेवमसति बाधके चोदनाद्य-
 विशेषात्सर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्माणि तानि तान्येवेति सिद्धम् ।

कश्चिद्विशेषमाशङ्क्य पूर्वतन्त्रप्रसादितम् ।

वक्ष्यमाणार्थसिद्धार्थमर्थमाह स सूत्रकृत् ॥

चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

चत्वेदमाशङ्कते । भवतु सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं विज्ञानं

तथापि शाखान्तरोक्तानां तदङ्गान्तराणां न शाखान्तरोक्ते
 तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हति । तस्मैकस्य कर्मणो यावन्मा-
 त्रमङ्गजातमेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैवोपकार-
 सिद्धेरधिष्ठारामपेक्षयात् अपेक्षये चाधिकमपि तन्न विधीयेत
 न च विहितं तस्मात्तथा नैमित्तिकं कर्म सकलाङ्गवद्विहित-
 मपि अशक्नोति यावच्छब्दमङ्गमनुष्ठातुं तावन्मात्रजन्येनोप-
 कारेणोपकृतं भवत्येवमिहाप्यङ्गान्तराविधानादेव भविष्य-
 तीति । एवं प्राप्ते उच्यते । सर्वत्रैकत्वे कर्मणः स्थिते
 गृहमेधीयन्यायेन नोपकारावच्छेदो युज्यते । नहि तदेव
 कर्म सत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते नैमित्तिके तु
 निमित्तातुरीधादवश्यकर्तव्ये सर्वाङ्गोपसंहारस्य सदातनत्वा
 मश्ववादुपकारावच्छेदः कल्प्यते । प्रकृतोपकारपिण्डे चोद-
 कप्राप्ते आज्यभागविधानात् । गृहमेधीयेऽप्युपकारावच्छेदः
 स्यादिह तु शाखान्तरे कतिपयाङ्गविधानं तानि विधत्ते नेत-
 राणि परिमञ्चये । न च तदुपकारपिण्डे चोदकप्राप्ते
 आज्यभागवत्तन्मात्रविधानम् । तस्मात्तत्त्वेन कर्मणां सर्वाङ्ग-
 सङ्गमं शीघ्रगिकोऽसति बलवति बाधके नापवदितुं युक्तं
 इति ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

इया द्विप्रकाराः प्राजापत्या देवासासुराश्च ततः कानी-
 यसा एव देवा ज्वायसा असुराः शास्त्रजन्यया सात्विक्या
 बुद्ध्या सम्यक्त्वा देवास्तै हि दीव्यन्त इति देवाः शास्त्रयुक्त-
 परिकल्पितमतयः । तामसहस्रिप्रधाना असुरा असुभिः प्राक्षै-
 रनिन्द्रियैरगृहीतैस्तैश्च तेषु विषयेषु रमन्त इत्यसुरा अतएव
 ते ज्वायांसी यतोऽमी तस्वप्नानवन्तः कानीनसास्तु देवाः ।

अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य । प्राणस्य प्रजापतेः सात्विक-
 हृद्युद्भवस्तामसहृद्यभिभवः कदाचित् । कदाचित्तामस-
 हृद्युद्भवोऽभिभवस्य सात्विका हृत्तेः सेयं स्यात् । ते ह देवा
 ऊचुः । हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम असुरान् जया-
 मास्मिन्नाभिचारिके यज्ञे उद्गीथनक्षणमामभक्त्युपलक्षितेनी-
 द्वात्रेण कर्मणेति । ते ह वाचभूचुर्गित्यादिना सन्दर्भेण वाक्-
 प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामासुरपापविरूढतया निन्दित्वा अथ
 हेममासन्धमास्ये भवमानन्धं मुग्वान्तर्विनस्यं मुख्यं प्राणं
 प्राणाभिमानवतीं देवतासूचुस्त्वन्न उद्गायेति । तद्येत्यभ्युपगम्य
 तेभ्य एव प्राण उद्गायत् ते सुरा विदुरनेन प्राणनोद्गात्रां
 नोऽस्मान् देवा अत्येष्यन्तीति । तमभिद्रव्य पापनाऽविध्यन्न-
 सुराः । यथाग्मानमृत्वा प्राप्य मृदा लोठी वा विध्वंसत एवं
 विध्वंसमाना विध्वञ्चोऽसुरा विनेशः । तदेतत् संक्षिप्याह ।
 “वाजसनेयके” इति । तथा क्कान्दोग्येऽप्येतदुक्तमित्याह ।
 “तथा क्कान्दोग्येऽपि” इति । विषयं दर्शयित्वा विन्दुशक्तिं तत्र
 संशयः” इति पूर्वपक्षं गृह्णाति “विद्यैकत्वमिति” पूर्वं च मात्ति-
 पति “ननु न युक्तमिति” एकत्वाद्वाहृत्येनोच्यते प्राणः एकत्व
 चोद्गानत्वेन क्रियाकर्त्राय स्फुटो भेद इत्यर्थः । समाधत्ते
 “नैष दोषः” इति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञाय
 मानं किञ्चिन्नक्षणाया नैतव्यम् न केवलं शास्त्रान्तरं । एकस्या-
 मपि शास्त्रायां दृष्टमेतन्न च तत्र विद्याभेद इत्याह । “वाज-
 सनेयकेऽपि च” इति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तय
 चोमित्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव लक्षणीय इति
 पूर्वपक्षः ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥७॥

बहुतरप्रत्यभिज्ञानेऽपि उपक्रमभेदात्तदनुरोधेन चोपसंज्ञा-

रवर्षणादेकस्मिन्वाक्ये तस्यैव चोद्गीयस्य पुनःपुनः सङ्कीर्तनात्
लक्षणायाश्च ह्यन्द्ोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाद् विद्या-
भेद इति राहान्तः । ॐकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादि
गुणोपव्याख्यानमोहकारस्य । तथाहि । भृतपृथिव्योषधिपुरुष-
वाक्कृत्काम्नां पूर्वस्योत्तरमुत्तरं रसतया मारनयोक्तम् । तेषां
सर्वेषां रसतम श्रीकार उक्तः ह्यन्द्ोग्ये । “न च विवक्षि-
तार्थभेदः” इति । एकत्रोद्गीयोद्गातारावपास्यत्वेन विवक्षिता-
वेकत्र तदवयव ओङ्कार इति । तथा ह्यभ्युदयवाक्ये ” इति ।
एवं हि श्रूयतेऽवि वा एतं प्रजया पशुभिरर्हयति वहयति अस्य
भ्रातृष्वं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा
तरुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्यस्तानन्वये दात्रे पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेद्ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंस्रुं ये
क्षीदिष्टास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरुमिति । तत्र
मन्देहः किं कालापराधे यामान्तरमिदं चोद्यते उत तस्यैव
कर्मसु प्रकृतेषु कालापराधे निमित्ते देवतापनय इति । एष
तावदत्र विषयः । अमावास्यायामेव दर्शकर्मार्थं वेदिक्रियाम्नि-
प्रणयनक्रिया व्रतादिश्च यजमानसंस्कारः । दध्यर्थश्च दोहः ।
प्रतिपदि च दर्शकर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानक्रमस्तात्त्विकः । यस्य तु
यजमानस्य कुतश्चिद्गुमनिबन्धनाच्चतुर्दश्यामेवामावास्याबुद्धौ
प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदीयते । तत्रेदं श्रूयते यस्य हवि-
र्निरुप्तमिति, तेन यजमानेनाभ्युदितेनामावास्यायामेव निमि-
त्ताधिकारं परिसमाप्य पुनस्तदहरेव वेद्युहरणादिकर्म कृत्वा
प्रतिपदि दर्शः प्रवर्त्तयितव्यः । तथाभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं
कर्मान्तरं दर्शाचोद्यते उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवताप-
नयनेन देवतान्तरं विधेयत इति । तत्र हविर्भागमात्रश्रव-
णाच्चहविधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम् । यदि हि पूर्वदेवताभ्य

हवीषि विभजेदिति श्रूयत ततस्तान्येव हवीषि देवतान्तरण
युज्यमानानि न कर्मान्तरं गमयितुमर्हन्ति, किन्तु प्रकृतमेव
कर्म तद्विविक्तमपनीतपूर्वदेवताकं देवतान्तरयुक्तं स्यात् । अत्र
पुनस्त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मध्यमाटिकमेण
विभागश्रवणात् । अनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदे-
वतावरुहे हविषि देवतान्तरमलम्बावकाशं श्रूयमाणं कर्मान्त-
रमेव गोचरयेत् । अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन् कर्मणि दधस्त-
ण्डुलानां पयसस्तण्डुलानां चेन्द्रादिदेवतासम्बन्धश्च विधा-
तव्यः । चरुत्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यम् ।
तथाप्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधानात् वाक्यं भिद्येत । कर्मा-
न्तरं त्वपूर्वं शक्यमेकैव प्रयत्नेनानेकगुणविशिष्टं विधातु-
मिति निमित्ते कर्मान्तरमेव विधीयते । दर्शस्तु लुप्यते
कानाप्रधादिति प्राप्त उच्यते, न कर्मान्तरम् । पूर्वदेवतातो
हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् । चर्वर्थस्य
चार्यप्राप्तेः । भवेदेतदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति
तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु
वाक्यान्तरप्राप्ततण्डुलानां त्रेधात्वमनूय विभजेदित्येतावद्वि-
धत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवताभ्य इति गम्यते ।
तण्डुलानिति त्वविवक्षितं हविर्भयत्ववस्तथा च ये मध्यमा
इत्यादीनि वाक्यान्यपनीते पूर्ववत् देवतासम्बन्धे हविषस्तस्मि-
न्नेव कर्मणि अप्रत्यक्षं देवतान्तरसम्बन्धं विधातुं शक्नुवन्ति ।
तथाच द्रव्यमुखेन प्रकृतमुखप्रत्यभिज्ञानात् देवतान्तरसम्बन्धे-
ऽपि न कर्मान्तरकल्पना भवितुमर्हति । ततश्च समाप्तेऽपि
नेमित्तिकाधिकारे नियाधिकारमिद्वयं तान्येव पुनः कर्मा-
ण्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चरुमिति चरुसप्तम्यर्थयोर्विधानं
तयोरप्यर्थप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलपेषण-

प्रथमं पुरोडाशपाकादि दधिपयसौ च प्राप्तानि तत्राभ्युदयनि-
मित्ते दधियुक्तानां पययुक्तानाञ्च तण्डुलानां विभजेदिति
वाक्येन पूर्वदेवतापनयं कृत्वा ये मध्यमा इत्यादिभिर्वाक्यैर्देव-
तान्तरसम्बन्धः कृतः । न च प्रभूतदधिपयःसंसत्तैरल्पैस्त-
ण्डुलैः पुरोडाशक्रिया सम्भवति । इति पुरोडाशनिवृत्तौ तद-
र्थस्य प्रथमस्यापि निवृत्तिरनिवृत्तस्तु पाकोऽपवादभावात्तथा
चाथेप्राप्तद्योयते । भवतु वा अनेकवाक्यकल्पनम् । प्रकृता-
धिज्ञारागमवचनादप्यापि न्याय्यत्वादिति । तस्मात्तदेवेदं
कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धं, पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्म-
विधिरभ्युदयवाक्यसारूप्येऽपि यः पशुकामः स्यात्सोऽभावास्या-
यामिष्टा वस्तानपाकुर्यात्, ये स्वविष्टास्तानग्नये सनिमतेष्टा-
कपालं निर्वपेत्, ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय ऋते
चरुम् । ये चोदिष्टास्तानिन्द्राय प्रदावे दधंचरुमिति । अत्र
हि अभावास्यायामिष्टं इति समाप्ते यागे पशुकामेष्टिविधानं
नात्र पूर्वस्य कर्मणोऽननुवृत्तेर्यागान्तरविधिरिति युक्तम् ।
परोवरीयस्त्वादिवत्, यथाहीथोऽयामनामाम्येऽपि आदित्यगत-
हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोहीथोपासनातः परोवरीयस्त्व-
गुणविशिष्टोहीथोपासना भिन्ना तद्वदिदमपीति । परस्मात्
परश्च वराञ्च वरीयानिति परोवरीयानुहीथः परमात्मरूपः
सम्पन्नः । अत एव अनन्तः परमात्मदृष्टिसुहीथे भावयितुमा-
काशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो ज्ञायानित्याकाशशब्देन परमात्मानं
निर्दिशति ।

सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

स्फुटतरं भेदावगमे सञ्ज्ञैकत्वं नामेदमाधनमतिप्रसङ्गा-
पातात् । अपिच श्रुत्यचरालोचनयाभेदप्रत्ययोऽन्तरङ्गज्ञान-

पेक्षश्च । संश्लेषकत्वन्तु श्रुतिवाङ्मत्तया वहिरङ्गश्च पीरुषेयतया
सापेक्षश्च । तस्माद् दुर्बलं नाभेदसाधनायालमिति ।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ६ ॥

“अध्यासो नाम” इति । गौणी बुद्धिरध्यासः । यथा
माणवकानिहनायामेव माणवकबुद्धिव्यपदेशवृत्तौ सिंहबुद्धि-
व्यपदेशवृत्तिः सिंहो माणवक इति । एवं प्रतिमायां वासु-
देवबुद्धिनाम्नि च ब्रह्मबुद्धिस्तथोद्धार उद्गीथबुद्धिव्यपदेशा-
विति । अपवादैकत्वं विशेषणानि चाक्तानि । एकार्थेऽपि च
शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते । यथा वैश्वदेव्यामिच्छा विन्दं ज्ञान-
मानव्याख्यायाश्च पर्यायाणामपि सहप्रयोगो यथा सिन्धुरः
करी पिकः कोकिल इति । विमृश्यानध्यवमायनक्षणं पक्ष
गृह्णाति । “तत्रान्यतमः” इति । मिहान्तमाह । “इदमुच्यते
व्याप्तेश्च” । प्रत्यनुवाकस्य त्वृचमुपक्रमे च समाप्ती चोकारः
सर्ववेदव्यापीति किङ्कर्ताऽयमोकारस्तत्तदास्यादिगुणविशिष्ट-
स्तस्मै तस्मै कामावास्यादिफलायां पास्यत्वेनार्धाङ्गव्यप-
चायामुद्गीथपदे नेति विशिष्यते । उद्गीथपदेर्नोकाराद्यवयव-
घटितनामसर्वाङ्गिदाभिधायिना समुदायस्यावयवभावानुपपत्ते-
स्तत्सम्बन्धवयव श्रीकारो लक्ष्यते, न पुनरीकारिणावयविन
उद्गीथस्य लक्षणा । श्रीकारस्यैवोपरिष्ठान्तु तत्तद्गुणविशि-
ष्टस्य तत्तत्फलविशिष्टस्य चोपव्याख्यास्यमानत्वात् । इष्टश्च
समुदायगद्गोऽवयवे लक्षणया यथा यामो दग्धः पटो दग्ध
इति तदेकदेशदाहे अध्यासे तु लक्षणा फलकल्पना च ।
तथा ज्ञास्यादि गुणकप्रणयोपःसनादिदमुद्गीथतोपासनस्य-
णवस्यान्यत्रचात्रास्यादि उपासनेष्विव फलं श्रूयते । तस्मात्
कल्पनीयम् । उद्गीथसम्बन्धिप्रणयोपासनाधिकारपरे वाक्ये

परार्थे नायं दोषः । अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणावृत्तिर्बली-
यसी लाघवात् । लक्षणया हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव
वाक्यार्थान्तरभावात् । यथा गङ्गायां घोष इति लक्ष्यमाणस्य
तीरस्य वाक्यार्थेऽन्तर्भावोऽधिकरणतया । गौर्वाहीक इत्यत्र
तु गोमस्यन्वितिष्ठन्मूत्रपुरीषादिनलक्षणया न तत्परत्वं
गोशब्दस्य । अपितु तत्कदाश्चवसिततद्गुणयुक्तवाहीकपरत्व-
मिति गौण्या वृत्तेर्दुर्बलत्वं तदिदमुक्तं “लक्षणायामपि तु”
इति गौण्यपि वृत्तिलक्षणाप्रयवत्वात्लक्षणीकता । यद्यपि वैश्व-
देवोपदमामिच्छायाम्प्रवर्तते तथाप्यर्थभेदः स्फुटतरः । आमि-
च्छापदं हि रूपेणामिच्छायाम्प्रवर्तते । वैश्वदेवोपदन्तु तस्या-
मेव विश्वदेवविशिष्टायाम् । एवं हि विज्ञानानन्दयोरपि
स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मार्थकार्ये । न च
व्याख्यानसुभयोरपि परिहाराद्यदिःकार्यं गतं । शेषमतिरो-
हितार्थम् ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

एवं शब्दस्य सन्निहितप्रकारभेदपरामर्शार्थत्वात्प्राञ्च-
ब्धोपस्थापितस्य च सन्निधानात् शास्त्रान्तरगतस्य चानुक्रम-
तया सन्निधानाभावात् कौषीतकिप्राणसंवादावाक्ये प्राणस्य
वसिष्ठत्वादिभिर्गुणैरुपाख्यत्वमपि तु ज्येष्ठश्रेष्ठत्वमात्रेणेति
पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु सत्यं सन्निहितं परावृत्तति एवङ्कारो
न तु शब्दोपात्तमात्रं सन्निहितम् । किन्तु यत्कदाभिहित-
श्रमान्तरीकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहित-
तमेव । यथा यस्य पर्वमयी जुह्वर्भवति इत्यव्यभिचारितकृत-
समन्वया जुहोपस्थापितः कृतः । तस्मादुपाख्यफलप्रत्याभिज्ञा-
नात्तदव्यभिचारिणः प्रकारभेदस्यैवानुक्तस्यापि बुद्धौ सन्निधा-

नात्प्रकृतपरामर्शिनैवकारिण परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौपी-
तकिब्राह्मणगतौ तावदेवंकारिण शक्यते परामर्शम् । तथाप्य-
थ्यपेत्यादि ब्रूम इत्याद्यवता भाष्यकृतोक्तं “तथापि तस्मि-
न्नेव विधिनिर्वाहसनेवेऽपि ब्राह्मणगतौ नैति श्रुतज्ञानिः” इति ।
केवलम् श्रुतस्य हानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न
चेत्यर्थः । अतिरोहितमन्यत् ।

ज्ञानन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

गुणप्रदुपामनाधिधानस्य वास्तवगुणव्याख्यानाद्विवेकार्थ-
मिदमधिकरणम् । यथैकस्य ब्रह्मणः सम्प्रहामत्वादयः सत्य-
कामादयश्च गुणा न सङ्गीर्यन् । एवमानन्दविज्ञानत्वादयो
विभुत्वनिव्यत्वादिभिर्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तैर्न सङ्गीर्यन् । तस्मि-
न्नेवा सम्प्रहामत्वादयोऽपि सत्यकामादिभिः सङ्गीर्यन् ।
नहि ब्रह्मणो धर्मिणः सत्वे कश्चिद्विशेष इति पूर्वः पक्षः ।
राहान्तस्तु वास्तवविधेययोर्वस्तुधर्मतया चानुष्ठेयतया वाच्य-
वस्थायवस्थे व्यवतिष्ठते । वस्तुधर्मो हि यावद्वस्तु व्यवति-
ष्ठते । नासादेकत्रोक्तोऽन्यत्रानुक्तो नास्तीति शक्यं वक्तुम् ।
विधेयस्तु पुरुषप्रयत्नतन्त्रः पुरुषप्रयत्नश्च यत्र यावद्-
गुणविशिष्टे ब्राह्मणि चोदितः स तावत्प्रव्यवतिष्ठते नावि-
हितमपि गुणं गोचरोक्तुमर्हति । तस्य विधितन्त्रत्वादि-
धेश व्यवस्थानात् । तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्त्वाज-
तयोक्ता यत्र यत्र ब्रह्म श्रूयते तत्र तत्रानुक्ता अपि सम्भन्ते ।
सम्प्रहामादयश्चोपासनाप्रयत्नविधिविषया यथाविश्ववतिष्ठन्ते
न तु यथावस्थिति सिद्धम् । प्रियशिरस्वादीनां तूपासत्व-
मारोप्य न्यायो दर्शितः । तस्य तु सम्प्रहामादिकत्तः । मोहन-

मात्रं मोदः प्रमोदः प्रकृष्टो मोदः ताविमौ परस्वरापेक्षावु-
पचयापचयौ ।

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा चार्था इति किमत्र सर्वेषामेवार्थादीनां
परत्वं प्रतिपिपादयिषितम्, आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं
चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम् । तत्र प्रत्येकमर्थादिपरत्वप्रतिपा-
दनश्रुतेः श्रूयमाणतत्परत्वे च सम्भवति न तत्तदतिक्रमे
सर्वेषामेकपरत्वाध्यवसानं न्याय्यम् । न च प्रयोजनाभावाद्-
सम्भवः । सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभिधानस्याध्यानप्रयोजन-
त्वात् । तत्तदाध्यानानां च प्रयोजनवत्त्वस्मृतेः । तर्थाह
स्मृतिः ॥

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भीतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्ययक्ताचिन्तकाः ॥

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते । इति ।

प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्याभ्युपेयत्वात् प्रत्येकं तेषामर्था-
दीनां परत्वपराध्येतानि वाक्यानीति प्राप्ते, उच्यते । इन्द्रि-
येभ्यः परा चार्था इत्येष तावत्संदर्भो वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः
प्रतीयते नाध्यानविधिपरः । तदश्रुतेः । तदत्र यत्प्रत्ययस्य
साक्षात्प्रयोजनवत्त्वं दृश्यते तत्प्रत्ययपरत्वं सर्वेषाम् । दृष्टं च
विश्वोः परमपदज्ञानस्य निखिलानर्थसंसारकारणाविद्योप-
शमः । तत्त्वज्ञानोदयस्य विपर्ययासोपशमसत्त्वत्वेन तत्र तत्र
दर्शनात् । चर्थादिपरत्वप्रत्ययस्य तु न दृष्टमस्ति प्रयोजनम् ।
न च दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पना न्याया । न च परमपुरुषा-

यंहेतुपरत्वे सम्भवति अवान्तरपुरुषार्थतोचिता । तस्माद्
दृष्ट प्रयोजनवस्वात् पुरुषपरत्वप्रतिपादनार्थोऽयं सन्दर्भ इति
गम्यते । किञ्चादरादप्ययमेवास्वार्थ इत्याह । “अपि च पर-
प्रतिषेधेन” इति । नन्ववाधानविधिर्नास्ति तत्कथमुच्यते
आध्यानायेत्यत आह । “आध्यानाय” इति ।

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

अनधिगतार्थप्रतिपादनस्वभावत्वात् प्रमाणानां विशेषतश्च
आगमस्य पुरुषशब्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्यैव दुरधिगमत्वा-
वधारणात् । वस्तुतश्च दुरधिगमत्वात् । अर्थादीनां च सुगम-
त्वात् तत्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुतेराशया-
तिशय इवाशगातिशयः । तत्तात्पर्येति यावत् । किञ्च
श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेवार्थादिपरत्वे तु स्वरूपेण
विवक्षितेनापेक्षितं श्रुतिराचष्टे इत्याह । “अपि च सोऽध्वनः
पारमाप्नोति” इति ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृत्योर्हि लोकसृष्टिः परमेश्वराधिष्ठिता । पर-
मेश्वरहिरण्यगर्भकवर्तकोपलब्धा सैयमिह महाभूतमर्गमन-
भिधाय प्राथमिकी लोकसृष्टिरुपलभ्यमानावान्तरेश्वरकार्या
प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणं चावान्तरेश्वरसम्बन्धितया गम-
यति । पारमेश्वरमर्गस्य महाभूताकाशादित्वादस्य च तद्वै-
परीत्यात् । अस्ति हि तस्यैवैकस्य प्रकारान्तरापेक्षयापत्व-
मस्ति चेक्षणम् । अपि चैतस्मिन्नैतरेयके पूर्वस्मिन् प्रकरणे
प्रजापतिकर्तृकैव लोकसृष्टिरुक्ता । तदनुमारादप्येतदेव
विघ्नायते अपि च ताभ्यो गामानयेदित्वादयश्च व्यवहाराः
श्रुत्योक्ता विशेषवत्त्वपरमात्मसु प्रसिद्धाः । ततोऽप्यवान्तरेश्वर

एव विज्ञायते । आकाशप्रयोगश्चात्रापि दृष्टस्त्वादापरात्मा-
 भिलापोऽयमिति प्राप्त उच्यते । परमात्मनो सृष्टीतिरिह
 यथा इतरेषु सृष्टिश्रवणेषु एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
 इत्यादिषु । तस्मादुत्तरात् ऐश्वर्येतीक्ष्णपूर्वकसृष्टृत्वश्रवणा-
 दात्मत्ववधारणाच्च । एतदभिसंज्ञितम् । मुख्यं तावत्
 सर्गात् प्राक् केवलत्वमात्मपदत्वं सृष्टृत्वं च परमेश्वरस्यात्र
 भवतः । तदमत्यामनुपपत्तौ नान्यत्र व्याख्यातुमुचितम् । न
 च महाभूतसृष्ट्यानभिधानेन लोकसृष्ट्याभिधानमनुपपत्तिवी-
 खम् । आकाशपूर्विकायां वस्तुतो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा कचि-
 त्तेजःपूर्वकसृष्ट्याभिधानं न विरुध्यते एतस्मादात्मन आकाशः
 सम्भूत इति दर्शनात् । आकाशं वायुं सृष्टेति हि तत्र पूर-
 यितव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्टेति कल्पनीयम् । सर्व-
 शास्त्राप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धयर्थमश्रुतोपलब्धी यद्वचना
 भवितव्यं न पुनः श्रुते महाभूतादित्वे मगस्य शैथिल्यमादर-
 शीयम् । अपि च स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणो वेदराशिर्ध-
 यनविध्यापादितप्रयोजनवदर्थभिधानो यथा यथा प्रयोजना-
 धिक्त्वमाप्नोति तथा तथानुमन्यतेतराम् । यथा चास्य ब्रह्म-
 गोचरत्वे परमपुरुषार्थोपयिकत्वं नैवमन्यगोचरत्वे तदिद-
 मुक्तम् । “योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमः” इति । न लोक-
 सर्गोऽपि हिरण्यगर्भश्चापारोऽपि तु तदनुप्रविष्टस्य परमा-
 त्मन इत्यत्रैवोक्तम् । तस्मादात्मैवाय इत्युपक्रमात्तदव्यापा-
 रेण चक्षणेन मध्ये परामर्शादुपरिष्टाच्च भेदजातं महाभूतैः
 सहानुक्तस्य ब्रह्मप्रतिष्ठत्वे न ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलापत्व-
 मेवास्तेति निश्चीयते । यत्र तु पुरुषविद्यादिश्रवणं तस्य
 भवेत्त्वत्परत्वं मत्परत्वाभावादिति सर्वमवदातम् । अपरः
 कल्पः । मदुपक्रमस्य सन्दर्भस्यास्योपक्रमस्य च किमेतार्थ-

माहोस्त्रिदर्थभेदः । तत्र सच्छब्दस्त्राविशेषेणात्मनि चात्मनि च प्रवृत्तेनात्मार्थत्वं किन्तु समस्तवस्तुगतसत्तासामान्यार्थत्वं तथा चोपक्रमभेदाद्विचार्यत्वम् । स चात्मा तत्त्वमसीति चोपसंहार उपक्रमानुरोधेन सम्यक्त्वार्थतया व्याख्येयः । तद्विज्ञानान् परमात्मतया सम्यादनीयम् । तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञानं महासामान्यस्य सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापित्वादित्येवं प्राप्त उच्यते । आत्मव्यतीतिर्वाजसनेयिनामिव ह्यान्दोम्यानामप्युत्तरात् आत्मा तत्त्वमसीति तादात्म्योपदेशात् । अस्तु तावदात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यतया न सत्त्वं सत्त्वं त्वात्मघातोरेव तत्त्वेन निर्वाच्यत्वात्तस्मादात्मैव सन्निति । अभ्युपेत्याह सच्छब्दस्य सत्तासामान्याभिधायित्वात् प्रतियुक्ति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चान्यत्र च सच्छब्दप्रवृत्तेः संशये सत्युपसंहारानुरोधेन सदेव्यात्मन्येवावस्थाप्यते । निर्णीतार्थोपक्रमानुरोधेन ह्युपसंहारवर्धना न पुनः सन्दिग्धार्थेनोपक्रमेणोपसंहारो वर्धनीयः । अपि च सम्पत्तौ फलं कल्पनीयम् । न च सामान्यमात्रं ज्ञाते विशेषज्ञानसम्भवः । न खल्वाराहृष्टे ज्ञाते शिशुपादयस्तद्विशेषा ज्ञाता भवन्ति । तदेवमवधारणादि सर्वमनाकार्यत्वे स्वादनुपपन्नमिति ह्यान्दोम्यस्यात्मार्थत्वमेवेति सिद्धम् । अत्र च पूर्वस्मिन् पूर्वपक्षे हिरण्यगर्भोपासना सिद्धान्ते तु ब्रह्म भावनेति ॥

कार्यास्थानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

विषयमाह “ह्यान्दोगा वाजसनेयिनश्च” इति । अन्नं प्राणं अन्नः प्राणः तं प्राणमन्नम् कुर्वन्तः अन्नमन्ताच्चिन्तनमिति मन्यन्त इति मननं ज्ञानं तद्विज्ञानपञ्चमिति चिन्तन-

मुक्तम् । संशयमाह “तस्मिन्” इति । स्वरवमार्त्तशापातत
उभयविधानपक्षं गृहीत्वा मध्यमं पक्षमाह्वयते पूर्वपक्षी ।
“अथवाचमनमेव” इति । यद्येवमनम्नतासङ्गीर्त्तनस्य किं
प्रयोजनमित्यत आह । “तस्मैव तु स्तुत्यर्थम्” इति । अय-
मभिसन्धिः । यद्यपि स्मार्त्तं प्रायत्वार्यमाचमनमस्ति तथापि
प्राणोपासनप्रकरणे विधानान्तदङ्गत्वेनाप्राप्तमिति विधानम-
र्थवद्भवति अनृतवदनप्रतिषेध इव स्मार्त्तं ज्योतिष्टोमप्रकरणे
समाह्वतो नानृतं वदेदिति प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमाङ्गनयार्थं
वानिति । राहान्तमाह “एवं प्राप्ते” इति । चोदयति ।
“नन्वियं श्रुतिः” इति । परिहरति । “न” इति । तुन्यार्थयो-
र्मूलमूनिभावो नातुन्यार्थयोरित्यर्थः । अभिप्रायस्यं पूर्वपक्ष-
वीजं निराकरोति । “न चेयं श्रुतिः” इति । क्रत्वर्थपुरुषार्थ-
योरनृतवदनप्रतिषेधयोर्भूक्तमपीनरुक्त्यम् । इह तु स्मार्त्तमाच-
मनं सकलकर्माङ्गतया विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्याप-
केन स्मार्त्तनाचमनविधिना पुनरुक्तत्वादनर्थकम् । न च स्मार्त्त-
स्नानेन पीनरुक्त्यं तस्य च व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियत-
विषयत्वादिति । मध्यमं पक्षमपाकृत्य प्रथमपक्षमपाक-
रोति । “अत एव नोभयविधानम्” । युक्त्यन्तरमाह । “उभय-
विधाने च” इति । उपसंहरति । “तस्मात् प्राप्तमेव” इति ।
“न चायमनम्नतावादः” इति । स्तोत्रव्याभावे स्तुतिर्नोपपद्यत
इत्यर्थः । अपि च मानान्तरप्राप्तेनाप्राप्तं विधेयं श्रूयते । न
चानम्नतासङ्कल्पोऽन्यतः प्राप्ते यतः स्तावको भवेत् । न चाच-
मनमन्वतोऽप्राप्तं येन विधेयं सत् श्रूयेतेत्याह । “स्वयं चानम्न-
तासङ्कल्पस्य” इति । अपि चैकस्य कर्मण एकार्थतैवेत्युचितं
तस्य बलवत्प्रमाणवशादनन्यगमित्वे सत्यनेकार्थता कल्पते ।
सङ्कल्पे तु कर्मान्तरे विधीयमाने नायं दोष इत्याह । “न

चेवं सत्येकसाचमनस्य” इति । अपि च दृष्टिचोदनासाहच-
र्याद् दृष्टिचोदनैव न्याय्या न चाचमनचोदनेत्याह । “अपि च
यदिदं किञ्च” इति । यथा हि श्वादिमर्यादस्वाकस्वात्तुमश-
क्यत्वाद्दृष्टिचोदयते एवमिहाप्यपां परिधानासम्भवाद् दृष्टिरेव
चोदयत इत्यत्र दृष्टिविधिसाहचर्याद्भवति । अशक्यत्वे च यद्यपि
दृष्ट्यभ्यवहारयोस्तुल्यं तथापि दृष्टिः शाब्ददृश्यनान्तरी-
यकतया साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपलभ्यते । अभ्यवहार-
स्वभ्याहरणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति विशेषः । किञ्च
कान्दोग्यानां वाजमनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति
वर्त्तमानापदेशः । एवं यत्रापि विधिविभाक्तिस्तत्रापि जर्तिल-
यवाग्वा वा जुहुयादिति वद्विधित्वमविवक्षितम् । मन्यन्त इति
त्वप्राप्तार्थत्वात्समिधो यजतीत्यादिवद्विधिरवित्याह । “अपि
चाचमन्ति” इति । शेषमतिरोक्तिवार्थम् ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १६ ॥

इहाभ्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वः पक्षः । इयोर्विद्यार्थिभ्यो-
रेकशाखागतयोरष्टह्यमाणविशेषतया कस्य को मुखोऽनु-
वाद इति विनिश्चयाभावादन्नातन्नापन्नापत्तप्रवर्त्तनारूपस्य
च विधित्वस्य स्वरसमिद्धेरुभयव्योपामनाभेदः । न च गुणा-
न्तरविधानायैकत्वानुवाद उभयत्रापि गुणान्तरविधानोपलब्ध-
विनिगमनाहेत्वभावात्समानगुणान्तरविधानप्रसङ्गाच्च । तस्मा-
त्समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादुपामनाभेद इति प्राप्त-
उच्यते । नैककर्म्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । न चाष्टह्यमा-
सविशेषता यत्र भूयांसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्तं तत्र
तस्य प्रधानस्य विधिरितरत्र तु तदनुवादेन कातपयगुण-
विधिः । यथा यत्र ह्यत्रचासरपताकः । इति काश्वीयशांभौ क-

याष्टीकधानुष्ककार्पाणिकप्रासिकपदातिप्रचयस्तत्रास्ति राज्ञेति गम्यते न तु कतिपयगजवाजिपदातिभाजि तदमात्ये, तथेहापि । न चैकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरनर्थिका प्रत्यभिज्ञानदार्यार्थत्वात् । अस्तु वाऽस्मिन्नित्यानुवादो ननु अनुवादानामवश्यं सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वम् । अनुवादमात्रस्यापि तत्र तत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यकेऽप्युपासनं तद्गुणेनोपसंहारादिवदिति सिद्धम् ॥

सम्बन्धादेवमन्यवापि ॥ २० ॥

यद्येकस्यामपि शाखायां तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहितानां धर्माणां सङ्करः तथा सति सत्यस्यैकस्याभेदात्प्रणलहयवर्त्तिन उपनिषदोरपि सङ्करप्रसङ्गात्तस्येति च प्रकृतपरामर्शत्वाद्भेदः सत्यस्य च प्रधानस्य प्रकृतत्वात् अधिदैवमित्यस्य विशेषणतयोपमर्जनत्वेनाप्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतस्य च सत्यस्याभेदात् पूर्ववद्गुणसङ्कर इति प्राप्त उच्यते ।

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

सत्यं यत्र स्वरूपमात्रसम्बन्धो धर्माणां श्रूयते तत्रैवं स्वरूपस्य सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तन्मात्रसम्बन्धित्वाच्च धर्मानाम् । यत्र तु सविशेषणं प्रधानमवगम्यते तत्र सविशेषणस्यैव तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यन्यविशेषणसहितस्य । न हि दण्डिनं पुरुषमानयेत्युक्ते दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते । तस्मादधिदैवं सत्यस्योपनिषदुक्ता न तस्यैवाध्यात्मं भवितुमर्हति । यथा चाचार्य्यस्य गच्छतीऽनुगमनं विहितं न तिष्ठतो भवति तस्मात्त्रोपनिषदोः सङ्करः किन्तु व्यवस्थितिः । तदिदमुक्तं स्वरूपानपायादिति ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अतिदेशादप्येवमेव तत्त्वे हि नातिदेशः स्यादिति ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यापि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सभृतानि ब्रह्मापे ज्येष्ठं दिवमाततान ।
 ब्रह्मभृतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्रष्टितुं कः ॥
 ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा जज्ञे चास यद्यपि तासु
 तासु शाण्डिल्यादिविद्यास्वायतनभेदपरिग्रहेणाध्यात्मिकाय-
 तनत्वं सभृत्यादीनां गुणानामाधिदैविकत्वमित्यायतनभेदः
 प्रतिभाति । तथापि ज्ञायान् दिव इत्यादिना समर्पेणाधि-
 दैविकविभूतिप्रत्यभिज्ञानात् षोडशकलाद्यासु च विद्यास्वाय-
 तनाश्रवणाद् अन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रत्यभिज्ञासम्भ-
 वात् । सभृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यादिविद्यासु षोडश-
 कलादिविद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः । राह्यान्तस्तु ।
 मिथः समानगुणश्रवणं प्रत्यभिज्ञाय यद्विद्या अपूर्वानपि तत्रा-
 श्रुतान् गुणानुपसंहारयति न त्विह सभृत्यादिगुणकब्रह्म-
 विद्यायां शाण्डिल्यादिविद्यानतगुणश्रवणमस्ति । या तु का-
 चदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्यादिविद्यायां श्रूयते, तस्या-
 स्तत्प्रकरणाधीनत्वात्तावन्मात्रं यद्विद्यते नैतावन्मात्रेण सभृ-
 त्यादीननुक्रष्टुमर्हति । तत्रैतत् प्रत्यभिज्ञानाभावादित्युक्तम् ।
 ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यभिज्ञानसमर्थनमतिप्रसक्तम् । भूयसीना-
 मैक्यप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तं “सभृत्यादयस्तु शाण्डिल्यादि-
 वाक्प्रगोचराश्च” इति । तस्मात्संभृतिश्च युव्याप्तश्च तदिदं
 संभृतिद्युव्याप्त्यापि चातः प्रत्यभिज्ञानाभावात् शाण्डिल्यादि-
 विद्यासुपसंश्रियत इति सिद्धम् ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

पुरुषयज्ञत्वमुभयत्राप्यविशिष्टम् । न च विदुषो यज्ञ-

खेति न सामानाधिकरण्यात्भवः । यज्ञस्यात्मैक्यात्मशब्दस्य
 स्वरूपवचनत्वात् । यज्ञस्य स्वरूपं यजमानस्तस्य च चेतन-
 त्वाद् विदुष इति सामानाधिकरण्यात्भवः । तस्मात् पुरुष-
 यज्ञत्वाविशेषात्परिणामभूयत्वादिसामान्यास्यैकविद्याध्यवसाने
 उभयत्र उभयधर्मोपसंहार इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते ।
 यादृशं ताण्डिनां पैङ्गिनाञ्च पुरुषयज्ञसम्पादनं तदायु-
 षश्च त्रेधा व्यवस्थितस्य सवनत्रयसम्पादनम् । अग्निशिषा-
 दीनाञ्च दीक्षादिभावसम्पादनं नैवं तैत्तिरीयाणाम् । तेषां
 न तावत् पुरुषे यज्ञसम्यत्तिः । न ह्यात्मा यजमान इत्यत्रा-
 यमात्मशब्दः स्वरूपवचनः न हि यज्ञस्वरूपं यजमानो भवति ।
 कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । चेतनाचेतनयोश्चैक्यानुपपत्तेः यज्ञ-
 कर्मणोश्चाचेतनत्वात् । यजमानस्य चेतनत्वात् । आत्मनस्तु
 चेतनस्य यजमानत्वञ्च विद्वत्त्वञ्चोपपद्यते । तथा चायमर्थः ।
 एवं विदुषः पुरुषस्य यः सम्बन्धी यज्ञः तस्य सम्बन्धितया
 यजमान आत्मा तथा चात्मनो यजमानत्वञ्च विद्वत्त्व-
 न्धिता च यज्ञस्य मुख्ये स्यातामितरथात्मशब्दस्य स्वरू-
 पवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति
 च गौणे स्याताम् । न च सत्यां गतौ तद्युक्तम् । तस्मात्
 पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नास्तौति तथा तावन्न साम्यम् । न
 च पत्नीयजमानवेदविद्यादिसम्पादनं तैत्तिरीयाणामिव
 ताण्डिनां पैङ्गिनां वा विद्यते सवनसम्यत्तिरप्येषां विलक्षणैव ।
 तस्मान्नयो वैलक्षण्ये सति न किञ्चिन्नात्रसालक्षण्यस्याद्वैकत्व-
 मुचितमतिप्रसङ्गात् । अपि च तस्मैवं विदुष इत्यनुवादश्रुतौ
 मत्स्यामनेकार्थविधाने वाक्यभेददोषप्रसङ्गिरत्यर्थः । अपि
 चेयं पैङ्गिनां ताण्डिनां च पुरुषयज्ञविद्या फलान्तरयुक्ता
 स्यात्तस्मात् प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां तु एवं विदुष इति श्रव-

णात् पूर्वोक्तपरामर्शात् तत्फलत्वश्रुतेश्च पारतन्त्र्यम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरेक्यमुचितमित्याह । “अपि च ससञ्चासामात्मविद्याम्” इति । उपसंहरति । “तस्यात्” इति ।

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

विचारविषयं दर्शयति । “आद्यर्वणिकानाम्” इति । आद्यर्वणिकाद्युपनिषदारम्भे ते ते मन्त्रास्तानि तानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समान्नातानि । संशयमाह । “किमिम” इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति । “उपसंहार एषां विद्यासु” इति । सफला हि सर्वा विद्या आम्नातास्तत्सन्निधौ मन्त्राः कर्माणि च समान्नातानि फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायाद्विद्याङ्गभावेन विज्ञायन्ते । चोदयति । “नन्वेषाम्” इति । न ह्यत्र श्रुतिनिर्द्देशात्प्रकरणस्थानसमाख्यानां सन्ति विनियोजकानि प्रमाणानि, नाहं यथा दर्शपूर्णमासावारभ्य समिदादयः समान्नातास्तथा काञ्चिद्विद्यामारभ्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समान्नातानि । न चासति सामान्यसम्बन्धे सम्बन्धिसन्निधानमात्रात्तादर्थ्यसम्भवः । न च श्रुतस्वाङ्गपरिपूर्णा विद्या एतानाकाङ्क्षितुमर्हति येन प्रकरणापादितसामान्यसम्बन्धानां सन्निधिविशेषसम्बन्धाय भवेदित्यर्थः । समाधत्ते । “वाङ्मनुपलभमाना अपि” इति । सा नाम भूत् फलवतीनां विद्यानां परिपूर्णाङ्गानामाकाङ्क्षा । मन्त्राणां तु स्वाध्यायविद्यापादितपुरुषार्थभावानां कर्मणां च प्रवर्ग्यादीनां स्वविद्यापादितपुरुषार्थभावानां पुरुषाभिलषितमाकाङ्क्षा सन्निधानादन्यतराकाङ्क्षानिबन्धनो रत्नपटव्यायेन सम्बन्धः । तत्रापि च विद्यानां फलवत्त्वात्तादर्थ्यमफलानां मन्त्राणां कर्माणाञ्च । न च प्रवर्ग्यादीनां पिच्छपिष्टयज्ञ-

वत् स्वर्गः कल्पनास्यदं फलवत् सन्निधानेन तदवरोहात् ।
 “अनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यात्” इति । इदं खलु
 निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः सन्निधाने श्रुतमनाकाङ्क्षाया
 माकाङ्क्षस्यापि सम्बन्धमसामर्थ्यात् । तस्या अप्याकाङ्क्षा-
 मुत्थापयति । उत्याप्य चैकवाक्यतामुपैति । अससर्थस्य
 उपकारकत्वानुपपत्तेः । प्रकरणिनं प्रति उपकारसाम-
 यमात्मनः कल्पयति । न च मत्यपि सामर्थ्यं तत्र श्रुत्या
 अविनियुक्तं मटङ्गतामुपगन्तुमर्हतीत्यनया परम्परया
 सन्निधिः श्रुतिसर्थापत्त्या कल्पयति । आक्षिपति । “ननु
 नैषां मन्त्राणाम्” इति । प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन हि
 मन्त्राणामुपयोगो वर्णितोऽविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इत्यत्र । न
 च विद्यासम्बद्धं कञ्चनार्थं मन्त्रेषु प्रतीयते । यद्यपि च
 प्रवर्ग्या न किञ्चिदारभ्य श्रूयते । तथापि वाक्यसंयोगेन
 क्रतुसम्बन्धं प्रतिपद्यते । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचर-
 न्तीति । उपसदां जुहवदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धत्वात् ।
 यद्यपि ज्यातिष्टोमविक्रतावपि सन्त्युपसदाः । तथापि तत्रानु-
 मानिक्या ज्यातिष्टोमे तु प्रत्यक्षविहितास्तेन शीघ्रप्रवृत्तितया
 ज्यातिष्टोमाङ्गत्वं वाक्येनावगम्यते । अपि च प्रकृतौ विहि-
 तस्य प्रवर्ग्यस्य चोदकेनोपसदत्तद्विक्रतावपि प्राप्तिः । प्रकृतौ
 वा अद्विरुक्तत्वादिति न्यायाज्ज्यातिष्टोमे एव विधान-
 मुपसदा मह युक्तं, तदेतदाह । “कथं च प्रवर्ग्यादीनि” इति ।
 सन्निधानादर्शविप्रकर्षेण वाक्यं ब्रह्मीय इति भावः । समा-
 धत्ते । “नैष दोषः, सामर्थ्यं तावत्” इति । यथा अग्नये
 त्वा जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रे अग्नयेनिर्वपामिपदे परं
 कमेसमवेतार्थप्रकाशके शिष्टानां तु पदानां तदकवाक्य-

तया यथाकथञ्चिद्वास्थानमेवमिहाऽपि हृदयपदस्योपा-
 मनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसारिण तदेकवाक्यतापन्नानि
 पदान्तराणि गौण्या लक्षणया च हृदया कथञ्चिन्नेयानीति
 नामसमवेतार्थता मन्वानाम् । न च मन्त्रविनियोगो नोपा-
 मनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्टं कल्प्यत इत्याह । "दृष्टस्योपा-
 मनेषु" इति । यद्यपि वाक्येन बलीयसा मन्त्रिधित्वेनो
 बाध्यते तथापि विरोधे मति । न चेहाऽस्ति विरोधः ।
 वाक्येन विनियुक्तस्यापि ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य मन्त्रिधित्वा
 विद्यायामपि विनियोगसम्भवात् । यथा ब्रह्मवचमकामो
 ब्रह्मस्यतिमवेन यजेतेति ब्रह्मवचमफलोऽपि ब्रह्मस्यतिमवो
 वाजपेयाङ्गत्वेन चोच्यते । वाजपेयेनेहा ब्रह्मस्यतिमवेन यज-
 तेति । अत्र हि क्तः समानकर्तृकत्वमवगम्यते धातुमन्त्रस्य
 प्रत्ययविधानात् । धात्वर्थान्तरमन्त्रस्य कथं च समानः
 कर्त्ता स्यात् । यद्येकः प्रयोगो भवेत् । प्रयोगाविष्टं हि
 कर्त्तृत्वम् । तच्च प्रयोगभेदे कथमेकम् । तस्मात्समानकर्त्तृत्वा-
 देकप्रयोगत्वं वाजपेयब्रह्मस्यतिमवयोर्धात्वर्थान्तरमन्त्रस्याच्च ।
 न च गुणप्रधानभावमन्त्रेणैकप्रयोगता मन्त्रस्य । तत्रापि
 वाजपेयस्य प्रकरणे समाश्चानाहाजपेयः प्रधानम् । अङ्गं ब्रह्-
 मस्यतिमवः । न च दर्शपूर्णमामाभ्यामिष्टा सोमेन यजेतेत्यत्राङ्ग-
 प्रधानभावप्रसङ्गः । नञ्चेतद्वचनं कस्यचिद्दर्शपूर्णमासस्य
 सोमस्य वा प्रकरणे समान्त्वानम् । तथा च द्वयोः साधिकार-
 तया अष्टह्यमाणविशेषतया गुणप्रधानभावं प्रति विनिगम-
 नाभावेनाधिष्ठानमात्रविवक्षया लक्षणिकं समानकर्त्तृकत्व-
 मित्यदोषः । यदि तु कस्याञ्चिच्छास्त्रायामारभ्याधीनं दर्शपूर्णमा-
 माभ्यामिष्टेति । तथाप्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीते प्रत्यभि-
 ज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति द्वयोरपि पृथगधिकारतया

प्रतीतं समप्रधानत्वमत्युक्तं भवेदितरथा तु गुणप्रधानभावेन
 तस्यायो भवेत् । तस्मात्कारणार्थोऽयं संयोग इति सिद्धम् । सिद्धा-
 न्तमुपक्रमते “एवं प्राप्ते” इति । हृदयं प्रविध्यैत्ययं मन्त्रः स्वर-
 मतस्तावदाभिचारिककर्मममवेतं सकलैरेव पदैरर्थमभिदधत्-
 पलभ्यते । तदस्याभिधानमामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं वाक्यप्रकरणाभ्यां
 क्रमाहनीयोभ्यामपि बलवत् किमङ्ग पुनः क्रमात्, तस्मान्नि-
 ङ्गं न सन्निधिमपोद्याभिचारिककर्मशेषत्वमेवापाद्यते । यद्यपि
 चोपासनासु हृदयपदमात्रस्य समवेतार्थत्वम् । तथापि तदि-
 तरेषां सर्वेषामेव पदानामसमवेतार्थत्वम् । आभिचारिकं तु
 कर्मणि सर्वेषामर्थममवाय इति किमेवपदसमवेतार्थता करि-
 ष्यति । न च सन्निध्यपट्टहीतासूपासनासु मन्त्रमवस्थापय-
 तीति युक्तम् । हृदयपदस्याभिचारिण्यपि समवेतार्थस्येतरपदैः क-
 वाक्यतापदस्य वाक्यप्रमाणसहितस्याभिचारिकात्मकमणः सन्नि-
 धिना चानयितुमशक्यत्वादेवं देवसवितः प्रसवयन्मित्र्यादेरपि
 यज्ञप्रसवलिङ्गस्य यज्ञाङ्गत्वे सिद्धे जघन्यो विद्यासन्निधिः
 किं करिष्यति । एवमन्येषामपि श्रेताश्च इत्येवमादीनां
 केषाञ्चिद्विद्वेन केषाञ्चिच्छ्रुत्या केषाञ्चित्प्रमाणान्तरेण प्रक-
 रणेनेति कस्मात्पुनः सन्निधिर्चिञ्जादिभिर्बोधित इत्यत आह ।
 “दुर्जलो हि सन्निधिः” इति । प्रथमतस्त्वगतोऽर्थः स्मार्यते ।
 तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः समवाये समानविषयत्वलक्षणे विरोधं
 किं बलीय इति चिन्ता । अत्रोदाहरणम् अस्थैन्द्री ऋक्
 अदाचनस्तरीरसि नेन्द्र इत्यादिका । श्रुतिविनियोगोः
 ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति । अथ हि सामर्थ्यलक्षणांश्चि-
 ञ्जादिन्हे विनियोगः प्रतिभाति । श्रुतेषु गार्हपत्यमिति
 द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषित्वं ऐन्द्रेति च तृतीयाश्रुतेरैन्द्रा
 ऋचः शेषत्वमवगम्यते । यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुते-

रान्नेयीमृचं प्रति गार्हपत्यस्य शेषित्वेनोपपत्तेः । यथापि
 चैन्द्रेयति च तृतीयाश्रुतेरेन्द्रा इन्द्रं प्रति शेषित्वेनोपपत्तेरवि-
 रोधः । पदान्तरमस्यश्चे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न तु
 श्रुतेः । तत्र च विपरीतं बलाबलम् । तथापि श्रुतिवाक्ययो-
 रूपतो व्यापारभेदाददोषः द्वितीयातृतीयाश्रुती हि कारक-
 विभक्तितया क्रियां प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मकरणभावमवगमयत
 इति विनियोजिके क्रियां प्रति हि कर्मणः शेषित्वं करणस्य
 च शेषत्वमिति हि विनियोगः पदान्तरानपेक्षे च क्रियां प्रति
 शेषशेषित्वे श्रुतिमात्रात् प्रतीयते इति श्रूते । सोऽयं श्रुतितः
 सामान्याप्रगती विनियोगः पदान्तरवशाद्विशेषेऽवस्थाप्यते ।
 सोऽयं विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्यग्वा वाक्यगोचरः शेष-
 शेषिभावस्तु श्रूतेः, तस्मादाकाङ्क्षलभ्यं विशेषमपेक्ष्य श्रूतेः शेष-
 शेषिभावा लिङ्गेन विरुध्यत इति श्रुतिलिङ्गविरोधे किं लिङ्गा-
 नुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः समस्यर्थं व्याख्यायतां
 गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्रेयेन्द्र उपस्थेय इति । आर्हा श्रुत्यनुगुण-
 तया लिङ्गं व्याख्यायताम् । प्रभवति हि स्तोत्रितायाः क्रियायां
 गार्हपत्य इतीन्द्र इन्दतेरेन्द्रस्यैवचनत्वादिति, किन्तावप्याप्तं
 श्रुतिलिङ्गं बलीय इति । नो खलु यत्राममर्थं तच्छ्रुतिमहस-
 णापि तत्र विनियोक्तं शक्यते । यथा अग्निना मिश्रेत्
 पाथसा दहेदिति । तस्मात्सामर्थ्यं पुरोधाय श्रुत्या विनि-
 योक्तव्यम् । तच्चास्या ऋचः प्रमाणात्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे
 प्रतीयते । तथाहि । विदितपदतदर्थः कदाचनेत्सुवः स्पष्ट-
 मिन्द्रमवगच्छति । शब्दाश्चैन्द्रेयेत्यतः, तस्मादाहदहनस्यैव
 दहनस्य सखिलदहने विनियोगे गार्हपत्ये विनियोगे ऐन्द्राः ।
 न च श्रुत्यनुरोधात्त्रय्यामाख्याय वृत्तिं सामर्थ्यकल्पनेति
 साम्प्रतम् । सामर्थ्यस्य पूर्वभाविताया तदनुरोधेनैव श्रुतिव्यव-

स्थापनात् । तस्माद्वेदेन्द्र एव गार्हपत्यमभीप उपस्थातव्य इति प्राप्ते अभिधीयते ।

लिङ्गज्ञानं पुरोधाय न श्रुतेर्विनियोक्तता ।

श्रुतिज्ञानं पुरोधाय लिङ्गस्तु विनियोजकम् ॥

यदि हि सामर्थ्यमवगम्य श्रुतेर्विनियोगमवधारयेत् प्रमाता । ततः श्रुतेर्विनियोगं प्रति लिङ्गज्ञानापेक्षत्वात् दुर्बलत्वं भवेत्, न त्वेतदस्ति । श्रुतेर्विनियोगाय सामर्थ्यमपेक्षते नापेक्षते सामर्थ्यविज्ञानम् । अवगते तु ततो विनियोगं नाममर्थस्य न इति तच्चिर्वाहाय सामर्थ्यं कल्पयते । तच्छ्रुतिविनियोगात् पूर्वमस्ति सामर्थ्यम् । न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या पश्चात् प्रतीयत इति श्रुतिविनियोगात् पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदन्तरोधेनावस्थापनीया । लिङ्ग तु न स्वतो विनियोजकमपि तु विनियोक्तीं कल्पयित्वा श्रुतिम् । तथाहि । न स्वरमतो लिङ्गादनेनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किन्त्वैदृगिन्द्र इति तस्य तु प्रकरणान्नानामर्थ्यात् मामान्यतः प्रकरणापादितेदमर्थस्य तदन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पनायामपि श्रुताद्विनियोगात् कल्पनोदस्य विनियोगस्यार्थविप्रकषोच्छ्रुतिरेव कल्पयिमुच्यते न तु तदर्थो विनियोगः । नहि श्रुतमनुपपन्नं शक्यमर्थेनोपपादयितुम् । नहि त्रयोऽत्र ब्राह्मणाः कठकोच्छ्रित्यावति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्थापितेन माठरसोपपादयन्ति उपपादयतो वा नानोपहंसन्ति शब्दाः माठरसोति तु श्रावयन्तमनुमन्वन्ते । तस्माच्छ्रुतार्थमनुमानानुपपत्तिः श्रुतेर्नैवार्थान्तरसोपपादनीया, नार्थान्तरमात्रेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोकासिद्धम् । न च लोकासिद्धस्य नियोगानुयोगी बुध्यते शब्दार्थज्ञानोपायभूतलोकविरोधात् । तस्मा-

द्विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथाच यावद्विज्ञाद्विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रक्रान्तव्यापारस्तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निहत्ताकाङ्क्षं प्रकरणमिति कस्यानुपपत्त्या लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमुपकल्पयेत् । मन्त्रममानानस्य प्रत्यक्षयैव विनियोगश्रुत्योपपादितत्वात् । यथाहुः ।

यावदज्ञातमन्दिग्धं ज्ञेयं तावत् प्रमित्यते ।

प्रमिते ते प्रमादृणां प्रमीत्सुक्खं विहन्यते ॥ इति ।

तन्मा प्रमीत्सुक्खं विनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तदनुगुणत्वेन नीयमानं प्रथमां हृत्तिमञ्जहञ्जघन्ययाऽपि नयमिति सिद्धम् । लिङ्गवाक्ययोरिह विरोधः, यथा 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सृग्धेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदासृते प्रतितिष्ठ व्रीहीषां मेघसुमस्यमाने' इति । किमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्यः, उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन् सीदेत्येवमादिस्तु पुरोडाशासादन इति । यदि वाक्यं बलीयः कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र सृग्धेवं कल्पयामीत्ये तदपेक्षो हि तस्मिन् सीदेत्यादिः पूर्वगैकवाक्यतानुपैति यत्तत् कल्पयामि तस्मिन् सीदेति । अथ लिङ्गं बलीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे तदप्रकाशने हि तत्समर्थं तस्मिन् सीदेति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति, किं तावत् प्राप्तम् । लिङ्गावाक्यं बलीय इति, उभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति । इह हि यत्तत्पदसमभिव्याहारेण विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुरोधेन पश्चात्तदभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम् । यथा देवस्यत्वेति मन्त्रेऽम्नये निर्वपामीति पदयोः समवेतार्थत्वेन तदेकवाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्य-

कल्पना । तदेवं प्रतीतिकवाक्यता निर्वाहाय तदनुगुणतया सामर्थ्यं क्लृप्तं सन्न तद्व्यापादयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयन्तदनुगुणमेव कल्पयेत् । तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्त्वात्मदनकरणे च पुरोडाशामादने च क्लृप्त एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । भवेदेतदेवं यद्येकवाक्यतावगमपूर्वं सामर्थ्यावधारणमपि तु श्रवणतस्मान्मर्थ्यानां पदानां प्रच्छिष्टपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनेकत्वेनैकवाक्यत्वावधारणम् । यावन्ति पदानि प्रधानसमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागं साकाङ्क्षाणि तान्कैकवाक्यम् । अनुष्ठेयार्थां मन्त्रेषु प्रकाशमानः प्रधानं सदनकरणपुरोडाशामादने चानुष्ठेयतया प्रधाने तयोश्च सदनकरणं कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थः प्रकाशयितुं पुरोडाशामादने च तस्मिन्मीडिवादि । ततश्च यावदेकवाक्यतावशेन सामर्थ्यमनुमीयते । तावत्प्रतीते सामर्थ्यमेकैकस्य भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति । तथाच श्रुत्येकैकस्य भागस्यैकत्र विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमपरां कल्पयितुमर्हतीत्येकवाक्यतावृद्धिरुत्पन्नाप्याभासीभवति लिङ्गेन बाधनात् । यत्र तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति तत्र समवेतार्थैर्काङ्क्षितपदैकवाक्यता पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वम् । यथाऽत्रैव स्थानन्त इत्यादीनाम् । तस्माद्वाक्यालिङ्गं बलीय इति सिद्धम् ॥ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणम् । अत्र च पदानां परस्परपेक्षावशात्काङ्क्षित्विच्छिष्ट एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानां वाक्यत्वं लक्षवाक्यभावानां च पुनः कार्यान्तरापेक्षावशेन वाक्यान्तरेषु सम्बन्धः प्रकरणम् । कर्त्तव्यायाः खलु फलभाव-

माया लब्धवार्थकरणाय इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया वचनं
 प्रकरणमाचक्षते वृद्धाः । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
 यजेतेति । एतद्द्वि वचनं प्रकरणम् । तदेतस्मिन् स्वपदगणेन
 क्रियत्यर्थं पर्यवसिते करणोपकारलक्षणकार्यान्तरापेक्षायां
 समिधो यजतीत्यादिवाक्यान्तरसम्बन्धः । समिदादिभावना
 हि स्वविध्युपहिताः पुरुषे हितं भाव्यमपेक्ष्यप्राणा विश्वजि-
 ह्यायेन वानुषङ्गतो वा अर्थवादतो वा फलान्तराप्रतिल-
 भ्येन दर्शपूर्णमामभावनां निर्वारयितुमीशते । तस्मात्तदाकां-
 क्षायामुपनिपतितान्ये तानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाणि तदपे-
 क्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाद्य निर्वृत्त्यन्ति च निर्वार-
 यन्ति च प्रधानम् । सोऽद्यमनयोनेष्टाश्वदम्बरयत्नयोगः ।
 तदेवं न त्रणयोर्वाज्यप्रकरणयोर्गिगोधोदाहरणं सूक्तवाक्यनि-
 गदः । तत्र हि पौर्णमासीदेवताः अमावास्यादेवताः समा-
 न्नाताः । ताश्च न मिथ एकवाक्यतां गन्तुमर्हन्तीति निर्द्देश-
 पौर्णमासीयागादिन्द्राम्नीशब्द उत्कृष्टव्यः अमावास्यायां
 च समवेतार्थत्वात् प्रयोक्तव्यः । अथेदानीं सन्निवृत्ते किं
 यदिन्द्राग्निपदैकवाक्यतया प्रतीयते अथैवद्वेषां मद्भोज्यायो-
 क्रातामिति तत्रोत्कृष्टव्यमनेन्द्राग्निशब्दाभ्यां महोत्कृष्टव्य-
 मिति । तत्र यदि प्रकरणं बलीयस्ततोऽपनीतदेवताकोऽपि
 शेषः प्रयोक्तव्योऽथ वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयो-
 क्तव्यः । किं तावत्प्राप्तमपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोक्तव्यः
 प्रकरणस्यैवाङ्गसम्बन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि भावना
 प्रधानतिकर्तव्यतात्वमापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्या-
 दीनां विशेषसम्बन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानभावनाव-
 चनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविवाक्यं बाध्यत इति
 प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । भवेदेतदेवं यदि विनियोग्यस्व-

रूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणं विनियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षतेऽन्यथा पूषाद्यनुमन्वणमन्वस्य हाद-
 गोपमत्तायाश्च नीत्कर्षः स्यात् तद्रूपालोचनायाश्च यद्यदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तद्वलवद्विप्रकृष्टं तु दुर्बलम् । तत्र यदि तद्रूपं श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वाऽन्यत्र विनियुक्तं ततः प्रकरणं भङ्गोत्कथ्यते परिशिष्टेस्तु प्रकरणस्येति कर्तव्यता-
 पेक्षा पूर्यते । अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरणं विनियोजकम् । यथा ममिदादेः । तदिह प्रकरणाहाक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते । प्रकरणे हि स्वार्थ-
 पूर्णानां वाक्यानामुपकारार्थोपकारकाकाङ्क्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसम्बन्धः । ततश्च सह प्रस्थितयोर्वा-
 क्यप्रकरणयोर्वायत्प्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावहाक्यना-
 भिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्यावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नायामाकाङ्क्षायां श्रुत्यनु-
 माने विहते प्रकरणेनान्तरा कल्प्यते विलीयन्त इति वाक्य-
 बलीयस्वात्तद्देवताशेषाणामपकर्ष एवेति सिद्धम् । क्रमप्रका-
 रणविरोधोटाहरणम् । राजसूयप्रकरणे प्रधानस्यैवाभिषे-
 चनीयस्य सन्निधौ शौनःशेषोपाख्यानाद्याम्नातं तत् किं सम-
 स्तस्य राजसूयस्याङ्गमुताभिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं बली-
 यस्ततःसमस्तस्य राजसूयस्य, अथ क्रमस्ततोऽभिषेचनीयस्येवेति,
 किं तावत् प्राप्तम् । नाकाङ्क्षामात्रं हि सम्बन्धहेतुः । गामा-
 नय प्रासादं पश्येति गामित्यस्य क्रियामात्रापरिचक्षणं पश्ये-
 त्यनेनापि सम्बन्धसम्बन्धादिनिमगनाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्
 सन्निधानं सम्बन्धकारणम् । तथा चानयोस्त्वनेनैव गामित्यस्य
 सम्बन्धो विनिगम्यते । न च सन्निधानमपि सम्बन्धकारणम् ।

अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपमार्थ्यनामित्यत्र राज्ञ इत्यस्य
 पुत्रपुरुषपदसन्निधानाविशेषात्त्वा भूदविनिगमना । तस्मादा-
 काङ्क्षा निश्चयहेतुर्वक्तव्या । अत्र पुत्रशब्दस्य सम्बन्धिवचनतया
 ममुशिताकाङ्क्षव्याप्तिके यदुपनिपतितं सम्बन्धन्तराकाङ्क्ष-
 पदं तस्य तेनैवाकाङ्क्षापरिपूर्तः पुरुषपदेन पुरुषरूपमा-
 त्राभिधायिना स्वतन्त्रेणैव न सम्बन्धः किन्तु परिणाप-
 मार्थ्यतामित्यनेनापमरणीयापेक्षेणेति । सत्यपि सन्निधाने
 आकाङ्क्षाभावादसम्बन्धः । तथा चाभाणकः । 'तप्तं तप्तेन
 सम्बन्ध्यते' इति । तथा चाकाङ्क्षितमपि न यावत्सन्निधाप्यते
 तावन्न सम्बन्ध्यते । तथा सन्निहितमपि यावन्नाकाङ्क्ष्यते न
 तावत्सम्बन्ध्यते इति द्वयोः सम्बन्धं प्रति ममानवन् ॥ १ ॥ क्रम-
 प्रकरणयोः समुच्चयासम्भवाच्च विकल्पेन राजसूयाभिषेचनीय-
 योगविनियोगः शौनःशेफोपाख्यानादौनामिति प्राप्तम् । एवं
 प्राप्त उच्यते । राजसूयके कथ्यभावापेक्षा हि पवित्रादारभ्य
 अत्रस्य धृतिं यावदनुवर्त्तते तथा च अविच्छिन्नं कथ्यभावे
 यत्प्रधानस्य पश्यते अनिर्घातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गतेति
 न्यायात् राजसूयाङ्गता शौनःशेफोपाख्यानादौनाम् । अभि-
 षेचनीयस्य तु स्ववाक्योपात्तपदार्थनिराकाङ्क्षस्य सन्निधिपाठे-
 नाकाङ्क्षोत्थापनीया यावत्तावच्छिद्धाकाङ्क्षेण राजसूयेनैकवा-
 क्यता कल्प्यते । यावच्चाभिषेचनीयाकाङ्क्षया तदेकवाक्यता
 कल्प्यते तावत् क्लृप्तया राजसूयैकवाक्यतया तदुपकारकतया
 सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गं यावच्चाभिषेचनीयैकवाक्यतया लिङ्गं
 कल्प्यते तावत् क्लृप्तलिङ्गे विनियोज्जी श्रुतिं कल्पयति यावद्वा-
 क्यकल्पितेन लिङ्गेन श्रुतिरितरत्र कल्प्यते तावत् क्लृप्तया श्रुत्या
 विनियोगे सति प्रकरणापाठोपपत्तौ सन्निधानपरिकल्पित-
 मन्तरा विक्रीयते । प्रमाणाभावेऽप्रतिभत्वात् । प्रकरणेन च

राजसूयस्य सर्वदा बुद्धिसाक्षिधेन तद्विधेरकल्पनीयत्वात् ।
तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य बाध एव न च विकल्पो दुर्बल-
त्वादिति सिद्धम् ॥ क्रमसमाख्ययोर्विरोधोदाहरणम् । पीरो-
डाशिक इति समाख्याते काण्डे साम्राज्यक्रमे च शुभ्रध्वं दैव्याय
क्रमेण इति शुभ्रनार्थो मन्त्रः समाह्वतः, तत्र सन्दिह्यते किं
समाख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपात्राणां शुभ्रने विनि-
योक्तव्य, आहो साम्राज्यपात्राणां शुभ्रने क्रमो बलीया-
निति, किन्तावत् प्राप्तम् । समाख्यानं बलीय इति । पीरो-
डाशिकस्य न हि पुरोडाशसम्बन्धिनीत्युच्यन्ते तान्यधिकृत्य
प्रवृत्तं काण्डं पीरोडाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणा-
द्यनुमानपरम्परया सम्बन्धः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्यस्य
शुभ्रैव साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थविप्रकर्षेण क्रमा-
त्समाख्यैव बलीयसीति पुरोडाशपात्रशुभ्रने मन्त्रः प्रयोक्तव्यः
न साम्राज्यपात्रशुभ्रन इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
समाख्यानात् क्रमो बलवानर्थविप्रकर्षादिति । तथाहि ।
समाख्या न तावत्सम्बन्धस्य वाचिका किन्तु पीरोडाशवि-
शिष्टं काण्डमाह । तद्विशिष्टान्यान्यशानुपपत्त्या तु सम्बन्धः
काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रभेदस्य । तद्वारेण च
तद्वध्यपातिनो मन्त्रभेदस्यापि तदनुमानम् । न चासौ
सम्बन्धोऽपि शुभ्रैव शेषशेषिभावः प्रतीयते अपि तु सम्बन्ध-
मात्रम् । तस्माच्छ्रुतिसादृश्यस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य
अर्होचिता । तत्रापि च सामान्यतो दर्शपूर्णमासप्रकरणा-
पादितैदमर्थस्य गौनःशेषोपाख्यानादिवञ्चारादुपकारकतया
प्रकृतमात्रसम्बन्धानुपपत्तिः । मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थसा-
रणेन सामवायिकाङ्गत्वात् । तथा च यं कश्चिन्नकृतप्रयो-
गगतमर्थं प्रकाशयतोऽस्य प्रकरणाङ्गत्वमविरुद्धमिति विशे-

यापेक्षायां साक्षात्क्रमः साक्षात्त्वं प्रति प्रकरणाद्यनुमान-
नहारेण विनियोगं कल्पयितुमुक्तं न तु समाख्यानम् ।
तस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि । समाख्यासम्बन्धनिबन्धना-
मती तस्मिन्नर्थे सन्निधिमपकल्पयति यावत्तावद्दिकेन प्रत्य-
क्षदृष्टेन सन्निधानेनाकाङ्क्षा कल्पते । यावच्च क्लृप्तेन सन्नि-
धानेनाकाङ्क्षा कल्पते । तावदितरत्र क्लृप्तयाकाङ्क्ष्यै-
कवाक्यता यावच्च क्लृप्तयाकाङ्क्ष्यैकवाक्यता तावदितरत्रै-
कवाक्यतया क्लृप्तयोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चात्रैकवाक्यत-
योपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः ।
यावदत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिस्तावदितरत्र क्लृप्तया
श्रुत्या विनियोग इति तावदेव प्रकरणपारोपणैः सवे
समाख्यानकल्पितं विच्छिन्नमूलत्वात् लूयमानगस्यमिव
निर्वीजं भवति पुगेऽङ्गाभिधायक्रमन्त्रवाङ्मन्यात् काण्डस्य
पौरोडाशिकममाख्येति मन्तव्यम् ।

एकद्वित्रिचतुष्षड्वस्वन्तरयकारितम् ।

श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते ॥

इत्यर्थविप्रकर्ष उक्तः । तत्रापि च

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते मदा ।

मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥

इति विशेष उक्तं वृद्धैः । तद्वयं विस्तराद्भिद्यतोऽपि प्रथम-
नन्वानभिज्ञानुकम्पया निष्ठाविस्तरे पतिताः स इत्युपर-
स्यते । तस्माद्यथानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातक्रमयोरुपहृत उप-
हृत्यस्वेत्येवं मन्त्रावास्त्राती देशसामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्नुतः ।
उपहृत इति लिङ्गतोऽनुज्ञामन्त्रो नानुज्ञापने उपहृत्यस्वेति च
लिङ्गतोऽनुज्ञापने च मन्त्रो नानुज्ञायाम् । तदिह लिङ्गेन
क्रमं बाधित्वा विपरीतं शेषत्वमापाद्यते । यवदि स्थानेन

प्रकरणमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्पते तावन्निरूपेण श्रुतिं कल्प-
यित्वा साधितो विनियोग इति अकल्पितलिङ्गश्रुतेः क्रमस्य
बाधः । तद्वदिहापि विनियोगे प्रत्येकान्तरितेन लिङ्गेन
उत्तरन्तरितस्य विद्याक्रमस्य बाध इति । यद्यपि प्रथम-
तन्त्र एवायमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमिह
त्वविरोधो नहि लिङ्गेनाभिचारिकक्रमसम्बन्धो विद्यासम्ब-
न्धेन क्रमकर्तन विरुध्यते । न च विनियुक्तविनियोगलक्ष-
णोऽत्र विरोधो ब्रह्मस्यतिमवेषेऽपि तत्रसङ्गात् । अथैष प्रती-
तिविरोधो न च वस्तुविरोधः मविद्यायां विनियोगेऽपि
तुल्यः । तस्मादविरोधाहं धादिमन्त्रस्योपासनाद्भवमित्यस्य-
भ्यधिका शङ्का । तत्रोच्यते । नहि लिङ्गविरोधेन क्रमबाधो-
ऽभिधीयते, किन्तु लिङ्गपरिच्छिन्नेन क्रमः कल्पनाक्षमः ।
प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणैरविनियुक्तः
क्रमेण प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनाप्रणालिकया विनियु-
ज्यते । तदविनियुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपपा-
दितं तु श्रुत्यादिभिः प्रकरणपाठे क्षीणत्वादर्थपत्तेः क्रमो
न स्वीचितां प्रमामुत्पादयितुमर्हति प्रमित्ताभावादिति । ब्रह्-
मस्यतिमवस्य तु क्ताश्रुतिरेव धातुसम्बन्धाधिकारात्ममान-
कत्तृकतायां विहितसंयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनि-
योजयन्ती न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोधुं स्वप्रमामिति वैष-
म्यम् । तदिदमुक्तम् । “वाजपेयै तु ब्रह्मस्यतिमवस्य स्पष्टं
विनियोगान्तरम्” इति । “अपि चैकोऽयं प्रवग्यः” इति ।
तुल्यबलतया ब्रह्मस्यतिमवस्य तुल्यताशङ्कापाकरणद्वारेण समु-
च्चयो न तु पृथग्युक्ततया परस्परापेक्षत्वादिति । सन्निधि-
पाठमुपपादयति । “अरण्यादिवचनवादे” इति ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तु- त्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

यत्र हानोपायनं श्रूयते तत्राविवादः सन्निपाते यत्राप्युपा-
यनमात्रश्रवणं तत्रापि नान्तरीयकतया हानमाक्षिप्तमि-
त्यस्ति सन्निपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदृष्कृतयोः श्रुतं
न श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्निपतेन्न वेति
सशयः । अत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति । “असन्निपात” इति ।
स्यादितत् । यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखायामुपासनाङ्गं तस्मि-
न्नेव वीपामने शाखान्तरेऽश्रूयमाणमङ्गमुपसंज्ञियते । एवं
शाखान्तरश्रुतमुपायनमुपसंहरिष्यत इत्यत आह । “विद्या-
न्तरगोचरत्वाच्च” इति । एकत्वे ह्युपासनकर्मणामन्यत्र श्रुता-
नामप्यन्यत्र समवाये घटते । न त्विहीपामनानामेकत्वं,
प्रगुणनिर्गुणत्वं न भेदादित्यर्थः । ननु यथोपायनं श्रुतं हान-
मुपस्थापयत्येव हानमपि उपायनमित्यत आह । “अपि
शात्मकर्तृकम्” इति । ग्रहणं हि न स्वामिनोऽपगमपुनरुप-
भवतीति ग्रहणादपगमसिद्धिरवश्यम्भाविनी । अपगमस्त्व-
नप्यन्ये न ग्रहणे दृष्टो यथा प्रायश्चित्तं नापगतरेनस इति ।
कर्तृभेदकथनं त्वे तदुप्रोद्वलनार्थं न पुनरनवश्यम्भावस्य प्रयोज-
कमुपायननानैकान्यादिति । सिद्धान्तमुपक्रमते । “अस्यां
प्राप्ते” इति । अयमस्यार्थः । कर्मान्तरं विहितं हि न
कर्मान्तरं उपसंज्ञियते प्रमाणाभावात् । यत् पुनर्न विधीयते
किन्तु मृत्यर्थं सिद्धतया सङ्गीर्यते । तदमति बाधके देवता-
धिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानं परित्यक्तुमशक्यम् । तथा
च विधृतयोः सुकृतदृष्कृतयोर्निर्गुणयां मिश्रायामश्वरोमादि-
यत्किं भवत्वित्याकाङ्क्षायां न तावत् प्रायश्चित्तं नैव तद्विलय-

मश्वस्तथा सत्वश्वरोमराद्दृष्टान्तानुपपत्तेः, न जात्वश्वरोम-
 राद्दुमुखयोर्विलपनमस्ति । अपि त्वश्वचन्द्राभ्यां विभागः ।
 न च नष्टं विधूननप्रमोचनार्थमश्ववः । तस्मादर्थवादस्या-
 पेक्षायां शब्दमन्निधिकृतोऽपि विशेष उपायनं वृद्धौ मन्निधाप-
 यितुं शक्नोत्यपेक्षां पूरयितुमिति । निगुणापि विद्या हानोपा-
 यनाभ्यां स्तोतव्या । स्तुतिप्रकर्षस्तु प्रयोजनं न प्रमाणम् ।
 अप्रकर्षोऽपि स्तुत्युपपत्तेः । न चाथवादान्तरापेक्षार्थवादान्त-
 राणां न दृष्टा । न च तेन पूरणमित्याह । “प्रमिडा च” इति ।
 “स्तु गर्भत्वाद्वाप्योपायनमादय” इति । यद्यप्यन्वदोषे अपि
 सुकृतदृष्टकृते अन्यस्य फलं प्रयच्छतः यथा पुत्रस्य याव-
 कर्म पितुः तृप्तिं यथा च पितुः वैश्वानरीयेष्टिः पुत्रस्य ।
 नार्याश्च सुरापानं भर्तृनेरकम् । तथाऽप्यन्वदोषे अपि
 सुकृतदृष्टकृते मात्रादन्यन्निव मश्ववत इत्याशयेन शङ्का-
 फलतः प्राप्या स्तुतिरिति परिहारः । गुणोपसंहारविवक्षाया-
 मित्यपि न स्वरूपतः सुकृतदृष्टकृतमञ्चाराभिप्रायम् । ननु
 विद्यागुणोपसंहाराधिकारि कोऽयमकारणं स्तुत्यर्थविचार इति
 गद्गामुपसंहारव्याकरणेति । “तस्माद्गुणोपसंहारविचारप्रस-
 ङ्गेन” इति । विद्यागुणोपसंहारप्रसङ्गतः स्तुतिगुणोपसंहारो
 विचारितः प्रयोजनं चोपासकं सौहार्दमाचरितव्यम्, न त्वसौ-
 हार्दमिति । क्वन् एवाच्छन्द आञ्जादनादाञ्चन्द्रो भवति ।
 “यथैव चाविशेषिणोपगानमात्र” इति । ऋत्विज उपगायन्ती-
 त्यविशेषिणोपगानमृत्विजाम् । भास्त्विनस्तु विशेषेण नाध्व-
 र्युरुपगायतीति । तदंतस्माद्भास्त्विनां वाक्यमृत्विज उपगाय-
 न्तीत्येतच्छेषं विज्ञायते । एतदुक्तं भवति । अध्वर्युवर्जिता
 ऋत्विज उपगायन्तीति । कस्मात्पुनरेवं व्याख्यायते । ननु
 स्वतन्वास्त्वैव मन्तु वाक्यानीत्यत आह । “युत्यन्तरकृतम्”

इति । अष्टदोषदुष्टविकल्पप्रसङ्गभयेन वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तर-
 शेषत्वमत्रभवतो जैमिनेरपि सम्मतमित्याह । “तदुक्तं” हादश
 लक्षण्याम् । अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्दिकल्पस्य
 विधीनामेकदेशः स्यादिति । एतदेव सूत्रमर्थद्वारेण पठति ।
 अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः
 स्यात् स चान्याय्य इति शेषः । एवं किल श्रूयते । एष वै सप्त-
 दशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति । ततो नानुयाजेषु येय-
 जामहं करोतीति तदत्रानारभ्य कश्चिद्यज्ञं यज्ञेषु येयजामह-
 करणमपदिष्टम् । तदुपदिश्य चान्नातं नानुयाजेष्विति । तत्र
 संशयः किं विधिप्रतिषेधयोर्विकल्प उत पर्युदासः । अनु-
 याजवर्जितेषु येयजामहः कर्त्तव्य इति । सा भृदर्थप्राप्तस्य
 शास्त्रीयेण निषेधेन विकल्पः । दृष्टं हि तादात्मिकीमस्य
 सुन्दरतां गमयति नायतौ दोषवत्तां निषेधति । तस्य
 तत्रादासीन्यात् । निषेधशास्त्रं तु तादात्मिकं सौन्दर्यमबाध-
 मानमेव प्रवृत्त्युत्सव नरं निवारयदायत्यामस्य दुःखफलत्व-
 मवगमयति । यथाह । अकर्त्तव्यो दुःखफल इति । ततो
 रागतः प्रवृत्तमप्यायस्थां दुःखतो विभ्यतं पुरुषं शक्नोति निवा-
 रयितुमिति वलीयान् शास्त्रीयः प्रतिषेधो रागतः प्रवृत्तेरिति
 न तथा विकल्पमर्हति । शास्त्रीयौ तु विधिनिषेधौ तुल्य-
 बलतया षोडशप्रहणवद्विकल्पेते । तत्र हि विधिद-
 शनात् प्रधानस्योपकारभृयस्त्वं कल्पते । निषेधदर्शनाच्च
 वैगुण्येऽपि फलसिद्धिरवगम्यते । यथाह । अर्थप्राप्तवदिति चेन्न
 तुल्यत्वात् । उभयं शब्दलक्षणमिति । न च वाच्यं यावद्य-
 जतिषु येयजामहकरणं यावद्यजति सामान्यद्वारिणानुयाजं
 यजति विशेषमुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तद्वि-
 धिमिति शीघ्रप्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधो बलवा-

निति । यतो भवत्वेवं विधिषु ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं
 कीर्णिन्यायेति तत्र तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षत प्रवर्त्तितु-
 मिह तु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येयजामहस्य चान्यतोऽप्रा-
 •प्तेर्नात्रिषेधेन निषेधाप्राप्त्यै तद्विधिरपेक्षणीयः । न च सापे-
 क्षतया निषेधाद्विधिरिव बलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न
 विकल्पः किन्तु निषेधस्यैव बाधनमिति साम्प्रतं, तथा सति
 निषेधशान्त्रं प्रमत्तगीतं स्यात् । न च तद्युक्तं तुल्यं हि साम्प्र-
 टायिकम् । न च नती पशौ करोतीतिवदर्थवादता । अम-
 र्भवतायेत्वात् । पशौ हि नाज्यभागो स्त इत्युपपद्यते । न
 चात्र तथा येयजामहाभावः यजतिषु येयजामहविधानात् ।
 अनुयाजानाञ्च तद्भावात् । न च पर्युदासस्तदाऽननुयाजे-
 ष्विति कात्यायनमतेन नियमप्रसङ्गेः । तस्माद्विहितप्रति-
 षिद्धतया विकल्प इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । “उक्तं
 षोडशग्रहणाग्रहणयोर्विकल्पः” इति । नहि तत्रान्या गति-
 रस्ति । तनाष्टदाषट्ष्टोऽपि विकल्प आस्थीयते पक्षेऽपि प्रामा-
 ण्यान्मा भूत् प्रमत्तगीततेति । इह तु पर्युदासेनाप्युपपत्तो
 सम्भवत्यामन्याय्यं विकल्प्याग्रहणमयुक्तम् । एवं हि तदा
 नजः सम्बधोऽननुयाजेषु यजतिष्वनुयाजवर्जितेषु येयजामहः
 कर्त्तव्य इति किमतो यद्येवमितदतो भवति । नानुयाजेष्वि-
 त्ये तहाक्यमपरिपूर्णं साकाङ्क्षं पूषेवाक्यैकदेशेन सम्भन्स्यते
 यदंतयेयजामाहङ्करोतीति एतास्नानुयाजेषु यावदुक्तः स्याद-
 नुयाजवर्जितेष्विति तावदुक्तं भवति नानुयाजेष्विति । तथा
 च यजतिविशेषणार्थत्वादननुयाजविधिरैवायमिति प्रतिषेधा-
 भावाच्च विकल्पः, न चाभियुक्ततरणणिनिविरोधे कात्यायनस्य
 महादित्वं नित्यममामशादिनः सम्भवति । स हि विभाषा-
 धिकारे ममासं शास्ति । तस्मादननुयाजवर्जितेषु येयजामह-

विधानमिति सिद्धम् । वर्णकान्तरमाह । “अथवेतासु” इति ।
 यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्त्तयोः कम्पनं नाञ्जसं मूर्त्त्यनु-
 विधायित्वात् कम्पस्य । तथाऽन्यदीययोरन्यत्र सञ्चारोऽप्यनु-
 पपन्नोऽमूर्त्तत्वादेव । तस्माद्यत्र विधूननमात्रं श्रुतं तत्र कम्प-
 नं न वरं स्वकार्यारिश्वाञ्जालनमात्रमेव लक्ष्यतां न तु ततोऽप-
 गत्यान्यत्र सञ्चारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात् स्वकार्यारि-
 रश्वाञ्जालनं विधूननमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यत्र तावदुपा-
 यनश्रुतिस्तत्राप्यं त्यागो विधूननं वक्तव्यम् । क्वचिदपि
 चेद्द्विधूननं त्यागं वर्त्तते । तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव वर्त्तितु-
 मर्हति । एवं हि न वर्त्तते यदि विधूननमिह मुख्यं लभ्येत ।
 न चेत्तदस्ति । तत्रापि स्वकार्यारिञ्जालनस्य लक्ष्यमाणत्वात् ।
 न च प्रामाणिकं कल्पनागौरवं लोहगन्धितामाचरत्यपिचाने
 कार्यत्वाद् धातूनां, त्यागोऽपि विधृयेति मुख्यमेव भविष्यति ।
 प्राचुर्येण त्यागोऽपि लोके प्रयोगदर्शनात् । विनिगमनं हेतो-
 रभावात् । गणकारस्य चोपलक्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशे च तत्र
 दर्शनात् । तस्माद्दानार्थं एवात्रेति युक्तम् ।

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथाह्यन्ये ॥ २७ ॥

ननु पाठक्रमादहेपथे सुकृतदुष्कृततरणे प्रतीयते । विद्या-
 सामर्थ्याच्च प्रागेवावगम्यते । तथा शास्त्रायनिनां ताण्डि-
 नाञ्च श्रुतेः श्रुत्यर्थी च पाठक्रमाद् बलीयांसी, अग्निहोत्रं
 जुहोति यवागूं पचति इत्यत्र यथा । तस्मात् पूर्वपक्षाभावा-
 टनारभ्यमेतदत्रोच्यते । नैतत्पाठक्रममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्सु-
 कृतदुष्कृते विधूनन इति । तदिति हि सर्वनाम, तस्मादर्थं
 सन्निरूपितपरामर्शकं तस्य हेतुभावमाह । सन्निरूपितं च यद-
 नन्तरं श्रुतम् । तच्चाहेपथवर्त्ति रित्तानदीमनो, विनिगमन

मित्यहेपथ एव सुकृतदुष्कृतव्यागः । न च श्रुत्यन्तरविरोधः ।
 इहेपथेऽपि पापविधूनने ब्रह्मनोकमभवात् प्राज्ञान्तोपपत्तेः ।
 एवं शास्त्रायनिनामप्यविरोधः । नहि तत्र जीर्णमिति वा
 जीवत इति वा श्रुतम् । तथा चार्हेपथ एव सुकृतदुष्कृतवि-
 मोक्तः । एवञ्च न पर्यङ्गविद्यातस्तत्प्रक्षय इति पूर्व-
 पक्षः । गहान्तस्तु विद्यामामर्थ्यविधूतकल्पापस्य ज्ञानवत
 उत्तरेण पश्चात् गच्छती ब्रह्मप्राप्तिर्न चाप्रक्षीणकल्पापस्योत्तर-
 मार्गगमनं मभवति । यथा यवागूपाकात् प्राग्नाग्निहोतम् ।
 यमनियमाद्यनुष्ठानमहिताया विद्याया उत्तरेण मार्गेण प्रये-
 ष्यन्नब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणात् । अप्रक्षीणपाप्मनश्च तदनुप-
 पत्तेः । विद्यैव तादृशी कल्पापं क्षययति । क्षपितकल्पापं चोत्त-
 रमार्गं प्रापयति इति कथमहेपथे कल्पापक्षयः । तस्मात्पाठक-
 रसंवाधेनाथक्रमोऽनुमत्तव्यः । ननु न पाठक्रममात्रमत्र तदिति
 सर्वनामश्रुत्या मन्निहितपरामर्शादित्युक्तम् । तदुक्तं इडिमन्त्रि-
 धानमात्रमतोपयुज्यते नान्यन्तु । तच्चानन्तरस्यैव विद्याप्रकरणा-
 दिद्याया अपौति समाना श्रुतिरुभयत्रापौति । अथपाठो
 परिगृह्यते तत्र चार्थो वलीयानिति । न च ताण्ड्यादिश्रुत्य-
 विरोधः पूर्वपक्षे । अथ इव रोमाणि विधृयेति हि स्वतन्त्रस्य
 पुरुषस्य व्यापारं ब्रूते न च परं तस्यास्ति स्वातन्त्र्यम् । तस्मात्
 तद्विरोधः ॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

केभ्यश्चित्पदेभ्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परं तस्योत्तरेण
 यथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्याफलमेवं तस्यैवार्हेपथे सुकृत-
 दुष्कृतहानिरपि भविष्यतीति शङ्कापदानि तेभ्य उत्तरमदं
 सूत्रम् । तद्वशाच्च । “यदि च देहादपस्यस्य” इति । विद्या-

फलमपि ब्रह्मप्राप्तिर्नापरं तस्य भवितुमर्हति शङ्कापदेभ्यः ।
 यथाहुः । नाजनित्वा तत्र गच्छन्तीति । सुकृतदुष्कृतप्रच-
 यस्तु सत्यपि नरशरीरे सम्भवतीति समर्थस्य हेतोर्यमनिय-
 मादिमहिताया विद्यमानायाः कार्यक्षयायोगाद्युक्तो जीवत
 एव सुकृतदुष्कृतप्रचय इति सिद्धम् । क्वन्दतः स्वच्छन्दतः स्वच्छ-
 येति यावत् । स्वच्छयानुष्ठानं यमनियमादिमहिताया
 विद्यायास्तस्य जीवतः पुरुषस्य स्यान्न मृतस्यातत्पूर्वकश्च
 सुकृतदुष्कृतज्ञानं स्याज्जीवत एवासमर्थस्य क्षेपायोगात् ।
 एवं कारणानन्तरङ्कार्थोत्पादे सति निमित्तनैमित्तकयोस्तद्भा-
 वस्यापपत्तिस्ताण्डशाब्ध्यानिश्रुत्याश्च सङ्गतिरितरथा स्वात-
 न्द्राभावेनासङ्गतिरुक्ता स्यात् । तदननोभयाविरोधो व्याख्या-
 तः । ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृतं कथं परत्र सङ्गमत
 इति शङ्कात्तरतया सूत्रं व्याचक्षुः । क्वन्दतः सङ्कल्पत इति
 श्रुतिस्मृत्योरविरोधादेव । न त्वत्रागमगम्य इयं स्वातन्त्र्येण
 युक्तिनिवेशनोयेति । तेषामत्रिकरणशरीरानुपवेगे संभवत्य-
 र्थान्तरापवर्णनमसङ्गतमेवेति ।

गतेरर्थवत्त्वसुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २६ ॥

यथा हानिसन्निधावपायनमन्यत्र श्रुतिमिति । यत्रापि
 केवला हानिः श्रूयते तत्रापि उपायनमुपस्थापयित्वा तत्सन्नि-
 धाविव देवयानः पत्याः श्रुत इति यत्रापि सुकृतदुष्कृत-
 हानिः केवला श्रुता तत्रापि देवयानं पत्यानमुपस्थापयितु-
 मर्हति । न च निरञ्जनः परम साम्यमुपैतीत्यनेन विरोधः ।
 देवयानेन पथा ब्रह्मलोकप्राप्तेः निरञ्जनस्य परमसाम्योप-
 पत्तेः । तस्याहानिमात्रे देवयानः पत्याः सम्बध्यत इति
 प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते । विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः

परमं साम्यमुपैतीति हि विदुषो विधूतपुण्यपापस्य विद्यया
 क्षेमप्राप्तिमाह । भ्रमनिबन्धनोऽक्षेमो याथात्मज्ञानलक्षणया
 विद्यया विनिवर्तनीयः । 'नासौ देशविशेषमपेक्षते । नहि
 जातु रज्जौ सर्पभ्रमनिवृत्तये समुत्पन्नं रज्जुतत्त्वज्ञानं देश-
 विशेषमपेक्षते । विद्योत्पादस्यैव स्वविरोध्याविद्यानिवृत्तिरूप-
 त्वात् । न च विद्यात्पादाय ब्रह्मलोकप्राप्तिरपेक्षणीया ।
 यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्यैव श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात् ।
 यदि परमारब्धकार्यकर्मक्षपणाय शरीरपातावध्यपेक्षेति
 न देवयानेनास्तीह यथार्थं इति श्रुतिदृष्टविरोधात् नापेक्षि-
 तस्य इति । अस्ति तु पर्यङ्गविद्यायां तस्यार्थं इत्युक्तं द्विती-
 येन सूत्रेणेति । ये तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्था तर्हि
 गतिरित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति । गतेरश्वत्त्वमुभयथा दुष्कृ-
 तनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या च यदि पुनः पुण्यमनुवर्तते
 ब्रह्मलोकगतस्यापीह पुण्यक्रान्तिपभोगायावृत्तिः स्यात् । तथा
 चैतेन प्रतिपाद्यमाना इत्यनावृत्तिश्रुतिविरोधः । तस्माद्दुष्कृ-
 तस्यैव सुकृतस्यापि प्रक्षय इति तैः पुनरनाशङ्कनीयमेवाश-
 ङ्कितम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशङ्का यदि क्षीण-
 सुकृतः किमर्थमयं यातीति । न ह्येषा सुकृतनिबन्धना गति-
 रपि तु विद्यानिबन्धना । तस्माद् ब्रह्मोक्तमेवोपवर्णनं
 साध्विति ।

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानु-

मानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

प्रकरणं हि धर्माणां नियामकम् । यदि तु तन्नाद्वि-
 यते ततो दर्शपूर्णमासस्थोतिष्टोमादिधर्माः सङ्कीर्त्यन् । न
 च तेषां विकृतिषु सौर्यादिषु हादशाहादिषु चोदकतः

प्राप्तिः । सर्वत्रोपदेशिकत्वात् । न च दर्षिहोमस्याप्रकृत-
 विकारभूतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वधर्मयुक्तं कर्म किञ्चि-
 दपि शक्यमनुष्ठातुम् । न चैवं सति श्रुत्यादयोऽपि विनि-
 योजकास्तेषामपि हि प्रकरणेन सामान्यप्रसङ्ग्ये सति विनि-
 योजकत्वात् । यथापि विना प्रकरणं श्रुत्यादिभ्यो विनि-
 योगोऽवगम्यते तत्रापि तन्निर्वाहार्थं प्रकरणस्यावश्यकल्पनीय-
 त्वात् । तस्मात् प्रकरणं विनियोगाय तन्नियमाय चावश्या-
 भ्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादौनामप्रामाण्यप्रसङ्गे । तस्माद्यास्त्र-
 वोपासनासु देवयानः पितृयाणो वा पत्या आन्नातस्तास्त्रेव
 न तूपासनान्तरेषु तदन्नान्नात् । न च ये चेमेऽरण्ये यडां
 तप इत्युपासत इति सामान्यवचनात् सर्वविद्यासु तत्पथ-
 प्राप्तिः । यडातपःपरायणानामेव तत्र तत्पथप्राप्तिः श्रूयते,
 न तु विद्यापरायणानाम् । अपि च एवं मर्त्यकस्यां विद्यायां
 मार्गोपदेशः सर्वासु विद्यास्त्रित्येकैव मार्गोपदेशः कर्तव्यो
 न विद्यान्तरं । विद्यान्तरं च श्रूयते । तस्मान्न सर्वापासनासु
 पथिप्राप्तिरिति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते । ये चेमेऽरण्ये यडां
 तप इत्युपासत इति न यडातपोमावस्य पथिप्राप्तिमाहासि
 तु विद्यया तदारोहन्तीत्यत्र नाविहांसस्तपस्विन इति केव-
 लस्य तपसः यदायाश्च तत्प्राप्तिप्रतिषेधाद् विद्यासहिते यडा-
 तपसो तत्प्राप्त्युपायतया वदन् विद्यान्तरशीलानामपि
 पञ्चाम्निविद्याविद्धिः समानमार्गतां दर्शयति । तथान्यत्रापि
 पञ्चाम्निविद्याधिकारोऽभिधीयते । य एवमेतद्विदुष्यं चामी
 अरख्ये यडां मत्यमुपासत इति । मत्यशब्दस्य ब्रह्मण्ये वान-
 पेक्षप्रवृत्तित्वात् । तदेव हि मत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथ-
 च्चिदापेक्षिकमत्यत्वात् । पञ्चाम्निविदां चेत्यं विनिययोपास-
 त्वात् । विद्यामाहचर्याश्च विद्यान्तरपरायणानामिवेदमुपा-

दानं न्याय्यम् । मार्गद्वयभ्रष्टानां चाधीगतिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानस्यैवैहाध्वनाऽभिमन्त्र्यः । एतदुक्तम्-
व्रति । भवेत् प्रकरणं नियामकं यद्यनियमप्रतिपादकं वाक्यं
श्रुतं स्मार्त्तं वा न स्यादस्ति तु तत्तस्य च प्रकरणाद् बलीय-
स्त्वम् । तस्मादनियमो विद्यान्तरेष्वपि मगुणेषु देवयानः
पत्या असक्तमार्गोपदेशस्य च प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणाम् ॥ ३२ ॥

मगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति ।
निर्गुणायां विद्यायां नापवर्गः फलं भावितुमर्हति । श्रुति-
स्मृतीतिहासपुराणेषु विदुषामपि अवान्तरतमःप्रभृतीनां तत्त-
द्दृष्ट्वापरग्रहपरित्यागो श्रूयते । तदपवर्गफलत्वे नोपपद्यते ।
अपवर्गस्य तदनुपपत्तः । उपपत्तौ वा तल्लक्षणायोगात् ।
अपुनरावृत्तिर्हि तल्लक्षणम् । तेन सत्यामपि विद्यायां तदनु-
पपत्तं न मोक्षः फलं विद्यायां विभूतयस्तु तास्तास्तस्याः
फलम् । अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्प्रशंसार्थेति मन्यते ।
न च तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति
श्रुतेर्विदुषो देहपातावधिप्रतीक्षावहमिष्टादीनामपि प्रारब्ध-
कर्मफलापभोगप्रतीक्षति साम्प्रतम् । येन हि कर्मणा वमि-
ष्टादीनामारब्धं शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात् । तथा च न
शरीरान्तरं ते गृह्णीयुः । न च तावदेव चिरमित्येतदप्या-
लवेन घटते । समर्थहेतुसन्निधौ क्षेपायोगात् । तस्मादेत-
दपि विद्यास्तुत्यैव गमयितव्यम् । तस्माद्वापवर्गो विद्याफ-
लम् । तथा चापवर्गक्षेपेण पूर्वः पक्षः । अत्र च पार्त्तिकं
मोक्षहेतुत्वमित्यापाततः, अहेतुत्वं वेत्ति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् ।
राहान्तस्तु ।

विद्याकर्मस्वनुष्ठानतोषितेश्वरचोदितम् ।

अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदम् ॥

निर्गुणायां विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रतया व्याख्यातुमुचितम् । पौर्वापर्य्यं पर्यालोचने भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यावधारणात् । न च यत्र तात्पर्य्यं तदन्वययितुं युक्तम् । उक्तं हि न विधौ परः शब्दार्थ इति । न च विद्यामवान्तरतमः प्रभृतीनां तत्तद्देहसञ्चाराद्व्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मात्मा न ब्रह्मविद्या मांशस्य हेतुरिति साम्प्रतम् । हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजनो न हेतुभावमपाकरोति । न हि वृत्तफलसंयोगप्रतिबन्धं गुरुत्वं न पतनमज्जीजनदिति प्रतिबन्धापगमे तत्कुर्वन्न तद्हेतुः । न च न सेतुप्रतिबन्धानामपां निम्नदेशानभिसर्पणमिति सेतुभेदे न निम्नमभिसर्पन्ति । तद्वद्विद्यापि विद्याकर्मावधानावर्जितेश्वरविहितधिकारपदप्रतिबन्धा ब्रह्मविद्या यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती तथापि तत्परिममामौ प्रतिबन्धविगमे दास्यति । यथा हि प्रारब्धविपाकस्य कर्मणः प्रचरन्तौत्तमानश्वरमदेहममुत्पन्नब्रह्ममात्माकारोऽपि ध्रियतेऽथ तत्प्रचरान्मांशं प्राप्नोति । एवं प्रारब्धाधिकारलक्षणफलविद्याकर्मापुरुषो वसिष्ठादिर्विद्वानपि तत्क्षथं प्रतीक्षमाणो युगपत्क्रमेण वा तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागौ कुर्वन्मुक्तोऽप्यनाभोगात्किञ्चिदाप्रस्यया सामारिक इव विहरति । तद्विदमुक्तम् । “मक्तत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलादानाय” इति । प्रारब्धविपाकानि तु कर्माणि वर्जयित्वा व्यपगतानि ज्ञानेनैवातिवाहितानि । “न चैते जातिस्मराः” इति । यो हि परवशो देहं परित्याज्यते देहान्तरं च नीतः पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति स जन्मवान् जातिस्मरन् । गृहादिव गृहान्तरं

स्वेच्छया कायान्तरं सञ्चरमाणो न जातिस्तरं चास्थायते ।
 व्युद्य विवादं कृत्वा व्यतिरेकमाह । “यदि क्षुपद्भुक्ते सकृत्-
 प्रवृत्ते प्रारब्धविपाके कर्मणि कर्मान्तरमप्रारब्धविपाकम्” इति ।
 स्यादेतत् । विद्ययाऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ नावश्यं निःशेषस्य
 कर्माशयस्य निवृत्तिरनादिभव-परम्यराहितस्त्वनियत-विपाक-
 कालस्यासङ्घो यत्वात् कर्माशयस्येत्यत आह । “न चाविद्यादि-
 क्लेशटाहे सति” इति । न हि समाने विनाशहेतौ कस्य-
 चिद्विनाशो नापरस्येति शक्यं वदितुम् । तत्किमिदानीं
 प्रवृत्तफलमपि कर्म विनश्येत् । तथा च न विदुषो वसिष्ठा-
 देर्देहधारणेत्वत आह । “प्रवृत्तफलस्य तु कर्मणः” इति ।
 तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतिप्रामाण्यादनागतफलमेव कर्म
 चोयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते । अपि च नाधिकार-
 वतां सर्वेषामृषीणामात्मतत्त्वज्ञानं तेनाव्यापकोप्ययं पूर्वपक्ष
 इत्याह । “ज्ञानान्तरेषु च” इति । तत्किं तेषामनिर्मोक्ष
 एव, नेत्याह । “ते पश्चादैश्वर्यं जयः” इति । निर्विज्ञा
 विरक्ताः । प्रतिसञ्चरः, प्रलयः । अपि च स्वर्गादावनुभव-
 पथमनारोहति शब्दैकसमधिगम्ये विचिकित्सा स्यादपि मन्-
 धियामामुष्मिकफलत्वं प्रति यथा चार्थवादः । की हि तद्देह
 यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वेति । अद्वैतज्ञानफलत्वे मोक्ष-
 स्थानुभवसिद्धे विचिकित्सागन्धोऽपि नास्तीत्याह । “प्रत्यक्ष-
 फलत्वाच्च” इति । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो हि अविद्यासमा-
 रोपितं प्रपञ्चं समूलघातं निघ्नन् घोरं संसाराङ्गारपरितापमुप-
 ग्रमयति पुरुषस्येत्वनुभवादपि स्फुटमुपपत्तिद्रष्टव्यञ्च श्रुतिर्द-
 र्शिता । तच्चानुभवाहामदेवादीनां सिद्धम् । ननु तत्त्वमसि
 वत्तस इति वाक्यं कथमनुभवमेव द्योतयतीत्यत आह । “न

वि तत्त्वमसीत्यस्य" इति । वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्श-
तामृतशब्दाध्याहारशायक इत्यर्थः ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौप-

सदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

अक्षरविषयाणां प्रतिषेधधियां सर्ववेदवर्तिनीनामवरोध
उपसंहारः प्रतिषेधमामान्यात् अक्षरस्य तद्भावप्रत्यभिज्ञानात् ।
आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्रायमर्थो यद्यपि भावरूपेषु विशेष-
णेषु सिद्धस्तथायतया च निषेधरूपेष्वपि सिद्ध एव । तथापि
तस्यैवेषु प्रपञ्चोऽवगन्तव्यः । निदर्शनं जामदग्न्ये हीन इति ।
यद्यपि शाबरं दत्ताक्षरमद्वीदाहरणान्तरम् । तथापि तुल्य-
न्यायतयैतदपि शक्यमुदाहर्तुमित्युदाहरणान्तरं दर्शितम् ।
तत्र शाबरमुदाहरणमस्वाधानं यजुर्वेदविहितम् । य एवं
विद्वानग्निमाधत्त इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद एव य एवं
विद्वान् वाग्वन्तीयं गायति य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं
गायति । य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति इति विहितमे-
तानि च सामानि सामवेदेषूपत्तानि । तत्रेदं सन्दिह्यते ।
किमेतानि यत्रात्पद्यन्ते तत्रत्ये नैवाञ्चैष्टेन स्वरेणाधाने प्रयो-
क्तव्यान्वथ यत्र विनियुज्यन्ते तत्रत्ये नोपांशुत्वेन स्वरेण उच्चैः
साञ्चोपांशु यजुषेति श्रुतेः, किं तावत् प्राप्तम् । उत्पत्तिवि-
धिनैवापेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथ-
म्यात् तन्निबन्धन एवाञ्चैःस्वरे प्राप्त उच्यते । गुणसुख्यव्यति-
क्रमे तदर्थत्वात्सुख्येन वेदसंयोगः । अयमर्थः । उत्पत्ति-
विधिर्मुञ्चो विनियोगविधिस्तु प्रधानं, तदनयोर्व्यतिक्रमे
विरोधे उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैष्टं विनियोगविध्यालोचनेन
चापांशुत्वं सांख्यं विरोधो व्यतिक्रमस्यास्मिन् व्यतिक्रमे मुख्येन

प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारवन्तीयदिवेदसंयोगो
 प्राज्ञो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन कुतो विनियुज्यमानत्वस्य
 मुख्यत्वेनोत्पद्यमानत्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद् विनियुज्यमा-
 नाशत्वात् उत्पद्यमानत्वस्य । एतदुक्तं भवति । यद्यप्युत्पत्ति-
 विधावपि चातूरूप्यमस्ति विधित्वस्याविशेषात् । तस्मात्प्रान्त-
 रीयकत्वाच्च चातूरूप्यस्य । तथापि वाक्यानामैदमर्थं भिद्यते ।
 एकस्यैव विधेरुत्पत्तिविनियोगाधिकारप्रयोगरूपेषु चतुर्षु
 मध्ये किञ्चिदेव रूपं केनचिद्वाक्ये नोक्त्वित्यत एदन्यतो प्राप्तम् ।
 तत्र यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां
 तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य याजुर्वेदिकैरेव वाक्यैः
 प्राप्तत्वात् । तथाचोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीहितार्थाप्रतिनश्नात्
 विनियोगवाक्येभ्यश्च तदवगतस्तदर्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि
 भवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनियुज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साध-
 नत्वसंस्पर्शिनो ग्रहणं न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति । भाष्यका-
 रीयमप्युदाहरणमेवमेव योजयितव्यम् । उद्गाहवेदोत्पन्नानां
 मन्त्राणामुद्गाहा प्रयोगे प्राप्ते अर्घ्यप्रदानकंस्यपि पुरोडाशं
 विनियुक्तत्वात् प्रधानानुरोधेनाध्यर्ष्युषैव तेषां प्रयोगो नोद्गा-
 हवेति दार्ष्टान्तिके योजयति । “एवमिहापि” इति ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानावित्यत्र सिद्धोऽप्यर्थः प्रपञ्चते । एकत्र
 भोक्तृभोजीर्वैद्यता अन्यत्र भोक्तृरेवेति वैद्यभेदाद्विद्याभेद
 इति । न च सृष्टीरुपदधातीतिवत् पिबदपिबन्नक्षणापरं
 पिबन्ताविति नेतुमुचितम् । सति मुख्यार्थसम्भवे तदाश्रय-
 षायोगात् । न च वाक्यशेषानुरोधात्तदाश्रयणम् । सन्देहे
 हि वाक्यशेषानिर्णयो न च मुख्यलाक्षणिकप्रवृत्तविषयो

विषयः सम्भवति, तुल्यबलत्वाभावात् । प्रकरणस्य च ततो बलीयसा वाक्येन बाधनात् । तस्माद्द्वैतभेदाद्भिभेद इति प्राप्त उच्यते । हासुपर्बल्यत्र कृतं पिबन्तावित्यत्र च द्वित्वसङ्गोत्पत्तौ प्रतीयते । तेन समानतौल्यगिंकी पिबन्ताविति द्वयोः पिबन्ता या सा बाधनीया, सा चोपक्रमोपमंहारानुरोधेन न द्वयोरपि तु क्वचिन्व्यायेन लाक्षणिकी व्याख्येया । येन ह्युपक्रम्यते येन चोपसंक्रियते तदनुरोधेन मध्यं त्रयम् । यथा जामित्वदोषसङ्गीर्त्तनोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपमंहारं च सन्दर्भं मध्यपातिनो विष्णुवृषांश्च यष्टव्योऽजामित्वायेत्यादयः पृथग्विधित्वमलभमाना विधित्वमविवाञ्छित्वा अर्थवादतया नीतास्तत्कस्य हेतोरिकवाक्यता हि साधीयसी वाक्यभेदादिति । तद्यथापि तदनुरोधेन पिबदपिबन्तमूर्धपरं नक्षणीयं पिबन्तावित्यनेन । तथाच वेद्याभेदाद्द्वैत्याऽभेद इति । अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु प्रकरणत्रयेऽपि पौर्वापर्यपर्यालोचनया परमात्मविद्यैवावगम्यते । यद्येकं कथं तर्हि जीवोपादानमस्त्वित्यत आह । “तादात्माविवक्षया” इति । नास्यां जीवः प्रतिपाद्यते किन्तु परमात्मनोऽभेदं जीवस्य दर्शयितुमसावनूद्यते । परमात्मविद्यायाश्चाभेदविषयत्वाच्च भेदाभेदविचारावतारः । तस्मादैकविद्यमत्र सिद्धम् ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

कौषीतकेयकहोत्राक्रायणीषस्तत्प्रश्नोपक्रमयोर्विद्ययोर्निरन्तर्यं चान्नातयोः किमस्ति भेदो न वेति विषये भेद एवेति ब्रूमः । कुतः । यद्यप्युभयत्र प्रश्नोत्तरयोरभेदः प्रतीयते । तथापि तस्मैवैकस्य पुनः श्रुतेरविशेषादानयत्कर्मप्रसङ्गाद् यजत्वभासवद्भेदः प्राप्तः । न चैकस्मैव ताण्डिनां नवकत्व

उपदेशेऽपि यथा भेदो न भवति स आत्मा तन्मन्त्रमि-
 श्रितकेतो इत्यत्र तद्वेदात्म्यभेद इति युक्तम् । भूय एव मा-
 भगवान् विज्ञापयत्विति हि तत्र श्रूयते तेनाभेदो युज्यते ।
 न चेह तथास्ति । तेन यद्यपीह वेद्याभेदोऽवगम्यते तथा-
 प्येकत्र तस्यैव अग्रनायादिमात्राख्योपाधेरुपासनादेकत्र च
 काव्यकरणविरहोपाधेरुपासनाद्विद्याभेद एवेति प्राप्ते प्रत्यु-
 च्यते । नैतदुपासनाविधानपरमपि तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादन-
 परं प्रश्रुतिवदनालोचननोपसंभ्यते । किमतो यद्यवमेत-
 दतो भवति । विधेरप्राप्तप्रापणार्थत्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः ।
 वस्तुस्वरूपं तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति ।
 शतकृत्वोऽपि हि पथं वदन्त्यासाः । विशेषतस्तु वेदः पितृ-
 भ्यामप्यभ्यर्हितः । न च सर्वथा पौनरुक्त्यम् । एकत्राग्रना-
 याद्यत्ययादन्यत्र च कार्यकारणप्रविलयात् तस्मादेका विद्या ।
 प्रत्यभिज्ञानात् । उभाभ्यामपि विद्याभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपा-
 द्यते इति यां मन्यते पूर्वपक्षैकदेशी तं प्रति सर्वान्तरत्ववि-
 रोधो दर्शितः ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नो-

पदशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

इत्यस्य तु पूर्वपक्षमन्त्राभिप्रायो दर्शितः । सुगममन्यत् ।

व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

उक्तदृष्टस्य निष्कष्टरूपापत्तेर्नोभयत्रोभयरूपानुचिन्तनम् ।
 अपि तु निष्कष्टे जीव उक्तदृष्टरूपाभेदचिन्तनमेवं हि निष्कष्ट-
 उत्कृष्टो भवतीति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते । इतरंतरानु-
 वादेनंतरंतररूपविधानादुभयत्रोभयचिन्तनं विधीयते । इत-

रथा तु योऽहं सोऽसावित्येतावदेवोच्येत । जीवात्मानमनूद्ये-
 श्वरत्वमस्य विधीयेत । न त्वीश्वरस्य जीवात्मत्वं योऽसौ सोऽह-
 मिति । यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्माद्दुभयरूपमुभयवाध्याना-
 योपदिश्यते । नन्वेवमुत्कृष्टस्य निकृष्टत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं तस्मि-
 मिदानीं सगुणे ब्रह्मण्युपास्यमानेऽस्य वस्तुतो निर्गुणस्य
 निकृष्टता भवति । कस्मैचित् फलाय तथा ध्यानमात्रं विधी-
 यते न त्वस्य निकृष्टतामापादयतीति चेत् । इहापि व्यतिहा-
 रानुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते फलाय न तु निकृष्टता भवत्यु-
 त्कृष्टस्य । अन्वाचयशिष्टं तु तादात्म्यदास्यं भवन्नोपेक्षामहं ।
 सत्यकामादिगुणोपदेश इव तद्गुणेश्वरमिदिरिति । सिद्धमुभय-
 दोभयात्मत्वाध्यानमिति ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

तद्वैतदेव तदा स सत्यमेव स यो हैवमेतं महद्यज्ञं प्रथ-
 मजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमान् लोकान् जित इत्यसा-
 वसन् भवेद्य एवमेतं महद्यज्ञं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति
 सत्यं ह्येव ब्रह्म । पूर्वाक्तस्य हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्य-
 भित्युपासनमनेन सन्दर्भेण विधीयते । तदिति हृदयाख्यं
 ब्रह्मैकेन तदा परासृशति । एतदेवेति । वक्ष्यमाणं प्रकारा-
 न्तरमस्य परासृशति । तत्तदाऽग्रे आस बभूव । किं तदि-
 त्यत आह । सत्यमेव सच्च मूर्त्तं सच्चामूर्त्तं च सत्यं तदु-
 पासकस्य फलमाह । स यो हैवमेतमिति । यः प्रथमजं
 यज्ञं पूज्यं वेद । कथं वेदेत्यत आह । सत्यं ब्रह्मेतीति । स
 जयतीमान् लोकान् । किञ्च जितो वशीकृत इनुशब्द इत्यं
 शब्दस्वार्थे वर्त्तते । विजेतव्यत्वेन बुद्धिसन्निकृष्टं शत्रुं परा-
 सृशति । असाविति । असन्नवेत्तयेत् । अन्नमर्थं निगम-

यति । य एवमेतदिति । एवं विद्वान् कश्चाज्जतीत्यत
 पाह । सत्यमेव यच्छाद् ब्रह्मेति । अतस्त्वादुपासनात् कश्चो-
 त्पादोऽपि सत्य इत्यर्थः । तद्यत्तत्काल्यं किमसौ । अत्रापि
 तत्पदाभ्यां रूपप्रकारौ परामृष्टौ । कश्चिन्नासत्त्वेने तदुपा-
 सनीयमित्यत उत्तरम् “स आदित्यो य एषः” इत्यादिना ।
 तस्योपनिषदहरहमिति । इन्ति पाप्मानं जहाति च य
 एवं वेदेत्यन्तेन । उपनिषदहरहस्यं नाम तस्य निर्वचनं इन्ति
 पाप्मानं जहाति चेति इन्तेजहातेर्वा रूपमेतत् । तथाच
 निर्वचनं कुर्वन् फलं पापहानिमाहेति । तमिमं विषयमाह
 भाष्यकारः । “यो वै हैतम्” इति । “मनामाज्ञरोपासनाम्”
 इति । तथाच श्रुतिः । तदेतत् अक्षरं सत्यमिति । स इत्ये-
 कमक्षरं तोत्ये कमक्षरं यमित्ये कमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरं
 सत्यम् । मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्ये न परिगृहीतं सत्यभू-
 तमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्तीति । तौतीका-
 रानुबन्ध उच्चारणार्थः । निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र
 हि प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं सत्यरूपाभावात् । मध्यतो मध्ये-
 ऽनृतमनृतं हि सत्यः । सत्वानृतयोस्तकारसाम्यात् । तदेत-
 दनृतं सत्यरूपमुभयतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावितं
 सत्यरूपाभ्याम् । अतोऽकिञ्चित्करं तत् सत्यभूयमेव सत्यबाहु-
 ल्यमेव भवति । शेषमतिगोहितार्थम् । सेयं सत्यविद्यायाः
 सनामाज्ञरोपासनात् । यद्यपि तद्यत्सत्यमिति प्रकृतानुकर्षे-
 षाभेदः प्रतीयते तथापि फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनैव नित्य-
 काम्यविषययोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धाभेदे-
 ऽभेद इति प्राप्ते प्रत्युच्यते । एकैवेयं विद्या तत् सत्यमिति
 प्रकृतपरामर्शादभेदेन प्रत्यभिज्ञानात् । न च फलभेदः

तस्योपनिषदहरहमिति । तर्ह्येव वदन्नाम्बरं रहस्यनाम्नो-
पासनं तत्प्रथंसाधोऽर्धबाहोऽर्धं न फलविधिः । यदि पुन-
र्विद्याविधावधिकारश्चवक्ष्यभावात्तत्कल्पनायामार्धवादिनां फलं
कल्प्येत ततो जातेष्टाविवाद्यन्मानविशेषतया संवलिताधि-
कारकल्पना ततश्च समस्तार्थवाटिकफलत्रयमेकमेवोपास-
नमिति सिद्धम् । परकीयं व्याख्यानमुपन्यस्यति । “केचित्
पुनः” इति । वाजसनेयकमप्यस्यादित्याविषयं छान्दोग्यम-
पौत्यपास्याभेदादभेदः । ततश्च वाजसनेयोक्तानां सत्यादी-
नामुपसंहार इत्यत्रार्थं सैव हि सत्यादय इति सूत्रं व्याख्यातं
तदेतत् दूषयति । “तन्न साधु” इति । ज्योतिष्टोमकर्ममन्त्र-
न्विनीयमुन्नीयत्र्यपाश्रयेत्यनुबन्धाभेदेऽपि माध्यभेदाद्भेद इति
विद्याभेदादनुपसंहार इति ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३६ ॥

छान्दोग्यवाजसनेयविद्ययोर्यद्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः ।
तथाहि । छान्दोग्ये अथ य इहात्मानमनुविद्युः व्रजन्ति
एतांश्च सत्यान् कामानित्यात्मवत् कामानामपि वेदत्वं
श्रूयते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते विमो-
क्षाय ब्रूहीति तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः । निर्गुणायां
तावद्विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यामन्त्रिगुणोपसंहारः
मन्भवौ । सगुणायां च यद्यप्याध्यानाय न वशित्वादिगुणो-
पसंहारमन्भवः । नहि निर्गुणायां विद्यायामाध्यातव्यत्वेनैत-
दोदिता येनात्राध्येयत्वेन सम्बन्धेरन्नपि तु सत्यकामादिगुण-
नास्तरीयकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते । एवं व्यव-
स्थित एव संक्षेपोऽधिकरणार्थं च साम्यबाहुल्येऽप्येकत्राकाशा-
धारत्वस्यापरत्र चाकाशतादात्म्यस्य अत्राद् भेदे विद्ययोरन-

परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः । राहान्तस्तु सर्वसाध्यमे-
वाभयत्राप्यात्मोपदेखादाकाशशब्दे नैकत्रात्मोऽप्यत्र च दह-
राकाशाधारः स एवोक्त इति सर्वसाध्याद् ब्रह्मसुभयत्रापि
सर्वगुणोपसंहारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेऽपि गुणोप-
संहारव्यवस्था दर्शिता । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

अस्ति वैश्वानरविद्यायां तदुपामकस्यातिथिभ्यः पूर्वभोज-
नम् । तेन यद्युपीयमुपामनागोचरा न चिन्ता साक्षात्तद्यापि
तत्सम्बन्धप्रथमभोजनसम्बन्धादस्ति सङ्कतिः । विचारगोचरं
दर्शयति । “छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्येति । विचार-
प्रयोजकं सन्देहमाह । किं भोजनलोप इति । अत्र पूर्व-
पक्षाभावेन संशयमाक्षिपति । “तद्यद्भक्तम्” इति । “भक्ता-
गमनसंयोगात्” इति । उक्तं खल्वेतत् प्रथम एव तन्वे पद-
कर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् इत्यनेन यथा सोमक्रयार्था
नीयमानैकहायनी सप्तमपदपांशुग्रहणमप्रयोजकम् । न पुन-
रेकहायन्या नयनं प्रयोजयति । तत् कस्य हेतोः । सोम-
क्रयेण तन्नयनस्य प्रयुक्तत्वात् तदुपजीवित्वात्सप्तमपदपांशु-
ग्रहणस्येति । तथेहापि भोजनार्थभक्तागमनसंयोगात् प्राणा-
हुतेर्भोजनाभावे भक्तं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष
इत्यपूर्वपक्षमिदमधिकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिप्य समा-
पत्ते । “एवं प्राप्ते, न लुप्यतेति तावदाह” । तावच्छब्दः
मिहान्तशब्दानिगकरणार्थः । पृच्छति कस्मात् । उत्तरम् आद-
रात् । तदेव स्वीरयति । “तथाहि” इति । आवासा हि
आवयन्ति पूर्वोऽतिथिभ्योऽग्नीयादिति । अग्नीयादिति च
प्राचान्निहोत्रप्रधानं वचः ।

यथा हि क्षुधिता बाला मातरं पशुपासते ।

एवं सर्वाणि भूतान्वाग्निहोत्रमुपासते ॥

इति वचनात् अग्निहोत्रस्वातिथीन् भूतानि प्रत्युपजी-
व्यत्वेन श्रवणात्तदेकवाक्यतयेहापि पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीया-
दिति प्राणाहुतिप्रधानं लक्ष्यते । तदेवं सति यथा वै स्रयम-
हुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादित्येवं तदित्यतिथिभोजनस्य
प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं स्वामिनः प्राणाग्निहोत्रं
प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । नन्वाद्विगत-
मेषा श्रुतिः प्राणाहुतिं किन्तु स्वामिभोजनपक्ष एव नाभोज-
नेऽपीत्यत आह । “या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां मा
प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहतेति मन्यते” । ईदृशः खल्व-
यमादरः प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तरकालविहितं
स्वामिभोजनं समयादपकृथातिथिभोजनस्य पुरस्ताद्विहितम् ।
तद् यदाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राथम्यधर्मलोपमपि न सहते
श्रुतिस्तदास्याः कैव कथा धर्मिलोपं सहत इत्यर्थः । पूजपक्षा-
च्चैपमनुभाष्य दूषयति । “ननु भोजनार्था” इति । यथा हि
कौण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे प्रकरणान्तराच्चैयमिका-
ग्निहोत्राद्भिन्ने द्रव्यदेवतारूपधर्मान्तररहिततया तदाकाङ्क्षं
साध्यसादृश्येन नैयमिकाग्निहोत्रसमाननामतया तद्धर्मातिदे-
शेन रूपधर्मान्तरप्राप्तिरेवं प्राणाग्निहोत्रेऽपि नैयमिकाग्नि-
होत्रगतपयःप्रभृतिप्रामौ भोजनागतभक्तद्रव्यता विधीयते ।
न चेतावता भोजनस्य प्रयोजकत्वम् । उक्तमेतद् यथा भोजन-
कालातिक्रमात् प्राणाग्निहोत्रस्य न भोजनप्रयुक्तत्वमिति । न
चेकदेशद्रव्यतयोत्तरार्धात् स्त्रिष्टकते समवस्यतीतिवदप्रयोज-
कत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयोजकत्वात् । यथा जाघन्या
पत्नीः संयाजयन्तीति पत्नीमयाजानां जाघन्येकदेशद्रव्य-

जुषां जाघनीप्रयोजकत्वम् । स हि नामाप्रयोजकौ भवति यस्य प्रयोजकप्रत्ययमन्तरैषार्थो न ज्ञायते । यथा न प्रयो-
जकपुरोडाशप्रत्ययमन्तरैर्णोत्तरार्धे ज्ञातुं शक्यम् । शक्यं तु जाघनीवद्भक्तं ज्ञातुम् । तस्माद् यथा जाघन्यन्तरैषापि पशु-
पादानं परप्रयुक्तपशुपजीवनं वा खण्डशो मांसविक्रयिणो मुण्डादिवदाकृतिरुपादीयते । एवं भक्तमपि शक्यमुपादातुम् । तस्मान्न भोजनस्य लोपे प्राणाग्निहोत्रलोप इति मन्यते पूर्व-
पक्षी । अङ्गिरिति तु प्रतिनिध्युपादानमावश्यकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तद्वोमीयमिति हि वचनं किमपि सन्निहितद्रव्यं होमे विनियुङ्क्ते तद् सर्वनाम्नः सन्निहितावममन्तरैणाभिधाना-
पर्यवमानान्तदनेन स्वाभिधानपर्यवमानाय तद् यद्भक्तं प्रथम-
मागच्छेदिति सन्निहितमपेक्ष्य निर्वर्तितव्यम् । तच्च सन्निहितं भक्तं भोजनार्थमित्युत्तरार्धात् स्विकृते ममवद्यतोतिवन्न भक्तं वापो वा द्रव्यान्तरं वा प्रयोक्तुमर्हति । जाघन्यास्त्ववयव-
भेदस्य नाम्नीषोमीयपश्वधीनं निरूपणं स्वतन्त्रस्यापि तस्य सूनास्यस्य दर्शनात्तस्मादस्येतस्य जाघनीतो विशेषः । यज्ञोक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यबाधया भक्तद्रव्यविधानमिति । तदयुक्तम् । विध्युद्देशगतस्याग्निहोत्रनाम्नस्तथाभावादार्षवादिकस्य तु सिद्धं किञ्चिन्माहृष्यमुपादाय स्तावकत्वे नोपपत्तेर्न तद्भावं विधातु-
मर्हतीत्याह । “न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिः” इति । अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमानायां बहुतरं प्राप्तं बाध्यते । न च सञ्चये बाधनिचयो न्याय्यः । कृष्ण-
ज्वरौ खण्डगत्या प्राप्तबाधोऽभ्युपेयत इत्याह । “धर्मप्राप्ति

वाभ्युपगम्यमानायाम्” इति । चोदकाभावमुपोहयति । “अत एव चेहापि” इति । यत एवोक्तेन क्रमेणातिदेशाभावोऽत एव साम्यादिकत्वमग्निहोत्राङ्गानाम् । तत्राप्तौ तु साम्यादिकत्वं नोपपद्यते । कामिन्यां किल कुचवदनाद्यमत्ता चक्रवाकनलिनादिरूपेण सम्पाद्यते । न तु नद्यां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिना सम्पाद्यन्ते । अतोऽप्यवगच्छामो न चोदकप्राप्तिरिति । यत्त्वाद्दर्शनमिति तद्भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् । यस्मिन् पक्षे धर्मानवलोपस्तस्मिन् धर्मिणोऽपि न त्वं तावता धर्मिनित्यता सिध्यतीति भावः । नन्वतिथिभोजनोत्तरकालता स्वामिभोजनस्य विहितेति कथमसौ बाध्यत इत्यत आह । “नास्ति वचनस्यातिभारः” । सामान्यशास्त्रबाधायां विशेषशास्त्रस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः ॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्द्रष्टेः पृथग्यप्रति-

बन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

यथैव यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न स पापं श्लोकां मृणोतीति एतदनारभ्याधीतमव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धं जुह्वद्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं क्रत्वर्थं सत्फलानपेक्षम् । सिद्धवर्त्तमानायादेशप्रतीतं न रात्रिसत्रवत् फलतया श्लोकरोतीति । एवमव्यभिचरितकर्मसम्बन्धोद्दीयगतमुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्त्तमानापदेशावगतसम्स्तकामावापकत्वलक्षणफलकल्पनायालम् । परार्थत्वात् । तथा च पारमर्षं सूत्रम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । एवं च सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्ते उच्यते । युक्तं पर्णतायां फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वम् । नहि पर्णताङ्गनाश्रया यागादिवत् फलसम्बन्धमनुभवितुमर्हति ।

अध्यापाररूपत्वात् । व्यापारस्यैव च फलवत्त्वात् । यथाहु-
त्पत्तिमतः फलदर्शनादिति । नापि खादिरतायामिव प्रक-
तकृतसम्बन्धो ग्रूप आश्रयस्तदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति अनारभ्या-
धीतत्वात् पर्णमयतायाः । तस्माद्वाक्येनैव जुहूसम्बन्धद्वारेण
पर्णतायाः कृतुराश्रयो ज्ञापनीयः । न चातत्परं वाक्यं ज्ञाप-
यितुमर्हतीति तत्र वाक्यतात्पर्यमवश्याश्रयणीयम् । तथा च
तत्परं सन्न पर्णतायाः फलसम्बन्धमपि गमयितुमर्हति ।
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्मत्वेन स्वत एव
फलसम्बन्धोपपत्तेः । उद्गीथाद्याश्रयणं फले विधानं न विरु-
ध्यते । विशिष्टविधानात् फलाय खलूद्गीथसाधनकमुपासनं
विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति । ननु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार
उपासनं प्रोक्षणादिवत् द्वितीयाश्रुतेरुद्गीथमिति तथा चाङ्ग-
नादिष्वत्र संस्कारेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । मैवम् । नङ्ग-
वोद्गीथस्योपासनं किन्तु तदवयवस्योद्धारस्येत्युक्तमधस्तात् । न
चोद्धारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोद्गीथावयवः न चानुपयोग-
मीभ्यतम् । तस्मात् सकृन् जुहोतीतिवहिनियोगभङ्गेनो-
द्धारसाधनादुपासनात् फलमिति सम्बन्धः । तस्माद् यथाक्र-
त्वाश्रयाण्यपि गोदोहनादीनि फलमयोगादनित्यानि एवमु-
द्गीथाद्युपासनानीति द्रष्टव्यम् । शेषमुक्तं भाष्ये । “न चेदं
फलश्रवणमर्थवादमात्रम्” इति । अर्थवादमात्रत्वेऽत्यन्तप-
रोक्षा वृत्तिर्यथा न तथा फलपरत्वेन तु वर्तमानापदेशात्
भाष्यात्फलं प्रतीति । अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादादहर्त्त-
मानोपदेशात् फलकल्पना । फलपरत्वे त्वस्य न शक्यं प्रया-
जादीनां पारार्थ्यनाफलत्वं वक्तुमर्हति ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

तत्र च्छ्रुत्यर्थालोचनया वायुप्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे

तदधीनमिहपणतया तद्विषयोपासनाप्यभिधा । आध्यात्मा-
धिदैवगुणभेदाद् भेदो नहि गुणभेदे गुणवतो भेदो नञ्जन्मि-
नोपपद्यतेति उत्पन्नस्याग्निहोत्रस्य तच्छुलादिगुणभेदाद्
भेदो भवति । उत्पद्यमानकर्मसंयुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो
भेदकः । यथाभिधावाजिनसंयुक्तयोः कर्मणोर्नोत्पन्नकर्म-
संयुक्तः । अध्यात्माधिदैवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनानंयोगः ।
तथोपक्रमोपसंहारात्नोचनया विद्यैकत्वविनिश्चयादेकैव सक्त-
प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः । राह्यान्तस्तु । सत्यं विद्यैकत्वम् ।
तथापि गुणभेदात् प्रवृत्तिभेदः । मायंप्रात कालगुणभेदाद्यथै-
कस्मिन्नपि अग्निहोत्रे प्रवृत्तिभेदः । एवमिहापि अध्यात्मा-
धिदैवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति सिद्धम् ।
“आध्यानार्था ह्ययमध्यात्माधिदैवविभागोपदेश ” इति । अग्नि-
होत्रस्येवाध्यानस्य कृते दधितच्छुलादिवदयं पृथगुपदेशः ।
“एतेन व्रतोपदेशः” इति । एतेन तच्चाभेदेन । एवकारस्य
गगादिव्रतनिराकरणार्थः । नन्वं तस्यै देवतायै इति देवता-
मात्रं श्रूयते न तु वायुस्तत्कथं वायुप्राप्तिमाह इत्यत आह ।
“देवतेत्यत्र वायुः” इति । वायुः खल्वन्यादौ न सहस्रत
इत्यन्यादौ नपेक्ष्यानवच्छिन्नाऽन्यादयस्तु तेनैवावच्छिन्ना इति
संवर्गगुणतया वायुरनवच्छिन्ना देवता । “सर्वेषामभिगम-
यन्” इति । मिलितानां अवणाविशेषात् इन्द्रस्य देवताया
अभेदात् । त्रयाणामपि पुरोडाशानां सहप्रदानाद्यद्यामत्-
पत्तिवाक्य एव राजाधिराजस्वराजगुणभेदात् । याष्यानु-
वाक्याव्यत्यासविधानाच्च । यथान्यासमेव देवतापृथक्प्रादान-
पृथक् भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् ।
क्रमवति प्रदाने व्यत्यासविधिरर्थवान् । तथाविधस्यैव क्रमस्य
विवक्षितत्वात् । सुगममन्यत् ॥

लिङ्गभूवस्वात्तद्वि बस्तीवस्तदपि ॥ ४४ ॥

इह सिद्धान्ते नोपक्रम्य पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयति । तत्र
यद्यपि भूयांसि सन्ति लिङ्गानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्य-
सूचकानि । तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण स्वातन्त्र्यं प्रति
प्रापकाणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुपोहलयन्ति । न
चात्रास्ति स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । न चेदं सामर्थ्यलक्षणे
लिङ्गं येनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्वि सामर्थ्यमभि-
धानस्य वार्थस्य वा स्याद्यथा पृषाद्यनमन्त्रणमन्त्रस्य पृषानु-
मन्त्रणे यथा वा पशुना यजेतति एकत्वसंख्याया अथस्य
संख्येयावच्छेदसामर्थ्यम् । न चेदमन्यस्यार्थदर्शनलक्षणं
लिङ्गम् । तथा स्तुत्यर्थेन नास्य विध्युद्देशेनैकवाक्यतया
विधिपरत्वात् । तस्मादमति सामर्थ्यलक्षणे विरोद्धि
प्रकरणमप्रत्युहं मनश्चिदादीनां क्रियागोपतामवगमयति ।
न च ते हेतु विद्याचित एवेत्यवधारणश्रुतिः क्रियानु-
प्रवेशं वारयति । येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं
भवेत् वाङ्मसाधनतापाकरणार्थत्वादवधारणस्य । न च विद्य-
याहैवं विद्विज्ञिता भवन्तीति पुरुषसम्बन्धमापादयद्वाक्यं
प्रकरणमपबाधितुमर्हति । अन्यार्थदर्शनं स्वस्वेतदपि । न
च तत्स्वातन्त्र्येण प्रापकमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रकर-
णविरोधायात्मनित्त्वं साम्यादिका अप्येते अनयः प्रकरणात्
क्रियानुप्रवेशिन एव मानसवत् । हादशाह्ने तु श्रूयते । अनया
त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनो गृहं गृह्णामीति ।
तत्र संशयः । किं मानसं हादशाहादहरन्तरमुत तन्मध्य-
पातिनो दृशमस्याङ्गोऽङ्गमिति । तत्र वाग्बी हादशाहो मनो
मानसमिति मानसस्य हादशाहाद् भेदेन व्यपदेशाद् वाग्मन-

सभेदवद्भेदः । निर्दूतानि द्वादशाहस्य गतरसानि क्त्वांसि
 तानि मानसेनैवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन स्तूय-
 मानत्वाद्भेदे च सति स्तुतिस्तुल्यभावस्वीपपत्तेः । द्वादशाहाद-
 हरन्तरं न तदङ्गं पद्मीसंयाजान्तत्वाच्चाङ्गा पद्मीः संयाज्य मान-
 साय प्रसर्पन्तीति च मानसस्य पद्मीसंयाजस्य परस्तात् श्रुतः ।
 त्रयोदशाहेऽप्यवबुद्ध्य द्वादशसंख्यासमवायात् कथञ्चिज्जघन्य-
 यापि वृत्त्या द्वादशाहे संज्ञाविरोधाभावादिति प्रामेऽभिधी-
 यते । प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्वं ऽङ्गां सिद्धे द्वादशाह इति
 जघन्यया वृत्त्योच्चीयेत । न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम् । न
 च व्यपदेशभेदोऽहरन्तरत्वं कल्पयितुमर्हति । अङ्गाङ्गिभेदेनापि
 तदुपपत्तेः । अतएव च स्तुत्यस्तावकभावस्याप्युपपत्तिः ।
 देवदत्तस्येव दीर्घः केशैः । पद्मीसंयाजान्तता तु यद्यप्यौत्स-
 र्गिकी तथापि दशमस्याङ्गो विशेषवचनान्मानमानि ग्रह-
 णासादनहवनादीनि पद्मीसंयाजात्पराञ्चि भविष्यन्ति ।
 किमिव हि न कुर्याद् वचनमिति । एष वै दशमस्याङ्गो
 विसर्गो यन्मानसमिति वचनात् । दशमाहरङ्गता गम्यते ।
 विसर्गोऽन्तोऽन्तवतो धर्मो न स्ततन्त्र इति । दशमेऽहनि मान-
 साय प्रसर्पन्तीति दशमस्याङ्ग आधारत्वनिर्देशाच्च तदङ्गं
 मानसं नाहरन्तरमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहसम्बन्धिनी
 दशमस्याङ्गोऽङ्गं मानसमिति धर्ममीमांसासूत्रकृतोक्तम् । दश-
 रात्रगस्यापि दशमस्याङ्गोऽङ्गमिति भगवान् भाष्यकारः । श्रुत्य-
 न्तरबलेनाह । यथा दशरात्रस्य दशमेऽहन्वविवाह इति ।
 अविवाह इति दशमस्याङ्गो नाम ।

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नहि साम्यादिकानामग्नीनामिष्टकासु चितेनाग्निना

किञ्चिदस्ति सादृश्यमन्वय क्रियानुप्रवेशात् । तस्मादपि न स्वतन्त्र इति प्राप्ते, अभिधीयते ॥

विद्यैव तु निर्द्धारणात् ॥ ४७ ॥

मा भूदन्वेषां श्रुतिविध्युद्देशानामन्वयार्थदर्शनानामप्राप्त-
प्रापकत्वमेतेषु त्वश्रुतविध्युद्देशेषु क्वचनानि त्वपूर्वत्वादिति
न्यायाद् विधिरुद्धे तस्यस्तथा चैतेभ्यो यादृशोऽर्थः प्रतीयते तद-
नुरूप एव स भवति । प्रतीयते चैतेभ्यो मनसिदादीनां सामान्यं
चावधारणं च फलभेदसमन्वयश्च पुरुषसंख्यन्वयश्च । न चास्य
गोदोहनादिवत् क्रत्वर्थान्नितत्वं येन पुरुषार्थस्य कर्मपार-
तन्त्र्यं भवेत् । न च विद्याचित एवेत्यवधारणं बाह्यसाध-
नापाकरणार्थम् । स्वभावेन एव विद्याया बाह्यानपेक्षत्वमिदं ।
तस्मात् परिशेषान्मानसग्रहवत् क्रियानुप्रवेशशङ्कापाकरणार्थ-
मवधारणम् । न चैवमर्थत्वं सम्भवति स्योतकत्वमात्रेण
निपातश्रुतिः पीडनीया । तस्मात् श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रक-
रणमपोद्भूतस्वातन्त्र्यं मनसिदादीनामवगमयन्तीति सिद्धम् ।
अनुबन्धातिदेशश्रुत्यादिभ्य एवमेव विद्म्येयम् । ते च भाष्य
एव स्फुटाः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणाक्रत्वज्ञत्वे पूर्वेष्वेष्टकाचितेन
मनसिदादीनां विकल्प इति । तदनुस्यकार्यत्वेन दूषयति ।
“न च सत्येव क्रियासम्बन्धे” इति । अपि च पूर्वापरयोर्भाग-
योर्विद्याप्राधान्यदर्शनात् तन्मध्यपातिनोऽपि तस्मान्मान्याद्
विद्याप्राधानत्वमेव लक्ष्यते न कर्माङ्गत्वमित्याह सूत्रेण ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्

त्वसुबन्धः ॥ ५२ ॥

कुटमस्य भाष्यम् । अस्ति राजसूयः । राजा स्वाराज्य-

कामो राजसूयेन यजेतेति । तं प्रकृत्यामनन्ति । अवेष्टिं
नामेष्टिम् । आम्बे योऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणेण्येवमा-
दितां प्रकृत्याधीयते । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये
निधायाहुतिं हुत्वाभिघारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेवं यदि राजन्य
ऐन्द्रमिति । तत्र सन्दिह्यते किं ब्राह्मणादीनां प्राप्तानां
निमित्तार्थेन अवश्यमुत ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयत
इति । अत्र यदि प्रजापालनकण्टकोद्धरणादि कर्म राज्यं
तस्य कर्त्ता राजेति राजशब्दस्यार्थः । ततो राजा राजसूयेन
यजेतेति राज्यस्य कर्त्तुं राजसूयेऽधिकारः । तस्मात् सम्भवन्त्व-
विशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या राज्यस्य कर्त्तार इति सिद्धम् ।
सर्व एवैते राजसूये प्राप्ता इति । यदि ब्राह्मणो यजेतेत्यं व-
मादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः । अथ तु राज्ञः कर्म राज्यमिति
राजकर्मयोगात् तत्कर्म राज्यं ततः को राजेत्यपेक्षायामा-
ख्येषु तत्प्रसिद्धेरभावात् पिकनेमतामरमादिशब्दार्थावधार-
णाय न्नेच्छप्रसिद्धिरिवान्भ्राणां क्षत्रियजातीं राजशब्दप्रसि-
द्धिस्तदवधारणकारणमिति क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मण-
वैश्ययोः प्राप्तिरिति राजसूयप्रकरणं भित्त्वा ब्राह्मणादिकर्म-
काणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्त इति न नैमित्तिकानि । तत्र
किं तावत् प्राप्तं, नैमित्तिकानीति । राज्यस्य कर्त्ता राजेति ।
आर्याशामान्भ्राणाश्चाविवादः । तथाहि । ब्राह्मणादिषु प्रजा-
पालनकर्मेषु कनकदण्डातपत्रश्वेतचामरादिसाम्बन्धेषु राज-
पदमान्भ्राणाश्चाविवादं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते । तेनाविप्रति-
पत्तेर्विप्रति-पत्तावप्यार्याभ्रप्रयोगयोर्व्यव-वराहवदार्यप्रसिद्धेरा-
भ्रप्रमिहितो बलीयसीत्वात् । बलवदार्यप्रसिद्धिविरोधे त्वत-
भ्रूलायाः पाणिनीयप्रसिद्धे विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन
बाधनात्तदनुगुणतया वा अथक्षत्रियकुलादिवदन्वास्यान-

मात्रपरतया नीयमानत्वाद्वाच्यस्य कर्त्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः । तथाच यदि शब्दोऽप्याक्षरसः स्वादिति प्राप्तम्, एवं प्राप्तं उच्यते ।

रूपतो न विशेषोऽस्ति च्छार्थ्यस्तेऽप्रयोगयोः ।

वैदिकाहाक्षशेषात् तु विशेषस्तत्र दर्शितः ।

तदिह राजशब्दस्य कर्मयोगाहा कर्त्तरि प्रयोगः । कर्त्तृ-
प्रयोगाहा कर्मणीति विषये वैदिकवाक्षशेषवदभियुक्ततर-
स्यात्र भवतः पाणिनेः स्मृतनिर्णीयते । प्रसिद्धिरान्ध्राणामना-
दिरादिमतो चार्थ्याणां प्रसिद्धिः । गोगव्यादिशब्दवत् ।
न च सञ्जावितादिमद्भावा प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोद्याना-
दिप्रसिद्धिमादिमतीं कर्तुं मुक्तहते । गव्यादिशब्दप्रसिद्धेरना-
दित्वे न गवादिपदप्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापत्तेः । तस्मात्पाणिनी-
यस्य त्वनुमतान्ध्रप्रसिद्धिवलीयस्त्वे न क्षत्रियत्वजाती राजशब्दे
मुख्ये तत्कर्त्तृत्वजाती राजशब्दो गौण इति । क्षत्रिय-
स्यैवाधिकाराद् राजसूये तत्करणमपोद्यावेष्टेरुत्कर्त्तृत्वः । अन्व-
यानुरोधीं यदिशब्दो न त्वपूर्वविधी सति तमन्वययितुमर्हति ।
अत एवाहुर्द्यदिशब्दपरित्यागो रूषध्याहारकल्पनेति । इयं
च राजसूयादधिकारान्तरमेतयाच्चाद्यकामं याजयेदिति नास्ती-
ति कृत्वाचिन्ता । एतस्मिंस्त्वधिकारेऽच्चाद्यकामस्य त्रैवर्णिक-
कस्य सम्भवात् प्राप्तेर्निमित्तार्थता ब्रह्मणादिश्रवणस्येति
दुर्वारैवेति ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह । “इह” इति । समर्थनप्रयोजन-
माह । “बन्धमोक्ष” इति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकाराभा-
वमाह । “न ह्यसति” इति । अधस्तनतन्मोक्षेन पीनहस्त

घोदयति । “ननु” इति । परिहरति । “उक्तं भाष्यकृता” इति । न सूत्रकारेण तत्रोक्तं येन पुनरुक्तं भवेदपि तु भाष्यकृतेति अत्रत्यस्यै वार्थस्वापकर्षः प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति । यत इह सूत्रकृद्व्यत्यत एव भगवतोपवर्षणोद्धारोऽपकर्षस्य कृतः । विचारस्यास्य पूर्वोत्तरतन्मशेषमाह । “इह च” इति । पूर्वाधिकरणरूपमितिमाह । “अपि च” इति । नन्वात्मास्तित्वोपपत्तय एवातोच्यन्तां किं तदाक्षेपेणेत्यत आह । “आक्षेपपूर्विका हि” इति । आक्षेपमाह । “अक्षेके देहमात्रात्मदग्निः” इति । यद्यपि समस्तव्यस्तुषु दृष्टिव्यभिजोवायुषु न चैतन्यं दृष्टं तथापि कायाकारपरिणतेषु भविष्यति । न हि किण्वादयः समस्तव्यस्ता न मदना दृष्टा इति मदिराकारपरिणता न मदयन्ति । अहमिति चानुभवे देह एव गौराद्याकारः प्रथते । न तु तदतिरिक्तः तदधिष्ठानः कुण्ड इव दधौति । अत एवाहं स्थूलो गच्छामीत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरहमः स्थूलादिभिः । न ज्ञानं दधि-समानाधिकरणानि मधुरादीनि कुण्डस्यैकाधिकरण्यमनुभवन्ति । सितं मधुरं कुण्डमिति । न चाप्रत्यक्षमात्मतत्त्वमनुमानादिभिः शक्यमुक्तेतुम् । न खल्वप्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति । उक्तं हि ।

देशकालादिरूपाणां भेदाद्भिन्नासु शक्तिषु ।

भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्गभा ॥ इति ।

यदा च उपलब्धिमाधानान्तरीयकभावस्य किङ्कस्येयं गतिः । तदा कैव कथा दृष्टव्यभिचारस्य शब्दस्य अर्थापत्तेर्यात्यन्त-परोक्षार्थगोचराया उपमानस्य च सर्वकदेशसादृश्यविकल्पितस्य । सर्वमाकृत्ये तच्चात् । एकदेशमाकृत्ये चातिप्रमङ्गात् । सर्वस्य सर्वोपमानात् । सौत्रस्तु हेतुर्भाष्यकृता व्याख्याता ।

चेष्टा हित्वाहितप्राप्तिपरिहारार्थो व्यापारः । स च शरीरा-
धीनतया दृश्यमानः शरीरधर्म एवं प्राणः श्वासप्रश्वासादिरूपः
शरीरधर्म एव । इच्छाप्रलयादयश्च यद्यप्यान्तराः तथापि
शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपलब्धेः सति शरीरेऽभावात्
अन्तःशरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् ।
शरीरातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् शरीरे च सम्भवात्
शरीरमेवेच्छादिमदात्तेति प्राप्ते, उच्यते ।

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न

तृपलञ्चिवत् ॥ ५४ ॥

नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कुतो
भवान् अनुमानादीनामप्रामाण्यमवधारितवान् इति । प्रत्यक्षं
हि लिङ्गादिरूपमात्रथाहि नाप्रामाण्यमेषां विनिश्चेतुमर्हति ।
न हि धूमज्ञानमिवैषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षादप्रामाण्यज्ञान-
मुदेतुमर्हति । किन्तु देशकालावस्थारूपभेदेन व्यभिचारेत्-
प्रेक्षया । न चैतावान् प्रत्यक्षस्य व्यापारः सम्भवति । यथाहुः ।
नहीदमित्यतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं सन्नहितविषयबले-
नोत्पत्तेरत्रिचारकत्वादिति । तस्मादस्मिन्ननिच्छतापि प्रमा-
णान्तरमभ्युपेयम् । अपि च प्रतिपन्नं पुंसांसमपहायाप्र-
तिपन्नसन्दिग्धाः प्रेक्षावद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैषामित्यभावो
भवत्प्रत्यक्षगोचरः न खल्वेते गौरत्वादिवत् प्रत्यक्षगोचराः ।
किन्तु वचनचेष्टादिलिङ्गानुमेयाः । न च लिङ्गं प्रमाणं यत
एते सिध्यन्ति । न पुंसामित्यभावमविज्ञाय यं कश्चन पुरुषं
प्रतिपिपादयिष्यतीऽनवधेयवचनस्य प्रेक्षावत्ता नाम । अपि
च पशवोऽपि हित्वाहितप्राप्तिपरिहारार्थिनः कोमलशय्यश्ला-
क्यायां भुवि प्रवर्तन्ते । परिहरन्ति चाश्यानदणकण्टका-

कीर्षाम् । नास्तिकस्तु पशोरपि पशुरिष्टानिष्टसाधनमवि-
 दान् । न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं
 प्रभवति । न च परप्रत्यायेनाय शब्दं प्रयुञ्जीत शाब्दस्वार्थ-
 स्वापेत्यक्षत्वात् । तदेव मा नाम भूनास्तिकस्य जन्मान्त-
 रमस्मिन्नेव जन्मन्युपस्थितोऽस्य मूकत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविरहरूपो
 महाकरकः । पराक्रान्तं चाद्य सूरिभिः । अत्यन्तपरोक्षगो-
 चरा वान्यथानुपपद्यमानार्थप्रभवार्थापत्तिः । भूयः सामान्य-
 योगिन चोपमानमुपपादितं प्रमाणलक्षणे, तदत्रास्तु तावत्-
 प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षमेवाहमत्ययः शरीरातिरिक्तमालम्बत इत्य-
 न्वयत्यतिरेकाभ्यामवधार्यते । योगव्याघ्रवद् स्वप्नदशायाश्च
 शरीरान्तरपरिग्रहाभिमानेऽप्यहङ्कारास्यदस्य प्रत्यभिज्ञायमा-
 नत्वमित्युक्तम् । सूत्रयोजना तु न त्वव्यतिरिक्तः किन्तु व्यति-
 रिक्त आत्मा देहात् । कुतस्तद्वाताभावित्वात् । चैतन्यादि-
 र्यदि शरीरगुणः ततोऽनेन विशेषगुणेन भवितव्यम् । न
 तु संख्यापरिमाणसंयोगादिवत् सामान्यगुणो न । तथाच
 ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतभाविनो दृष्टा यथा रूपादयः ।
 न ह्यस्ति सम्भवः भूतञ्च रूपादिरहितश्चेति । तस्माद्भूतवि-
 शेषगुणरूपादिवैधर्म्यात् न चैतन्यं शरीरगुणः । एतेनेच्छा-
 दीनां शरीरविशेषगुणत्वं प्रत्युक्तम् । प्राणचेष्टादयो यद्यपि
 देहधर्मा एव । तथापि न देहमात्रप्रभवाः । सृतावस्थाया-
 मपि प्रसङ्गात् । तस्माद् यस्यैते अधिष्ठानाद्देहधर्मा भवन्ति ।
 स देहातिरिक्त आत्मा अदृष्टकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्मापि
 देहान्नयत्वानुपपत्तेरात्मैवाभ्युपेतव्य इति । वैधर्म्यान्तरमाह ।
 “देहधर्माश्च” इति । स्वपरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा दृष्टा यथा
 रूपादयः । इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैधर्म्यम् ।
 तस्मादपि देहातिरिक्तधर्मा इति । तत्र यद्यपि चैतन्य-

अपि भूतविशेषगुणः तथापि यावद्भूतमनुवर्त्तते । न च मद्-
 शक्त्या व्यभिचारः । सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् । अपि
 च मद्देशक्तिः प्रतिमदिरावयवं मात्रयावतिष्ठते । तद्वहे हेऽपि
 चैतन्यं तदवयवेष्वपि मात्रया भवेत् । तथा चैकस्मिन् देहे
 बहवः चेतयैरन् । न च बहूनां चेतनानामन्योन्याभिप्राया-
 नुविधानसम्भव इति एकपाशनिवहा इव बहवो विहङ्गमाः-
 विरुहादिक्त्रियाभिमुखाः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशम-
 तिपतितुमुक्तहन्ते । एवं शरीरमपि न किं किञ्चित्कर्तुमुक्त-
 हन्ते । अपिच नान्वयमात्रान्तर्धर्मभावः शक्यो विनिश्चे-
 तुम् । सा भूदाकाशस्य सर्वा धर्मः सर्वेष्वन्वयात् । अपि
 त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां मदिग्धश्चात्र व्यतिरेकः । तथा च न
 साधकत्वमन्वयमात्रस्येत्याह । “अपि च सति तावत्” इति ।
 दूषणान्तरं विवक्षुराक्षिपति । “किमात्मकं च” इति । स एवै-
 कग्रन्थे नाह । “नहि” इति । नास्तिक आह । “यदनु-
 भवनम्” इति । यथा हि भूतपरिणामभेदो रूपादिर्न तु
 भूतचतुष्टयादर्थान्तरम् । एवं भूतपरिणामभेद एव चैतन्यम् ।
 न तु भूतभ्योऽर्थान्तरम् । येन पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति
 तत्त्वान्नीति प्रतिज्ञाव्याघातः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
 चतुर्णामेव भूतानां समस्तं जगत्परिणामो न त्वस्ति तत्त्वा-
 न्तरं यस्य परिणामो रूपादयोऽन्वहा परिणामान्तरमिति ।
 अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिभिर्देहधर्मस्य निरस्तम् । तथाप्युपप-
 त्त्यन्तराभिधिष्ययाह । तत्तर्हीति । भूतधर्मा रूपादयो जडत्वा-
 दिषया एव दृष्टा न तु विषयिणः । न च केषाञ्चिद्विषया-
 चामपि विषयित्वं भविष्यतीति वाच्यम् । स्वात्मनि वृत्तिवि-
 रोधात् । न चोपलब्धाविषय प्रसङ्गस्तस्या अजहायाः स्वयम-
 न्वयात्वाभ्युपगमात् । कृतोपपादनं चैतत् प्रस्तात् उपलब्धि-

वदिति सूत्रावयवं योजयति । “यथैवास्त्राः” इति । उपलब्धि-
 ग्राहिण्य एव प्रमाणात् शरीरव्यतिरेकोऽप्यवगम्यते । तस्या-
 स्ततः स्वयम्प्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मैभ्यो जडैभ्यो वैलक्षण्येन
 व्यतिरेकनिश्चयात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेकीपलब्धिर्भूतैः
 स्वतन्त्रा तथाप्यात्मनि प्रमाणाभाव इत्यत आह । “उप-
 लब्धिस्वरूपमेव च न प्राप्ता” इति । आजानतस्तावदुपलब्धि-
 भेदो नानुभूयत इति विषयभेदादभ्युपेयः । न चोपलब्धिश्च-
 तिरेकिणां विषयाणां प्रथा सम्भवतीत्युपपादितम् । न च विष-
 यभेदग्राहि प्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वममीचा-
 यामस्माभिः । एवं च सति विषयरूपतद्भेदावेव सुदुर्लभा-
 विति दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंकथा । ततोपल-
 ष्ये रूपलब्धत्वमपि न तात्त्विकम् । किन्त्वविद्याकल्पितम् ।
 तत्ताविद्यादशायामप्युपलब्धेरभेद इत्याह । “अहमिदमद्रा-
 चमिति च” इति । न केवलं तात्त्विकाभेदादित्यत्वमतात्त्विका-
 दपि नित्यत्वमेवेति तस्याथः । स्मृत्याद्युपपत्तेश्च नान्यत्वं हि
 नान्योनोपलब्धेऽन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । निर-
 कृतमप्यर्थं निराकरणान्तर्गयानुभाषते । “यत्तूक्तम्” इति । यो
 हि देहव्यापारादुपलब्धिरुत्पद्यते तेन देहधर्म इति मन्यते तं
 प्रतीदं दूषणम् । “न चात्यन्तं देहस्य” इति । प्रकृतमुपसंहर-
 तिति । “तस्मादनवद्यम्” इति ।

अङ्गावबद्धा तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

स्वरादिभेदाव्यतिवेदमुद्गीषादयो भिद्यन्ते । तदनुबन्धास्तु
 प्रत्ययाः प्रतिशाखं विहिता भेदेन । तत्र संशयः । किं यस्मि-
 न्भेदे यदुद्गीषादयो विहितास्तौषामिव तद्भेदविहिताः प्रत्ययाः
 उतान्यभेदविहितानामप्युद्गीषादीनां ते प्रत्यया इति ।

तावन्नात्मम् । आमित्यधरमुद्गीयमुपासीतेति उद्गीयत्ववचे-
नोद्गीयसामान्यमवगम्यते । निर्विशेषस्य च तस्मानुपपत्तेर्वि-
शेषाकाङ्क्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य सन्निधानात् तेनै-
वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेर्न शाखान्तरोयमुद्गीयान्तरमपेक्षते । न चैवं
सन्निधानेन श्रुतिपीडा, यदि हि श्रुतिसमर्पितमर्षमपबाधेत
ततः श्रुतिं पीडयेत् न चैतदस्ति । ननु उद्गीयश्रुत्यभिहितस-
न्निधौ सामान्यविशेषौ बाधितौ । स्वशाखागतयोः स्त्रीकर-
णात् शाखान्तरौयास्त्रीकारोऽपि । यथाहुः ।

जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतनक्षिते ।

कञ्चादि यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते ।

एवं प्राप्तम्, एवं प्राप्ते, उच्यते । उद्गीयाङ्गावब्रह्मास्तु प्रत्यया
नानाशाखास्तु प्रतिवेदमनुवर्तेरन् न प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन् ।
उद्गीयमित्यादिमामान्यश्रुतेरविशेषात् । एतदुक्तं भवति ।
युक्तं शुकं पटमानयेत्वादौ पटश्रुतिमविशेषप्रवृत्तामपि सन्नि-
धानात् शुकश्रुतिर्बाधत इति । विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तत्वात्
पदानां समभिव्याहारस्य । अन्यथा तदनुपपत्तेः । न च
स्वार्थसम्भारयित्वा विशिष्टार्थप्रत्यायनं पदानामिति विशि-
ष्टार्थप्रयुक्तं स्वार्थस्मारणं न स्वप्रयोजकमपबाधितुमुत्सहते ।
मा च बाधि प्रयोजकाभावेन स्वार्थस्मारणमपीति युक्तमवि-
शेषप्रवृत्ताया अपि श्रुतेरकस्मिन्नैव विशेषे भवस्थापनम् ।
इह तूद्गीयश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् । सङ्घोचे
प्रमाणं किञ्चिन्नास्ति । न च सन्निधिमात्रमपबाधितुमर्हति ।
श्रुतिमामान्यहारणं च सर्वविशेषगामिन्याः श्रुतेरकस्मिन्न-
वस्थानं पीडैव । तस्मात्सर्वोद्गीयविषयाः प्रत्यया इति ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

विरुद्धमिति नः संप्रत्ययो यत्प्रमाणेन नोपलभ्यते । उप-
लब्धं च मन्त्रादिषु शास्त्रान्तरीयेषु शास्त्रान्तरीयकर्मसम्बन्धि-
त्वम् । तद्विद्विहापीति दर्शनादविरोधः । एतच्च दर्शितं
भाष्येण सुगमं निति ॥

भूयः क्रतुवज्जग्रायस्त्वं तथा च दर्शयति ॥ ५७ ॥

वैश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपा-
सनञ्च एत समस्तोपासनमेवेति । तत्र दिवमेव भगवो राज-
न्विति होवाचेति प्रत्येकमुपासनश्रुतः प्रत्येकं च फलवत्त्वा-
न्नात् समस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुतेः उभयथाप्युपासनम् ।
न च यथावैश्वानरीयेष्टौ यदष्टाकपालो तभवतीत्यदौनामव-
युत्यवादानां प्रत्येकं फलश्रवणेऽपि अर्थवादमात्रत्वं वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेदित्यस्यैव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि भवितु-
मर्हति । अत्र हि द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधिभक्तिश्रुति-
र्यदष्टाकपालो भवतीत्यादिषु वर्त्तमानापदेशः । न च उच्य-
नानि त्वपूर्वत्वादिति विधिकल्पना । अथयुत्यवादेन सुधाप्युप-
पत्तेः । इह तु समस्ते व्यस्ते च वर्त्तमानापदेशस्याविशि-
ष्टात् । अष्टह्यमाणविशेषतया उभयत्रापि विधिकल्पनायाः
फलकल्पनायाश्च भेदात् । निम्नायाश्च समस्तोपासनारम्भं
व्यस्तोपासनेऽप्युपपत्तेः । श्यामो वाशाद्भुतिमभ्यवहरती-
निवत् उभयविधमुपासनमिति प्राप्त उच्यते । समस्तोपा-
सनस्यैव ज्यायस्त्वं न व्यस्तोपासनस्य । यद्यपि वर्त्तमानाप-
देशत्वमुभयत्राप्यविशिष्टं तथापि पौर्वापर्यालोचनया समस्तो-
पासनपरत्वस्यावगमः । यत्परं हि वाक्यं तदस्यार्थः ।
तथाहि । प्राचीनशालप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्णयायाश्च-
पतिं कैकेयमाजम्भुः । ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्य-

वन्तः । तत्र वैकीयस्तत्तदुपासननिन्द्यापूर्वं तन्निवारणेन सम-
स्तोपासनमुपसङ्गहारः । तथा चैकवाक्यतानाभाय वाक्यभेद-
परिहाराय च समस्तोपासनपरतैव सम्बन्धस्य लक्ष्यते । तस्मा-
द्बहुफलसङ्कीर्तनं प्रधानस्तवनाय । समस्तोपासनस्यैव त-
फलवत्त्वमिति सिद्धम् । एकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य दूषयति ।
“केचित्त्वत्र” इति । मन्त्रवत्येकवाक्यत्रे वाक्यभेदस्यान्याय-
त्वात् । नैहृगं सूत्रव्याख्यानं समस्रममित्यर्थः ।

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

सिद्धं कृत्वा विद्याभेदमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वर्ति-
तम् । सम्प्रति तु सर्वामामीश्वरगोचराणां विद्यानां किम-
भेदो भेदो वा एवं प्राणादिगोचरास्त्विति विचारयितव्यम् ।
ननु यथा प्रथयाभिधेयाया अपूर्वभावनाया आजनतो भेदा-
भावेऽपि धात्वर्थेन निरूप्यमाणत्वात् तस्य च यागादिभेदात्
प्रकृत्यर्थयागादिधात्वर्थानुबन्धभेदाद्भेदः । तदनुरक्ताया एव
तस्याः प्रतीयमानत्वात् । एवं विद्यु नामपि रूपतो वेद्यस्ये-
श्वरस्याभेदेऽपि तत्तत्कल्प्यतादिगुणोपधानभेदाद्बिद्यु भेद-
इति नास्त्वभेदाशङ्का । उच्यते । युक्तमनुबन्धभेदात्कार्यरूपा-
णामपूर्वभावनानां भेद इति । इह ब्रह्मणः सिद्धरूपत्वाद्
गुणानामपि सत्यसहस्यत्वादीनां तदाश्रयाणां सिद्धतया सर्व-
त्राभेदो विद्यासु । नहि विशालवशात्कुरिष्यः अत्रिय-
युवा दुःखानधमेति एकत्रोपदिष्टोऽन्यत्र सिद्धास्यो ह्यस्त्वन्धः
स एत्रोपदिश्यमानश्चकोरिष्यत्वाद्युज्जहाति न खनु
प्रत्युपदेशं वस्तु भिद्यते । तस्मै सर्वत्र तादवस्थ्यात् । अता-
दवस्थ्ये वा तदेव न भवेत् । नहि वस्तु विकल्प्यत इति ।
तस्माद्देशाभेदाद् विद्यानां भेद इति प्राप्तम् । एवं प्राप्त

उच्यते । भवेदेतदेवं यदि वस्तुनिष्ठान्युपासनवाक्यानि किन्तु तद्विषयामुपासनाभावनां विदधति । सा च कार्यरूपा । यद्यपि चोपासनाभावना उपासनाधीननिरूपणोपासनं चोपासनाधीननिरूपणमुपास्यं चेश्वरादि व्यवस्थितरूपम् । तथा-
 न्युपासनाविषयीभावोऽस्य कदाचित् कस्यचित् केनचित् दू-
 पेक्षेत्यपरिनिष्ठित एव । यथैकः स्त्रीकायः केनचिद्ब्रह्मतया
 केनचिदुपगन्तव्यतया केनचिदपत्यतया केनचिन्मातृतया
 केनचिदुपेक्षणीयतया विषयीक्रियमाणः पुरुषेच्छातन्त्रः ।
 एवमिहापि उपासनानि पुरुषेच्छातन्त्रतया विधेयतां नाति-
 क्रामन्ति । न च तत्तद्ब्रह्मतयोपामनानि गुणभेदान्न भिद्यन्ते ।
 न चाग्निहोत्रमिवोपासनां विधाय दधितच्छुलादिगुणवद्विह-
 मत्यसङ्गत्वादिगुणविधियेनैकशास्त्रत्वं स्यात् । अपि तूत्-
 पत्तावेवोपासनानां तत्तद्ब्रह्मविशिष्टानामवगमात् । तत्रा-
 गच्छमाश्विषेधतया सर्वासां भेदस्तुल्यः । न च समस्तशाम्ना-
 विहितसर्वगुणोपसंहारः शम्भानुष्ठानः । तस्माद् भेदः । न
 चाग्निं पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामादय इति । केचित्-
 खलु गुणाः कासुचित् विद्यासु समानास्तैर्नैकविद्यात्वं
 आवर्तयितव्याः । एकब्रह्मत्वात् । विद्याभेदे तु न धौन-
 रक्त्यमेकस्यां विद्यायामुक्ता विद्यान्तरे नोक्ता इति विद्यान्तर-
 स्यापि तद्ब्रह्मत्वाय वक्तव्या अनुष्ठानामप्राप्तेरिति ।

विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

अग्निहोत्रदर्शनीर्णमास्त्रादिषु पृथगधिकाराणामपि समु-
 चयो ह्यष्टौ नियमवान् तेषां नित्यत्वादुपासनास्तु काव्यतया
 न नित्यत्वात्सामानासां समुच्चयनियमः । तेन समानफलानां
 दर्शनीर्णमासञ्चोतिष्टोमादीनामिव न नियमवाञ्छितव्यः फल-

भूमार्थिनः समुच्चयस्यापि सश्ववादिति पूर्वः पक्षः । उपासना-
नाममूषामुपास्यसाक्षात्करणसाध्यत्वात् फलभेदस्यैकेनोपास-
नेनोपास्यसाक्षात्करणे तत एव फलप्रतिलाभे तु कृतमुपा-
सनान्तरम् । न च साक्षात्करणस्यातिशयसश्वस्योपायमह-
स्यैरपि तादवस्थ्यात् । तस्मात्प्रसाध्यत्वाच्च फलावाप्तेः । उपा-
सनान्तराभ्यासे च चित्तैकाग्रताव्याघातेन कस्य चिदुपासना-
निष्पत्तेरिह विकल्प एव नियमवानिति राधान्तः ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चयीरन्व

वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

यामुपासनासु विनोपास्यमात्रात्करणमदृष्टे नैव काम्य-
साधनं तासां काम्यदर्शपूर्णमासादिवत् पुरुषेच्छावशेन
विकल्पममुच्चयाविति साम्प्रतम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

तद्विहीरणानियमस्तददृष्टेः पृथक्प्रतिबन्धः फलमित्यत्रो-
पासनासु फलश्रुतेः पणमयीन्यायेनार्थवादतयोपासनानां
क्रत्वर्थत्वेन समुच्चयनियममागस्त्य पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचन-
ग्रहणाभावेन समुच्चयनियमो निरस्तः । इह तु सत्यपि पुरुषा-
र्थत्वे कस्यास्यैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाचि-
पन् प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि हि काम्या एता उपासनास्त-
थापि न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति । तथा सति हि क्रत्वर्थानां
श्रिततया क्रतुप्रयोगाद्द्विहरण्यमूषां प्रयोगः प्रसज्यते । न च
प्रयुज्यन्ते । तत् कस्य हेतोः क्रत्वर्थाश्रितानामिव तासां तत्-
त्फलोद्देशेन विधानादिति । एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां
प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनियमेनाश्रितानामपि समुच्च-
यनियमो बुद्धः इतरथा तदाश्रयत्वानुपपत्तेः । स च प्रयोग-

वचन उपासनाः समुच्चिन्वन् तत्तत्फलकामनानामवश्यभाव-
माक्षिपति । तदभावे तासां समुच्चयनियमाभावादिति मन्वा-
नस्य पूर्वः पक्षः । राह्यान्तस्तु यथाविहितोद्दिष्टपदार्थानुरोधी
प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावान्वययितुमर्हति । किन्तु तद-
विरोधेनावतिष्ठति । तत्र क्रत्वर्थानां नित्यवदाह्यानात् । तथा-
भावस्य च सश्रवात् । नियमेनैतान् समुच्चिनोतु । कामावब्रह्मा-
स्तूपासनाः कामानामनित्यत्वाच्च समुच्चयेन नियन्तुमर्हति ।
नहि कामा विधीयन्ते येन समुच्चयेरन् अपि तूद्दिश्यन्ते ।
मानान्तरानुमारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्देश्यमन्वययति ।
तथा सत्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मात् कामानामनित्यत्वान्नटव-
ब्रह्मानामुपासनानामप्यनित्यत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधा-
क्त्यपि तदाश्रयाणां नित्यत्वे इदमेव चाश्रयतन्त्रत्वमाश्रि-
तानां यदाश्रये सत्येव हन्तिर्नामतीति । न तु तत्र हन्तिरेव
नाहन्तिरिति तदिदमुक्तम् । “आश्रयतन्त्राप्यपि हि” इति ।

समाहारात् ॥ ३३ ॥

“होष्टपदनादैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरति” इति ।
अपिर्भिन्नक्रमो दुरुद्गीतमपीति वेदान्तरोदितप्रणवोद्गीतै-
कत्वप्रत्ययसामर्थ्याद्दोष्टकर्मणः शंसनात् । उद्गीता प्रतिसमा-
दधाति किं तदित्यत आह दुरुद्गीतमपि । वेदान्तरोदितं
चोद्गीतं कर्मणि उत्पन्नं चतम् । एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य
प्रचयस्येत्यादि योजनीयम् ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेः ॥ ३४ ॥

अस्य सूत्रस्यान्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या, शेष-
मतिरोहितार्थम् ।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारौरकमगवत्पादभाष्य-
विभागे भाष्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

स्थितं कृत्वौपनिषदामपवर्गाख्यपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपर-
 त्वमुपामनानां च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमधस्तनं विचारजा-
 तमभिनिर्वर्त्तितम् । सम्प्रति तु किमौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमप-
 वर्गसाधनतया पुरुषार्थमाहो क्रतुप्रयोगोपचितकर्म प्रतिपाद-
 कतया क्रत्वर्थमिति मीमांसामहे । यदा च क्रत्वर्थे तदा
 यावन्मात्रं क्रतुप्रयोगविधिनापचितं कर्मत्वमामुष्मिकफलोप-
 भांक्तृत्वं च । न चैतदनित्यत्वे घटते कृतविप्रणाशाकृता-
 भ्यागमप्रसङ्गात् । अतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषद्वु-
 धिविचिन्तितम् । इतोऽन्यत्वमनपचितविपरीतं च नोपनिषदर्थः
 स्यात् । यथा शुद्धत्वादि । यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्म-
 त्वप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रबन्धेन तत्र
 तत्र प्रतिपादितं तथाप्यत्र केषाञ्चित् पूर्वपक्षशङ्कावौजानां
 निराकरणे तदेव स्थूणानिखननन्यायेन निखलीक्रियत इत्यस्ति
 विचारप्रयोजनम् । तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवत् आत्मज्ञानं न
 किञ्चित् क्रतुमारभ्याधीतम् । यद्यपि च कर्त्तृमात्रं नाव्यभि-
 चरितक्रतुसम्बद्धं कर्त्तृमात्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्शनात् ।
 येन पर्णताद्विद्वद्वारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बद्धं जुहू-
 हारेण वाक्येनैव क्रत्वर्थमापद्यते तथापि यादृश आत्मा कर्त्ता-
 मुष्मिकस्वर्गादिफलभोगभागो देहाद्यतिरिक्तो वेदान्तैः प्रति-
 पाद्यते न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मसूपयोगः । तेषामै-
 हिकफलानां शरीरानतिरिक्तानापि यादृशतादृशेन कर्त्तृोप-
 पत्तेः । आमुष्मिकफलानान्तु वैदिकानां कर्मणां तमन्तरणा-
 सन्भवात् तत्सम्बन्ध एवायमौपनिषदः कर्त्तृति तदव्यभिचारा-
 त्तान्यनुस्मारयजुह्वादिवद् वाक्येनैव तज्ज्ञानं पर्वतावत् क्रत्वै-

दमर्थमापद्यत इति फलश्रुतिरर्थवादः । तदुक्तम् । 'द्रव्य-
संस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्' इति ।
अपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्त्ता पारलौकिकफलोपभोग-
योग्योऽस्मीति विद्यावान् यद्वावान् क्रतुप्रयोगाङ्गं नान्यथा
प्रोक्षिता इव व्रीहयः क्रत्वङ्गमिति । प्रियादिपूचितस्य च
संसारिण एवाग्रतो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञापनात् । अपहृत-
पापत्वादयस्तु तद्विशेषणानि तस्यैव स्तुत्यर्थम् । न तु तत्पर-
त्वमुपनिषदाम् । तस्मात् क्रत्वर्थमेवात्मज्ञानं कर्मसंस्कार-
द्वारा न पुनः पुरुषार्थमिति । एतदुपोहननार्थञ्च ब्रह्मविदा-
माचारादिः शून्यवगत उपन्यस्तः । न केवलं वाक्यादात्म-
ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वम् । तृतीयाश्रुतिश्च । न त्वेतत् प्रकृतोद्-
गोत्रविद्याविषयं यदेव विद्ययेति सर्वनामावधारणाभ्यां प्राप्ते-
रधिगमात् । यथा य एव धूमवान् देगः स वाङ्मामिति ।
समन्वारभ्रवचनञ्च फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयति ।
तच्च यद्यप्याग्नेयादियागषट्कवत् समप्रधानत्वेनापि भवति ।
तथाप्युक्त्या युक्त्या विद्यायाः कर्म प्रत्यङ्गभावेनैव नेतव्यम् ।
वेदार्थज्ञानवतः कर्मविधानात् उपनिषदोऽपि वेदार्थ इति
सज्ज्ञानमपि कर्माङ्गमिति ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

सुगमम् । सिद्धास्तयति ।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं

तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

यदि शरीराद्यतिरिक्तः कर्त्ता भोक्तात्मै त्वेतन्मात्रं उपनि-
षदः पथ्यं वसिताः स्युस्ततः स्यादेवं, न त्वेतदस्ति । तास्त्वैव-
भ्रूयजीवानुवादेन तस्य शब्दशुद्धोदापीनब्रह्मरूपताप्रतिपादन-

यथा इति तत्र तत्रासक्तदावेदितम् । अनधिगतार्थबोधनस्वर-
सत्ता हि शब्दस्य प्रमाथान्तरसिद्धानुवादेन । तथा चौपनि-
षदात्मज्ञानस्य क्रत्वनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसम्बन्ध एव नास्ति ।
किमङ्ग पुनः तदव्यभिचारस्तत्र क्रतुशेषता । तथा च नाप-
वर्गफलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वमपि तु फलपरत्वमेव । अत एव
प्रियादिसूचितेन संमारिणात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोऽधिकोप-
दिदिक्षायां परमात्मनोऽत्यन्ताभेद उपदिश्यते । यथा समारो-
पितस्य भुजगस्य रज्जुरूपादत्यन्ताभेदः प्रतिपाद्यते । योऽयं
सर्पः सा रज्जूरिति । यथा विद्यायाः कर्माङ्गत्वे दर्शनमुप-
न्यस्तमेवमकर्माङ्गत्वे न दर्शनमुक्तम् । तत्र कर्माङ्गत्वदर्शना-
नामन्यथासिद्धिरुक्ता केवलविद्यादर्शनानान्तु नान्यथासिद्धिर-
सार्धद्विकी व्याप्तिरप्युद्गीयविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वात्
न त्वशेषापेक्षया । यथा सर्वं ब्राह्मणं भोज्यन्तामिति निम-
ग्नतापेक्षया तेषामिव प्रकृतत्वात् ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

सुगमम् । अविभागेऽपि न दोष इत्याह । “न चेदं सम-
न्वारभावचनम्” इति । संसारिविषया विद्या विहितता यथाद्-
गीयविद्या प्रतिषिद्धा च यथा सच्छास्त्राधिगमनलक्षणा अध्य-
यनमात्रवत् एव कर्मविधिर्न तूपनिषदध्ययनवतः । एतदुक्तं
भवति । यदध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तं कर्मसूपयुज्यते । यथा
कर्मविधिवाक्यानां तस्मात्प्रवृत्त एवाधिकारः कर्मसु नोपनिष-
दध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मस्वनुपयोगादिति । अध्ययन-
मात्रवत् एवेति मात्रप्रवृत्तेनार्थज्ञानं वा व्यवच्छिन्नमिति
मन्वानो भ्रान्तबोदयति । “न त्वेषं सति” इति । स्वाभिप्राय-
सुहाटयन् समाधत्ते । “न वयम्” इति । उपनिषदध्ययना-
पेक्षं मात्रप्रवृत्तं नार्थावबोधपेक्षमित्यर्थः ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः । विद्यावद्विषयत्वेऽपि अविरोधो विद्यास्तुत्यर्थत्वादित्याह ।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अपि च विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयन्ती श्रुतिः कालान्तरभाविफलकर्माङ्गत्वं विद्याया निराकरोतीत्याह ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकार इच्छा ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अधिकोपदेगादिन्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादय उक्ताः । इह तु ममस्त्वाक्रियाकारककर्मविभागोपमर्दश्चेति ।

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

सुबोधम् ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

सिद्ध ऊर्ध्वरेतसामान्यमित्वे तद्विद्यानामकर्माङ्गतयापवगता स्यात् । आश्रमित्वेन त्वेषामन्यार्थपरामर्शमात्रात् सिध्यति । विध्यभावात् । स्मृत्याचारप्रसिद्धिश्च तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रमाणम् । निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं वीरहा वा एष देवानामित्यादिका । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधं च स्मृत्याचारयोरप्राप्तास्यमुक्तं 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति चानुमानम्' इति तद्वैतसर्वमाह । अयो धर्मस्त्वस्या इत्यादिना तद्विद्यतविषया चेति । अन्वपङ्क्त्वादयो हि ये नैमित्तिककर्मानधिक्रान्तास्तान् प्रत्याश्रमान्तरविधिरिति । अपिचापवदति हि । न केवलमन्वपरतया परामर्शस्याश्रमान्तरं

लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दाद्वारेणापवादोदपीत्यर्थः ।
 स्वादेतत् । भवत्वेष परामर्शोऽन्यार्थः । वे चेमेऽरण्य इत्यादि-
 भ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेह्यतीत्यत आह । “वे चेमेऽरण्य” इति ।
 अस्यापि देवपथोपदेशपरत्वात् नैतत्परत्वमित्यर्थः । न चान्यप-
 रादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह । “सन्दिग्धं च” इति ।
 नहि तप एव द्वितीय इत्यत्राश्रमान्तराभिधायौ कश्चिदस्ति
 गम्य इति । नन्वेतमेव प्रव्राजिन इति वचनात् आश्रमा-
 न्तरं सेह्यतीत्यत आह । “तथैतमेव” इति । “एतदपि लोक-
 संस्तवनपरम्” इति । अधिकरणारम्भमाक्षिप्य नास्ति प्रत्यक्ष-
 वचनमिति कृत्वाचित्तेयमिति समाधत्ते तत्र “ननु ब्रह्म-
 चर्यादेव” इति ।

अनुष्ठेयं वादराणः साम्यश्रुतेः ॥ १६ ॥

भवत्वन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रती-
 यमानानि च नापाकरणमर्हन्ति । एव तावत्पर्यायैरन्य-
 द्यस्मात्प्रतीयेरन् । प्रतीयमानानि वा श्रुत्या बाधेरन् ।
 न तावन्न प्रतीयन्ते । तथाहि । तयो धर्मस्कन्धा इति स्कन्ध-
 त्वित्य प्रतिज्ञातम् । तत्र स्कन्धशब्दो यद्याश्रमपरो न स्यात्
 अपि तु समूहवचनस्ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिखिकोत्-
 पत्तीनां किमप्यत्र त्वित्वं संख्यासु व्यवस्थाप्येत एकैकाश्रमो-
 पमगृहीतास्त्वश्रमाणां त्वित्वाच्छब्दास्त्वित्वे व्यवस्थापयितु-
 मित्वाश्रमत्वप्रतिज्ञोपपत्तिस्तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृह्याश्रम
 एको धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति द्वितीयस्तप इति च तपःप्रधा-
 नात्, वानप्रस्थाश्रमान्तान्यः ब्रह्मसंख्य इति च पारिशेष्यात्
 परित्राडिति वक्ष्यति । तस्मादन्यपरादपि परामर्शादाश्रमा-
 न्तराणि प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्यायेन न शक्यन्तेऽपा-

कर्तुम् । न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधी वीरहा वेत्तादेः प्रतिपन्न-
गाह्यस्य प्रमादादज्ञानाहास्मिन्हासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः ।
एवञ्च अविरोधे सिद्धवत्परामर्शादाश्रयमाश्रयानां शास्त्रान्तर-
सिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यद्योपवीतविधिपरि वाक्ये उपव्ययते
देवलक्ष्यमेव तत् कुरुते इत्यत्र निवीतं मनुष्याणां प्राचीना-
वीतं पितृशामपि शास्त्रान्तरसिद्धयोर्निवीतप्राचीनावीतयोः
परामर्श इति ॥

विधिर्वा धारणावत् ॥ २० ॥

यद्यपि ब्रह्मसंस्थत्वश्रुतिपरतयाऽस्य सम्प्रभस्यैकवाक्यता
गम्यते । सम्भवत्याश्चैकवाक्यतायां वाक्यभेदोऽन्यायः । तथा-
प्याश्रयमाश्रयानां पूर्वमिहेरभावात् परामर्शानुपपत्तेः, अ-
परामर्शं च श्रुतेरमश्वेन किम्परतया एकवाक्यतास्तु इति
तां भङ्ग्या धारणावद् वरमपूर्वत्वाद् विधिर्वास्तु । यथा अ-
स्तास्तामधं धारयन्नुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्र
सत्यामप्यधोधारणेनैकवाक्यताप्रतीती विधीयत एवाधार धार-
णमपूर्वत्वात् । यद्योक्तम् 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति ।
तद्यथाप्याश्रयमाश्रयपरामर्शश्रुतिविधिरिति कल्प्यते । सम्प्रति
परामर्शोऽपीतरघामाश्रयानां ब्रह्मसंस्थतामंस्तवसामर्थ्यादेव
विधातव्या । न स्वस्वविधेयं संस्तूयते तदर्थत्वात् संस्तवस्ये-
त्याह । "यदापि" इति । अत्रावान्तरविचारमारभते "सा च
किं चतुर्थुं" इति । विचारप्रयोजनमाह । "यदि च" इति ।
ननु अनाश्रयस्यैव ब्रह्मसंस्थां भविष्यतीत्यत आह । "नाश-
रमित्ये" इति । तत्र पूर्वपक्षमाह । "तत्र तपःशब्देन" इति ।
अयमाभिसन्धिः । न तावद् ब्रह्मसंस्तु इति पदं प्रत्यक्षमि-
तावयवार्थपरिब्राजकेऽप्यकार्षादपदवद्दृढम् । तदाश्रमप्राप्ति-

मात्रेणैव चक्षतीमाव इति न तत्रावाय ब्रह्मज्ञानमपेक्षेत ।
तथा च नाम्बः पत्न्या विद्यतेऽयनावेति विरोधः । न च सत्त्व-
वत्त्ववयवार्थे समुदायशक्तिकल्पना । तस्माद्ब्रह्मि संस्वा-
स्वेति ब्रह्मसंख्यः । एवं चतुर्षु धाम्निषु यस्त्वैव ब्रह्मि निष्ठ-
त्वमात्रमिषः स ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेतीति युक्तम् । तत्र
तावद् ब्रह्मचारिष्टहस्यौ स्वगन्धाभिहितौ तपःपदेन च तपः-
प्रधानतया भिक्षुवानप्रस्थानुपस्थापितौ । भिक्षुरपि हि सम-
धिक्रमोच्चाष्टयामोभोजननियमाद् भवति वानप्रस्थस्तपः-
प्रधानः । न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासम्भवः । यदि
तावत् कर्मयोगः कर्मिता । सा भिक्षोरपि कायवाङ्मनोभि-
रस्ति । अथ ये न ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ति किन्तु कामा-
यितया ते कर्मिणः । तथा सति गृहस्थादयोऽपि ब्रह्मार्प-
णेन कर्म कुर्वाणा न कर्मिणः । तस्माद् ब्रह्मि तात्पर्यं
ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्मत्यागः । प्रभाषविरोधात् । तपसा
च ह्योरात्रमयोरेकीकरणेन त्रय इति त्रित्वमुपपद्यते ।
एवं च त्रयोऽप्यात्रमा च ब्रह्मसंख्याः सन्तः पुण्यलोकभाजो
भवन्ति यः पुनरनेषु ब्रह्मसंख्यः सोऽमृतत्वभागिति । न
च तेषां पुण्यलोकभागित्वं तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः ।
यथा देवदत्तयज्ञदत्तो मन्त्रिणावभृतां सम्प्रति तयोर्यज्ञदत्तस्तु
याश्चाभ्यासात् पटुप्रज्ञो वर्त्तते इति तथेहापि य एगब्रह्म-
संख्याः पुण्यलोकभाजस्त एव ब्रह्मसंख्या असृतत्वभाज इत्य-
वस्थामेदादविरोधः । तथाच ब्रह्मसंख्य इति यौगिकं पदं
प्रकृतविषयं भविष्यति । यथा आग्नेध्वान्मोक्षसुपतिष्ठत
इत्यत्र विनियुक्तापि प्रकृतैषाम्मोक्षो गृह्यते । न च विनियुक्त-
विनियोगविरोधः । यदि ब्रह्मज्ञानेऽपदिच्छेत ततो यथा
प्रतीता तद्योहिष्यते । विनियुक्ता च प्रतीतिर्भवेत् इति विनि-

युक्तविनियोगविरोधः । इह तु आग्नीध्रोपस्थाने सा विधे-
यत्वेन विनियुञ्चते न तूद्दिश्यते । विधेयत्वेन च विनियोगे
आग्नेयीपदाद्यापेक्षणात् प्रकृतार्तिक्रमे प्रमाणाभावात् ।
तावता च शास्त्रोपपत्तेर्नाप्रकृतानामपि ग्रहणसम्भवः । न च
यातयामतया न विनियोगः । वाचस्तीमे सर्वेषामिव
सम्भाषां विनियोगादन्यत्राप्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेहापि
प्रकृता एवाश्रमा बुद्धिविपरिवर्त्तिनः परासृश्यन्ते नानुक्तः
परिव्राडिवेति पूर्वः पक्षः । राहान्तमुपक्रमते । “तदयुक्तम् ।
नहि सत्यां गतौ वानप्रस्थविशेषणो न” इति । यथोपक्रान्तं
तथैव परिममापनमुचितम् । यत्सङ्ख्याकाश्च ये प्रसिद्धास्ते
तत्सङ्ख्याका एव कीर्त्यन्ते इति चोचितम् । न तु सत्यां
गतावुक्तमस्यापवादो युञ्जते । असाधारणेनैकैकेन सप्तश-
षैकैक आश्रमो वक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनमुचितम् ।
न तु साधारणमाधारणाभ्यामुपक्रमममाप्ती श्लिष्यते । न
च तयो नाम नासाधारणं वानप्रस्थानामित्यत्र आह । “तप-
सासाधारण” इति । न खलु पराक्रादिभिः कायज्ञेशंप्रधानो
यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यप्यष्टपासादिनियमे । न च
शौचमन्तोषशमदमादयस्तपःपक्षे वर्त्तन्ते तत्र वृद्धानां तपः-
प्रसिद्धेरसिद्धेः । अत एव वृद्धाः तपस्वी भेदेन शौचादीनाच-
रन्ते । शौचमन्तोषतपःस्त्राध्यायेश्वरप्रश्निधानानि नियमा इति ।
सिद्धसङ्ख्याभिर्देवु च सङ्ख्यान्तराभिधानमस्तिष्ठमित्याह ।
“चतुष्टे न च” इति । “अपि च व्यपदेशी च” इति । त्रय एत
इति किं भिक्षुरपि परासृश्यते किंवा भिक्षुवर्जत्रय एव न
ता वलय इति भिक्षुसंप्रज्ञे तद्दर्शनमेते त्रय इत्यत्र कर्तुं
शक्यम् । एत इति प्रकृतानां साकल्येन परामर्शात् भिक्षुसंप्रज्ञे
च न तस्य पुण्यश्रीकत्वमत्रासंख्यत्वाभावाद् भिक्षोः । तत्र

तस्य ब्रह्मसंख्यस्य सहा पुष्पासीकस्यस्यतत्वं चेति विरोधः ।
 त्रिषु च ब्रह्मसंख्यपदे यदेति सम्बन्धनीयम् । त्रिषु च सदेति
 वैषम्यम् । तदिदमुक्तम् । “पृथक् च” इति । पूर्वपक्षाभासं
 स्मारयति । “कथं पुनर्ब्रह्मसंख्यशब्दो खोकात्” इति । तत्रि-
 राकर्णति । “अत्रोच्यते” इति । अयमभिसन्धिः । सख्यं
 यौगिकः शब्द मति प्रकृतसंख्ये न तदतिपत्याऽप्रकृते वर्ति-
 तुमर्हति । अमति तु संख्ये मा भूत्प्रमादपाठ इत्यप्रकृते
 वक्तव्यित्यर्थः । दर्शितस्यात्रामश्रयोऽधस्तादिति । एष हि
 ब्रह्मसंख्यतालक्षणो धर्मो भिन्नोऽमाधारश्च आश्रमास्तराणि
 तत्संख्यान्यतत्संख्यान्यनि च भिन्नस्तत्संख्य इत्येव, तत्संख्यता हि
 स्वभावं व्यञ्जिन्दन्ती विरोधाद् यस्तत्संख्य एव तत्राज्ञमी
 नान्यत्र । शमदमादिस्तु तदीय इति स्वाङ्गमव्यवधायकमि-
 त्यर्थः । ब्रह्मसंख्यत्वमसाधारणं परिव्राजकधर्मं श्रुतिरादर्श-
 यतीत्याह । “तथा च न्यासब्रह्म” इति । सर्वसङ्गपरित्यागो
 हि न्यासः स ब्रह्म कुत इत्यत आह । “ब्रह्मा हि परः” ।
 अतः परो न्यासो ब्रह्मेति किमपेक्ष परः संन्यास इत्यत
 आह । “तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवान्यरेच-
 यत्” इति । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मपरतया सर्वेषुषापरित्याग-
 लक्षणो न्यासो ब्रह्मेति । तथा चेदृशं न्यासलक्षणं ब्रह्मसं-
 ख्यत्वं भिन्नरेषामाधारत्वं नेतृषामाश्रमिणाम् । ब्रह्मज्ञा-
 नस्य शब्दजनितस्य यः परीपाकः साक्षात्कारोऽपवर्गमाधनं
 तदङ्गतया पारिव्राज्यं विहितम् । न त्वनधिकृतं प्रतीत्यर्थः ।

श्रुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

यद्यत्र सन्निधान उपासनाविधिर्नास्ति ततः प्रदेशान्तरस्त्रि-
 तोऽपि विधिरव्यभिचरिततद्विधिसम्बन्धेनोद्दीयेनोपस्थापितः

स एष रसानां रसतम इत्यादिना पदसंदर्भेनैकवाक्यभावमु-
पमतः स्तूयते । नहि समभिव्याहृतैरेकवाक्यता भवतीति
कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । अनुषङ्गातिदेशसम्बैरपि विश्वसम-
भिव्याहृतैरर्थवादेरेकवाक्यताभ्युपगमात् । यदि तृतीयमुपासी-
त सामोपासीतेत्यादिविधिसमभिव्याहृतः श्रुतस्तथापि तस्यैव
विधेः स्तुतिः । न तूपासनविषयसमर्पणपर षोमित्ये तद-
क्षरमुहीधमित्यनेनैवोपासनाविषयसमर्पणादिति प्राप्तेऽभिधी-
यते । न तावद् दूरस्थेन कर्मविधिवाक्येनैकवाक्यतासम्भवः ।
प्रतीतसमभिव्याहृतीनां विधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थवा-
टानां रक्तपटन्यायेन भवति । न तु स्तुत्या विना काचिदनु-
पपत्तिर्विधेः । यथाहुः । अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहार
इति । अत एव विधेरपेक्षाभावात् प्रवर्त्तनात्मकस्यानुषङ्गा-
तिदेशादिभिरर्थवाटप्राप्त्यभिधानमममञ्जमम् । न हि कर्त्तृपे-
क्षितोपायतायामवगतायां प्राशस्त्वप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुप-
योगः । तस्माद् दूरस्थस्य कर्मविधेः स्तुतावानर्थक्यम् । नैकवा-
क्यतानुपपत्तेः सन्निरहितस्य तूपासनाविधेः किं विषयसमर्प-
णोपयुज्यतामुत स्तुत्येति विषये विषयसमर्पणेन यथायं-
वत्त्वं नैवं स्तुत्या बहिरङ्गत्वात् । अगत्या हि सा । तस्मा-
दुपासनाद्या इति सिद्धम् ।

कुर्यात् क्रियेव कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।

एतद्व्याख्येयवेदेषु नियतं विधिसम्बन्धम् ॥

भावनायाः खलु कर्त्तृसमीहितानुकूलत्वं विधिनिषेध-
कर्तुरहितानुकूलत्वम् । यथाहुः । कर्त्तव्यं सुखफलोऽकर्त्तव्यो
दुःखफल इति । एतद्व्याख्याभिरुपपादितं न्यायकश्चिकायाम् ।
क्रिया च भावना तद्वचनाच्च करोत्यादयः, यथाहुः कर्त्तव्यः
क्रियासामान्यवचना इति । अत एव कर्त्तव्योनुदाहृतवान् ।

सामान्योक्तौ तद्विशेषाः पचेदित्यादयोऽपि गम्यन्त इति तत्र
 कुर्वादिस्वाधिसकृत्का भावना । क्लियेतेति स्वाधिसकर्मिका
 भावना । कर्त्तव्यमिति तु कर्मभूतद्रव्योपसर्जनभावना । एवं
 दण्डो भवेद्विष्णुना भवितव्यं दण्डिना भवेत्तत्वेकधात्वर्थविषया
 विध्युपहिता भावना उदाहार्याः । भवतिथैष जन्मनि । यथा
 कुलानव्यापाराद् घटो भवति वीजादङ्गुरो भवतीति प्रयुञ्जते ।
 न च वीजादङ्गुरोऽस्तीति प्रयुञ्जते । तस्मादस्तिः सत्तायां न
 जन्मनोति ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

यद्यपि उपनिषदाख्यानानि विद्यासन्निधौ श्रुतानि । तथा-
 पि सर्वाख्याख्यानानि पारिप्लव इति सर्वश्रुत्या निःशेषार्थतया
 दुर्बलस्य सन्निधेर्बाधितत्वात् पारिप्लवार्थान्ये वाख्यानानि । न
 च सर्वा दाशतयौरनुब्रूयादिति विनियोगेऽपि दाशतयीनां
 प्रातिस्विकविनियोगात्तत्र तत्र कर्मणि यथा विनियोगो न
 विरुध्यते तथेहापि सत्यपि पारिप्लवे विनियोगो सन्निधानाद्
 विद्याङ्गत्वमपि भविष्यतीति वाच्यम् । दाशतयीषु प्रातिस्वि-
 कानां विनियोगानां ममुदायविनियोगस्य च तुल्यबलत्वादिह
 तु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तस्मात् पारिप्लवार्थान्ये वा-
 ख्यानानीति प्राप्ते, उच्यते । नैषामाख्यानानां पारिप्लवे विनि-
 योगः । किन्तु पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य यान्याख्यातानि मनु-
 वैवश्वतो राजेष्वादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः । तान्येव हि
 पारिप्लवेन विशेषितानि । इतरथा पारिप्लवे सर्वाख्याख्याना-
 नीत्येतावतैव गतत्वात् पारिप्लवमाचक्षीतेत्यनर्थकं स्यात् ।
 आख्यानविशेषकत्वं त्वर्थवत् । तस्माद्विशेषणामुरोधात् सर्व-
 शब्दस्तदपेक्षो न त्वगेषवचनः । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज-

यितव्या इत्यत्र निमग्नतापेक्षः सर्वशब्दः । तथा चोपनिष-
दाख्यानानां विद्यासन्निधिरंप्रतिहन्तौ विधेकवाक्यता सोऽरो-
दोदित्यादीनामिव विधेकवाक्यत्वं गमयतीति सिद्धम् । प्रति-
पत्तिसौकर्याच्चेत्युपाख्यानेन हि शाला अप्यवधीयन्ते । यथा
तत्राख्यायिकयेति ।

अत एव चाम्नीभनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

विद्यायाः कृत्वर्थत्वे सति तथा क्रतूपकरणाय स्वकार्यार्थं
क्रतुरपेक्षितः । तदभावे कस्योपकारो विद्ययेति । यदा तु
पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वकार्यं निरपेक्षाया
एव तस्याः सामर्थ्यात् । चाम्नीभनादिना चाश्रमकर्माण्युप-
न्यन्ते । यथाहुः । चाम्नीभनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया
स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति । स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानि
न तु स्वमिहाविति । एतच्चाधिकमुपरिष्ठादेष्यते । “तद्वि-
वक्षया च” इति । एतत् प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम् ।
अधिकविवक्षयेति यदुक्तं तदधिकमाह ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्रुवत् ॥ २६ ॥

यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्षन्ते चाश्रमकर्माणि एवमुत्प-
त्तावपि नापेक्षेरन्निति शङ्का स्यात् । न च विविदिषन्ति
यज्ञेनत्यादिविरोधः । नष्टेषु विधिः, अपि तु वर्तमानाप-
देशः । स च स्तुव्याप्युपपद्यते । अपि च । अतश्चः प्रतिप-
त्तयः । ब्रह्मविं प्रथमा तावत् उपनिषदाख्यश्रवणमात्राह-
वति । यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसास-
हिता तस्मादेवोपनिषदाख्यायामाचक्षते मननमिति । तृतीया
नित्या समतिसमयी यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतुर्थी
साक्षात्कारवती हस्तिरूपा नाम्नीयकं हि तस्याः शेष-
-

मिति । तत्राद्ये तावत् प्रतिपत्ती विदितपदतदर्थस्य विदि-
 तवाक्यनतिगोचरव्यायस्य च पुंस उपपद्येते एवेति न तत्र
 कर्मापेक्षा । ते एव च विश्वामयीं हतोयां प्रतिपत्तिं प्रसु-
 वाते इति न तत्रापि कर्मापेक्षा । सा चादरवैतन्त्य-
 दीर्घकान्तसेविता मात्वात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं
 चतुर्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा । तन्मान्तरीयकञ्च
 कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा । तदेवं प्रमाणतश्च प्रमे-
 यत उत्पत्ती च कार्यं च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति वीजं
 शङ्कायाम्, एवं प्राप्त उच्यते । उत्पत्ती ज्ञानस्य कर्मापेक्षा विद्यते
 विविदिषोत्पादद्वारा विविदिपन्ति यन्ननेति श्रुतेः । न चेदं
 वर्त्तमानापदेशत्वात् स्तुतिमात्मपुरुषत्वादर्थस्य यथा यस्य
 पर्णमयो जुह्वर्भवतीति पर्णमयताविधिपूर्वत्वात् न त्वयं
 वर्त्तमानापदेशः । अनुवादानुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्ती विद्यया
 शमादिशत् कर्मापेक्ष्यन्ते । तत्राप्येवं विदिति विद्यास्य-
 रूपसंयोगादन्तरङ्गाणि विद्यात्पादे शमादीनि बहिरङ्गानि
 कर्माणि विविदिपासंयोगात्तथा ह्याश्रमविहितनित्यकर्मानु-
 ष्ठानाहर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विलीयते । स हि तत्त्वतो-
 ऽनित्याशुविदुःखानात्मनि संसारं सति नित्यशुचिसुखादि-
 लक्षणेन विश्वमेण मलिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद्
 विभ्रमाशाम् । अतः पाप्मनः प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावर्णे
 सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां सुसारस्य तात्त्विकीमनित्याशुविदुःख-
 रूपतामप्रत्युहं विनिश्चिनोति । ततोऽस्मिन्नभिरतिसंज्ञं बेरा-
 म्यमुपजायते । ततस्तज्जिहासाऽस्त्रोपावर्त्तते । ततो हानोपायं
 पश्यं वते पर्येषमाश्रयात्मतत्त्वज्ञानमस्त्रोपाय इति शास्त्रादा-
 चाख्येवचनाशोपश्रुत्य तज्जिज्ञासत इति विविदिषोपहारमुखेना-
 क्तज्ञानोत्पत्तावस्थि कर्मवासुपयोगः । विविदिषु खलु युक्त

एकाग्रतया श्रवणमनने कर्तुमुच्छहते । ततोऽस्य तत्त्वमसीति वाक्यान्निर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते । न च निर्विचिकित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मस्यधिकारोऽस्ति । येन भावनायां वा भावनाकार्थ्ये वा साक्षात्कारे कर्मणामुपयोगः । एतेन हृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्थ्येऽप्यवर्गे कर्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः । तस्माद्यथैव शमदमादयो यावज्जीवमनुवर्तन्ते एवमाश्रमकर्मापित्यस्मोचिताभिधानम् । विदुषस्तत्रानधिकारादित्युक्तम् । दृष्टार्थेषु तु कर्मसु प्रतिषिद्धवज्रमनधिकारोऽपि असक्तस्य स्वारमिकी प्रवृत्तिरुपपद्यत एव । न हि तत्रान्वयव्यतिरेकसमधिगमनीयफलेऽस्ति विध्यपेक्षा । अतश्च भ्रान्त्या चैकात्मिकं कर्म वैदिकं च तथास्तु त इति प्रलापः । शमदमादीनां तु विद्योत्पादाद्योपानामामुपपादादप्यस्यास्याभाष्यादनपेक्षितानामप्यनुवृत्तिः । उपपादितं चेतदध्याभिः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रत्याख्यते । तस्माद्द्विविदयोत्पादद्वाराश्रमकर्मणां विद्योत्पत्तावुपयोगो न विद्याकार्थ्य इति सिद्धम् । येषमतिरोहितार्थम् ।

सर्वान्प्रानुमतिश्च प्राणान्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणसंवादे सर्वेन्द्रियाणां श्रूयते । एष किल विचारविषयः सर्वाणि खलु वागादीन्यवजिन्व प्राणो मुख्य उवाचैतानि किं मेऽद्य भविष्यतीति तानि ज्ञोचुः । यदिदं लोकेऽस्मा च शब्दं वा च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिनां यदद्यं तत्तवाश्रमिति । तदनेन सम्यग्भेष प्राणस्य सर्वमश्रमिति अनुचिन्तनं विधायाह श्रुतिः । न ह वा एवंविधं किं च जानन्नं भवतीति । सर्वं प्राणस्याश्रमित्येवं विदितम् । किञ्च जानन्नं भवतीति । तत्र संशयः । किमेतन्नशीवाश्रमनुग्रहं शमादिबदेतद्विद्या-

कृत्या विधीयते । उत स्तुत्यर्थं सहीच्यत इति । तत्र यद्यपि भवतीति वर्त्तमानापदेशाच्च विधिः प्रतीयते । तथापि यथा यच्च पर्णमयी जुह्वर्भवतीति वर्त्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्वविधिप्रतिपत्तिः पञ्चमनकारापत्त्या । तथेहापि प्रवृत्तिविशेषकरतात्त्रात् विधिप्रतिपत्तिः । स्तुती हि अर्थवादमात्रं न तथायवद्यथाविधी । भष्णामस्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तमनेन विशेषशास्त्रेण बाध्यते । गम्यागस्यविवेकशास्त्रमिव सामान्यतः प्रवृत्तं वामेदवविद्याङ्गभूतसमस्तस्यपरिहारशास्त्रेण विशेषविषयेषेति प्राप्त उच्यते ।

अशक्तेः कल्पनीयत्वान् शास्त्रान्तरविरोधतः ।

प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसंस्तवः ॥

न तावत् कौलेयकमर्यादमन्त्रं मनुष्यजातिना युगपत् पर्यायेण वा शक्यमनुम् । इभकरभकादीनामन्नस्य शमीकरीरकण्टकशटकात्रादेरकस्यापि अशक्यादनत्वात् । न चात्र लिङ्ग इव स्फुटतरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । न च कल्पनीयो विधिरपुत्रत्वाभावात् । स्तुत्यापि च तदुपपत्तेः । न च सत्त्वां गती सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसङ्कोचो युक्तः तस्मात्त्वं प्राणस्यान्नमित्यनुचिन्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम् । शक्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानत्वे प्राणात्स्वय इति चावधारणपरं प्राणात्स्वय एव सर्वाङ्गत्वम् । तत्रोपाख्यानाच्च । स्फुटतरविधिस्मृतेश्च । सुरावर्जं विहासमविहासं प्रतिविधानात् । न त्वन्यत्रेति । इभ्येन साक्षिपकेन सामिन्नादितानर्धभक्षितान् स हि चाक्रायचो इक्षिपकोऽष्टिष्ठान् जुह्वावान् भुञ्जानो इक्षिपकोऽनोक्तः । जुह्वावानिव मरुच्छिष्टमुदकं कश्चात्तानुपिबसीति । एवमुक्तस्तदुदकमुच्छिष्टदोषात् प्रत्याचक्षते । कारवशात्तोवाच ।

न याऽजीविष्यं न जीविष्यामीतीमान् कुख्यापानखादम् ।
 कामो म उदकपानमिति स्नातन्वरां मे उदकपाने नदीसूपत-
 ङामप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति नोऽच्छिद्योदकाभावे प्राचा-
 त्वय इति तत्रोच्छिद्यभक्षणदोष इति मदचीहतेषु कुरुषु
 यावन्नयनायया सुनिर्निरपत्रप इभ्येन सामिजग्धान् खादेया-
 मास ।

विहितत्वाच्चाश्वमकर्मापि ॥ ३२ ॥

नित्यानित्याश्वमकर्माणि यावज्जीवन्मुतेर्नित्येहितोपाय-
 नयाऽवश्यं कर्तव्यानि । विविदिषन्तीति च विद्यासंयोगात् ।
 विद्यायाद्यावज्जगन्भावनियमाभावादनित्यता प्राप्नोति नित्यानित्य-
 संयोगश्चेकस्य न सम्भवति अथवा नवजगन्भावयोरिकत्र
 विरोधात् । न च वाक्यभेदाद्वास्तवो विरोधः शक्योऽपनेतुम् ।
 नस्मादनध्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । एतेनैकस्य तृभयत्वे
 संयोगपृथक्त्वमित्याश्वममेवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

सिद्धे हि स्वाहिरोधोऽयं न तु साध्ये कथञ्चन ।

विध्यधीनात्मलाभेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थितिः ॥

सिद्धं हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन बाध्यते । न तु साध-
 रूपं यथा षोडशिन एकस्य ग्रहणायहृद्ये । ते हि विध्यधी-
 नत्वाद् विकल्पेते एव । न पुनः सिद्धे विकल्पसम्भवः । तदि-
 हेनमेवास्मिन्नोद्देश्यं कर्म यावज्जीवन्मुतेर्नित्येन युज्यमानं
 नित्ये हितोपात्तदुरितप्रक्षयप्रयोजनमवश्यकर्तव्यं विद्यावृत्तया
 च विद्यायाः कादाचित्कतयानवश्यत्वावेऽपि कास्यो वा नैमि-
 त्तिको वा नित्यमर्थं विद्यत्य निविशते इति न्यायादनित्या-
 धिकारिण निविशमानमपि न नित्यमनित्ययति । तेनापि
 तस्मिन्नेति संयोगपृथक्त्वाच्च नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य

कार्यंस्वेति सिद्धम् । सहकारित्वञ्च कर्मणां न कार्यं
विद्यायाः किं तूत्पत्तो कोऽर्थो विद्यासहकारोपि कर्माणीत्यव-
मर्थः । सद्यः कर्मसु विद्यैश्च स्वकार्ये व्याप्रियते । यथा सहैव
दर्शभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीति सत्स्त्रैव दशपुत्रेषु सैव
भारस्यं वाहिकेति । “अविधिस्तत्त्वत्वात्” इति । विहितं हि
दर्शपूर्णमासाद्यङ्गैर्युज्यते न त्वविहितम् । ग्राहकग्रहणपूर्व-
कत्वादङ्गभावस्य विधेस्तु ग्राहकत्वात् । अविहिते च तद-
नुपपत्तेः । अतस्तस्यामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि विधाना-
नुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमसूत्रे । दृष्टव्यो निदिध्यामितव्य इति च
विधिसरूपं न विधिरित्यप्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु
सत्त्वशुद्ध्या विविधितोपपन्नहारित्वधस्तादुपपादितम् । असा-
ध्यत्वाच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानतत्त्वो हि सः ।
न च स्वं रूपं ब्रह्मणः साध्यं नित्यत्वात् । शेषमतिरोहि-
तायम् ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

यथा मासमग्निहोत्रं जुहुतीति प्रकरणान्तरात् कर्मभेद
एवमिहापि ‘तमेन वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदियन्ति
यज्ञेन’ इति क्रतुप्रकरणमतिक्रम्य अत्रैवात् प्रकरणान्तरात्तद्वि-
व्यवच्छेदे सति कर्मान्तरमिति प्राप्त उच्यते । सत्यपि प्रकरणा-
न्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः स्मृतेश्च संयोगभेदः परं यथाऽग्नि-
होत्रं जुहुयात् स्वर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति
तदेवाग्निहोत्रमुभयसंयुक्तम् । नहि प्रकरणान्तरं साक्षा-
द्भेदकम् । किन्तु अत्रातश्चापनस्वरसो विधिः प्रकरणौक्ये
स्फुटतरप्रत्यभिज्ञावशेन स्वरसंज्ञकत्वात् । प्रकरणान्तरेण तु
विघटितप्रत्यभिज्ञानः स्वरसमजहत् कर्म भिनत्ति । इह तु

सिद्धवदुत्पन्नरूपाश्चैव यज्ञादीनि विविदिषायां विनिर्मुञ्चानो
 न सुहृत्तौत्वादिवदपूर्वमेवां रूपमुत्पादयितुमर्हति । न च
 तत्रापि नैयमिकाग्निहोत्रे मासविधिर्नापूर्वाग्निहोत्रोत्पत्ति-
 रिति साम्प्रतम् । होम एव साक्षात् विधिभृतेः । ब्रह्मण्य
 चानुपादेयस्याविधेयत्वात् । कावे हि कर्म विधीयते न कर्मणि
 काल इत्युक्तम् । इह तु विविदिषायां विधिभृतेः न यज्ञादौ ।
 तानि तु सिद्धान्येवानुद्यन्त इत्येककर्माद्ययोगपृथक्त्वं सिद्धम् ।
 स्मृतिरुक्ता लिङ्गदर्शनमुक्तम् ।

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

यदि विद्यामहकारिण्याश्रमकर्माणि हन्त भां विधुरादी-
 नामनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायाम् । अभावात्सहकारि-
 णामाश्रमकर्मणामिति प्राप्त उच्यते । नात्यन्तमकर्माणोरङ्ग-
 विधुरवाचकवीप्रभृतयः । सन्ति हि तेषामनाश्रमत्वे अपोप-
 वामदेवताराधनादीनि कर्माणि । कर्मणां च सहक रित्व-
 मुक्तम् । आश्रमकर्मणामुपनक्षणत्वादिति न तेषामनवि-
 कारो विद्यासु । “अन्तारानुष्ठितैरपि च” इति । न खलु
 विद्याकार्यं कर्मणामपेक्षा । अपि तु उत्पादे उत्पादयन्ति
 च विविदिषोपहारं कर्माणि विद्याम् । उत्पन्नविविदि-
 षायां पुरुषधीरेयायां विदुरसंवत्सप्रभृतीनां कृतं कर्मभिः ।
 यद्यपि चेह अस्मिन् अर्माद्यननुष्ठितानि तत्रापि विविदि-
 षातिशयदर्शनात् प्राचि भवेऽनुष्ठितानि तैरिति गम्यत इति ।
 ननु यथाधीतवेद एव धर्मजिज्ञासायामधिक्रियते मानधीत-
 वेद इह अस्मिन् । तथेह अस्मिन्याश्रमकर्मात्पादितविविदिष
 एव विद्यायामधिक्रियते नेतर इत्यनाश्रमिणामनधिकारो विधु-
 रप्रभृतीनामित्यत आह । “दृष्टायां च” इति । अविद्यानि-

दत्तिर्विद्याया इष्टोऽर्थः । स चान्यव्यतिरेकसिद्धो न नियमपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो विघातस्तस्मात्प्रभव इत्यर्थः । यद्यनाश्रमिषामप्यधिकारो विद्यायां कृतं तर्ह्याश्रमैरतिबहुनायामैरित्याशङ्क्याह ।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३६ ॥

स्वस्वेनाश्रमित्वमाख्येयम् । देवात् पुनः पद्मगादिवियोगतः मत्स्वनाश्रमित्वे भवेदधिकारो विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसन्दर्भेण विविदिषन्ति यच्च नेत्यादिना ज्ञायस्वावगतेः श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्चावगम्यते । तेनेति पुण्यकृदिति श्रुतिलिङ्गम्, अनाश्रमौ न तिष्ठेतेत्यादि च स्मृतिलिङ्गम् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि

नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

आरोहयत् प्रत्यङ्गोऽपि कदाचिदूर्ध्वरेतसां स्वादिति मन्दागह्वानिवारणार्थमिदमधिकरणम् । पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु रागतो वा गृहस्त्रोऽहं पद्मगादिपरिहतः स्वामिति नियमं व्याचष्टे "तथाह्यन्तमात्मानम्" इति । अतद्रूपताभवरोहतुल्यताभावं, व्याचष्टे । "तथा च ब्रह्मचर्ये समाप्य" इति । अभावं शिष्टाचाराभावं, विभजते । "न चेवमाचाराः शिष्टाः" इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्

तद्योगात् ॥ ४१ ॥

प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्ताभावकारणात् नैष्ठिकतर्कभासः प्रायश्चित्तमुपकुर्वीषकं प्रति । तस्माच्छिष्टाग्निरस इव पुंसः प्रति कयाभाव इति पूर्वः पक्षः ।

सूत्रयोजना तु । न चाधिकारिकमधिकारसङ्घे प्रथम-
काङ्क्षे निर्धारितम् । अथकीर्षिपञ्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकाङ्क्ष-
त्वादित्यनेन यथायचित्तं तत्र नैष्ठिके भवितुमर्हति । कुतः ।
आरूढो नैष्ठिकमिति सूत्र्या पतनशुभ्यनुमानात् तत्प्रायश्चि-
त्तायोगात् ॥

उपपूर्वमपीत्थेके भावमग्नवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तावत् स्वरसतोऽसङ्कुचदृष्टिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्ठिक-
स्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण प्रायश्चित्तमुपदिशति । माक्षा-
त्प्रायश्चित्तं न पश्चामीति तु स्मृतिस्तस्यामपि च माक्षात्प्रा-
यश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते । न
पश्चामीति तु दर्शनाभावेन सोऽनुमातव्यः । यथा च स्मृति-
निषेधार्थेति अनुमाय तदर्था श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु
सामान्यविषया विशेषमुपमर्षन्ती शीघ्रप्रवृत्तिरिति । स्मार्त्तं
प्रायश्चित्तादर्शनस्तु यद्गौरवार्यम् । एतदुक्तं भवति । कृत-
निर्णयनैरपि एतेन सङ्ख्यायाम् कर्त्तव्यमिति । सूत्रार्थस्योप-
पत्तमपि पातकं नैष्ठिकस्यावकीर्णत्वं न महापातकमपिरे-
वकारार्थं अत एके प्रायश्चित्तभावमिच्छन्तीति । आचार्याणां
विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात्साम्यं भवेत् । शास्त्रस्या या वा
प्रमिष्टिः सा शास्त्रा शास्त्रमूलत्वात् । उपपादितं च प्रायश्चित्त-
भावप्रमिष्टेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममितरत् । यदि नैष्ठि-
कादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तत्किमेतैः कृतनिर्णयनैः संख्यवह-
त्त व्यमुत नेति । तत्र दोषकृतत्वादसंख्यवहारस्य प्रायश्चित्तं न
तन्निर्णयनात् अनिर्णये वा तत्स्वरस्यैयर्थासंख्यवहार्या
एवंत प्राप्त उच्यते ॥

वाङ्स्तुभयथापि श्रुतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

निषिद्धकर्मानुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वयेऽप्यशुद्धिमापादयति
 द्वैधम् । कस्यचिदेनसो लोकद्वयेऽपि अशुद्धिरवनीयते प्राय-
 चित्तैरेनोनिवर्हणं कुर्वावेः कस्यचित्तु परलौकाशुद्धिमात्र-
 मपनीयते प्रायचित्तैरेनोनिवर्हणं कुर्वाचेरिहलौकाशुद्धिस्व-
 नमांपादिता न शक्यापनेतुम् । यथा स्त्रीबासादिघातिनाम् ।
 यथाहुः । विशुद्धानपि धर्मतो न संपिबेदिति । यथा च, प्राय-
 चित्तैरपैत्ये नो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतः कृतमपि बाल-
 घ्नादिस्तु कृतमिषंजनोऽपि वचनादव्यवहार्य इह लोके जाय-
 त इति वचनञ्च बालघ्नांशेत्यादि । तस्मात्सर्वमवदातम् ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेवः ॥ ४४ ॥

प्रथमं काण्डे शेषमक्षणे तद्याकाम इत्यत्रत्विकमन्त्रस्य
 कर्मणः सिद्धे किंकामो यजमान उतात्विक्य इति मशय्या-
 त्विष्येऽपि कर्मणि याजमान एव कामो गुणफलेष्विति निर्णी-
 तमिह त्वेवंजातीयकानि चाङ्गसम्बद्धानि उपासनानि किं
 याजमानान्येवोतात्विक्यानीति विशार्येत इति न पुनरुक्तम् ।
 तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणस्तदनुपपत्तेर्यजमा-
 नस्य च कर्मजनितफलोपभोगभावोऽधिकारादृत्विजां च तद-
 नुपपत्तेर्वचनाच्च राजाशास्त्रानीयात् क्वचिदृत्विजां फलश्रुते-
 रस्मति वचने यजमानस्य फलश्रुतपासनं तस्य फलश्रुतेः त-
 द् वक्तो दास्यो विदाश्चकारित्वादेरुपासनस्य च सिद्धविषय-
 तथा न्यायापवादसामर्थ्याभावाद् याजमानमवोपासनाकर्मति
 प्राप्त उच्यते ॥

आर्त्विज्यामित्त्वोऽलोमिस्तस्यै हि

परिक्रियते ॥ ४५ ॥

उपास्यानास्तावद् उपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्वसवति

सति बाधकेऽन्यथोपपादनीयम् । न चत्विक्कर्तृक उपासने
यजमानगामिता फलस्वाप्तश्चिनी तेन हि सः परिक्रीतस्त-
द्गामिने फलाय घटते । तस्माच्च व्यसनितामात्रेषोपाख्यान-
मन्यथयितुं युक्तमिति राहान्तः ।

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य निश्चयेन लब्धा
बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्ये च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याय मुनिरर्मानं
च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मण इति । यत्र हि विधिविभक्तिः
श्रूयते स विधेयो बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते
न श्रूयते तु मौने । तस्माद्यथाय ब्राह्मण इत्येतदश्रूय-
माणविधिकमविधेयमेवं मौनमपि न चार्बत्वाद् विधेयं
तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येति पाण्डित्यविधानादेव
मौनमिदं पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथवा भिक्षुवचनोऽयं
मुनिशब्दस्तत्र दर्शनात् । गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनवानप-
स्यमित्यत्र तस्यान्यतो विहितस्वायम्नुवादः । तस्माद्बाल्य-
मेवात्र विधीयते । मौनस्तु प्राप्तं प्रथमार्थमनुद्यत इति युक्तं
भवेदेवं यदि पण्डितपर्यायो मुनिशब्दो भवेदपि तु ज्ञान-
मात्रं पाण्डित्यं ज्ञानातिशयमप्यस्तिस्तु मौनम् । तत्रैव तत्प्रति-
हेराश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यदिपदसन्निधानात्तस्मादप्ये-
त्वात्मौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं ज्ञाना-
तिशयरूपं विधीयते । एवं च निर्वेदनीयत्वमपि विधान
आश्रमं स्यात् इत्याह । “निर्वेदनीयत्वनिर्देशात्” इति ।
कप्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारितयेत्यत्र आह । “तद्वतः”
विद्यावतः सञ्जासिनो भिक्षोः । पृच्छति । “कथम्” इति
विद्यावत्ता प्रतीयते न सञ्जासितेत्यर्थः । उत्तरं तदधिकारात् ।
भिक्षोस्तदधिकारात् तद्दर्शयति । “आत्मानं विदित्वा” इति ।
सूत्रावयवं योजयितुं शक्यते । “ननु” इति । परिहरति ।

“अत आह । पक्षेणेति” । विद्यावानिति न विद्यातिशयो-
विवक्षितोऽपि तु विद्योदयाभ्यासे प्रवृत्तो न पुनस्तत्पक्षविद्या-
तिशयस्तथा बाध पक्षे कदाचिद्भेददर्शनात्कथञ्च इत्यर्थः ।
विद्यादिविधिमुख्यः प्रधानमिति यावत् । अत एव समि-
दादिविध्यन्तः स हि विधिः प्रधानविधेः पक्षादिति । तत्रा-
श्रूयमाणविधित्वेऽपूर्वत्वादिधिराख्येय इत्यर्थः । ननु यद्यय-
माश्रमो बाध्यप्रधानः कस्मात् पुनर्गाहस्थेनोपसंहरतीति
चोदयति । “एवं बाध्यादिविग्रिष्ट” इति । उत्तरं पठति ।

कृतस्त्रभावात् तु गृह्णोपसंहारः ॥ ४८ ॥

क्रान्तोऽप्ये बहुनायाममाध्यकर्मबहुलत्वाद् गार्हस्थ्यस्य
चाश्रमान्तरधर्माणाञ्च केषाञ्चिद्गृह्णमादीनां ममावायात्
तेनोपसंहारो न पुनस्तेन ममापनादित्यर्थः । एवं तदाश्र-
मद्वयोपन्यासेन क्वचित् कदाचिदतिराभावशङ्का मन्दबुद्धेः
स्यादिति तदपाकरणार्थं सूत्रम् ।

मौनवदितरेषामप्यपदेशात् ॥ ४९ ॥

वृत्तिर्वानप्रस्थानामनेकविधैरेवं ब्रह्मचारिणोऽप्येति वृत्ति-
भेदोऽनुष्ठानारो वा पुरुषा भिद्यन्ते । तस्माद् द्वित्वेऽपि बहु-
वचनमाविकृतम् ॥

अनाविष्कर्वन्त्वयात् ॥ ५० ॥

बाध्यनेति यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षताया-
बाध्यन्तबाधनेन प्रसिद्धेः शीचाटिनियमविधायिनश्च सामा-
न्यशास्त्रस्थानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्कलबालचरितविधा-
नमिति प्राप्तेऽभिधीयते । विद्याङ्गत्वेन बाध्यविधानात् मम-
स्तुबालचर्यायां च प्रधानविधीयप्रयत्नाद्यत्तदनुगुणमप्रीडेन्द्रि-
यत्वादि भावशुद्धिरूपं तदेव विधीयते । एवं च शास्त्रान्त-

विज्ञानां श्रवणादीनामनुत्पादकत्वादविशुद्धसत्त्वाद्वा पुंसः प्रत्यनुत्पादकत्वात् । तथा च तेषां यन्नाद्यपेक्षायां तेषां शानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्यनियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिश्रुतिप्रतिबन्धो न स्तुतिमात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति । पुरुषाश्च विद्यार्थिनः साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनु रूपमेव कामयिष्यन्ते तदिदमुक्तमभिसन्धेर्निरङ्गत्वादिति ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-
स्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

यन्नाद्युपकृतविद्यासाधनश्रवणादिवीर्यविशेषात्किञ्चन तत्-
फले विद्यायामैहिकामुष्णिकत्वलक्षण उत्कर्षो दर्शितः । तथा
च यथा साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलस्य विद्याया उत्कर्ष-
निकर्षावेवं विद्याफलस्यापि मुक्तोत्कर्षनिकर्षो सम्भाव्यते ।
न च मुक्तावैहिकामुष्णिकत्वलक्षणो विशेष उपपद्यते ब्रह्मो-
पामनापरिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरव-
श्वभावनियमात् सत्यप्यारभ्यविपाककर्माप्रचये । तस्मान्मु-
क्तावेव रूपतो निकर्षापकर्षो स्याताम् । अपि च । सगु-
णानां विद्यानामत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामत्कर्षनिकर्षो
दृष्टाविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वाद्रूपतद्योत्कर्षनिकर्षो स्याता-
मिति प्राप्त उच्यते । मुक्तेस्तत्र तत्रैकरूप्यश्रुतेरुपपत्तेश्च ।
साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषवद् भवति । न च मुक्तिर्ब्र-
ह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितु-
मर्हति । न च सवासननिःशेषकेशकर्माशयप्रचययो विद्या-
लक्ष्य विशेषवान् येन तद्विशेषाच्छोचो विशेषवान् भवेत् ।
न च सावशेषः क्लेशादिप्रचयो मोक्षाय कल्पते । न च
चिराच्चिरोत्पादानुत्पादावन्तरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः

कश्चिदुपलब्धते तस्या अर्थात्कल्पत्वेन श्रुतेः । मगुषायास्तु
विद्यायास्तत्तद्गुणावापोहापाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनि-
कर्षो युज्यते । न चात्र विद्यात्वं सामान्यतो दृष्टं भवति ।
आगमतत्प्रभवयुक्तिबाधितत्वेन कालान्वयापदिष्टत्वात् । तस्या-
त्तस्या मुक्त्यवस्थाया ऐक्यरूप्यावधृतेर्मुक्तिनिश्चयस्य फलस्या-
विशेषो युक्त इति ।

इति श्रोत्राचम्पतिमिश्रविचित्रे शरीररक्तभगवत्पाद-
माथ्यविभागे भामत्यां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्च समाप्तः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

नाभ्यर्था इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेतरे शक्याः ।

मत्सरपित्तनिबन्धनमचिकित्स्यमरोचकं येषाम् ॥

शङ्के सम्प्रति निर्विशदमधुना स्वाराज्यसौख्यं वक्-
त्रेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्देगमभ्येषति ।

यदाचम्पतिमिश्रनिर्मितमितध्याख्यानमात्रस्फुट

हेदान्तार्थविवेकश्चित्तभवाः स्मर्तेऽप्यमी निस्पृहाः ॥

आष्टित्तिरसङ्गदुपदेशात् ॥ १ ॥

साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात् फलमिहे विषयक्रमेण विषयिणी-
रपि तद्विचारयोः क्रममाह । “तृतीयेऽध्याये” इति । मुक्तिनिश्च-
यस्य फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात् तदर्थाणि दर्शनश्रवणमननि-
दिध्यासनानि शोध्यमानान्यदृष्टार्यानीति यावद्विधानमनुष्ठे-
यानि न तु ततोऽधिकमावर्तनीयानि प्रमाणाभावात् । यत्र
पुनः सङ्गदुपदेशादुपासीतेत्यादिषु तत्र सङ्गदेव प्रयोगः
प्रयाजादिवदिति प्राप्त उच्यते । यद्यपि मुक्तिरदृष्टचरी तथापि

सवासनाविद्योच्छेदेनात्मनः स्वरूपावस्थानलक्षणायास्तस्याः
 श्रुतिसिद्धत्वात् अविद्यायाश्च विद्योत्पादविरोधितया विद्यो-
 त्पादेन समुच्छेदस्याहिविभ्रमस्यैव रञ्जुतत्त्वमाप्तात्कारिण
 समुच्छेदस्योपपत्तिसिद्धत्वात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणम-
 ननानिदिध्यासनाभ्यामस्यैव स्वगोदरमाप्तात्कारफलत्वेन लोक-
 सिद्धत्वात्सकलदुःखविनिर्मूलकचैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरू-
 पानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्यासमाधनत्वेनानुमानात्तदर्थानि
 श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवन्ति । न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टा-
 र्थत्वं युक्तम् । न चैतान्यनुवृत्तानि सत्कारदीर्घकालनैर-
 न्तर्व्यंणमाप्तात्कारवते तादृगानुभवाय कल्पन्ते । न चात्रा-
 माप्तात्कारवाद्दृष्टानं माप्तात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हति ।
 न खलु पित्तोपहृतन्द्रियस्य गुडे तिरक्ततामाप्तात्कारोऽन्तरिण
 माधुर्यमाप्तात्कारं महश्चेनाप्युपपत्तिभिर्निर्वर्तितुमर्हति ।
 अतहतो नरान्तरवर्चामि वोपपत्तिमहसाणि वा परामृशतो
 तोऽपि धृत्कृत्व गुडत्यागात् । तदेवं दृष्टार्थवाहानोपामनयो-
 द्यात्मनीतावृत्तिकत्वेन लोकतः प्रतीतेरावृत्तिरेवेति सिद्धम् ।
 अधिकरणायमुक्त्वा निरुपाधिव्रह्मविषयत्वमस्यात्तिपति ।
 “अत्राह भवतु नाम” इति । साध्ये चानुभवे प्रत्ययावृत्तिरथ-
 वती नामास्ये, नहि ब्रह्मानुभवो ब्रह्ममाप्तात्कारो नित्यगुड-
 स्वभावाद् ब्रह्मणोऽतिरिच्यते । तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः
 स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्त्या । तदिदमुक्तम् “पा-
 मभूतम्” इति । आद्येसारं प्रति शङ्कते । “सकृच्छ्रुतो” इति ।
 अयमभिसन्धिः । न ब्रह्मात्मभूतस्तस्मात्तात्कारोऽविद्यामुच्छि-
 नत्ति तथा सहानुवृत्तेरविरोधात् । विरोधे वा तस्य नित्य-
 त्वात्ताविव्योदीयेत कुत एव तु तेन सहानुवृत्तं । तस्मात्त-
 विवृत्तये आगन्तुकस्तस्मात्तात्कार एषितव्यः । तथा च प्रत्य-

यानुवृत्तिरर्धवती । आक्षेपा सर्वपूर्वोक्ताक्षेपेषु प्रत्यवति-
 ष्ठते । “नाहन्तावपि” इति । न खलु ज्योतिष्टोमशास्वार्ध-
 प्रत्ययः शतशोऽप्यावर्त्तमानः साक्षात्कारप्रमाणं स्वविषये जन-
 यति । उत्पन्नस्वापि तादृशो दृष्टव्यभिचारत्वेन प्रातिभत्वात् ।
 ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते ।
 “न केवलं वाक्यम्” इति । आक्षेपा दूषयति । “तथाप्याहस्या-
 नर्थक्यम्” इति । वाक्यं चेद् युक्त्यपेक्षं साक्षात्काराय प्रभ-
 वति । तथा सति कृतमाहस्या । सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य
 सोपपत्तिकस्य यावत्कर्तव्यकरणादिति । पुनः शङ्कते ।
 “अथापि स्यात्” इति । न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्ष-
 स्यैव प्रमाणस्य तत्फलत्वात् । ते तु परोक्षार्थावगाहिनी
 सामान्यमात्रमभिनिविशते न तु विशेषं साक्षात् कुरुत इति
 तद्विशेषमासात्कारायाहृत्तिरुपास्यते । सा हि सत्कारदीर्घ-
 कालनैरन्तर्यं सेविता सती दृढभूमिर्विशेषमासात्काराय प्रभ-
 वति कामिनीभावेनैव स्वैरस्य पुंस इति । आक्षेपाह । “नाम-
 कृदापि” इति । स खल्वयं साक्षात्कारः शास्त्रयुक्त्यानिर्वा-
 स्याद्भावनामात्रयोनिर्वा । न तावत् परोक्षाभामविज्ञानफले
 गाम्बयुक्ती साक्षात्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसोतुम-
 र्हतः । न खलु कुटजबीजादृटाद्गुरो जायते न च भावना
 प्रकर्षपर्यन्तजमपरोक्षावभासमपि ज्ञानं प्रमाणं व्यभिचारा-
 दित्युक्तम् । आक्षेपा स्वपक्षमुपसंहरति । “तस्माद्यदि” इति ।
 आक्षेपा आक्षेपान्तरमाह । न च सकृत् प्रवृत्तं इति ।
 कश्चित् खलु शुद्धमन्त्रो गर्भस्य इव वामदेवः श्रुत्वा च मत्वा च
 लक्ष्मणवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतामनुभवति । ततोऽप्याहृत्ति-
 रनर्थिकेति । अतश्चाहृत्तिरनर्थिका यच्चिरंशस्य अहमप्रवृत्तं
 या न तु व्यक्ताव्यक्तत्वे सामान्यविशेषवत् पद्मरागादि-

वदित्वत आह । “अपि चावेकाग्र” इति । समाधत्ते । “अत्रो-
च्यते भवेदाहुष्यानर्थक्यम्” इति । अयमभिसन्धिः । सत्त्वं
न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षादागमबुद्धिफलमपि तु बुक्त्याग-
मार्थज्ञानाहितसंस्कारमस्त्विदं चित्तमेव ब्रह्मसि साक्षात्कार-
वर्ती बुद्धिबुद्धिः समाधत्ते । सा च नानुमानितवृत्तिसा-
क्षात्कारवशातिभत्वेनाप्रमाणं यदानीं वद्विस्वस्वजनस्य परो-
क्षत्वात्प्रदातनन्तु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिकृषितस्य चोवस्वापरो-
क्षत्वम् । नहि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते ।
जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्रभावो ब्रह्मेति
गम्यते । न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । तस्मा-
द्यथा गार्भवीयास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारमस्त्वेन श्रोत्रेण
षड्जादिस्ररथाममूर्च्छनाभेदमध्यक्षेणैव एव वेदान्तार्थ-
ज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मस्वभावमन्तःकरणेनेति ।
“यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तमेव” इति । श्रुत्वा मत्वा चक्रमव-
धाय प्राग्भवीयाभ्यासजातसंस्कारादित्यर्थः । “यस्तु न शक्नोति”
इति । प्राग्भवीयब्रह्माभ्यासरहित इत्यर्थः । “नहि दृष्टेऽनु-
पपन्नं नाम” इति । यत्र परोक्षप्रतिभासिनि वाक्यार्थेऽपि
व्यक्ताप्यक्तत्वतारतम्यम् । तत्र मननोत्तरकालमाध्यासनाभ्या-
सनिर्कषप्रकर्षक्रमजन्यनि प्रत्ययप्रवाहे साक्षात्कारावधौ व्यञ्जि-
तारतम्यं प्रति कौव कथ्येति भावः । तदेवं वाक्यमात्रस्या-
र्थेऽपि न द्वागित्येव प्रत्यय इत्युक्तम् । तत्त्वमसीति तु वाक्यम-
त्त्वदुपपन्नपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वकं स्वार्थं ज्ञाने द्वागि-
त्येव प्रवर्त्तते । किन्तु विकल्पिततमपदार्थज्ञानमतिविक-
ल्पेनेत्याह । “अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वम्यदार्थस्य”
इति । स्यादेतत् । पदार्थसंसर्गात्वा वाक्यार्थः पदार्थज्ञान-
क्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमव्यतीतिर्युज्यते । ब्रह्म

तु निरंशत्वे नासंश्लेषानात्त्वपदार्यकामिति कस्यानुक्रमेण क्रमवती प्रतीतिरिति सन्नदेव तद्दृष्टेयं न वा दृष्टेयत्वं-
 क्रमिष्यत आह । “यद्यपि च प्रतिपत्तव्यं चात्मा निरंशः”
 इति । निरंशोऽप्यहमपरोक्षोऽप्यात्मा तत्तद्देहाद्यारोपस्युदा-
 साभ्यामंशवानिवात्यन्तपरोक्ष इव । ततश्च वाक्यार्थतया
 क्रमवत्प्रत्यय उपपद्यते । तत् किमियमेव वाक्यजनित प्रतीति-
 रात्मनि तथा च न साक्षात्प्रतीतिरात्मन्यनागतफलत्वादस्या
 इत्यत आह । “तत्तु पूर्वरूपमेवाहप्रतिपत्तेः साक्षात्कार-
 वत्याः” । एतदुक्तं भवति । वाक्यार्थश्रवणमनमोत्तरकाला
 विशेषणत्रयवती भावना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पत इति
 वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति । शङ्कते ।
 “मत्त्वमेवम्” इति । समारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्त्व-
 प्रत्ययः । दुःखित्वादिप्रत्यययोः नि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यत इत्य-
 बाधितत्वात्ममौचीन इति बलवाच्यं शक्योऽपनेतुमित्यर्थः । निरा-
 करोति । “न देहाद्यभिमानवत्” इति । नहि सर्वेषां सर्वदो-
 त्पद्यत इत्येतावता तात्त्विकत्वम् । देहात्माभिः स्यापि
 मत्त्वत्वप्रसङ्गात्सोऽपि सर्वेषां सर्वदोत्पद्यते । उक्तं चास्य तच्च
 तत्रोपपत्त्या बाधनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि । तथा नहि
 नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्यात्मन उपजनापायधर्माणो दुःखयो-
 कादय आत्मनो भवितुमर्हन्ति । नापि धर्मास्तेषां ततो-
 ऽत्यन्तभिदानां तद्धर्मत्वानुपपत्तेः । नहि गौरस्य धर्मः
 सख्यन्वस्यापि व्यतिरेकाव्यतिरेकाभ्यां सख्यन्वासख्यन्वाभ्यां च
 विचारासङ्गत्वात् । भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकवासख्य-
 वादिति । सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयाध्याये । तदिदमुक्तं
 “देहादिबुद्धेव चैतन्यादिबुद्धेपसम्भमानत्वात्” इति । इतश्च
 दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह । “सुषुप्तादिषु च” इति ।

स्वादेतत् । कक्षादनुभवार्थं एवाहस्वभ्युपगमो यावता द्रष्टव्यः
 श्रोतस्व इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यद्विषयैवाहस्ववि-
 धास्यत इत्यत आह । “तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात्” इति ।
 आत्मा वा परे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मविषयं दर्शनं विधीयते ।
 न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमाकांक्षते येनोपक्र-
 म्यते येन चोपमंश्रियते स वाक्यार्थः । सदेव सौम्येदमिति
 चोपक्रम्य तत्त्वमसौत्युपमंश्रुत इति स एव वाक्यार्थः । तदितः
 प्रत्याख्याहस्वमन्यत्र विदधानः प्रधानमङ्गेन विहन्ति बरो
 हि कर्मणाभिप्रेयमाणत्वात् सम्प्रदानं प्रधानम् । तमुदाहेन
 कर्मणाङ्गेन न विध्नन्तीति । ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न
 भूताद्यप्रधानत्वं भूतस्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्याख्यते । यथाहुः ।
 चादना हि भूतं भवन्तमित्वादि श्रावरं वाक्यं व्याचक्षाणाः ।
 काव्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तच्छेषतया भूतादिक-
 मवगमयतीत्याशङ्क्याह । “निबुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहम्”-
 इति । यथा तावद्भूतार्थपर्यवसिता वेदान्ता न कार्यविधिनि-
 श्चास्तथोपंपादित तस्य समन्वयादित्यत्र प्रत्युत विधिनिष्ठत्वे
 मुक्तिविरुद्धप्रत्ययोत्पादात्, किंविहन्तृत्वमवास्वैत्यभ्युपगममात्र-
 मत्रोक्तमिति ।

आत्मेति त्वपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

यद्यपि तत्त्वमसौत्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं
 प्रतिपादयन्ति तथापि तयोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादि-
 लक्षणविहङ्गधर्मसंसर्गेषु नामात्मस्य विनिश्चियात् श्रुतेषु
 तत्त्वमसौत्याद्याया मनो ब्रह्म आदित्यो ब्रह्मेत्यादिप्रथमौ-
 कोपदेशपरतयात्पुपपत्तः पत्ती कोपदेश एवायम् । न च यथा
 समारोपितं सर्वप्रमाणं तत्त्वमसौत्याद्यात्पत्तौ नो द्रव्यस्य विधी-

यत एषं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूय परमात्मत्वं विधी-
यत इति युक्तम् । युक्तं हि पूर्ववर्तिनि द्रव्ये द्राघीयसि
सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेणागृहीते विशेषान्तर-
समारोपणमिह तु प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापरा-
धानप्रकाशस्य नागृहीतमस्ति किञ्चिद्रूपमिति कस्य विशे-
षस्यायहं किं विशेषान्तरं समारोप्यताम् । तस्माद्ब्रह्मणा
जीवभवारोपासम्भवाज्जीवो जीवो ब्रह्म च ब्रह्मति तत्त्व-
मसीति प्रतीकोपदेश एवेति प्राप्तम्, एषं प्राप्तेऽभिधीयते ।
श्वेतकेतोरालम्बेव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतो-
र्ध्यातिरिक्तः परमेश्वरः । भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्य-
मश्वे गौणत्वं युक्तम् । अपि च प्रतीकोपदेशे मकहचनं
तु प्रतीयते भेददर्शननिन्दा च । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य
भवति, नात्मत्वमतिदधीय एवोपचरितत्वम् । तस्मात्प्राप-
र्यान्लोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमात्मता वास्तवैत्येतत्परता
नश्यते । न च मानान्तरविरोधादत्रापामाण्यं श्रुतेः । न च
मानान्तरविरोध इत्यादितु सर्वमुपपादितं प्रकृत्याभावे ।
निराशस्यापि चानाद्यनिर्वाच्याविद्यातद्वासनासमारोपितवि-
विधप्रपञ्चात्मनः सांशस्येव कस्यचिदगस्याग्रहणादिभ्रम इव
परमार्थस्तु न विभ्रमो नाम कश्चिन्न च संसारो नाम किन्तु
सर्वमतक्षर्धानुपपत्तिभाजनत्वेनानिर्वचनीयमिति युक्तमुत्प-
श्यामः । तदनेनाभिमतानोक्तम् । “यद्येवं प्रतिबुद्धोऽभि-
नास्ति कस्यचिदप्रतिबोधः” इति । अन्येऽप्याहुः ।

यद्यहैतेन तोषोऽस्ति युक्त एवासि सर्वदेति ।

अतिरोहिताथमन्यदिति ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

यथा हि शास्त्रोक्तं शुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मात्मत्वेनैव जीव-
नोपास्यतेऽहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिषु तत्-
कस्य हेनोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तास्त्विकत्वाद्द्वितीयत्वमिति
युतञ्च । जीवात्मानश्चाविद्यादर्पणा ब्रह्मप्रतिविम्बकाः ।
यथा यथा यत्र यत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु ब्रह्मदृष्टे-
रुपदेशस्तत्र सर्वत्राहं मन इत्यादि दृष्टव्यम् । “ब्रह्मणो
मुख्यमात्मत्वम्” इति । उपपन्नञ्च मनःप्रभृतीनां ब्रह्मविका-
रत्वेन तादात्म्यम् । षट्शराशोदञ्चनादीनामिव सृष्टिका-
राणां सृष्टात्मकत्वम् । तथा च तादृशानां प्रतीकोपदेशानां
क्वचित् कस्यचिद्विकारस्य प्रविलयावगमाद्देहप्रपञ्चप्रविलय-
परत्वमेवेति प्राप्त उच्यते । न तावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्ग्रथाच-
ङ्कारास्यदस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्यादि-
रहङ्कारास्यदत्वं मनःप्रभृतीनां, किन्त्वं षां ब्रह्मत्वं नोपास्यत्वम-
रहङ्कारास्यदस्य ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वपि
अहङ्कारास्यदत्वेनोपासनमिति चेत्, न । एवमादिष्वहमित्य-
ववणात् । ब्रह्मात्मतया त्वरहङ्कारास्यदत्वकल्पने तत्प्रतिवि-
म्बस्त्वेव तद्विकारान्तरस्याप्याकाशादिमनःप्रभृतिपूपासनप्रसङ्गः ।
यन्माद्यस्य यन्मात्रात्मनयोपासनं विहितं तस्य तन्मात्रात्म-
तयैव प्रतिपत्तव्यं थावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायान्नाधि-
कमध्याहर्त्तव्यमिति प्रसङ्गात् । न च सर्वस्य वाक्यजातस्य
प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनं तदर्थत्वे हि मन इति प्रतीकप्र-
हणमनर्थकं विश्वमिति वाच्यम् । यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मे-
ति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोपहणं युक्तम् । मुख्यार्थ-
मनोपहणं युक्तम् । मुख्यार्थमन्त्रवे लक्षणाया प्रयोगात् ।
आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । “न ह्यप्युक्तकः प्रती-
कानि” इति । अनुभवाद्वा प्रतीकानां मनःप्रभृतीनामात्मत्वे-

नाकलनं श्रुतेर्वा, न त्वेतदुभयमस्तीत्यर्थः । “प्रतीकाभावप्रसङ्गात्” इति । ननु यथावच्छिन्नस्वाङ्कारास्यदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभाव एवं प्रतीकानामपि भविष्यतीत्यत आह । “स्वरूपोपमर्दे च नामादीनाम्” इति । इह हि प्रतीकान्यङ्कारास्यदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधिक्षितानि न तु तत्त्वप्रमीत्याटावङ्कारास्यदमुपास्यमवगम्यते किन्तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुतत्त्वज्ञापन इवाङ्कारास्यदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलयोऽवगम्यते । किमतो यद्युं वम् एतदतो भवति । प्रधानीभूतानां न प्रतीकानामुच्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विधेयस्याप्युपपत्तिरिति । अपि च : “न च ब्रह्मण आत्मत्वात्” इति । नञ्ज्ञापामनविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मस्वभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्वमस्यादिमन्तर्भ्रकवाक्यभावमापद्यन्ते येन तदेकवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्पते भिन्नप्रकरणात्तया च तत्र यथा लोकप्रतीतिव्यवस्थितो जीवः कर्ता भोक्ता च संमारी न ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिरुपदिश्यतेत्यर्थः । “अतश्चापामकस्य प्रतीकैः समत्वात्” इति । यद्युपासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि तु मनःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारस्तथाप्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

यद्यपि सामानाधिकरण्यामुभयथापि घटते तथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रभवसामर्थ्येन फलवत्त्वात् प्राधान्येन तदेवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्टयों ब्रह्मण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु । न

चैवंविधेष्वधृते शास्त्रार्थे निरुद्धदृष्टिर्नात्कृष्ट इति लौकिको
न्यायोऽपवादाय प्रभवत्यागमविरोधेन तस्मैवापोदित्वादिति
पूर्वपक्षसंक्षेपः । सत्यं सर्वाध्यक्षतया फलदाहत्वेन ब्रह्मण
एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दगत्वनुरोधेन क्वचित्
कर्मण एव प्राधान्यमवसीयते । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत
स्वर्गकामः चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र
यागाद्यागादिना यद्यपि देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं
तथापि शब्दतः कर्मणः करणत्वावगमेन फलत्वप्रतीतेः प्राधा-
न्यम् । क्वचिद् द्रव्यस्य यथा व्रीहौ प्रोक्षतीत्यादौ । तदुक्तं
'यस्मिन् द्रव्ये चिकीर्षते गुणस्तत्र प्रतीयेत' इति । तदिह
यद्यपि सर्वाध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छति तथापि
शास्त्रं ब्रह्म ब्रह्मादित्यादौ प्रतीक उपास्यमाने ब्रह्मफलाय
कल्पते इति अभिवदति किं त्वादित्यादिब्रह्मा ब्रह्मैव
त्रिपयीकृतं फलायैव भयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदा-
नोपपत्तः शास्त्रार्थमस्य हे लोकानुसारतो निधीयते । तदि-
दमुक्तम् । "निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्" इति । न
केवलं लौकिको न्यायो नियये हेतुरपि तु आदित्यादि-
शब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह । "प्राथम्याच्च" इति ।
इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्वामुमेव न्यायमवगमयन्ति ।
तथाहि । स्वरसङ्ख्या आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थे वक्तव्ये
तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थे वक्तव्येति यदि स्वार्थोऽस्य विव-
क्षितः स्यात् तथाचेतिपरत्वमनर्थकं तस्मादितिना स्वार्थात्
प्रचाप्य ब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । न च
ब्रह्मपदमादित्यादिपदार्थ इति प्रतीतिपर एवायामिति परः
शब्दो यथा गौरिति मे प्रतीतिरभवदिति । तथाच आदि-
त्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थो भवतीत्याह । "इतिपर-

त्वादपि ब्रह्मशब्दस्य" इति । शेषमतिरोहिताद्यम् ॥

आदित्यादिमतवञ्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

“अथवा नियमेनोद्गीथादिमतयश्चादित्यादिष्वध्यस्येत्” इति । सत्स्वपि आदित्यादिषु फलानुत्पादादनुत्पत्तिरूपः कर्मण एव फलदर्शनात् कर्मैव फलवत्तया चादित्यादिमतिभिर्यदुद्गीथादिकर्माणि विषयोक्तियेत् तत आदित्यादिदृष्टिभिः कर्मरूपाण्यभिभूयेत् । एवञ्च कर्मरूपत्वमत्कर्मण्यप्युक्तः फलमुत्पद्यते । आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्ट्यावहो-
यब्रह्माऽऽप्यमानानामादित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलान्य काल्पयन्त इति । अत एव च पृथिव्याऽऽत्कृत्कामसगच्छपयोग उपपन्नो यतः पृथिव्यामृग्दृष्टिरध्यस्तानी च सामर्थाः । मान्त्रं पुनरग्निदृष्टौ ऋचि च पृथिवीदृष्टौ विपरीतं भवेत् । तस्मादप्येतेनैव युक्तमित्याह । “तथा चेयमेव” इति । उपपत्त्यन्तरमाह । “अपि च लोकेषु” इति । एवं सत्त्वधिकरणनिर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सामर्दृष्टिरध्यस्येत नान्वयेति । पूर्वोधिकरणराशालोपपत्तिमत्त्वेवायं व्रते । “प्रथमनिर्दिष्टेषु च” इति । मिदान्तरमव प्रकामते । “आदित्यादिमत एव” इति । यद्युद्गीथादिमतयश्चादित्यादिषु चिष्येत् तत आदित्यानां स्वयमकार्येणादुद्गीथादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येत । नञ्चादित्यादिभिः किञ्चित् क्रियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेत् आदित्यादिमत्या विद्यायोद्गीथादिकर्मसु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते उद्गीथादिषु संस्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति । “भवतु कर्ममर्चिदफलेष्वेवम्” इति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैव भवतु यत्र तु

गुणात् फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वे नाकार्यत्वात् करोतीत्येव
नास्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परिहरति ।
“तेष्वपि” इति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्याय फलाय
पर्याप्ते मा भूत् प्रकृतकर्मानिवेशिनो यत् किञ्चित् फलोत्-
पादः । तस्मात् प्रकृतापूर्वसन्निवेशितः फलोत्पाद इति । तस्य
क्रियमाणत्वेन विद्यया वीर्यवत्तत्त्वोपपत्तिरिति । “फलात्मक-
त्वाच्चादित्यादीनाम्” इति । यद्यपि ब्रह्मविकारत्वे नादित्यो-
द्दीपधोरविशेषस्तथापि फलात्मकत्वे नादित्यादीनामभ्युद्दी-
यादित्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयानिर्देशात्पुद्गलादीनां
प्राधान्यमित्याह । “अपि चतुर्म्” इति । स्वयमेवोपामनस्य
कर्मत्वात् फलवत्त्वोपपत्तेः । ननुक्तं सिद्धरूपैरादित्यादीभिर-
ध्यस्तैः साध्यभूतत्वप्रतिभूतं कर्मणामित आह । “आदित्यादि-
भावेनापि दृश्यमानानाम्” इति । भवेत्तदेवं यद्युपामिन कर्म-
णमभिभूयतापि तु साणवक इवास्मिदृष्टिः केनचित्तीव्रत्वा-
दिना गुणेन योऽन्यनभिभूयमाणप्रकृतात्तत्रेतापि । नहीय
शक्तिकायां रजतधीरिव वद्विधीयेन साणवकत्वमभिभवेत्
किन्तु गौणी । तद्वयमप्युद्दीयादायादित्यदृष्टिर्गौणीति भावः ।
“तदेतस्यासृष्ट्यधूटं सामिति तु” इति । अन्यथापि लक्षणोप-
पत्तेः न ऋक्सामेत्वध्यःमक्रत्वना पृथिव्यग्न्योरित्यर्थः । अत-
रन्यानालीचनया तु विपरीतमेवेत्याह । “इयमेव ऋक्” इति ।
लोकेषु पञ्चविधं सामोपानीतेति द्वितीयानिर्देशात् साम्नाम्-
पास्यत्वमवगम्यते । तत्र यदि सामधीरध्यस्येत ततो न
सामान्युपास्वरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः । तथा च
द्वितीयार्थं परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्प्येत साम्बेति लोके-
ष्विति मसमी द्वितीयार्थं कथञ्चिद्वीयते । अगारे गावो
वास्यन्तां प्रावारं कुसुमानीतिवत् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन

सप्तस्वाद्योभयद्याप्यवयवम् कल्पनीयार्थत्वाद् वरं यद्याश्रुतद्वि-
 तीयार्थानुरोधाय द्वितीयार्थं सप्तमी व्याख्यातव्या । लोकपृथि-
 व्यादिनुहगा पञ्चविधं हिङ्गारप्रस्तावोद्गीयप्रतीहारनिधनप्रकारं
 सामोपासीतेति निर्णीयते । ननु यत्रोभयत्रापि द्वितीयानि-
 देशो यथा खल्वमुमेवादित्यं सप्तविधं हिङ्गारप्रस्तावोद्गा-
 रोद्गीयप्रतीहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को
 विनिगमनायां हेतुरित्यत आह । “तत्रापि” इति । तत्रापि
 समस्तस्य सप्तविधस्य साम्ना उपामनमिति साम्ना उपास्यत्व-
 श्रुतेः । साध्विति पञ्चविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मत्वम् ।
 तथाच श्रुतिः ‘साधुकारो साधुर्भवति’ इति । हिङ्गारानुवादेन
 पृथिवीदृष्टिविधानं हिङ्गारपृथिवीति प्राप्तं विपरीतनिदेशः
 पृथिवीहिङ्गारः ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

कर्माङ्गमस्वश्रियु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदितं तत्र तत्-
 सम्बन्धोपासनापि तिष्ठतैव कर्तव्या । यत्र वामौ च तत्रो-
 पासनाप्यासीनैवेति । नापि सम्यग्दर्शने वसन्तस्त्वत्वात्
 प्रमाणतन्त्रत्वाच्च प्रमाणतन्त्राच्च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं नापि
 क्षत इति तत्राप्यनियमः । यत्सङ्घता प्रयत्नेन विनोपासितुं
 मशक्यम् । यथा प्रतीकादि यथा साम्यग्दर्शनमपि तत्त्व-
 मस्यादि तत्रैषा चिन्ता । तत्र चोटकशास्त्राभावादनियमं
 प्राप्तं यथा शक्यत इत्युपवन्धादासीनस्यैव सिद्धम् । ननु यस्या
 मवस्थायां ध्यायतिरूपचर्यते प्रयुज्यते किमसौ तदा तिष्ठतं
 न भवति न भवतीत्याह । आसीनत्वाविद्यमानायामो भव-
 तीति । अतिरोहितार्थमितरत् ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

समे ह्यसौ शर्करावष्टिवातुकाविवर्जित इत्यादिवचनान्वि-
यमे सिद्धे दिग्देशादिनियममवाचनिकमपि प्राचीनप्रवणे
वैश्वदेवेन यजेतिवद्देदिकारम्भमागम्यात् क्वचित् कश्चिदाश-
ङ्कते । तमनुगृहीतमाचार्यः सुहृद्भावेनैव तदाह सः । तत्रै-
काधत्ता मनसस्तत्रैव भावनां प्रयोजयेत् । अत्रिशेषात् । नञ्-
वास्ति वैश्वदेवादिवहचनं विगेषकं तस्मादिति ।

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

पधिकरणविषयं विवेचयति । “तत्र यानि तावत्”
इति । अविद्यमाननियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिस्तस्याः शास्त्रं
हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगमन्वन्मवबोधयति तस्यैव
कर्मण्यैश्वर्यलक्षणमधिकारं तच्चैतदभयमतीन्द्रियत्वाद्भवति
शास्त्रलक्षणं प्रमाणान्तराप्राप्ये शास्त्रस्यार्थवत्त्वाद् ब्रह्मात्मत्व-
प्रतीतेस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्टत्वान्वास्तीह तिरोहितमिव किञ्चनेति
किमत्र शास्त्रं करिष्यति । नन्वेवमप्यभ्युदयफलान्पास-
नानि तत्र नियोज्यनियोगलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालक्ष-
णस्य च मन्वन्मन्व्यातीन्द्रियत्वात्तत्र सक्तत्करणादेव शास्त्रार्थ-
समाप्ती प्राप्तायामुपासनपटवेदनीयावृत्तिस्मात्तमेव कृतवत
उपरमः प्राप्तस्तावतैव कृतशास्त्रार्थत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते ।
मविज्ञानो भवभीत्यादिश्रुतयेव स्वर्गादिफलानामपि कर्मणां
प्रायश्चकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकत्वं तत्र कैव कथाऽती-
न्द्रियफलानामुपासनानाम् । तानि खलु आ प्रायश्चं तत्-
दुपास्यगोचरबुद्धिप्रवाहयाहितया दृष्टेनैव रूपेण प्रायश्चसमये
तद्बुद्धिं भावयिष्यन्ति । किमत्र फलवत्प्रायणसमये बुद्ध्याचे-
पेण नहि दृष्टे सम्भवत्तद्दृष्टकल्पना युक्ता । तस्मादा प्रायश्चं
प्रवृत्ता वृत्तिरिति । तदिदमुक्तम् । “प्रत्ययास्वते” इति ।

तथा च श्रुतिः 'सर्वातीन्द्रियविषया स यथा क्रतुरन्त्यालोकात्
प्रैति तावत्. क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिमश्रवति' इति । क्रतुः
सहस्यविशेषः । अतयस्योदाहृता इति ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरस्ये षविनाशौ

तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

गतस्तृतीयशेषः साधनगोचरो विचारः । इदानीमनद-
ध्यायगतफलविषया चिन्ता प्रतन्यते । तत्र तावत्प्रथममिदं
विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानफला-
स्योक्षादिपरौतफलं दुरितं बन्धनफलं क्षीयते न क्षीयते
इति मंशयः । किं तावत् प्राप्तं, शास्त्रेण हि फलाय यदि-
हितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्चमेधादि ब्रह्महत्यादि
चापूर्वाशान्तरव्यापारं किन्तदपूर्वमुपरतेऽपि कर्मस्यैव सुखदुः-
खोपभोगात्प्रकं नाविरन्तुमहति । स हि तस्य विनाश-
हेतुस्तदभावे कथं विनश्येदिति । तस्याकर्मिकत्वप्रमात्
शास्त्रव्याक्रोपाश्चेति । अदत्तफलस्यैव कर्मापूर्वं दिनश्यति
कर्मण एव फलप्रमत्रमामर्थ्यं वाक्यगाम्ब्रमप्रमाणं भवेत् । न च
प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदनफलान्यपि कर्मापूर्वाणि क्षिणो-
तीति साम्प्रतम् । प्रायश्चित्तानामपि तदप्रत्ययहेतुत्वान-
दिधानस्य चैनस्विनराधिकारिप्रामिमात्रेणोपपत्तावुपात्तदुरि-
तनिवर्हणफलाक्षेपकत्वायोगात् । अत एव स्मरन्ति नाभुक्तं
क्षीयते कर्मति । यदि पुनरपेक्षितोपायतासा प्रायश्चित्त-
विधिर्न नियोज्यविशेषप्रतिलभ्यमात्रेण निर्वृणोतीत्यपेक्षिता-
काङ्क्षायां दोषमयोगेन श्रवणात्तद्विनिवर्हणफलं कल्पेत । तथा-
ऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रवणात् दुरितनिवर्हणमामर्थ्यं
प्रमाद्यमस्ति । मोक्षवत्तस्यापि स्वर्गादिफलवद्देशकालनिमि-

त्तापक्षयोपपत्तेः । शास्त्रप्रामाण्यात्प्रविशति । असाववस्था
यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसाधति ।
योगवैश्वं वा दिविभुव्यन्तरिक्षे बहूनि शरीरान्द्रियाणि निर्माय
फलान्युपभुज्यार्हेन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि चपयित्वा
मोक्षां सम्यत्स्यते । स्थितं चैतस्त्रिरर्थे न्यायबलाद्यथा पुष्कर-
पलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्याख्येय
इति प्राप्तं, उच्यते । व्याख्यायित्वैवं व्यपदेशो यदि कर्म-
विधिर्विरोधः स्यात् त्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पा-
दनसामर्थ्यमात्रं कर्मणासवगमयति न तु कर्ताच्चदागन्तु-
कार्त्विमत्ततः प्रायश्चित्तादिस्तदप्रतिबन्धमपि । तस्य तद्वीदा-
सीत्यात् । यदि गामधोविहितफलप्रसवसामर्थ्यमप्रतिबन्धमाग-
न्तुर्केन केनाचित् कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूत एवेति न शास्त्र-
व्याघातः । नाभूत् कर्म क्षीयत इति च स्मरणमप्रतिबन्धसाम-
र्थ्यकमाभिप्रायम् । दापक्षयोद्देशेन चापरविद्यानामस्ति
प्रायश्चित्तं गृहपानमैश्वर्यफलानामप्युभययोगाश्रयेणात् । य-
त्रापि निर्गुणायां परविद्यायां दीपोद्देशो नास्ति तत्रापि
तत्स्वभावलोचनादेव तत्प्रक्षयप्रसवसामर्थ्यमवसीयतं नहि
तत्त्वमिवाश्रयपरिभाषनाभुवा प्रसंख्यानैर्न निर्मृष्टनिश्चल-
कलं भोक्तृत्वादिविभ्रमो जीवः फलोपभोगेन युज्यते । नहि
रज्ज्वां भुजङ्गममारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जु-
तत्त्वसाक्षात्कारं प्रभवन्ति, किन्तु संस्कारशेषात् किञ्चि-
त्कालमनुहन्त्यापि निवर्तन्त एव । अमुमेवार्थमनुवदन्ती
यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः सन्तो
न स्तुतिमात्रयता कथञ्चिद्ग्राह्यान्ममङ्गन्ति । ननुक्तं सञ्च-
विश्रुति सावस्था जीवात्मनो यस्यां पर्यायेणोपभोगाद्वा यो
गर्हः प्रभावता युगपन्नं काश्चिदकार्यानिर्माणेनापर्यायेणोपभोगा-

वा कर्मणः कर्माणि उपपद्यते मोक्षी सन्वस्यत इत्यत आह । एवमेव च मोक्ष उपपद्यत इति । अनादिकालप्रवृत्ता हि कर्माश्रया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन चेतु-मश्रव्याः । भुञ्जानः स्वल्पमपरानपि सञ्चिनोति कर्मा-श्रयानिति । नाप्यपथ्यायमुपभोगेनामक्तः कर्मान्तरास्वसञ्चि-न्वानः चेषतीति साम्प्रतम् । कल्पशतानि क्रमकालभोग्यानां सम्प्रति भोक्तुमसामर्थ्यात् । दौषकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे चेषन्ति । तस्मान्नान्यथा मोक्षसम्भवः । ननु सत्स्वपि कर्माश्रयान्तरं सुखदुःखफलेषु मोक्षफलत्वात् कर्मणः समुदाचरतां ब्रह्मभावमनुभूयाथलब्धाविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि भाञ्चन्त इत्यत आह । “न च देशकाल-निर्मित्तापेक्षः” इति । न हि कार्यः सन् मोक्षो मोक्षो भवि-तुमर्हति ब्रह्मभावो हि सः । न च ब्रह्म क्रियते नित्य-त्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं खलु मोक्षोऽभ्युपेयत । ज्ञानस्य चानन्तरभाविनि ज्ञेयाभि-व्यक्तिः । फलं सेवाविर्याच्छेदमादधतो ब्रह्मस्वभावोपाव-स्थानलक्षणाया मोक्षाय कल्पते । एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्यात् । अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्पमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं भवेत् । न च दृष्टे सम्भव-त्यदृष्टकल्पना युक्तं त्यर्थः । तस्माद् ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्त्व-इतद्विद्धो दुरितक्षय इति सिद्धम् ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

अधर्मस्य आभाविकत्वेन रागादिनिबन्धनत्वेन शास्त्री-वेद्ये ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबन्धो युक्तः । धर्मज्ञानयोऽस्तु शास्त्रीय-त्वेन ज्ञातिष्टीमदर्शनीर्णसामवदविरोधात् । अज्ञोऽप्येवमभावो

युज्यते । पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यत्वश्रुतेर्धर्मस्य न
 तदुच्छेद्यत्वम् । विशेषविभ्रानस्य शेषप्रतिषेधनान्तरीयकत्वेन
 लोकतः सिद्धः । यथा देवदत्तो दक्षिणेनास्त्रा पश्यतीत्युक्ते
 न वामेन पश्यतीति गम्यते । उभे ह्यवैष एते तरतीति च
 यथासम्भवं ब्रह्मज्ञानेन दुष्कृतं भोगेन सुकृतमिति । क्षीयन्ते
 चास्य कर्माणि इति च सामान्यवचनं सर्वे पाप्मान इति
 विशेषयवगात् पापकर्माणीति विशेषे उपसंहरणीयम् ।
 तस्माद् ब्रह्मज्ञानाद् दुष्कृतस्यैव क्षयो न सुकृतस्येति प्राप्ते
 पूर्वाधिकरणराहान्तोऽस्तिदिश्यते । नां खलु ब्रह्मविद्या केन-
 चिददृष्टेन दारुणं दुष्कृतमपनयत्यपि तु दृष्टं नैव भोक्तृभा-
 ऋष्यभागादिप्रविलयद्वारुणं तच्चैतत्तस्य सुकृतोऽपीति कथमे-
 तदपि नाच्छेद्यम् । एवञ्च साति न शास्त्रीयत्वसाम्यमा-
 त्मविरोधहेतुर्नाह प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्रादविरोधो जलान-
 लादीनाम् । न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमब्रह्मविदं प्रति तद्दि-
 धरणवच्चात् । एवमवस्थिते च पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि यद्दी-
 तव्यम् । ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वान्तत्फलं हि
 क्षयतिशयवत् । न ह्येवं मोक्षो निरतिशयत्वान्नित्यत्वाच्च ।
 दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः । तद्यथा पुण्य-
 पापे धनुःकस्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यत्र तस्माद्-
 विशेषेण पुण्यपापयोरङ्गं पविनाशाविति सिद्धम् ॥

अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥

यद्युद्देशानसम्भवालोत्तनयोत्तरपूर्वसुकृतदुष्कृतयोरशेष-
 विनाशो ह्यन्त पारव्यानारब्धकार्ययोश्चाविशेषेणैव विनाशः
 स्यात् । कर्तृकर्मादिप्रविलयसोभयत्राविशेषात् । तस्मिन्म-
 नत्वाच्च विनाशश्च । न च संस्कारशेषात् कुलासचक्रभ्रमच-

वदनुवृत्तिः । वस्तुनः स्वल्पानुवृत्तिः । मायावादिनश्च पुण्या-
पापयोश्च मायासाधविनिर्मितत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्या-
पुण्ये न तत्संस्कारो वस्तुसन्तीति कस्मानुवृत्तिः । न च
रज्जो सर्पादिविभ्रमजनितभयकम्पादयो निवृत्तेऽपि विभ्रमं
यथानुवृत्तन्ती तद्वदन्तीति युक्तम् । तत्रापि सर्पासत्त्वेऽपि
तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितभयकम्पादीनां तत्संस्काराणाञ्च
वस्तुसत्त्वेन निवृत्तेऽपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः । अत्र तु न माया न
तज्जः संस्कारो न तज्ज्ञोचर इति तुच्छत्वात् किमनुवृत्तं । न
संस्कारशेषो न कर्मेत्यविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां
च निवृत्तिः । न च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ
सम्पत्त्यत इति श्रुतदेहपातप्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता ।
नक्षीषा श्रुतिरवधिभेदविधायिन्यपि तु क्षिप्रतापरा । यथा
लोक एतावन्म चिरं यत् स्नातो भुञ्जानश्चेति । नहि तत्र
स्नानभाजने अर्वाधत्वेन विधीयते किन्तु क्षेपौयस्ता प्रति-
पाद्यते । उभयविधाने हि वाक्यं भिद्ये तावधिभेदः चिरता
चेति प्राप्तोऽभिधीयते । यद्यप्यहैतद्वद्भ्रूतस्त्वमाप्तात्प्राणा नाद्य-
विद्योपटश्रितप्रपञ्चमात्रविरोधतया तस्मात्प्रविरोधतया तस्म-
ध्यपतितसकलकर्मविरोधी । तथाप्यनारब्धविपाकं कर्मजातं
द्रागत्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाकं सम्पादितजात्यायु-
वितनपूर्वापरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाहं कर्मजातं तच्च समु-
दाचरदृष्टतियेतरेभ्यः प्रसुप्तवृत्तिभ्यो बलवदन्वया देवर्षीणां
द्विरस्यगर्भमनूहालप्रभृतीनां विगलितनिश्चिन्तकं शज्जालावरण-
तया परितः प्रद्योतमानबुद्धिसन्धानां न चोज्जीविता भवेत् ।
श्रुयते चैषां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महा-
कल्पकल्पमन्वन्तरादिजीविता च । न चैतं महाधियां न
ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्यास्यपुण्यमिधसो मनुष्या इति शब्देयम् ।

तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारम्भविपाकानां कर्मणां प्रथयाय
 तद्वैयममस्तफलोपभोगप्रतीक्षा सत्यपि तत्त्वज्ञात्कारं ।
 तावदेव चिरमिति न चिरता विधीयते अपि तु श्रुत्यन्तर-
 सिद्धां चिरतामनूय देहपातावधिमात्रविधानं तदेतदभिस-
 न्धत्वीचित्यमात्रतयाह स भगवान् भाष्यकारः । “न ताव-
 दनाश्रित्यारम्भकार्यं कर्मागयम्” इति । न चेदं न जातु
 हृष्टं यद्विरोधिसमवाये विरोध्यन्तरमनुवर्त्तत इत्याह । “अक-
 र्वात्मबोधोऽपि” इति । यदा लोकेऽपि विरोधिनाः किञ्चित्
 कालं सहानुष्ठितरूपलब्धा तदेहागमबलाद्दीर्घकालमपि भव-
 न्तीति न शक्या निवारयितुम् । प्रमाणसिद्धस्य नियोगपथ्य-
 नुयोगानुपपत्तः । तदेवं मध्यस्थान् प्रतिपाद्य ये भाष्यकार-
 प्राप्तं मन्यन्ते तान् प्रत्याह । “अपि च नैवात्र विवदितव्यम्”
 इति । स्थितप्रज्ञश्च न साधकस्तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षण
 पूर्वप्रत्ययानवस्थितत्वात् । निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञः । स च
 सिद्ध एव । न च ज्ञानकार्या भयकम्पादयो ज्ञानमात्रादनु-
 त्पादात् । सर्वावच्छेदो हि तस्य भयकम्पादिहेतुः । स
 चासन्ननिर्वचनीय इति कुतो वस्तुसतः कार्यात्पादः । न च
 कार्यमपि भयकम्पादि वस्तु सत् । तस्यापि विचारसहस्रे-
 नानिर्वाच्यत्वात् । अनिर्वाच्याज्ञानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः ।
 यादृशो हि यत्कस्तादृशो बलिर्नरिति सर्वमवदातम् ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यावैव तद्दर्शनात् ॥१६॥

यदि पुण्यस्वाप्यश्लेषविनाशो हन्त नित्यमप्यग्निहोत्रादि
 न कर्त्तव्यं योगमाहृच्छुषा । तप्यापोत्तरपुण्यत्रिदशुषा विना-
 शात् । प्रक्षालनादि पदस्य दूरादस्पर्शनं परमिति न्यायात् ।
 न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति मीक्षसकञ्चैककार्यं तथा

विद्याकर्मणोरविरोधः । सहासम्भवेनैककार्यत्वात् । न ह्येतमात्मानं विदुषो विगलिताण्डिलकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्च-
विभ्रमस्य पूर्वोत्तरे नित्ये क्रियाजन्ये पुञ्जे सम्भवतः । तस्मा-
द्विविदिषन्ति यज्ञेनेति वर्त्तमानापदेशो ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञा-
दीनां वा स्तुतिमात्रं न तु मोक्षमात्रस्य मुक्तिसाधनं यज्ञादि-
विधिरिति प्राप्ते, उच्यते । सत्यं न विद्ययैककार्यत्वं कर्मणां
परस्परविरोधेन सहासम्भवात् । विद्योत्पादकतया तु कर्मणां
भारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः । न च कर्मणां विद्यया
विरुद्धमानानां न विद्याकारणत्वं स्वकारणविरोधिनां
कार्याणां बहुलमुपलब्धेः । तथा च विद्यालक्षणकार्यापाय-
तया कार्यविनाश्यानामपि कर्मणामुपादानमर्थवत् । तदभावे
तत्कार्यत्वानुत्पादेन मोक्षस्यासम्भवात् । एवञ्च विविदिषन्ति
यज्ञेनेति यज्ञसाधनत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमल-
कारस्य नात्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्तुत्यर्थतया कथाश्च-
द्वास्यानं भविष्यति । तदनेनाभिसम्बन्धोक्तं “ज्ञानस्यै हि
प्रापकं कर्म प्रणाद्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते” । यत एव न
विद्योदयसमये कर्मास्ति नापि परस्तात् । अपि तु प्रागेव
विद्यायाः । अत एव चातिक्रान्तविषयमतत्कार्यकत्वाभिधा-
नम् । एतदेव स्फोरयति । “नहि ब्रह्मविदः” इति । सूत्रान्त-
रभवतारयितुं पृच्छति “किं विषयं पुनरिदम्” इति । अस्यो-
त्तरं सूत्रम् ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

काम्यकर्मविषयमज्ञेयविनाशवचनं शास्त्रान्तरीयवचनं च
तस्य पुत्रा टायमुपयन्तीति ॥

बदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि य एवं विद्वान् यजेतत्यादि-
कम् । अस्ति च केवलम् । तत्र यथा ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्या-
त्युक्ते विदुषे ब्राह्मणाय दद्यात् ब्राह्मणश्रुवाय मूर्त्तयेति
विशेषप्रतिशब्धः तत् कस्य हेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात् । एवं
विद्यारहिताद् यज्ञादेर्विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव पर-
विद्यामाधनत्वमुपात्तदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य । तस्माद्विद्विदि-
षान्त यज्ञेनेत्यविशेषश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपमं हत्त-
व्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यदेव विद्याया करोति तदेवास्य
वीर्यवत्तरमिति तरत्रयश्रुतेर्विद्यारहितस्य वीर्यवत्तामात्रम-
वगम्यते । न च सर्वथाऽकिञ्चित्करस्य तदुपपद्यते । तस्माद-
स्यस्यापि कदापि मादया परविद्योत्पादोपयोग इति विद्या-
रहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १६ ॥

अनारब्धकार्ये इत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्श-
यत्यनेन सूत्रेणास्य तूपपादनं पुरस्तादपक्रुथ कृतमिति नेह
क्रियते पुनरुक्तभयात् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभा-

ष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्याय ५

प्रथमः पाटः समाप्तः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्यादि-
विचारोऽसङ्गत इत्यत आह । “अथापरासु विद्यासु फल-
प्राप्तये” इति । अपरविद्याफलप्राप्तये देवयानमागार्धत्वादुत्-

क्रान्तेस्तद्गतो विचारः पारम्पर्येण भवति फलविचार इति नामकृत इत्यर्थः । नन्वयमुत्क्रान्तिक्रमो विदुषो नीपपद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्त इति श्रवणात् तत् कथमस्य विद्याधिकार इत्यत आह । “समाना हि विद्वद्विदुषोः” इति । विषयमाह । “अस्ति” इति । विस्मयति । “किमिह” इति । विषयः भ्रंशयः । पूर्वपक्षमाह । “तत्र वागीव” इति । श्रुतिलक्षणा । विषये भ्रंशये ; सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठति । “वाग्वृत्तिर्मनसि सम्यद्यते” इति । वृत्त्यध्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह । “कथम्” इति । उत्तराधिकारणपर्यालोचनेनैव पूरितमित्यर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणा वाचः प्रलयविवक्षायां तिह सर्वत्रैव परत्रैह चाविभागमाभ्यात् किं परत्रैव विगिंष्यादविभाग इति न त्वत्रापि । तस्माद्विहाविभागनाविगिंषतीत्यत्र वृत्त्यध्याहारमात्रविवक्षा सूत्रकारस्येति गम्यते । सिद्धान्तहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह । “कस्मात्” इति । सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्वृत्तेरुपसंहारदृशेनात् । वाचस्तदुपसंहारमदृष्टं नागमोऽपि गमयितुमर्हति । आगमप्रभवमुक्तिविरोधादागमो हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ हि विकाराणा लयमाह । न च वाचः प्रकृतिमनो येनास्मिन् विलीयते तस्माद्वृत्तिमतोरभेदाविविक्तया वाक्पदं तद्वृत्तौ व्याख्येयम् । सम्भवति च वाग्वृत्तेर्वागप्रकृतावपि मनसि लयः । तथा तत्र तत्र दशनादित्याह । “वृत्त्यद्वावाभिभवी” इति ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यतश्च प्रकृतिविकारभावाभावात्मनसि न स्वरूपलयो वाचाऽपि तु वृत्तिलयः । अत एव सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सत्यैव सहात्मके मनसि वृत्तेरनुगतिलयों न स्वरूप-

लयः । वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वसूत्रे उदाहरणापेक्षं न तु तदेवेह विवक्षितमित्यर्थः ।

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य लयस्ततो मनः प्राणे सम्पद्यते इत्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे सम्पत्त्या भवितव्यम् । तथाहि मन इति नोपचारतो व्याख्यातं भविष्यति । सम्भवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमननोरत्रमयं हि मीमंसे मन इत्य-
वासात्मतामाह मनसः श्रुतिरापोमयः प्राण इति च प्राण-
स्यावाक्यताम् । प्रकृतिविकारयास्तादात्म्यात्तथा च प्राणो
मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राण लय इति प्रामांभ-
धीयते । मत्वमापोऽन्नमसृजन्त इति श्रुतेरप्यत्रयोः प्रकृतिविका-
रभावाऽवगम्यते । न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः स्वयानुपगा-
डिकया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावाभ्युपगमे
सङ्गरादतिप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्द्वयो यस्य भाचाद्विकारस्तस्य
तत्र लय इत्यवस्थासु, लया न स्वविकारः प्राणोऽत्रविकारस्य
मनमस्त्वाद्या चावापि मनोवृत्त इतिमति प्राणे लयो न तु
वृत्तिमतो मनस इति मिडम् ।

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणस्तेजमौति तेजःशब्दस्य भूतविशेषवचनत्वादिज्ञाना-
त्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमायस्थानश्रु-
तीनां च तेजोहारिणाप्युपपत्तं स्तेजमि समापन्नवृत्तिः खलु
प्राणस्तं जस्तु जीवात्मन्यवतिष्ठते । तद्वारा जीवात्मसमापन्न-
वृत्तिः प्राण इत्युपपद्यते । तस्मात्तेजस्यैव प्राणवृत्तिपविलय
इति प्रामांभधीयते । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानात्मव्य-
वतिष्ठते तत्तन्वृत्तिर्भवति । कुतः । उपगमानुगमायस्थानेभ्यां

हेतुभ्यस्तत्रोपगमश्रुतिमाह । एवमेवेयमात्मानमिति । अनुग-
मनश्रुतिमाह । “तमुत् क्रामन्तम्” इति । अवस्थानश्रुतिमाह ।
“मविज्ञानो भवतीति च” इति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं पञ्च
हृत्तिप्राणसहित इन्द्रियग्रामस्तेन सहावतिष्ठत इति मविज्ञानः ।
चादयति । “ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयते” इति । अधिकवापो-
ऽशब्दार्थव्याख्यानम् । परिहरति । “नैष दोष इति” । यद्यपि
प्राणस्तेजसात्यतस्तेजसि प्राणहृत्तिलयः प्रतीयते । तथापि
सवेगान्वाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञाना-
त्मनि लयाऽप्रगम्यते । न च तेजसस्तत्र लय इति साम्प्रतम् ।
तथ्यानिनाकाशक्रमेण परमात्मनि तत्त्वलयावगमात् । तस्मा-
त्तं जीवद्रवणनोपलक्ष्यते तेजःसहचरितदेहवीजभूतपञ्चभूतस-
ंस्कारपरिचाराध्यक्षी जीवात्मा तस्मिन् प्राणहृत्तिलयेतीति ।
चोदयति । “ननु चेयं श्रुतिः” इति । तेजःसहचरितानि
भूतान्युपलक्ष्यन्तां तेजःशब्दं नाध्यक्षे तु क्रियायात् तस्य तद-
साहचर्यादित्यर्थः । परिहरति । “साऽध्यक्ष इत्यध्यक्षोऽपि”
इति । यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षं प्राप्याध्यक्षमस्यैवशादेव
तेजःप्रभृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते । प्राणस्तेज-
सीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह । “योऽपि सुप्नात्” इति ।
सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति । “कथं तेजःसहचरितेषु”
इति ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

अत्र भाष्यकारोऽनुमानदर्शनमाह । “कार्यस्य शरीरस्य”
इति । स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्ममपि शरीरं पञ्चात्म-
कार्यमित्यर्थः । दर्शयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे । “दर्शयत-
चेतमर्थम्” इति । प्रत्यप्रतिवचनाभिप्रायं द्विवचनं श्रुतिसूत्रा-

भिप्रायं वा । अस्त्वगो मात्राः सूक्ता द्यार्धानां पञ्चभूताना-
मिति । मृत्युन्तरविरोधं चोदयति । “ननु चोपसंहृतव-
वागादिषु” इति । कर्माश्रयतेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः ।
परिहरति । “अचोच्यते” इति । ग्रहा इन्द्रियाणि अतिब-
हास्तद्विषयाः । कर्मणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूप-
दानत्वेनेत्यविरोधः । प्रशंसाशब्दोऽपि कर्मणां प्रयोजकतया
प्रकृतमाश्रयत्वं ब्रूते सति निकृष्ट आश्रयान्तरे तदुपपत्तेरि-
त्याह । “प्रशंसाशब्दादपि तत्र” इति ।

समाना चासृष्ट्युपक्रमादसृष्टतत्वं

चानुपोष्य ॥ ७ ॥

अत्रामृतत्वप्रामिश्रुतेः परविद्या च तं प्रत्येतदिति मन्वा-
नस्य पूर्वः पक्षः । विद्ययानामां मन्दिहानानां पुंसां चोदयति ।
“ननु विद्याप्रकरणे” इति । परिहरति । “न स्वापादिवत्”
इति । परं विद्ययैवामृतत्वे प्राप्यवस्वामाख्यातुं तत्त्वधर्माय
तद्विधर्माद्यान्वा अप्यवस्वास्तदनुगुणतयास्थायन्ते । साधर्म्य-
वैधर्म्याभ्यां हि स्फुटतरः प्रतिपिपादयिषिते वस्तुनि प्रत्ययो
भवतीति । न तु विदुषः मकाशाद्विशेषवन्तोऽविद्वांसो विधी-
यन्ते येन विद्याप्रकरणव्याघातो भवेदपि तु विद्यां प्रतिपाद-
यितुं लोकमिहानां तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति । एवं
प्राप्तेऽभिधीयते । “समाना चैषोत्कृन्तिर्वाङ्मनमीत्याद्या विद-
दविदुषोः” कुतः । “आसृष्ट्युपक्रमात्” । अतिः सरणं देवया-
नेन यथा कार्यब्रह्मलोकप्रामिरासृष्टेराकार्यब्रह्मलोकप्राप्तेः ।
अयं विद्योपक्रम आरम्भः प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्तं
भवति नैवं परा विद्या यतो न मोक्षनाहीहारमाश्रयते । अपि
त्वपरविद्येयम् । न चास्वामाख्यन्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न

ततोत्क्रान्तिर्भवेत् । तस्मात्परविद्यासामर्थ्यादापेक्षितमभूत-
संभवस्थानमभूतत्वं प्रेषते पुरुषार्थाय सम्भवत्वेन उत्क्रान्ति-
भेदवान् । इत्युपक्रमोपदेशः । उपपूर्वाद्दुष दाह इत्यस्माद्-
पार्थ्व्येति प्रयोगः ॥

तदापीतेरा संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

सिद्धां कृत्वा बीजभावावशेषां परमात्मसम्पत्तिं विद्वद्वि-
दुषीकृत्क्रान्तिः समर्थिता । सैव सम्प्रति चिन्त्यते । किमा-
त्मनि तेजःप्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वप्रविलय एव सम्पत्ति-
राहोस्विहीजभावावशेषेति । यदि पूर्वः पक्षः, नोत्क्रान्तिः ।
अथोत्तरः, ततः सेति । तत्राप्रकृतौ न विकारतत्त्वप्रविलयो
यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमतः प्रकृतिः
परा देवतेति तत्त्वप्रलय एवात्मनिकः स्यात्तेजःप्रभृतीनामित्ति
प्राप्तं ऽभिधीयते ।

यानिमन्ये प्रपश्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्याण्मन्येऽनुसंयन्ति यत्राकर्म यथाश्रुतम् ॥

इत्यविद्यावतः संसारमुपदिशति श्रुतिः सेयमात्मनिके
तत्त्वलये नोपपद्यते । न च प्रायणस्त्वैवेप महिमा विद्वांसम-
विद्वांसं वा प्रतीति साम्प्रतमित्याह । “अन्यथाहि सर्वे
प्रायणसमय एव” इति । विधिशास्त्रं ज्योतिष्टोमादिविषय-
मनर्थकं प्रायणादेवात्मनिकप्रलये पुनर्भवाभावात् । मोक्ष-
शास्त्रं वा प्रयत्नलभ्यात् प्रायणादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः ।
न केवलं शास्त्रानर्थक्यमदुक्तञ्च प्रायणमात्राच्छेद इत्याह ।
“मिथ्याज्ञाने” इति । नामति निदानप्रथमे प्रथममूहतो
बुध्यत इत्यर्थः ॥ अक्षेतरभूतसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूत-
मुत्क्रमाहे दाहे हान्तरं वा सत्वरत् कथाइत्याभिर्न निगोचते ।

तत्र महत्त्वादानेकद्रव्यत्वाद्वा रूपवदुपलभ्यम् । कस्माच्च
मूर्त्तान्तरेः प्रतिबध्यत इति शङ्कामपाकर्त्तमिदं सूत्रम् ।

सूक्ष्मं परिमाणतश्च तथोपलभ्येः ॥ ९ ॥

चकारो भिन्नक्रमः । न केवलमापीतिस्तदवतिष्ठते । तच्च
सूक्ष्मं स्वरूपतः परिमाणतश्च स्वरूपमेव हि तस्य तादृशम-
दृश्यम् । यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोऽपि । अदृष्टवशा-
दनुद्भूतरूपस्य हि तत् । परिमाणतः सूक्ष्मं यतो नोप-
लभ्यते यथा वसरेण्वो जालसूक्ष्ममरीचिभ्योऽन्यत्र प्रमाण-
तस्तथोपलभ्यति व्याचष्टे । “तथाहि नाडीनिष्क्रमणं”
इति । आदिग्रहणेन चक्षुष्टो वा मूर्ध्नी वा अन्येभ्यो वा
शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् । अप्रतिघातं हेतुमाह । “स्वच्छ-
त्वाच्च” इति । एतदपि हि सूक्ष्मत्वं नैव संगृहीतम् । यथा
हि काचाभ्रपटल स्वच्छस्वभावस्य न तेजसः प्रतिघातकम् ।
एव सर्वमेव वस्तुजातमस्तीति ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च स्वच्छतालक्षणात्सोऽस्मादमक्तत्वापरनाम्नः ।

अस्यैव चोपपत्तेरुक्षा ॥ ११ ॥

उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति । दृष्टश्रुताभ्यामू-
क्षाणांऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्ति स्थूलाहं हादतिरिक्तं किञ्चित् ।
ज्ञागमात् सूक्ष्मं शरीरमिति ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

अधिकरणतात्पर्यमाह । “अमृतत्वज्ञानुपोष्यन्त्यतो विशेषे-
षणात्” इति । विषयमाह । “अथाकामयमान” इति ।
मिहान्तिमतमाशङ्क्य तन्निराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमेवस्थाप-

यति । “अतः परविद्याविषयात्यतिब्रेधात्” इति । यदि हि प्राणोपनिवृत्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः सूक्ष्मशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेत् श्रुतिः तत एतदुपपद्यते । न त्वेतदस्ति । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानावमर्शिनाभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परासृश्यते । तथाच तस्माद्देहिनी न प्राणाः सूक्ष्मं शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मनाद्यां संसारमण्डलं हिरण्यगर्भपयन्तं सलिङ्गो जीवः परास्मिन् ब्रह्मणि लीयते तस्मात्परामपि देवतां विदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः । स्मृतिश्च सुमुक्ताः शुकस्यादित्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम्, एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नायं देहपादानस्य प्रतिषेधः । अपि तु देहापादानस्य । तथाह्यात्मभागप्रयान्तरं ह्येकस्मिन् पक्षे संसारिण एव जीवात्मनोऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तद्व्यप श्रुतः प्राणानामनुत्क्रान्तिं इति स्वयमागच्छ प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञाय तत्प्रमहायमुत्क्रान्त्यवधेरुच्छ्रयनाधानं ब्रुवन्त्यस्योच्छ्रयनाधानं तस्य तदवधित्वमाह । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपादानं गम्यते । नन्वेवमप्यस्यविदुषः संसारिणां विदुषस्तु किमायातमित्यत आह । “तस्मान्मन्यात्” इति । ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परासृष्टः तत्कथमत्र देहावगतिरित्यत आह । “अभेदोपचारिण देहदेहिनार्देहिपरामर्शिना सर्वनाम्ना देह एव परासृष्टः” इति । पञ्चमीपाठे व्याख्येयम् । षष्ठीपाठे तु नापचार इत्याह । “येषां तु षष्ठी” इति । अपि च प्राप्तिपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्ते । अविदुषो हि देहा-

दुपक्रमं दृष्टमिति विदुषोऽपि तस्मान्वाहं हादुपक्रमे
 प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते न तु प्राणानां जीवावधिकं क्वचिदुत्-
 क्रमणं दृष्टं येन तद्विषयते । अपि चाहैतपरिभावनाभुवा
 प्रसंख्यानं निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चावभामजातस्य गन्तव्याभावा-
 देव नोस्ति गतिरित्याह । “न च ब्रह्मविदः” इति । अपदस्य
 हि ब्रह्मविदो मार्गं पदैषिणोऽपि देवा इति योजना । चोद-
 यति । “ननु गतिरपि” इति । परिहरति । “सशरीरस्त्वै-
 वायं योगबलेन” । अपरविद्याबलेनिति ॥

तानि परे तथाह्याह ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठा-विनयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमशंस्तमपनेतुमयमा-
 रम्भः । तानि पुनः प्राणशब्दादितानौन्द्रियास्त्रिकादश
 सूक्ष्माणि च भूतानि पञ्च । “ब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्ना-
 कर्त्तुः” इति । आरम्भवीजं विमशमाह । “ननु गताः कलाः”
 इति । प्राणमनभोरिकप्रकृतित्वं विवक्षित्वा पञ्चदशत्वमुक्तम् ।
 पञ्च श्रुत्योर्विषयश्च तस्यैवा विप्रतिपत्त्यभावमाह । “सा खलु”
 इति । अथवा लौकिक सा व्यवहारिकप्रमाणापेक्ष्यं श्रुतिः ।
 न तान्त्रिकप्रमाणापेक्षा इतरा तु एवमेवास्व परिदृष्टरित्या-
 दिका विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तान्त्रिकप्रमाणापेक्षा तन्माहिषयभे-
 दादविप्रतिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

निमित्तापाये नैमित्तिकव्यात्यन्तिकापायः । अविद्या-
 निमित्तञ्च विभागो नाविद्यायां विद्यया समूलघातमपह-
 ताया सावशेषा भवितुमर्हति । तथापि प्रविलयसामान्यात्
 सावशेषतागहामातिमन्दासपनेतुमिदं सूत्रम् ॥

तदोक्तोऽज्ज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-

सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुष्मृतियोगाच्च

हार्दनुष्मृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

अपरविद्याविदोऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वान-
विदांश्चाविशेषेण मूर्धादिभ्य उत्क्रामत्याहो विद्यामूर्धस्थाना-
देव । अपरे तु स्थानान्तरेभ्य इति । अत्र विद्यामामर्थ्यमप-
श्यतः पूर्वपक्षः । तस्योपसङ्गतवागादिकलापस्योश्चिक्रमिषितो
विज्ञानात्मन श्लोक आयतनं हृदयं तस्यायं तस्य ज्वलनं
यत् तत्रकाशितहारां विनिष्क्रमहारो विद्यामूर्धस्थानादेव
निष्क्रामति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । कुतो विद्यामाम-
र्थ्यात् । हार्दविद्यामामर्थ्यादुत्क्रष्टव्या नपतिलभाय हि हार्द-
विद्यापदस्य मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्क्रष्टदेशप्राप्तिरथ
स्थानान्तरेभ्योऽप्युत्क्रामन् कश्चाद्भोकमुत्क्रष्टं न प्राप्नोतीत्यत
आह । तच्छेषगत्यनुष्मृतियोगाच्च । हार्दविद्यागोपभृता हि
मूर्धन्या नाडी गन्धे उपदिष्टा । तदनुशीलनेन सुख्य जीवो
हार्देन मूर्धासितेन ब्रह्मणानुष्मृहीतस्तस्यानुष्मरंस्तः । अमापसो
मूर्धन्यैव शताधिकया माया निष्क्रामति । हृदयादुद्गता
हि ब्रह्मनाडी भास्वरा तालुमूलं भिक्षा मूर्धानमेत्य रश्मिभि-
रैकीभृता आदित्यमण्डलमनुपविष्टा तामनुशीलयनस्तयैवा-
न्नकाले निर्गमनं भवतीति ॥

रश्मानुसारी ॥ १८ ॥

रात्रावहनि चाविशेषेण रश्मानुसारी सदादिस्वमण्डलं
प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्षप्रतिष्ठा । पूर्वपक्षमाशङ्कते सूत्रावय-
वेन ।

निधि नेति चेत्

सूत्रावयवान्तरेण निराकरोति ।

न सम्बन्धस्य बावेद्दृष्टभाषित्वाद्
दर्शयति च ॥ १६ ॥

यावद्दृष्टभाषी हि शिराकिरणसम्पर्कः प्रमाणान्तरात्प्रती-
यते । दर्शयति चेतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषेण । अमुष्मादादि-
त्यात् प्रतायन्ते रश्मयस्त आसु नाडोषु सूत्रा भवन्ति य आभ्यो
नाडोभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयोऽमुष्मिन्नादित्ये
सूत्राः प्रतापादिकार्ये दर्शनादिति । आदिग्रहणन चन्द्रातपः
सम्पद्यते । चन्द्रममा खल्वक्षयेन सम्बन्धमानानां मारीणां
भामां चन्द्रिकात्वम् । तस्मादप्यस्ति निशि भौत्यरश्मिप्रचार
इति । ये त्वाहुः । स यावत् क्षिप्येन्नस्तावदादित्यं गच्छेदिति
निरपेक्षयवगाद्रात्री प्रेतं नास्ति रश्मिपेक्षिति । तान् प्रत्याह ।
“यदि च रात्री प्रेतं” इति । नञ्चोतद्विशेष्याधीयतेऽध्यन्तारः ।
ये तु मन्यन्ते विद्वानपि राविप्रायणापराधेन नोर्ध्वं आक्र-
मत इति । तान् प्रत्याह । “अथ तु विद्वानपि” इति । नित्य-
वत्फलसम्बन्धेन विहिता विधा न पाक्षिकफला यक्तेति ।
ये तु रात्री प्रेतस्य विदुषोऽहरपेक्षां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते
तन्मतमाशङ्क्याह । “अथापि रात्री वा” इति । यावत्ताव-
दुपसम्बन्धेनानपेक्षा गतिः श्रुता न चापेक्षा शक्यावगमोऽप-
वन्धविरोधादिति ॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २० ॥

अतएवेत्युक्तहेतुपरामर्श इत्याह । “अतएवापेक्षानुपपत्तेः”
इति । पूर्वपक्षबीजमाह । “उत्तरायणप्राशस्त्रे” इति ।
अपनोदमाह । “प्राशस्त्रप्रसिद्धिः” इति । अतःपदपरामृष्ट-
हेतुबलादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुषस्तूभयत्राप्य-

विशेषो विद्यासामर्थ्यादिति । विदुषोऽपि च भीष्मस्वीत्तरा-
यणप्रतीक्षणमविदुष आचारं प्राहयति 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ-
स्तत्तदेवेतरो जनः' इति न्यायात् । आपूर्णमाणपक्षादित्याद्या
च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकीदेवताः
प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः । सूत्रान्तरधितर-
णाय चोदयति । "ननु च यत्र काले तु" इति । काल एवात्र
प्राधान्यं नोच्यते न त्वातिवाहिकी देवतेत्यर्थः ॥

योगिनः प्रति स्मर्यन्ते स्मार्त्ते चैते ॥ २१ ॥

स्मार्त्तीमुपासनां प्रत्ययं स्मार्त्तः कालभेदविनियोगः प्रत्या-
मर्त्तः न तु श्रौतीं प्रतीत्यर्थः । अत्र यादृक् स्मृती कालभेद-
विधिः श्रुती चाग्निज्योतिरादिविधिस्तत्राम्ब्यादीनामतिवा-
हिकतया विषयव्यवस्थाया विरोधाभाव उक्तः । अथ तु प्रत्य-
भिज्ञानं तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणा-
तिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध एवेति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारौरकभाष्ये

विभागं भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

भिन्नप्रकरणस्यत्वाद्भिन्नोपासनयोगतः ।

अनपेक्षा मिथो मार्गास्वरातोऽवधृतेरपि ॥

गन्तव्यमकं नगरं प्रति वक्रेषाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुना-
ऽध्वना गतिस्वरावती कल्प्यते । एकमार्गत्वे तु किमपरम-
पेक्ष्य त्वरा स्यात् । अथ तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं नोप-
पद्यते पथ्यन्तरस्य निवर्त्तनीयत्वाभावात् तस्मात्परानपेक्षा

एवैते पन्थान एकत्र ब्रह्मलोकप्राप्त्युपाया त्रीद्वियवाविव विक-
स्वरकृति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

एकत्वेऽपि पथोऽनेकपर्वसंसर्गसम्भवात् ।

गौरवाच्चैव नानात्वं प्रत्यभिज्ञानसिद्धतः ।

धर्मपथा हि पन्था मनरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति
नाभागः । तत्र किमेते रश्माहर्वाद्बुद्ध्यादयोऽध्वानः पर्वणः
मन्तोऽध्वनेकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्दि-
त्विति सन्देहेऽभेदेऽप्यध्वनो भागभेदोपपत्तेर्न भागभेदकल्प-
नोचिता, गौरवप्रसङ्गात् । एकदेगपन्थभिज्ञानाच्च विशेषणवि-
शेष्यभावोपपत्तेर्नानिकाध्वकल्पना । अथैतैरेव रश्मिभिरित्य-
वावधारणं न तावदर्थान्तरनिश्चयार्थं तत्रापकेरेव वाक्यान्त-
रेविराधात्, तस्मादन्धानपेक्षामस्यावधारयतीति वक्तव्यम् । न
चैकं वाक्यमप्राप्तमध्वानं प्रापयति । तस्य चानपेक्षतां प्रतिपा-
दयतीत्यर्थेऽप्युपायं पथ्याप्तं, तस्माद्बिधिमामर्थ्यप्राप्तमयोग्यव-
च्छेदमवकारो वदतीति युक्तम् । “त्वावचनं च” इति । न
खल्वेकस्मिन्नेव गन्तव्ये पथि भेदमपेक्ष्य त्वराऽवकल्पयते
किन्तु गन्तव्यभेदादपि तदुपपत्तिः । यथा कश्मीरेभ्यो मथुरा
क्षिप्रं याति चैत्र इति तथेहाप्यन्यतः कुतश्चिद्वन्तव्यादननोपा-
येन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातीति । “भ्रूयांस्यन्त्रिरादिभ्यो मार्ग-
पर्वणि” इति । अयमर्थः । एकत्वात्प्राप्तव्यस्य ब्रह्मलोकस्या-
ल्पपर्वणा मार्गेषु तस्मात्सो सन्भवन्त्यां बहुमार्गापदेशो व्यर्थः
प्रमण्यते । तत्र चेतनस्याप्रवृत्तेः । तस्माद्भूयसां पर्वणामविरा-
धेनास्थानां तदनुपवेश एव युक्त इति ॥

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

‘श्रुत्याद्यभावे पाठस्य क्रमं प्रति नियन्तृता ।

ऊर्ध्वक्रमणमात्रे च श्रुता वायोनिमित्तता ॥

स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमत इति हि वायुनिमित्तसूक्ष्माक्रमणं श्रुतं न तु वायुनिमित्तमादित्यगमनम् । स चादित्यगच्छतीत्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेर्न च तेनेत्यनन्तरश्रुतोर्ध्वक्रमणक्रियासम्बन्धि निराकाङ्क्षमादित्यगमनक्रिययापि सम्बन्धुमहति न चादित्यगमनस्य तेनेति विना काचिदनुपपत्तियनान्यसम्बन्धमप्यनुपपद्यते । तत्राग्नि्लोकमागच्छति स वायुलोकमित्यादिमन्दभगतस्य पाठस्य क्वचिन्नियामकत्वेन क्रमसामर्थ्यात् । अग्निवायुवरुणक्रमनियामकत्वश्रुत्याद्यभावादिति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

ऊर्ध्वगच्छो न लोकस्य कस्यचित्प्रतिपादकः ।

तद्देवापेक्षया युक्तमादित्यं न विशेषणम् ॥

भवेदतदेवं यदूर्ध्वगच्छान्वाशिक्षिकभेदः प्रतीयते स तूपरिदेशमात्रवाची लोकभेदादिनाऽपर्यवस्यक्षीकभेदवाशित्वादिद्व्यपदेनादित्ये व्यवस्थाप्यते । तथा चादित्यलोकगमनमेव वायुनिमित्तमिति श्रुतक्रमनियमे पाठः पदार्थमात्रपदगोनार्था न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धम् । वाजमनेयिनां संवत्सरलोको न पश्यते कान्दोऽग्यानां देवल्लोकी न पश्यते तत्रोभयानुरोधादुभयपाठे सामसम्बन्धासंबन्धः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः । नहि मासो देवलोकं न सम्बध्यते, किन्तु संवत्सरेण । तस्मात्तयोः परस्परसम्बन्धाभ्यासाभ्यत्वाच्च संवत्सरस्य सामानन्तर्यं स्थिते देवलोकः संवत्सरस्य परस्ताद्भवति । तत्रादित्यानन्तर्याय वायोः संवत्सरादित्यस्य स्थाने देवलोकाहायुमिति पठितव्यम् । वायुगच्छादिति तु सूत्रमत्रापि वाचकमेव । तथापि संवत्स-

रात्यराश्वमादित्यादर्शाञ्च वायुमभिमन्वन्तीति ह्यान्दोम्यपा-
ठमत्रापेक्षयोक्तं, तदिदं प्राह । “वायुमन्वादिति तु” इति ॥

तडितोऽधिवक्ष्यः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

तडितस्तोऽर्चिराद्येऽध्वन्यप्यतिस्तडितः परः ।

तस्सम्बन्धात् तथेन्द्रादिरप्यतेः पर इत्यतः ॥

आगन्तूनां निवेशोऽन्ते स्थानाभावात् प्रमाधितः ।

तथा चेन्द्रादिरागन्तुः पठ्यते चाप्यतेः परः ॥

आतिवाहिकास्तस्मिद्धात् ॥ ४ ॥

मागेविह्वमरुपावाह्विह्वान्येवाचिरादयः ।

भक्तभोगभुवी धा स्युर्नाकत्वाद्वातिवाहिकाः ॥

अचिरादिशब्दा हि ज्वलनादावचेतनेषु निरुद्वृत्तयो-
ल्लोकं न चेत्षां त्वावधिकानामिव नियमयती संवहनस्वरूपा-
स्वतन्त्रक्रियावृद्धिपूर्वमध्वत्वचेतनानाम् । तस्मात्क्रोक्रगद-
वाच्यत्वाद्भक्तजीवात्मनो भागभूमय एवेति ग्रन्थामहे ।

अपि चाचिष इत्यस्मादपादानं प्रतीयते ।

न हेतुनागणे हेतौ पञ्चमी दृश्यते क्वचित् ॥

जाद्याह्व इत्यादिषु गुणवचनेषु जाद्यादिषु हेतुपञ्चमी
दृष्टा । न चाचिरादिशब्दा गुणवाचिनो येन पञ्चम्या तेषां
वह्नं प्रति हेतुत्वमुच्यते । अपादानत्वं चाचेतनेष्वप्यस्तीति
नातिवाहिकाः । न चामानयस्य पुरुषस्य विद्युदादिषु बोद्धृत्व-
दर्शनादर्चिरादीनामपि बोद्धृत्वमुच्येयं यावद्वहनं हि वाच-
निकं न तदवाच्ये सञ्चारयितुमुचितम् । अपि चाचिरादीनां
बोद्धृत्वे विद्युदादीनामपि बोद्धृत्वान्नामानवः पुरुषो बोधा-
युक्तः । यतः यूयते ततोऽवगच्छामो विद्युदादिवचाचिरादीनां

बोद्धव्यमिति । तस्माद्भोगभूमय एवाचिरादयो नातिवाहिका इति प्राप्ते, प्रत्युच्यते ।

सपिण्डकरवानां हि सूक्ष्मदेहवतां गतो ।

न स्वातन्त्र्यं न चाभ्यासा नितारोऽचेतनास्तु ते ।

इहयौ हि नियमवती गतिः स्वयं वा प्रेक्षावतोऽप्रेक्षावतो वा प्रेक्षावत्प्रमुक्तस्य । न तावद्विगलितस्थूलकलेवराः सूक्ष्मदेहवतः सम्बिच्छितकरणयामा उत्क्रान्तिमन्तो जीवात्मानो मत्तमूर्च्छितवत्स्वयं प्रेक्षावन्तो यदेवं स्वातन्त्र्येण गच्छेयुस्तद्यद्यचिरादयोऽपि मार्गविज्ञानि वा शमीकारस्करादिवत् भोगभूमयो वा सुमरुशैलेनादृतादिवदुभयथाप्यचेतनतया न नयनं प्रत्येषामस्ति स्वातन्त्र्यम् । न चैतन्भ्याऽन्यस्य चेतनस्य नेतुः कल्पना सति श्रुतानां चेतन्यमश्वे । न च परमेश्वर एवास्तु नेतेति युक्तम् । तस्यात्यन्तसाधारणतया लोकपालप्रहादीनामकिञ्चित्करत्वात् । तस्माद् व्यवस्थित एव परमेश्वरस्य सर्वाध्यक्षत्वे यथा यथासं लोकपालादीनां स्वातन्त्र्यम् । एवमिहाप्यचिरादीनामातिवाहिकत्वमेव दर्शनानुमाराच्छ्रेयार्थ इति युक्तम् । इममेवार्थममानव पुरुषातिवाहनलक्षण लिङ्गमुपाहलयतीत्युक्तम् । “अनवस्थितत्वादाचिरादीनाम्” इति । अवस्थितं हि मार्गचिह्नं भवत्यव्यभिचारात्मानवस्थितं व्यभिचारादिति । अर्चिष इति च द्विती पञ्चमो नापादाने । गुणत्वश्चाश्रयतया । न च वैशेषिकपरिभाषया नियम आस्थेयो लोकविरोधात् । अपि च तेष्विदमिदमश्वन्तीति सम्बन्धमात्रमुक्तमिति । सामान्यवचने शब्दे विशेषाकाङ्क्षिषि स्फुटम् । यद्विशेषपदं तेन तस्मान्मान्यं नियम्यते । यथा ब्राह्मण्यमानय भोजयितव्य इति तद्विशेषापेक्षायां यदा तस्माद्विधावुपनिपतति पदं कण्ठादि तदा तेनेतन्नियम्यते । “एवमिहापि” इति ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

विद्युत्क्रोकागतो मानवः पुरुषो वैद्युतस्तैर्नैव न तु वरुणादिना स्वयमुद्भते । तच्छ्रुतेस्तस्यैव स्वयं वोढृत्वश्रुतः । वरुणादयस्तु तस्मादायके वर्त्तमाना वोढारो भवन्तीति च वैपश्यं न वोढृत्व इति सर्वमवदातम् । पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति । यथार्थक्रमं पठ्यन्ते सूत्राणि ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीति विचिकित्सते । किं परं ब्रह्म गमयत्याहोस्विदपरं कार्यं ब्रह्मेति ।

मुख्यत्वादमृतं प्राप्तेः परप्रकरणादपि ।

गन्तव्यं जैमिनिर्मने परमेवाचिरादिना ॥

ब्रह्म गमयतीत्यत्र हि नपुमकब्रह्मपदं परस्मिन्नेव ब्रह्मणि निरूढत्वात् घनपेक्षतया मुख्यमिति सति सम्भवे न कार्यं ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातुमुचितम् । अपि चामृतत्वफलावामिने कार्य्यब्रह्मप्राप्तौ युज्यते । तस्य कार्य्यत्वेन मरणधर्मवच्चात् । किञ्च तत्र तत्र परमेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिमह्यप्रतिपत्त्यादय उच्यमाना नापरब्रह्मविषया भवितुमहेन्ति प्रकरणविरोधात् । न च परस्मिन् सर्वगते गतिर्नाप्यस्यते प्राप्तत्वादिति युक्तम् । प्राप्तेति हि प्राप्तिकला गतिर्दृश्यते । यद्यैकस्मिन् न्यघोधपादपे मूलादप्रमयाश्च मूलं गच्छतः शाखासृगस्यैकेनैव न्यघोधपादपेन निरन्तरं संयोगविभागा भवन्ति । न चैते तदवयवविषया न तु न्यघोधविषया इति साम्प्रतं तथा सति न शाखासृगो न्यघोधेन युज्यते । न्यघोधावयवस्य तदवयवयोगात् । एवं दृश्यमानानामपि तदवयवानां न योगः । तदवयवयोगात्तदनेन

क्रमेण तदवयवेषु परमाणुषु व्यवतिष्ठते । ते चातीन्द्रिया इति कश्चिद् नानामयमनुभवपद्धतिमध्यास्तां संयोगतपस्वी । तस्मादक्षामेनाप्यनुभवानुरोधेन प्राप्त एव प्राप्तिफलत्वावगतिरेषितव्या । तद् ब्रह्म प्राप्तमपि प्राप्तिफलायावगतेर्गोचरो भविष्यति । ब्रह्मलोकेष्विति च बहुवचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुतामात्रेण गमयितव्यम् । लोकशब्दालोकने प्रकाशे वर्त्तयितव्यो न तु सन्निवेशयति देशविशेषे । तस्मात् परब्रह्मप्राप्त्यर्थी गत्युपदेशमामर्थाद्यमर्था भवति । यथा विद्याकर्मवशादचिरादिना गतस्य सत्यलोकमतिक्रम्य परं जगत्कारणं ब्रह्मलोकमालोकं स्वयं प्रकाशकमिति यावत् प्राप्तस्य तत्रैव लिङ्गं प्रलीयते न तु गतिमेवञ्चूतां विना लिङ्गप्रविलय इति । अत एव श्रुतिः । पुरुषायणा पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । तदनेनाभिसम्बन्धिना परं ब्रह्म गमयत्वमानव इति मेने जैमिनिराचार्यः । तत्त्वदर्शी बादरिदे दर्श ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

कार्यं मप्राप्तपूर्वत्वादप्राप्तप्रापणी गतिः ।

प्रापयेद् ब्रह्म न परं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकम् ॥

तत्त्वमसिवास्वार्थमाज्ञात्कारान् प्राक्किल जीवात्माऽविद्याकर्मशामनाद्युपाश्रयच्छेदाहस्तोऽनवच्छिन्नोऽवच्छिन्नमिवाभिज्ञोऽपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्वरूपादग्यानप्राप्तानर्चिगदीन् लोकान् गत्याप्नोतीति युज्यते । अद्वैततत्त्वब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु विगलितनिश्चिन्नप्रपञ्चावभासविवक्षमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति किं केन सङ्गतम् । तस्मादनिदर्शनं न्यसोधसंयोगविभागा

न्यपोधवानरतद्वृत्तिसंयोगविभागानां मियो भेदात् । न च तत्रापि प्राप्तप्राप्तिः कर्मजेन हि विभागेन निरुहायां पूर्वप्राप्तावप्राप्तस्यैवोत्तरप्राप्तेरुत्पत्तेः । एतदपि वस्तुतो विचारसङ्गतया सर्वमनिर्धचनीयविकृतमित्याद्याः समुत्पन्नाः सैनतत्त्वसाक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते । विदुषोऽपि देहपातात् पूर्वं स्थितप्रज्ञस्य तथाभासमात्रेण सांसारिकधर्मानुहन्तिरभ्युपेयते पथमालिङ्गगरीरपातात् । विदुषस्तदुहर्मानुहन्तिस्तथा चाप्राप्तप्राप्तेर्गत्युत्पत्तिस्तद्देशप्राप्ते च लिङ्गदेहनिवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत्, न । परविद्यावत् उत्क्रान्तिप्रतिषेधाद् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव ममवनीयन्त इति । यथा विद्याब्रह्मप्राप्त्याः समानकालता श्रूयते । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आनन्दं ब्रह्मैवा विद्वान् विभेति' 'तदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत्' तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनपश्यते' इति पौर्वापर्याश्रयणात् परविद्यावतो मुक्तिं प्रति नापायान्तरापेक्षेति लक्ष्यते अभिमन्विः श्रुतेः । उपपन्नं चैतत् । न खलु ब्रह्मवेद विश्वमहं ब्रह्मास्मीति परिभावनाभुवा जीवात्मनां ब्रह्मभाषमात्मानुकारिणोऽभून्नितायामनवयवैर्नाविद्यायामस्ति गन्तव्यगन्तुविभागो विदुषस्तदभावे कथमयमर्चिरादिमार्गं प्रवर्त्तते । न च ह्यायामात्रेऽपि सांसारिकधर्मानुवृत्तिस्तव प्रवृत्त्यङ्गं यादृक्कप्रवृत्तिः अहाविहीनस्य दृष्टार्थानि कर्माणि फलन्ति न फलन्ति च । अदृष्टार्थानां तु फले का कथेत्युक्तं प्रथमसूत्रे । न चार्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यर्थमविदुषः प्रत्युपदेष्टस्तथा च कर्मान्तरेष्विव नित्यादिषु तत्रापि शब्दस्य प्रवृत्तिरिति साम्प्रतम् । विकस्यासङ्गतान् । किमियं परविद्यानपेक्षा परब्रह्म-

प्राप्तिसाधनं तदपेक्षं वा । न तावदनपेक्षा तमेव विदित्वाति-
 मृत्युमेति नात्यः पञ्चा विद्यते अयनायेति परब्रह्मविद्या-
 नादन्वस्याध्वनः साक्षात्प्रतिषेधात् परविद्यापेक्षत्वे तु मार्ग-
 भावनायाः किमियं विद्याकार्यं मार्गभावनासाहायकमाचर-
 त्वय विद्योत्पादे । न तावद्विद्याकार्यं तथा सच्च तस्याहंता-
 वैतगोचरतया मिथो विरोधेन सहामश्ववात् । नापि यज्ञा-
 दिवद्विद्योत्पादे साक्षाद्ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वश्रवणादेतान् ब्रह्म
 गमयतीति । यज्ञादेस्तु विविदिषामयोगिन श्रवणाद्विद्योत्पा-
 दाङ्गत्वम् । तस्मादुपन्यस्तबह्वश्रुत्यनुरोधादुपपत्तं च ब्रह्मगच्छो-
 ऽसम्भवम्, व्युत्पत्तिब्रह्ममामौष्यादपरब्रह्मणि लक्षणयानेनव्यः ।
 तथा च लोकेष्विति बहुवचनोपपत्तः कार्यब्रह्मलोकस्य ।
 परस्य त्वनवयवतया तदहरिणाप्यनुपपत्तं लोकत्वं चेलाहृत्ता-
 दिवत् मन्त्रिवेशविशेषवति भोगभूमौ निरूढं न कथञ्चिद्योगिन
 प्रकाशे व्याख्यातं भवति । तस्मात् साधुदर्शी स भगवान् वाट-
 रिरमाधुदर्शी जैमिनिरिति सिद्धम् । अप्रामाणिकानां बहु-
 प्रलापाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्याभन्दा-
 दयश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवन्तो गुणा इत्यादयो
 द्रूपणायानुभाष्यमाणा अपि अप्रामाणिकत्वमायदन्त्यस्माक
 मित्युपेक्षिताः । अन्वयोजना तु प्रतिप्रत्यगाकृत्वाच्च गन्तृणाम् ।
 प्रतिप्रति अश्नुति गच्छताति प्रत्यक् प्रतिभावतां ब्रह्म तदा-
 कृत्वाहन्तृणां जीवात्मनामिति । “गौणा त्वन्यत्र” इति ।
 योगिक्वपि हि योगगुणापेक्षया मौख्येव । “विशुद्धोपाधिस-
 खन्धम्” इति । मनोमयत्वादयः कल्पनाः कार्याः कार्या-
 त्वात् । अविशुद्धा अपि श्रेयोहेतुत्वाद्दिव्यताः । प्रतिमन्त्रो
 महाप्रलयः प्रतिप्रत्यभिसन्धिः प्रतिपत्तिर्गतः । पदेर्गत्वर्धत्वा-
 दाभिसन्धिसन्ध्यात्यर्थम् । यस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं यश्च

इति । “पूर्ववाक्यविच्छेदेन” इति । श्रुतिवाक्ये बलीयसो प्रकरणात् । “सगुणे च ब्रह्मणि” इति । प्रशंसार्थमित्यर्थः । चोदयति । “ननु गतस्यापि पारमार्थिकी गन्तव्यता देशान्तरविशिष्टस्य” इति । न्यग्रोधवानरदृष्टान्त उपघादितः । परिहरति । “न प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद् ब्रह्मणः” इति । अयमभिमन्त्रिः । यथा तथा न्यग्रोधावयवी परिणामवानुपजनापायधर्मभिः कर्मजैः संयोगविभागैः संयुज्यतामयं पुनः परमात्मा निरस्तनिखिलभेदप्रपञ्चः कूटस्थनित्यो न न्यग्रोधवत्संयोगविभागभाग् भवितुमर्हति । काल्पनिकसंयोगविभागस्तु काल्पनिकस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्योपपद्यते न परस्य । शङ्कते । “जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेः” इति । नश्रुत्यप्यादिहेतुभावोऽपरिणामिनः सम्भवति तस्मात् परिणामीति । तथा च भाविकमस्योपपद्यते गन्तव्यत्वमित्यर्थः । निराकरोति । “न विशेषनिराकरणश्रुतीनाम्” इति । विशेषनिराकरणं ममस्तशोकादिदुःखमननया पुरुषार्थफलवत् । अफलं तूत्पत्त्यादिविधानम् । तस्मात् फलवतः सन्निधावास्त्रायमानं तदर्थमेवोच्यते इत्युपपत्तिः । तद्वि विजिज्ञानमस्वेति च श्रुतिः । तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां निरस्तममस्तविशेषब्रह्मप्रतिपादनपरोऽयमास्त्रायो न तूत्पत्त्यादिप्रतिपादनपरः । तस्माच्च गतिस्तात्त्विकी । अपि चेयं गतिर्न विचारं सहत इत्याह । “गतिः कल्पनायां च” इति । अन्योन्यत्वाश्रयावयवविकारपक्षो । अन्यो वात्यस्तम् । अथ कस्मादात्मनिकमनन्यत्वं न कस्यत इत्यत आह । “अत्यस्ततादात्म्ये” इति । सृदात्मतया हि स्वभावेन घटादयो भावास्तद्विकारा व्याप्ताः । तदभावे न भवन्ति शिंशपेव हृच्छत्वाभाव इति विकारावयव-

पक्षयोश्च तदतः सह विकारावयवैः स्थिरत्वादचलत्वादब्रह्मणः
 संसारलक्षणं गमनं विकारावयवयोरनुपपन्नम् । नहि
 स्थिरात्मकमस्थिरं भवति । अन्धोनन्यत्वेऽपि चैकस्य विरो-
 धोऽसम्भवतीति भावः । अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः । तथा
 च ब्रह्मण्यसंसारव्यपि जीवस्य संसारः कल्पत इति । एतद्वि-
 चक्षणं दूषयति । “मोऽणुः” इति । “मध्यमपरिमाणत्वे” इति ।
 मध्यमपरिमाणानां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । “न मुख्य-
 मिव” इति । भेदाभेदयोर्विरोधिनोरैकत्वासम्भवाद्वृद्धिव्यपदे-
 र्भेदादर्थभेदेऽप्युत्तमिह नयोपचारिणाभिन्नमुच्यत इत्यमुख्यम-
 न्यकत्वमित्यर्थः । अपि च जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्-
 नभेदपक्षे तु तात्त्विकी संसारितेति मुक्तौ स्वभावज्ञानाज्जीवानां
 विनाशप्रसङ्गः । ब्रह्मविवर्तत्वे तु ब्रह्मैवेयां स्वभावः पतिवि-
 न्यानामिव विभ्वं तच्चाविनाशोति न जीवविनाश इत्याह ।
 “सर्वेष्वेतेषु” इति । मतान्तरमुच्यस्यति दूषयितुम् । “यत्
 तद्विज्जस्यते विनेव ब्रह्मज्ञानं नित्यनैमित्तिकानि” इति ।
 अथा हि कफनिमित्तो ज्वर उपात्तस्य कफस्य विशोषणा-
 दग्निः प्रक्षये कफान्तरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशा-
 न्तोऽपि न पुनर्भवति । एवं कर्मानिमित्तो बन्ध उपात्तानां
 क्षमणामुपभोगात् प्रक्षये प्रशाम्यति । कर्मान्तराणाञ्च बन्ध-
 र्भूतानामननुष्ठानात्कारणाभावे कार्यानुपपत्तेर्बन्धाभावात्
 स्वभावमिहो मोक्ष आरोप्यमिहोपात्तदुर्गतिनिवर्हणाय च
 नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानात् दुर्गतिनिमित्तप्रत्यवायो न
 भवति । प्रत्यवायानुत्पत्तौ च स्वस्यस्वान्तो न निषिद्धान्धा-
 चरंदिदि । तदंतद्दूषयति । “तदसत् प्रमाणाभावात्” इति ।
 शास्त्रे खल्वस्मिन् प्रमाणं तच्च मोक्षमाणस्यात्मज्ञानमेवोप-
 दिशति न तूक्तमाचारम् । न चात्रोपपत्तिः प्रभवति संसार-

स्वनादितया कर्माशयस्याप्यसंख्येयस्यानियतविपाककालस्य भोगिनोच्छेत्तुमशक्यत्वादित्याह । “न चैतत्कर्तव्यितुमपि” इति । चोदयति । “स्यादित्येतन्नित्य” इति । परिहरति । “तत्र विरोधाभावात्” इति । यदि हि नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि सुकृतमपि दृक्कृतमिव निर्वहेयुस्ततः काम्यकर्मापदेशाद्दत्तजलाज्जलयः प्रमज्ज्येरन् । नञ्छस्ति कश्चिच्चानुवर्ण्ये चानुराशस्य वा यो न नित्यनैमित्तिकानित्यकर्माणि करोति । तस्मान्नैपां सुकृतविरोधतेति । अभ्युच्चयमात्रमाह । “न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्” इति । “न चासति सम्यग्दर्शने” इति । सम्यग्दर्शी हि विरक्तः काम्यनिषिद्धे वज्रयत्नपि प्रमादादुपनिषत्तिते तेनैव सम्यग्दर्शनेन क्षपयति । ज्ञानपरिपाके च न करोयं वाञ्छन् निपुणाऽपि प्रमादात् करोति । कृते च न क्षयितुं क्षमत इति विशेषः । “न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्यब्रह्माकृत्वे” इति । कर्तृभोक्तृत्वं समाज्जिर्मक्रियाभोगे तं चंद्रात्मनः स्वभावावधारिते न त्वारोपिते ततो न शक्यावपनेतुम् । नहि स्वभावाद्भावोऽवरोपयितुं शक्यो भावस्य विनाशप्रसङ्गात् । न च भोगोऽपि सत्स्वभावः शक्योऽसत्कर्तुं । नो खलु नीलमनीलं शक्यं शक्रेणापि कर्तुं, तदिदमुक्तं “स्वभावस्यापरिहार्यत्वात्” इति । ममारोपितस्य त्वनिर्वचनीयस्य तत्स्वभावस्य शक्यस्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तुं संपत्त्येव रज्जुतत्त्वज्ञानेनेति भावः । भावमिममविद्वान् परिचोदयति । “स्यादेतत् कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यम्” इति । अप्रकाशितभावो यथोक्तमिव समाधत्ते । “तच्च न” इति । कर्तृभोक्तृत्वयोर्निमित्तसम्बन्धस्य च शक्तिद्वारेण नित्यत्वाद्भविष्यति कदाचिदेषां समुदाचारो यतः सुखदुःखे भोज्येते इति सम्भावनातः कुतः कैवल्यनिश्चय इत्यर्थः । भूयो निरस्तमपि मतिद्रष्टिषो पुन-

रूपव्यस्य दूषयति । “परस्मादनन्वत्वेऽपि” इति । शेषमति-
रोहितार्थम् ॥

अप्रतीकालम्बनान्ब्रयतीति वादरायण

उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

अब्रह्मक्रतवो यान्ति यथा पञ्चाग्निविद्यया ।

ब्रह्मलोकं प्रयास्यन्ति प्रतीकोपासकास्तथा ॥

मन्ति हि मनो ब्रह्मेत्युपासीतत्याद्याः प्रतीकविषयाः
विद्यास्तदन्तोऽप्यधिर्गादिमार्गेण कार्यब्रह्मोपासका इव गन्तु-
मर्हस्यनियमः सर्वाभामित्यविशेषेण विद्यान्तरैवपि गतरव-
धारणात् । न चेपां परब्रह्मविटामिव गत्यमश्वव इति । न च
ब्रह्मक्रतव एव ब्रह्मलोकभाजो नातत्क्रतव इत्यप्येकान्तः ।
अतत्क्रतूनामपि पञ्चाग्निविदां तत्प्राप्तेः । न चैतं न ब्रह्म-
क्रतवो मनो ब्रह्मेत्युपासीतत्यादौ सर्वत्र ब्रह्मानुगमन तत्क्र-
तुत्वस्यापि सम्भवात् । फलविशेषस्य ब्रह्मलोकप्राप्तावपि
प-
पत्तेः, तस्य मावयवतयोत्कर्षनिकर्षमश्ववादिति प्राप्तेः
प्रत्युच्यते ॥

उत्तरीत्तरभ्रयस्त्वादब्रह्मक्रतुभावतः ।

प्रतीकोपासकान् ब्रह्मलोकं नामानवो नयेत् ॥

भवतु पञ्चाग्निविद्यायामब्रह्मक्रतूनामपि ब्रह्मलोकनयनं
वचनात् । किमिव हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्या-
तिभार इह तु तदभावात् । तं यथायथोपासते तदेव भव-
तीति श्रुतेः । औक्तर्गिष्वां नासति विशेषवचनेऽपवादो
युज्यते । न च प्रतीकोपासको ब्रह्मोपासो सत्त्वपि ब्रह्मेत्यनुगमे
किन्तु नामादिविशेषब्रह्मरूपतया तथा सत्त्वयं नामादितन्वो
न ब्रह्मतत्त्व भाशयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे प्रक्षेपः प्रतीक इति

हि उच्यते । ब्रह्माश्रयश्च प्रथमो नामादिकु प्रथित इति नाम-
तन्त्रः । तस्याश्च तदुपासको ब्रह्मकृतुः किन्तु नामादिकृतुः ।
न च ब्रह्मकृतुत्वे नासाधुपासकानामविशेषादुत्तरोत्तरोत्कर्षः
सम्भवी । न च ब्रह्मकृतुस्तदवयवकृतुः । येन तदवयवापेक्षया-
त्कर्षो वर्धते । तस्याऽप्रतीकालम्बनाविदुषो वर्जयित्वा सर्वा-
नन्यास्तिकारालम्बनाश्रयत्वमानवो ब्रह्मलोकं न ह्येवमुभयथा
भाव उभयथार्थत्वे कांश्चिऽप्रतीकालम्बनाश्रयति विश्वाराल-
म्बनाविदुषस्तु नयतीत्यभ्युगमे कांश्चिदोपांऽस्ति अनियमः
सर्वेषामित्यस्य न्यायस्येति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादभाष्य-

विभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥

सम्पत्त्याविर्भावः स्त्रेण शब्दात् ॥ १ ॥

प्रागभूतस्य निष्पत्तौ कर्तृत्वं न सती यतः ।

फलत्वेन प्रसिद्धेश्च मुक्तेरुपात्तरोद्भवः ॥

अभूतस्य घटादुद्भवत्वं निष्पत्तिर्न पुनरत्यन्तसतोऽसतो वा
न जातु गगनतत्कुसुमे निष्पद्यते । स्वरूपावस्थानं चेदा-
त्मनो मुक्तिर्न सा निष्पद्यते । तस्य गगनवदत्यन्तमतः प्राग-
मत्त्वाभावाच्च चास्य बन्धाभावो निष्पद्यते तस्य तुक्त्वभावस्य
काव्यत्वे नातुक्त्वप्रमङ्गात् । फलत्वप्रसिद्धेश्च मोक्षस्याका-
र्यस्य फलत्वानवकल्पनाटागन्तुना रूपेण क्वचिदुत्पत्तौ
स्त्रेनेति प्राप्तमनूद्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

सम्भवत्वर्थवत्त्वे हि नागर्थस्यमुपेयते ।

बन्धस्य सदमत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते ॥

अनधिगतावबोधनं हि प्रमाणं शाब्दमगत्या कश्चिदनुवादतया वक्ष्यते । सकलसांसारिकधर्मापेक्षं तु प्रसन्नमात्मरूपमप्रसन्नात्तस्मादेव रूपादुच्यते अतमधिगतमवबोधयन्नुवादो युज्यते । न चास्य निष्पत्तसम्भवः सत इव घटादः सांख्यवहारिकेण प्रमाणेन बन्धविगमस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् । विचारासङ्गतया त्वमिदिकभयत्रापि तुल्या न ह्यमदुत्पत्तुमर्हतीति असक्तदावेदितम् । अन्धो भवतीति स्वप्नावस्था दर्शिता । बाह्येन्द्रियव्यापाराभावाद्द्रोदितीव जाग्रदवस्था दुःखशोकाद्यात्मकत्वाद्दिनाशमेवापीत इति सुषुप्तिः । एवकारथे वार्थं नावधारणे ।

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

अनु ज्योतिरूपसम्यग्त्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति पौर्वापर्य्यश्रवणात् स्वरूपनिष्पत्तंरन्या ज्योतिरूपसम्यग्त्वेन स्तथा च भौतिकत्वेऽपि न मौक्तव्याघातः । भवेदेतदेवं यदि ज्योतिरूपसम्यग्त्वं तत् परित्यजेदिति श्रूयते । तदध्याहारोऽपि तन्प्रतिपादनत्रैयर्थं तदपरित्यागे च ज्योतिषैव स्वेन रूपेणैति गम्यते । तस्य च भूतत्वे विकारत्वात्परणधर्मकत्वप्रमिद्वेगमुक्तित्वमिति प्राप्तं प्रत्युच्यते ।

ज्योतिष्यदस्य मुख्यत्वं भौतिके यद्यपि स्थितम् ।

तथापि प्रक्रमाद् वाक्यादात्मन्थे वात्र युज्यते ।

परं ज्योतिरिति हि परपदसमभिव्याहारात् परत्वस्य चानपेक्षस्य ब्रह्मस्यैव प्रवृत्तेर्ज्योतिषि चापरं किञ्चिदपेक्ष्य परत्वात्परं ज्योतिरिति वाक्यादात्मन्थे वात्र गम्यते प्रकरणज्योक्तम् । यत् सम्यग्त्वं निष्पद्यत इति तन्मुखं व्यादाय क्वपितीति वत् । तस्माज्ज्योतिरूपसम्यग्त्वं मुक्त इति सूक्तम् ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

यद्यपि जीवात्मा ब्रह्मणो न भिन्न इति तत्र तत्रोप-
पदिने तथापि स तत्र पर्य्यतीव्याधाराधेयभावव्यपदेशस्य
सम्पत्समुत्पत्त्यभावव्यपदेशस्य च समाधानार्थमाह ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

उपन्यास उद्देशो ज्ञातस्य यथा य आत्माऽपहृतपाप्मे-
त्यादिः । तथाऽज्ञातज्ञापनं विधिः । यथा स तत्र पर्य्यति
जलत् रममाण इति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भव-
तीत्ये तदज्ञातज्ञापनं विधिः । सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः ।
नायमुद्देशो विधेयान्तराभावात् । नापि विधिरप्रतिपाद्य-
त्वात् । मिहवदव्यपदेशान्निबेचनमामर्थादयमर्थः प्रतीयते
त एतं उपन्यासादयः । एतेभ्यो ह्येतुभ्यः ।

भावाभावात्मके रूपैर्भाविकैः परमेश्वरः ।

मुक्तः सम्यद्यते स्वैरित्याह स किल जैमिनिः ॥

न च चित्स्वभावस्यात्मनोऽभावात्मानोऽपहृतपाप्मत्वादयो
भावात्मानस्य सर्वज्ञत्वादयो धर्मा ग्रहेतं घ्नन्ति । नो खलु
धर्मिणो धर्मा भिद्यन्ते । सा भूइवाश्रवइमिधर्मभावाभाव
इति जैमिनिराचार्य उवाच ॥

चित्ति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादि-

द्वौडुलोमिः ॥ ६ ॥

अनेकाकारतैकस्य नैकत्वाच्चैकता भवेत् ।

परस्परविरोधेन न भेदाभेदसम्भवः ।

न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसम्भवः । ते चेष्टा-
त्मनो भिद्यन्ते हेतापत्तेरहेतुतयो व्यावर्त्तेरन् । अथ न
भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनोऽभेदाच्चित्तोऽपि न भिद्येरन् ।

आत्मरूपवत् । आत्मरूपं वा भिद्येत । भिन्नेभ्योऽनन्यत्वा-
 ज्जोलपीतरूपवत् । न च धर्मिण आत्मनो न भिद्यन्ते मिथस्तु
 भिद्यन्त इति साम्प्रतम् । धर्म्यभेदेन तदनन्यत्वेन तेषामप्य-
 भेदप्रसङ्गात् । भेदे वा धर्मिणोऽपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तम् ।
 भेदामेदौ च परस्परविरोधादेकत्राभावक सन्भवत इत्युपपा-
 दितं प्रथमे सूत्रे । अभावरूपाणामहेताविहन्तृत्वेऽपि तस्य
 पाप्मादेः काल्पनिकतया तदधीननिरूपणतया तेषामपि
 काल्पनिकत्वमिति न तात्त्विकी तद्धर्मता लिखते । एतेन
 सत्यकामसर्वज्ञमर्षेश्वरत्वादयोऽप्यौपाधिका व्याख्याताः । तस्मा-
 द्भिरस्ताशेषप्रपञ्चेनाव्यपदेशेन चैतन्यमात्रात्मनाभिनिष्यद्यमा-
 नस्य मुक्तावात्मनोऽग्रशून्यैरेवापहतपाप्मसत्यकामादिगर्भ-
 पदेश इत्थोऽनुमिमेने । तद्विदमुक्तं “शब्दविकल्पजा एवैतं”
 अपहतपाप्मत्वादयो न तु सां व्यवहारिका अपीति ॥

एवमथु पन्यासात् पूर्वभावादविरोधं

बादरायणः ॥ ७ ॥

तदेतदतिशौक्यीरमौडुलोमिर्न सृष्टते ।

बादरायण आचार्यो सृष्ट्यपि हि तन्ममम् ॥

एवमपीत्थोऽनुमिममनुजानाति । शौक्यीरं तु न मह-
 त इत्याह । “व्यवहारापेक्षया” इति । एतदुक्तं भवति । सत्यं
 तात्त्विकानन्दचैतन्यमात्र एवात्मापहतपाप्मसत्यकामत्वाद्य-
 स्तौपाधिकतायाऽतात्त्विका अपि व्यावहारिकप्रमाणीपनीत-
 तया लोकासिद्धा नात्यन्तामन्तो येन तच्छब्दा राज्ञोः शिर
 इतिवदवास्तवा इत्यर्थः ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

• यज्ञानपेक्षः सङ्कल्पो लोके वस्तुप्रसाधनः ।

न दृष्टः सोऽत्र यज्ञस्य लाघवाद्बधारितः ।

- लोके हि कश्चिदर्थं चिकीर्षुः प्रयतते प्रयतमानः समीहते समीहानस्तमर्थमाप्नोतीति क्रमो दृष्टः । न त्विच्छानन्तरमेवास्थेष्यमाणमुपतिष्ठते । तेन श्रुत्यापि लोकवृत्तमनुबध्यमानया विदुषस्तादृश एव क्रमोऽनुमन्तव्यः । अवधारणं तु सङ्कल्पादेवेति लौकिकं यत्र गौरवमपेक्ष्य विद्याप्रभवतो विदुषो यत्र लाघवात् । यज्ञेषु तदसत्कल्पमिति । स्यादेतत् । यथा मनोरथमात्रोपस्थापिता स्त्री स्त्रैणानां चरमधातुविमर्गहेतुः । एवं पित्रादयोऽप्यस्य सङ्कल्पोपस्थापिताः कल्पिष्यन्ते स्वकार्यायेत्यत आह । “न च सङ्कल्पमात्रममुत्याना” इति । सन्ति हि खलु कानिनिदम्नरूपमाध्यानि कार्याणि यथा स्त्रीवस्तुमाध्यानि दन्दं चतमणिमालादीनि । कानि चित्तु ज्ञानमाध्यानि गणोरुचरमधातुविमर्गरोमहर्षादीनि । तत्र मनोरथमुत्पापनीते पित्रादौ भवन्तु तज्ज्ञानमात्रमाध्यानि कार्याणि न तु तस्माध्यानि भवितुमर्हन्ति । न हि स्त्रैणस्य रोमहर्षादिवद्भवन्ति स्त्रीवस्तुसाध्या मणिमालादयस्तदिदमुक्तं पुष्कलभोगमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

पित्रादीनां समुत्यानं सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतिः ।

न चानुमानबाधोऽत्र श्रुत्या तस्मैव बाधनात् ॥

प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वार्थं गोचरयन्ती न प्रमाणात्तरण शक्या बाधितुम् । अनुमानमेव तु स्वोत्पादाय पक्षधर्मत्वादिविज्ञानान्तराबाधितविषयत्वं स्वसामग्रीमध्यपातेनापेक्षमाणं सामग्रीखण्डनेन तद्विरुद्धया श्रुत्या बाध्यते । अत एव नरगिरःकपालादिशीघ्रानुमानमानमबाधितविषयतया नोपपद्यते । तस्माद्विद्याप्रभाषाद्विदुषां सङ्कल्पमात्रादेव

पित्वाद्युपस्थानमिति साम्प्रतम् । तथाहुरागमिनः । को हि
योगप्रभावादृतेऽगस्त्य इव समुद्रं पिबति स इव दण्डकारण्यं
सृजति । तस्मात्सर्वमवदातम् ।

अभावं वादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

अन्ययोगव्यवच्छिन्ना मनसेति विशेषणात् ।

देहेन्द्रियवियोगः स्वाद्धिदुषो वादरेर्मतम् ॥

अनेकधाभावयद्विप्रभावभुवो मनोभेदाद्वा स्तुतिमात्रं वा
कथञ्चिद्भूमविद्यायां निर्गुणार्थां तदसम्भवात् असतापि हि
गुणेन स्तुतिर्भवत्येवेति ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

शरीरेन्द्रियभेदे हि नानाभावः समञ्जसः ।

न चार्थसम्भवे युक्तं स्तुतिमात्रमनर्थकम् ॥

न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरोऽनेकधाभावो यथा शरी-
रेन्द्रियभेदे । अत एव मीभरंगभिविनिमित्तविशिष्टेऽपि
पर्यायिण मात्वादकन्याभिः पञ्चाशता विहारः पर्यायैः
स्मर्यते । न चार्थसम्भवे स्तुतिमात्रमनर्थकमवकल्पत । सम्भ-
वति चास्यार्थवत्त्वम् । यद्यपि निर्गुणार्थमित्थं भौमविद्यायां
पठ्यते तथापि तस्याः पुरस्तादनेन सगुणावस्थागतैः पर्यायैः
निर्गुणैव विद्या स्तुयते । न चान्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेष-
णम् । अयोगव्यवच्छेदेनापि विशेषणात् । यथा चैत्रो
धनुर्धरः । तस्मात्प्रनःशरीरेन्द्रिययोग ऐश्वर्यं शालिनां निय-
मेनेति मेने जैमिनिः ॥

हादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

मनसेति केवलमनोविषयां च न एकधा भवति त्रिधा
भवतीति शरीरेन्द्रियभेदविषयां च श्रुतिमुपलभ्यानियमभादी

•